

Η ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ
ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ISBN 960-7036-02-6

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72, Fax (01) 3609 689
ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

*Κατὰ τὸν κανονισμό τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, οἱ συγγραφεῖς εὐθύνονται γιὰ τὴν ὀρθότητα
τῶν βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν καὶ τὴν ἐγκυρότητα τῶν ἐκδόσεων ἀρχαίων κειμένων ποὺ
ἀναδημοσιεύονται στὶς ἐκδόσεις τῆς.*

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡΙΘ. 120

ΕΛΕΥΣΙΣ

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ Γ. ΖΙΡΩ

Η ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1991

Στὴ μνήμῃ τοῦ διδασκάλου μου Ι. Τραυλοῦ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΙ	ια'-ιγ'
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	ιδ'-ιζ'
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	1-8
ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ – Ο ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ	
ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	9-17
ΤΟ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΚΑΙ Ο ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ	11
ΤΟ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΝ ΦΡΕΑΡ	19-47
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ	22
Περιγραφή τῶν ἐρειπίων	23
Τὸ προστομαῖο	23
Οἱ ὀρθοστάτες	24
Οἱ θύρες	28
Οἱ τοῖχοι	30
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ	38
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	40
Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ – Ο ΝΕΟΣ ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ	49-55
ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΣΤΟΝ ΠΥΡΓΟ Η ₂₅	50
ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ	57-85
ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ	59
Ταύτιση τοῦ κλασικοῦ προπύλου τοῦ Μιθραίου μετὰ τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης	62
ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΟΥ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ	69
Τὰ ἔχνη στὸ στυλοβάτη	69
Ἡ ἀκριβὴς χάραξη τοῦ μνημείου	72
Ἡ ἄριστη ἐπεξεργασία τῶν λίθων	72
Ἡ ὑποτομὴ στὸν πρῶτο ἀναβαθμὸ	73
Τὸ ἐπίκρανο τῆς παραστάδας	74
Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΟΥ	82
ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ – ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ	87-103
ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΥΛΩΝΑ	89
ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ	96
ΜΕΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ	99
Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΕΓΑΣΜΑΤΟΣ	99
Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ	105-106
ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ (ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ)	107-114

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ	115-129
Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ	115
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ – ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ	120
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ	127
 ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	 131-276
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ	131
Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ	138
Ἡ γενικὴ σύνθεση τοῦ κτιρίου	138
Ἡ θεμελίωση – Τὸ βάθρο ἀνέγερσης	140
Ἡ κρηπίδα	144
Ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου	145
Οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι	151
Οἱ παραστάδες	156
Τὰ ἐπικράνα τῶν παραστάδων	158
Ἡ ἐπικρανίτις	160
Ὁ θυραῖος τοῖχος	163
Ἡ δωρική κιονοστοιχία τῶν ὀψων	169
Τὰ δωρικὰ κιονόκρανα	174
Ἡ ἰωνικὴ ἐσωτερικὴ κιονοστοιχία	175
Οἱ ἰωνικὲς βάσεις	178
Οἱ κορμοὶ τῶν ἰωνικῶν κιόνων	179
Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα	182
Τὰ μεταξόνια	187
Τὸ ὕψος τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας	188
Ὁ θριγκὸς	188
Τὰ ἐπιστύλια	188
Ἡ ζωφόρος	194
Οἱ τρίγλυφοι	194
Οἱ μετόπες	198
Παρατηρήσεις στὴν οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς ζωφόρου τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας ὀψης τοῦ κτιρίου	204
Τὸ δωρικὸ γεῖσο	207
Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ διαζώματος	212
Ὁ θρᾶνος	212
Ἡ ὀροφὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων	216
Ἡ φατνωματικὴ ὀροφή	216
Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς	216
Τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια	216
Ἡ διάταξη τῶν δοκῶν	220
Ἡ διάταξη τῶν φατνωματικῶν πλακῶν	222
Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς δωρικῆς στοᾶς	228
Ἡ διάταξη τῶν δοκῶν καὶ τῶν φατνωματικῶν πλακῶν	228
Τὰ ἀετώματα	233
Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τοῦ τυμπάνου	233
Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῶν καταέτιων γείσων	237
Ἡ ἐπαετίδα ἢ σίμη	240

Ἡ στέγη	243
Ἡ κεράμωση	245
ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ	260
ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ	268
ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟΥ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ	272
ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ – Η ΝΕΑ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ	277-290
ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ	279
ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ	281
ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ – ΤΟ ΝΕΟ ΔΥΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ	287
THE MAIN ENTRANCE TO THE SANCTUARY AT ELEUSIS (SUMMARY)	291-297
ΠΙΝΑΚΕΣ	
ΑΝΑΔΙΠΛΟΥΜΕΝΟΙ ΧΑΡΤΕΣ	

Κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπέβλεψε στὴν ἀποκάλυψη καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς μορφῆς τῶν μεγάλων κέντρων τῆς κλασικῆς Ἑλλάδας, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ καὶ συνεχίζοντας μὲ τὴν Πελοπόννησο. Τὸ ἀπλῶμα τῆς Ἑταιρείας σὲ χώρους πέρα ἀπὸ τὴν Ἀθήνα γινόταν βαθμυδόν, ὅσο οἱ ἱκανοὶ ἀρχαιολόγοι αὐξάνονταν. Γι' αὐτὸ οἱ μεγάλες ἀνασκαφές ἔξω ἀπὸ τὴν πρωτεύουσα ἔγιναν δυνατὲς εὐθὺς ὡς δημιουργήθηκαν ἐκεῖνοι ποὺ θὰ τὶς ἀναλάμβαναν καὶ θὰ τὶς ἔφερναν σὲ πέρας. Τὸ 1881 ἄρχισε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἐπιδαύρου μὲ τὸν Παναγιώτη Καββαδία, τὸ 1882 τῆς Ἐλευσίνας μὲ τὸν Δημήτριο Φίλιο, τὸ 1884 τοῦ Ἀμφιαρείου μὲ τὸν Βασίλειο Λεονάρδο, τὸ 1890 τοῦ Ραμνοῦντος μὲ τὸν Βαλέριο Στάη.

Τῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἐλευσίνας, ποὺ ἄρχισε στὶς 2 Ἰουνίου τοῦ 1882, εἶχαν προηγηθεῖ πολλὲς καὶ κοπιαστικὲς προσπάθειες ἐκ μέρους τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Γενικῆς Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων γιὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν σπιτιῶν ποὺ καταλάμβαναν τὸ χωρὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴ ρύθμιση τοῦ πλήθους τῶν προβλημάτων ποὺ γεννοῦσε ἡ μεγάλη αὐτὴ ἐπιχείρηση. Ὁ Φίλιος προέκρινε νὰ γίνῃ ἐναρξὴ τῆς ἀνασκαφῆς ἀπὸ τὸ σημαντικότερο τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ: «ἐκρίθη δέον Ὀμηρικῶς νὰ χωρήσωμεν, ἐμβάλλοντες εἰς μέσα τὰ πράγματα, εἰς αὐτὸ δηλ. τὸ τελεστήριον ἢ μέγαρον τῆς θεᾶς». Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ὑπῆρξε δικαίωση τῶν προσπαθειῶν του. Μὲ πλῆθος μελετῶν ποὺ δημοσίευε, ὡς τὴν παραμονὴ σχεδὸν τοῦ θανάτου του, ἔκαμε γνωστὰ τὰ εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἱερὸ τῶν δύο θεαινῶν.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀνασκαφῆς εἶναι στὶς γενικὲς τῆς γραμμὲς σὲ ὅλους γνωστὴ: τὸν Φίλιο (†1907) διαδέχθηκε ὁ Ἀνδρέας Σκιᾶς (†1922), ἀκάματος καὶ αὐτὸς μελετητὴς τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, καὶ αὐτὸν ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης (†1945) μὲ τοὺς μαθητές του Ἰω. Θρεψιάδη (†1963), Ἰω. Τραυλὸ καὶ Γεώργ. Μυλωνᾶ καὶ τὴ συνεργασία τοῦ Ἀναστ. Ὁρλάνδου. Παρὰ τὴν ἐργασία τόσων σημαντικῶν ἀρχαιολόγων καὶ τὴν ἔκδοση πλῆθους μελετῶν ποὺ διαφωτίζουν τὴν ἱστορία καὶ τὴν ἀρχαιολογία τοῦ σεβάσμιου ἀττικοῦ ἱεροῦ, μένουν ἀκόμη πολλὰ γιὰ νὰ σπουδάσουμε καὶ νὰ δημοσιεύσουμε. Μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς συστηματικῆς μελέτης τοῦ Γ. Μυλωνᾶ «Τὸ Δυτικὸν Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλευσίνος» καὶ τὸ σύνταγμα τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἐλευσίνας ποὺ ἔχει παρασκευάσει ἤδη ὁ κ. Kevin Clinton, τὰ μνημεῖα τοῦ ἱεροῦ, ὅσο καὶ νὰ ἔχουν μελετηθεῖ ἀπὸ Ἕλληνες καὶ ξένους ἀρχαιολόγους, περιμένουν ἀκόμη τὴν ὀριστικὴ καὶ συνολικὴ τους παρουσίαση. Τοῦτο ἀπασχόλησε πολὺ τοὺς δύο τελευταίους Ἐλευσινίους, τὸν Ἰω. Τραυλὸ (†1985) καὶ τὸν Γεώργ. Μυλωνᾶ (†1988), καὶ ἀπασχολεῖ καὶ σήμερα τὴν Ἑταιρεία ἡ ὁποία βλέπει τὸ ἔργο αὐτὸ ὡς πρωταρχικὸ καὶ ἄκρως ἐπεῖγον: οἱ παλιὲς γενιὲς τῶν ἀρχαιολόγων φθεῖρονται καὶ σβίγουν, οἱ νεότερες ποὺ τὶς διαδέχονται εἶναι λιγότερο συνδεδεμένες μὲ τὰ πράγματα, τοὺς τόπους καὶ τοὺς ἀνθρώπους καὶ συνεπῶς ἔχουν μεγαλύτερες δυσκολίες στὴ συνέχιση τοῦ ἔργου τῶν παλαιότερων καὶ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ χρέους ποὺ αὐτοὶ δὲν μπόρεσαν ἢ δὲν πρόλαβαν νὰ ἀποδώσουν. Γι' αὐτὸ ἀπὸ καιρὸ γίνεται προσπάθεια συμπληρώσεως τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κενοῦ, ἡ ὁποία πιστεύω ὅτι θὰ τελεσφορήσει.

Ἡ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τούτου, «Ἡ Κυρία Εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας», ἔργο τοῦ ἀρχιτέκτονα κ. Δημοσθένη Ζιρώ, στενοῦ συνεργάτη τοῦ Ἰω. Τραυλοῦ, ἐντάσσεται στὴ σχεδιαζόμενη δημοσίευση τῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ. Τὸ ἔργο αὐτὸ συντάχθηκε ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ μὲ τὴν ἐμπνευση καὶ τὴν προτροπὴ τοῦ Ἰω. Τραυλοῦ καὶ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Σχολὴ Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβείου Πολυτεχνείου. Ἡ δημοσίευσή της κρίθηκε ὅτι ἄρμοζε νὰ ἀποτελέσει τὴν ἀρχὴ σειρᾶς τόμων μὲ τοὺς ὁποίους θὰ παρουσιαστοῦν τὰ μνημεῖα ποὺ οἱ κόποι πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων ἔφεραν στὸ φῶς. Φυσικὰ οἱ ἐπιθυμίαι λίγων ἀνθρώπων, ὅσο ἰδεαλιστικὲς καὶ ἂν εἶναι, δὲν ἀρκοῦν γιὰ νὰ γίνουν πραγματικότητα, γιὰ τὴν ἐπίτευξη τῆς ὁποίας χρειάζεται πολὺς κόπος, χρόνος καὶ ἔξοδα. Ἀλλὰ οἱ δυσκολίες ποὺ παραμονεύουν σ' ἓνα τόσο μεγάλο ἔργο, δυσκολίες στὴν εὕρεση τῶν κατάλληλων ἀνθρώπων ποὺ θὰ θελήσουν νὰ συνεχίσουν, ἔπειτα ἀπὸ μιὰ ἑκατονταετία, τὸ ἔργο τῶν παλαιῶν, δὲν εἶναι ἀρκετὰ ἰσχυρὲς γιὰ νὰ μὴ προχωρεῖ κανεὶς ξεπερνώντας τις. Ἐκεῖ βρίσκεται ἄλλωστε καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ ἐγχειρήματος.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΣ

Γενικὸς Γραμματεὺς τῆς Ἀρχ. Ἑταιρείας

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἡ μελέτη αὐτή, μὲ τὸν τίτλο «Ἡ Κυρία Εἰσοδος τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας. Ἐρευνες στὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μνημείων της», ὑπεβλήθη στὸ Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων τοῦ Ἐθνικοῦ Μετσοβίου Πολυτεχνείου ὡς διδακτορικὴ διατριβὴ στίς 27 Ὀκτωβρίου 1986 καὶ ἐγκρίθηκε στίς 30 Ἀπριλίου 1987.

Στὰ τέσσερα περίπου χρόνια ποὺ μεσολάβησαν ἀπὸ τὴν πρώτη φωτοτυπικὴ ἔκδοση σὲ ἐλάχιστα ἀντίτυπα μέχρι τὴ σημερινὴ δημοσίευσή της ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, ἡ μελέτη ἀναδιαρθρώθηκε καὶ ἐμπλουτίσθηκε μὲ νέα συνοδευτικὰ σχέδια καὶ ἀναπαραστάσεις, ὥστε ἡ παρουσίαση τῶν θεμάτων νὰ γίνεи ἀκόμα πιὸ κατανοητὴ καὶ ὁλοκληρωμένη. Μὲ τὴ νέα αὐτὴ διάρθρωση, πιστεύω ὅτι ἐπιτυγχάνεται κατὰ τὸν πληρέστερο δυνατὸ τρόπο ἡ παρουσίαση τῶν ἀπόψεων καὶ τῶν συμπερασμάτων μου καὶ ὡς ἐκ τούτου στὴν ἔκδοση αὐτὴ καὶ μόνο θὰ πρέπει πλέον νὰ γίνεται ὁποιαδήποτε ἀναφορά.

Ἀντικείμενο τῆς μελέτης, ὅπως ὁ τίτλος της προδίδει, εἶναι ἡ διερεύνηση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν μνημείων καὶ τῶν λοιπῶν χρηστικῶν κτισμάτων ποὺ διαμόρφωσαν τὴν Κυρία Εἰσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴν Ἐλευσίνα, ἀπὸ τοὺς πεισιστράτειους χρόνους μέχρι τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας του, ποὺ συμβατικὰ τοποθετεῖται στὸ 392 μ.Χ.

Ἡ μεγάλη ἔκταση τοῦ ἱστορικοῦ πλαισίου μέσα στὸ ὁποῖο κινεῖται ἡ ἔρευνα, ἀλλὰ καὶ οἱ ἀλλεπάλληλες ριζικὲς ἀλλαγές στὴ σύνθεση τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, ἐπέβαλαν τὸ χωρισμὸ τῆς μελέτης σὲ 11 αὐτοτελεῖς ἐνότητες. Σὲ καθεμία ἀπὸ αὐτὲς ἐξετάζεται ἀναλυτικὰ ἡ γενικὴ σύνθεση καὶ ἡ λειτουργία τῆς Κυρίας Εἰσόδου στὴν ἐκάστοτε ἱστορικὴ περίοδο, περίπου ἀνὰ ἑκατονταετία, ἐνῶ παράλληλα διερευνᾶται διεξοδικὰ καὶ συγκριτικὰ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ἡ μορφολογία τῶν μνημείων καὶ τῶν ἄλλων χρηστικῶν κτισμάτων ποὺ τὴ διαμορφώνουν, συμβάλλοντας ἔτσι οὐσιαστικὰ στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς γνώσης γιὰ τὴ σύνθεση, τὰ ὑλικά καὶ τὸν τρόπο δομῆς σημαντικῶν ἀντιπροσωπευτικῶν δεγμάτων τῆς ἀρχαίας ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ τόπου μας.

Ἡ μελέτη αὐτὴ ὀφείλει πολλὰ στὸν ἀείμνηστο ἀρχιτέκτονα ἀρχαιολόγο Ἰωάννη Τραυλό. Κατὰ τὴ μακρόχρονη συνεργασία ποὺ εἶχα μαζί του στὰ πλαίσια τῶν ἀναστηλωτικῶν ἔργων τῆς Ἀκροπόλεως, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν προετοιμασίαν τοῦ μνημειώδους ἔργου του γιὰ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους τῆς Ἀττικῆς, ὁ Ἰωάννης Τραυλὸς μὲ ἐμήσεε στὰ ἀρχαιολογικὰ ζητήματα τῆς Ἐλευσίνας καὶ μὲ περισσὴ ἐμπιστοσύνη μοῦ ὑπέδειξε τὸ θέμα τῆς παρούσας διατριβῆς. Κατὰ τὴν ἐξέλιξη τῆς ἔρευνας, ὁ Ι. Τραυλὸς μοῦ συμπαραστάθηκε ἐπιστημονικὰ μὲ τίς πολὺτιμες συμβουλές του καὶ τὴν τεράστια γνώση ποὺ διέθετε γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἀρχαιολογικὸν ὄχι, ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ μὲ τὴν ἐνθουσιώδη πολλὰς φορὲς κριτικὴ του.

Γιὰ τοὺς παραπάνω λόγους, θεωρῶ ὡς ἐλάχιστο χρέος νὰ ἐκφράσω τὴ βαθιὰ μου εὐγνωμοσύνη στὸν καλὸ αὐτὸ διδάσκαλο, ἀφιερώνοντας τὸ βιβλίον τοῦτο στὴ μνήμη του.

Θερμὰ εὐχαριστῶ τὴν τριμελὴ Συμβουλευτικὴ Ἐπιτροπὴ ποὺ δέχτηκε νὰ ἐποπτεύσει καὶ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐργασία στὸ Ε.Μ.Π., τὸν καθηγητὴ κ. Χαράλαμπο Μπούρα, κύριο εἰσηγητὴ τῆς Ἐπιτροπῆς, καθὼς καὶ τοὺς συνεισηγητὲς καθηγητὴ κ. Βασίλειο Λαμπρινουδάκη καὶ ἐπίκουρο καθηγητὴ κ. Μάνο Μπίρη, γιὰ τὸ μεγάλο ἐνδιαφέρον καὶ τίς οὐσιώδεις ὑποδείξεις τους.

Θερμὰ εὐχαριστῶ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τὸν Πρόεδρο κ. Γεώργιο Δοντᾶ καὶ τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ποὺ ἐνέκριναν νὰ συμπεριληφθεῖ ἡ μελέτη αὐτὴ στὰ δημοσιεύματά της, καθὼς καὶ τὴν Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Θεοδώρα Καράγιωργα-Σταθακοπούλου γιὰ τὴν ἐμπεριστατωμένη καὶ θετικὴ εἰσήγησή της. Ἰδιαίτερα, ὅμως, ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω τίς θερμότερες εὐχαριστίες μου πρὸς τὸ Γενικὸ Γραμματεῖα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Ἐφορὸ Ἀρχαιοτήτων κ. Βασίλειο Πετράκο, γιὰ τὴν ἐμπιστοσύνη καὶ τὴν ἐμπρακτὴ ἐξαρχῆς συμπαράστασή του στὴν πραγματοποίησιν αὐτοῦ τοῦ βιβλίου.

Τέλος, τὴ σύντροφό μου Χριστίνα, εὐχαριστῶ ἀπὸ τὰ βάθη τῆς καρδιάς μου γιὰ τὴν ἀπέραντη κατανόηση καὶ τὴν ὁλόπλευρη συμπαράστασή της, ποὺ μὲ ὅπλισαν ψυχικὰ νὰ ὁλοκληρώσω τὸ ἔργο τοῦτο.

Ἀθήνα, Ὀκτώβριος 1990

Δ.Γ.Ζ.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AA</i>	Archäologischer Anzeiger
<i>AA</i>	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
<i>AE</i>	Ἀρχαιολογικὴ Ἑφημερίς
<i>AJA</i>	American Journal of Archaeology
<i>AJPh</i>	American Journal of Philology
<i>AM</i>	Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung
<i>ASAtene</i>	Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente
<i>BCH</i>	Bulletin de correspondance hellénique
<i>BICS</i>	Institute of Classical Studies, Bulletin Supplement 55, 1989, The Greek Renaissance in the Roman Empire
<i>BSA</i>	Annual of the British School at Athens
<i>EAA</i>	Enciclopedia dell'arte antica classica e orientale
<i>EAΔE</i>	Ἐνημερωτικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>Ἔργον</i>	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>ΕΦΣΠ</i>	Ἑπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου Παρνασσῶς
<i>FDelphes</i>	Fouilles de Delphes
<i>GrRomByzSt</i>	Greek, Roman and Byzantine Studies
<i>ID</i>	Inscriptions de Délos
<i>IG</i>	Inscriptiones Graecae
<i>JdI</i>	Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts
<i>JFieldA</i>	Journal of Field Archaeology
<i>JHS</i>	Journal of Hellenic Studies
<i>JRS</i>	Journal of Roman Studies
<i>MemAmAc</i>	Memoirs of the American Academy in Rome
<i>MetMusStud</i>	Metropolitan Museum Studies
<i>OCPM</i>	Oxford Classical and Philosophical Monographs
<i>ÖJh</i>	Jahreshefte des Österreichischen archäologischen Instituts in Wien
<i>ΠAE</i>	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθῆναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
<i>RA</i>	Revue archéologique
<i>SBMünchen</i>	Bayerische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte

<i>Adam, Architecture militaire</i>	J.P. Adam, L'architecture militaire grecque (Paris 1982)
<i>Bianchi-Bandinelli, Rome</i>	R. Bianchi-Bandinelli, Rome, the Centre of Power (London 1970)
<i>Bieber, Copies</i>	M. Bieber, Ancient Copies, Contribution to the History of Greek and Roman Art (N.Y. 1977)
<i>Boëthius, Early Roman Architecture</i>	A. Boëthius, Etruscan and Early Roman Architecture, The Pelican History of Art (Norwich 1978)
<i>Bohn, Propyläen</i>	R. Bohn, Die Propyläen der Akropolis zu Athen (Berlin-Stuttgart 1882)
<i>Bundgaard, Mnesicles</i>	J.A. Bundgaard, Mnesicles, A Greek Architect at Work (Oslo 1957)
<i>Cockerell, Temple at Aegina</i>	C.R. Cockerell, The Temples of Jupiter Panhellenius at Aegina and of Apollo Epicurius at Basae near Phigaleia in Arcadia (London 1833)
<i>Coulton, Greek Architects</i>	J.J. Coulton, Greek Architects at Work (London 1977)
<i>Crema, Architectura Romana</i>	L. Crema, L'architectura Romana, Encyclopedia Classica XII, 1

- Dilettanti, Attica*
Dinsmoor, Architecture
Dinsmoor, Gables
Dinsmoor Jr., Propylaea
 Ἐλευσινιακὰ
Frantz, Late Antiquity
Furtwängler, Aegina
Hoepfner, Pompeion
Hörmann, Inneren Propyläen
Jeffery, Local Scripts of Archaic Greece

Judeich, Topographie
Kienast, Stadtmauer von Samos
Koch, Theseus Tempel
Κουρουνιώτης, Ἀνασκαφή Ἐλευσίνος 1933
Κουρουνιώτης, Ἀνασκαφή Ἐλευσίνος 1934
Κουρουνιώτης, Ἐλευσινιακὰ
Κουρουνιώτης, Ἐλευσίς-Ὁδηγός
Kourouniotis, Eleusis-Guide
Κουρουνιώτης-Τραυλός, Τελεστήριον
Κουρουνιώτης-Τραυλός, Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου

Lawrence, Aims in Fortifications
Lawrence, Architecture
Lenormant, Recherches à Eleusis

MacDonald, Architecture
- Society of Dilettanti, The Unedited Antiquities of Attica (London 1817) (London 1833)²
 W.B. Dinsmoor, The Architecture of Ancient Greece (London 1975)
 W.B. Dinsmoor, The Gables of the Propylaea, AJA XIV, 1910, 143-148
 W.B. Dinsmoor Jr., The Propylaea to the Athenian Acropolis, The Predecessors (Princeton N.J. 1980)
 Ἐλευσινιακὰ Α' (Ἀθῆναι 1932)
 A. Frantz, Late Antiquity: A.D. 267-700, The Athenian Agora 24 (Princeton N.J. 1988)
 A. Furtwängler, Aegina: Das Heiligtum der Aphaia (München 1906)
 E. Hoepfner, Pompeion, Kerameikos X (Berlin 1976)
 H. Hörmann, Die inneren Propyläen von Eleusis (Berlin und Leipzig 1932)
 L.H. Jeffery, The Local Scripts of Archaic Greece, A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the 8th to the 5th Centuries B.C. (Oxford 1961)
 E. Judeich, Topographie von Athen (München 1931)²
 H.J. Kienast, Die Stadtmauer von Samos, Samos XV (Bohn 1978)
 H. Koch, Studien zum Theseus Tempel in Athen, Abhandlungen der Sächsischen (Leipzig 1955)
 K. Κουρουνιώτης, Ἀνασκαφή Ἐλευσίνος κατὰ τὸ 1933, Παράρτημα 14ου τόμου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1-30
 K. Κουρουνιώτης, Ἀνασκαφή Ἐλευσίνος 1934, Παράρτημα 15ου τόμου τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου 1-48
 K. Κουρουνιώτης, Συγγραφὴ ἐπισκευῆς τῶν πυλῶν καὶ τοῦ τείχους τῆς Ἐλευσίνος, Ἐλευσινιακὰ Α' (Ἀθῆναι 1932) 189-208.
 K. Κουρουνιώτης, Ἐλευσίς, Ὁδηγὸς τῶν ἀνασκαφῶν καὶ τοῦ Μουσείου (Ἀθῆναι 1934)
 K. Kourouniotis, Eleusis, A Guide to the Excavations and the Museum (Athens 1936)
 K. Κουρουνιώτης-Ι. Τραυλός, Τελεστήριον καὶ ναὸς Δήμητρος, ΑΔ 1933-1935, 54-114
 K. Κουρουνιώτης-Ι. Τραυλός, Συμβολὴ εἰς τὴν οἰκοδομικὴν ἱστορίαν τοῦ Ἐλευσινιακοῦ Τελεστηρίου, ΑΔ 1935-1936, 1-42
 A.W. Lawrence, Greek Aims in Fortifications (Oxford 1979)
 A.W. Lawrence, Greek Architecture (Harmondsworth 1957)
 F. Lenormant, Recherches archéologiques à Eleusis, exécutées dans le cours de l'année 1860, Recueil des inscriptions (Paris 1862)
 W.L. MacDonald, The Architecture of the Roman Empire, I-II (New Haven and London 1982²-1986)

- Martin, Manuel*
Mertens, Tempel von Segesta
Μπούρας, Στοὰ Βραυρῶνος
Mylonas, Hymn
Mylonas, Eleusis
Noack, Eleusis
Ὀρλάνδος, Ἐλευσινιακὰ
Ὀρλάνδος, Ὑλικά δομῆς
Ὀρλάνδος, Ἀλίφειρα
Ὀρλάνδος, Παρθενῶν
Ὀρλάνδος-Τραυλός, Λεξικὸν
Παπαχατζῆς, Πανσανίας
Penrose, Principles
Πετράκος, Ὠρωπὸς
Robertson, Architecture
Scranton, Walls
Shoe, Profiles
Stuart-Revet, Athens
Thompson, Agora-Guide
Thompson-Wycherley, Agora
Tiberi, Mnesicle
Τραυλός, Πολεοδομικὴ
Travlos, Topography of Eleusis
Travlos, Dictionary
Travlos, Attika
Ward-Perkins, Roman Architecture
- R. Martin, Manuel d'architecture grecque, A (Paris 1965)
D. Mertens, Der Tempel von Segesta und die doris-
sche Tempelbaukunst des griechischen Westens in
klassischer Zeit (Mainz am Rhein 1984)
X. Μπούρας, Ἡ ἀναστήλωσις τῆς Στοᾶς τῆς
Βραυρῶνος, Τὰ ἀρχιτεκτονικά της προβλήματα
('Αθῆναι 1967)
G. Mylonas, The Hymn to Demeter and her Sanc-
tuary at Eleusis (Saint Louis 1942)
G. Mylonas, Eleusis and the Eleusinian Mysteries
(Princeton 1969)
F. Noack, Eleusis, die Baugeschichtliche Entwick-
lung des Heiligtumes (Berlin und Leipzig 1927)
A. Ὀρλάνδος, Ὁ ἐν Ἐλευσίνι ναὸς τῆς Προπυ-
λαίας Ἀρτέμιδος, Ἐλευσινιακὰ Α' ('Αθῆναι
1932) 209-223.
A. Ὀρλάνδος, Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν ἀρχαίων Ἐλ-
λήνων 1, 2 ('Αθῆναι 1955-58)
A. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρκαδικὴ Ἀλίφειρα ('Αθῆναι
1967-68)
A. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶ-
νος Α'- Γ' ('Αθῆναι 1977)
A. Ὀρλάνδος-Ι. Τραυλός, Λεξικὸν τῶν ἀρχαίων
ἐλληνικῶν ἀρχιτεκτονικῶν ὄρων ('Αθῆναι 1986)
N. Παπαχατζῆς, Πανσανίου Ἑλλάδος Περιήγη-
σις ('Αθῆναι 1974)
F.C. Penrose, An Investigation of the Principles of
Athenian Architecture (London 1888)
B. Πετράκος, Ὁ Ὠρωπὸς καὶ τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀμ-
φιαράου ('Αθῆναι 1968)
P.S. Robertson, Greek and Roman Architecture
(London 1980)
R.L. Scranton, Greek Walls (Cambridge 1941)
L.T. Shoe, Profiles of Greek Mouldings (Cam-
bridge 1936)
J. Stuart-N. Revett, The Antiquities of Athens 1-3
(London 1825-1830)
H.A. Thompson, The Athenian Agora, A Guide
to the Excavation and the Museum ('Αθῆναι 1976)
H. Thompson-R. Wycherley, The Agora of Athens,
The Athenian Agora VIV (Princeton N.J. 1972)²
C. Tiberi, Mnesicle Architetto (Roma 1964)
I. Τραυλός, Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθη-
νῶν, ἀπὸ τῶν προϊστορικῶν χρόνων μέχρι τῶν
ἀρχῶν τοῦ 19ου αἰ. ('Αθῆναι 1960)
J. Travlos, The Topography of Eleusis, Hesperia
XVIII, 1949, 138-147
J. Travlos, Pictorial Dictionary of Ancient Athens
(London 1971)
J. Travlos, Bildlexikon zur Topographie des anti-
ken Attika (Tübingen 1988)
J.B. Ward-Perkins, Roman Imperial Architecture
(London 1981)

Wiegand, Poros-Architektur

Winter, Fortifications

Wrede, Mauern

Φίλιος, Ἐλευσίς

Χαριστήριον

T. Wiegand, Die archaische Poros-Architektur der Akropolis zu Athen (Cassel und Leipzig 1904)

F.E. Winter, Greek Fortifications (London 1971)

W. Wrede, Attische Mauern (Athen 1933)

Δ. Φίλιος, Ἐλευσίς, Μυστήρια, ἐρείπια καὶ μουσεῖον αὐτῆς (Ἀθῆναι 1906)

Χαριστήριον εἰς Α.Κ. Ὀρλάνδον, Α'-Δ' (Ἀθῆναι 1965-1968)

Ἀποψη τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας περὶ τὸ 1885.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Σε απόσταση είκοσι περίπου χιλιομέτρων από την Ἀθήνα, στο ἄκρο μιᾶς ὁμορφης κάποτε πεδιάδας πού ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια ἀποκαλοῦν Θριάσιον πεδῖον, βρίσκεται ἡ Ἐλευσίνα. Ἐκεῖ, στὸν πρῶτο ἀπὸ μιὰ σειρὰ χαμηλῶν πέτρινων λόφων πού ἐκτείνεται κατὰ μῆκος τῆς παραλίας, ἀναπτύχθηκε ἕνα ἀπὸ τὰ μεγαλύτερα ἱερὰ κέντρα τοῦ ἀρχαίου κόσμου (εἰκ. 1, πίν. 1). Πρόκειται γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ὅπου ἐτελεῖτο ἡ μυστηριακὴ λατρεία τους, λατρεία πού πέρασε στὴν ἱστορία ὡς τὰ Μυστήρια τῆς Δήμητρας ἢ ἀπλὰ τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια.

Σε δύο λόγους ὀφείλει ἡ Ἐλευσίνα τὴν ἀνάπτυξή της καὶ τὴ σημασία πού ἀπέκτησε στοὺς μετέπειτα αἰῶνες, ὄχι μόνο ὡς θρησκευτικὸ κέντρο, ἀλλὰ καὶ ὡς τὸ ἰσχυρότερο προπύργιο τῆς Ἀθήνας στὴν Ἀττικὴ. Ἦδη ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια, ὅπως ἔδειξαν οἱ ἀνασκαφές, ὁ λόφος τῆς Ἐλευσίνας στὸ ψηλότερο μέρος του ἦταν ὀχυρωμένος καὶ ἐκεῖ ἦταν χτισμένο τὸ ἀνάκτορο τοῦ ἄρχοντα βασιλέα, ὅπως καὶ οἱ κατοικίες τῶν συγγενῶν του καὶ τῶν ἄλλων ἀξιωματούχων¹. Ἐκεῖ ψηλὰ ἦταν χτισμένη ἡ πόλη τῆς Ἐλευσίνας. Ἀπὸ τὴν ἰσχυρὴ θέση πού τοῦ ἐξασφάλιζε ὁ ὀχυρωμένος λόφος, ὁ βασιλεὺς μὲ τὸ στρατὸ του εἶχε ὑπὸ τὸν ἑλεγχό του δύο σημαντικότητες γιὰ τὴν Ἀττικὴ ὁδούς: τὴν ὁδὸ πρὸς τὰ Μέγαρα καὶ τὴν Πελοπόννησο καὶ τὴν ὁδὸ πρὸς τὴ Θήβα καὶ τὴν κεντρικὴ καὶ βόρεια Ἑλλάδα (εἰκ. 2).

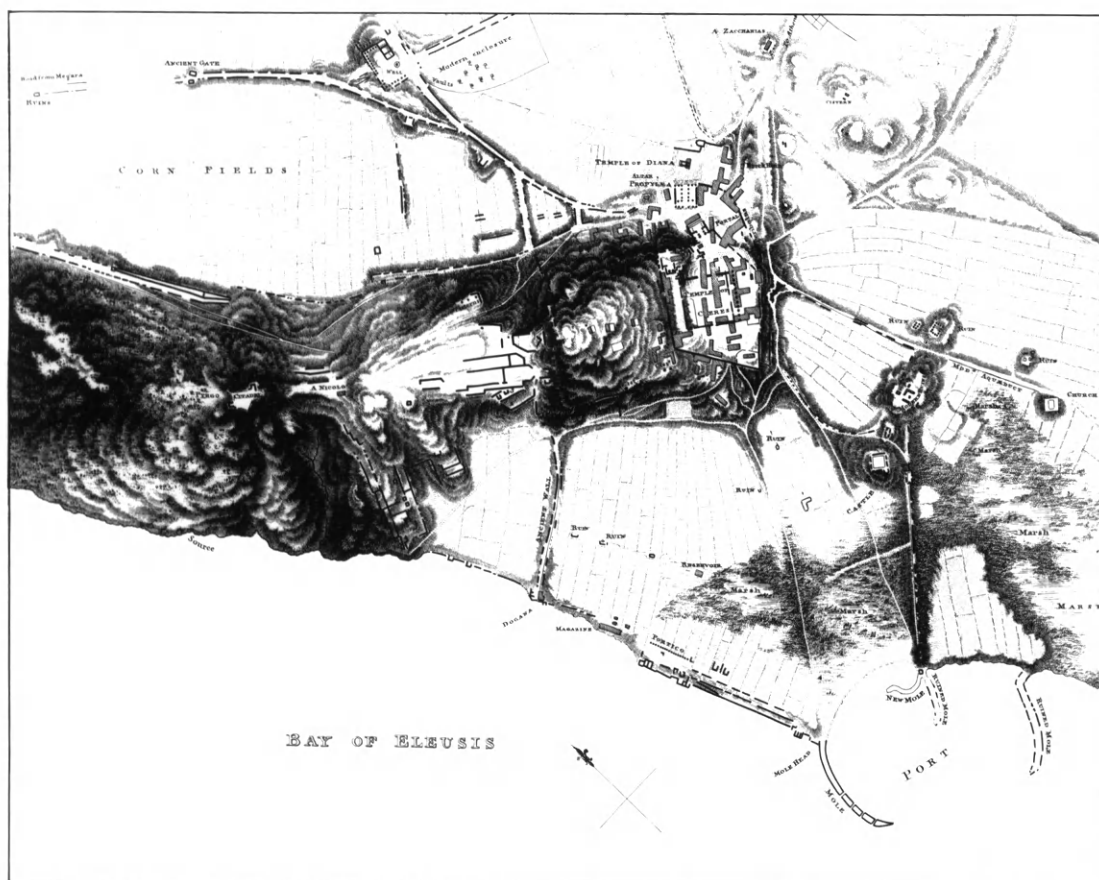
Ἡ κατοχὴ μιᾶς τόσο σπουδαίας στρατηγικῆς θέσης ἀπὸ πολὺ νωρὶς ὁδήγησε σὲ προστριβὲς τοὺς κατοίκους τῆς Ἐλευσίνας μὲ τὴν Ἀθήνα. Οἱ πόλεμοι φυσικὰ δὲν ἔλειψαν μεταξὺ τῶν δύο πόλεων καὶ ἔτσι, ἀπὸ τὰ προϊστορικά χρόνια, ἡ Ἐλευσίνα ἔγινε ὑποτελὴς τῶν Ἀθηναίων, μὲ τὸν ὅρο ὅτι οἱ Ἐλευσίνιοι θὰ ἦταν οἱ μόνοι ἀρμόδιοι γιὰ τὴ διεξαγωγὴ τῶν μυστηρίων².

Ὁ δεῦτερος λόγος στὸν ὁποῖο ὀφείλει ἡ Ἐλευσίνα τὴ σπουδαιότητά της εἶναι, βεβαίως, ἡ ἀνάπτυξη στὸν τόπο αὐτὸ τῆς μυστηριακῆς λατρείας πρὸς τὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, λατρεία ἡ ὁποία ἐγκαθιδρύθηκε ὕστερα ἀπὸ ἕνα θρυλούμενο γεγονός: τὴν ἔλευση τῆς ἴδιας τῆς θεᾶς στὴν πόλη. Ἀξίζει νομίζω νὰ ἀναφερθοῦμε μὲ συντομία στὸ μῦθο αὐτό, μιὰ καὶ ἔχει μεγάλη σημασία στὴν ἐξακρίβωση τοπογραφικῶν σημείων τοῦ χώρου τῆς Ἐλευσίνας καὶ ἀποτελέσσει σημαντικὸ βοήθημα στὶς ἔρευνες τῶν ἀνασκαφῶν. Ὁ μῦθος διασώθηκε μὲ λεπτομέρειες σὲ ἕνα μακρὸ ἐπικὸ ποίημα πού ἔφτασε ὡς ἐμᾶς, μὲ τὴν ἐπωνυμία Ὀμηρικὸς ὕμνος πρὸς τὴ Δήμητρα. Τὸ πότε γράφτηκε καὶ ποὺς ἦταν ὁ συνθέτης του δὲν εἶναι γνωστό. Οἱ μελετητὲς πάντως καταλήγουν ὅτι ὁ ὕμνος αὐτὸς ἀποτελεῖ τὴν ἐπίσημη συγγραφὴ τῶν ἔλευσινακῶν παραδόσεων καὶ ὅτι γράφτηκε περὶ τὰ τέλη τοῦ 8ου ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 7ου αἰ. π.Χ.³.

1. MYLONAS, *Eleusis* 32-34· TRAVLOS, *Topography of Eleusis* 138.

2. Γιὰ τὴν πλήρη συλλογὴ τῶν στοιχείων σχετικὰ μὲ τοὺς προϊστορικοὺς αὐτοὺς πολέμους, βλ. MYLONAS, ὁ.π. 24-29.

3. MYLONAS, ὁ.π. 3 σημ. 1-2. Ἐπίσης βλ. K. KERÉNYI, *Die Mysterien von Eleusis* (Zurich 1962) 39-59· N.J. RICHARDSON, *The Homeric Hymn to Demeter* (Oxford 1974) 5-12· Δ. ΓΟΥΔΗ, *Τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος* (Ἀθῆναι 1990)² 15 σημ. 2.

Εἰκ. 1. Τοπογραφικὸ διάγραμμα τῆς Ἑλευσίνας τὸ 1813 (Dilettanti).

Ἀπὸ αὐτὸ τὸν ὕμνο⁴ μαθαίνουμε τὸ ἱστορικὸ τῆς ἄρπαγῆς τῆς Περσεφόνης ἀπὸ τὸ βασιλιά τοῦ Ἄδη Πλούτωνα, ὅπως ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ βαθεῖα θλίψη τῆς μητέρας της, τῆς Δήμητρας, ἡ ὁποία ὅταν ἔμαθε τὴν ἀλήθεια γιὰ τὴν ἀπαγωγή τῆς κόρης της, ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν Ὀλύμπο καὶ νὰ ζήσει ἀνάμεσα στοὺς ἀνθρώπους. Σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς περιπλανήσεις της ἔφθασε στὸ Θορικὸ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ πεζοπορώντας στὴν Ἑλευσίνα, ὅπου περίλυπη καὶ κουρασμένη κάθισε σὲ μιὰ πέτρα, κοντὰ στὸ Παρθένιον φρέαρ. Ἐκεῖ τὴ βρῆκαν οἱ κόρες τοῦ βασιλιά τῆς πόλης Κελεοῦ, ποὺ εἶχαν πάει νὰ πάρουν νερό. Τὴν προσκάλεσαν στὸ παλάτι καὶ τῆς πρόσφεραν διαμονή, ἐνῶ ἡ βασίλισσα Μετάνειρα τῆς ἀνέθεσε τὴν ἀνατροφή τοῦ βρέφους της, δίχως νὰ γνωρίζει τὴν πραγματικὴ της ταυτότητα, ἀφοῦ ἡ θεὰ ἦταν μεταμφιεσμένη σὲ γερόντισσα. Τὸ βρέφος μέσα σὲ λίγο καιρὸ ἀναπτύχθηκε πολὺ, γιὰτὶ κρυφὰ ἡ Δήμητρα τὸ μεγάλωνε ὅπως τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀλύμπου. Δηλαδή, ἐνῶ τὴν ἡμέρα τὸ τὰίζε με νέκταρ καὶ ἄμβροσία, τὸ βράδυ τὸ ἔβαζε νὰ κοιμηθεῖ στὶς στάχτες τῆς πυρᾶς, γιὰ νὰ τοῦ χαρίσει ἀθανασία. Μιὰ νύχτα ὅμως ἐγινε αὐτὸ ἀντιληπτὸ ἀπὸ τὴ Μετάνειρα, καὶ ἔτσι ἀναγκάστηκε νὰ ἀποκαλύψει τὴν ταυτότητά της. «Εἶμαι ἡ Δήμητρα»,

4. Ἡ ἀφήγηση τοῦ μύθου ποὺ ἀκολουθεῖ, βασίζεται στὴν ἐλεύθερη ἀγγλικὴ μετάφραση τοῦ Γ. Μυλωνᾶ στὸ βιβλίο του *Eleusis* 4-7. Γιὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τοῦ μύθου στὸ ἀθηντικὸ κείμενο, βλ. T. ALLEN, W. HALLIDAY, E. SIKES, *The Homeric Hymns* (Oxford 1936)². N.J. RICHARDSON, ὁ.π. 95 κέ.

Εικ. 2. Ο αρχαιολογικός χώρος της Έλεουσίνας σε σχέση με τη σημερινή πόλη (Ι. Τραυλός).

εἶπε, «ἡ παρηγορία τῶν ἀθάντων θεῶν καὶ τῶν θνητῶν. Τώρα ὅλοι οἱ ἄνθρωποι, ἃς μοῦ κτίσετε ἓνα μεγάλο ναὸ καὶ ἓνα βωμὸ κάτω ἀπὸ τὴν πόλιν καὶ τὰ τείχη της, πάνω σὲ ἐξέχοντα λόφο, πάνω ἀπὸ τὸ Καλλίχορο. Ἐγὼ στὴ συνέχεια θὰ σᾶς διδάξω τὶς τελετές μου, ὥστε μετὰ ἐσεῖς νὰ τὶς τελεῖτε μὲ σεβασμό, γιὰ νὰ κερδίσετε τὴν εὐνοιά μου»⁵.

Στὸ ναὸ αὐτὸ κλείστηκε ἡ Δήμητρα προκαλώντας φοβερὴ σιτοδεία, ποὺ κράτησε ἓνα χρόνο. Ὁ Δίας στὴ συνέχεια ἀναγκάστηκε νὰ ἐπέμβει ὥστε νὰ ἐπιστρέψει ἡ Περσεφόνη στὴ μητέρα της. Χαρούμενη πλέον ἡ θεὰ καὶ παραβλέποντας τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ Περσεφόνη θὰ ἔπρεπε νὰ περναῖ τὸ ἓνα τρίτο τοῦ ἔτους στὸν Ἄδη, ἀποφάσισε νὰ ἐπιστρέψει στὸν Ὀλύμπο καὶ νὰ ἀφήσει τὴ γῆ νὰ καρποφορήσει πάλι. Φεύγοντας, διδάσκει στὸν Τριπτόλεμο καὶ στὸ Διοκλῆ, ὅπως καὶ στοὺς βασιλεῖς Κελεὸ καὶ Εὐμόλπο, τὸν τρόπο τέλεσης τῶν μυστηρίων της, φοβερῶν μυστηρίων, ποὺ κανένας καὶ μὲ κανένα τρόπο δὲν ἔπρεπε νὰ ἀποκαλύψει. Τρομερὸς ὄρκος στοὺς θεοὺς φύλαγε τὸ μυστικὸ⁶. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, ἡ ἔλευσινακὴ παράδοση ἀποδίδει στὴν ἴδια τὴ θεὰ τὴν ἑναρξὴ τῆς λατρείας καὶ τῶν μυστηρίων της. Τὸ ἔλευσινακὸ ἱερό, ἀπὸ μικρὸ τέμενος τοπικῆς μυστηριακῆς λατρείας, θὰ προσλάβει στὰ ἱστορικὰ χρόνια πανελλήνιο χαρακτήρα, ὅταν ἡ Ἐλευσίνα θὰ προσαρτηθεῖ στὴν ἀθηναϊκὴ πόλιν-κράτος. Τέλος, μὲ τὴν υἱοθέτηση τῆς λατρείας ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους, τὸ ἱερό θὰ γίνῃ παγκόσμιον.

Ὁ πανελλήνιος χαρακτήρας τοῦ ἱεροῦ καθιερώνεται κατὰ τὴν 5ῃ Ὀλυμπιάδα (τὸ 760 π.Χ.), μὲ τὴν θεσμοθέτηση ὕστερα ἀπὸ δελφικὸ χρησμὸ τῆς ἑορτῆς τῶν Προηροσίων, δηλαδὴ τῆς ἐτήσιας προσφορᾶς ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ κράτη τῆς πρώτης συγκομιδῆς, σὲ ἔνδειξη εὐγνωμοσύνης πρὸς τὴ θεὰ, ποὺ τοὺς ἔσωσε ἀπὸ τὸ λιμό⁷. Ἀπὸ τότε, ἡ συνεχῶς αὐξανόμενη δημοτικότητα τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων συνοδεύεται μὲ τὴν ἐπέκτασιν τοῦ ἱεροῦ περιβόλου καὶ τὴν οἰκοδόμησιν νέων κτιρίων, ὥστε τὸ ἱερό καὶ οἱ λειτουργοὶ του νὰ μποροῦν νὰ ἀνταποκρίνονται στὶς ἀνάγκες τῶν αὐξανόμενων σὲ ἀριθμὸ προσκυνητῶν. Ὁ πρῶτος ἱερὸς περίβολος γύρω ἀπὸ τὸ ναὸ σιγὰ σιγὰ ἐπεκτείνεται, ὥστε τελικὰ νὰ περιλάβῃ ἓνα μεγάλο χῶρο μὲ ναοὺς καὶ βοηθητικὰ κτίρια. Ὁ περίβολος αὐτός, ἔχοντας ἀρχικὰ μοναδικὸ σκοπὸ τὴν ἐξασφάλισιν τῆς ἀπαραίτητης μυστικότη-
τας στὶς τελετές, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Πεισίστρατου καὶ μετὰ ἐξελίσσεται σὲ ἓνα ἰσχυρότατον ὀχυρωμένο φρούριον, προπύργιον τῆς Ἀθήνας, χτισμένο στὸ σταυροδρόμι τῶν σημαντικῶν ὁδικῶν ἀρτηριῶν ποὺ προαναφέραμε.

Οἱ γνώσεις μας ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὸ χῶρον τῆς Ἐλευσίνας εἶναι ἀπελπιστικὰ λίγες. Οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς, μνημένοι ὅπωςδήποτε στὰ Μυστήρια καὶ δεσμευμένοι μὲ τοὺς φοβεροὺς ὄρκους, δὲν ἀναφέρουν τίποτα ἢ λένε ἐλάχιστα, ὥστε νὰ μὴ διακινδυνεύσουν τὴν παράβασιν τοῦ ὄρκου, γιὰ τὴν ὁποία ἡ ποινὴ ἦταν ὁ θάνατος δίχως ἐξαιρέσεις.

Ὁ κατὰ τὰ ἄλλα γλαφυρὸς Πausanias, μὲ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα περιγράφει τὸ ἔλευσινακὸ ἱερό: «Στὴν Ἐλευσίνα ὑπάρχει ναὸς τοῦ Τριπτολέμου, καθὼς καὶ τῆς προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ποσειδῶνος πατρός, καὶ ἓνα φρέαρ ποὺ λέγεται Καλλίχορον, ὅπου πρῶτα οἱ γυναῖκες τῶν ἔλευσινίων ἔστησαν χορὸ καὶ ἔψαλαν γιὰ τὴ θεὰ. Γιὰ τὸ Ράριον πεδῖον λένε πὼς εἶναι τὸ πρῶτον ποὺ

5. ἀλλ' ἄγε μοι νηὸν τε μέγαν καὶ βωμὸν ὑπ' αὐτῷ
τευχόντων πᾶς δῆμος ὑπαὶ πόλιν αἰπὺ τε τεῖχος
Καλλίχορου καθύπερθεν ἐπὶ προῦχοντι κολωνῷ
ὄργια δ' αὐτῇ ἐγὼν ὑποθήσσομαι ὥς ἂν ἔπειτα
εὐαίεως ἔρδοντες ἐμὸν νόον ἰλάσσοισθε.

(T. ALLEN, W. HALLIDAY, E. SIKES, ὁ.π. στ. 270-274). Γιὰ τὸν τρόπο φύλαξης τῶν ἐντολῶν τῆς θεᾶς καὶ τὴν τελετουργικὴ τους ἀνάγνωση, βλ. σχετ. Δ. ΖΙΡΩ, Τὸ «Πέτρωμα», Συμβολὴ στὸ τελετουργικὸ τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, *EJAE* 13, 1990, 134 κέ.

6. μέγα γάρ τι θεῶν σέβας ἰσχάνει αὐδὴν (*The Homeric Hymns*, στ. 479). Γιὰ τὴν ἐρμηνείαν τῶν μυστηρίων καὶ τὸν χαρακτήρα ποὺ τοὺς ἀποδίδει σήμερον ἡ ἔρευνα, βλ. Β. ΛΑΜΠΡΙΝΟΥΔΑΚΗ, *Μηροτραφῆς* (Ἀθήναι 1971) 124-144. Ἐπίσης N.J. RICHARDSON, ὁ.π. 12 κέ.

7. MYLONAS, ὁ.π. 7 σημ. 3, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

σπάρθηκε και παρήγαγε καρπούς, και γι' αὐτὸ οἱ ἔλευσίνιοι συνηθίζουν νὰ χρησιμοποιοῦν χοντροαλεσμένα κριθάρια ἀπ' αὐτὸ καὶ νὰ κάνουν γλυκὰ ψωμάκια γιὰ τὶς θυσίες. Ἐδῶ δείχνουν καὶ ἓνα ἀλώνι ποὺ τὸ λένε τοῦ Τριπτολέμου καὶ ἓνα βωμό. Τὰ ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ τὸ ὄνειρο μοῦ ἀπαγόρευε νὰ τὰ περιγράψω· εἶναι φανερό πὼς ὅσοι δὲν ἔχουν μυηθεῖ δὲν ἐπιτρέπεται οὔτε νὰ πληροφοροῦνται γιὰ ὅ,τι ἐμποδίζονται νὰ βλέπουν»⁸.

Μὲ τὴν κατάρρευση τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἐπικράτηση τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὰ λιγοστὰ κείμενα τῶν ἀρχαίων συγγραφέων καὶ οἱ ἀναφορὲς τῶν πρώτων Πατέρων τῆς ἐκκλησίας στὰ Ἑλευσίνια Μυστήρια, ἀναφορὲς ποὺ ἦταν βασισμένες κυρίως σὲ λάθος πληροφόρηση, προκατάληψη καὶ ἀνάμειξη διαφόρων μυστηριακῶν τελετῶν, ἐπέφεραν πλήρη σύγχυση, ὥστε βαθὺ σκοτάδι κάλυψε ὅχι μόνο τὴ φύση τῶν Μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμα τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ⁹. Κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους πιθανότατα ἡ Ἑλευσίνα συνέχισε νὰ χρησιμοποιεῖται ὡς φρούριο¹⁰, ὅπως ἐπίσης καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς παρουσίας τῶν Φράγκων στὴν Ἀττική. Στὴν τελευταία αὐτὴ περίοδο ἀνάγονται τὰ λείψανα ἐνὸς πύργου ποὺ χτίστηκε πάνω στὰ θεμέλια ἐνὸς ὄχυρου ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς, τὸ ὁποῖο δέσποζε τῆς περιοχῆς στὴν κορυφὴ ἐνὸς λόφου, δυτικὰ τοῦ κυρίως λόφου ὅπου ἦταν τὸ ἱερό τῆς Δήμητρας, ἡ πόλη καὶ ἡ ἀκρόπολή της (εἰκ. 1, 2, πίν. 2). Δυστυχῶς ὁ φράγκικος αὐτὸς πύργος, σημαντικὸ ἱστορικὸ καὶ τοπογραφικὸ σημεῖο τῆς περιοχῆς, ἔχει ἀπὸ τὸ 1953 ἐξαφανιστεῖ μαζί μὲ τὸ λόφο ὅπου ἦταν χτισμένος, συνεπεία τῶν δραστηριοτήτων τοῦ ἐργοστασίου τισιμέντου ΤΙΤΑΝ, τὸ ὁποῖο ἐξακολουθεῖ νὰ λειτουργεῖ ἀκόμα καὶ σήμερα σὲ ἐλάχιστη ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ἑλευσινιακὸ ἱερό¹¹.

Ἡ ἐρήμωση τῆς πόλης τῆς Ἑλευσίνας καὶ τοῦ Θριασίου πεδίου εἶναι ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς συνετελέσθη, ἐφόσον ὑπάρχει πλήρης ἔλλειψη ἱστορικῶν μαρτυριῶν ἀπὸ τὸν 6ο ἕως τὸ 13ο αἰ. Ἀπὸ τὰ λείψανα μεγάλης παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς, διαστ. 16.00 × 25.00 μ., ποὺ ἐντοπίστηκαν κάτω ἀπὸ τὸ ναῦδριο τοῦ Ἀγίου Ζαχαρία δίπλα στὴν Ἱερὰ Ὀδό (εἰκ. 2), ἑκατὸ περίπου μέτρα ἀνατολικά τῆς εἰσόδου στὸ ἑλευσινιακὸ ἱερό, συμπεραίνεται ὅτι κατὰ τὸν 5ο αἰ., σύμφωνα μὲ τὴ χρονολόγηση κτίσεως τῆς βασιλικῆς¹², ὁ πληθυσμὸς τῆς περιοχῆς διατηροῦνταν ἀκμαῖος. Στοὺς αἰῶνες ὅμως ποὺ ἀκολούθησαν, ἡ Ἑλευσίνα φαίνεται ὅτι εἶχε τὴν τύχη τῶν ὑπόλοιπων πόλεων τῆς Ἀττικῆς καὶ μάλιστα τῶν παραλίων, ὁ πληθυσμὸς τῶν ὁποίων ἤδη ἀπὸ τὸν ὀψιμο 6ο αἰ. εἶχε ἀρχίσει νὰ μειώνεται, ἐξαιτίας ἐπιδημιῶν καὶ τῆς συνεχοῦς ἀπειλῆς τῶν ἀράβων πειρατῶν ποὺ λυμαίνονταν τὸ Αἰγαῖο.

Ἡ ἐγκατάλειψη τῆς Ἑλευσίνας ἀπὸ τοὺς κατοίκους της πιθανότατα συνετελέστηκε γύρω στὰ τέλη τοῦ 9ου αἰ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἔγινε ἡ καταστρεπτικότερη ἐπιδρομὴ Σαρακηνῶν στὶς ἀκτὲς τῆς δυτικῆς Πελοποννήσου καὶ στὰ νησιά τοῦ Σαρωνικοῦ, καὶ ἔμεινε σχετικῶς ἔρημη τουλάχιστον μέχρι τὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ.¹³. Ἡ μετέπειτα ἐγκατάσταση στὸ ἔρημο Θριάσιο

8. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Παυσανίας*, Ἀττικά 476-478 καὶ 568-569, I, 38, 6.

9. Σχετικὰ μὲ τὶς ἀναφορὲς αὐτὲς τῶν πρώτων χριστιανῶν Πατέρων, βλ. τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀνάλυση τοῦ Γ. ΜΥΛΩΝΑ, ὁ.π. Appendix 287-316.

10. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἑλευσίς-Ὀδηγὸς* 16 καὶ Δ. ΦΙΛΙΟΣ, Ἀνασκαφαὶ Ἑλευσίνος, *ΠΑΕ* 1886, 51 καὶ 1887, 56.

11. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἑλευσίς, Ἀνασκαφαὶ 1950-1960, Τὸ ἑλληνιστικὸν φρούριον καὶ τὸ ἀνευρεθὲν ἱερόν τοῦ Πανὸς ἐπὶ τοῦ λατομηθέντος δυτικοῦ λόφου, *ΑΔ* 16, 1960, 52-55 πίν. 40-43.

12. Τὴ βασιλικὴ ἀνέσκαψε ὁ Κ. Κουρουνιώτης καὶ δημοσίευσε ὁ Γ.Α. Σωτηρίου. Βλ. σχετ. Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Αἱ παλαιοχριστιανικαὶ βασιλικαὶ τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, 183, 184· Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗ, Βυζαντινὰ καὶ μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς, *ΑΔ* 25, 1970, Χρον., 145· ΤΡΑΥΛΟΣ, *Attika* 169 εἰκ. 213.

13. Ἡ καταστροφικὴ αὐτὴ ἐπιδρομὴ σαρακηνῶν πειρατῶν τοποθετεῖται τὸ 896 ἢ κατ' ἄλλους τὸ 881. Βλ. σχετ. Δ. ΚΑΜΠΟΥΡΟΓΛΟΥ, *Ἡ ἀλωσις τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν* (Ἀθῆναι 1935) 120, 133· Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, *Ἱστορία τῆς Ἑλευσίνας ἀπὸ τὴν Βυζαντινὴν περίοδο μέχρι σήμερα* (Ἑλευσίνα 1985) 15 σημ. 11. Ἐκτοτε ἡ Ἑλευσίνα πιθανότατα παρέμεινε ἀκατοίκητη καὶ οἱ κάτοικοί της ἀναζήτησαν καταφύγιο στὶς γειτονικὲς πόλεις, τὴν Κόρινθο ἢ τὴν Ἀθήνα. Στὶς ἀρχὲς τοῦ 13ου αἰ., ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης σὲ ἐπιστολὴ του ἀναφέρει τὴν Ἑλευσίνα ὡς ἀπόρρητον καὶ σιωπῆς βαθεῖας μεστήν, ἐξαιτίας τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν (ΜΙΧΑΗΛ ΑΚΟΜΙΝΑΤΟΥ ΤΟΥ ΧΩΝΙΑΤΟΥ, *Τὰ σωζόμενα Β'* (ἔκδ. Σπ. Λάμπρου) (Ἀθῆναι 1880) 27 στ. 4-10).

άλβανων έποίκων είναι δύσκολο νά προσδιοριστεί χρονικά με ακρίβεια. Στη δυτική 'Αττική ή παρουσία των 'Αλβανών πιστοποιείται για πρώτη φορά στα χρόνια του Δεσπότη του Μορέως Μανουήλ Καντακουζηνού, ενώ συστηματικότερος έποικισμός 'Αλβανών στην Πελοπόννησο πραγματοποιήθηκε επί Θεοδώρου Α' Παλαιολόγου (1383-1407)¹⁴. Τότε πιθανώς εγκαταστάθηκαν στη Μεγαρίδα ομάδες 'Αλβανών της φυλής των Τόσκιδων¹⁵, οι όποιοι αναμείχθηκαν με τους έναπομείναντες Έλληνες κατοίκους και ίδρυσαν πυρήνες νέων οικισμών ή εγκαταστάθηκαν σε παλαιούς¹⁶. Έξαιτίας όμως της συνεχιζόμενης απειλής των πειρατικών επιδρομών, ή 'Ελευσίνα ή Λεψίνα, όπως έκ παραφθοράς είχε ονομαστεί¹⁷, εγκαταλείφθηκε ξανά από τους νέους της κατοίκους, που τελικά μετέφεραν τη διαμονή τους στα Κούντουρα¹⁸, χωριό ασφαλές που απέχει από την αρχαία πόλη περί τα 15 χιλιόμετρα και βρίσκεται στο δρόμο που οδηγεί στη Θήβα.

Η εγκατάλειψη αυτή της 'Ελευσίνας πρέπει νά έγινε πολύ πριν από το 1675, έφόσον ό J. Spon και ό G. Wheeler, οι όποιοι επισκέφτηκαν το Θριάσιο στις 5 Φεβρουαρίου του έτους αυτού, συνοδευόμενοι από τον τότε πρόξενο της 'Αγγλίας στην 'Αθήνα Jean Giraud, βρήκαν την περιοχή έρημη από κατοίκους και τα σπίτια του χωριού έρειπωμένα¹⁹. Η αναφορά των Spon και Wheeler σχετικά με την κατάσταση στην οποία βρήκαν το έλευσινακό ιερό, αποτελεί την πρώτη από μία σειρά νεότερων περιγραφών από περιηγητές που επισκέφτηκαν την 'Ελευσίνα. Αυτές οι περιγραφές αποτελούν τις μοναδικές σύγχρονες μαρτυρίες σχετικά με τα έρείπια και την τοπογραφία του αρχαίου ιερού²⁰.

Η πρώτη επιστημονική έρευνα στο ιερό της Δήμητρας έγινε το 1812, όταν ή 'Εταιρεία των Dilettanti, υπό την καθοδήγηση του Sir William Gell και τους αρχιτέκτονες John Peter Gandy και Francis Bedford, αφού ζήτησε και έλαβε άδεια από το Σουλτάνο, διεξήγαγε ανασκαφές στο χώρο. Τότε καθαρίστηκαν και μελετήθηκαν για πρώτη φορά τα Μικρά και τα Μεγάλα Προπύλαια, όπως και ό ναός της Προπυλαίας 'Αρτέμιδος. Επίσης έντοπίστηκε ό ναός της Δήμητρας και της Κόρης, το Τελεστήριο, παρά το γεγονός ότι ή μορφή που του απέδωσαν αποδείχτηκε έσφαλμένη²¹ (είκ. 3).

14. Σπ. ΛΑΜΠΡΟΣ, 'Η ονοματολογία της 'Αττικής και ή εις την χώραν έποίκησις των 'Αλβανών, *ΕΦΣΠ* I ('Αθήναι 1896) 156-192, ιδίως 177· Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ό.π. 18.

15. ΦΙΛΙΟΣ, *Έλευσις* 15.

16. Η ανάμειξη των άλβανων έποίκων με τους αυτόχθονες κατοίκους του Θριασίου και της Μεγαρίδας πιστοποιείται από τη διατήρηση των αρχαίων τοπωνυμίων στην περιοχή αυτή, άποδείξει ότι ούδέποτε είχε έντελώς έρημωθεί. Θα σημειώσουμε ότι ιδιαίτερα στην 'Αττική τα αρχαία τοπωνύμια διατηρήθηκαν σε πολύ μεγάλο αριθμό, που μάλιστα υπερβαίνει αυτόν της υπόλοιπης 'Ελλάδας. Βλ. σχετ. Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΥ, *Ιστορία της πόλεως των 'Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας* Α', μετάφρ. Σπ. Λάμπρου ('Αθήναι 1904) 187 κέ.

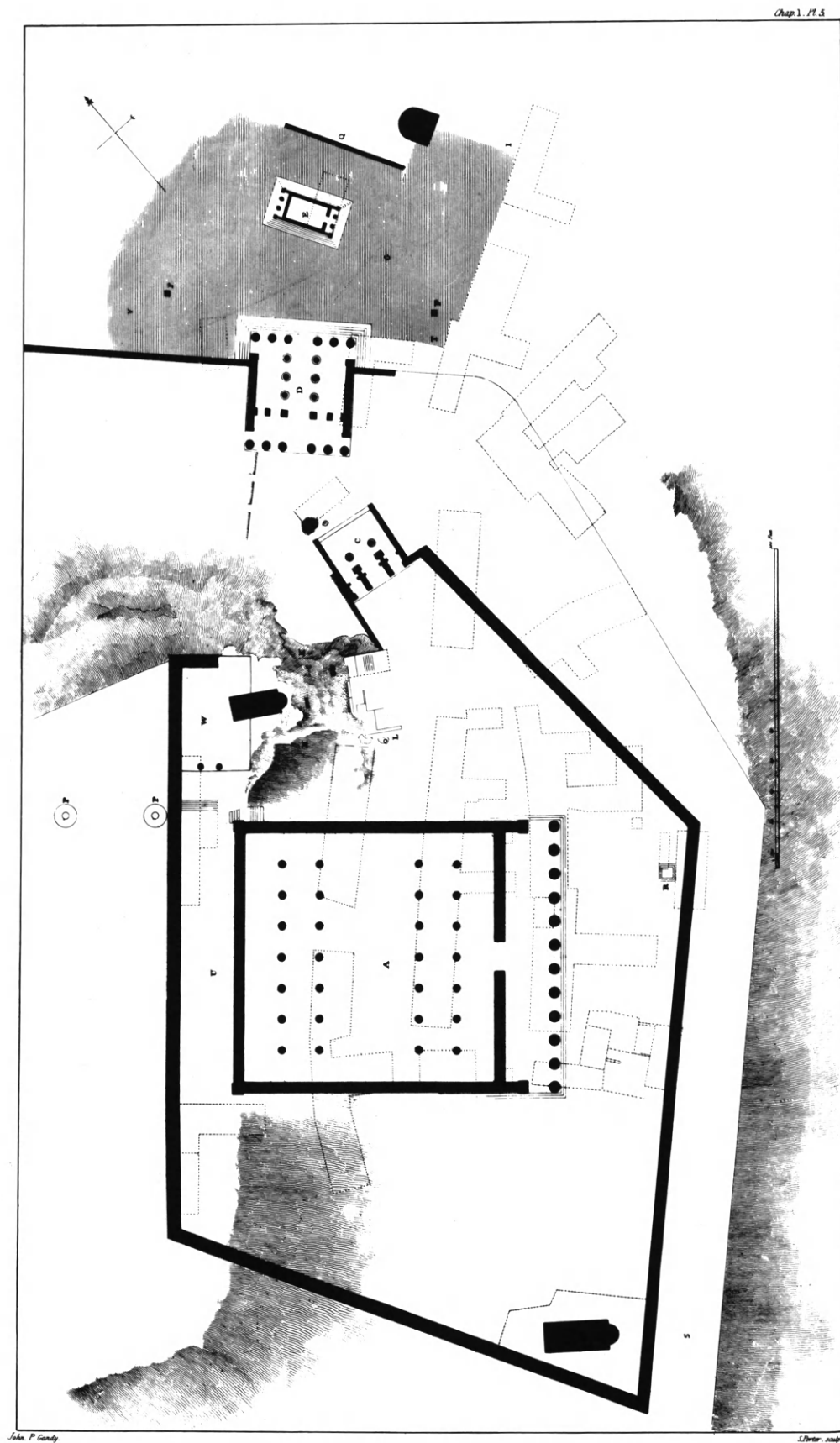
17. Παραφθορά του όνόματος της 'Ελευσίνας μαρτυρείται ήδη από τους χρόνους της πρώτης Φραγκοκρατίας στην 'Αθήνα. Το 1315 ό ιταλός προσκυνητής Niccoló da Martoni, από την Κάπουα, διερχόμενος από το Θριάσιο αναφέρει: «Circa horam vespertinam longe XV miliaria ab Athenis, invenimus quoddam castrum quod dicitur Lippisinox». Φυσικά έδώ πρόκειται για την άκουστική γραφή της γενικής του όνόματος 'Ελευσίς-Έλευσίνος, ήτοι Lippisinox. Βλ. σχετ. W. JUDEICH, Athen im Jahre 1395 nach der Beschreibung des Niccoló da Martoni, *AM* XXII, 1897, 430-431. Κατά ανάλογο τρόπο ύπήρξε παραφθορά από τους Φράγκους του όνόματος των 'Αθηνών σε «Setines» (εις 'Αθήνας) ή των Θηβών σε «Estives» (εις Θήβας). Βλ. σχετ. B. RANDOLPH, *The Present State of Morea, Description of the City of Athens* (London 1689)³ 24· Φ. ΓΡΗΓΟΡΟΒΙΟΥ, ό.π. Β', 583 σημ. 1 και K.M. SETTON, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388* (London 1975) 187 και 244-245 σημ. 110. Για τη μαρτυρία της παραφθοράς του όνόματος της 'Ελευσίνας σε Λεψίνα (Lepsina) στο 17ο αί., βλ. J. SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* II (Lyon 1678) 279.

18. ΦΙΛΙΟΣ, ό.π. 15.

19. J. SPON, *Voyage d'Italie, de Dalmatie, de Grèce et du Levant* II (A la Haye 1724) 163, 166· G. WHEELER, *A Journey into Greece in Company of Dr. Spon* (London 1682) 428-429.

20. Για τις αναφορές των περιηγητών, βλ. σχετ. MYLONAS, *Eleusis* 9 κέ., για τη γενικότερη κατάσταση του Θριασίου, βλ. Β. ΣΦΥΡΟΕΡΑ, ό.π. 20 κέ.

21. DILETTANTI, *Attica* κεφ. I, πίν. 3.

Εικ. 3. Τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, κατὰ τοὺς Dilettanti. Μὲ ἐστειγμένη σημειώνονται τὰ περιγράμματα τῶν οἰκίων τοῦ χωριοῦ τῆς Ἐλευσίνας τὸ 1813.

Τὸ 1860, ὁ F. Lenormant ἐπιχείρησε νὰ ἀνασκάψει τὸ χώρο γύρω ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια, ἀλλὰ, λόγῳ ἐλλείψεως χρημάτων, σχεδὸν ἀμέσως ἀναγκάστηκε νὰ διακόψει τὶς προσπάθειές του αὐτές²².

Ἐφτάσε ἔτσι ἡ ἐποχὴ πού τὸ ἱερό τῆς Ἐλευσίνας ἔμελλε νὰ ἀνασκαφεῖ ἐξ ὁλοκλήρου καὶ νὰ ἀποκαλυφθεῖ τουλάχιστον τὸ ἓνα σκέλος τοῦ μυστικοῦ πού ἔκρυβε, αὐτὸ δηλαδὴ πού ἀφοροῦσε τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καὶ τὴν τοπογραφία τοῦ χώρου. Μὲ τὴ φροντίδα τῆς ἐλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας πρὶν ἑκατὸ περίπου χρόνια, τὸ 1882, ὁ Δημήτριος Φίλιος, μετὰ τὴν ἀπαλλοτρίωση τῶν νεότερων κτισμάτων τοῦ χωριοῦ τῆς Ἐλευσίνας καὶ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ χώρου, ἄρχισε τὴν ἔρευνα στὸ Τελεστήριο, τὸ ὁποῖο ἀποκάλυψε πλήρως. Στὶς ἔρευνές του αὐτὲς εἶχε συνεργάτῃ τὸν Wilhelm Dörpfeld, στὸν ὁποῖο ὀφείλουμε τὰ πρῶτα τοπογραφικὰ σχέδια τοῦ ἱεροῦ. Μὲ τὶς ἐτήσιες ἀναφορές του ὁ Φίλιος, μέχρι τὸ 1890, ἔδωσε μιὰ ἐντυπωσιακὴ περιγραφὴ τοῦ εὐρύτερου χώρου πού γιὰ πρώτη φορὰ, ἔστω καὶ σὲ ἐρείπια, γινόταν γνωστὸς στοὺς ἀμύητους²³ (βλ. τὸν πίνακα στὴ σ. ιη').

Τὴν προσπάθεια τοῦ Φίλιου συνέχισε ὁ καθηγητὴς Ἀνδρέας Σκιάς, ἀπὸ τὸ 1894 ἕως τὸ 1907, ὁ ὁποῖος ἔσκαψε κυρίως στὴν αὐλὴ τοῦ Τελεστηρίου καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ²⁴.

Τὸ 1917 ἀνέλαβε τὴ διεύθυνση τῶν ἀνασκαφῶν ὁ Κωνσταντῖνος Κουρουنيώτης, ὁ ὁποῖος συνέχισε μὲ μικρὲς τοπικὲς ἀνασκαφές μέχρι τὸ 1930. Ἀπὸ τὸ 1930, μὲ τὴν οἰκονομικὴ βοήθεια τοῦ Ἰδρύματος Rockefeller, μπόρεσε νὰ πραγματοποιήσῃ μεγάλῃς κλίμακας ἀνασκαφές καὶ νὰ ἀποκαλύψει ἔτσι ὅλο σχεδὸν τὸν χώρο πού κατελάμβανε τὸ ἱερό. Στὶς ἔρευνές του αὐτὲς εἶχε συνεργάτες ἀρχικὰ τὸν Ἀναστάσο Ὀρλάνδο καὶ στὴ συνέχεια τὸν ἀρχαιολόγο Γεώργιο Μυλωνᾶ καὶ τὸν ἀρχιτέκτονα Ἰωάννη Τραυλό. Ἐπίσης συνεργάστηκαν ὁ Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Ἰωάννης Θρεψιάδης καὶ γιὰ ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα ὁ καθηγητὴς Ἀρχαιολογίας Γεώργιος Μπακαλάκης²⁵. Μὲ τὶς νέες ἔρευνες ἔγινε δυνατό νὰ ἀνασκευαστοῦν πολλὰ σημεῖα τοῦ κατὰ τὰ ἄλλα μνημειώδους βιβλίου τοῦ F. Noack²⁶ καὶ νὰ δοθεῖ τέλος σὲ ἐσφαλμένες ἐρμηνεῖες σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μορφή τῶν ναῶν καὶ τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ.

Μετὰ τὸ θάνατο τοῦ Κουρουنيώτη, οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Τραυλοῦ καὶ τοῦ Μυλωνᾶ. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς τελευταίας αὐτῆς ἀνασκαφικῆς περιόδου, πού συνεχίστηκε μέχρι τὸ 1985 μὲ μικρὲς τοπικὲς ἔρευνες, νέα στοιχεῖα ἤρθαν στὸ φῶς, ὥστε νὰ γνωρίσουμε μὲ μεγάλῃ ἀκρίβεια πολλὲς πτυχές τῆς ἱστορίας τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς ἐξέλιξής του²⁷.

22. Ἐξέδωσε ὁμοῦ δύο πολὺ ἐνδιαφέροντα βιβλία. Τὸ πρῶτο, *Recherches archéologiques à Eleusis, exécutées dans le cours de l'année 1860, Recueil des inscriptions* (Paris 1862) καὶ τὸ δεύτερο, *Monographie de la voie sacrée éleusinienne, ses monuments et ses souvenirs* (Paris 1864).

23. ΠΑΕ 1882-1893. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου, *Ἐλευσίς*.

24. Α. ΣΚΙΑΣ, ἐτήσιες ἀναφορές στὰ ΠΑΕ ἀπὸ τὸ 1894 ἕως τὸ 1916.

25. Γιὰ τὸ χρονικὸ τῶν ἀνασκαφῶν ἕως τὸ 1961, βλ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Μελέτη πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἐλευσίνας, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Χρον., 44-46.

26. F. NOACK, *Eleusis, die Baugeschichtliche Entwicklung des Heiligtumes* (Berlin und Leipzig 1927).

27. Οἱ ἐτήσιες ἀναφορές τῶν Κουρουنيώτη, Τραυλοῦ καὶ Μυλωνᾶ δημοσιεύτηκαν στὰ ΠΑΕ καὶ τὸ *ΑΔ*. Ἄλλες αὐτοτελεῖς μελέτες σχετικὰ μὲ τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν μνημείων του, δημοσιεύτηκαν στὸν τόμο *Ἐλευσινιακά*, στὸ *ΑΔ*, τὴν *ΑΕ*, τὴν *Hesperia*, τὸ *ASAtene* κλπ. Λόγῳ τοῦ πλήθους τῶν μελετῶν αὐτῶν, δὲν κρίνεται σκόπιμο νὰ παραθέσουμε ἐδῶ πλήρη κατὰλογο. Στὴ συνέχεια, ὁμοῦ, θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε σὲ μεγάλο ἀριθμὸ δημοσιεύσεων πού εἶναι χρήσιμες γιὰ τὴ μελέτη μας.

ΟΧΥΡΩΜΑΤΙΚΟΣ ΠΕΡΙΒΟΛΟΣ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ. Ο ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ, ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Ο 6ος αι. αποτελεί μία σημαντικότερη ιστορική περίοδο για την εξέλιξη του ιερού της Δήμητρας και της Κόρης. Την εποχή αυτή συντελέστηκαν θεμελιώδεις επεμβάσεις και αλλαγές στη δομή και τη λειτουργία του ελευσινιακού ιερού, που επηρέασαν καθοριστικά τη μετέπειτα εξέλιξη του και συνέβαλαν στην τεράστια σημασία που απέκτησε αργότερα για τη θρησκευτική ζωή των Ελλήνων.

Βέβαια, ήδη από την εποχή του Σόλωνα, η μυστηριακή λατρεία προς τη Δήμητρα και την Κόρη είχε καθιερωθεί και συμπεριληφθεί μεταξύ των επίσημων αθηναϊκών τελετών με ειδικό νόμο²⁸. Έκτοτε η φήμη του ιερού χρονο με το χρόνο γινόταν όλο και μεγαλύτερη, με αποτέλεσμα να ξεπεράσει τα στενά όρια της Αττικής και περί τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. να πάρει πανελλήνιο χαρακτήρα²⁹.

Η συνεχώς αυξανόμενη απήχηση που είχε η λατρεία της Δήμητρας στη συνείδηση των υπόλοιπων Ελλήνων και τα πρακτικά όφελή που θα μπορούσαν να προκύψουν από το γεγονός αυτό, δεν άργησαν να γίνουν αντιληπτά στους ανήσυχους και με ήγεμονιστικές πάντα βλέψεις Αθηναίους. Έτσι, περί τα μέσα του 6ου αι. π.Χ., ή πριν από πολλές δεκαετίες προσαρτημένη στο αθηναϊκό ἄρμα Ἐλευσίνα, απέκτησε ισχυρότατο ἀμυντικό τείχος, που περιέλαβε όχι μόνο το ιερό αλλά και το λόφο όπου ήταν χτισμένη η πόλη.

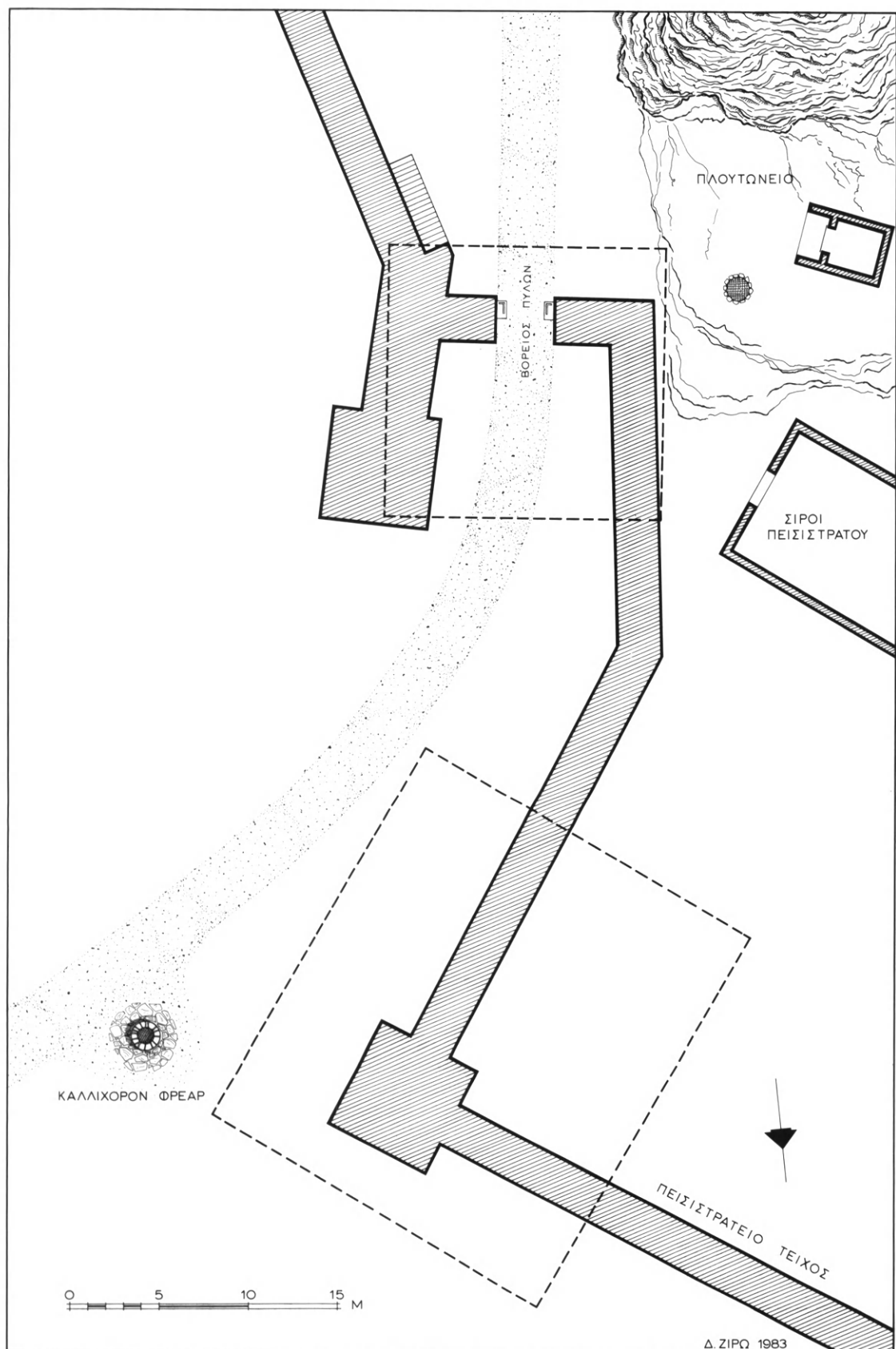
Οι χώροι του ιερού αυξήθηκαν σημαντικά προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες λόγω του πλήθους των κατ' ἔτος μουσμένων. Το παλαιό σολώνειο Τελεστήριο αντικαταστάθηκε με ένα νέο πολύ μεγαλύτερων διαστάσεων, του οποίου τον ἀρχιτεκτονικό τύπο ἐμελλε να ἀκολουθήσουν όλα τα μετέπειτα Τελεστήρια, που χτίστηκαν στην ίδια πάντα θέση³⁰.

Παρά το γεγονός ότι δε διασώθηκαν γραπτές μαρτυρίες που να συνδέουν το τεράστιο αυτό οικοδομικό πρόγραμμα με το όνομα του Πεισίστρατου, έχει επικρατήσει στους περισσότερους

28. Βάσει του νόμου αυτού, η Βουλὴ συγκεντρωνόταν τὴν ἐπομένη τῆς τέλεσης τῶν Μυστηρίων στὸ Ἐλευσίνιο, προκειμένου νὰ ἀκούσει τὴν ἀναφορά τοῦ Βασιλέως, ὑπεύθυνου γιὰ τὴν ὁμαλὴ διεξαγωγὴ τῶν τελετῶν στὴν Ἐλευσίνα. (ΑΝΔΟΚ. *Περὶ τῶν Μυστηρίων* 111). Ἐπίσης, στὶς ἀνασκαφὲς τῆς ἀγορᾶς βρέθηκαν οἱ ὁδηγίαι γιὰ τὴν τέλεση τῶν θυσιῶν κατὰ τὸν ἐορτασμὸ τῶν Μυστηρίων, σὲ ἐπιγραφή που περιελάμβανε τὴν ἐπανεκδοσὴ τοῦ ιεροῦ νόμου τοῦ Σόλωνα (J. OLIVER, *Greek Inscriptions, Hesperia* 4, 1935, 21 κέ.).

29. Σὲ αὐτὸ μπορεῖ νὰ συνετέλεσε ἀφενὸς ἡ ἡγεμονικὴ θέσις τῶν Ἀθηνῶν ἀπέναντι τῶν ἄλλων πόλεων, ὕστερα ἀπὸ τοὺς νικηφόρους ἀγῶνες τῆς κατὰ τῶν Περσῶν, ἀλλὰ καὶ ἡ πεποίθησις ὅτι ἡ νίκη αὕτη ὀφειλόταν στὴ θεϊκὴ παρέμβασις τῆς Δήμητρας. Ἐτσι, ὁ ΗΡΟΔΟΤΟΣ ἀναφέρεται στὸ θεῖο σημάδι τῆς θεᾶς, που παρουσιάστηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ μάχη τῆς Σαλαμίνας (VIII, 65), ἀλλὰ καὶ στὸ γεγονός ὅτι οἱ δύο νικηφόροι μάχες κατὰ τῶν Περσῶν στὶς Πλαταιεὺς καὶ στὴ Μυκάλῃ διεξήχθησαν κοντὰ σὲ ἱερὰ τῆς Ἐλευσινίας Δήμητρος (IX, 101).

30. I.N. ΤΡΑΥΛΟΣ, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Ἐλευσίνος, *ΑΕ*, 1950-1951, 13 εἰκ. 10.

Είκ. 4. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ κατὰ τοὺς πεισιστράτειους χρόνους.

μελετητὲς ἡ ἄποψη ὅτι σὲ αὐτὸν ὀφείλονται τὰ μεγάλα ἔργα ποὺ ἐκτελέστηκαν ἐκεῖ³¹. Ἀσφαλῶς ὁ δραστήριος αὐτὸς ἡγεμόνας, ποὺ τὸ ὄνομά του συνδέθηκε μὲ τόσα λαμπρὰ ἔργα στὴν Ἀθήνα, δύσκολα θὰ ἄφηνε ἀνεκμετάλλευτη τὴν εὐκαιρία ποὺ τοῦ πρόσφερε ἡ Ἑλευσίνα καὶ τὰ Μυστήρια τῆς, ὥστε νὰ καταστήσει τὴν Ἀθήνα πανελλήνιο ἱερὸ κέντρο στὴν ἀρχή, ἡγεμόνα τῶν ἐλληνικῶν πόλεων στὴ συνέχεια. Σὰν ἔμπειρος στρατιωτικὸς ποὺ ἦταν, δὲν παράβλεψε βέβαια καὶ τὰ στρατηγικὰ πλεονεκτήματα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προσφέρει ἡ πάνω στὸ λόφο χτισμένη πόλη τῆς Ἑλευσίνας. Μὲ τὸ ἰσχυρὸ τεῖχος ποὺ τὴν περιέβαλλε, οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέκτησαν ἓνα πρώτης τάξεως φρούριο ποὺ δέσποζε στὸ Θριάσιον πεδῖον σὲ μιὰ νευραλγικῆς σημασίας τοποθεσία, στὸ σταυροδρόμι τῶν ὁδῶν ποὺ ὀδηγοῦσαν στὴν Πελοπόννησο μέσω Μεγάρων καὶ στὴ Βόρεια Ἑλλάδα μέσω Θηβῶν (εἰκ. 2).

ΤΟ ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ ΚΑΙ Ο ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πεισιστράτειου τείχους ὀφείλεται κατὰ κύριο λόγο στὶς ἀνασκαφές τοῦ Κ. Κουρουνιώτη καὶ τοῦ Ι. Τραυλοῦ. Κατὰ τὶς ἀνασκαφές αὐτὲς στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ, διαπίστωσαν τὴν πορεία τοῦ τείχους κάτω ἀπὸ τὸ περικλείο Τελεστήριο καὶ ἀποκάλυψαν τὸ Νότιο Πυλῶνα καὶ τὸν πύργο ποὺ τὸν προστάτευε, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ νότια γωνία τοῦ Τελεστήριου³² (εἰκ. 5). Στὴ βόρεια πλευρὰ ὁ Κουρουνιώτης, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Τραυλοῦ, διαπίστωσε ὅτι τὸ πεισιστράτειο τεῖχος δὲ σταματοῦσε στὸ ἀνάλημμα τοῦ Πλουτωνείου, δίπλα στὰ Μικρὰ Προπύλαια, ὅπως εἶχε ἀρχικὰ ὑποστηρίξει ὁ Noack³³ (εἰκ. 6), ἀλλὰ συνέχιζε τὴν πορεία του πρὸς Β, διασχίζοντας τὴ μικρὴ αὐλὴ ποὺ δημιουργήθηκε μεταξὺ τῶν Μικρῶν καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ὅπου καὶ βρέθηκε ἡ λίθινη βάση του³⁴ (εἰκ. 4, πίν. 3). Τὸ τεῖχος αὐτὸ στὴ συνέχεια κάμπτεται κατὰ ὀρθὴ σχεδὸν γωνία, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, καὶ ἀκολουθώντας εὐθύγραμμη πορεία μῆκ. 100 μ. περίπου πρὸς ΒΔ, καταλήγει στὶς πύλες ποὺ ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν Ι. Τραυλὸ «Ἄστυδε πύλαι»³⁵, τὶς πύλες δηλαδὴ ποὺ ἦταν στραμμένες πρὸς τὸ ἄστυ, τὴν Ἀθήνα (εἰκ. 5, 39).

Μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ τείχους, ἡ Κυρία Εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ διαμορφώθηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου, αὐτὴ ποὺ ἦταν στραμμένη πρὸς τὴν Ἀθήνα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ Κυρία Εἴσοδος ὀνομάστηκε ἀπὸ τοὺς ἐρευνητὲς Βόρειος Πυλῶν, κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ποὺ ἡ νότια εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ στὸ νότιο σκέλος τοῦ τείχους, αὐτὴ ποὺ ὀδηγοῦσε στὴ θάλασσα καὶ στὸ λιμάνι, ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους εἶχε ὀνομαστεῖ Νότιος Πυλῶν³⁶. Ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ Βόρειου Πυλῶνα ἀναμφισβήτητα τοποθετεῖται στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸ Πλουτωνεῖο καὶ ὅλοι οἱ ἐρευνητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἀποτελεῖ τὸ πιὸ κατάλληλο σημεῖο γιὰ τὴ διάνοιξη τῆς Κυρίας Εἰσόδου στὸ τεῖχος, ἐφόσον συμπίπτει καὶ μὲ τὸν ἄξονα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ καταλήγει ἐκεῖ³⁷. Ἡ θέση τοῦ Πυλῶνα ὀρίζεται καλύτερα ἀπὸ τὴν παρουσία πύργου, ποὺ εἶναι ὁρατὸς κατὰ ἓνα

31. Ὁ Boersma ἔχει ἐκφράσει τὴν ἄποψη ὅτι τὰ ἔργα αὐτὰ θὰ πρέπει νὰ ἀποδοθοῦν στοὺς Πεισιστρατίδες (528/7-511/6 π.Χ.), καὶ ὄχι στὸν ἴδιο τὸν Πεισιστράτη (βλ. σχετ. J. BOERSMA, *Athenian Building Policy, from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970) 11-27).

32. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἑλευσίνος 1933* 8 καὶ συνοδεύων τὴ μελέτη πίνακα.

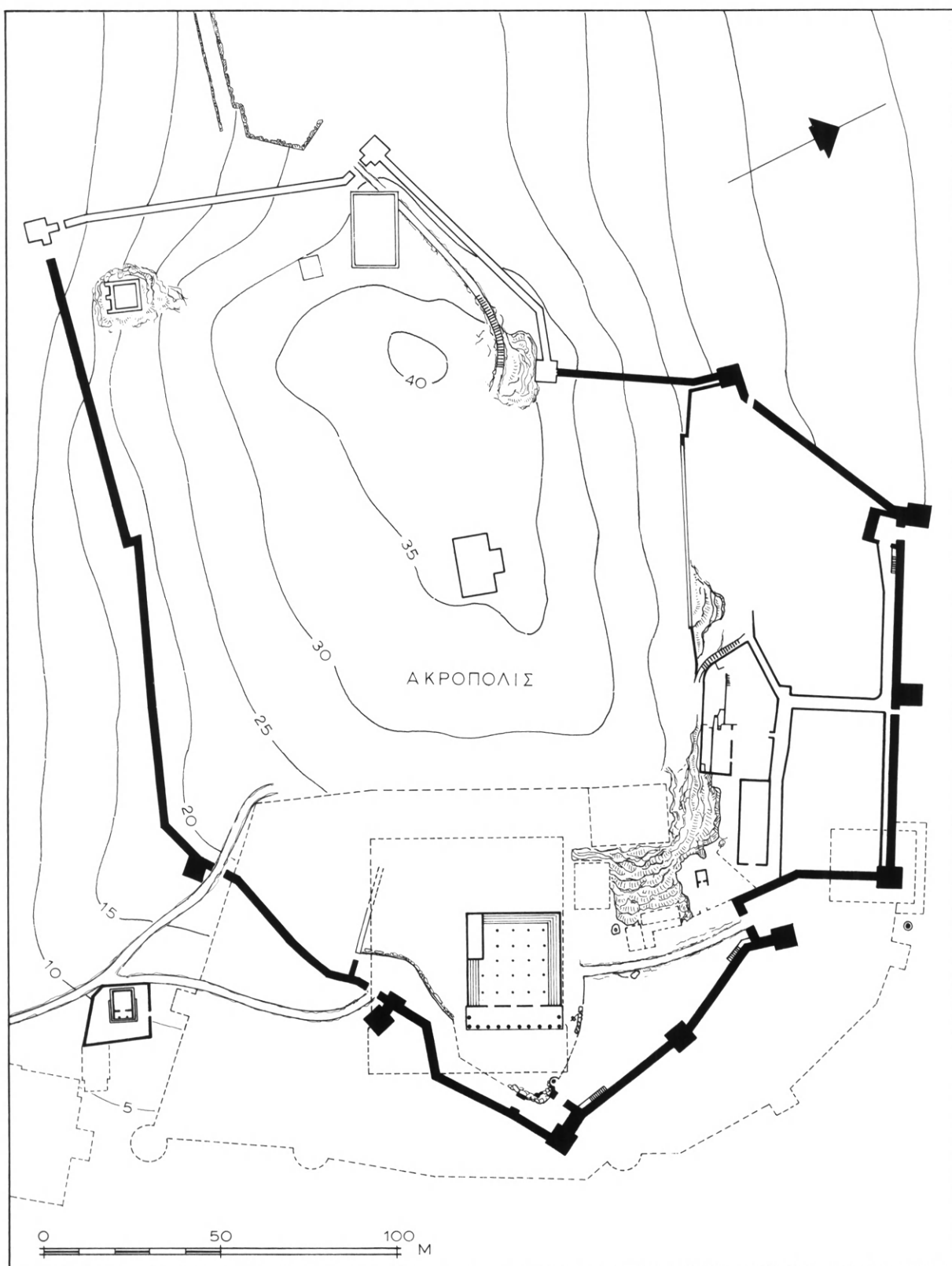
33. NOACK, *Eleusis* πίν. 15 καὶ Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΠΑΕ 1964*, 15 εἰκ. 1.

34. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἑλευσινιακά* 202. Ἡ ἴδια περιοχὴ εἶχε ἀνασκαφῇ παλαιότερα ἀπὸ τὸ Δ. Φίλιο, ποὺ ὁμως δὲν παρατήρησε τὸ διερχόμενο ἀπὸ ἐκεῖ πεισιστράτειο τεῖχος, ἴσως ἐπειδὴ ἡ ἀνασκαφὴ του δὲν ἔφτασε στὸ κατάλληλο βάθος (*ΠΑΕ 1892*, 31).

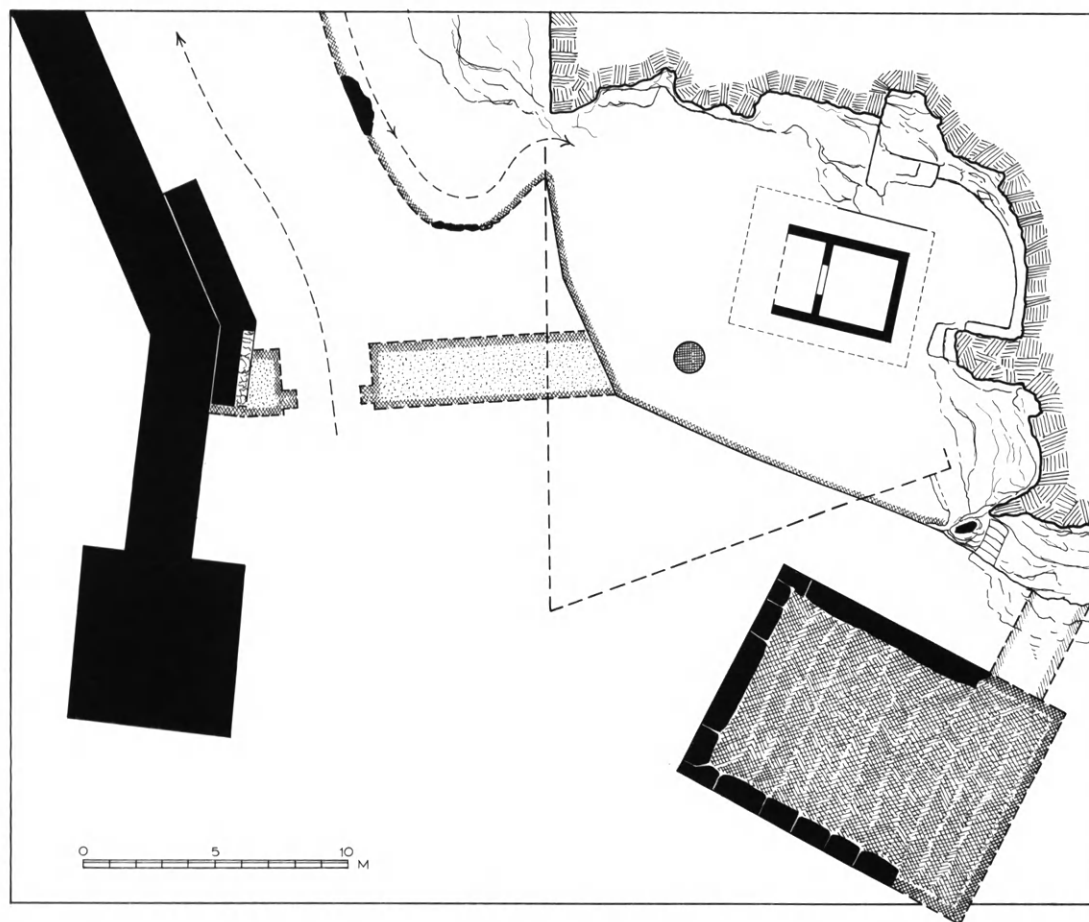
35. *Topography of Eleusis* 145 εἰκ. 2· *ΠΑΕ 1960*, 11 εἰκ. 1. Οἱ πύλες αὐτὲς εἶχαν προηγουμένως ὀνομαστεῖ ἀπὸ τὸν ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ Μεγαρικὲς (δ.π. 203 εἰκ. 4).

36. Ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ οἰκοδομικὲς ἐπιγραφές τῆς Ἑλευσίνας, ἡ ἀρχαία ὀνομασία τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ ἦταν ἀπλὰ *Πυλῶν*. Μόνο ἡ νότια ὀχυρωματικὴ πύλη ἔφερε τὴν ὀνομασίαν *Νότιος Πυλῶν*, γιὰ νὰ διακρίνεται ἀπὸ τὴν πρώτη (*JG II*² 1672, Α' στ. 24-32, Β' γ στ. 9).

37. NOACK, δ.π. πίν. 15· ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, δ.π. 202· ΜΥΛΟΝΑΣ, *Eleusis* 93.

Εἰκ. 5. Τὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας καὶ ὁ ἀμυντικὸς περίβολος κατὰ τοὺς πεισιστράτειους χρόνους (Ι. Τραυλός).

Είκ. 6. Ὁ ἀρχαῖκός Βόρειος Πυλὼν, κατὰ τὸν F. Noack.

μέρος του κάτω ἀπὸ τὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῶν ρωμαϊκῶν Μικρῶν Προπυλαίων³⁸ (εἰκ. 7). Ἡ ἀνέγερση στὴν ἴδια θέση τῶν Μικρῶν Προπυλαίων τὸν 1ο αἰ. π.Χ., ἀποτελεῖ μιὰ ἰσχυρότατη ἔνδειξη τῆς προϋπαρξῆς ἐκεῖ τοῦ πεισιστράτειου Βόρειου Πυλῶνα, τῆς παλαιότερης δηλαδὴ Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας³⁹. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ πεισιστράτειου τείχους σὲ μεγάλο τμῆμα του καὶ ὁ ἐντοπισμὸς τῶν πυλῶν του, μᾶς ἔδωσε πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴν ὀχυρωματικὴ τέχνη τῶν Ἑλλήνων τῶν μέσων τοῦ 6ου αἰ. π.Χ.

Τὸ τείχος τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς πόλης ἦταν πάχ. 2.65 μ. περίπου καὶ κατασκευαστικὰ τὸ διακρίνουμε σὲ τρία τμήματα. Τὸ κατώτατο τμῆμα του ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴ λίθινη βάση

38. Ὁ ὅρος «Πυλὼν» χρησιμοποιεῖται σὲ κύριες ἢ σημαντικὲς ὀχυρωματικὲς πύλες, ποὺ ἐνισχύονται μὲ ἓναν ἢ δύο ἀμυντικούς πύργους. Βλ. σχετ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ-ΤΡΑΥΛΟΥ, *Λεξικὸν* 226.

39. Δυστυχῶς, κατὰ τὴν ἐπιχειρηθεῖσα κάτω ἀπὸ τὰ Μικρὰ Προπύλαια ἀνασκαφή, δὲ στάθηκε δυνατό νὰ βρεθοῦν τὰ ἔχνη τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, λόγω τοῦ τρόπου θεμελίωσης τοῦ ρωμαϊκοῦ προπύλου μὲ πολὺ καλὰ δομημένους παρώ-
λινθους, ποὺ δὲν ἐπέτρεψαν νὰ προχωρήσει ἡ ἀνασκαφή μέχρι τὴ θέση ποὺ ἀνοιγόταν ἡ πύλη. Μπόρεσε, ὅμως, νὰ διαπιστωθεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἑνὸς ἀρχαιότερου, ἰσχυρὰ πατημένου χωματόδρομου, γεωμετρικῶν χρόνων, 3 μ. κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῶν Μικρῶν Προπυλαίων, ὁ ὁποῖος ὡδηγοῦσε πρὸς τὸ ἱερό (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1933 22-23).

ἢ καλύτερα τὸ *λιθολόγημα*⁴⁰. Ἦταν κατασκευασμένο μὲ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο κατὰ τὸ λεσβιοπολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας μὲ ἑλευσινιακοὺς μελανοὺς λίθους⁴¹. Οἱ κατώτατες στρώσεις του ἀποτελοῦνται ἀπὸ πιδὸ ἀκατέργαστους πλακοειδεῖς λίθους, ποὺ προεξέχουν λίγο ἀπὸ τὸ κυρίως τεῖχος καὶ ἀποτελοῦν τὸ θεμέλιο. Πάνω σὲ αὐτὴ τὴ στρώση ἦταν χτισμένοι ἐν ξηρῷ, ἔχοντας ἀριστη ἐφαρμογὴ μεταξύ τους, κατὰ τὸ λεσβιοπολυγωνικὸ ὅπως εἴπαμε σύστημα τοιχοποιίας, οἱ ὑπόλοιποι λίθοι ποὺ περιορίζονται μόνο στὶς ἐξωτερικὲς κάθετες πλευρὲς τοῦ λιθολογήματος (πίν. 4). Τὸ ἐσωτερικὸ του ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀπλὸ γέμισμα μὲ χῶμα καὶ μικροὺς ἀργοὺς λίθους, ἐνῶ τὸ ὕψος του κυμαίνεται ἀπὸ 0.80 - 1.40 μ. στὸ τεῖχος καὶ 1.20 - 2.00 μ. στοὺς πύργους. Τὸ ὑπόλοιπο ἀνώτερο τμήμα τοῦ τεῖχους κατασκευάστηκε συμπαγὲς μὲ ὠμὲς πλίνθους⁴², τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις μετρήθηκαν καὶ εἶναι $0.44 \times 0.44 \times 0.08 - 0.10$ μ. (πίν. 5). Γιὰ νὰ μὴ συμπίπτουν οἱ κάθετοι ἄρμοι τῶν πλίνθων, χρησιμοποιήθηκαν καὶ ἡμιπλίνθια, τῶν ὁποίων οἱ διαστάσεις δὲν ἔχουν τὸ μισὸ τοῦ πλάτους μιᾶς κανονικῆς πλίνθου, ἀλλὰ κατὰ τι μεγαλύτερο, $0.25 \times 0.44 \times 0.08 - 0.10$ μ. ἢ $0.26 \times 0.42 \times 0.08 - 0.10$ μ.⁴³ Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ τεῖχους αὐτοῦ τὸ ἔχουμε στὸ γωνιακὸ πύργο H₂₅, δίπλα στὸ πρόπυλο τοῦ τεῖχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ⁴⁴ (πίν. 5β). Ἐδῶ τὸ ὕψος τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς τοῦ πύργου σώζεται σὲ ὕψ. 4.50 μ., τὸ ὁποῖο προστιθέμενο στὸ ὕψος τοῦ λιθολογήματος τῆς βάσης προσεγγίζει τὰ 6.10 μ.⁴⁵ Ἡ χρῆση ξύλινων ὀριζόντιων στοιχείων, τῶν *θράνων*⁴⁶ καὶ τῶν ἐγκάρσιων ἢ κάθετων *ἐνδέσμων* γιὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς κατασκευῆς σὲ ἄλλα πλίνθινα τεῖχη⁴⁷, δὲ διαπιστώθηκε στὰ διατηρημένα τμήματα τοῦ πλίνθινου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Ἐλευσίνας. Ἴσως οἱ ἐνδεσμοὶ αὐτοί, κατὰ τὴ διάρκεια μεταγενέστερων ἐπισκευῶν, νὰ ἀφαιρέθηκαν δίχως νὰ ἀντικατασταθοῦν μὲ νέους⁴⁸.

40. Τὸ κάτω μέρος τῶν πλίνθινων τειχῶν, λίθινο γιὰ τὴν προστασία τῶν πλίνθων ἀπὸ τὴν ὑγρασία, ἀποκαλεῖται *λιθολόγημα*, ὅπως διδασκόμαστε ἀπὸ διασωθεῖσες ἐπιγραφὲς συγγραφῆς ὑποχρεώσεων μεγάλων ὀχυρωματικῶν ἔργων στὴν Ἀθήνα, τὴν Ἐλευσίνα καὶ ἄλλοι (βλ. σχετ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 1, 81 σημ. 4). Ὁ ὁρος αὐτὸς χρησιμοποιεῖται ὅχι μόνο στὶς κατασκευὲς ἀπὸ ἀκατέργαστους λίθους, ἀλλὰ καὶ σὲ ἐπιμελημένες τοιχοποιίες, λέσβιου ἢ πολυγωνικοῦ συστήματος, δεδομένου ὅτι δηλώνει γενικῶς κάθε ἔργο κατασκευασμένο μὲ λίθους, συνήθως ἀκανόνιστους, ἀλλὰ ὅχι ἀπαρατήτως καὶ ἀργούς. Βλ. ἐπίσης, ΟΡΑΝΔΟΥ-ΤΡΑΥΛΟΥ, ὁ.π. 169.

41. WREDE, *Mauern* εἰκ. 10-13· SCRANTON, *Walls*, Appendix III 159· ΟΡΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 246 εἰκ. 204.

42. Τεῖχη χτισμένα μὲ ὠμὲς πλίνθους, σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα εὐρήματα, συναντᾶμε στὸν ἐλλαδικὸ χῶρο ἤδη ἀπὸ τὴ Μυκηναϊκὴ III ἐποχὴ, στὴν Τίρυνθα καὶ τὴ Νάξο (βλ. σχετ. AA 98, 1983, 207 κέ. καὶ 407 κέ., ἐπίσης *Έργον* 1983, 77-79). Ἀπὸ τὰ γνωστότερα παραδείγματα πλίνθινων τειχῶν εἶναι: τὰ τεῖχη τῆς Σμύρνης, Γεωμετρικῆς ἐποχῆς καὶ τοῦ 7ου αἰ. π.Χ. (R.V. NICKOLLS, *The History of the Iron Age Fortifications of Old Smyrna*, BSA 53-54, 1958/59, 120 κέ.), τὰ τεῖχη τῆς Σάμου τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (KIENAST, *Stadtmauer von Samos* 46 κέ.), τὸ θεμιστόκλειο τεῖχος τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 479/8 (JUDEICH, *Topographie* 4 καὶ 147 κέ.: F. NOACK, *Die Mauern Athens*, AM 32, 1907, 130 καὶ L.B. HOLLAND, *AJA* 1917, 147 κέ.), τῆς Τεγέας τοῦ 478-473 π.Χ. (V. BÉRARD, *BCH* 16, 1892, 54 κέ.), τῶν Θηβῶν τοῦ 457 π.Χ. (Α. ΚΕΡΑΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Θηβαϊκά*, AA 3, 1917, 267 κέ.), τῶν Πλαταιῶν καὶ τοῦ Σουνίου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., (ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ III 20· Β. ΣΤΑΣΗΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, ΠΑΕ 1899, 99), ὅπως καὶ τὸ τεῖχος τῶν Ἀθηνῶν τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (IG II² 463· L.B. HOLLAND, *AJA* 54, 1950, 337-356 εἰκ. 5), τῆς Μαντινείας (ΞΕΝΟΦ. *Ἑλληνικά* Ε' 2, 5· G. FOUGÈRES, *Mantinee et l'Arcadie orientale* (Paris 1898) 124), τῆς Γέλας τοῦ 380 π.Χ. (D. ADAMESTEANU, *RA* I, 1957, 32-43 εἰκ. 7-15 καὶ CAPO SOPRANO, *AA* 1954, 632-640 εἰκ. 92-98). Γιὰ περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση τῶν ὠμῶν πλίνθων κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 1, 65-83· MARTIN, *Manuel* 46-57. Ἐπίσης γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους σὲ ἀμυντικὰ τεῖχη, βλ. WINTER, *Fortifications* 69-73· LAWRENCE, *Aims in Fortifications* 205-220· ADAM, *L'architecture militaire* 19-20.

43. Κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο, οἱ κάθετοι ἄρμοι τῶν πλίνθων δὲ συνέπιπταν ἀκριβῶς μὲ τὸ κέντρο τῆς ὑποκείμενης πλίνθου. Ἡ κατασκευαστικὴ αὕτη λεπτομέρεια διαπιστώθηκε καὶ κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 10 εἰκ. 11).

44. Βλ. πκ. κεφάλαιο «Ἡ Ἀνατολικὴ Ἐπέκταση τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ νέος Βόρειος Πυλῶν».

45. Στὴν Ἐλευσίνα οἱ διαδοχικὲς φάσεις ἐπέκτασης τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῆς Ἱερᾶς Αὐλῆς, μὲ τὴ δημιουργία μεγάλων ἐπιχώσεων, συνετέλεσαν στὴ διατήρηση τμημάτων τῶν πλίνθινων τειχῶν τοῦ Πεισιστράτου, ποὺ βρέθηκαν θαμμένα ἀκριβῶς στὴν ἐπίχωση τῆς περικλείας ἐπέκτασης τῆς Ἱερᾶς Αὐλῆς μπροστὰ στὸ Τελεστήριο.

46. L. HOLLAND, *The Kastegasma of the Walls of Athens*, *AJA* LIV, 1950, 338 σημ. 7, ὅπου ἐρμηνεύει τὸν ὄρο *θράνος* τῆς IG II² 463 στ. 51, ...*ἢ ἢ ΘΡΑΝΟΣ ἢ ΠΕΡΙΣΤΗΠΟΥΣ ἢ ΤΕΙΣΣΟΝ ἢ ΛΗΘΙΝΟΝ ἢ ΚΕΡΑΜΕΟΥΝ* H....

47. ΟΡΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 80-81.

48. Βλ. καὶ Χ. ΤΣΟΥΝΤΑ, *Λογοδοσία ἀρχῶν τοῦ ἐν Ἐλευσίνι Ἱεροῦ*, *AE* 1883 (1884), 109-110 στ. 19.

Ἀπὸ τὸ τρίτο τμήμα, τὴν ἄνω ἀπόληξη δηλαδή τοῦ τείχους, δὲ σώθηκε κανένα στοιχείο. Εἶναι βέβαιο ὅτι ψηλὰ ὑπῆρχε ἡ *πάροδος*, ὁ διάδρομος ὅπου περιπολοῦσαν οἱ φρουρὲς καὶ ἀπὸ ὅπου μάχονταν κατὰ τὴ διάρκεια ἐχθρικών ἐπιδρομῶν. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους ὑπῆρχαν οἱ ἀνοιχτὲς πολεμίστρες, ὅπως ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ ἄλλα τείχη ὁμοίας κατασκευῆς τοῦ βου αἰ. ἢ καὶ παλαιότερα⁴⁹. Τὸ τείχος κατὰ κανονικὰ σχεδὸν διαστήματα ἦταν ἐνισχυμένο μὲ ψηλοὺς πύργους συμπαγεῖς στὴ βάση, χτισμένους κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο πὺ ἔχει κατασκευαστεῖ καὶ τὸ ὑπόλοιπο τείχος: δηλαδή λιθολόγημα ἐπιμελέστερης κατασκευῆς χαμηλὰ καὶ ὠμὲς πλίνθους στὴν ἀνωδομή.

Ὁ πεισιστράτειος περίβολος ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ λίγα πρώιμα παραδείγματα φρουριακῆς ἀρχιτεκτονικῆς ἀρχαϊκῶν χρόνων πὺ σώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας. Ἡ χρῆση τῶν πύργων ἢ ὁποῖα διαπιστώθηκε σὲ ὅλο τὸ τμήμα πὺ ἀποκαλύφθηκε, ἂν καὶ ἀπαντᾶται καὶ σὲ ἄλλα πρώιμα παραδείγματα ὀχυρώσεων, δείχνει ὅτι ἀπὸ τὰ μέσα τουλάχιστον τοῦ βου αἰ. ἀποτελεῖ πλέον ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς μορφῆς τῶν ὀχυρωματικῶν περιβόλων⁵⁰. Ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίησή τους θὰ συνεχιστεῖ χωρὶς διακοπὴ σὲ ὅλα τὰ παρόμοια φύσης ἔργα τῆς ἀρχαιότητος πὺ ἀκολουθοῦν.

Οἱ πύλες τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου κατὰ κανόνα ἐνισχύονται μὲ ἓνα ἰσχυρὸ πύργο στὰ πλάγια. Εἰδικότερα στὶς ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ πύλες, κατὰ τὸ σχεδιασμό τους ἀρθθηκαν πρόσθετα προστατευτικὰ μέτρα, ὥστε νὰ καταστοῦν ἰδιαίτερα ἀσφαλεῖς σὲ περίπτωσι ἐχθρικών ἐπιθέσεων. Οἱ πύλες αὐτὲς εἶναι ὁ Βόρειος Πυλὼν, στὸν ὁποῖο κατέληγε ἡ Ἱερὰ Ὀδός, καὶ «αἱ Ἀστυδε πύλαι», ἡ εἰσόδος δηλαδή πρὸς τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τοῦ ἱεροῦ, τὸν οἶκον τῶν *Κηρύκων*, τὸ *Ἐπιστάσιον*, τὸ *Νεωκόριον*, τὸ *Ὀπτάνιον*, τὴν *ἱματιοθήκην*, τὴν *οἰκίαν τῆς Ἱερείας* καὶ τὸν οἶκον τοῦ *Δαδούχου*⁵¹ (εἰκ. 5, 39).

«Αἱ Ἀστυδε πύλαι»⁵² μποροῦν νὰ καταταχθοῦν στὸν πρῶτο ἀπὸ τοὺς δύο κύριους τύπους πυ-

49. Στὰ μεσογεωμετρικὰ τείχη τῆς Σμύρνης, R.V. NICKOLLS, *The Iron Age Fortifications and Associated Remains of the City Perimeter*, BSA 53-54, 1958-1959, 36 κέ., εἰδικότερα 108-114 εἰκ. 34, 35. Ἐπίσης, J.M. COOK, *Old Smyrna*, 1948-1951, *The Site and its Environs*, BSA, δ.π. 1-34. Στὰ τείχη τῆς Σάμου, KIENAST, *Stadtmauer von Samos* 46-47 εἰκ. 20.

50. Τετράγωνοι πύργοι χρησιμοποιήθηκαν καὶ γιὰ τὴν προστασία τῶν τειχῶν τοῦ μεσογεωμετρικοῦ περιβόλου τῆς παλαιᾶς Σμύρνης, στὰ τέλη τοῦ 9ου καὶ κατὰ τὸν 8ο αἰ. π.Χ. (R.V. NICKOLLS, δ.π. 117-122). Ἐπίσης ἦταν γνωστοὶ στὸν ποιητὴ τῆς Ἰλιάδας (Z 431, M 36, 258, 430), σύμφωνα μὲ τὴν περιγραφή τῶν στρατοπέδων στὴν Τροία, ἐνῶ διαπιστώθηκε ἡ χρῆση τους καὶ στὰ παλαιότερα τείχη τοῦ Μπουρουνκούκ-Λάρισας στὴν Αἰολία (K. SCHEFOLD, *Arbeiten in Larisa*, 1932 und 1933, AA 1933, 143 κέ. εἰκ. 2, 3). Οἱ πύργοι αὐτοὶ ἀποτελοῦν ἀπλὲς προεξοχὲς στὸ τεῖχος καὶ ἔχουν τὸ ἴδιο ὕψος μὲ αὐτό. Πύργοι μὲ στεγασμένο θάλαμο στὴν κορυφὴ συναντῶνται γιὰ πρώτη φορὰ σὲ παραδείγματα τοῦ τέλους τοῦ 7ου αἰ. π.Χ., ὅπως ὁ ἀρχαῖος περίβολος τοῦ Μπουρουνκούκ-Λάρισας (K. SCHEFOLD, *Ausgrabungen in Larisa am Hermos im Frühjahr 1934*, AA 1934, 363 κέ.). Ἐπίσης συναντῶνται στὸ τεῖχος τοῦ Πολυκράτη στὴ Σάμο καὶ ἴσως στὸν ἀρχαῖο περίβολο τῆς Μιλήτου, στὰ τέλη τοῦ 7ου-ἀρχὲς 6ου αἰ. (WINTER, *Fortifications* 153 καὶ 106 σημ. 14). Ὁ τύπος αὐτὸς πύργου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ μίμηση περσικῶν μοντέλων, ὅπως τὸ τεῖχος τοῦ Γορδίου στὴ Φρυγία, τοῦ ὁποῖου οἱ λίθινοι πύργοι σώζονται σὲ ὕψ. 9.50 μ. (R.S. YOUNG, *The Campaign of 1955 at Gordion. Preliminary Report, The Phrygian Gate*, AJA 60, 1956, 257-259), ἢ ἀκολουθεῖ μιὰ παράδοσι τὴν ὁποῖα οἱ Ἕλληνες τῆς Μικρᾶς Ἀσίας δανείστηκαν ἀπὸ τὴ Φρυγία καὶ τὴ Λυδία. Ἡ εἰσαγωγὴ τοῦ διώροφου πύργου, ὅπως καὶ ἄλλοι νεωτερισμοὶ στὸν τομέα τῆς ὑστεροαρχαϊκῆς ὀχυρωματικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀποτελεῖ ἀντίδρασι πὺ ἐκδηλώθηκε μετὰ τὴν κατάρρευσι πολλῶν ἰωνικῶν πόλεων, συνεπεία τῶν νέων πολιορκητικῶν τεχνικῶν πὺ ἐφάρμοσαν οἱ Λυδοὶ καὶ οἱ Πέρσες. Ἴσως τὰ ἀρχαιότερα παραδείγματα ὀχυρώσεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας νὰ χτίστηκαν ἀπὸ Ἴωνες κάτω ἀπὸ περσικὴ καθοδήγησι. Οἱ νεωτερισμοὶ αὐτοὶ, πὺ ἐμφανίστηκαν σὲ ὀχυρώσεις τῆς Ἰωνίας, ὅπως φαίνεται πέρασαν γρήγορα καὶ στὴν κυρίως Ἑλλάδα, ὅπου πολὺ λίγα σοβαρὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα εἶχαν ἐκτελεστεῖ μετὰ τὶς τελευταῖες μυκηναϊκὲς ὀχυρώσεις. Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω, βλ. ἐπίσης: Γιὰ πρώιμα παραδείγματα ὀχυρώσεων στὴν Ἑλλάδα, LAWRENCE, δ.π., *Relics of the Aegean Bronze Age*, 4-13, ἰδίως 11 καὶ 12. Γενικὰ γιὰ τοὺς πύργους, WINTER, δ.π. 152 κέ., ἰδίως 152-154 σημ. 8-10. Ἐπίσης LAWRENCE, δ.π. 13-38, 221-231 καὶ 337 κέ.

51. Οἱ μνημονευόμενοι αὐτοὶ χώροι στὴν ἐπιγραφὴ λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ ἱεροῦ τοῦ 329/8 (IG II² 1672) δὲν ἔχουν ἀκόμα ταυτιστεῖ στὸ σύνολό τους. Ἐχει βρεθεῖ μόνο ὁ οἶκος τῶν Κυρήκων καὶ τὸ Πρυτανεῖο, τὸ ὁποῖο μπορεῖ νὰ εἶναι τὸ ἀναφερόμενο ὡς *ἐπιστάσιον* στὴν ἐπιγραφὴ (I. ΤΡΑΥΛΟΣ, AA 16, 1960, Χρον., 47).

52. Ἡ ὀνομασία τῶν πυλῶν αὐτῶν ὀφείλεται στὸν I. Τραυλὸ. Ὀνομάστηκαν ἔτσι γιὰτὶ εἶναι στραμμένες πρὸς τὸ ἄστυ,

λῶν, οἱ ὁποῖες ἀπαντῶνται σὲ ὅλους τοὺς ὀχυρωματικοὺς περιβόλους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Στὸν τύπο, δηλαδή, τῆς πύλης ποὺ συνοδεύεται ἀπὸ πύργο στὰ πλάγια καὶ ἔχει αὐτὴ στὸ ἐσωτερικό της μέρος, τύπος ποὺ ἐπικράτησε ἰδίως μετὰ τὰ χρόνια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου⁵³.

Ὁ Βόρειος Πυλὼν, τοῦ ὁποῖου τὴ μορφή μπορούμε μὲ ἀσφάλεια νὰ ἀναπαραστήσουμε ἀπὸ τὴν ἐξακριβωμένη πορεία τοῦ τείχους στὴ μεταξὺ τῶν Μεγάλων καὶ Μικρῶν Προπυλαίων περιοχῇ, ἀνήκει στὸ δεύτερο τύπο (εἰκ. 4). Αὐτὸς συνίσταται, στὴν ἀπλὴ μορφή του, ἀπὸ ἓνα διάδρομο ποὺ δημιουργεῖται ἀπὸ τὴν ἀλληλοεπικάλυψη δύο σχεδὸν παράλληλων μεταξὺ τους βραχιόνων τοῦ τείχους, στὸ βάθος τοῦ ὁποῖου ὑπάρχει ἡ πύλη. Στὸ Βόρειο Πυλῶνα ἡ ἄκρη τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ σκέλους τοῦ τείχους ἦταν πρόσθετα ἐνισχυμένη μὲ πύργο. Τὰ ὀφέλη ἀπὸ μιὰ τέτοια διάταξη εἶναι φανερά. Οἱ ἐπιτιθέμενοι, προκειμένου νὰ ἐπιχειρήσουν εἰσβολὴ στὴν πύλη, ἦταν ὑποχρεωμένοι νὰ περάσουν πολὺ κοντὰ ἀπὸ τοὺς βραχίονες τοῦ τείχους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθοῦν σὲ ἐξαιρετικὰ μειονεκτικὴ θέση δεχόμενοι τὰ βλήματα καὶ τὰ βέλη τῶν ἀμυνομένων ἀπὸ δύο πλευρῆς. Ἀρχαιότατα παραδείγματα πυλῶν τοῦ τύπου αὐτοῦ ἀποτελοῦν ἡ πύλη τῶν Λεόντων στὶς Μυκῆνες, ἀλλὰ καὶ κατὰ ἓνα τρόπο ἡ ἀνατολικὴ πύλη τῆς Τίρυνθας.

Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ ἡ Ἱερὰ Πύλη, στὴν ἀρχὴ τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ στὴν Ἀθήνα, ἔχει χτιστεῖ κατὰ παρόμοιο μὲ τὸ Βόρειο Πυλῶνα τρόπο⁵⁴. Ἐκεῖ ἓνας στενὸς διάδρομος, μεταξὺ τῶν τειχῶν καὶ τοῦ Ἡριδανοῦ, ὑποχρέωνε τὸν ἐπιτιθέμενο νὰ προχωρήσει πρὸς τὴν πύλη μένοντας ἐκτεθειμένος ἀπὸ τὴν ἀκάλυπτη δεξιὰ πλευρὰ του στὶς βολές τῶν ὑπερασπιστῶν τοῦ τείχους. Τὸν τύπο αὐτὸ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα ἀκολουθοῦν καὶ οἱ γειτονικὲς Θριάσιες πύλες, περισσό-τερο γνωστὲς ὡς Δίπυλον⁵⁵.

Γιὰ τὴ χάραξη τὴν ὁποία ἔλαβε τὸ πεισιστράτειο τεῖχος στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα καὶ εἰδικότερα στὸ τμήμα ποὺ καλύφθηκε ἀπὸ τὴ θεμελίωση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὴν προϋπαρξὴ ἐκεῖ ἐνὸς φρέατος, τοῦ γνωστοῦ Καλλιχόρου, τὸ ὁποῖο ἀπὸ ἀρχαιότατους χρόνους τὸ χρησιμοποιοῦσαν γιὰ τὶς ἀνάγκες ὕδρευσής των οἱ Ἑλευσίνιοι⁵⁶. Συγκεκριμένα, ἡ ἐλαφρὰ ἀπόκλιση τοῦ τείχους πρὸς τὰ ΒΑ, ποὺ παρατηρεῖται στὸ τμήμα μεταξὺ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα καὶ τοῦ κάτω ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια κατὰ ὀρθή γωνία καμπτόμενου ἄκρου του, ἀποσκοπεῖ καθαρὰ στὴ μείωση τῆς ἀπόστασης μεταξὺ τοῦ χτισμέ-νου ἐκεῖ γωνιαίου πύργου⁵⁷ καὶ τοῦ φρέατος, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ προστασία τῶν κατοίκων κατὰ τὴν ὥρα τῆς ὑδροληψίας, ἀλλὰ καὶ νὰ ἀποτρέπεται ὁ ἐχθρὸς νὰ τὸ χρησιμοποιεῖ γιὰ τὶς δι-κές του ἀνάγκες (εἰκ. 4).

Μὲ τὴν ἐλαφρὰ αὐτὴ ἀπόκλιση ποὺ ἔλαβε τὸ τεῖχος, ἡ ἀπόσταση τοῦ πύργου ἀπὸ τὸ φρέαρ μειώθηκε στὰ 10 μ. Ἄν τὸ προαναφερθὲν σκέλος τοῦ τείχους, ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Βόρειο Πυλῶνα συνέχιζε χωρὶς παρέκκλιση τὴν πορεία του πρὸς Β, τότε ὁ γωνιαίος πύργος θὰ ἀπέιχε ἀπὸ τὸ φρέαρ γύρω στὰ 30 μ., μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μειωθεῖ σημαντικὰ ἡ δυνατότητα παροχῆς ἐπαρκοῦς προστασίας στοὺς ὕδρευομένους.

τὴν Ἀθήνα. Βέβαια, ἡ πύλη αὐτὴ ἀνῆκε στὸ ἱερὸ καὶ ἐξυπηρετοῦσε τὴ βοθητικὴ περιοχὴ στὰ ΒΔ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, ὅπου ἔμεναν οἱ ἀξιωματοῦχοι καὶ οἱ λειτουργοὶ του. Ὁλοκληρωμένη περιγραφή τῆς πύλης αὐτῆς παρου-σίασε ὁ Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ τὸ 1960, μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή της (*ΙΑΕ* 1960, 10-15 πίν. 1).

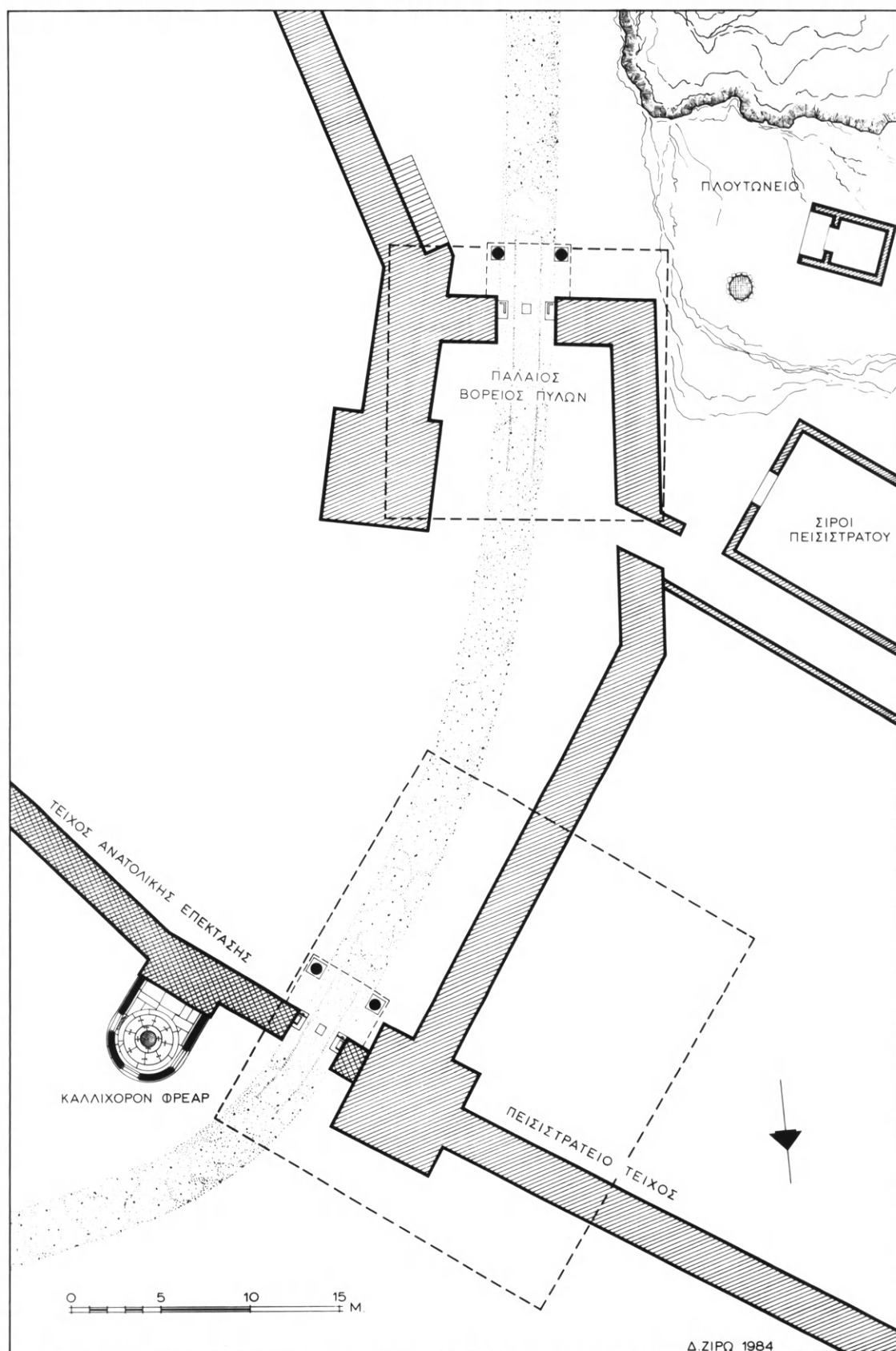
53. Ὁ διαχωρισμὸς ἐγίνε ἀπὸ τὸν WINTER, ὁ.π. 208-209 καὶ 224-225.

54. Γιὰ τὴν πύλη αὐτὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Κεραμεικοῦ, βλ. G. GRUBEN, *Die Ausgrabungen im Kerameikos*, *AA* 1964, 416.

55. Ἡ ὀνομασία Δίπυλον ἀπαντᾶται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ἐπιγραφή *IG* II 673 τοῦ 278/7 π.Χ. (ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομικὴ* 51 σημ. 1). Ἡ πύλη αὐτὴ ἀνήκει στὴ θεμιστόκλεια φάση τοῦ τείχους, ἐφόσον οἱ γερμανικὲς ἀνασκαφὲς ἔδειξαν ὅτι ἡ ἀποκαλούμενη λυκούργεια φάση στὴν ὁποία εἶχε ἀποδοθεῖ, εἶναι ἀνύπαρκτη. Ἡ πύλη μὲ τὴ μορφή αὐτὴ παρέμεινε δίχως ἀλλαγὲς μέχρι τὸ τέλος τῆς Ἑλληνιστικῆς περιόδου, ὁπότε καὶ προστέθηκε στὸ μπροστινὸ τμήμα τῆς αὐτῆς νέα ἐξωτερικὴ διπλὴ πύλη (G. GRUBEN, ὁ.π. 385-419).

56. Γιὰ τὴ διατυπωθεῖσα θεωρία σχετικὰ μὲ τὴν ὑπαρξὴ ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων στὴ θέση αὐτὴ τοῦ Παρθενίου φρέατος, ὅπως καὶ γιὰ τὴ μετονομασία του σὲ Καλλιχόρον, θὰ ἀναφερθοῦμε ἐκτενῶς στὸ ἐπόμενο κεφάλαιο.

57. Ἰχνη τοῦ πύργου αὐτοῦ δὲν ἔχουν βρεθεῖ, ἐφόσον ἡ περιοχὴ καλύφθηκε μὲ τὸ ἱσχυρότατο κονίαμα τῆς θεμελίωσης τῶν ρωμαϊκῶν Μεγάλων Προπυλαίων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὑπῆρχε πύργος, ἐφόσον καὶ τὸ ὑπόλοιπο γνωστὸ τμήμα τοῦ πεισιστράτειου τείχους ἔφερε ἀπαραιτήτως πύργους στὶς γωνίες του.

Εἰκ. 8. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (490-480 π.Χ.).

ΤΟ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΝ ΦΡΕΑΡ

*Ἐλευσινίοις δὲ ἔστι μὲν Τριπτολέμου ναός, ἔστι δὲ
προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ Ποσειδῶνος πατρός,
φρέαρ τε καλούμενον Καλλίχορον, ἔνθα πρῶτον ἑ-
λευσινίων αἱ γυναῖκες χορὸν ἔστησαν καὶ ἦσαν ἐς
τὴν Θεόν.*

(ΠΑΥΣ. Ι, 38, 6)

Τὸ 1892 ὁ Δ. Φίλιος, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφικῶν ἐρευνῶν ποὺ διεξήγαγε στὴν Ἐλευσί-
να, ἔκανε καὶ μία σειρὰ ἐργασιῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν «ὀγκολίθων», ὅπως ἀποκαλεῖ
τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ κάλυπταν τὸ χῶρο τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῆς Φιλωνείου Στοᾶς, καθὼς
ἐπίσης καὶ τὴν περιοχὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, στὴν εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ. Ἡ ἀπομάκρυνση
αὐτῇ τῶν λίθων τὸν ὁδήγησε σὲ μία σπουδαία ἀνακάλυψη, τὴν ἀνεύρεση δηλαδὴ τοῦ Καλλιχό-
ρου φρέατος στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τοῦ πύργου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.⁵⁸
(ἀναδ. σχ. 1, πίν. 7-8).

Ὁ χῶρος αὐτός, ποὺ βρίσκεται σήμερα σὲ ὑποχώρηση κατὰ 1.33 μ. ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊ-
κῆς αὐλῆς, ἦταν σκεπασμένος μὲ πολλοὺς λίθους καὶ λίγα χῶματα. Μὲ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν
λίθων «εὐρέθη φρέαρ πάνυ καλῶς ἐκτισμένον», ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Φίλιος, «οὐ οἱ
περὶ τὸ στόμιον αὐτοῦ, ὡς περὶ κέντρον, ὁμόκεντροι κύκλοι εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς διήγειραν εἰς τὸν
νοῦν μου τὴν ἔννοιαν τοῦ Καλλιχόρου, ἥτοι, κατὰ τὴν ὁρθὴν τῆς λέξεως ἐρμηνείαν, τοῦ φρέατος
τοῦ ἔχοντος καλοὺς χοροὺς δηλ. κύκλους, ἐπίτηδες ἐκ τῶν προτέρων περὶ τὸ στόμιον περιγε-
γραμμένους πρὸς κανονικωτέραν τοῦ κυκλικοῦ τῶν ἀρχαίων χοροῦ ρύθμισιν»⁵⁹.

Ἕνας πρόσθετος λόγος ποὺ συνηγοροῦσε μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Φίλιου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος
εἶχε εὐθὺς ἐξαρχῆς ἐπισημάνει, εἶναι ὁ σεβασμὸς ποὺ ἔδειξαν στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους οἱ κα-
τασκευαστὲς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τῆς μεγάλης πλακόστρωτης πλατείας ποὺ δημιουρ-
γήθηκε μπροστὰ σὲ αὐτά, μὲ τὸ νὰ λάβουν εἰδικὰ μέτρα ὥστε τὸ Καλλίχορον φρέαρ νὰ μὴν
ἐξαφανιστεῖ μέσα στὸ χυτὸ κονίαμα τῆς θεμελίωσης τῶν νέων κατασκευῶν. Μὲ ἀναλημματικὸ
τοιχο, ποὺ χτίστηκε στὴ βόρεια πλευρὰ τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ Καλλιχόρου (πίν. 7, 8), ὀρίστηκε
τὸ τελείωμα τῆς αὐλῆς⁶⁰, ἐνῶ εἶναι φανερὸ ὅτι ἡ χάραξη τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, παρὰ τὴν

58. Σχετικὰ μὲ τὰ πρωτεῖα τῆς ἀνακάλυψης, ὁ Σ.Κ. ΠΙΤΤΑΚΗΣ ἀναφέρει: «Ὁ Κ. Γέλλ ἀνέσκαψε τὸ 1814 τὸ κατὰ τὰ
Προπύλαια μέρος αὐτοῦ (τοῦ ἱεροῦ), ὅπου καὶ τὸ περίφημον Καλλίχορον Φρέαρ εὗρεν, τὸ ὁποῖον καταμετρήσας
πάλιν ἐκάλυπεν». Ἡ ἀναφορὰ αὐτῇ τοῦ Πιττάκη στηρίζεται σὲ μαρτυρία ἐργατῶν ποὺ συμμετεῖχαν στὴν ἀνασκα-
φή. Βλ. σχετ.: Συνοπτικὴ ἔκθεσις περὶ τῶν κατὰ τὴν Ἑλλάδα ἀρχαιοτήτων, ΑΕ 1837, 21 σημ. 5.

59. ΠΑΕ 1892, Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνος 33, 34.

60. Ἡ πλατεία ὑπερυψώθηκε ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ Καλλιχόρου κατὰ 1.33 μ. Γιὰ τὴν αἰτία αὐτῆς τῆς ὑπερύψωσης θὰ ἀνα-
φερθοῦμε σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο.

ύψηλότερη στάθμη που κατασκευάζονται, έγινε με γνώμονα τη διατήρηση του φρέατος, όπως ακριβώς σωζόταν από την αρχαιότητα⁶¹.

Στά χρόνια που ακολούθησαν, νεότερες ανασκαφές στο χώρο αποκάλυψαν όλη την έκταση της ρωμαϊκής αυλής, με αποτέλεσμα να έχουμε σήμερα πλήρη εικόνα του τί είδε και ανέφερε ο Πausanias, κατά την επίσκεψή του εκεί. Τα εύρηματα συμφωνούν απόλυτα με την περιγραφή του περιηγητή, ώστε να μην υπάρχει καμία αμφιβολία ότι το φρέαρ που αποκάλυψε ο Φίλιος, στα ΒΑ των Μεγάλων Προπυλαίων, δεν είναι άλλο από το Καλλίχορον φρέαρ του έλευσινακού ιερού.

Το 1942 ο Γ. Μυλωνάς, σε μελέτη σχετικά με τον Όμηρικό ύμνο προς τη Δήμητρα⁶², αφιέρωσε ειδικό κεφάλαιο στο Καλλίχορο. Εκεί, αναλύοντας διεξοδικά τις πηγές που αναφέρονται στο περίφημο φρέαρ και τη σχέση του με την άφιξη της θεάς στην Έλευσίνα, κατέληξε σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα, σχετικά με την τοπογραφία του ιερού και την ιστορία αυτού του ίδιου του Καλλιχόρου.

Συνοψίζοντας τα κυριότερα σημεία των συμπερασμάτων της έρευνας του Μυλωνά, αναφέρουμε ότι:

α) Το Καλλίχορον του Όμηρικού ύμνου δεν είναι το γνωστό σε μας φρέαρ, αλλά το φρέαρ που ανακαλύφθηκε στην κόγχη⁶³ που δημιουργήθηκε στη βάση του αρχαϊκού ανάλημματικού περιβόλου της αυλής του σολώνειου Τελεστηρίου, μπροστά στη βορειοανατολική γωνία του στερεοβάτη της Φιλωνείου Στοάς⁶⁴ (πίν. 6α).

β) Επίσης το φρέαρ, γνωστό ως Καλλίχορον ήδη από τον 5ο αι. π.Χ., είναι το *Παρθένιον φρέαρ* του Όμηρικού ύμνου, κοντά στο οποίο κάθησε ή θεά να αναπαυθεί, όταν πρωτοέφθασε στην Έλευσίνα από το Θορικό, μεταμφιεσμένη σε γριά γυναίκα, αναζητώντας την κόρη της.

Από ό,τι φαίνεται, το Καλλίχορον φρέαρ αποτελούσε ανέκαθεν ένα σημαντικό τοπογραφικό σημείο της αρχαίας Έλευσίνας από τα προϊστορικά χρόνια και η ονομασία του προϋπάρχει της λατρείας της Δήμητρας, ή οποία εγκαθιδρύθηκε σύμφωνα με το μύθο μετά την έλευση της θεάς εκεί και το χτίσιμο του πρώτου ναού της, σύμφωνα με τις οδηγίες της.

Γύρω από το παλαιό μυκηναϊκό Καλλίχορο, που βρισκόταν εκτός του αρχαϊκού περιβόλου του ιερού, γίνονταν ορισμένες πανάρχαιες τελετές (χοροί), οι οποίες στη συνέχεια αποτέλεσαν μέρος της τελετουργίας των Μυστηρίων και ήταν ανοιχτές για τον κόσμο, μνημένους και άμύητους.

61. Παρ' όλα αυτά, όπως θα δούμε στη συνέχεια, μια μικρή μετατροπή στα αρχικά σχέδια των κατασκευαστών ήταν φαίνεται αναγκαία, λόγω κάποιας δυσκολίας ή λάθους στη θεμελίωση με το opus caementicium των Μεγάλων Προπυλαίων, με αποτέλεσμα να συμπεριληφθεί στο χυτό θεμέλιο ή δυτική πλευρά του στηθαίου του Καλλιχόρου, αφήνοντας άθικτο το λίθινο με όμοκεντρους κύκλους προστομιαίο. Πάντως, σε λόγους σεβασμού φαίνεται ότι όφειλεται η διακοπή του χαμηλότερου αναβαθμού της κρηπίδας, στην ανατολική πλευρά των Προπυλαίων, ώστε να μην εισέλθει στο νοητό χώρο του φρέατος.

62. MYLONAS, *Hymn* 64-81.

63. Η κόγχη αυτή αρχικά είχε έκληφθεί από τον Noack ως μικρή πυλίδα στο αρχαϊκό ανάλημμα του σολώνειου Τελεστηρίου, ή οποία δια μέσου της επιχώσεως, με μια σκάλα 25 βαθμίδων, οδηγούσε στο επίπεδο της αυλής του ναού. Οι ανασκαφές και ο καθαρισμός της περιοχής το 1952 απέδειξαν ότι δεν υπήρχε πυλίσ εκεί, αλλά η κόγχη είχε έπιμελώς δημιουργηθεί κατά την κατασκευή του αρχαϊκού ανάλημματος, προκειμένου να άφεθεί ελεύθερο το φρέαρ, το οποίο εκτός από τη θρησκευτική σημασία που πιθανώς του απέδιδαν, χρησίμευε και για τις ανάγκες ύδρευσεως (NOACK, *Eleusis* 28-29 και πίν. 20c· επίσης Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ-Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, 'Ανασκαφαί εν Έλευσίνι, *ΠΑΕ* 1952, 55· MYLONAS, *Eleusis* 45 κέ.).

64. Η θέση αυτή συμφωνεί με τον Όμηρικό ύμνο, κατά τον οποίο ή ίδια ή θεά ύποδεικνύει τη θέση για το χτίσιμο του ναού της: 'Αλλ' άγε μοι νηόν τε μέγαν και βωμόν ύπ' αὐτῶ / τευχόντων πᾶς δήμος ύπαι πόλιν αἰπύ τε τείχος Καλλιχόρου καθύπερθεν ἐπὶ προὔχοντι κολωνῶ (Τ. ALLEN, W. HALLIDAY, E. SIKES, *The Homeric Hymns* (Oxford 1936)² στ. 270-274).

Σύμφωνα με τη θεωρία του Μυλωνά, στα αρχαϊκά χρόνια ο χώρος αυτός είχε πλαισιωθεί με ένα βωμό και μία βαθμιδωτή εξέδρα, πάνω στην οποία στέκονταν οι θεατές για να παρακολουθούν τις τελετές αυτές⁶⁵ (πίν. 6β,γ). Στα χρόνια όμως του Πεισίστρατου, όταν κατασκευάστηκε ο πρώτος όχρωματικός περίβολος γύρω από το ιερό, η λειτουργία της πλατείας διακόπηκε. Η βαθμιδωτή εξέδρα παρέμεινε εκτός των τειχών όπως και ο βωμός⁶⁶, ενώ το Καλλίχορον βρέθηκε στο έσωτερικό του ιερού περιβόλου, επομένως ήταν αδύνατο να τελούνται πλέον εκεί οι δημόσιες και άνοιχτες στους άμύητους τελετές προς τιμήν της θεάς. Η μεταφορά συνεπώς του Καλλιχόρου σε νέα θέση ήταν απόλυτα αναγκαία⁶⁷. Σαφές *terminus post quem* για το γέμισμα με χώμα του παλαιού φρέατος και τη μεταφορά της ονομασίας και των τελετών σε νέα θέση, παρέχει, σύμφωνα πάντα με το Μυλωνά, η κατασκευή του ύστερου αρχαϊκού αναλήμματος της αὐλῆς του σολώνειου Τελεστηρίου⁶⁸, το οποίο «πατάει» μερικώς πάνω στο άχρηστευμένο φρέαρ⁶⁹.

Παρά το έλκυστικό της παραπάνω θεωρίας και την ισχυρή τεκμηρίωσή της με λεπτομερείς αναφορές στις φιλολογικές μαρτυρίες, ή άποψη αυτή σήμερα ελέγχεται⁷⁰. Η νεότερη έρευνα έχει δείξει ότι η διακοπή της λειτουργίας της πλατείας μπροστά στο αποκαλούμενο μυκηναϊκό Καλλίχορο, εξαιτίας του αποκλεισμού του από τα άλλα προσκτίσματα, τη βαθμιδωτή εξέδρα και το βωμό, είχε συντελεσθεί ήδη από τους γεωμετρικούς χρόνους, δηλαδή πολύ πριν την ανέγερση του πεισιστράτειου τείχους. Ο Ι. Τραυλός, σε τελευταία μελέτη του⁷¹, έδειξε ότι το γεωμετρικό τείχος περνούσε μέσα από την παραπάνω πλατεία και είχε περιλάβει το μυκηναϊκό φρέαρ στο έσωτερικό του ιερού. Εάν το γεωμετρικό τείχος ήταν σε συνεχή λειτουργία μέχρι την ανέγερση του πεισιστράτειου τείχους, τότε δύσκολα μπορεί να συσχετισθεί ή ύπαρξη της βαθμιδωτής εξέδρας και του βωμού με αυτό το μυκηναϊκό (Καλλίχορον;) φρέαρ.

Εν πάση περιπτώσει, το γνωστό σε μας Καλλίχορον φρέαρ, αυτό που αναφέρεται από τον Πausανία και βρέθηκε κατά τις ανασκαφές του 1892 στα ΒΑ των Μεγάλων Προπυλαίων, την Κυρία Είσοδο του ιερού, φέρει την επωνυμία αυτή κατά τον 5ο αι. π.Χ., σύμφωνα με όσα παραδίδονται σε γνωστό χωρίο της τραγωδίας του Εὐριπίδη *Ίκέτιδες* σχετικά με το στράτευμα του Θησέα, το οποίο κατά την εκστρατεία έναντι των Θηβών εστάθμευσε για λίγο έξω από το έλευσινιακό ιερό, για επιθεώρηση:

*Στρατὸς δὲ θάσσει κάζετάζεται παρὼν
Καλλίχορον ἀμφὶ σεμνὸν εὐτρεπὲς ὄδε*⁷².

65. Η εξέδρα βρέθηκε το 1931 από τον ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ (*Ανασκαφή Ἐλευσίνος 1934* 34-41 εικ. 38-41). Για τη λειτουργία της βαθμιδωτής αυτής εξέδρας, βλ. MYLONAS, ὅ.π. 70-73 εικ. 23.

66. Ο βωμός ήταν τόσο σεβαστός, ώστε κατά τη χάραξη του πεισιστράτειου τείχους ελήφθη ειδική μέριμνα από τους κατασκευαστές για να τον διαφυλάξουν. Κατασκεύασαν ειδική τετράγωνη κόγχη στο τείχος, ώστε ο βωμός, παραμένοντας στη θέση του, να είναι ὁρατός από το έξωτερικό μέρος του τείχους του ιερού (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ανασκαφή Ἐλευσίνος 1933* 15, 16 εικ. 19).

67. Η κατάργηση του παλαιού φρέατος δε φαίνεται να παρουσίαζε ιδιαίτερα θρησκευτικά προβλήματα, εφόσον το φρέαρ δε συσχετιζόταν άμεσα με τη θεά· απλώς η Δήμητρα το χρησιμοποίησε ως τοπογραφικό σημείο, για να ὀρίσει τη θέση της οικόδομησης του ναού της, *Καλλιχόρου καθύπερθεν ἐπὶ προὔχοντι κολωνῷ*.

68. Για τις δύο οικοδομικές περιόδους του αρχαϊκού αναλήμματος, βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, ὅ.π. 15-18.

69. Ανασκαφική έρευνα στο φρέαρ αυτό επιχειρήθηκε το 1934. Διακόπηκε όμως, γιατί το άνοιγμα που άπέμεινε ελεύθερο από το στόμιο του πηγαδιού ήταν πολύ μικρό και οι μεγάλες πέτρες που γέμιζαν το φρέαρ ήταν δύσκολο να βγούν. Από τότε δεν έχει επιχειρηθεί νέα έρευνα (MYLONAS, *Hymn* 75 σημ. 31).

70. Βλ. σχετ. N.J. RICHARDSON, *The Homeric Hymns to Demeter* (Oxford 1974), Appendix I, Parthenion and Callihoron 326 κέ., όπου εκφράζεται με επιχειρήματα ή άποψη ότι η ονομασία Παρθένιον και Καλλίχορον αποτελούν τὰ ὀνόματα ἐνὸς καὶ μόνο φρέατος. Βλ. καὶ Δ. ΓΟΥΔΗ, *Τὰ μυστήρια τῆς Ἐλευσίνος* ὅ.π., 16 σημ. 1, 2.

71. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Ἡ Ἀθήνα καὶ ἡ Ἐλευσίνα στὸν 8ο καὶ 7ο αἰ. π.Χ.*, *ASAtene* LXI N.S., XLV, 1983, 323 κέ. εικ. 2.

72. ΕΥΡ. *Ίκέτ.* στ. 391-392.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ

Ειδικές μελέτες που να αφορούν την αρχιτεκτονική του Καλλιχόρου δεν έχουν γίνει μέχρι σήμερα, εφόσον πάντα προείχε ή μελέτη των νέων εύρημάτων, που χρόνο με χρόνο ή αρχαιολογική σκαπάνη έφερνε στο φως σε όλη την έκταση του ιερού. Οι περιγραφές των μελετητών που αναφέρονται σε αυτό είναι κατά κανόνα συνοπτικές, ενώ υπάρχουν διαφορετικές έρμηνείες σχετικά με την αρχιτεκτονική του σύνθεση, όπως και με τη χρονολόγησή του.

Ο Φίλιος, που το 1892 πρώτος ανέσκαψε και ταύτισε το φρέαρ με το Καλλίχορον, διατύπωσε δίχως να αιτιολογήσει την άποψη ότι η σωζόμενη κατασκευή με τους όμοκεντρους κύκλους, «τους καλούς χορούς», δεν είναι ή αρχική αλλά πρόκειται για μια έπισκευή που έγινε «κατά την παράδοσιν, αδιάφορον εις ποίους ακριβώς χρόνους»⁷³.

Ο Noack το 1927 στη μελέτη του για την Έλευσίνα, μετά από μια σύντομη περιγραφή του φρέατος και των όμοκεντρων κύκλων του προστομιαίου, χρονολογεί την κατασκευή του στον 6ο αι. π.Χ., στην εποχή των τυράννων. Βρίσκει τη χρήση των συνδέσμων διπλού Τ φυσιολογική για την εποχή αυτή και φέρνει ως παράδειγμα το θησαυρό των Μασσαλιωτών στους Δελφούς (535 π.Χ.), όπου έχουν παρατηρηθεί παρόμοιοι σύνδεσμοι⁷⁴ (πίν. 9).

Ο Κ. Κουρουνιώτης το 1934, στον Όδηγό που εξέδωσε για τον αρχαιολογικό χώρο της Έλευσίνας, αναφερόμενος στο Καλλίχορο θεωρεί και αυτός την κατασκευή του σύγχρονη με τα μεγάλα έργα του Πεισίστρατου στο ιερό⁷⁵. Στο συμπέρασμα αυτό οδήγήθηκε από την έπιμελημένη εργασία που παρατηρείται γενικά στην κατασκευή, από έλευσίνιο λίθο, του προστομιαίου του φρέατος και στη λίθινη επένδυση του έσωτερικού του, κατά τρόπο πολύ πιο φροντισμένο από ό,τι συνηθίζεται σε άλλα φρέατα⁷⁶. Εκτός από τα παραπάνω, υποστηρίζει επίσης ότι το καθαυτό φρέαρ περιβαλλόταν με ένα χαμηλό στηθαίο, από λεπτούς πώρινους όρθοστάτες άριστης έπεξεργασίας, ενώ ή επικοινωνία με το χώρο αυτό γινόταν με δύο τουλάχιστον θύρες.

Τελευταίος ό Μυλωνάς, στο βιβλίο του για την Έλευσίνα, δημοσίευσε μια πληρέστερη περιγραφή των έρειπίων του Καλλιχόρου. Κατ' αρχάς θεωρεί ότι ή κατασκευή του φρέατος έγινε σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Στην πρώτη περίοδο, αυτή που ανάγεται στο δεύτερο μισό του 6ου αι. π.Χ., δηλαδή στα χρόνια του Πεισίστρατου, πιστεύει ότι κατασκευάστηκε το προστομιαίο του φρέατος από έλευσίνιο λίθο. Στη χρονολόγηση αυτή οδήγείται, όπως και ό Noack, από το είδος των συνδέσμων που χρησιμοποιήθηκαν και οι όποιοι γενικά, όπως ό ίδιος γράφει, θεωρούνται σύγχρονοι με τις πεισιστράτειες κατασκευές. Σε δεύτερη φάση, τον 4ο αι. π.Χ., το προστομιαίο αυτό περικλείεται με ένα στηθαίο που κατασκευάστηκε με τέλεια έπεξεργασμένους πώρινους όρθοστάτες. Το δάπεδο στρώνεται με έξοχα ταιριασμένες πώρινες πλάκες⁷⁷, ενώ ή είσοδος σε αυτό γίνεται με δύο θύρες, πλ. 0.60 μ. και 0.75 μ. αντίστοιχα⁷⁸.

Το Σεπτέμβριο του 1982, στα πλαίσια των έτήσιων συμπληρωματικών έρευνών της Αρχαιολογικής Έταιρείας στην Έλευσίνα και με την ευγενή φροντίδα των Ι. Τραυλού και Γ. Μυλωνά, ό χώρος του Καλλιχόρου φρέατος καθαρίστηκε ξανά. Η σχολαστική σχεδιαστική τεκμηρίωση που ακολούθησε τον καθαρισμό, καθώς και ή προσεκτική εξέταση των ανηκόντων στο Καλλίχορο αρχιτεκτονικών μελών, έφερε στο φως νέα στοιχεία, που μάς έπιτρέπουν με ασφάλεια πλέον όχι μόνο να τοποθετήσουμε χρονολογικά την κατασκευή του Καλλιχόρου σε αυτή τη θέση, αλλά και να έχουμε τη δυνατότητα αποκατάστασης της μορφής του (άναδ. σχ. 1).

73. Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ΠΑΕ 1892, 34.

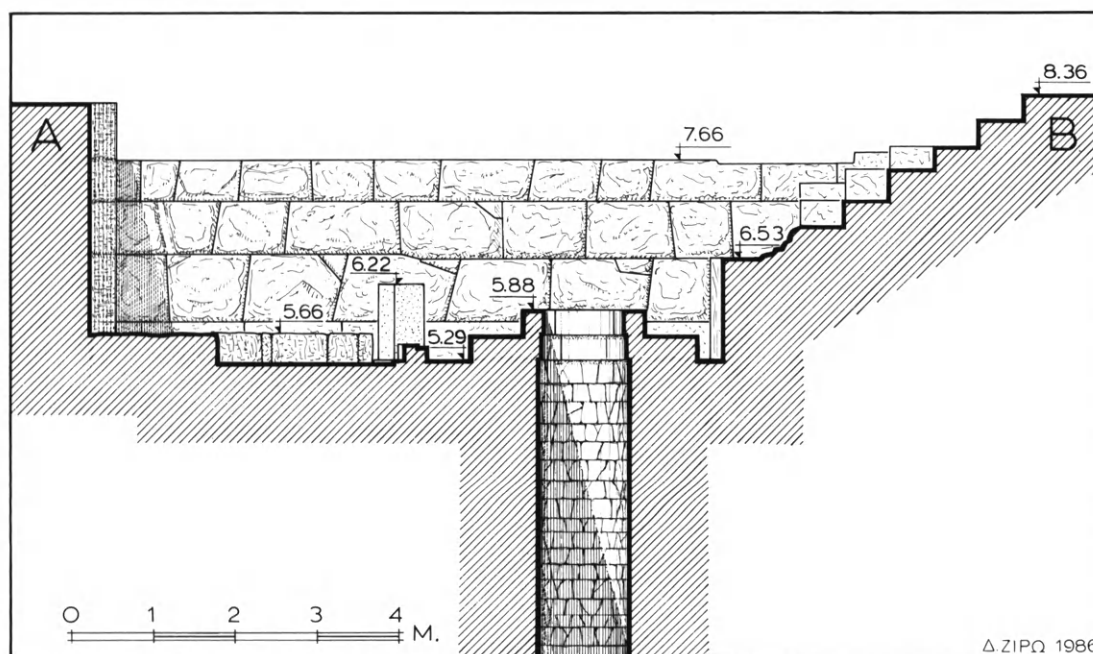
74. NOACK, *Eleusis* 73.

75. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Έλευσίς-Όδηγός* 32-33.

76. Τα τοιχώματα του φρέατος είναι μέχρι το βάθος χτισμένα κατά το λεσβιοπολυγωνικό σύστημα τοιχοποιίας, ένδεικτικό στοιχείο της αρχαιότητάς του.

77. MYLONAS, *Eleusis* 98.

78. Στην πραγματικότητα οι θύρες έχουν πλ. 1.22 μ. και 1.10 μ. αντίστοιχα. Βλ. πκ. σ. 30.

Είκ. 9. Τομή στην περιοχή του Καλλιχόρου φρέατος. Α. 'Ο πύργος K₂₀, Β. 'Η κρηπίδα των Μεγάλων Προπυλαίων.

Περιγραφή τῶν ἐρειπίων

Τὸ Καλλιχόρον φρέαρ δὲν εἶναι σήμερα ἐξ ὁλοκλήρου ὁρατό, λόγω τῶν ρωμαϊκῶν κατασκευῶν τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., πού ἐκτελέστηκαν στὸ χῶρο τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ. "Ὅ,τι σώζεται βρίσκεται, ὅπως προαναφέραμε, σὲ ἓνα ἐπίπεδο κατὰ 1.33 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς πλακοστρωμένης ρωμαϊκῆς αὐλῆς (εἰκ. 9, πίν. 9). Τὸ πρῶτο στοιχεῖο πού ἀμέσως διακρίνουμε, εἶναι τὸ προστομιαῖο.

Τὸ προστομιαῖο

Τὸ προστομιαῖο τοῦ φρέατος εἶναι κατασκευασμένο ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὁμόκεντρους δακτύλιους, συν. ὕψ. 0.61 μ. (ἀναδ. σχ. 1, πίν. 9). 'Ὁ κατώτερος δακτύλιος ἐδράζεται στὸ ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, ἔχει ὕψ. 0.31 μ., ἡ ἐξωτερικὴ του περιφέρεια ἔχει διάμ. 2.80 μ., ἐνῶ στὸ ἐσωτερικὸ του ἡ διάμετρος τοῦ στομίου τοῦ πηγαδιοῦ εἶναι 1.00 μ. 'Αποτελεῖται ἀπὸ 8 καλὰ κομμένους καὶ τέλεια προσαρμοσμένους λίθους⁷⁹, πού ἦταν στερεωμένοι μεταξύ τους μὲ 8 συνδέσμους διπλοῦ Τ διάφορου μήκους, ἀπὸ 0.22-0.27 μ.⁸⁰. Πάνω στὸν κατώτερο αὐτὸ δακτύλιο ἐδράζεται ὁ ἀνώτερος καὶ κατὰ πολὺ στενότερος δακτύλιος, πού ἀποτελεῖ καὶ τὸ καθαυτὸ προστομιαῖο τοῦ φρέατος. Αὐτὸς εἶναι κατασκευασμένος μὲ 4 τέλεια κομμένους λίθους ἀπὸ τὸ ἴδιο ὕλικό, πού ἦταν στερεωμένοι καὶ αὐτοὶ μεταξύ τους μὲ 4 συνδέσμους διπλοῦ Τ⁸¹. Τὸ ὕψος τοῦ

79. Οἱ ἄρμοι ὧσεως τῶν λίθων τοῦ προστομιαίου δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀποτελοῦν τμήματα ἀκτίνων τοῦ κύκλου· αὐτὸ ὅμως δὲ συμβαίνει στὴν πραγματικότητα, ἐφόσον προεκτεινόμενοι νοερὰ δὲ συναντῶνται σὲ κοινὸ σημεῖο.

Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ χάραξη τῆς ἐξωτερικῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου εἶναι τέλεια.

80. 'Απὸ τοὺς συνδέσμους αὐτοὺς σήμερα σώζονται μόνο οἱ ἐντορμίες τους.

81. 'Ὁ ἓνας σύνδεσμος μὲ τὴ μολυβδοχόησή του σώζεται in situ. Οἱ ἄλλοι λείπουν.

δακτυλίου αὐτοῦ εἶναι 0.30 μ. ἐνῶ τὸ πλάτος τοῦ 0.29 μ. Ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος τῆς περιφερείας τοῦ εἶναι 1.49 μ. ἐνῶ τὸ καθαυτὸ στόμιο τοῦ φρέατος ἔχει διάμ. 0.92 μ.⁸² Ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς δακτυλίους τοῦ προστομαίου, ὁ κατώτερος εἶχε διπλὴ λειτουργία. Χρησίμευε ὡς ἀναβαθμός, πάνω στὸν ὁποῖο στέκονταν γιὰ νὰ ἀντλήσουν τὸ νερό, ἀλλὰ καὶ ὡς κάθισμα⁸³, ὅπου ἐκεῖ σὲ κυκλικὴ διάταξη οἱ κόρες ἴσως νὰ τραγουδοῦσαν ὕμνους στὴ θεά.

Ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς δακτυλίους ποὺ περιγράψαμε, ὑπάρχει καὶ ἕνας τρίτος ὁμόκεντρος, ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο, πάνω στὸν ὁποῖο ἐδράζονται οἱ δύο ἀνώτεροι. Αὐτὸς ἀποτελεῖ τμῆμα τοῦ δαπέδου καὶ μένει ὁρατὸς σὲ μικρὸ τμῆμα τοῦ, πλ. 0.30 μ., περιμετρικὰ τοῦ πρώτου ἀναβαθμοῦ τοῦ προστομαίου (πίν. 9, 10, 11). Ἡ διάμετρος στὴν ἐξωτερικὴ του περιφέρεια εἶναι 3.40 μ., ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ 1.08 μ.⁸⁴ (εἰκ. 9, πίν. 11α). Μποροῦμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ δακτύλιος αὐτὸς λειτουργεῖ ὡς μεταβατικὸ στοιχεῖο μεταξὺ τῆς ὀρθογωνικῆς πώρινης ἐπίστρωσης τοῦ ὑπολοιποῦ δαπέδου⁸⁵, ποὺ περιβάλλει τὸ φρέαρ, καὶ τῶν ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο ἀνωτέρων δακτυλίων τοῦ προστομαίου (εἰκ. 10, πίν. 10).

Οἱ ὀρθοστάτες

Γύρω ἀπὸ τοὺς ὁμόκεντρος δακτυλίους τοῦ προστομαίου σώζονται στὴ θέση τους τρεῖς ἀπὸ τοὺς πώρινους ὀρθοστάτες τῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, περιέβαλλαν τὸ φρέαρ. Οἱ δύο ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες αὐτοὺς εἶναι εὐθύγραμμοι (πίν. 7, 8, 11β), ἀποτελοῦν τὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος, ἔχουν συν. μῆκ. 2.27 μ. καὶ πᾶχ. 0.365 μ. Ἐπειδὴ παρέμειναν ἐκτεθειμένοι στὴ θέση αὐτὴ ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνες μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς ἀνωδομῆς τῶν τοίχων, ἡ ἄνω ἔδρασή τους ἔχει ὑποστῇ τέτοιες φθορές, ὥστε νὰ εἶναι ἀδύνατη ἡ ἀκριβὴς μέτρηση τοῦ ὕψους των. Ὁ τρίτος ὅμως *in situ* ὀρθοστάτης εἶχε καλύτερη τύχη. Ἐχοντας ἐντοχισθεῖ σχετικὰ νωρὶς στὸ λεγόμενο ὑστερορωμαϊκὸ τεῖχος, ποὺ θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐξετά-

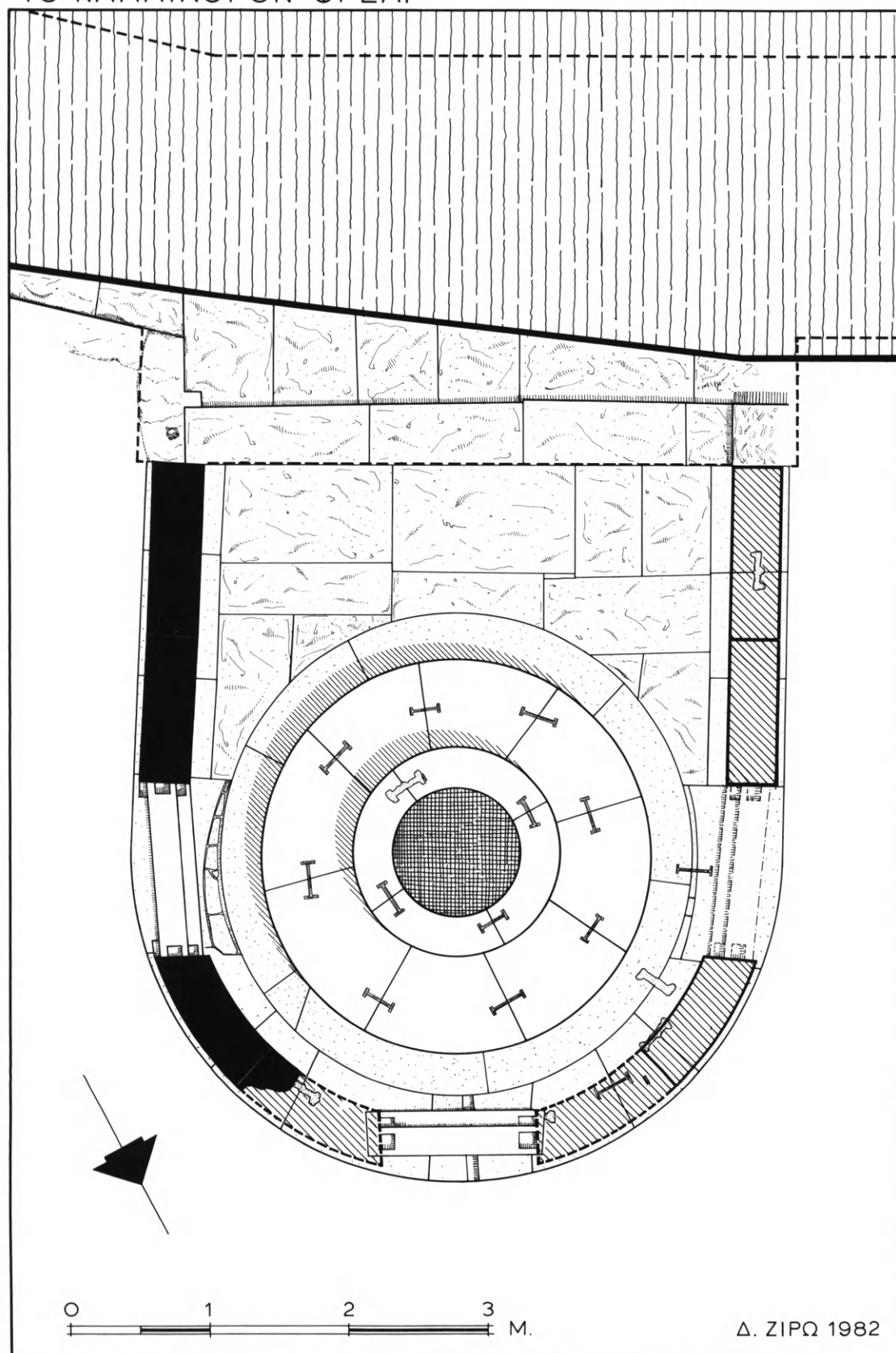
82. Ὁ NOACK (δ.π. 73) ὑποστήριξε ὅτι πάνω στὸ δακτύλιο αὐτὸ ἐδράζονταν ἡ καθαυτὴ ἐπίστεψη τοῦ προστομαίου, μετὰ τὸ μηχανισμό ἴσως γιὰ τὴν ἀντλήση τοῦ νεροῦ. Στὴν ὑπόθεσή του αὐτὴ φαίνεται ὅτι ὀδηγήθηκε ἀπὸ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ σύνδεσμοι τῶν λίθων τοῦ προστομαίου ἦταν ὁρατοί, συνεπῶς θὰ ἔπρεπε νὰ καλύπτονται μετὰ κάποια ἄλλη κατασκευή. Ἡ παραπάνω ἄποψη εἶναι ἐσφαλμένη, ἐφόσον οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ προορίζονταν νὰ παραμείνουν ὁρατοί, κάτι τὸ ὁποῖο μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἐπίσης στὴν πώρινη πλακόστρωση τοῦ δαπέδου ποὺ περιβάλλει τὸ φρέαρ. Καὶ ἐδῶ, συναντᾶμε συνδέσμους ποὺ παρέμειναν ὁρατοὶ ὁλόκληροι ἢ κατὰ τμῆμα τους καὶ ποὺ ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου, ἐφόσον πάνω τους πατοῦσαν μερικῶς οἱ πώρινοι ὀρθοστάτες τῆς τοιχοποιίας. Ἡ κατασκευαστικὴ αὐτὴ «ἀτέλεια», ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ τὴ χαρακτηρίσει, ἔχει βέβαια τὴν ἐρμηνεία της. Στὴν πραγματικότητα, οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ δὲν ἦταν τόσο ὁρατοὶ ὅσο δείχνουν σήμερον οἱ ἄδριοι τὸρμοι τους. Καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἡ μολυβδοχόηση ποὺ προστάτευε τὸ σιδηρὸ σύνδεσμο, σὲ σύντομο χρονικὸ διάστημα ἔπαιρνε τὴν ἀπόχρωση τοῦ μελανοῦ ἐλευσινιακοῦ λίθου, μετὰ ἀποτέλεσμα νὰ διακρίνεται μετὰ δυσκολία. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στὴν πώρινη πλακόστρωση, ὅπου δύσκολα μποροῦμε νὰ διακρίνουμε σήμερον ὅσους ἀπὸ τοὺς συνδέσμους σώζονται στὴν ἀρχικὴ τους κατάσταση, μολυβδοχοημένοι. Γιὰ τὸ θεωρητικὸ ζήτημα περὶ «ὁρατῶν συνδέσμων» στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονική, βλ. καὶ τὶς ἀπόψεις τοῦ J.A. BUNDEGAARD, *Parthenon and the Mycenaean City on the Heights* (Copenhagen 1976) 159-160.

83. Τὸ πλάτος τοῦ κατώτερου αὐτοῦ δακτυλίου, ποὺ παρέμενε ἐλεύθερο, ἦταν 0.655 μ. Σήμερα τὸ πλάτος αὐτὸ μετροῦμενο κυμαίνεται ἀπὸ 0.62 ἕως 0.69 μ. Αὐτὸ ὀφείλεται στὴ μετατόπιση τῶν λίθων τοῦ ἀνωτέρου δακτυλίου.

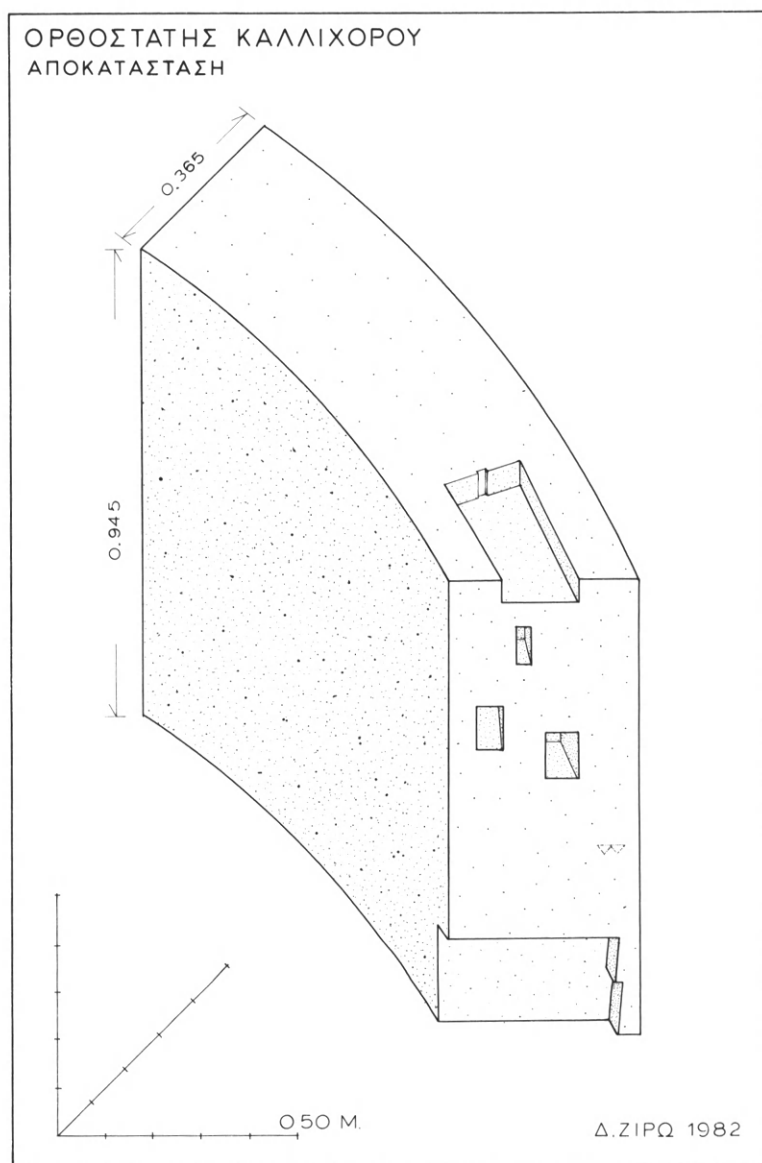
84. Οἱ τρεῖς συνολικὰ δακτύλιοι ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο διαμορφώνουν τὸ ἀνώτατο τμῆμα τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ φρέατος, ποὺ ὅπως εἴπαμε εἶναι χτισμένα κατὰ τὸ λεσβιοπολυγωνικὸ σύστημα τοιχοποιίας (βλ. καὶ σημ. 76). Οἱ δακτύλιοι αὐτοὶ εἶναι τοποθετημένοι κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα, ὥστε ἡ διάμετρος τοῦ στομίου τοῦ πηγαδιοῦ νὰ μειώνεται πρὸς τὰ πάνω. Ἐτσι συνοψίζοντας, ἔχουμε τὶς ἀκόλουθες διαμέτρους στομίου γιὰ κάθε στρώση ἀντίστοιχα, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν κατώτατη: 1.08 μ., 1.00 μ., 0.92 μ.

85. Οἱ πλάκες τῆς πώρινης ἐπίστρωσης τοῦ δαπέδου εἶναι πολὺ καλὰ ταιριασμένες καὶ ἔχουν συνήθως ὀρθογώνιο σχῆμα. Τὸ πᾶχος τῆς στρώσης αὐτῆς εἶναι 0.30 μ., ὅσο καὶ τὸ πᾶχος τοῦ κατώτατου δακτυλίου ποὺ περιγράψαμε καὶ τὸ ὁποῖο μετᾶται στὸ ἐσωτερικὸ τοίχωμα τοῦ πηγαδιοῦ.

ΤΟ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΝ ΦΡΕΑΡ

Εικ. 10. Καλλίχορον φρέαρ. Γραφική αποκατάσταση της κάτοψης.

Εἰκ. 11. Καλλίχορον φρέαρ. Γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ in situ καμπύλου ὀρθοστάτη τῆς τοιχοποιίας.

σουμε σε ἄλλο κεφάλαιο (βλ. πκ. σ. 286), ὑπέστη πολὺ μικρότερες φθορὲς ἀπὸ τοὺς δύο ἄλλους. Ἔτσι μπορέσαμε νὰ μετρήσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ ὕψος του, ποὺ εἶναι 0.945 μ. Ὁ ὀρθοστάτης αὐτὸς εἶναι σὲ κάτοψη καμπύλος, ἀνήκει σὲ περιφέρεια κύκλου ἀκτίνας 1.93 μ. (ἐσωτερικὴ περιφέρεια) καὶ εἶναι ὁμόκεντρος μὲ τοὺς δακτυλίους τοῦ προστομιαίου τοῦ φρέατος (εἰκ. 11, πίν. 11, 22).

Μεταξὺ τῶν δύο εὐθύγραμμων ὀρθοστατῶν καὶ τοῦ καμπύλου, σώζεται in situ κατῶφλι θύρας ἀπὸ ἔλευσίνιο λίθου, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια (πίν. 9α, 11β). Οἱ πῶρινοι ὀρθοστάτες ἐδράζονται σὲ πλάκες ἔλευσίνιου λίθου, οἱ ὁποῖες ἐν εἵδει εὐθυντηρίας ἀποτελοῦν τὸ περιμετρικὸ τελείωμα τῆς πῶρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου, ὑποδηλώνοντας καὶ τὸ σχῆμα τοῦ κτιρίου

πού περιέβαλλε τὸ φρέαρ⁸⁶. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Καλλιχόρου ποὺ διενεργήσαμε, ἀποκαλύφθηκε ἡ συνέχεια τοῦ κυκλικοῦ τμήματος τῆς περιμετρικῆς αὐτῆς πλακόστρωσης, στὸ βορειοδυτικὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ κτίσματος, ποὺ βρίσκεται σήμερα κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς⁸⁷. Κατὰ τὴν προσεκτικὴ ἐξέταση τοῦ τμήματος αὐτοῦ, φάνηκαν καθαρὰ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ ἄφησε ἡ ἐπαφὴ τῶν ὀρθοστατῶν στὸ δάπεδο (πίν. 13). Φάνηκε ἐπίσης ἡ κατεργασία γιὰ τὴν ἐξομάλυνση τοῦ λίθου, προκειμένου νὰ δεχτεῖ τὸν τέλεια ἐπεξεργασμένο ὀρθοστάτη, καθὼς καὶ ἓνα μοχλοβόθριο γιὰ τὴν τελικὴ του τοποθέτηση⁸⁸. Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα αὐτὰ προέκυψε ὅτι δύο ἀκόμα καμπύλοι ὀρθοστάτες ἔπρεπε νὰ ἦταν τοποθετημένοι ἐκεῖ, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ ἓνας ὑπολογίζεται ὅτι εἶχε μῆκος χορδῆς τοῦ ἐσωτερικοῦ του τόξου 0.785 μ.⁸⁹ Τὸ σωζόμενο *in situ* κατώφλι τῆς δεύτερης θύρας στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτιρίου, κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς (πίν. 11β, 15β), ὀριζε τὴν ἀρχὴ τῶν δύο καμπύλων ὀρθοστατῶν ποὺ λείπουν⁹⁰. Στὴ συνέχεια τῆς ἐρευνας, ἡ τύχη βοήθησε νὰ βρεθοῦν τρεῖς ἀκόμα ὀρθοστάτες τοῦ τοίχου τοῦ κτίσματος, δύο εὐθύγραμμοι καὶ ἓνας καμπύλος, οἱ ὁποῖοι, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι πάντοτε ἦταν ἐκεῖ, στὸν ἄμεσο χῶρο δηλαδὴ τοῦ φρέατος, εἶχαν μέχρι τώρα διαφύγει τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν.

Ὅταν οἱ κατασκευαστὲς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων χρειάστηκε νὰ διαμορφώσουν τὰ ἀπὸ ρωμαϊκὸ κονίαμα καὶ πέτρες θεμέλια (*opus incertum*), παρὰ τὴν ἀρχικὴ τους πρόθεση νὰ μὴ βλάψουν καθόλου τὰ σωζόμενα ἐρείπια τοῦ φρέατος, ἐξαιτίας κάποιας μικρῆς ἀλλαγῆς στὰ σχέδια, τὸ θεμέλιο ἐπεκτάθηκε καὶ ἐσωτερικὰ τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Καλλιχόρου. Ἔτσι, με δόμους ἀπὸ πωρόλιθο ἔχτισαν ἓνα τοῖχο ποὺ «πάτησε» στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ἀφήνοντας ἐλεύθερους μόνο τοὺς δακτυλίους τοῦ προστομιαίου. Ὁ τοῖχος αὐτὸς εἶχε τὴ λειτουργία ἀναλήμματος, γιὰ νὰ συγκρατηθεῖ τὸ χυτὸ κονίαμα τῆς θεμελίωσης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Στὴν κατασκευὴ τοῦ τοίχου αὐτοῦ χρησιμοποιήθηκαν τρεῖς ἀπὸ τοὺς τέσσερις ὀρθοστάτες τοῦ Καλλιχόρου, δύο εὐθύγραμμοι καὶ ἓνας καμπύλος, τοὺς ὁποίους προηγουμένως εἶχαν βγάλει ἀπὸ τὴ θέση τους (πίν. 12).

Τὸ μῆκος τοῦ πρώτου εὐθύγραμμου ὀρθοστάτη μετρήθηκε 1.245 μ., ἐνῶ τοῦ δεύτερου τὸ μῆκος ἀποκαταστημένο ὑπολογίζεται σὲ 1.025 μ.⁹¹. Συνεπῶς τὸ συνολικὸ τους μῆκος εἶναι 2.27 μ., δηλαδὴ ἴσο με αὐτὸ τῶν *in situ* εὐθύγραμμων ὀρθοστατῶν τῆς ἀπέναντι πλευρᾶς. Τὸ πάχος τους

86. Οἱ ὀρθοστάτες εἶναι τοποθετημένοι σὲ ἔσοχή, κατὰ 0.05 μ. ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου. Καὶ ἐδῶ ἡ διαφοροποίηση τοῦ ὕλικου ποὺ παρατηρεῖται στὸ περιμετρικὸ τελείωμα τῆς πλακόστρωσης, ἔχει μορφολογικὸ χαρακτήρα (μαῦρος ἐλευσίνιος λίθος, με ὑποκίτρινο πωρόλιθο).

87. Τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶχε σκαφεῖ ἀπὸ παλιά. Ἡ ἀφαίρεση τῶν ἐσωτερικῶν δόμων τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τείχους ἐπέτρεψε τὴν ἐρευνα ἐκεῖ.

88. Ἡ ἐργασία αὐτὴ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ πρώτης τάξεως καὶ συμβάλλει στὴ χρονολόγηση τοῦ κτίσματος.

89. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἰχνῶν φαίνεται καθαρὰ ἡ ἀκριβὴς θέση τοῦ ἀρμοῦ ὥσεως τῶν δύο ὀρθοστατῶν.

90. Καὶ αὐτὸ τὸ κατώφλι σώθηκε *in situ*, ὅταν ἐνσωματώθηκε στὸν ἀναλημματικὸ τοῖχο τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς.

91. Ὁ δεύτερος ἐντοιχισμένος ὀρθοστάτης τοποθετήθηκε κατὰ τρόπο ὥστε νὰ παραμένει ἐλεύθερη (ὁρατὴ) ἡ κάτω ἔδρα του, δηλαδὴ αὐτὴ ποὺ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ με τὸ δάπεδο. Στὸ σωζόμενο μῆκος τῆς ἔδρας αὐτῆς (0.98 μ.) θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ἀκόμα 0.045 μ., δηλαδὴ ὅσο εἶναι τὸ βάθος τῆς ὑποτομῆς ποὺ διαπιστωμένα ὑπῆρχε στὴ μία στενὴ του πλευρὰ στὸ τμήμα ποὺ ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ με τὸ κατώφλι τῆς θύρας. Ὅπως παρατηρήσαμε, ἡ ὑποτομὴ αὐτὴ δὲν ἐπiane ὅλο τὸ πλάτος τοῦ ὀρθοστάτη, ἀλλὰ μόνο ὅσο χρειαζόταν γιὰ τὴν εἰσχώρηση ἐκεῖ τοῦ κατωφλίου, ποὺ ἦταν λεπτότερο. Ἔτσι, ὁ ὀρθοστάτης γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς στενῆς του πλευρᾶς (3-4 ἐκ.) παρέμενε ἀλάξευτος καὶ ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτίσματος φαινόταν νὰ διατηρεῖ τὴ μακρὰ του διάσταση σταθερὴ τόσο στὴν ἄνω ἔδρα του, ὅσο καὶ στὴ βάση του. Φυσικὰ με τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ὑποτομὴ παρέμενε ἀφανὴς ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου (βλ. πίν. 7, 14). Τὸ ἀλάξευτο τμήμα ποὺ ἀπέμενε στὴ βάση τοῦ ὀρθοστάτη (τὸ ὁποῖο ἂν σωζόταν θὰ τὸ διακρίναμε στὴν κάτω δεξιὰ γωνία τοῦ λίθου Β τοῦ πίν. 12α), ἐξαιτίας τοῦ πολὺ μικροῦ του πλάτους (2-3 ἐκ.) καὶ τῆς μικρῆς ἀντοχῆς τοῦ ὕλικου (πωρόλιθος Αἰγίνης), ὅπως ἦταν φυσικὸ ἔσπασε κατὰ τὴν ἀφαίρεση καὶ ἐπαναχρησιμοποίηση τῶν ὀρθοστατῶν στὸ ἀνάλημμα τοῦ θεμελίου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

επίσης είναι ίδιο με αυτό που μετρήθηκε και στους υπόλοιπους ὀρθοστάτες, δηλαδή 0.365 μ.⁹². Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ καμπύλου ὀρθοστάτη προέκυψαν καὶ ἄλλα συμπεράσματα. Στὴ μία τοῦ πλευρᾶ, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι εἶχε φθορές, διέσωζε τὴ χαρακτηριστικὴ ὑποτομή, ὕψ. 0.20 μ., ποὺ διακρίνουμε καὶ στὸν ἄλλο *in situ* καμπύλο ὀρθοστάτη, προκειμένου νὰ δεχτεῖ τὸ κατώφλι τῆς θύρας (εἰκ. 11, 12, πίν. 14, 15α). Ἡ πλευρὰ ποὺ ἔφερε τὴν ὑποτομή ἀπέκλειε τὸ ἐνδεχόμενο νὰ ἀνήκει στὴ θύρα τῆς ὁποίας τὸ κατώφλι σώζεται στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ Καλλιχόρου⁹³. Φάνηκε ἔτσι καθαρὰ ὅτι ὁ ὀρθοστάτης αὐτὸς στὸ ἄκρο τοῦ ἐδραζόταν σὲ ἓνα κατώφλι θύρας, τῆς τρίτης θύρας, ποὺ ἀνοιγόταν στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ κτίσματος ποὺ περιέκλειε τὸ φρέαρ. Ἐπειδὴ ἡ θέση τῶν δύο εὐθύγραμμων ὀρθοστατῶν εἶναι μὲ βεβαιότητα γνωστὴ⁹⁴ καὶ ὁ καμπύλος ὀρθοστάτης εὐκόλα μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ, βάσει τῶν ἰχνῶν ποὺ ἄφησε στὴν πλακόστρωση (πίν. 13), μπορούμε σχεδιαστικὰ νὰ ἀποκαταστήσουμε τὸ πλάτος τῆς θύρας ποὺ λείπει καὶ βρήκαμε ὅτι ἦταν 1.22 μ.⁹⁵ (εἰκ. 10).

Οἱ θύρες

Ὅπως εἶδαμε λοιπόν, τὸ οἰκοδόμημα ποὺ περιέκλειε τὸ Καλλίχορον φρέαρ εἶχε τρεῖς θύρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ μία σώζεται μὲ τοὺς ὀρθοστάτες καὶ τὸ κατώφλι στὴ θέση τους, ἐνῶ ἀπὸ τὴ δευτέρη, ποὺ ἀνοιγόταν στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ Καλλιχόρου, σώθηκε μόνο τὸ κατώφλι. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν κατωφλιῶν καὶ τῶν δύο ἐσωτερικῶν παρειῶν τῶν *in situ* ὀρθοστατῶν, ποὺ διαμορφώνουν τὸ ἄνοιγμα, προκύπτουν ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα σχετικὰ μὲ τὴ μορφή καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν θυρῶν αὐτῶν.

Τὰ κατώφλια εἶναι κατασκευασμένα ἀπὸ μαῦρο ἐλευσινιακὸ λίθο. Ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τους εἶναι χωρισμένη σὲ δύο ἐπίπεδα. Τὸ ἓνα, ψηλότερο, βλέπει στὸ ἐξωτερικὸ μέρος τοῦ κτιρίου, ἔχει ὕψ. 0.195 μ. καὶ πλ. 0.205 μ., τὸ δὲ ἄλλο, λίγο χαμηλότερο, εἶναι πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Καλλιχόρου, μὲ ὕψ. 0.18 μ. καὶ πλ. 0.105 μ. Στὰ ἄκρα τῶν δύο αὐτῶν ἀνισούψων τμημάτων τοῦ κατωφλιοῦ, σὲ ἐπαφὴ μὲ τίς ἐσωτερικὲς κάθετες παρειῆς τῶν ὀρθοστατῶν τῆς θύρας, σώζονται τετράγωνοι τόρμοι, βάθ. 0.02 μ. Οἱ τόρμοι τοῦ ἀνωτέρου ἐξωτερικοῦ ἐπιπέδου, διαστ. 10 × 10 ἐκ., χρησίμευαν γιὰ τὴ στερέωση τῶν κάθετων ξύλων τοῦ πλαισίου τῆς θύρας⁹⁶ (εἰκ. 12, πίν. 15α). Στὸ ἐσωτερικὸ χαμηλότερο ἐπίπεδο τοῦ κατωφλιοῦ, οἱ τετράγωνοι τόρμοι, βάθ. 0.02 μ. καὶ διαστ. 0.12-0.13 × 0.08 μ. περίπου, χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὀρειχάλκινων *ληνῶν*⁹⁷,

92. Οἱ ἐντοιχισμένοι ὀρθοστάτες εἶναι ἀδύνατο σήμερα νὰ μετακινηθοῦν χωρὶς νὰ ὑποστοῦν ζημιές, διότι τὸ κονίαμα ποὺ χρησιμοποιήθηκε καὶ τοὺς συγκρατεῖ ἐσωτερικὰ εἶναι ἰσχυρότατο.

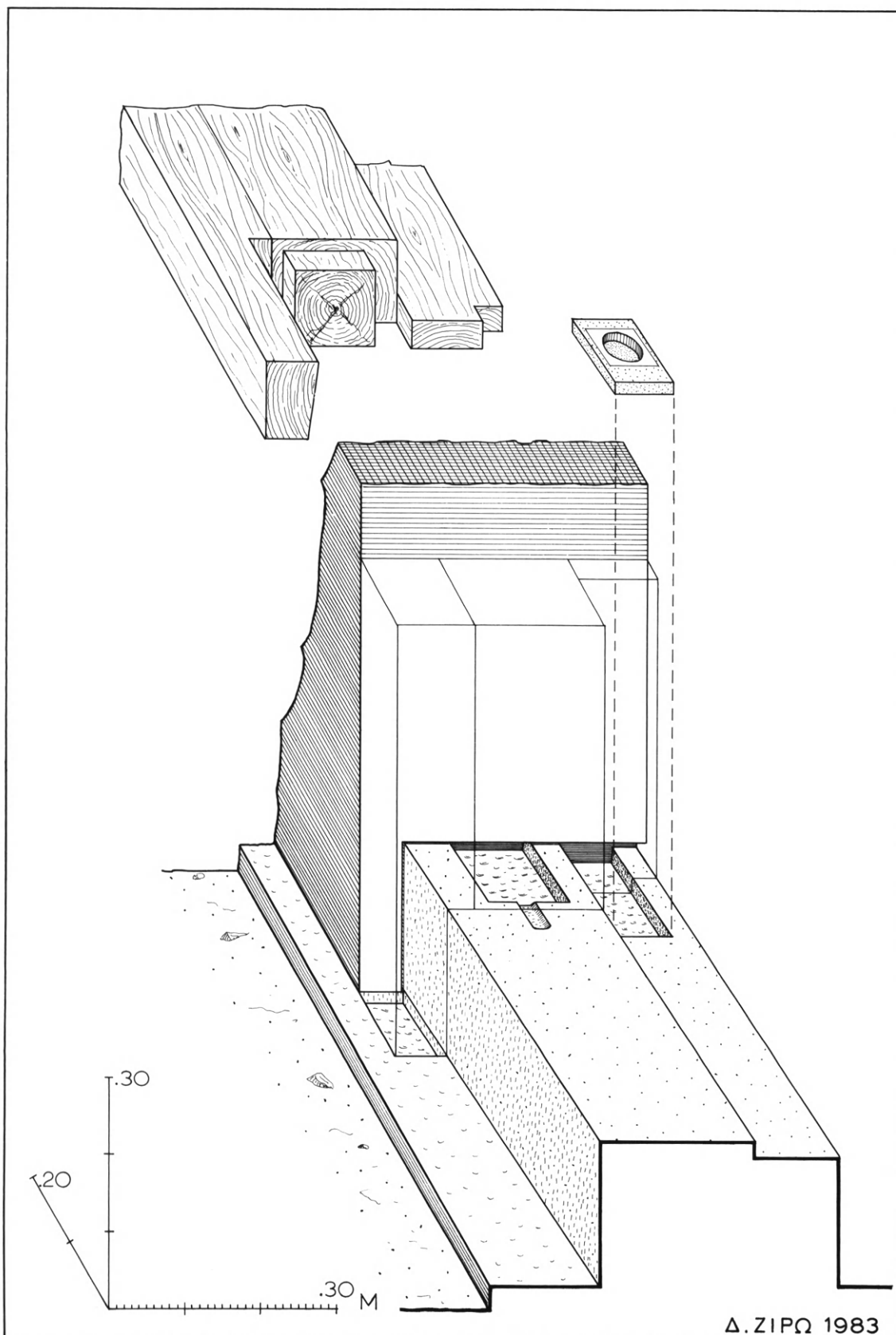
93. Ἡ χορδὴ τοῦ ἐσωτερικοῦ τόξου τοῦ κύκλου τοῦ ὁλοσχερῶς ἐξαφανισθέντος ὀρθοστάτη τῆς μεσαίας θύρας, ὑπολογίζεται ὅτι εἶχε μῆκ. 0.89 μ. Εἶναι δηλαδή κατὰ 10.5 ἐκ. μεγαλύτερη ἀπὸ τὴ χορδὴ τοῦ καμπύλου ὀρθοστάτη τῆς τρίτης θύρας, ποὺ βρέθηκε ἐντοιχισμένος καὶ ἔχει μῆκ. 0.785 μ. Ἐξάλλου, ἓνα μικρὸ τμήμα ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ δεύτερου καμπύλου ὀρθοστάτη τῆς μεσαίας θύρας σώζεται στὴ θέση του. Ἀντίθετα, ὁ ἐντοιχισμένος καμπύλος ὀρθοστάτης μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι διατηρήθηκε ἀκέραιος, ἂν ἐξαιρέσουμε τὴ θραύση ποὺ παρατηρεῖται στὸ σημεῖο συνάντησής του μὲ τὸ κατώφλι. Συνεπῶς ἀποκλείεται ἡ περίπτωση ὁ ὀρθοστάτης αὐτὸς νὰ ἀνήκει στὴ μεσαία θύρα.

94. Στὸ ἄκρο τῆς ΒΔ εὐθύγραμμης, ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο, περιμετρικῆς πλακόστρωσης τοῦ κτιρίου.

95. Φαίνεται ὅτι παλαιότερα εἶχε ἐπιχειρηθεῖ ἡ ἀνεύρεση τοῦ κατωφλιοῦ αὐτοῦ. Ἀνοίχτηκε λοιπὸν ὁπὴ στὴ βάση τοῦ ρωμαϊκοῦ σκυροδέματος, δίχως ὁμως ἀποτελέσματα, ἀφοῦ τὸ κατώφλι ἔλειπε. Ἐπικράτησε ἔτσι ἡ ἰδέα τῶν δύο μόνο θυρῶν.

96. Δύο ἀκόμα ἐντορμίες στὰ ἄκρα τῆς βάσης τῆς ἐξωτερικῆς κάθετης πλευρᾶς τοῦ κατωφλιοῦ, εἶναι λαξευμένες στὸ δάπεδο τῆς εὐθυτηρίας καὶ χρησιμεύουν νὰ πατήσῃ ἐκεῖ τὸ ἐξωτερικὸ ἀπὸ τὰ δύο κάθετα ξύλα ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ πλαίσιο τῆς πόρτας.

97. *Ληνοὺς ποιήσαντα ὑφάρμῳσαι τοῖς στροφεῦσι* (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἐλευσινιακὰ* 193 κέ.), ὅπου καὶ ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὅρου *ληνός*, δεδομένου ὅτι γιὰ πρώτη φορὰ ἀπαντᾶται ὁ ὅρος σὲ οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή. Πρόκειται γιὰ μιὰ ὀρειχάλκινη ἢ χάλκινη θήκη, ἡ ὁποία ἐφαρμοζόμενη στὸν τόρμο τοῦ κατωφλιοῦ, τὸν προστάτευε ἀπὸ τὴν τριβὴ τοῦ μέσα σὲ αὐτὸν περιστρεφόμενου στροφέα τῶν ξύλινων θυροφύλλων. Οἱ στροφεῖς εἶχαν συνήθως μετάλλινη ἀπόληξη, γιὰ νὰ ἀντέχουν στὴ χρῆση.

Εικ. 12. Καλλίχορον φρέαρ. Κατώφλι της πλευρικής εισόδου. Τρόπος δομής του ξύλινου θυρώματος και του στροφέα του θυροφύλλου.

μέσα στους οποίους γύριζαν οί στροφείς τῶν δύο θυροφύλλων, πού ἄνοιγαν πρὸς τὰ μέσα (εἰκ. 10, 12). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, τὸ κατώφλι τῆς μεσαίας θύρας τοῦ Καλλιχόρου φέρει στὴ βάση του ἡμικυκλικὴ λαξευμένη ὀπή, πλ. 0.075 μ. καὶ ὕψ. 0.04 μ., ἡ ὁποία μὲ ἀντίστοιχη λάξευση στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου δημιουργεῖ ἓνα μικρὸ κυκλικὸ ἄγωγό. Ὁ ἄγωγὸς αὐτὸς χρησιμεύει γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν νερῶν πού ἔπεφταν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου⁹⁸ (εἰκ. 10, 18, πίν. 15β).

Τὰ μήκη τῶν δύο αὐτῶν κατωφλιῶν, καὶ ἐπομένως τὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν, δὲν εἶναι ἀκριβῶς ὅμοια. Ἐνῶ τὸ σωζόμενο πλευρικὸ ἀνοίγμα ἔχει πλ. 1.22 μ., τὸ κεντρικὸ σωζόμενο *in situ* κατώφλι εἶναι μικρότερο καὶ συνεπῶς τὸ ἀνοίγμα τῆς θύρας ὑπολογίζεται στὸ 1.10 μ. Ἡ τρίτη θύρα, πού ἔχει ὀλοσχερῶς καταστραφεῖ, ὅπως εἶδαμε ὑπολογίστηκε σχεδιαστικὰ καὶ εἶχε πλ. 1.22 μ., δηλαδὴ ἴσο μὲ τὸ ἀπέναντι σὲ αὐτὴν ἀνοίγμα (εἰκ. 10). Τὰ κατώφλια αὐτὰ προεκτείνονται ἐλάχιστα κάτω ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς ὀρθοστάτες (κατὰ 0.05 μ.), πού φέρουν κατάλληλη ὑποτομὴ γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό⁹⁹ (εἰκ. 11, 12, πίν. 11β, 15α). Οἱ κάθετες παρειῆς τῶν ὀρθοστατῶν πού πλαισιώνουν τὴ θύρα φέρουν καὶ αὐτὲς βαθεῖς τετράγωνον τόρμους, πού χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ξύλινων γόμφων πάνω στοὺς ὁποίους καρφωνόταν τὸ ξύλινο πλαῖσιο¹⁰⁰ (εἰκ. 12, πίν. 22α). Τέλος, μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση εἶναι ὅτι οἱ παρειῆς τῶν δύο ὀρθοστατῶν τῆς σωζόμενης θύρας δὲν εἶναι ἀπόλυτα κάθετες ὡς πρὸς τὸ ὀριζόντιο ἐπίπεδο τοῦ δαπέδου, ἀλλὰ συγκλίνουν ἐλαφρὰ πρὸς τὸ μέσο τοῦ ἀνοίγματος. Ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κάθετο μετρήθηκε, εἶναι 2°, καὶ διαπιστώθηκε ἔτσι ὅτι ἡ θύρα παρουσίαζε μείωση, ἀκολουθοῦσε δηλαδὴ τὸν κανόνα τῶν θυρῶν τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, εἶναι σαφές ὅτι οἱ ὀρθοστάτες αὐτοὶ δὲν ἀποτελοῦσαν ἓνα ἀπλὸ στηθαῖο κάποιου χαμηλοῦ περιβόλου πού περιέκλειε τὸ φρέαρ¹⁰¹, ἀλλὰ τὸ κατώτατο τμῆμα τοῦ ἐνὸς οἰκοδομήματος μὲ τρεῖς ξύλινες, δίφυλλες θύρες πού ὅταν ἐκλείναν, ἀπομόνωναν τὸ φρέαρ ἀπὸ τὴ γύρω αὐλή (εἰκ. 10, 17, 18).

Οἱ τοῖχοι

Ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων τοῦ οἰκοδομήματος ἀποτελέσε ἀντικείμενο μιᾶς μικρῆς ἔρευνας πού κάναμε, προκειμένου νὰ ἀνακαλύψουμε ἄλλο ὑλικό, μικροὺς πώρινους ἢ ἄλλους δόμους ἴδιου πλάτους μὲ τοὺς σωζόμενους ὀρθοστάτες. Ἡ ἔρευνα αὕτη δὲν ἔδωσε καρπούς, παρὰ τὴν πίστη μας ὅτι κάτι θὰ εἶχε διασωθεῖ ἀπὸ τὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου στὴ γύρω περιοχῇ, ἂν τὸ ὑλικὸ πού εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ἦταν κάτι τόσο στέρεο ὅπως ὁ πωρόλιθος ἢ κάποιο ἄλλο εἶδος λίθου. Ὁδηγηθήκαμε ἔτσι στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴν οἰκοδομὴ τῶν τοίχων τοῦ Καλλιχόρου χρησιμοποιήθηκε ἡ ὠμὴ πλίνθος, ὑλικὸ πού ἐφαρμόστηκε εὐρύτατα στὴν Ἑλευσίνα στὰ σπίτια, τοὺς ναοὺς, τὰ τεῖχη καὶ τὰ ἀναλήμματα¹⁰². Ὁ Βιτρούβιος¹⁰³, ἀναφερόμενος στὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ

98. Ἡ πώρινη πλακόστρωση τοῦ Καλλιχόρου εἶναι ἔτσι κατασκευασμένη, ὥστε νὰ παρουσιάζει ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὴ μεσαία θύρα, ὅπου καὶ ἡ ὀπή γιὰ τὴν παροχέτευση τῶν ὑδάτων.

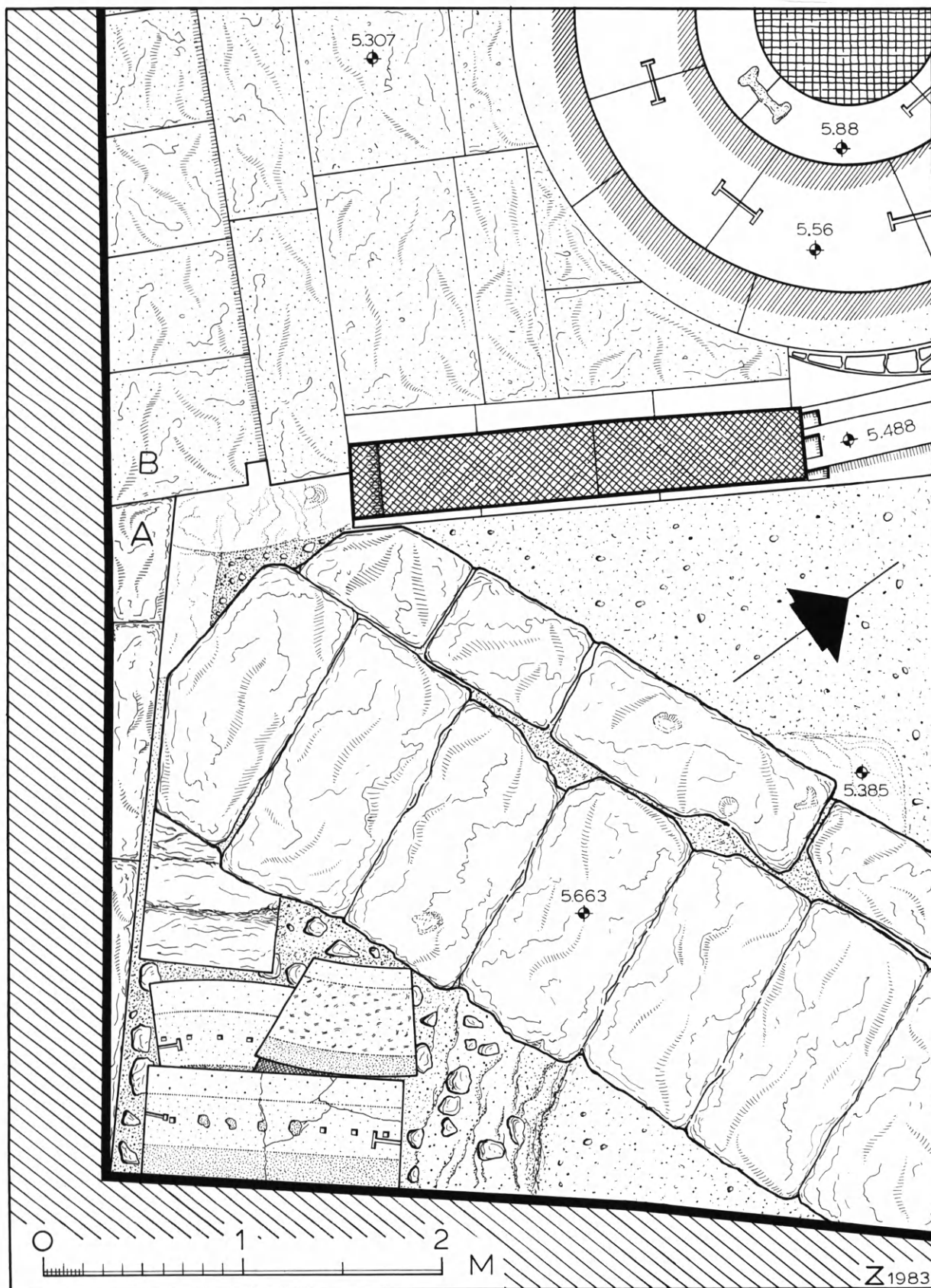
99. Αὐτὲς οἱ ὑποτομὲς φαίνονται στοὺς δύο *in situ* σωζόμενους ὀρθοστάτες, ἐνῶ διαπιστώσαμε τὴν ὑπαρξὴ τους καὶ στὸν ὀρθοστάτη τῆς τρίτης θύρας.

100. Ὅταν ὁ φωτισμὸς πέσει πλαγίως πάνω στὴν ἐσωτερικὴ παρειὰ τοῦ καμπύλου ὀρθοστάτη, τότε φαίνονται καθαρά οἱ σημεῖες, τὰ βοηθητικὰ χαράγματα γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν κάθετων ξύλων τοῦ πλαΐσιου τῆς θύρας.

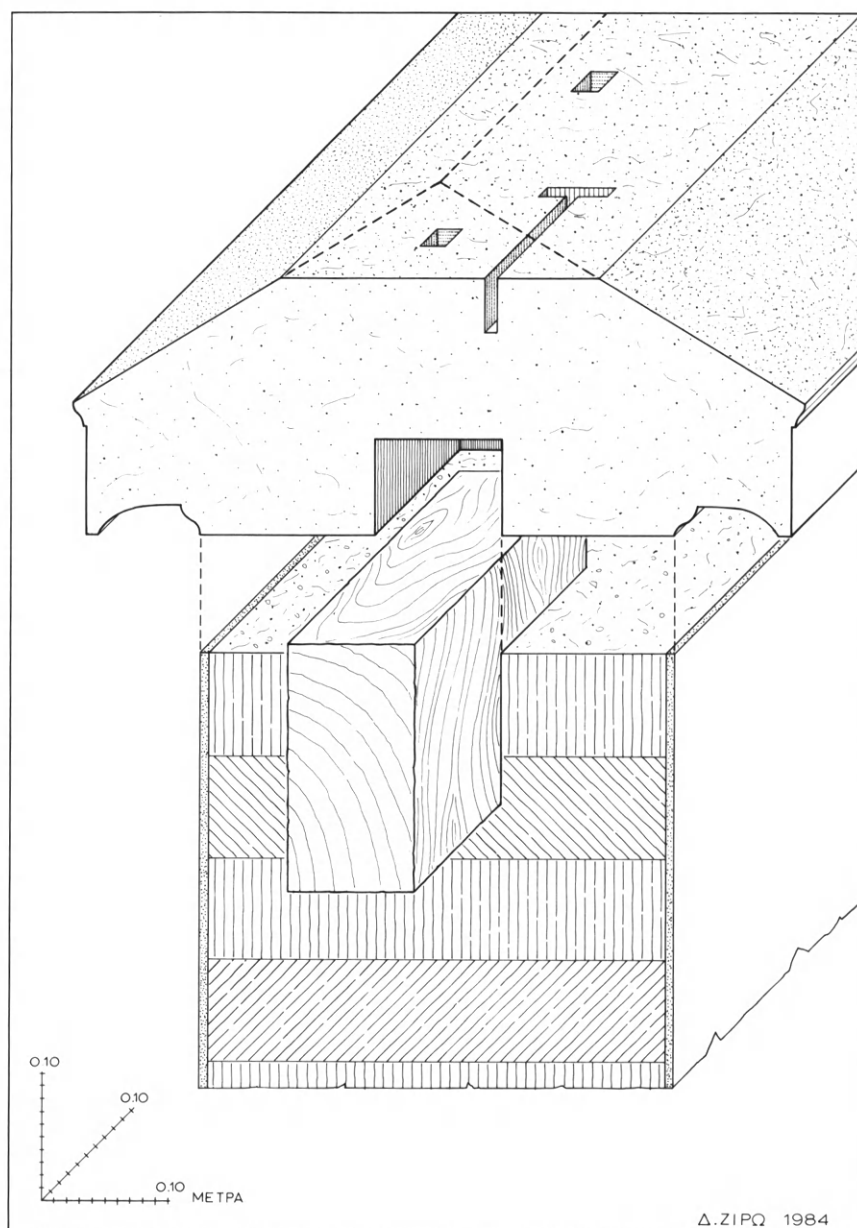
101. Βλ. π. σ. 22 καὶ σημ. 75.

102. Ἡ ὠμὴ πλίνθος χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα στὴν κατασκευὴ δημόσιων κτιρίων καὶ ναῶν σὲ ὅλο τὸν ἐλλαδικὸ χῶρο. Βλ. σχετ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, Ὑλικά δομῆς 1, 65 κέ. MARTIN, *Manuel* 46 κέ. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι καὶ οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι τῶν προμνησίκλειων Προπυλαίων στὴν Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, πάνω ἀπὸ τοὺς μαρμάρινους ὀρθοστάτες ἦταν χτισμένοι μὲ ὠμὲς πλίνθους καὶ ξύλινες κάθετες ἐνισχύσεις (DINSMOOR JR., *Propylaea* 45). Πλίνθινοι, ἐπίσης, ἦταν οἱ τοῖχοι τοῦ ναοῦ καὶ τῆς στοᾶς τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀμφιάραου στὸν Ὠρωπὸ κατὰ τὴν πρώτη οἰκοδομικὴ τους φάση (4ος αἰ. π.Χ.), ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ τοῖχοι τοῦ τετράγωνου κτιρίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., γνωστοῦ ὡς γυναικεῖα λουτρά (βλ. σχετ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, Ὠρωπὸς 74, 83, 105).

103. CURT. FENSTERBUSH, *Vitruvii, De architectura* II (Darmstadt 1964) 3, 38-39, σ. 86-91.

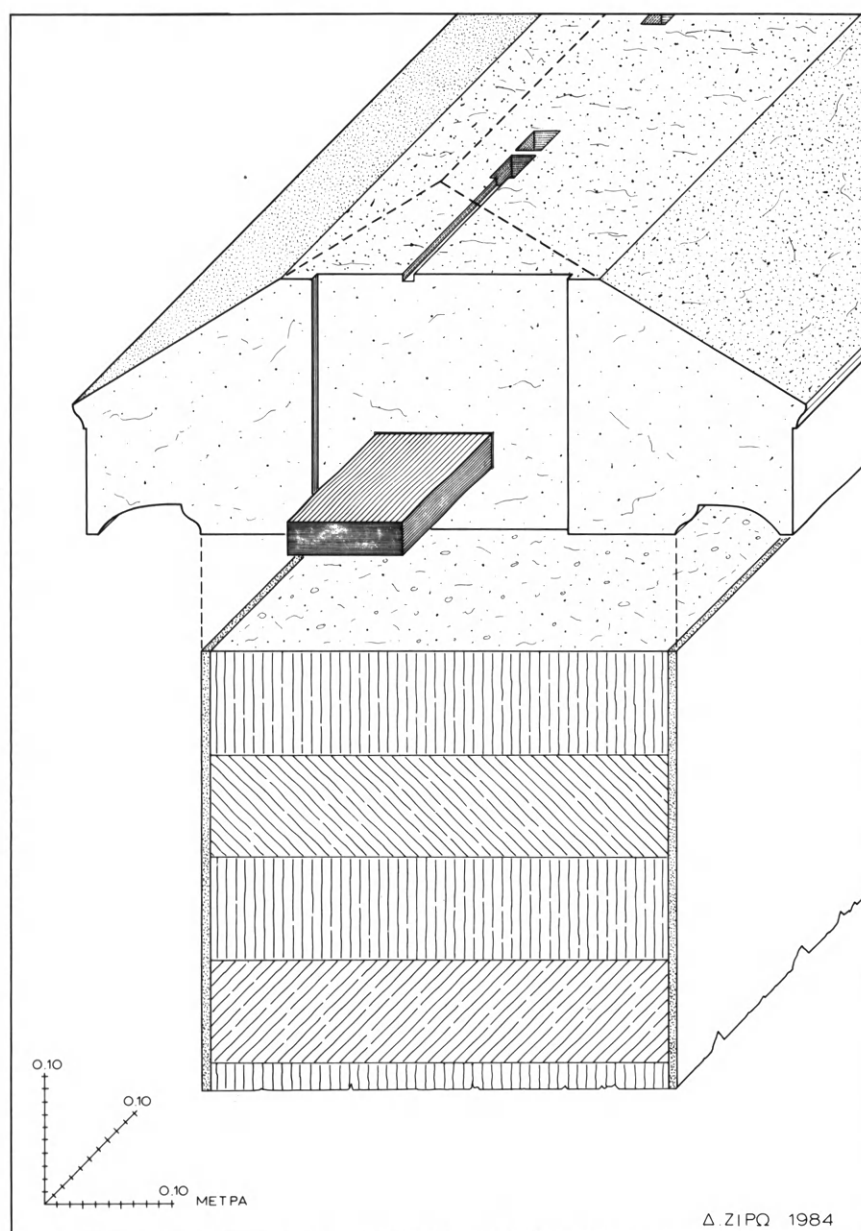
Εἰκ. 13. Καλλίχορον φρέαρ. Ἀποτύπωση τῶν γείσων, ὅπως βρέθηκαν στὴ γωνία τοῦ πύργου K₂₀ (κάτω), καὶ τοῦ νέου λιθολογήματος τοῦ τείχους (ἀριστερά): Α. Λιθολόγημα τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, Β. Πλακόστρωση.

Είκ. 14. Καλλίχορον φρέαρ. Μέθοδος για τη στερέωση του γείσου στην τοιχοποιία.
Με έστιγμένη αποκαθίσταται ή αρχική μορφή του μέλους.

παράδοση, διασώζει την πληροφορία ότι τρεις τύποι όμων πλίνθων χρησιμοποιήθηκαν από τους Έλληνες στις κατασκευές τους: α) το τούβλο τὸ ἀποκαλούμενο *λυδικόν*¹⁰⁴, διαστ. 1×1.5 ποδῶν, β) τὸ *πεντάδωρον*, σχήματος τετραγώνου, διαστ. 5×5 δώρων (παλαμῶν), γ) τὸ *τετράδωρον*, καὶ αὐτὸ τετράγωνου σχήματος, διαστ. 4×4 παλαμῶν ἢ δώρων. Ἐπιπλέον, ὁ Βιτρούβιος μᾶς πληροφορεῖ

104. Ὁ τύπος αὐτὸς χρησιμοποιήθηκε καὶ στὰ τεῖχη τοῦ Πεισίστρατου.

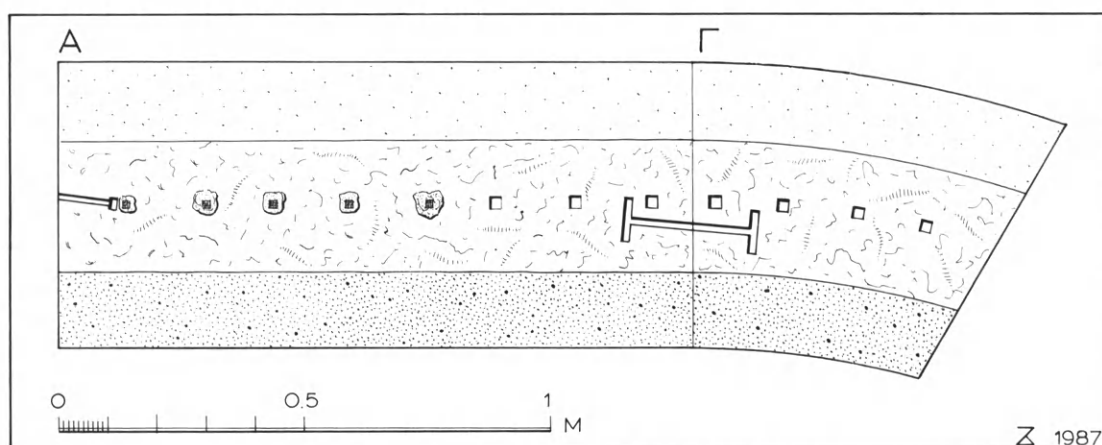

Είκ. 15. Καλλίχορον φρέαρ. Ἀρχικὸς τρόπος σύνδεσης τῶν γείσων με ὀριζόντια γόμφωση στὸν ἄρμὸ ὤσεως. Οἱ ὄρατοὶ σύνδεσμοι καὶ οἱ τορμίσκοι στὴν ἀποτμημένη ἄνω πλευρὰ τοῦ μέλους εἶναι μεταγενέστεροι.

ὅτι τὸ μὲν πεντάδωρο τοῦβλο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλλήνες σὲ δημόσια κτίρια, ἐνῶ τὸ τετράδωρο σὲ ἰδιωτικά.

Οἱ πληροφορίες αὐτὲς τοῦ Βιτρούβιου φάνηκαν πολὺ χρήσιμες στὴ συγκεκριμένη περίπτωση, ἐφόσον τὸ πάχος τῶν ὀρθοστατῶν συμφωνεῖ με τὸ πλάτος τῆς πενταδῶρου πλίνθου¹⁰⁵. Ὁ τύπος

105. Μῆκος χρησιμοποιηθέντος ποδὸς 0.292 μ., παλάμης 0.073 μ., πλάτος ὀρθοστάτη 0.365 μ.

Είκ. 16. Καλλίχορον φρέαρ. Γραφική αποκατάσταση του τρόπου σύνδεσης των γείσων Α και Γ.

αὐτὸς τῆς πλίνθου χρησιμοποιήθηκε σὲ δημόσια κτίρια καὶ τὸ Καλλίχορον ἦταν ἓνα δημόσιο κτίριο. Τὸ ὕψος τῆς πρέπει νὰ ἦταν 0.08 μ. περίπου¹⁰⁶, δηλαδή μιᾶς περίπου παλάμης, τὸ ὁποῖο καὶ ἐφαρμόσαμε στὴν ἀναπαράστασή μας. Ἡ σύμπτωση πάχους ὠμῆς πλίνθου καὶ λίθινου ὀρθοστάτη μᾶς υποχρεώνει νὰ δεχτοῦμε τὴ μεσολάβηση μεταξὺ τῶν δύο ὑλικῶν μιᾶς πώρινης, μικροῦ ὕψους ταινίας, τοῦ καταλοβέως τῶν ἐπιγραφῶν¹⁰⁷, μὲ πάχος λίγο μεγαλύτερο, ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ ἐκατέρωθεν τῶν κάθετων πλευρῶν τοῦ τοίχου μικρὴ προεξοχή, ποὺ καλυπτόταν μερικῶς μὲ τὴν προσθήκη τοῦ προστατευτικοῦ κονιάματος τῶν πλίνθων (εἰκ. 17, 18). Τετράγωνος τὸρμος, ὅχι πολὺ καλὰ διατηρημένος, στὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ καμπύλου ὀρθοστάτη, χρησίμευε ἴσως γιὰ τὴ γόμφωση τοῦ λίθου τῆς ὑπερκείμενης στρώσης τοῦ καταλοβέα (εἰκ. 11). Λειτουργικὰ ἡ τοποθέτηση τῆς λεπτῆς αὐτῆς στρώσης συντελοῦσε στὸν ὀργανικὸ διαχωρισμὸ τῶν ὑλικῶν δομῆς τῆς τοιχοποιίας, ποὺ συνίστατο ἀπὸ πώρινους ὀρθοστάτες στὴ βάση καὶ ὠμές πλίνθους στὴν ἀνωδομή. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς τοίχων ἦταν κοινότατος κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ἐφόσον ἀπαντᾶται ἀκόμα καὶ σὲ ἀπομνημίσεις τοιχοποιίας μὲ ἀνάγλυφα ἐπιχρίσματα στὸ ἐσωτερικὸ πολυτελῶν κατοικιῶν ἢ καὶ σὲ ἀπλούστερες κατοικίες¹⁰⁸.

106. Τὸ ὕψος τῆς μιᾶς παλάμης εἶναι κοινὸ στὶς πλίνθινες κατασκευές τῆς Ἑλευσίνας, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλες κατασκευές στὴν Ἑλλάδα. Ἐπιπλέον, ἀποτελεῖ μία σταθερὰ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές καὶ αὐτὸ ὀφείλεται σὲ κατασκευαστικοὺς λόγους, ἐφόσον τὸ μεγαλύτερο ὕψος θὰ ὀδηγοῦσε σὲ ρηγμάτωση τῆς πλίνθου κατὰ τὴ διαδικασία ξήρανσής της, λόγω ἀπώλειας τοῦ περιεχομένου στὸν πηλὸ ὕδατος. Γιὰ ἓνα πολὺ χρήσιμο συγκριτικὸ πῖνακα ὑψῶν πλίνθων, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιήθηκαν σὲ διάφορες ἐποχές στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, βλ. MARTIN, ὁ.π. 55-56.

107. Γιὰ τὸν ὅρο βλ. MARTIN, ὁ.π. 360 καὶ σημ. 5.

108. Βλ. σχετ. J. CHAMONARD, *Exploration arch. de Délos* VIII, 1 (Paris 1922) πίν. IX-XII καὶ πίν. XIV-XVIII. Ἐπίσης πολλὰ ἄλλα παραδείγματα στὸ βιβλίο τοῦ ἴδιου, ὁ.π. VIII, 2 (Paris 1924). Παραδείγματα αὐτοῦ τοῦ τρόπου τοιχοποιίας ὑπάρχουν πολλὰ. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ πώρινος ναὸς τῆς Προναίας Ἀθηνᾶς τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. στοὺς Δελφούς, φέρει πάνω ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ λεπτὴ στρώση πώρινων λιθοπλίνθων, ὕψ. 0.34 μ. Στὴ στρώση αὐτὴ πιθανότατα πατοῦσαν οἱ ὠμές πλίνθοι τοῦ τοίχου (R. DEMANGEL, *FDelphes*, Les temples de tuf, Topographie et architecture II (Paris 1927) Athéna Pronaia 18-19). Ἡ λεπτὴ αὐτὴ προεξέχουσα ταινία παρεμβαλλόταν ἐπίσης μεταξὺ τῶν λίθινων ὀρθοστατῶν καὶ τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς τοῦ τοίχου τῆς Θόλου τῶν Ἀθηνῶν (H. THOMPSON, *The Tholos of Athens, Hesperia*, 1940, Supplement IV, 51-53 εἰκ. 39-42), τὴ συναντᾶμε στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ βόρειου σωζόμενου τοίχου τοῦ Ὡδείου τοῦ Περικλῆ (TRAVLOS, *Dictionary* 390-391) καὶ βεβαίως μὲ ἐντονη διακοσμητικὴ διάθεση στὴν πρόσοψη καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Πινακοθήκης τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων. Συναντᾶται ἐπίσης στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν τοίχων τῆς ὑπόστυλης αἵθουσας τῆς Δήλου (G. LEROUX, *Exploration arch. de Délos* II (Paris 1909), La salle hypostyle 21-22 καὶ εἰκ. 30-32), στὴ στοὰ τοῦ Φιλίππου (R. VALLOIS, *Explora-*

“Ένα θέμα απέμενε νὰ ξεκαθαριστῇ. Ἄν τὸ οἰκοδόμημα ποὺ περιέβαλλε τὸ Καλλίχορον φρέαρ ἦταν στεγασμένο ἢ ὄχι.

Τὸ Νοέμβριο τοῦ 1983, καὶ πάλι στὰ πλαίσια τῶν ἐτήσιων συμπληρωματικῶν ἐρευνῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας στὴν Ἑλευσίνα, μὲ τὴ φροντίδα τοῦ Τραυλοῦ, ἐκτελέστηκε ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ τετράπλευρου σὲ ὑποχώρηση χώρου, ὅπου καὶ τὰ λείψανα τοῦ Καλλιχόρου. Ἡ ἔρευνα αὐτὴ ἐγίνε στὴ βάση τοῦ πύργου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ σκοπὸ εἶχε τὴν ἀνέυρεση στοιχείων, προκειμένου νὰ χρονολογήσουμε μιὰ σειρὰ λίθων, ἐν εἴδει θεμελίου, οἱ ὁποῖοι πάντα ἀπασχόλησαν τοὺς μελετητές, ἀλλὰ οὐδέποτε διατυπώθηκε κάποια θεωρία γιὰ τὴ χρησιμότητά τους¹⁰⁹ (ἀναδ. σχ. 1).

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔδωσε ἀναπάντεχα καὶ πολὺ χρήσιμα ἀποτελέσματα. Στὴ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τοῦ πύργου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ στὴ γωνία συνάντησής του μὲ τὸ σύγχρονης κατασκευῆς, τραπεζιόσχημου συστήματος δομῆς λιθολόγημα τοῦ τείχους, μετὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ἐπιφανειακῶν χωμάτων, φάνηκαν τοποθετημένα σὲ στρώσεις τέσσερα πώρινα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, γείσα ἀπὸ ἐπίστεψη τοίχου, ἓνα εὐθύγραμμο καὶ τρία καμπύλα (εἰκ. 13, πίν. 16, 17). Τὰ μέλη αὐτά, ὅπως διαπιστώθηκε στὴ συνέχεια, ἦταν ἄριστης ἐπεξεργασίας.

Ἡ ἄνω πλευρὰ τῶν γείσων ἔχει μορφή τραπεζοειδοῦς πρίσματος σὲ κάθετη τομὴ καὶ τὸ συν. πλάτος τοὺς εἶναι 0.555 μ. (εἰκ. 14, 15). Ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια ἔχει πλ. 0.25 μ., παρουσιάζει ἀτελὴ ἐπεξεργασία, ἐνῶ οἱ δύο κεκλιμένες πλευρὲς τοῦ πρίσματος καταλήγουν ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, μὲ τὴν παρεμβολὴ μικροῦ λέσβιου κυματίου, σὲ κάθετη ταινία ὕψ. 0.085 μ. Ἀπὸ τὴν ἔντονη διαφορὰ ἐπεξεργασίας ποὺ παρατηρεῖται μετὰ τῆς ἄνω ἐπίπεδης ἐπιφάνειας καὶ τοῦ ὑπόλοιπου μέλους, φαίνεται ὅτι ἡ ἀπολάξευση αὐτὴ ἐγίνε σὲ β' φάση καὶ τὰ γείσα ἀρχικὰ στὴν κορυφὴ τοὺς κατέληγαν σὲ γωνία¹¹⁰. Ἀπὸ τὸ κάτω μέρος ἡ ἔδραση τῶν μελῶν αὐτῶν τῆς ἐπίστεψης ἔχει πλ. 0.372 μ., ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ, μὲ τὴν παρεμβολὴ πεπλατυσμένου λέσβιου κυματίου, καταλήγει σὲ δύο μικρὰ ἰωνικὰ γείσα, ποὺ προεξέχουν ἐκατέρωθεν τῆς ἔδρασης κατὰ 0.09 μ.¹¹¹. Ἡ

tion arch. de Délos VII I (Paris 1923), Les portiques au sud du Hieron 40 κέ. εἰκ. 47, 58, 99, 100), ἀκόμα καὶ σὲ ὀχυρώσεις, ὅπως στοὺς στρογγυλοὺς πύργους τῆς Ἡτιωνείας πύλης στὸν Πειραιᾶ, τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (ΠΑΠΑΧΑΤΖΗΣ, *Πανσάνιας*, Ἀττικά 115 εἰκ. 43), ἢ στὸν πύργο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. τῶν ὀχυρώσεων τοῦ Μπουρουνκούκ-Λάρισας στὴν Αἰολία (K. SCHEFOLD, *Arbeiten in Larisa 1932 und Frühjahr 1933*, AA 1933, 146 εἰκ. 3), ὅπως καὶ ἀλλοῦ.

109. Βραχύτατη ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων αὐτῆς τῆς ἀνασκαφῆς δημοσιεύτηκε στὸ *Ἔργον* 1983, 57, 58.

110. Ἐπίσης τὰ πώρινα γείσα τῆς Ἡλιαίας στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (500 π.Χ.) ἦταν ἀμφικλινῆ καὶ κατέληγαν στὸ ἄνω μέρος τους σὲ γωνία. Αὐτὰ ἀπολαξεύτηκαν σὲ β' φάση, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποκτήσουν τραπεζοειδῆ πρισματικὴ διατομή. Καὶ ἐδῶ ἡ διαφορὰ στὴν ἐπεξεργασία τοῦ λίθου εἶναι ἐμφανῆς (THOMSON-WYCHERLEY, *Agora, The Heliaina* 62 πίν. 42a).

111. Τὸ γείσο τῆς Ἡλιαίας τοῦ 500 π.Χ. ἀποτελεῖ τὸ κοντινότερο παράδειγμα πρὸς τὸ ἀμφικλινὲς γείσο τοῦ Καλλιχόρου. Βέβαια, δὲ λείπουν ἄλλα παραδείγματα ἀμφικλινῶν ἐπιστέψεων σὲ περιβόλους μνημείων καὶ βωμῶν στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, ὅπως στὸ περίφραγμα καὶ τὸ βάθρο τοῦ μνημείου τῶν Ἐπωνύμων Ἡρώων, πιθανότατα δὲ καὶ στὸν περίβολο τοῦ βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν (THOMPSON-WYCHERLEY, ὁ.π. 129 κέ., ἰδίως 134. Ἐπίσης T.L. SHEAR JR., *The Athenian Agora, Excavations of 1970, Hesperia* 40, 1971, 241 πίν. 45-59, ἰδίως Architectural Fragments 248 καὶ εἰκ. 6, ὅπου καὶ τὸ ἀνευρεθὲν μέλος τῆς ἐπίστεψης τοῦ βωμοῦ τῶν Δώδεκα Θεῶν. Γιὰ τὸ μνημεῖο τῶν Ἐπωνύμων Ἡρώων βλ. R. STILLWELL, *Architectural Studies, The Perifragma, Hesperia* 1933, 137-139 εἰκ. 22 καὶ T.L. SHEAR JR., *Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora, Hesperia* 39, 1970, 145 κέ. πίν. 41-58, ἰδίως 148-161 εἰκ. 7 πίν. 51). Αὐτὲς ὅμως οἱ ἐπιστέψεις, πλὴν τοῦ βάθρου τῶν Ἐπωνύμων Ἡρώων, δὲν μποροῦν νὰ χαρακτηριστοῦν ὡς γείσα, ἐφόσον στὸ κάτω μέρος τοὺς καταλήγουν σὲ ὀρθογωνικὴ πλίνθο καὶ δὲν προεξέχουν οὐσιαστικὰ ἀπὸ τὸν ὑποκείμενο χαμηλὸ λίθινο περίβολο ἢ κιγκλίδωμα, ποὺ δὲ χρειάζεται νὰ προστατευθεῖ. Ἄλλο κοντινὸ παράδειγμα πώρινου γείσου, ποὺ στὸ ἐμπρόσθιο τμήμα του ἔχει ἀκριβῶς τὴ μορφή ποὺ πῆρε τὸ γείσο τοῦ Καλλιχόρου μετὰ τὴν ἀπολάξευση τῆς ἄνω δξύληκτης ἀμφικλινοῦς ἐπιφάνειάς του, εἶναι αὐτὸ τὸ ὁποῖο ἔσπερε τὸν κυκλικὸ περίβολο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. στὸν Κεραμεικὸ. Βέβαια, τὸ γείσο αὐτὸ δὲν εἶναι ἀμφικλινές, ἐφόσον ἡ πίσω πλευρὰ του εἶναι κάθετη, λόγῳ τῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν ἐπίχωση τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ τύμβου. Παρὰ τίς παρατηρούμενες διαφορὲς στὰ κυμάτια, οἱ διατομὲς τῶν ὁποίων ὑποδηλώνουν τὴ νεότερη κατασκευὴ του, οἱ ἄλλες ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὴ διάρθρωση τῶν μερῶν ποὺ τὸ συνθέτουν εἶναι μεγάλες (W. KOENIGS, *Ein Rundbau des 4. Jahrhunderts v. Chr., Kera-meikos XII, Rundbauten* (Berlin 1980) 94).

ἀκριβῆς μέτρηση τοῦ τόξου τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς ἔδρασης τῶν καμπύλων σὲ κάτωψη γείσων, ἔδειξε ὅτι ἀνήκαν σὲ περιφέρεια κύκλου ἀκτίνας 1.93 μ., ἴδιας δηλαδὴ ἀκτίνας μὲ τὴν ἐσωτερικὴ περιφέρεια τῶν κυκλικῶν πώρινων ὀρθοστατῶν ποὺ περιβάλλουν τὸ Καλλιχόρον φρέαρ (πίν. 17β).

Δὲν ὑπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι τὰ πώρινα αὐτὰ μέλη ἀνήκαν στὸ Καλλιχόρον φρέαρ, ἀποτελοῦσαν τὴν ἐπίστεψη τοῦ ψηλοῦ τοίχου ποὺ τὸ περιέβαλλε καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴν προστασία τῶν ὤμων πλίνθων τῆς τοιχοποιίας ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς, ἐφόσον τὸ κτίσμα ἦταν ὑπαίθριο¹¹². Ἡ μικρὴ διαφορὰ ποὺ παρατηρεῖται μεταξὺ τῆς ἔδρασης τῶν γείσων (0.372 μ.) καὶ τοῦ πλάτους τῶν πώρινων ὀρθοστατῶν τῆς βάσης τοῦ τοίχου (0.365 μ.) εἶναι λογικὴ, ἐφόσον ἡ διαφορὰ αὐτὴ καλυπτόταν μὲ τὴν προσθήκη τοῦ λεπτοῦ στρώματος κονίας, γιὰ τὴν προστασία τῶν ὤμων πλίνθων τῆς κατασκευῆς¹¹³ (εἰκ. 14, 15, 18).

Στὴν ἐπιφάνεια ἔδρασης τῶν γείσων καὶ στοὺς ἀρμούς ὥσεως σώζονται τὸρμοι, ποὺ μᾶς δείχνουν τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο συνδέονταν τὰ γεῖσα αὐτὰ μὲ τὸν ὑποκείμενο πλίνθινο τοῖχο, ἀλλὰ καὶ μεταξὺ τους. Ἡ σύνδεση τῶν γείσων μὲ τὸν τοῖχο γινόταν μὲ ξύλινους γόμφους, πᾶχ. 0.10 μ. καὶ συν. μήκ. 0.20 μ. περίπου, ποὺ σφηνώνονταν καλὰ στὶς ὠμές πλίνθους¹¹⁴ (εἰκ. 14, πίν. 17β). Ὅσα γεῖσα δὲν ἦταν γομφωμένα μὲ τὸν πλίνθινο τοῖχο, συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ ἀφανεῖς ὀριζόντιους συνδέσμους. Οἱ σύνδεσμοι αὐτοί, πλ. 0.085 μ., πᾶχ. 0.025 μ. καὶ συν. μήκ. 0.19 μ. περίπου, μολυβδοχοοῦνταν ἀπὸ τὸ πάνω μέρος τοῦ γείσου, μέσω κατάλληλης ἐντορμίας, ὥστε νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀπαιτούμενη στεγανότητα πρὸς ἀποφυγὴ διάβρωσης τοῦ πλίνθινου τοίχου (εἰκ. 15). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, τὰ γεῖσα αὐτὰ φέρουν στὴν ἄνω ἐπίπεδη ἐπιφάνειά τους ἐντορμίες, γιὰ τὴν τοποθέτηση συνδέσμων διπλοῦ Τ, καὶ σὲ μιὰ περίπτωση Π (πίν. 17, 18). Ἐπίσης, ὅλα τὰ γεῖσα στὸ ἐπάνω μέρος τους καὶ στὸν κατὰ μῆκος ἄξονά τους φέρουν σὲ κανονικὰ διαστήματα μικροὺς τὸρμους 0.02 × 0.02 μ. καὶ βάθ. 0.03-0.04 μ.¹¹⁵. Πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς τὸρμους σώζουν στὸ ἐσωτερικὸ τους τεμάχια λεπτῶν σιδηρῶν ράβδων τετράγωνης διατομῆς, καλὰ προσαρμοσμένες καὶ μολυβδοχοημένες (πίν. 18). Γιὰ τὴν χρησιμότητα τῶν ράβδων αὐτῶν στὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπίστεψης τοῦ Καλλιχόρου, μπορούμε νὰ κάνουμε μόνο ὑποθέσεις. Φαίνεται ὅτι κάποια ἀπλὴ μορφή κιγκλιδώματος, μὲ κάθετα στερεωμένες μυτερὲς λόγχες στὰ πώρινα γεῖσα, ἐμπόδιζε τοὺς ἀπρόσκλητους νὰ μπαίνουν στὸ ἐσωτερικὸ του, ὅταν οἱ πόρτες ἦταν κλειστές. Ἀλλὰ καὶ σὲ καθαρὰ διακοσμητικοὺς λόγους θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ ἀποδώσει τὴν ὕπαρξή τους. Στούς τὸρμους αὐτοὺς ἴσως νὰ ἦταν στερεωμένα μικρὰ μετάλλινα στολίδια, σύμβολα τῆς θεᾶς, κάνιστρα, ρόδια, πυρσοί, στάχυα, τὰ ὁποῖα ἐναλλασσόμενα προσέδιναν λαμπρὴ ἐμφάνιση στὸ κτίριο¹¹⁶.

Ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς ἐπεξεργασίας καὶ τὸ εἶδος τῶν χρησιμοποιηθέντων συνδέσμων, θὰ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ εἶναι σύγχρονοι μὲ τὴν ἀπολάξευση τῆς ἄνω

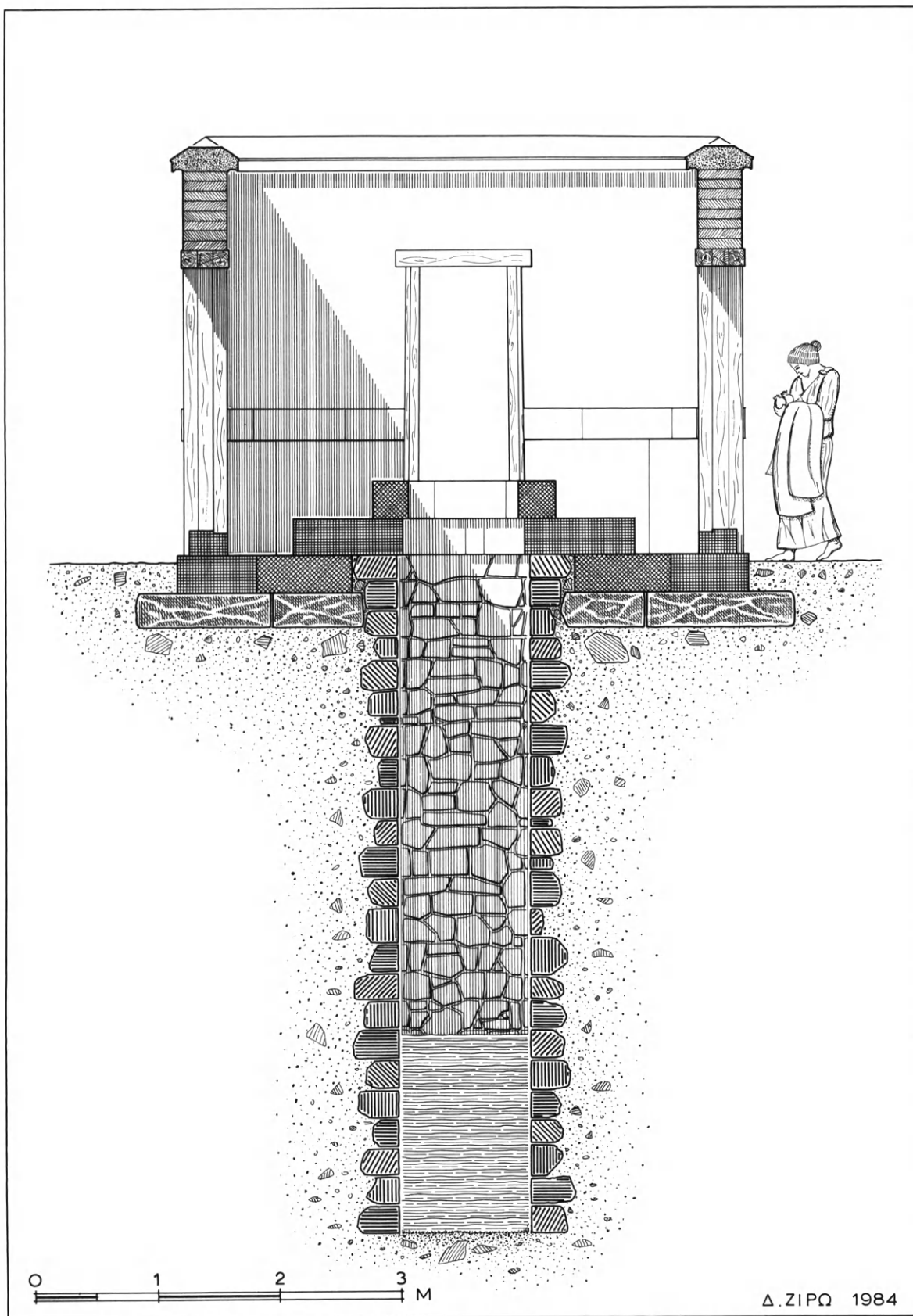
112. Συνεπῶς ὁ μικρὸς λαξευτὸς ἀγωγός, ποὺ ἐξετάσαμε στὸ σωζόμενο in situ κατῶφλι τῆς μεσαίας θύρας τοῦ Καλλιχόρου, χρησίμευε κυρίως γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν νερῶν τῆς βροχῆς, τὰ ὁποῖα ἄλλως θὰ λίμναζαν στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτίσματος.

113. Γιὰ τὴν χρῆση τῶν κονιαμάτων βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 46 κέ.

114. Γιὰ ἄλλες περιπτώσεις χρησιμοποίησης ξύλινων γόμφων στὶς κατασκευές, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 191 κέ.

115. Ὅρατοὶ σύνδεσμοι διπλοῦ Τ, μαζὶ μὲ τορμίσκους γιὰ τὴν τοποθέτηση σιδηρῶν βεργίων κιγκλιδώματος, ἀπαντῶνται ἐπίσης στὴν ἀνώτερη ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν πλακῶν τοῦ θωρακείου τῆς Νίκης, στὴν Ἀκρόπολη (βλ. σχετ. W.B. DINSMOOR, *The Sculptured Parapet of Athena Nike*, *AJA* XXX, 1926, 12 εἰκ. 7).

116. Ἡ δευτέρη αὐτὴ ἐκδοχὴ ἴσως ἐξηγεῖ τὶς διαφορὲς στὰ μεταξόνια τῶν τὸρμων, τὰ ὁποῖα κυμαίνονται μεταξὺ τῶν 0.14, 0.15, 0.16, 0.17 καὶ 0.18 μ. Ἡ πιὸ συνηθισμένη πάντως διάσταση μεταξονίου ποὺ μετρήθηκε, εἶναι αὐτὴ τῶν 0.15 καὶ 0.16 μ., ἐνῶ ἡ διάσταση τῶν 0.18 μ. μετρήθηκε σὲ μία μόνο περίπτωση. Ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλους λόγους θὰ μπορούσε νὰ ἀποδοθεῖ ἡ τοποθέτηση τῶν σιδηρῶν αὐτῶν προεξοχῶν, ὅπως ἡ παρεμπόδιση τῶν πτηνῶν νὰ κάθονται ἐκεῖ. Τέτοιες προεξοχές, λεπτότερες ὅμως, προστάτευαν τὰ ἀκρωτήρια τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στὴν Ἀκρόπολη, ὅπως καὶ ἄλλων μνημείων. Γιὰ ἀνάλογη χρῆση σιδηρῶν ὀβελῶν σὲ ἀνάγλυφες μετόπες καὶ ἀκρωτήρια ναῶν, βλ. τὸ ἄρθρο τῆς J. MAXMIN, *Meniskoi and Birds*, *JHS* 95, 1976, 175-180 πίν. XIX, ἰδίως 177.

Εικ. 17. Καλλίχορον φρέαρ. Τομή κατά πλάτος.

επιφάνειας τῶν γείσων, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἔγινε γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν οἱ ράβδοι τοῦ μικροῦ κιγκλιδώματος ποῦ ἐξετάσαμε πρὶν. Ἡ χρῆση τοῦ συνδέσμου Π μᾶς ὁδηγεῖ σὲ μεταγενέστερη χρονολόγηση, ἴσως στὸν 4ο αἰ. π.Χ.¹¹⁷, ὅταν ὅλη ἡ περιοχή τοῦ Καλλιχόρου ὑπέστη σημαντικές μετατροπές, κατὰ τὶς ἐργασίες ἐνίσχυσης τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο ἐφάπτεται στὸν πίσω τοῖχο τοῦ Καλλιχόρου. Αὐτὲς οἱ ἐπισκευὲς τοῦ τείχους φαίνεται ὅτι ἔγιναν ὕστερα ἀπὸ ζημιὲς καὶ καταστροφὲς ποῦ προκλήθηκαν κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου¹¹⁸ καὶ στὶς ὁποῖες θὰ ἀναφερθοῦμε λεπτομερῶς σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο.

Μὲ τὴν ἀκριβὴ μέτρηση τῶν συνδέσμων φάνηκε ὅτι τὰ δύο ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα γείσα ἦταν στερεωμένα μεταξύ τους μὲ σύνδεσμο διπλοῦ Τ. Πρόκειται γιὰ τὸ εὐθύγραμμο γεῖσο Α¹¹⁹ καὶ τὸ καμπύλο Γ (εἰκ. 16, πίν. 16β). Στάθηκε ἔτσι δυνατό νὰ ἐξακριβωθεῖ καὶ ἡ θέση ὅπου ἦταν τοποθετημένα, ψηλὰ στὸν τοῖχο τοῦ Καλλιχόρου. Ἡ θέση αὐτὴ εἶναι πάνω ἀπὸ τὴν καλύτερα σωζόμενη θύρα, στὴ νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τοῦ φρέατος.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

Σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ μορφή τοῦ Καλλιχόρου φρέατος μὲ τὸν περιβάλλοντα τοῖχο καὶ τὶς τρεῖς θύρες του, δύσκολα μποροῦν νὰ γίνουν συγκρίσεις, ἐφόσον δὲν ὑπάρχουν ἄλλα γνωστὰ παραδείγματα παρόμοιας κατασκευῆς.

Στὴν Ἑρέτρια ἓνα ἄλλο φρέαρ, ποῦ ἴσως νὰ ἦταν ἱερό, περιελήφθη στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς κυκλικοῦ κτίσματος, μιᾶς θόλου¹²⁰. Ἴσως καὶ στὸ Καλλιχόρον ἡ ἀρχικὴ πρόθεση ἦταν νὰ κατασκευαστεῖ ἓνα κυκλικὸ κτίριο γύρω ἀπὸ τὸ προστομαῖο, ἂν δὲν ὑπῆρχε ἀνάγκη τὸ κτίσμα αὐτὸ νὰ προσαρτηθεῖ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ γιὰ λόγους τελετουργικούς. Ἐτσι τὸ ἀψιδωτὸ σχῆμα ποῦ προέκυψε, εἶχε τὴν ἰδιομορφία νὰ φέρει τὰ ἀνοίγματα τῶν τριῶν θυρῶν στὴν περίμετρο τοῦ ἡμικυκλίου καὶ ὄχι ὅπως συνήθως συμβαίνει σὲ ἄλλα ἀψιδωτὰ κτίρια στὴ στενὴ, κάθετη στὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτίσματος πλευρὰ, ἐφόσον ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἦταν προσαρτημένη στὸ τείχος.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀνάγκη διάνοιξης τριῶν θυρῶν σὲ ἓνα τόσο μικρὸ κτίσμα, μόνο εἰκασίες μποροῦν νὰ γίνουν. Πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὶς τελετὲς ποῦ γίνονταν γύρω ἀπὸ τὸ Καλλιχόρον

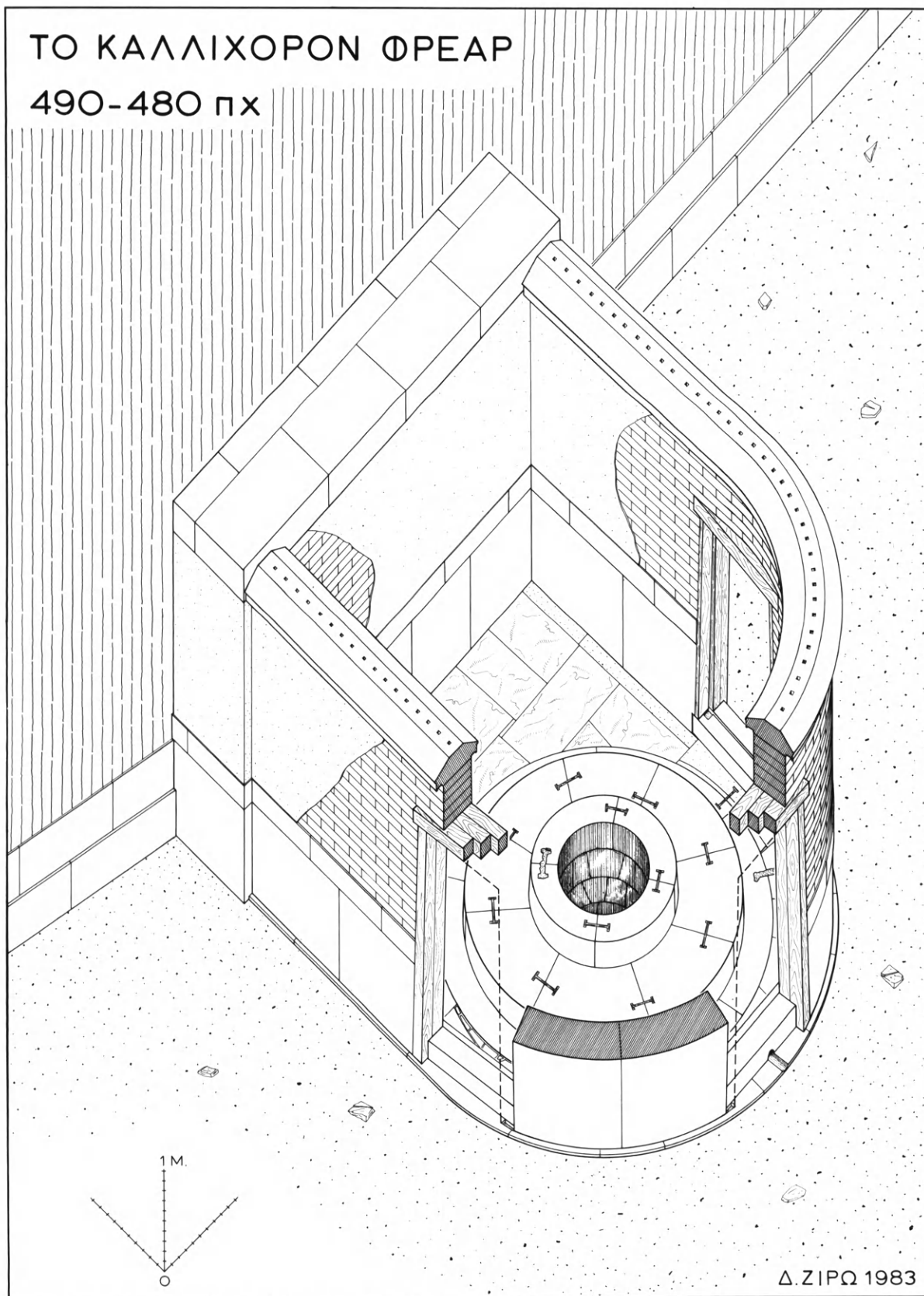
117. Παραδείγματα συνδέσμων Π στὸν 5ο αἰ. π.Χ. εἶναι πολὺ σπάνια. Στοὺς Δελφοὺς ἔχει διαπιστωθεῖ ἡ χρῆση τους στὸ βάθρο τοῦ Σωτάδα, στὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ἂν καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ μεταγενέστερη ἐπισκευή (F. CHAMOUX, *FDelphes IV, L'Aurige* (Paris 1955), La pierre de Sotadas 37-38 καὶ J. POUILLIOUX-G. ROUX, *Enigmes à Delphes* (Paris 1963) 12-13 εἰκ. 1).

118. Τέτοιες ζημιές, ποῦ ἐπισκευάστηκαν ἐκ τῶν ὑστέρων, φέρει καὶ ὁ καμπύλος ὀρθοστάτης τοῦ Καλλιχόρου. Τμῆμα τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς του, πρὸς τὸ μέρος τῆς θύρας, χρειάστηκε νὰ ἀπολαξευτεῖ γιὰ τὴν προσθήκη ἐνὸς νέου τμήματος, ποῦ σήμερα λείπει.

119. Λόγω τῆς ρηγμάτωσης ποῦ ἔχει ὑποστῇ σὲ πολλὰ σημεία τὸ μεγάλο εὐθύγραμμο γεῖσο (1.288 μ.), συνεπεία τῆς διόγκωσης τῶν σιδηρῶν προεξοχῶν ποῦ ὑπάρχουν στὴν ἄνω ἐπιφάνειά του, ἀποφύγαμε νὰ τὸ μετακινήσουμε, γιὰ νὰ μὴ διαλυθεῖ. Ἡ διαπίστωση ὅτι τὰ δύο γείσα ἦταν συνδεδεμένα μεταξύ τους ἔγινε στὸ σχεδιαστήριο.

120. Ἡ θόλος τῆς Ἑρέτριας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ δωμάτιο, διαμ. 10.50 μ., κατασκευασμένο στὸ κάτω μέρος του μὲ καλὰ ἐπεξεργασμένους τιτανόλιθους μὲ περιταίνια. Ἐφερε δύο θύρες σὲ σημεία ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα, ἀκριβῶς στὸν ἄξονα ἀνατολῆς-δύσης, καὶ τὸ δάπεδό του ἦταν χωμάτινο. Στὸ κέντρο τοῦ δωματίου ὑπάρχει φρέαρ, ἐπενδεδυμένο παρομοίως μὲ τιτανόλιθους, ἐξωτ. διαμ. 1.90 μ. καὶ ἐσωτ. 1.20 μ. Ἐξωτερικὰ τοῦ τοίχου τοῦ δωματίου ὑπάρχει πώρινο κυκλικὸ θεμέλιο, ποῦ πιθανῶς ἀποτελοῦσε τὴν ἔδρα ξύλινου θρανίου. Μία περίσταση διαμ. 17.50 μ., μὲ 62 ξύλινους, ὀρθογώνιας διατομῆς στύλους, περιέβαλε τὴ θόλο. Οἱ θύρες δὲν ἔφεραν θυροφύλλα, ἐνῶ ἡ ὅλη κατασκευὴ τοῦ κτιρίου δείχνει πολυτέλεια πρωτοφανή γιὰ τὰ δεδομένα τῆς Ἑρέτριας. Τὸ φρέαρ δὲν ἦταν κοινὸ ὑδρευτικὸ, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ μικρὴ ποσότητα ὑστερορωμαϊκῶν ἀγγείων ποῦ βρέθηκαν στὸ ἐσωτερικὸ του, καὶ ἀπὸ τὴν ἔλλειψη κάθε ἄλλου ἔχνους στὰ τοιχώματά του. Ἐπίσης, τὸ νερό του εἶναι καὶ ἦταν καὶ στὴν ἀρχαιότητα ὑφάλμυρο. Ἡ χρονολόγηση τοῦ φρεάτος δὲν ἔχει γίνε μὲ βεβαιότητα, ἀλλὰ ἡ κατασκευὴ του τοποθετεῖται ὀπωσδήποτε πρὶν ἀπὸ τοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους. Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω, βλ. Β.Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ, *ΑΔ* 17, 1961/62, Χρον., 148-151 εἰκ. 6, 7 καὶ πίν. 165.

ΤΟ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΝ ΦΡΕΑΡ
490-480 π.χ

Εικ. 18. Καλλίχορον φρέαρ. Ἀναπαράσταση τῆς οἰκοδομικῆς του σύνθεσης.

καὶ εἶχαν σχέση με αὐτό. Μὲ τὸ ἀνοιγμα τῶν τριῶν θυρῶν κατὰ τὴ διάρκεια αὐτῶν τῶν τελετῶν καὶ τῶν χορῶν ποὺ τίς συνόδευαν, τὸ φρέαρ ἦταν ὁρατὸ στὸ συγκεντρωμένο πλῆθος τῶν μυστῶν.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Τὰ νέα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴν ἔρευνα τῶν ἐρειπίων τοῦ μνημείου παρέχουν τὴ δυνατότητα μιᾶς ἀκριβέστερης χρονολόγησής του.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ θὰ πρέπει νὰ γίνῃ σαφές ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ Καλλιχόρου, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ὁρατὸ του τμήμα¹²¹, δηλαδὴ τὸ προστομαῖο, τὸ πώρινο δάπεδο καὶ τοὺς ὀρθοστάτες, ἀνήκει σὲ μία καὶ μόνη οἰκοδομικὴ περίοδο, ἀντίθετα ἀπὸ ὅ,τι πιστευόταν ἕως τώρα. Ἐπίσης ὁ τρόπος μετὸν ὁποῖο γίνονται ἡ σύνδεση τῆς πώρινης πλακόστρωσης τοῦ Καλλιχόρου (B) μετὰ τὰ ἐλάχιστα προβαλλόμενα κάτω ἀπὸ τὸ νεότερο τεῖχος τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. πώρινα θεμέλια (A) τοῦ ἀποκαλούμενου μέχρι τώρα «Κιμώνειου τείχους»¹²² (εἰκ. 10, 13, πίν. 19), ἡ χρῆση ὁμοίου ὕλικου καθὼς καὶ ὁ κοινὸς τρόπος ἐπεξεργασίας τῶν λίθων δείχνουν ὅτι ἡ ἀνέγερση τοῦ τείχους αὐτοῦ εἶναι σύγχρονη μετὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ Καλλιχόρου, καὶ ὅπωςδήποτε πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν ἄποψη ὅτι εἶναι δυνατό νὰ κατασκευάστηκαν σὲ διαφορετικὲς ἐποχές¹²³ (ἀναδ. σχ. 1, εἰκ. 8, 21).

Μιὰ ἄλλη ἄποψη ποὺ ἔχει διατυπωθεῖ, ὅτι εἶναι δυνατό νὰ κατασκευάστηκαν ἐπὶ Πεισιστράτου μόνο οἱ ὁμόκεντροι δακτύλιοι τοῦ προστομαίου¹²⁴, δὲν εὐσταθεῖ γιατί, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κοινὴ τεχνικὴ ποὺ παρατηρεῖται στὴ θεμελίωση καὶ στὴν κατασκευὴ του μετὰ τὸ ὑπόλοιπο οἰκοδόμημα, δὲν παρατηροῦνται ἴχνη φθορᾶς στὴν ἐξωτερικὴ «ἐλεύθερη» περίμετρο τοῦ κατώτατου δακτυλίου τοῦ προστομαίου (πίν. 9, 10). Ἡ φθορὰ αὐτὴ θὰ εἶχε με βεβαιότητα προκύψει στὴν ἐν λόγω ἀκμὴ τοῦ δακτυλίου, ἐὰν αὐτὸς ἐν εἴδει εὐθυντηρίας εἶχε παραμείνει γιὰ ἕνα τόσο μακρὸ χρονικὸ διάστημα ἐκτεθειμένος, δίχως τὴν πώρινη πλακόστρωση ποὺ τὸν περιβάλλει.

Ἡ χρησιμοποίησις συνδέσμων διπλοῦ T γιὰ τὴν ὀριζόντια σύνδεση τῶν λίθων τοῦ προστομαίου (εἰκ. 10, πίν. 9, 20), ἀλλὰ καὶ μερικῶν πλακῶν τοῦ δαπέδου (πίν. 13, 21), ὅπως καὶ ἐνὸς τουλάχιστον ζητάμορφου (πίν. 21α), θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει στοιχεῖο γιὰ τὴ χρονολόγησι τοῦ Καλλιχόρου.

Οἱ σύνδεσμοι διπλοῦ T, ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Πεισιστράτου, χρησιμοποιήθηκαν εὐρύτατα στὶς κατασκευὲς τῶν Ἀθηναίων¹²⁵ καὶ συναντῶνται στὸ βωμὸ τοῦ Πυθίου Ἀπόλλωνα¹²⁶, στὴν ἀνωδομὴ τοῦ παλαιοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς¹²⁷, στὴν κρηπίδα τοῦ παλαιοῦ Ὀλυμπείου¹²⁸, στὸ κτίριο E τῆς Ἀκροπόλεως¹²⁹, στὴν κρηπίδα καὶ τὸν τοιχοβάτη τοῦ Προπαρθενῶνος¹³⁰ τοῦ 488 π.Χ., στὴ Βασίλειο Στοὰ στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ 480 π.Χ.¹³¹ κ.ά. Στὴν Ἐλευσίνα συναντῶνται σὲ συνδυασμὸ μετὰ ζητάμορφους, ὅχι μόνο στὶς γωνίες τοῦ ἀναλήμματος καὶ στὴν κρηπίδα τοῦ πεισιστράτειου Τελεστηρίου, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνωδομὴ του, στὰ δωρικὰ γεῖσα κλπ.¹³² Ἀργότερα,

121. Δὲ συμπεριλαμβάνεται τὸ χτίσιμο τῶν ἐσωτερικῶν τοιχωμάτων τοῦ φρέατος, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι παλαιότερο.

122. Σχετικὰ μετὰ τίς μετατροπὲς ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ τοῦ Καλλιχόρου κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., βλ. πκ. σ. 89 κέ.

123. MYLONAS, *Eleusis* 98 καὶ 110.

124. I. ΤΡΑΥΛΟΣ, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Ἐλευσίνας, *AE* 1950-1951, 12 εἰκ. 9.

125. DINSMOOR JR., *Propylaea* 27. Ἡ χρῆσις τῶν συνδέσμων αὐτῶν καθιερώθηκε κυρίως μετὰ τὸ θάνατον τοῦ τυράννου, τὴν ἐποχὴ τῶν διαδόχων του.

126. TRAVLOS, *Dictionary* 100-102.

127. WIEGAND, *Poros-Architektur* 121.

128. G. WELTER, Das Olympieion in Athen, *AM* 47, 1922, 63 πίν. 8.

129. WIEGAND, ὁ.π. 168.

130. B.H. HILL, The Older Parthenon, *AJA* 16, 1912, 539, 540, 553 καὶ εἰκ. 3, 6, 18, 19.

131. R. STILLWELL, Architectural Studies, The Royal Stoa, *Hesperia* 1933, 116.

132. NOACK, *Eleusis* 17, 54.

ώς γνωστόν, ἡ χρήση τῶν συνδέσμων διπλοῦ Τ γενικεύθηκε σὲ ὅλα τὰ κτίρια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἡ χρησιμοποίηση ὁμῶς τοῦ ζητάμορφου συνδέσμου ποὺ παρατηρήσαμε στὸ Καλλίχορο¹³³, σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Weller, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει μὲ ἀσφάλεια σὲ μία πεισιστράτειας ἐποχῆς χρονολόγησης¹³⁴, ἂν δὲν εἶχαν προκύψει νεότερα συμπεράσματα γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό. Ἀσφαλῶς ζητάμορφοι σύνδεσμοι χρησιμοποιήθηκαν εὐρύτατα ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ.¹³⁵, πολλὲς φορὲς σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς πελεκίνους¹³⁶, καὶ ἀποτελοῦν ἐνδειξὴ πρωιμότητος τοῦ κτιρίου. Ζητάμορφους ἢ διπλοῦ Γ ὁμῶς συνδέσμους, μαζὶ μὲ συνδέσμους διπλοῦ Τ, συναντᾶμε καὶ σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., κοντὰ στὴν Ἀττικὴ καὶ στὴν Ἀθήνα. Συγκεκριμένα ἀπαντᾶνται στὸ πρόπυλο καὶ τὸ ναὸ τῆς Ἀφαιάς στὴν Αἶγινα (495-485 π.Χ.)¹³⁷, στὸ ναὸ τοῦ Ἡφαίστου στὴν Ἀγορά (449 π.Χ. περίπου)¹³⁸, στὴ βάση τοῦ παλαιοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (478 π.Χ. περίπου), στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀμφιάραου στὸν Ὠρωπὸ¹³⁹, ἀλλὰ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς Ἑλλάδας, στοὺς Δελφούς¹⁴⁰, τὴν Ὀλυμπία¹⁴¹, τὴν Καλυδῶνα¹⁴², τὴν Ἀλφειρα¹⁴³, τὶς Βάσσεις¹⁴⁴, τὴ Χαλκιδικὴ¹⁴⁵. Ἐπίσης, ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆσις ζητάμορφων συνδέσμων ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα μνημεῖα, καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁶.

133. Ὁ σύνδεσμος αὐτὸς βρίσκεται μολυβδοχοημένος κάτω ἀπὸ τὸ παρακείμενο χυτὸ θεμέλιο τῶν ρωμαϊκῶν Προπυλαίων. Σήμερα εἶναι ὁρατός, ἐξαιτίας μιᾶς μικρῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διενεργήθηκε ἐκεῖ παλαιότερα. Συνδέει τοὺς δύο ἀκραίους ἐλευσινιακοὺς λίθους τῆς περιμετρικῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου, πάνω στοὺς ὁποίους ἐδράζονταν οἱ δύο ἐντοιχισμένοι σήμερα στὸ ἀνάλημμα ὀρθοστάτες.

134. C. WELLER, *The Prepericlean Propylon of the Acropolis at Athens*, *AJA* VIII, 1904, 67.

135. Στὴν Ἀθήνα χρησιμοποιήθηκαν στὸν ἀρχαιότερο ναὸ τοῦ Διονύσου (W. DÖRPFELD-E. REISCH, *Das griechische Theater* (Athen 1896) 15) καὶ στὰ ἀρχαιότερα προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως (C. WELLER, ὁ.π. 48 πίν. V). Ἡ χρῆσις τοὺς στὸ προαύλιο τῶν Προπροπυλαίων εἶχε ὀδηγήσει τὸν Weller νὰ τὸ χρονολογήσει στὰ χρόνια τοῦ Πεισιστράτου. Ὁ Dinsmoor ὁμῶς τὸ χρονολογεῖ στὸν 5ο αἰ. π.Χ., γύρω στὸ 489 π.Χ. (DINSMOOR Jr., ὁ.π. 27-31).

136. Δελφοί, θησαυρὸς XVIII, κοντὰ στὸ θέατρο (*FDelphes* II, La region Nord 100) καὶ Ὀλυμπία, θησαυρὸς Γελῶν (W. DÖRPFELD, *Die Baudenkmäler von Olympia* II (Berlin 1892) 55).

137. FURTWÄNGLER, *Aegina* πίν. 31, 46, 56. Οἱ ζητάμορφοι χρησιμοποιήθηκαν στὸ πρόπυλο, στὰ ἐξωτερικὰ τμήματα τῆς κρηπίδας καὶ ψηλὰ στοὺς τοίχους καὶ τὸ θριγκὸ τοῦ ναοῦ.

138. KOCH, *Theseus Tempel* πίν. 42, 53. Ἡ χρῆσις τῶν ζητάμορφων περιορίζεται στὶς φατνωματικὲς πλάκες καὶ στὶς τριγλύφους (184 εἰκ. 56).

139. Οἱ τὸρμοι τῶν ζητάμορφων συνδέσμων διακρίνονται στοὺς λίθους τοῦ τοιχοβάτη τοῦ τετράγωνου σὲ κάτωψη κτιρίου, τῶν «γυναικείων λουτρῶν», στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς μακρᾶς στοᾶς στὴν ἀριστερὴ ὄχθη τοῦ ἱεροῦ, καὶ τὸ ὁποῖο χρονολογήθηκε ἀπὸ τὸ Β. Πετράκο στὸν 4ο αἰ. π.Χ. (ΠΕΤΡΑΚΟΣ, *Ὠρωπὸς* 72 κέ.). Οἱ λίθοι αὐτοὶ πιθανῶς εἶναι παλαιότεροι καὶ ἐπρόκειτο νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ ἄγνωστη κατασκευή. Κατὰ τὴν χρῆσις τοῦ συνδέσμου τοποθέτησαν στοὺς ἤδη λαξευμένους τὸρμους συνδέσμους Π.

140. Στὸ πολυγωνικὸ τεῖχος τοῦ ἀναλήματος τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα, χτισμένου στὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (M.F. COURBY, *FDelphes* II, I (Paris 1927), La terrasse du temple 160 εἰκ. 125). Ἀλλὰ καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα τοῦ 370/350 π.Χ. (ὁ.π. 85-87 εἰκ. 70).

141. Ὁ θησαυρὸς τῶν Μεγαρέων, τέλη τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. (W. DÖRPFELD, ὁ.π. 52).

142. Στὸ Β' ναὸ τῆς Λαφρίας Ἀρτέμιδος (575 π.Χ.) (POULSEN-RHOMAIOS, *Erster vorläufiger Bericht über die Ausgrabungen von Kalydon* (Copenhagen 1927) 17 καὶ πίν. VII· E. DYGGVE, *Das Laphrion* (Copenhagen 1948) 263 καὶ εἰκ. 25, 39 καὶ 234.

143. Στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρίου Ἀπόλλωνος τοῦ 425 π.Χ. περίπου (W.B. DINSMOOR, *The Temple of Apollo at Bassae*, *MetMusStud* IV (New York 1932) 219 εἰκ. 17 καὶ 221 εἰκ. 18).

144. Στὸ βωμὸ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ 300 π.Χ. (ΟΡΑΝΔΟΣ, *Ἀλφειρα* 184, 185, 198).

145. Στὸ ναὸ τοῦ Ἀμμωνος Διὸς στὴν Καλλιθέα τῆς χερσονήσου Κασσάνδρας τῆς Χαλκιδικῆς, τοῦ τέλους τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (DINSMOOR Jr., ὁ.π. 28).

146. Στοὺς Δελφούς, στὴ βάση τῶν Ταραντίνων τοῦ 490-485 π.Χ., στὴν κόγχη τῶν Ἐπιγόνων τοῦ 482 π.Χ., στὴν ἀργεῖα βάση τῶν Ἐπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ 460-456 π.Χ., στὸ θεσσαλικὸ ἀνάθημα τοῦ Δαόχου, ποὺ χρονολογεῖται μᾶλλον τὸ 337 π.Χ., ἀλλὰ καὶ στὴν βάση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Μειδία, μνημεῖο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (W.B. DINSMOOR, *The Correlation of Greek Archaeology with History*, *Studies in the History of Culture, The Disciplines of Humanities* (Menasha, Wisconsin 1942) 200-201 σημ. 25, καὶ P. AMANDRY, *BCH* 71-72, 1947-1948, 453-454 σημ. 1). Ἐπίσης στὴ Σικελία, στὸ ναὸ τοῦ Ἡφαίστου στὸν Ἀκράγαντα, ποὺ ἔμεινε ἡμιτελὴς λόγῳ τῆς μάχης τῆς Ἰμέρας (405 π.Χ.) (MERTENS, *Tempel von Segesta* 127-130 εἰκ. 74).

Ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι φανερό ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῶν συνδέσμων ποὺ συναντᾶμε στὴν κατασκευή τοῦ Καλλιχόρου, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποτελέσει ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ μιὰ ἀσφαλὴ χρονολόγηση τοῦ μνημείου, ἐφόσον ἡ χρησιμοποίησή τους εἶναι συχνὴ ὄχι μόνον τὸν 6ο αἰ., ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸν 5ο καὶ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. Ἡ ἄποψη τοῦ Γ. Μυλωνᾶ, ὅτι τὸ στηθαῖο καὶ οἱ πόρτες ποὺ περιβάλλουν τὸ φρέαρ κατασκευάστηκαν τὸν 4ο αἰ. π.Χ., πρέπει νὰ ἀποκλειστεῖ, ὕστερα ἀπὸ τὴν εὕρεση τεκτονικοῦ σήματος στὴν ἐσωτερικὴ κάθετη παρειὰ τοῦ καμπύλου ὀρθοστάτη τῆς σωζόμενης θύρας. Πρόκειται γιὰ τὸ γράμμα β (εἰκ. 11, πίν. 22). Ὁ τύπος αὐτὸς χρησιμοποιεῖται στὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. μέχρι τὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.¹⁴⁷ Ἡ χρονολογία τῆς κάλυψης τοῦ γράμματος αὐτοῦ, ἀμέσως μετὰ τὴ χάραξή του, μετὰ τὰ ξύλινα πλαίσια τῆς θύρας, ἀποτελεῖ ἀδιαμφισβήτητο *terminus post quem* τῆς χρονολογίας κτίσης τοῦ Καλλιχόρου.

Ὁ τρόπος κατεργασίας τῶν πώρινων ὀρθοστατῶν παρουσιάζει μεγάλες ὁμοιότητες μετὰ τὴν ἄριστη ποιότητος πώρινη ἀρχιτεκτονικὴ τῶν προπερσικῶν κτιρίων τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως¹⁴⁸, ὅπως ἐπίσης καὶ μετὰ τοὺς τέλεια ἐπεξεργασμένους πώρινους δόμους τοῦ βόρειου τείχους τῆς, στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀρρηφορίου καὶ τοῦ Ἐρεχθείου, κατασκευῆς ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 6ου αἰ. μέχρι τὸ 460 π.Χ.¹⁴⁹

Ἡ μελέτη τῶν γείσων τῆς ἐπίστεψης τῶν τοίχων τοῦ Καλλιχόρου δίνει πρόσθετα χρονολογικὰ στοιχεῖα. Τὰ πώρινα αὐτὰ μέλη φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦνται σὲ ἀνοικτὰ οἰκοδομήματα καὶ περιβόλους κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπως στὴν Ἡλίαια τοῦ 500 π.Χ.¹⁵⁰ ἢ στὸν ταφικὸ περίβολο

147. Παρόμοιο τεκτονικὸ σῆμα ἔχει διαπιστωθεῖ στὸ θησαυρὸ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς, τοῦ 507 π.Χ. (J. AUDIAT, *FDelphes, Le trésor des Atheniens* (Paris 1933) 35 εἰκ. 11), στὸ θησαυρὸ τῶν Σικυνωίων στὴν Ὀλυμπία, περὶ τὸ 500 π.Χ. (W. DÖRPFELD, ὁ.π. 43 εἰκ. 21), ἀλλὰ καὶ στὰ φαντῶματα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἡφαίστου στὴν Ἀθήνα, τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (KOCH, *Theseus Tempel* 181-182 εἰκ. 52, 53). Σχετικὰ μετὰ τὴ μορφή τοῦ γράμματος β μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀποτελεῖ τὸν παλαιότερο τύπο, ὁ ὁποῖος ἀπὸ κοινοῦ μετὰ τὸν τύπο β ἀπαντᾶται σὲ ἀττικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ 6ου μέχρι τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἔτσι ὁ τύπος β συναντᾶται στὴν πώρινη στήλη γιὰ τὴν καθιέρωση τῆς ἐορτῆς τῶν Παναθηναίων τοῦ 566 π.Χ., IG I² 463+475=IG I³ 1 (JEFFERY, *Local Scripts of Archaic Greece* πίν. 1), στὸ ψήφισμα τῆς Σαλαμίνας, τέλη 6ου αἰ. π.Χ., IG I² 1 (R.P. Austin, *The Stoichedon Style in Greek Inscriptions, OCPM* (London 1938) 9 πίν. 4), στὸν πώρινο βωμὸ Β τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης τοῦ 566 π.Χ. (TRAVLOS, *Dictionary* 148), στὴ συμπλήρωση τοῦ ἐπιγράμματος τῶν Μαραθωνομάχων μετὰ τὴ νίκη τῶν Ἑλλήνων στὴ Σαλαμίνα (480 π.Χ.) στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν (μουσεῖο Ἀγορᾶς, I 303 καὶ B.D. MERITT, *The Marathon Epigrams again, AJPh* LXXXIII, 1962, 297-298), στὴ στήλῃ τῶν Μαραθωνομάχων (Α.Σ. ΑΡΒΑΝΙΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Τὰ ἐπιγράμματα τῶν Μαραθωνομάχων* (Ἀθήναι 1937) 118-120 εἰκ. 86 α-β), ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ Ἑκατομπεδίου τοῦ 485-484 π.Χ., IG I² 3/4=IG I³ 4 (R.P. Austin, ὁ.π. πίν. 5 καὶ WIEGAND, *Poros-Architektur* 110-111 εἰκ. 114). Δὲ συναντᾶται μετὰ αὐτὴ τὴ μορφή στὴν ἐπιγραφὴ τοῦ κανονισμοῦ τῆς Μιλήτου, τοῦ 450/49 π.Χ., IG I² 22+D 11=IG I³ 21 (D.W. BRADEN-M.F. MC GREGOR, *The Regulations for Miletos, Fifth Century Attic Epigraphy* (University of Oklahoma Press 1973, University of Cincinnati Classical Studies 4) 24 κέ. πίν. IV-VII), οὔτε στὴν ἐπιγραφὴ IG I² 24=IG I³ 35 τοῦ 448 π.Χ., περὶ ἐγκαθίδρυσης ἱέρειας στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ἀνεγερθεῖ ἀπὸ τὸν Καλλικράτη στὴν Ἀκρόπολη (M. GUARDUCCI, *Epigrafia Greca I* (Roma 1967-1969) 132 καὶ 140 εἰκ. 32), ἀλλὰ οὔτε καὶ σὲ καμία ἄλλη νεότερη ἀττικὴ ἐπιγραφὴ. Σχετικὰ μετὰ τὴ χρονολόγηση τῆς τελευταίας ἐπιγραφῆς, βλ. ἐπίσης W. CHILDS, *In Defense of an Early Date for the Frieze of the Temple on the Ilissos, AM* 100, 1985, 207 κέ., εἰδικότερα 239 σημ. 9, 158, 195.

148. Σποραδικὰ στὸν WIEGAND, *Poros-Architektur*.

149. WREDE, *Mauern* 12-14 εἰκ. 32, 33. Ἡ ἐργασία αὕτη συχνὰ ἀποδίδεται στὸ Θεμιστοκλῆ, λόγῳ τῆς μαρτυρίας τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (Α, 93) ὅτι: *τούτω τῷ τρόπῳ οἱ Ἀθηναῖοι τὴν πόλιν ἐτείχισαν ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ καὶ δήλη ἡ οἰκοδομία ἐστὶ καὶ νῦν ἐστὶν ὅτι κατὰ σπουδὴν ἐγένετο. Οἱ γὰρ θεμέλιοι παντοίων λίθων ὑπόκεινται καὶ οὐ ξυνειργασμένων ἐστὶν ἢ, ἀλλ' ὡς ἕκαστόν ποτε προσέφερον, πολλαὶ τε στήλαι ἀπὸ σημάτων καὶ λίθοι ἐργασμένοι ἐγκατελέγησαν.* Ἀλλὰ ὑπάρχουν σημαντικὲς διαφορὲς μετὰ τοῦ βόρειου τείχους τῆς Ἀκροπόλεως, ποὺ χτίστηκε μετὰ ἰδιαίτερη φροντίδα καὶ μετὰ φρεσκοκοιμμένους πώρινους δόμους ὅπου ἦταν ὁρατοί, καὶ τοῦ τείχους κοντὰ στὸ Δίπυλον, τὸ ὁποῖο εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ἐγινε μετὰ τὴ μέρμνα τοῦ Θεμιστοκλῆ. Ἔτσι μᾶλλον στὸν Κίμωνα, παρὰ στὸ Θεμιστοκλῆ, πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὴν κατασκευὴν του. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ. ἐπίσης L.B. HOLLAND, *The Post Persian Revision, AJA* XXV III (1924) 405 καὶ J. BOERSMA, *Athenian Building Policy, from 561/0 to 405/4 B.C.* (Groningen 1970) 46 σημ. 458.

150. THOMPSON-WYCHERLEY, *Agora, The Heliiaia* 62 πίν. 42a. Βλ. καὶ σημ. 110.

του Κεραμεικού του 400 π.Χ.¹⁵¹. Για την ακριβέστερη χρονολόγηση των γείσων αυτών¹⁵² θα πρέπει να ανατρέξουμε στη μορφή των λέσβιων κυμάτων που χρησιμοποιούνται ως επίστεψη, στη συνάντηση της κατακόρυφης ταινίας της ὄψης με την κεκλιμένη ἄνω ἐπιφάνεια του γείσου, ὅπως ἐπίσης καὶ στην ὀροφή του προεξέχοντος ἰωνικού γείσου, στὸ σημεῖο πὺν συναντᾶται μετὴ βάση του (εἰκ. 19).

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μικρὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης τοῦ γείσου, μοιάζει καταπληκτικά, ὅχι μόνο στὴ μορφή ἀλλὰ καὶ στὸ μέγεθός του, μετὸ κυμάτιο στὴν ἐπίστεψη τοῦ δωρικοῦ γείσου τοῦ πώρινου κτιρίου D τῆς Ἀκροπόλεως. Μικρὸ λέσβιο κυμάτιο χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης καὶ στὸ καταέτιο γείσο τοῦ ἴδιου κτιρίου, τὸ ὁποῖο χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 480 π.Χ.¹⁵³. Ἡ χρῆση τοῦ λέσβιου κυματίου σὲ αὐτὴ τὴ θέση ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ σὲ πώρινο ἀρχιτεκτονικὸ μέλος τῆς Ἀκροπόλεως, πὺν καταλήγει στὸ ἄνω τμήμα του σὲ ἀστράγαλο καὶ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴ L.T. Shoe πιθανὰ στὸν 6ο αἰ. π.Χ.¹⁵⁴. Τέλος, παρόμοιας διατομῆς κυμάτιο μετὸ γείσο τοῦ Καλλιχόρου συναντᾶμε στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Σούνιο (460 π.Χ.) νὰ ἐπιστέφει τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια τοῦ ναοῦ¹⁵⁵.

Ἡ χρῆση τῶρα τοῦ λέσβιου κυματίου στὴν ὀροφή τοῦ ἰωνικοῦ γείσου, παρὰ τὸ πλῆθος τῶν παραδειγμάτων, εἶναι δυσκολότερο νὰ καθοριστεῖ χρονολογικά, ἐφόσον στὴ θέση αὐτὴ, σύμφωνα μετὴ L.T. Shoe, παρουσιάζει τὴ λιγότερο καθορισμένη ἐξέλιξη¹⁵⁶ (εἰκ. 20). Ἡ χρῆση του ἔχει διαπιστωθεῖ στὸ καταέτιο γείσο τοῦ κτιρίου D τῆς Ἀκροπόλεως, πὺν ὅπως εἴπαμε χρονολογεῖται πρὶν ἀπὸ τὸ 480 π.Χ.¹⁵⁷, ἐνῶ σύμφωνα μετὴ Shoe χρησιμοποιεῖται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν ὀροφή γείσου σὲ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ μνημεῖο, τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὸ Σούνιο τοῦ 460 π.Χ.¹⁵⁸. Ἡ κανονικὴ χρησιμοποίησις τοῦ κυματίου σὲ μνημεῖα δωρικοῦ ρυθμοῦ, στὴν ὀροφή πάντα τοῦ ἰωνικοῦ γείσου, γίνεται κανονικὰ γιὰ πρώτη φορὰ στὰ Προπύλαια καὶ ἀπὸ τότε χρησιμοποιεῖται συστηματικὰ στὸ δωρικὸ ρυθμὸ, ἔχοντας ὅμως λεπτὴ ταινία στὸ κάτω μέρος του¹⁵⁹. Ὅπως δὲ ποτε, ἡ ἀπουσία τῆς ταινίας αὐτῆς στὸ κυμάτιο τοῦ Καλλιχόρου ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἔνδειξη τῆς πρωιμότητάς του, ἐφόσον παρόμοιου τύπου κυμάτια συναντᾶμε καὶ σὲ μεταγενέστερα παραδείγματα. Ἡ ὁμοιότητα πάντως πὺν παρουσιάζουν τὰ κυμάτια τῆς ἐπίστεψης τοῦ γείσου καὶ τῆς ὀροφῆς του μετὰ τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τοῦ Σουνίου πὺν ἐξετάσαμε, ἀποτελοῦν, πιστεύουμε, ἀσφαλὴ ἔνδειξη ὅτι ἡ κατασκευὴ τῶν γείσων ἔχει γίνεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ ὅσα μέχρι τώρα ἀναφέραμε, ἡ διαπίστωση πὺν κάναμε προηγουμένως, ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ Καλλιχόρου εἶναι σύγχρονη μετὸ τεῖχος τῆς θεωρούμενης μέχρι τώρα «κιώ- νειας» ἐπέκτασις τοῦ ἱεροῦ¹⁶⁰ (εἰκ. 8, 21, πίν. 19), θὰ μπορούσε νὰ μᾶς δώσει μετὰ μεγαλύτερη

151. W. KOENIGS, Ein Rundbau des 4. Jahrhunderts v. Chr., *Kerameikos* XII, Rundbauten (Berlin 1980) 94.

152. Τὰ παραδείγματα διατομῶν πὺν ἀφοροῦν τὰ ἰωνικὰ γείσα στὸ βιβλίο τῆς L.T. SHOE εἶναι λίγα καὶ παρουσιάζουν ἓνα κενὸ 100 περίπου ἐτῶν, ἀπὸ τὸ 525 π.Χ. (θησαυρὸς τῶν Σιφνίων) στὸ 426 π.Χ. (ναὸς Νίκης). Ἐπομένως, δὲν εἶναι δυνατό νὰ χρησιμοποιήσουμε ὡς ἔνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση τὴ μορφή τῆς διατομῆς τοῦ ἴδιου τοῦ γείσου (βλ. σχετ. *Profiles* 160 πίν. LXXIV).

153. WIEGAND, ὅ.π. 167 εἰκ. 164 καὶ SHOE, ὅ.π. 66 πίν. XXIX σχ. 21.

154. SHOE, ὅ.π. 55 πίν. XXV σχ. 11.

155. Β. ΣΤΑΗΣ, Σουνίου ἀνασκαφαί, *AE* 1917, 185 εἰκ. I· SHOE, ὅ.π. 59 πίν. XXVII σχ. I καὶ W.B. DINSMOOR Jr., *Sounion-Guide* (Athens 1974) 45.

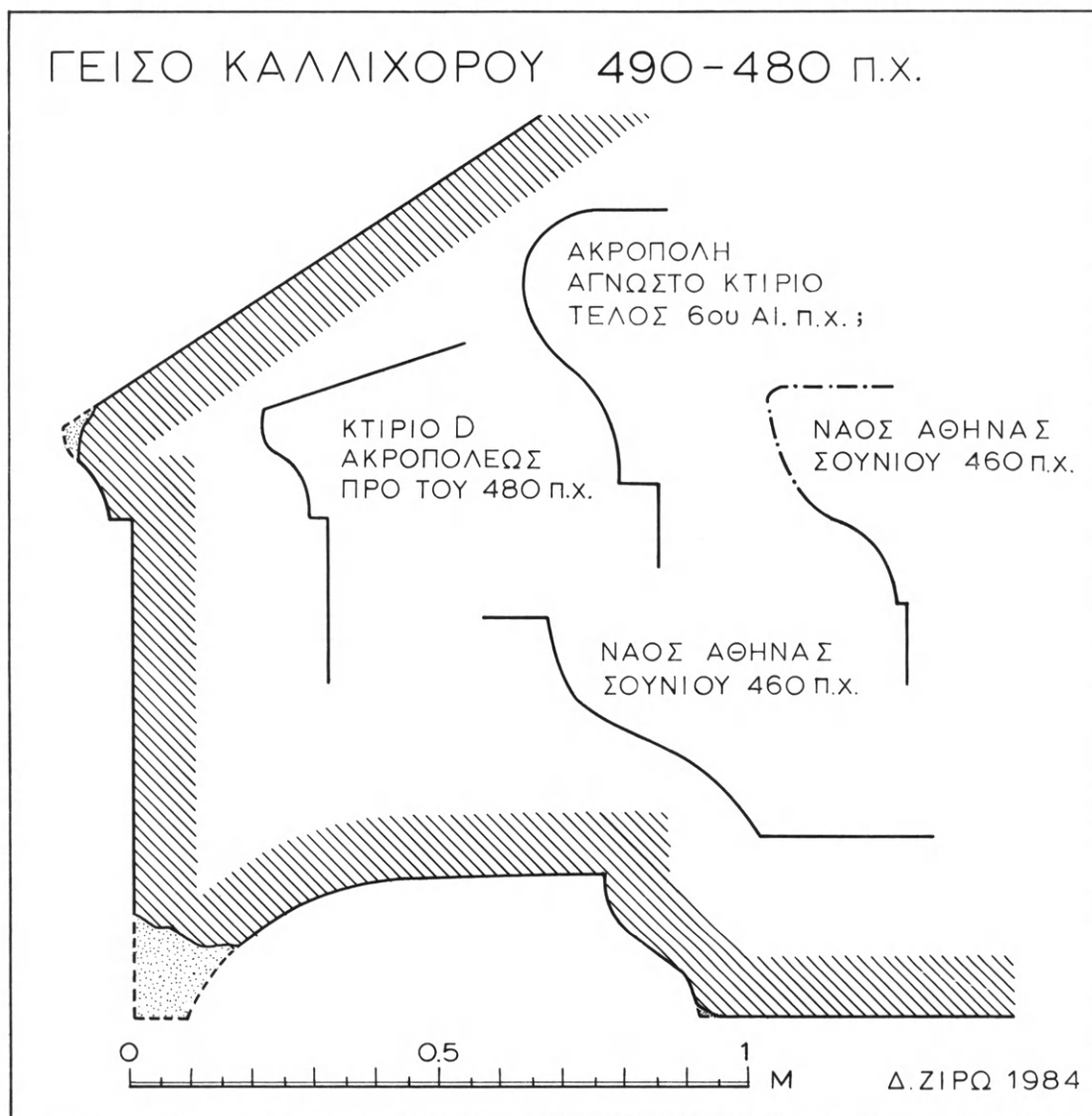
156. SHOE, ὅ.π. 68-69 πίν. XXX.

157. WIEGAND, ὅ.π. 167 εἰκ. 165 πίν. VII, 5 καὶ SHOE, ὅ.π. 66 πίν. XXIX σχ. 21.

158. Α. ΟΡΑΝΔΟΣ, Σουνίου ἀνασκαφαί ὑπὸ Β. Στάη, Ἐκθεσις, *AE* 1917, 185 εἰκ. κ', καὶ SHOE, ὅ.π. πίν. XXX σχ. I, 2.

159. SHOE, ὅ.π. 68-69 πίν. XXX.

160. Στὴν Ἐλευσίνα τὰ ἔργα πὺν μέχρι τώρα πιστεύεται ὅτι ἐξετέλεσε ὁ Κίμων εἶναι: ἡ ἐπισκευὴ τοῦ πεισιστράτειου τεῖχους μπροστὰ ἀπὸ τὸ Τελεστήριο, ἀπὸ ὅπου εἰσέβαλαν οἱ Πέρσες στὸ ἱερό, ἡ κατεδάφιση τοῦ καταστραμμένου ἀπὸ τοὺς Πέρσες παλαιῦ ναοῦ καὶ ἡ ἔναρξη νέου μεγαλύτερου (κιώναιο Τελεστήριο), ὡς καὶ ἡ ἐπέκτασις τοῦ ἱεροῦ περιβόλου μετὰ τοῦ πύργου H₂₅ καὶ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα (MYLONAS, *Eleusis* 107· TRAVLOS, *Attika* 94 κέ.).

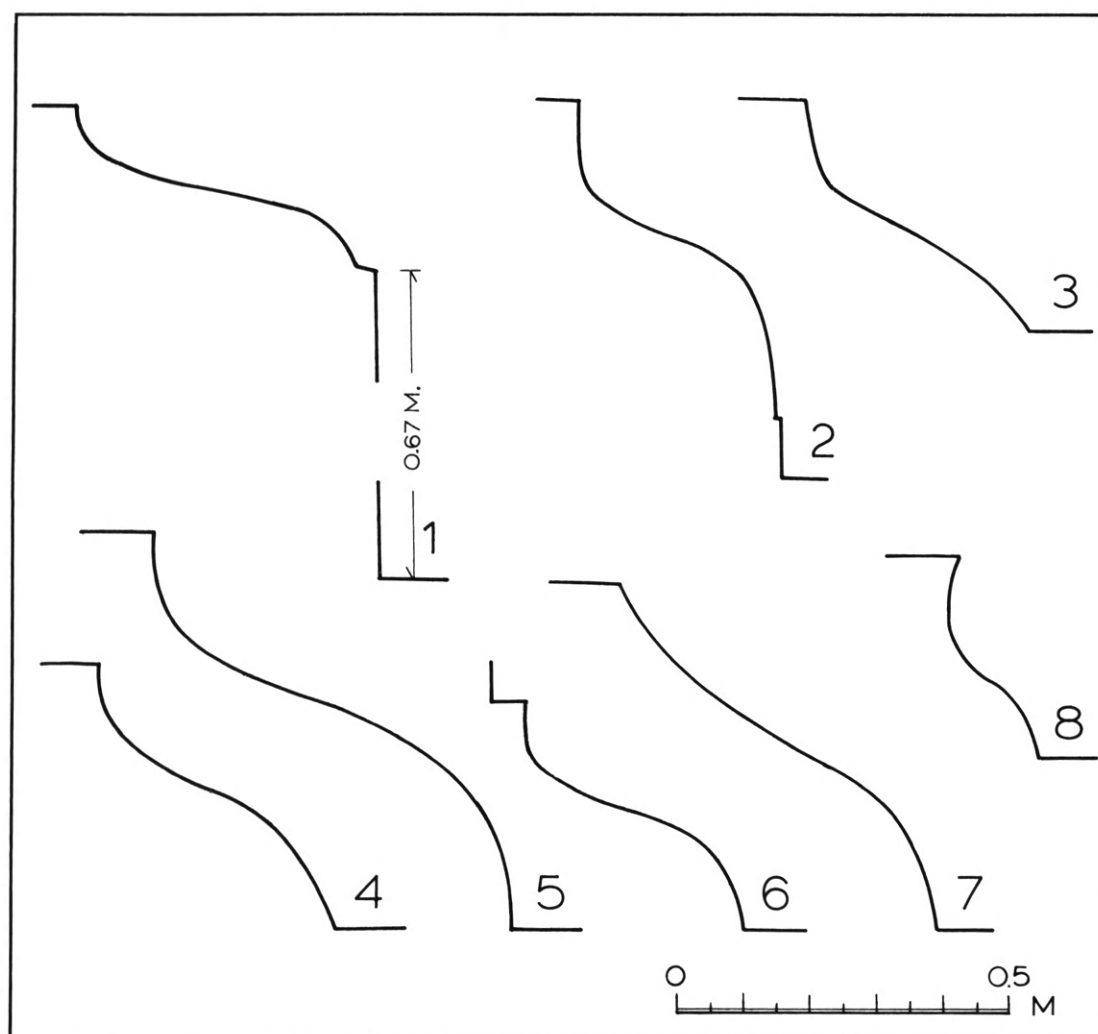
Εἰκ. 19. Συγκριτικός πίνακας διατομῆς γείσων ἀπὸ τὸ Καλλίχορον καὶ ἀπὸ ἄλλα, σύγχρονης ἐποχῆς, ἄττικά κτίρια.

ἀκρίβεια τῇ χρονολογίᾳ ἀνέγερσής του¹⁶¹. Ἡ νεότερη ὅμως ἔρευνα στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ ἔδειξε ὅτι εἶναι ἀμφίβολο στὴν Ἐλευσίνα νὰ ὑπῆρξε μεγάλο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα τὸ ὁποῖο νὰ μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ στὸν Κίμωνα¹⁶². Ὁ J. Leslie Shear Jr. σὲ πρόσφατη μελέτῃ του¹⁶³, ποὺ ἀναφέρεται στὴν κατεδάφιση τοῦ ἀρχαίου ναοῦ τῆς θεᾶς, δηλαδὴ τοῦ πεισιστράτειου Τελεστηρίου, καὶ

161. Ἡ «κιμώνεια» αὐτὴ ἐπέκταση τοποθετεῖται χρονολογικὰ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 469 π.Χ., μετὰ τὴ νίκη τοῦ Κίμωνος στὸν Εὐρυμέδοντα, καὶ 461 π.Χ., ὅταν αὐτὸς ἐξοστρακίστηκε.

162. Ἐξαιρεῖται ἡ ἐπισκευὴ τοῦ πλίνθινου τείχους τοῦ Πεισιστράτου μπροστὰ στὸ Τελεστήριο, ὅπου ἐγινε μὲ τὴν τοποθέτηση πώρινων δόμων κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομο σύστημα καὶ ἡ ὁποία μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἀποδοθεῖ σὲ αὐτόν (βλ. σχετ. ΜΥΛΟΝΑΣ, ὁ.π. 107).

163. T.L. SHEAR Jr., The Demolished Temple at Eleusis, *Hesperia*, Supplement XX, 1982, 128-140.

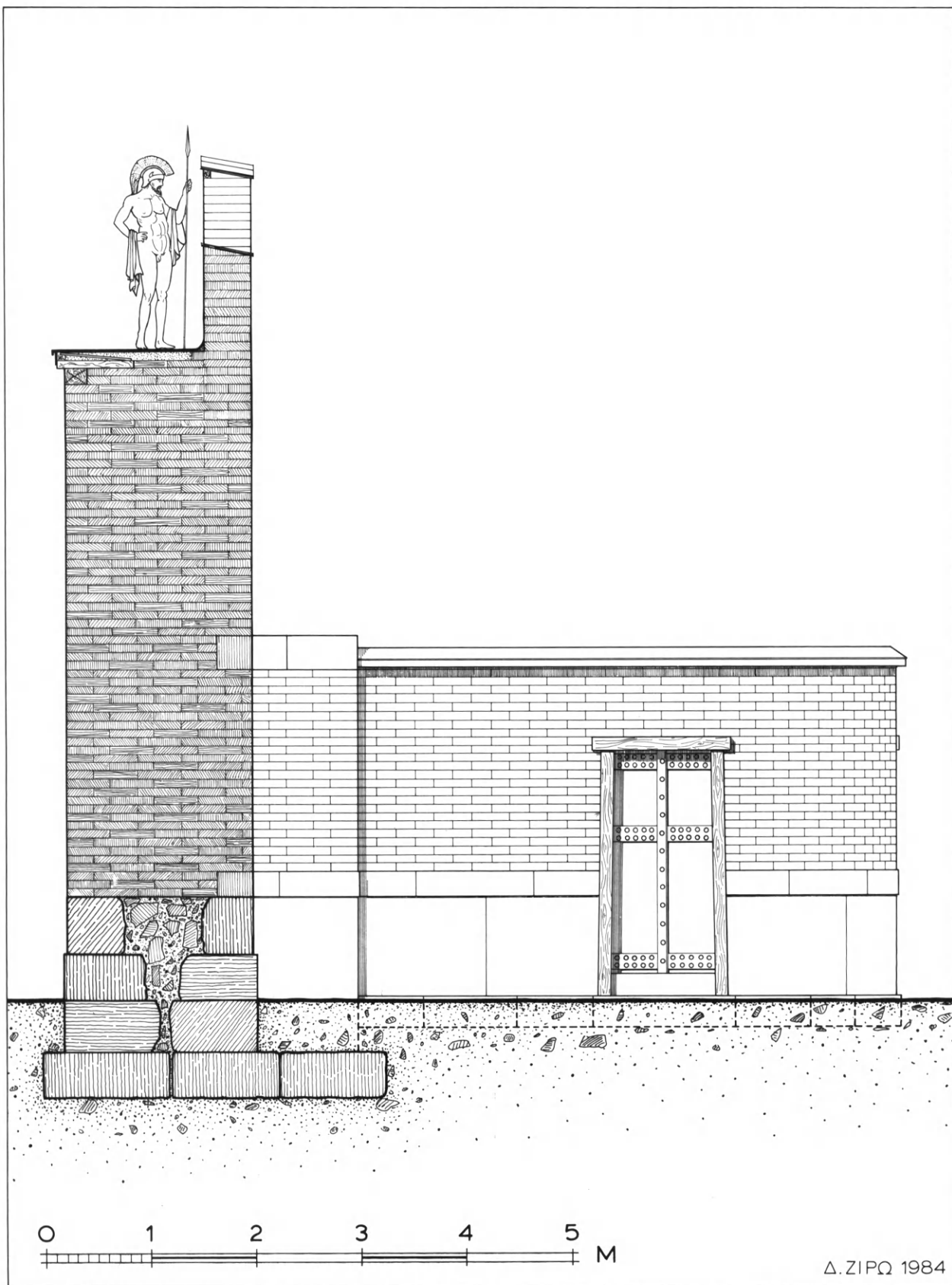

Είκ. 20. Τὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς ὀροφῆς τοῦ γείσου. Συγκριτικὸς πίνακας: 1. Ἀθῆναι, Ἀκρόπολη, Κτίριο D, πρὸ τοῦ 480 π.Χ. Καταέτιο. 2. Σούνιο, ναὸς Ἀθηνᾶς, περὶ τὸ 460 π.Χ. Καταέτιο. 3. Σούνιο, ναὸς Ἀθηνᾶς. Ὁριζόντιο. 4. Κόρινθος, στοὰ Ἀσκληπείου, τέλος 5ου αἰ. π.Χ. 5. Ἐρέχθειον, Βόρεια Πρόσταση, 419-409 π.Χ. Καταέτιο. 6. Δῆλος, Θησαυρός, τέλος 5ου αἰ. π.Χ. Καταέτιο. 7. Βάσσαι, ναὸς Ἀπόλλωνα, 420 π.Χ. Καταέτιο. 8. Ξάνθος, μνημεῖο Νηρηίδων, 420-400 π.Χ. (Πηγή: SHOE, *Profiles* 69-70 πίν. XXX).

τὴν ἀνέγερση τοῦ νεότερου καὶ μεγαλύτερου ἡμιτελοῦς «κιμώνειου», ὅπως πιστευόταν, Τελεστηρίου, παραθέτει μιὰ σειρά ἰσχυρῶν στοιχείων καὶ συλλογισμῶν, μὲ τοὺς ὁποίους φαίνεται ὅτι τὸ πρόγραμμα κατεδάφισης τοῦ παλαιοῦ ναοῦ πρέπει νὰ εἶχε ἀρχίσει χρόνια πρὶν ἀπὸ τὴν περσικὴ εἰσβολὴ στὸ ἱερό. Οἱ Πέρσες κατὰ τὴν εἰσβολή τους δὲν πυρπόλησαν τὸ ναό, ἐφόσον ἦταν ἤδη κατεδαφισμένος, παρὰ μόνο τὸ Ἀνάκτορο τῆς θεᾶς, τὸ Μυστικὸ Σηκὸ δηλαδὴ τοῦ Τελεστηρίου¹⁶⁴, γεγονὸς τὸ ὁποῖο συμφωνεῖ καὶ μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ἡρόδοτου¹⁶⁵. Πραγματικά, ὅσα

164. Τὸ Ἀνάκτορο τῆς θεᾶς, ὁ Μυστικὸς Σηκός, μέσα στὸν ὁποῖο φυλάσσονταν τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας, παρέμενε ἀμετακίνητος παρὰ τὶς διαδοχικὲς ἀνακατασκευὲς τῶν Τελεστηρίων στὴν ἴδια θέση, ἀπὸ τὰ χρόνια τουλάχιστον τοῦ πεισιστράτειου ναοῦ (Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Τὸ Ἀνάκτορον τῆς Ἐλευσίνος, *ΑΕ* 1950-1951, 11).

165. ΗΡΟΔ. *Ἱστορία* Θ' (Καλλιόπη) 65.

Εικ. 21. Καλλίχορον φρέαρ. Ἀναπαράσταση τῆς πλευρικῆς ὀψης. Σὲ τομὴ ἀποκαθίσταται τὸ τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ.

ἀρχιτεκτονικά μέλη τοῦ παλαιοῦ πεισιστράτειου ναοῦ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα στὰ τείχη τοῦ ἱεροῦ ἢ ἀλλοῦ, ὅπως πώρινα δωρικά γεῖσα, κέραμοι κ.ἄ., δὲν φέρουν ἴχνη καταστροφῆς ἀπὸ πυρκαγιά, οὔτε ἔχουν σπασμένες τίς ἀκμές τους συνεπεία τῆς κατάρρευσης ἢ ὁποία σίγουρα θὰ εἶχε ἀκολουθήσει τὴν πυρπόληση. Ἀντίθετα, ὅλα τὰ μέλη βρέθηκαν σὲ ἄριστη κατάσταση διατήρησης, μὲ ζωηρὸ ἀκόμα τὸ χρωματικὸ τους διάκοσμο. Ἐπίσης σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ ἱεροῦ, τοῦ 408-407¹⁶⁶, ὑπῆρχαν ἀκόμα στίς ἀποθήκες, ἐκτὸς ἀπὸ μεγάλο ἀριθμὸ κεράμων, σφονδύλων κιόνων καὶ βάσεων ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ναό, 21 ξύλινες ἐπιτεγίδες (*σφηκίσκοι*), ποὺ καθαιρέθηκαν ἀπὸ τὴ στοὰ τοῦ ναοῦ, 3 ζευγάρια θυρῶν καὶ 10 ξύλινες δοκοὶ ὀροφῆς. Ἀσφαλῶς εἶναι ἀπίθανο νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ εὐαίσθητα ὑλικά διέφυγαν τῆς καταστροφῆς, ὕστερα ἀπὸ μιὰ καθολικὴ πυρπόληση τοῦ ναοῦ ἀπὸ τοὺς Πέρσες. Ἀλλὰ καὶ ἂν ἀκόμα διασώθηκαν μισοκαταστραμμένα καὶ μισοκαμένα, εἶναι ἀμφίβολο ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ τόσο μεθοδικοὶ ἐλευσίνιοι ἐπιστάτες θὰ ἔκαναν τὸν κόπο νὰ τὰ φυλάγουν στίς ἀποθήκες τοῦ ἱεροῦ, γιὰ ἐνδεχόμενη ἐπαναχρησιμοποίηση ὕστερα ἀπὸ 80 χρόνια.

Συνεπῶς οἱ ἐργασίες ἐπέκτασης τοῦ ἀρχαίου Τελεστηρίου καὶ ἡ κατεδάφισή του, κατὰ τὸν Shear, πρέπει νὰ ἄρχισαν στὴ δεκαετία ποὺ μεσολάβησε μεταξὺ τῆς νίκης τῶν Ἀθηναίων στὸ Μαραθῶνα, τὸ 490 π.Χ., καὶ τῆς δευτέρης εἰσβολῆς τῶν Περσῶν στὴν Ἀττικὴ, τὸ 480 π.Χ.¹⁶⁷ Τὸ πρόγραμμα ἀνέγερσης τοῦ νέου Τελεστηρίου, διπλάσιου σὲ μέγεθος ἀπὸ τὸ παλαιό, ἐπειδὴ παρουσίαζε δύσκολα καὶ σύνθετα προβλήματα, ὅπως ἀπολάξευση μεγάλων ποσοτήτων βράχου ἀπὸ τὸν ὑπερκείμενο λόφο, παράλληλα μὲ τὴν προσεκτικὴ κατεδάφιση τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ, καθυστέρησε ἄρκετὰ καὶ διακόπηκε ὀριστικὰ μὲ τὴν εἰσβολὴ τῶν Περσῶν στὸ ἱερό.

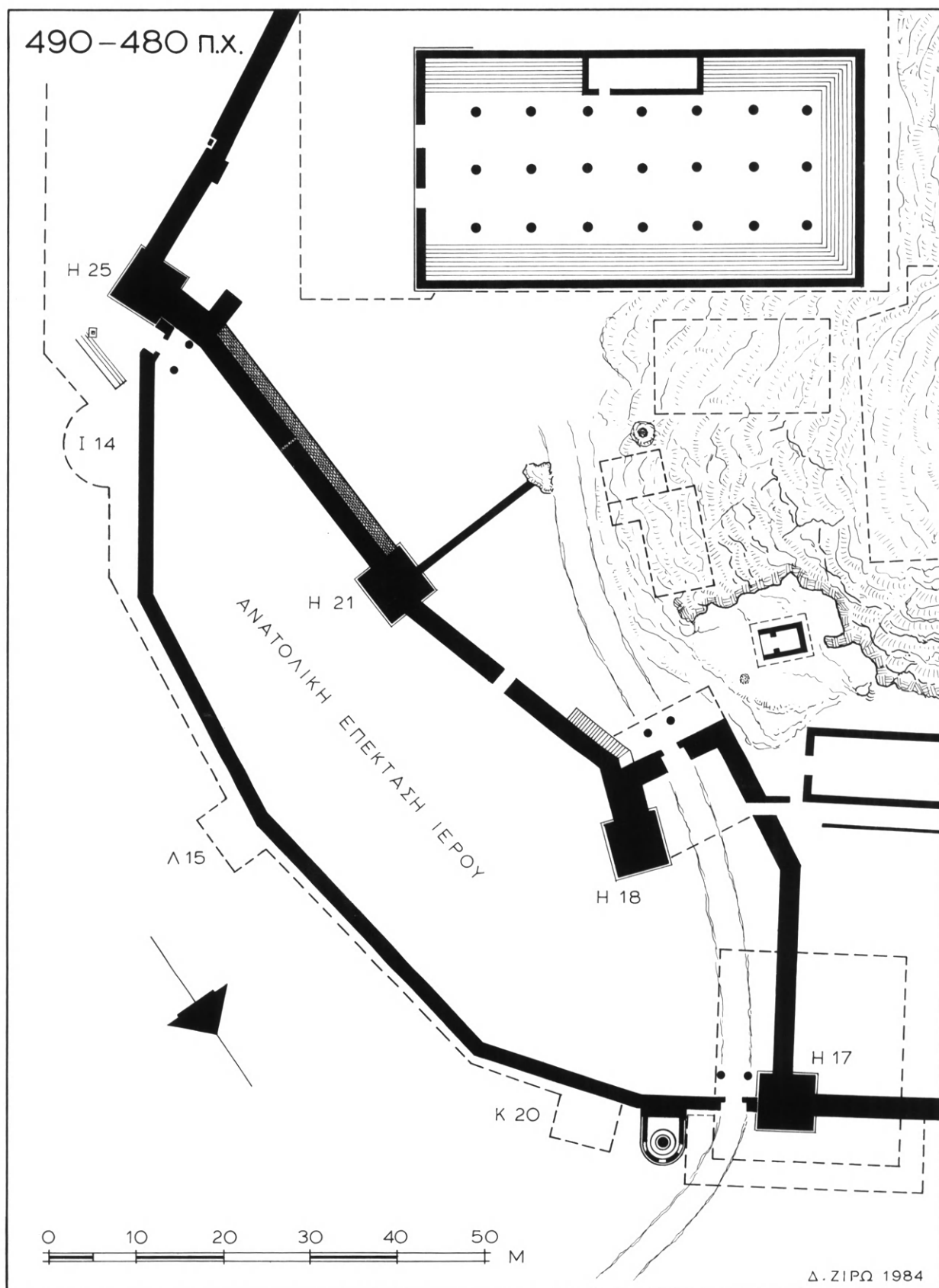
Σὲ αὐτὸ τὸ οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ποὺ ἔχει ἀσφαλῶς κάποια σχέση μὲ τὰ μεγάλης κλίμακας ἔργα στὸν Προπαρθενῶνα¹⁶⁸ τῶν Ἀθηνῶν, θὰ πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ περισσότερες ἐργασίες, ποὺ μέχρι τώρα ἀποδίδονταν στὸν Κίμωνα καὶ ποὺ πρόλαβαν νὰ ὁλοκληρωθοῦν πρὶν ἀπὸ τὴν περσικὴ εἰσβολή. Αὐτὲς εἶναι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐπέκταση τοῦ περιβόλου, στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, προκειμένου νὰ συμπεριληφθοῦν βοηθητικοῦ χαρακτήρα κτίρια, λόγῳ τῶν αὐξανόμενων ἀναγκῶν τοῦ ἱεροῦ, καὶ ἡ ταυτόχρονη διαμόρφωση τοῦ Καλλιχόρου φρέατος, στὴ μορφή ποὺ τὸ ξέρουμε σήμερα, καὶ τὸ ὁποῖο στὰ χρόνια τοῦ Πεισίστρατου βρισκόταν ἐλεύθερο κοντὰ στὸ Βόρειο Πυλῶνα, τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ὅχι βέβαια μὲ τὴ χαρακτηριστικὴ κατασκευὴ τῶν ὁμόκεντρων δακτυλίων, ἀλλὰ μὲ ἓνα ἀπλούστερο προστομαῖο, ἴσως ὁμοίας δομῆς μὲ τὴν ἐσωτερικὴ ἐπένδυση τῶν τοιχωμάτων τοῦ φρέατος καὶ ἡ ὁποία φαίνεται στὸ σχέδιο τομῆς ποὺ παραθέτουμε¹⁶⁹ (εἰκ. 4, 17).

166. IG I² 313 = IG I³ 386 στ. 103-110.

167. T.L. SHEAR Jr., ὁ.π. 140.

168. Σύμφωνα μὲ τὴ μέχρι τώρα ἐπικρατέστερη ἀποψη, ἡ κατεδάφιση τοῦ Ἑκατομπέδου καὶ ἡ ἀνέγερση τοῦ παλαιότερου Παρθενῶνα ἄρχισε μετὰ τὴ νίκη τῶν Ἀθηναίων στὸ Μαραθῶνα (DINSMOOR Jr., *Propylaea* 28 καὶ σημ. 55, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα βιβλιογραφία).

169. Ἡ λίθινη ἐπένδυση τῶν ἐσωτερικῶν κάθετων τοιχωμάτων τοῦ φρέατος δὲν ἀποκλείεται νὰ προϋπῆρχε τῆς κατασκευῆς τῶν ὁμόκεντρων δακτυλίων τοῦ προστομαίου καὶ τοῦ κτίσματος ποὺ περιέβαλλε τὸ Καλλιχόρον. Ἡ σχεδίαση τοῦ τρόπου δομῆς τῆς λίθινης αὐτῆς ἐπένδυσης βασίζεται σὲ ὀπτικές παρατηρήσεις καὶ σὲ γενικὲς μετρήσεις, λόγῳ τῶν δυσχερειῶν ποὺ παρουσιάζει ἡ ἀκριβὴς ἀποτύπωση τῶν λίθων στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ φρέατος.

Εικ. 22. Τὸ τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ νέα Κυρία Εἴσοδος, δίπλα στὸ Καλλίχορον.

Η ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ – Ο ΝΕΟΣ ΒΟΡΕΙΟΣ ΠΥΛΩΝ

Σύμφωνα με τα νέα στοιχεία που προέκυψαν ύστερα από τη λεπτομερή αποτύπωση, μελέτη και χρονολόγηση των έρειπίων του Καλλιχόρου, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε εν συντομία στη θεωρούμενη μέχρι τώρα κιμώνεια επέκταση του ιερού και να τοποθετήσουμε χρονολογικά τις εργασίες που έγιναν εκεί, κατά την περίοδο που ακολούθησε τη νίκη των Αθηναίων στο Μαραθώνα.

Φαίνεται ότι παράλληλα με την έναρξη των εργασιών κατεδάφισης του αρχαϊκού πεισιστράτειου Τελεστηρίου, προκειμένου να ανεγερθεί ένα μεγαλύτερο, προγραμματίστηκε και η επέκταση του περιβόλου, προς τα ΝΑ του πεισιστράτειου τείχους, στο τμήμα μεταξύ του πύργου H₂₅ και του γωνιακού, κάτω από τα Μεγάλα Προπύλαια, πύργου H₁₇. Οί λόγοι της επέκτασης αυτής υπαγορεύτηκαν από τις συνεχώς αυξανόμενες ανάγκες του ιερού σε βοηθητικούς χώρους και κτίρια (εἰκ. 22).

Ο νέος περίβολος ἐν εἶδει προτειχίσματος, μήκ. 110 μ., αποτέλεσε, ὅπως θὰ ἦταν φυσικό, τμήμα τῆς ὁχύρωσης τοῦ ἱεροῦ. Τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ προτειχίσματος τὸν ἀποδώσαμε ἐξαιτίας τοῦ πάχους τοῦ τείχους αὐτοῦ, ἐξαιρετικὰ λεπτοῦ γιὰ πλίνθινη ἀμυντικὴ κατασκευή, μόλις 1.70-1.80 μ. Ἡ κατασκευὴ ἐνὸς τόσο λεπτοῦ τείχους, ἂν καὶ δὲν ἀποτελεῖ μοναδικὴ περίπτωση¹⁷⁰, φαίνεται ὅτι ἀποτολμήθηκε ἐφόσον τὸ τεῖχος αὐτὸ δὲν προστάτευε ζωτικῆς σημασίας τότε κτίρια¹⁷¹, ἐνῶ φυσικὰ τὴν κύρια ἐξασφάλιση στὸ ἱερὸ παρείχε πάντοτε τὸ ἰσχυρὸ πεισιστράτειο τεῖχος, ποὺ παρέμενε στὴ θέση του, 30 μ. πρὸ πίσω. Πάντως, τὸ προτείχισμα αὐτὸ παρείχε ἐπαρκὴ προστασία, ἀφοῦ ἀπέτρεπε τὸν ἐχθρὸ νὰ ἐπιτεθεῖ, ὁ ὁποῖος ἐξάλλου δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ γνωρίζει τὸ πάχος του. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ Πέρσες, κατὰ τὴν ἐπίθεσή τους στὸ ἱερὸ, δὲ διέσπασαν τὸ τεῖχος ἐδῶ, ὅπου ἦταν πρὸ ἀδύνατο, ἀλλὰ εἰσέβαλαν ἀφοῦ κατέστρεψαν τὸ ἰσχυρὸ πεισιστράτειο τεῖχος, δυτικὰ τοῦ πύργου H₂₅, μπροστὰ στὸ ἀνάλημμα τῆς αὐλῆς τοῦ Τελεστηρίου.

Τὸ νέο τεῖχος, ξεκινώντας ἀπὸ τὸν πύργο H₂₅, ἀκολουθεῖ μιὰ προσεκτικὰ μελετημένη πορεία ὥστε, περνώντας πολὺ κοντὰ πίσω ἀπὸ τὸ Καλλιχόρον, ποὺ παραμένει ἐκτὸς τῶν τειχῶν, νὰ καταλήξει στὸν ὑπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια γωνιακὸ πεισιστράτειο πύργο. Στὴν ἀρχὴ καὶ στὸ τέλος τῆς διαδρομῆς του, ὑπὸ τὴν προστασία τῶν ἰσχυρῶν πύργων, δημιουργήθηκαν δύο πύλες,

170. Τὸ τεῖχος τῶν Ἀθηνῶν στὴν Πνύκα, πίσω ἀπὸ τὴν Ἀνατολικὴ Στοά, εἶχε πλ. μόλις 1.35 μ., ἀλλὰ ἦταν ἐνισχυμένο ἐσωτερικὰ μὲ τετράγωνες ἀντηρίδες-πεσσοὺς ποὺ διαμόρφωναν ψηλὰ τοξοστοιχία, ἡ ὁποία ἔφερε τὸν περίδρομο γιὰ τὴν περιπολία καὶ τὴν ἄμυνα τῆς φρουρᾶς (H. THOMPSON and R. SCRANTON, *Stoas and City Walls on the Pnyx*, *Hesperia* 12, 1943, *The White Poros Wall along the Central Pnyx* 342-352 πίν. 14-16, εἰδικὰ 346).

171. Οἱ σιροὶ κατασκευάστηκαν ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ (NOACK, *Eleusis* 190 εἰκ. 76 καὶ 313 κέ.).

ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία δίπλα στὸν πύργο H₂₅ διασώθηκε σχεδὸν ἀνέπαφη¹⁷² (πίν. 23). Ἡ ἄλλη, ποὺ ἀποτελέσκει καὶ τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ἀφοῦ συνέπιπτε μὲ τὸν ἄξονα τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ, ἐξαφανίστηκε ὀλοσχερῶς μαζὶ μὲ τὸν πύργο, ὅταν καλύφθηκε ἀπὸ τὸ χυτὸ κονίαμα τῆς θεμελίωσης τῶν ρωμαϊκῶν αὐτῶν Προπυλαίων τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. (ἀναδ. σχ. 2).

Στὴν περιοχὴ κοντὰ στὸ Καλλίχορον φρέαρ δημιουργήθηκαν δύο πύλες, μιὰ ἐσωτερικὴ, ὁ παλαιὸς Βόρειος Πυλὼν, ἡ μέχρι τότε κύρια εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ, ποὺ παρέμεινε στὴ θέση της, καὶ μιὰ ἐξωτερικὴ, ποὺ ἀποτελέσκει τὴ νέα Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, τὸ Βόρειο Πυλῶνα (εἰκ. 8). Τὸ στοιχεῖο τῶν δύο διαδοχικῶν πυλῶν διατηρήθηκε στὴ συνέχεια σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ καὶ τονίστηκε ἀκόμα περισσότερο στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους μὲ τὴν ἀνέγερση τῶν πολυτελῶν Μικρῶν Προπυλαίων τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης τὸν 1ο αἰ. π.Χ., στὴ θέση τοῦ ἐσωτερικοῦ πεισιστράτειο Πυλῶνα, καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων στὸ 2ο αἰ. μ.Χ., στὴ θέση τῆς ἐξωτερικῆς πύλης, τοῦ Βόρειου Πυλῶνα¹⁷³. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ νέου Βόρειου Πυλῶνα τοῦ ἱεροῦ, εἶναι βέβαιο ὅτι ἀκολουθοῦσε τὸν τύπο καὶ τὶς διαστάσεις τῆς σωζόμενης πύλης κοντὰ στὸν πύργο H₂₅, στὴν ἄλλη ἄκρη τοῦ τείχους¹⁷⁴.

ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΤΗΣ ΠΥΛΗΣ ΣΤΟΝ ΠΥΡΓΟ H₂₅

Τὴν πύλη πρῶτος ἀποκάλυψε ὁ Φίλιος, κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ 1882¹⁷⁵, δίχως νὰ τὴ χρονολογήσει. Ὁ χώρος καθάριστηκε ἐκ νέου τὸ 1906 ἀπὸ τὸν F. Noack καὶ ἡ πύλη μελετήθηκε διεξοδικά. Ὁ Noack ὑποστήριξε ὅτι ἡ πύλη αὐτὴ ἀποτελοῦσε τὸν ἀρχαιότερο πυλῶνα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὴ χρονολόγησε, μαζὶ μὲ τὸ τεῖχος, ὡς ἀρχαϊκὴ καὶ ὅτι προηγεῖται τοῦ πεισιστράτειο ὀχυρωματικοῦ περιβόλου¹⁷⁶. Ὁ Κουρουνιώτης τὸ 1933 καὶ 1934 μελέτησε ξανὰ τὴν περιοχὴ καὶ ἀπέδωσε τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης καὶ τοῦ τείχους στὸν Κίμωνα, ἄποψη ποὺ ἐπικράτησε¹⁷⁷. Στὸ συμπέρασμα ὅμως αὐτὸ δὲν ὠδηγήθηκε ἀπὸ συγκεκριμένα εὐρήματα, ἐφόσον, ὅπως ὁ ἴδιος ἀναφέρει, στὸ σημεῖο ποὺ ἐπιχείρησε τὴν ἀνασκαφὴ παραδόξως δὲ βρέθηκαν ὄστρακα στὰ στρώματα τῆς

172. Ἡ πύλη αὐτὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ καταργήθηκε ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Περικλῆ, ὅταν κατασκευάστηκε στὴν ἴδια θέση ὁ νέος περίκλειος περίβολος καὶ τὸ λοξὸ ἀνάλημμα. Ὁλη ἡ περιοχὴ τότε καλύφθηκε ἀπὸ τὶς τεράστιες ἐπιχώσεις τῆς νέας ἐπέκτασης τῆς αὐλῆς τοῦ Τελεστηρίου (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, *Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου* 23 σχ. Β).

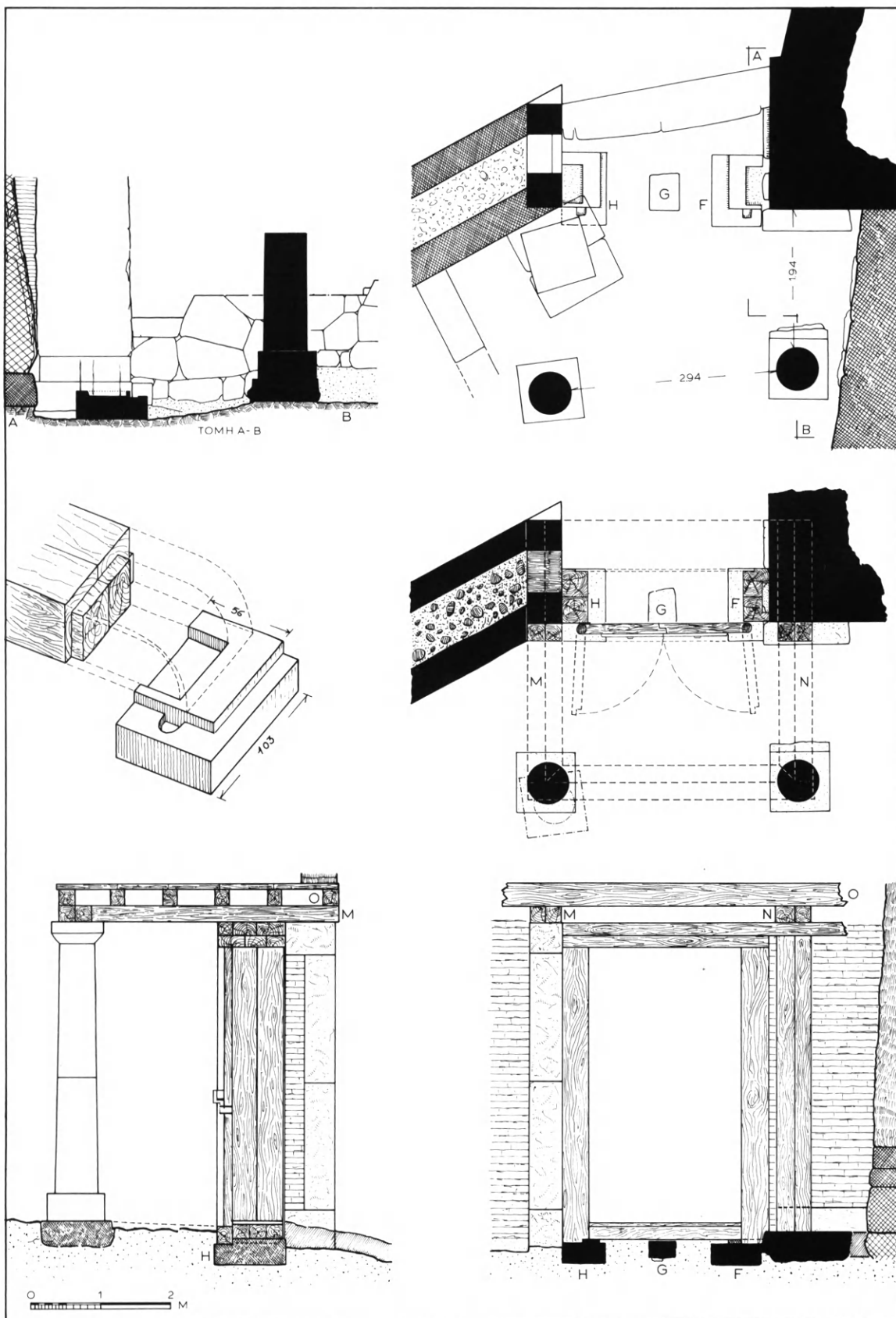
173. Ἡ ἀνέγερση σὲ διαφορετικὲς χρονικὲς περιόδους τῶν δύο προπυλαίων εἶναι καὶ ἡ αἰτία τῆς πραγματικῆς ἀνορθόδοξης τοποθέτησής τους, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ σχέση τοῦ ἑνὸς μὲ τὸ ἄλλο. Ἡ τοποθέτηση αὐτῆς, ὅπως ἦταν φυσικὸ, ὑπαγορεύτηκε ἀπὸ τὸν τρόπο ποὺ ἦταν ἤδη διαμορφωμένα τὰ τεῖχη καὶ οἱ πύλες, περιορίζοντας ἔτσι σημαντικὰ τὶς δυνατότητες μιᾶς πρὸ ὀρθολογιστικῆς διάταξης.

174. Οἱ πύλες αὐτές, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ σημασία ποὺ εἶχαν λόγῳ θέσεως στὴ λειτουργία τοῦ ἱεροῦ, δὲ φαίνεται νὰ παρουσίαζαν ἄλλες διαφορὲς μεταξὺ τους ὡς πρὸς τὴν τυπολογία καὶ τὶς διαστάσεις. Σὲ ἀπόδειξη τῶν παραπάνω ἀναφέρουμε ὅτι ὁ μεταγενέστερος περίκλειος Νότιος Πυλὼν, τοῦ ὁποῖου τὰ εἰρήπια βρέθηκαν στὴ νοτιο-δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Τελεστηρίου, εἶχε πλ. 3.00 μ., ἦταν δηλαδὴ μόλις κατὰ 10 ἐκ. πλατύτερος ἀπὸ τὴ σωζόμενη κοντὰ στὸν πύργο H₂₅ παλαιότερη πύλη τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης. Ἐπίσης τὴν ἐμμεῖτο καὶ τυπολογικά, μὲ τὴν ἐπανάληψη τῆς δικιόνιας πρόστασης ἐσωτερικά, τῆς ὁποίας σώθηκαν μόνο οἱ στυλοβάτες. Ἐπειδὴ τὸ νότιο σκέλος τοῦ περίκλειου τείχους, ὅπου διανοίγονταν ὁ Νότιος Πυλὼν, κατεδαφίστηκε συστηματικὰ κατὰ τὶς ἐργασίες τῆς νότιας ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, ὅ.π. 28, 29), οἱ λίθινες βάσεις τῶν ξύλινων πλαισίων καὶ τῶν στροφῶν τῆς θύρας ἀφαιρέθηκαν, γι' αὐτὸ δὲ βρέθηκαν στὴ θέση τους κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ. Ἐχῶ τὴ γνώμη ὅτι τὰ κατώτατα αὐτὰ λίθινα μέλη τοῦ θυρώματος, ποὺ διαμόρφωναν ἓνα ἰδιόμορφο διαλυμένο κατώφλι τυπικὸ στὶς πύλες καὶ τοὺς πυλῶνες τοῦ ἱεροῦ (βλ. πκ. σημ. 328), ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ θύρωμα τοῦ νέου Νότιου Πυλῶνα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ὅπου καὶ βρέθηκαν. Γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ περίκλειου Νότιου Πυλῶνα, βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΥ, *Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου* 24-26 εἰκ. 21, 22 καὶ σχ. Β. Γιὰ τὸ Νότιο Πυλῶνα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., βλ. NOACK, ὅ.π. 204 εἰκ. 80-81 καὶ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἐλευσινιακά* 194 κέ. εἰκ. 2.

175. ΠΑΕ 1882, 92 πίν. Γ'.

176. NOACK, ὅ.π. 32 κέ. πίν. 13 καὶ 14.

177. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1933 22 καὶ *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1934 33 κέ.

Εικ 23. Ἡ πύλη στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης. Κάτοψη, τομὴ καὶ ἀναπαράσταση κατὰ τὸν F. Noack.

κιμώνειας επέκτασης, αλλά ούτε και σὲ μεταγενέστερα¹⁷⁸. Συνεπῶς, ἡ ἀπόδοση τῆς πύλης, τοῦ τείχους καὶ τῆς επέκτασης τοῦ ἱεροῦ στὸν Κίμωνα στηρίχτηκε κυρίως στὴν προσωπικὴ γνώμη τοῦ Κουρουνιώτη καὶ ὄχι σὲ συγκεκριμένα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, ἄποψη ποὺ διατήρησε μέχρι τέλους καὶ ὁ Τραυλός¹⁷⁹.

Σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τῆς πύλης ἔχουν γραφεῖ ἀρκετά. Ἡ πιὸ πλήρης περιγραφὴ μέχρι τώρα παραμένει αὐτὴ τοῦ Noack, ἂν καὶ ἡ ἀναπαράσταση τὴν ὁποία ἐπιχειρεῖ, δὲν κρίνεται ἀπόλυτα ἱκανοποιητικὴ¹⁸⁰ (εἰκ. 23).

Ἡ πύλη στὴ βορειοανατολικὴ τῆς πλευρᾶ ὀρίζεται μὲ ἓνα σταθμὸ ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο τετράγωνους, ἀπὸ κογχυλιάτη λίθο πεσσούς, ποὺ ἀπέχουν ὁ ἓνας ἀπὸ τὸν ἄλλον 0.60 μ., ἔχουν ὕψ. 3.67 μ. καὶ συνδέονται μὲ ὀριζόντιο πώρινο ἐπιστύλιο ὕψ. 0.475 μ. (πίν. 24α). Ὁ σταθμὸς αὐτὸς ἐδράζεται στὸ ἀπὸ ὀρθογώνιους πώρινους δόμους λιθολόγημα τοῦ τείχους¹⁸¹. Ἡ στέρεη κατασκευὴ τοῦ χρησίμευε στὸ νὰ συγκρατεῖ τὴν πλίνθινη ἀνωδομὴ τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, τὸ ὁποῖο κατέληγε στὴ βορειοανατολικὴ πλευρᾶ τῆς πύλης αὐτῆς. Τὸ κενὸ μεταξὺ τῶν πεσσῶν τοῦ σταθμοῦ συμπληρωνόταν μὲ ὠμὲς πλίνθους, ἐπιτυγχάνοντας ἔτσι τὴν καλύτερη συναρμογὴ τοῦ μὲ τὸ τεῖχος. Ὁ ἄλλος σταθμὸς τῆς πύλης, πρὸς τὴν πλευρᾶ τοῦ πύργου H₂₅, ἦταν ἀπλούστερης κατασκευῆς, ἀπὸ ὠμὲς πλίνθους μέχρι ψηλά (ἐφόσον οἱ ὠθήσεις ἐδῶ ἦταν μικρές), καὶ ἐδραζόταν παρομοίως σὲ πώρινο θεμέλιο, 0.55 μ. περίπου ψηλότερα ἀπὸ τὶς λίθινες βάσεις τῶν στροφῶν τῶν θυροφύλλων ποὺ ἔκλειναν τὴν πύλη (πίν. 25γ). Οἱ βάσεις αὐτές, κατασκευασμένες ἀπὸ ἔλευσίνιο λίθο, σώθηκαν στὴ θέση τους καὶ φέρουν ρηχοὺς τετράγωνους τὸρμους γιὰ τὴν ὑποδοχὴ τῶν χονδρῶν ξύλων τοῦ πλαισίου τοῦ ἀνοίγματος, ὅπως καὶ τὸρμους γιὰ τὴν ἔνθεση τῶν χάλκινων ληνῶν, μέσα στοὺς ὁποίους γύριζαν οἱ στροφεῖς τῆς δίφυλλης θύρας τῆς πύλης (εἰκ. 23, πίν. 25).

Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο σταθμῶν εἶναι 2.895 μ., ἐνῶ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν χονδρῶν ξύλων τοῦ πλαισίου τὸ ὠφέλιμο ἄνοιγμα τῆς πύλης ὑπολογίζεται στὰ 2.30 μ. Ἐφόσον τὸ πλῆθος καὶ οἱ βάσεις τῶν στροφῶν τῆς θύρας ἦταν τοποθετημένα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρᾶ τοῦ τείχους, ἐξωτερικὰ διαμορφωνόταν μικρὸ πρόθυρο, βάθ. 0.90 μ. καὶ πλάτους ἴσου μὲ τὴν ἀπόσταση ποὺ μετρήσαμε μεταξὺ τῶν σταθμῶν (2.895 μ.). Στὴ στραμμένη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ πλευρᾶ τῆς πύλης ὑπῆρχε κανονικὸ πρόπυλο, μὲ δύο κίονες ἐκατέρωθεν τῆς εἰσόδου, ποὺ ἀπεῖχαν ἀπὸ τοὺς σταθμοὺς 2.60 μ.¹⁸² (εἰκ. 23, πίν. 23, 24). Οἱ δύο κίονες εἶχαν μεταξόνιο 3.68 μ., ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ἀράβδωτους πώρινους σφονδύλους, μὲ διάμ. στὴ βάση 0.62 μ. καὶ ἐδράζονταν σὲ τετραγωνικῆς κάτοψης πώρινους στυλοβάτες, διαστ. 0.85 × 0.85 μ. καὶ συν. ὕψ. 0.78 μ.¹⁸³. Ἀπὸ τοὺς στυλοβάτες αὐτοὺς, ὁ ἓνας βρίσκεται ἀκόμα στὴ θέση του, μὲ τὸν κατώτερο σφόνδυλο τοῦ κίονα ἐπάνω του, ἐνῶ ὁ δεύτερος μετατοπίστηκε ἐλαφρὰ κατὰ τὴν κατασκευὴ τῶν περικλειῶν σιρῶν¹⁸⁴. Ὁ κατώτερος σφόνδυλος τοῦ ἄλλου κίονα ἔχει ἐπίσης σωθεῖ καὶ εἶναι τοποθετημένος στὴν ἐσωτερικὴ πλευρᾶ τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, δίπλα στὴν πύλη ὅπου καὶ βρέθηκε (πίν. 24β).

178. Τὰ τελευταῖα ὄστρακα ποὺ βρέθηκαν ἦταν πρωτοκορινθιακά (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1934 40 σημ. 1).

179. TRAVLOS, *Attika* 94.

180. NOACK, ὁ.π. *Das alte Propylon* 32-39 εἰκ. 13, 14. Ἐπίσης MYLONAS, *Eleusis* 108-109.

181. Οἱ πώρινοι αὐτοὶ δόμοι, πᾶς. 0.40-0.50 μ., χτισμένοι ἰσόδομα, διαμορφώνουν τὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ τείχους. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἦταν γεμισμένο μὲ ἀργοὺς λίθους καὶ πηλό. Ἡ θεμελίωση τοῦ τείχους ἔχει γίνῃ ὁμοίως μὲ ὀρθογωνικὰ κομμένους πωρολίθους ποὺ, τοποθετημένοι ἐγκάρσια, προεξέχουν ἀπὸ τὸ τεῖχος κατὰ 0.35-0.40 μ.

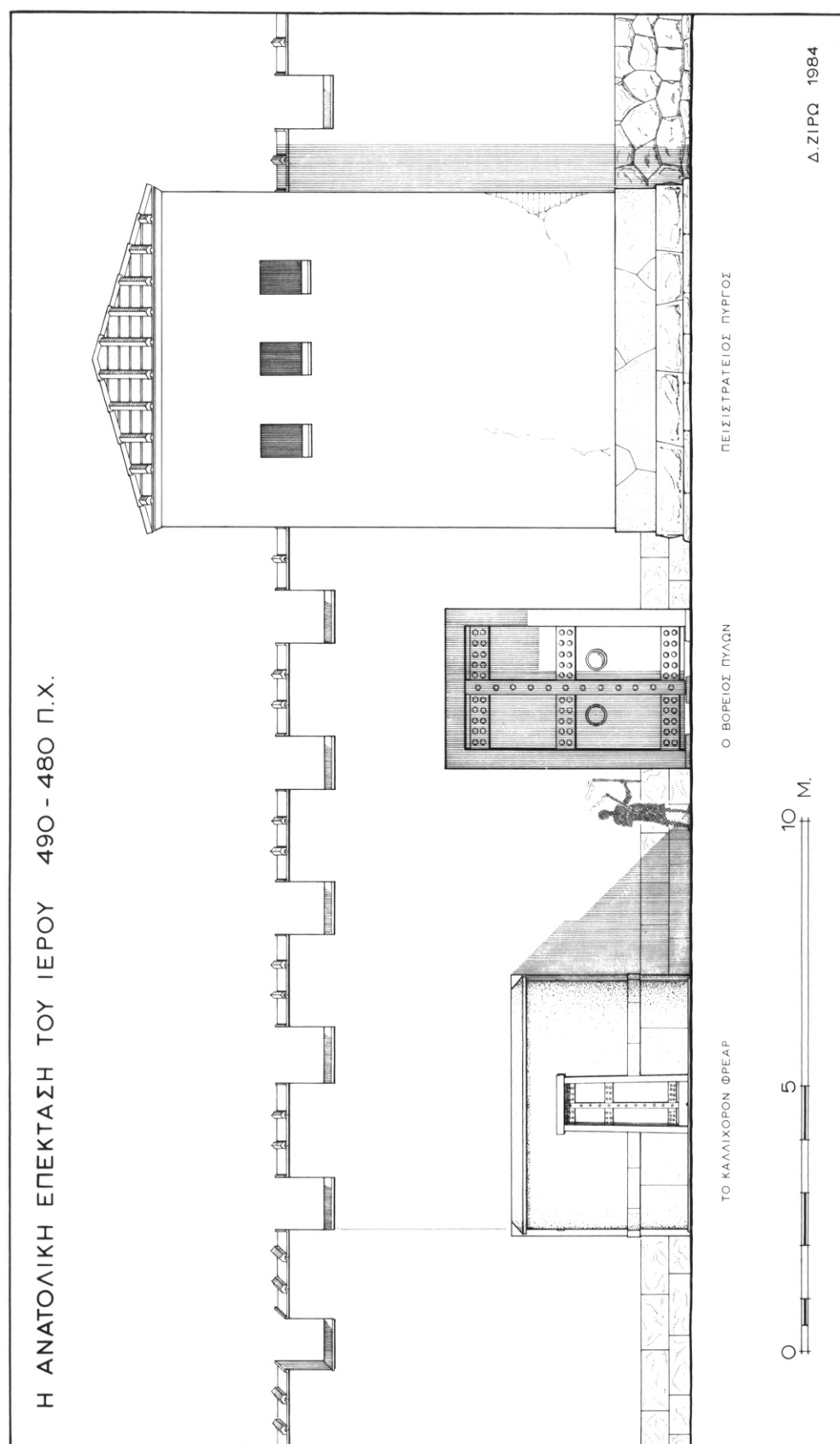
182. Ἡ μέτρηση ἔγινε στὸ κέντρο τοῦ κίονα.

183. Οἱ στυλοβάτες αὐτοὶ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο ὀριζόντιες στρώσεις δίδυμων πωρολίθων. Ἡ ἀνώτερη στρώση, ὕψ. 0.50 μ. περίπου, ἀποτελεῖ τὸν καθαυτὸ στυλοβάτη καὶ προεξείχε ἐξ ὁλοκλήρου ἀπὸ τὸ ἔδαφος. Ἡ κατώτερη στρώση, ἐλαφρὰ διευρυμένη, λειτουργοῦσε ὡς θεμέλιο-εὐθυντήρια.

184. NOACK, ὁ.π. εἰκ. 13.

Είκ. 24. Τὸ δικιόνιο ἐσωτερικὸ προστώο τῶν δύο πυλῶν τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης. Ἀναπαράσταση.

Εικ. 25. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὸ 490-480 π.Χ. Ἀναπαράσταση.

Σχετικά με τη μορφή της πύλης αυτής, πιστεύουμε ότι ο Noack έχει όρθα ερμηνεύσει, ως ένα σημείο, τα στοιχεία που μάς παρέχουν πληροφορίες σχετικά με την κατασκευή της. Θα προχωρήσουμε στη συμπλήρωση της παλαιάς αυτής αναπαράστασης προσθέτοντας δικλινή, κεραμοσκεπή, ξύλινη στέγη, σύμφωνα με στοιχεία που προέκυψαν από τη μελέτη της οικόδομικής επιγραφής για την επισκευή των πυλών και του τείχους της Έλευσίνας¹⁸⁵, των μέσων του 4ου αϊ. π.Χ. (είκ. 24).

Θα διορθώσουμε επίσης την παλαιά αναπαράσταση του ξύλινου πλαισίου της θύρας, σε ένα συγκεκριμένο σημείο. Ο Noack υποστηρίζει ότι πάνω στις λίθινες βάσεις των στροφέων πατούσε ξύλινο οριζόντιο κατώφλι, ύψ. 0.22 μ. (είκ. 23). Στην ιδέα αυτή θα κατέληξε άσφαλως εξαιτίας της ύψομετρικής διαφοράς που παρατηρείται μεταξύ των λίθων του στυλοβάτη και των λίθινων βάσεων του πλαισίου της θύρας. Έπειδή, λοιπόν, ή άνω οριζόντια επιφάνεια των βάσεων αυτών βρίσκεται λίγα εκατοστά χαμηλότερα από το οριζόντιο επίπεδο έδρασης του λίθου της ανώτερης στρώσης του στυλοβάτη πάνω στην ευθυνηρία, ή διαφορά αυτή μηδενίζεται με την προσθήκη του ξύλινου κατωφλιού και τη μικρή επίχωση που δημιουργείται. Άσφαλως δεν είναι δυνατό να δεχτούμε ως όρθη τη λύση που προτείνει ο Noack, όχι μόνο λόγω της ταχύτατης φθοράς του ξύλου από την υγρασία, αν ήταν πράγματι τοποθετημένο στη θέση αυτή, αλλά κυρίως επειδή θα αποτελούσε εμπόδιο για τη διέλευση των άμαξων που μετέφεραν εφόδια στο ιερό.

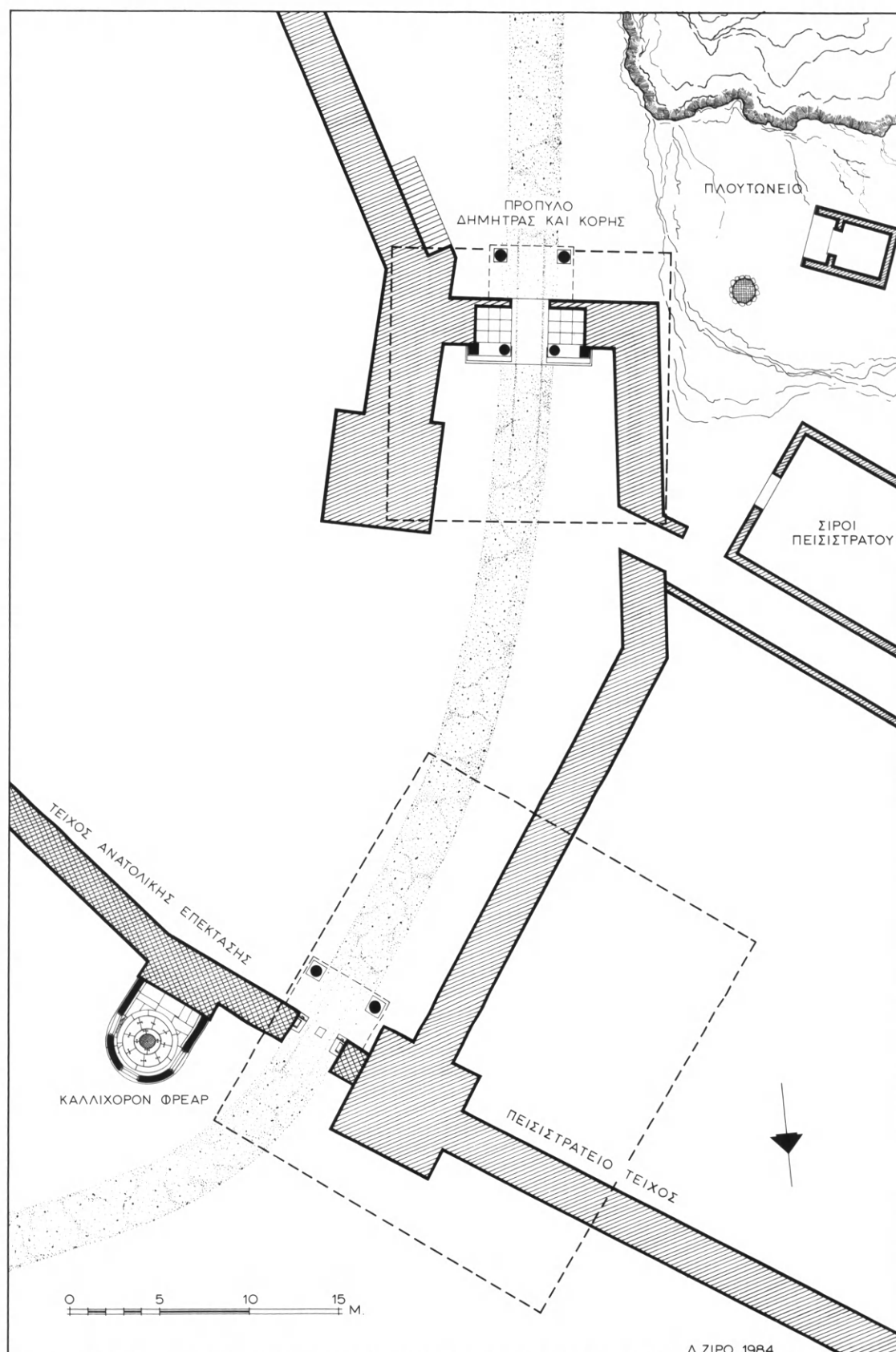
Στην πραγματικότητα έναιο κατώφλι δεν υπήρχε. Αυτό διαμορφωνόταν κατ' οικονομίαν από τις προεξέχουσες πάνω από το έδαφος δύο λίθινες βάσεις του ξύλινου θυρώματος, τοποθετημένες εκατέρωθεν της εισόδου, και το μικρό πλακοειδή λίθο που βρέθηκε στον άξονα του ανοίγματος, χρήσιμο για την εξασφάλιση της έδρασης των δύο φύλλων της θύρας στο κέντρο, όταν ήταν κλειστή (πίν. 23, 25α,β). Το διάστημα μεταξύ των τριών λίθων ήταν στρωμένο με χώμα, ώστε να διευκολύνονται οι τροχοί των άμαξων που έμπαιναν στο βοηθητικό χώρο του ιερού (είκ. 24). Ο τρόπος αυτός κατασκευής συναντάται γενικά σε εισόδους από όπου περνούσαν τροχοφόρα και είναι χαρακτηριστικό ότι με ανάλογο τρόπο είχε διαμορφωθεί το κατώφλι του Νότιου Πυλώνα του 5ου και του 4ου αϊ. π.Χ.¹⁸⁶. Όσο για τη μικρή ύψομετρική διαφορά, ή οποία πράγματι διαπιστώνεται, δε δημιουργούσε απολύτως κανένα πρόβλημα στη λειτουργία της πύλης, εφόσον το μεταξύ της θύρας και των στυλοβατών έδαφος μπορούσε να είναι ελαφρά επικλινές¹⁸⁷.

Όπως λοιπόν προαναφέραμε, είμαστε βέβαιοι ότι ο νέος Βόρειος Πυλώνας ακολούθησε τον τύπο και τις διαστάσεις της πύλης που διασώθηκε στο ανατολικό άκρο του νέου τείχους, δίπλα στον πύργο H₂₅, και την οποία διεξοδικά περιγράψαμε (βλ. ππ. σημ. 174). Η γενική εικόνα της νέας Κυρίας Εισόδου, μετά την ανέγερση του τείχους της Ανατολικής Έπέκτασης και τη διαμόρφωση του Καλλιχόρου φρέατος, παρουσιάζεται στο σχέδιο αναπαράστασης που παραθέτουμε (είκ. 25).

185. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Έλευσινιακά* 200-201.

186. Βλ. σχετ. NOACK, δ.π. 204 είκ. 80, 81. Επίσης ππ. σημ. 174. Άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα παρόμοιας διαμόρφωσης κατωφλιών στην κλασική εποχή, είναι οι δύο είσοδοι του βόρειου στωικού οικόδομήματος πίσω από την κυρίως Στοά των Άρκτων, στο ιερό της Άρτέμιδος στη Βραυρώνα (ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στοά Βραυρώνος* 123 κέ. σχ. 88, 89, 92 και σ. 140).

187. Και ο περίκλειος Νότιος Πυλώνας, που είχε παρόμοια μορφή με το υπό εξέταση πρότυπο, παρουσίαζε έντονη ύψομετρική διαφορά μεταξύ της θύρας στο τείχος και του προπύλου, λόγω του ανηφορικού του εδάφους στο σημείο αυτό (βλ. σχετ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-ΤΡΑΥΛΟΥ, δ.π. 24, 25 είκ. 21, 22).

Εικ. 26. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ

med. s. IV. στοιχ. 25.	ΦΙΛΙΠΠΟΣ ΕΊΠΕΝ· ΕΠΕΙΔΗ ΔΕΡΚΥΛ- ΟΣ Θ ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΦΙΛΟΤΙΜΕΊΤΑΙ Π- ΕΡΊ ΤΟΝ ΔΗΜΟΝ ΤΟΝ ΉΛΕΥΣΙΝΙΩΝ Τ- Α ΤΕ ΆΛΛΑ ΚΑΊ ΘΨΩΣ ΆΝ ΟΊ ΠΑΊΔΕΣ Π- 5 ΑΙΔΕΎΩΝΤΑΙ ΟΊ ΕΝ ΤΩΊ ΔΗΜΩΊ, ΔΕΔ- ΟΧΘΑΊ ΉΛΕΥΣΙΝΙΟΊΣ ΕΠΑΙΝΕΣΑΊ ΔΕΡΚΥΛΟΝ ΑΎΤΟΚΛΕΟΥΣ ΑΓΝΟΥΣ- ΙΟΝ ΚΑΊ ΣΤΕΦΑΝΩΣΑΊ ΧΡΥΣΩΊ ΣΤΕ- ΦΆΝΩΊ ΑΠΟ Π ΔΡΑΧΜΩΝ ΚΑΊ ΑΝΕΊΠΕ- 10 ΊΝ ΤΟΝ ΣΤΕΦΑΝΟΝ ΉΛΕΥΣΙΝΙ ΕΝ ΤΩ- Ι ΘΕΆΤΡΩΊ ΤΡΑΓΩΙΔΩΝ ΤΩΊ ΑΓΩΝΊ ΘΤΙ ΣΤΕΦΑΝΩΊ Θ ΔΗΜΟΣ Θ ΉΛΕΥΣΙΝ- ΙΩΝ ΔΕΡΚΥΛΟΝ ΑΎΤΟΚΛΕΟΥΣ ΑΓ- ΝΟΥΣΙΟΝ ΑΡΕΤΗΣ ΕΝΕΚΑ ΚΑΊ ΦΙΛΟ- 15 ΤΙΜΙΑΣ ΤΗΣ ΕΊΣ ΤΟΝ ΔΗΜΟΝ ΤΟΝ ΉΛ-	ΕΥΣΙΝΙΩΝ· ΕΊΝΑΊ ΔΕ ΑΎΤΩΊ ΑΤΕΛΕ- ΙΑΝ ΚΑΊ ΠΡΟΕΔΡΙΑΝ ΕΝ ΤΩΊ ΔΗΜΩΊ ΤΩΊ ΉΛΕΥΣΙΝΙΩΝ ΚΑΊ ΚΑΛΕΊΤΩ ΑΎ- ΤΟΝ Θ ΔΗΜΑΡΧΟΣ Θ ΑΕΊ ΔΗΜΑΡΧΩΝ Ε- 20 ΊΣ ΤΗΝ ΠΡΟΕΔΡΙΑΝ· ΝΕΜΕΊΝ ΔΕ ΑΎΤ- ΩΊ ΚΑΊ ΜΕΡΙΔΑ ΕΚ ΤΩΝ ΊΕΡΩΝ ΚΑΘΑ- ΠΕΡ ΉΛΕΥΣΙΝΙΟΊΣ ΤΟΝ ΔΗΜΑΡΧΟΝ ΤΟΝ ΑΕΊ ΔΗΜΑΡΧΟΥΝΤΑ. ΑΝΑΓΡΆΥΑ- Ι ΔΕ ΤΟΔΕ ΤΟ ΥΉΦΙΣΜΑ ΕΝ ΣΤΗΛΗΊ Λ- 25 ΘΊΝΗΊ ΚΑΊ ΣΤΗΣΑΊ ΠΑΡΆ ΤΑ ΠΡΟΠ- ΥΛΑΙΑ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡ[Ρ]ΟΣ ΚΑΊ ΤΗΣ ΚΟ- ΡΗΣ, ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΝΑΊ ΔΕ ΤΗΣ ΑΝΑΓΡ- ΑΦΗΣ ΤΟΥΣ ΠΑΤΕΡΑΣ ΤΩΝ ΠΑΊΔΩΝ Μ- ΕΤΆ ΤΟΥ ΔΗΜΑΡΧΟΥ.
---------------------------	--	--

(IG II 1² 1187)

Τὸ παραπάνω ψήφισμα τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ βρέθηκε στὴν Ἐλευσίνα τὸν περασμένο αἰώνα¹⁸⁸, ἀποτελεῖ μία ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες γραπτὲς μαρτυρίες ὅτι ὑπῆρχαν προπύλαια ἀφιερωμένα στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Κόρη, στὸ ἱερὸ τῆς θεᾶς, ἐκεῖ. Μὲ βάση τὴν παραπάνω μαρτυρία, ὁ Noack, τὸ 1926, ὑπέθεσε ὅτι τὰ προπύλαια αὐτὰ κοσμοῦσαν πύλη τοῦ ἱεροῦ καὶ μάλιστα τὴν κύρια εἴσοδό του, τὸν πεισιστράτειο Βόρειο Πυλῶνα, ποῦ, ὅπως εἶδαμε, βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὰ μεταγενέστερα ρωμαϊκὰ προπύλαια τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης, τὰ γνωστὰ ὡς Μικρὰ Προπύλαια, ποὺ ἀντικατέστησαν τὸ ἐλληνικὸ πρόπυλο στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.¹⁸⁹.

Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, κατὰ τὴν ἔρευνα τῶν ἐρειπίων μικρῶν οἰκίσκων ρωμαϊκῶν χρόνων, μέσα στὸν περίβολο τοῦ ἱεροῦ, στὴ βορειοανατολικὴ πλευρά του καὶ νότια τοῦ Καλλιχόρου, βρέθηκε ἀπὸ τὸν Τραυλὸ ἐντοιχισμένο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ρωμαϊκὰ οἰκήματα μικρὸ θραῦσμα ἐνεπίγραφης στήλης, ποὺ ἀφοροῦσε τὴ συγγραφὴ ὑποχρεώσεων γιὰ τὴν ἐπισκευὴ τῶν πυλῶν τοῦ τεῖχους τῆς Ἐλευσίνας. Τὴν ἐπιγραφὴ αὐτὴ μελέτησε καὶ δημοσίευσε ὁ Κουρουνιώτης¹⁹⁰. Στὴ

188. IG II 1² 1187 καὶ HÖRMANN, *Innere Propyläen* 17.

189. NOACK, ὁ.π. 210 σημ. 3. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ τοῦ Noack δὲν ἔγινε βάσει τοῦ συλλογισμοῦ ποῦ παραθέσαμε, δηλαδὴ ἀντικατάσταση τοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης μὲ τὰ Μικρὰ Προπύλαια, ἀλλὰ ἐπειδὴ αὐτὸς πίστευε ὅτι τὸ πεισιστράτειο τεῖχος τοῦ ἱεροῦ τερμάτιζε στὸ Πλουτώνιο, ὅπου καὶ ἀνοιγόταν ἡ κύρια εἴσοδος στὸ ἱερὸ. Οἱ μεταγενέστερες ὁμῶς ἔρευνες τῶν Κουρουνιώτη-Τραυλοῦ ἔδειξαν ὅτι τὰ τεῖχη συνέχιζαν καὶ πέραν τοῦ Πλουτωνίου, γύρω ἀπὸ τὸ λόφο, ὅπου ἦταν χτισμένη ἡ πόλη τῆς Ἐλευσίνας (TRAVLOS, *Topography of Eleusis* 138-147).

190. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 189-208.

μελέτη του αυτή έδειξε ότι ή έπιγραφή άφοροϋσε την έπισκευή περισσότερων πυλών από τις μέχρι τότε γνωστές¹⁹¹. Φάνηκε συνεπώς ότι τὸ τεῖχος τοῦ ἱεροῦ ἐκτεινόταν καὶ πέρα ἀπὸ τὰ στενὰ ὄριά του, περιλαμβάνοντας ὁλόκληρη τὴν πόλη τῆς Ἑλευσίνας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ βεβαιώθηκε μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ πεισιστράτειου τεῖχους, ποὺ ἐκτεινόμενο πρὸς Δ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων σὲ μῆκ. 100 μ. περίπου, ἔφτανε μέχρι τὸ ὕψος τῶν Μεγαρικῶν πυλῶν¹⁹² (εἰκ. 5, 39). Ἀπὸ ἐκεῖ, καμπτόμενο πρὸς Ν-ΝΔ, συνέχιζε ὥστε νὰ περιλάβει τὸ λόφο ὅπου ἦταν χτισμένη ἡ πόλη τῆς Ἑλευσίνας. Στὴν ἴδια μελέτη, ὁ Κουρουνιώτης προσπάθησε νὰ ἐρμηνεύσει τὴ θέση τῶν πυλῶν τῆς πόλης σύμφωνα μετὰ τὴν έπιγραφὴ καὶ τις πύλες αὐτὲς παρουσίασε σὲ πρόχειρο σκαρίφημα, ποὺ σχεδίασε ὁ Ι. Τραυλός.

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τις έπισκευὲς στὶς πύλες καὶ πυλίδες τοῦ τεῖχους, ἡ έπιγραφὴ ἀπὸ τὸ στ. 37 κέ. ἀναφερόταν σὲ έπισκευὲς οἰκοδομήματος μετὰ κίονες, στυλοβάτη ἀπὸ ἔλευσινο λίθο καὶ στέγη μετὰ κεραμίδια. Μετὰ τὴν περιγραφὴ τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν τελειώνει καὶ τὸ σωζόμενο θραῦσμα τῆς έπιγραφῆς. Ὁ Κουρουνιώτης ἐπεσήμανε τὴν παρατηρούμενη αὐτὴ διαφορὰ στὸ εἶδος τῶν έπισκευῶν ποὺ γίνονται σὲ ἓνα προπύλαιον, ὅπως συμπληρώνει τὴ λέξη σὲ ἓνα στίχο¹⁹³, καὶ ἀποδίδει τὸ σύνολο τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν σὲ έπισκευὲς τοῦ Προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ποὺ θὰ κοσμοῦσε τὴν κυριότερη πύλη τοῦ ἱεροῦ, τὸ Βόρειο Πυλῶνα, τὸν παλαιὸ πεισιστράτειο Πυλῶνα, ἀκολουθώντας τὴν ἄποψη ποὺ γιὰ τελείως διαφορετικὸ λόγο εἶχε ὑποστηρίξει καὶ πιὸ παλιὰ ὁ Noack¹⁹⁴.

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ὅμως μελέτη τῆς έπιγραφῆς αὐτῆς φαίνεται ὅτι οἱ έπισκευὲς δὲν ἀφοροῦσαν ἓνα καὶ μόνο προπύλαιον, ἀφοῦ στὸ στίχο 45 διαχωρίζονται σαφῶς οἱ ἐργασίες ποὺ ἔπρεπε νὰ γίνουν ἐκεῖ, ἀπὸ τις ἐργασίες σὲ ἓνα δεύτερο προπύλαιο, ποὺ ἀναφέρεται ρητῶς ὡς κείμενο ἐντὸς τοῦ τεῖχους¹⁹⁵. Ἀπὸ τις ἐργασίες έπισκευῆς τοῦ δευτέρου αὐτοῦ ἐσωτερικοῦ προπυλαίου δυστυχῶς δὲ σῶθηκε καμία πληροφορία, ἀφοῦ τὸ σωζόμενο θραῦσμα τῆς έπιγραφῆς σταματᾷ ἀκριβῶς ἐκεῖ.

Ὁ Ι. Τραυλός¹⁹⁶ ἄρκετὰ χρόνια ἀργότερα, τὸ 1947, ἔχοντας ὑπόψη τὰ παραπάνω καὶ σύμφωνα μετὰ νέα εὐρήματα, δίνει μιὰ σαφέστερη εἰκόνα τοῦ τεῖχους τῆς πόλης καὶ τοῦ ἱεροῦ. Ἀναθεωρεῖ τις θέσεις τῶν πυλῶν, στὶς ὁποῖες ἀναφέρεται ἡ παραπάνω έπιγραφὴ, καὶ μετὰ τὴ βοήθεια μιᾶς

191. Μέχρι τὴν εὕρεση τῆς έπιγραφῆς, οἱ μόνες γνωστὲς πύλες ἦταν ὁ Βόρειος καὶ ὁ Νότιος Πυλῶν, ποὺ ἀφοροῦσαν μόνο τὰ τεῖχη τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης.

192. Ἀργότερα οἱ πύλες αὐτὲς ὀνομάστηκαν ἀπὸ τὸν Ι. Τραυλὸ «Ἀστὺδε πύλαι» (*Topography of Eleusis* 145 εἰκ. 1, 2).

193. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 200 στ. 37: τὸ προπύλαιον ἐπισκευήσεται ἀφελῶν τὰς κεραμίδας...

194. Ὁ NOACK (ὁ.π. 32-39 καὶ 210) εἶχε θεωρήσει ὅτι τὸ τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, γνωστῆς μέχρι τότε ὡς «κιμώνεια», ἦταν πρώιμης ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς καὶ πίστευε ὅτι καταργήθηκε μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν πεισιστράτειων τεχνῶν. Συνεπῶς, δὲ δέχεται τὴ συνύπαρξη δύο διαδοχικῶν πυλῶν στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ, κατὰ τὴν ὁποῖα εἶδαμε ἀποδείχθηκε τελείως ἀβάσιμο. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ μόνος λόγος ποὺ τοποθέτησε τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴν ἐσωτερικὴ πεισιστράτεια πύλη, στὸν παλαιὸ Βόρειο Πυλῶνα.

195. στ. 45: ... τοῦ δὲ προπυλαίου τοῦ ἐντὸς τεῖχος. Ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (ὁ.π.) δὲν ἀναφέρεται στὴ διαφοροποίηση αὐτῆς τῶν ἐργασιῶν στὰ δύο πρόπυλα. Ἰσως δὲν παίρνει ὑπόψη του τὴ μαρτυρία τῆς έπιγραφῆς, ἐπειδὴ δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνεύσει τὴ θέση τοῦ ἐντὸς τεῖχους προπυλαίου, ἀφοῦ ταῦτισε τὸ πρῶτο πρόπυλο τοῦ στ. 37 μετὰ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, τὸ ὁποῖο τοποθέτησε στὸν παλαιὸ Βόρειο Πυλῶνα, κάτω ἀπὸ τὰ Μικρὰ Προπύλαια. Εἶναι ὅμως πιθανότερο οἱ έπισκευὲς ποὺ μνημονεύονται στὸ στ. 37 νὰ ἀφοροῦσαν τὸ δικιόνιο προπύλαιο στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα τοῦ 490-480 π.Χ., ἐνῶ αὐτὲς τοῦ στ. 45 τὸ προπύλαιο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ποὺ σύμφωνα μετὰ τὴ διάταξη τῶν ὀχυρώσεων τοῦ 5ου αἰ. κοσμοῦσε τὸν ἐντὸς τοῦ τεῖχους πεισιστράτειο Βόρειο Πυλῶνα. Παρόμοια ἄποψη διατύπωσε καὶ ὁ Ι. Τραυλός, μετὰ τὴν διαφορὰ ὅτι ὡς θέση τοῦ προπυλαίου τοῦ στ. 37 δέχεται τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Νότιου Πυλῶνα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. σχετ. Ἑλευσίς, Ἀνασκαφαὶ 1950-1960, *ΑΔ* 16, 1962, Χρον., 50-51). Εἶναι ὅμως ἄρκετὰ ἀπίθανο τὸ προπύλαιο αὐτὸ νὰ χρειάστηκε έπισκευὴ σὲ τόσο σύντομο διάστημα μετὰ τὴν ἀνέγερσή του, περὶ τὸ 370-360 π.Χ. (βλ. π.κ. 305), δεδομένου ὅτι ἡ ἐν λόγω οἰκοδομικὴ έπιγραφὴ χρονολογεῖται ἀπὸ τὸν Τραυλὸ στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Πιθανότερο, νομίζω, εἶναι ὅτι ἀνάγκη έπισκευῶν εἶχε τὸ ἀρχαιότερο προπύλαιο τοῦ 490-480 π.Χ. στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα.

196. *Topography of Eleusis* 138-147.

άλλης ήδη γνωστής επιγραφής¹⁹⁷, καθορίζει την ακριβή έκταση του ιεροῦ. Ἐπίσης ἐντοπίζει τὸ διατεῖχισμα, πὺ ἀπομόνωνε τὴν Ἱερὰ Αὐλὴ καὶ τὸ Τελεστήριο ἀπὸ τοὺς βοηθητικούς χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, ὅπως καὶ ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους, στὰ ΒΔ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Μὲ τὴ μελέτη αὐτὴ γίνεται σαφὲς ὅτι ὁ παλαιὸς πεισιστράτειος Πυλὼν παραμένει ἡ κύρια εἴσοδος τοῦ καθαιτουῦ ιεροῦ χώρου¹⁹⁸, δηλαδὴ τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῆς Ἱερᾶς Αὐλῆς. Τὸ τμήμα τοῦ πεισιστράτειου τείχους, ἀπὸ τὸ γωνιαῖο πύργο κάτω ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια μέχρι τὸν πύργο H₂₅ (εἰκ. 39), λειτουργεῖ πλέον ὡς διατεῖχισμα, ἀπομονώνοντας μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸ Τελεστήριο ἀπὸ τὴ βοηθητικὴ περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ιεροῦ, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπόλοιπους χώρους διαμονῆς τῶν ἱερέων πρὸς τὰ ΝΔ τοῦ πεισιστράτειου Βόρειου Πυλῶνα, τὸ χῶρο ὅπου ὑπῆρχε ὁ οἶκος τῶν Κηρύκων, ἡ οἰκία τῆς Ἱερείας, τὸ Ἐπιστάσιον, τὸ Νεωκόριον, τὸ Ὀπτινιον, ἡ κρήνη, ἡ οἰκία τοῦ Δαδούχου, τὸ Ἐσχαρεῖον καὶ ἡ ἱματιοθήκη¹⁹⁹. Ὡς θέσις τοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ὁ Τραυλὸς δέχεται τὴν ἐσωτερικὴ παλαιὰ πεισιστράτεια Κυρία Εἴσοδο²⁰⁰ καὶ σημειώνει τὸ πρόπυλο αὐτὸ στὸ σχέδιο πὺ συνοδεύει τὴ μελέτη του²⁰¹.

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, ὡς θέσις τοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης πρέπει νὰ θεωροῦμε πλέον μὲ βεβαιότητα τὴν ἐσωτερικὴ πεισιστράτεια βόρεια εἴσοδο τοῦ ιεροῦ²⁰², τὴν κατ' ἐξοχὴν ἱερὰ εἴσοδο πρὸς τὸ Τελεστήριο καὶ τὴν αὐλὴ του (εἰκ. 26), θέσις στὴν ὁποία κατασκευάστηκαν στὴ συνέχεια, περὶ τὰ μέσα τοῦ Ιου αἰ. π.Χ., τὰ κομψὰ Μικρὰ Προπύλαια, ἀφιερωμένα καὶ αὐτὰ στὴ Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη, σύμφωνα μὲ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφὴ στὸ ἐπιστύλιο²⁰³.

ΤΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης κατεδαφίστηκε περὶ τὰ μέσα τοῦ Ιου αἰ. π.Χ., προκειμένου νὰ ἀναγερεθῇ στὴ θέσις του ἓνα πολυτελέστερο πρόπυλο, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀπαιτήσεις καὶ τὰ γούστα τῆς ἐποχῆς. Τὰ μάρμαρα πὺ ἀποτελοῦσαν τὸ παλαιὸ ἐλληνικὸ πρόπυλο, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν ἀχρηστεύθηκαν ἀλλά, σύμφωνα μὲ τὴ συνήθη πρακτικὴ πὺ ἀκολουθοῦσαν μέχρι τότε, καθαιρέθηκαν μὲ μεγάλη προσοχὴ καὶ τοποθετήθηκαν σὲ ἀσφα-

197. IG II² 1672.

198. Ὁ Βόρειος Πυλὼν βρισκόταν βεβαίως λίγο βορειότερα, στὴ μεταξὺ τοῦ γωνιαίου πεισιστράτειου πύργου καὶ τοῦ τείχους τῆς μεταγενέστερης Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ιεροῦ θέσις, ἡ ὁποία ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει καλύφθηκε ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ Πυλὼν αὐτὸς ἀποτελοῦσε τμήμα τοῦ προσεκτικὰ σχεδιασμένου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ ιεροῦ καὶ ἐπομένως θὰ πρέπει νὰ ἀποκλείσουμε τὴν πιθανότητα ὅτι ἓνα μαρμάρينو πρόπυλο ἦταν δυνατό νὰ κοσμήσει μία τόσο ἐκτεθειμένη στὶς ἐχθρικὲς ἐπιθέσεις θέσις. Στὴν ἐσωτερικὴ του ὁμως πλευρὰ εἶναι σχεδὸν βέβαιο ὅτι ὑπῆρχε δικιόνιο πρόπυλο, πιθανῶς τὸ πρόπυλο τοῦ στ. 37 τῆς προαναφερθείσης ἐπιγραφῆς (βλ. ππ. σημ. 193), ὅπως ἀκριβῶς παρόμοιο πρόπυλο ἔφερε ἡ πύλη στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, δίπλα στὸν πύργο H₂₅ (βλ. ππ. σημ. 195).

199. I. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀνασκαφὴ ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἐλευσίνος, ΠΑΕ 1953, 76.

200. *Topography of Eleusis* 140 σημ. 6.

201. Ὁ.π. 146-147 καὶ εἰκ. 2.

202. Ὁ Γ. ΜΥΛΩΝΑΣ (*Eleusis* 110, 111) τοποθετεῖ τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὸν ἐξωτερικὸ Βόρειο Πυλῶνα, πὺ κατασκευάστηκε, ὅπως χαρακτηριστικὰ λέει, πιθανῶς ἀπὸ τὸν Κίμωνα, καὶ τὸ ὁποῖο θὰ προσέδιδε λάμψη σὲ ἓνα φημισμένο ἱερό. Ἄλλα στοιχεῖα, πὺ νὰ στηρίζουν τὴν ἄποψη αὐτὴ, δὲν ἀναφέρονται.

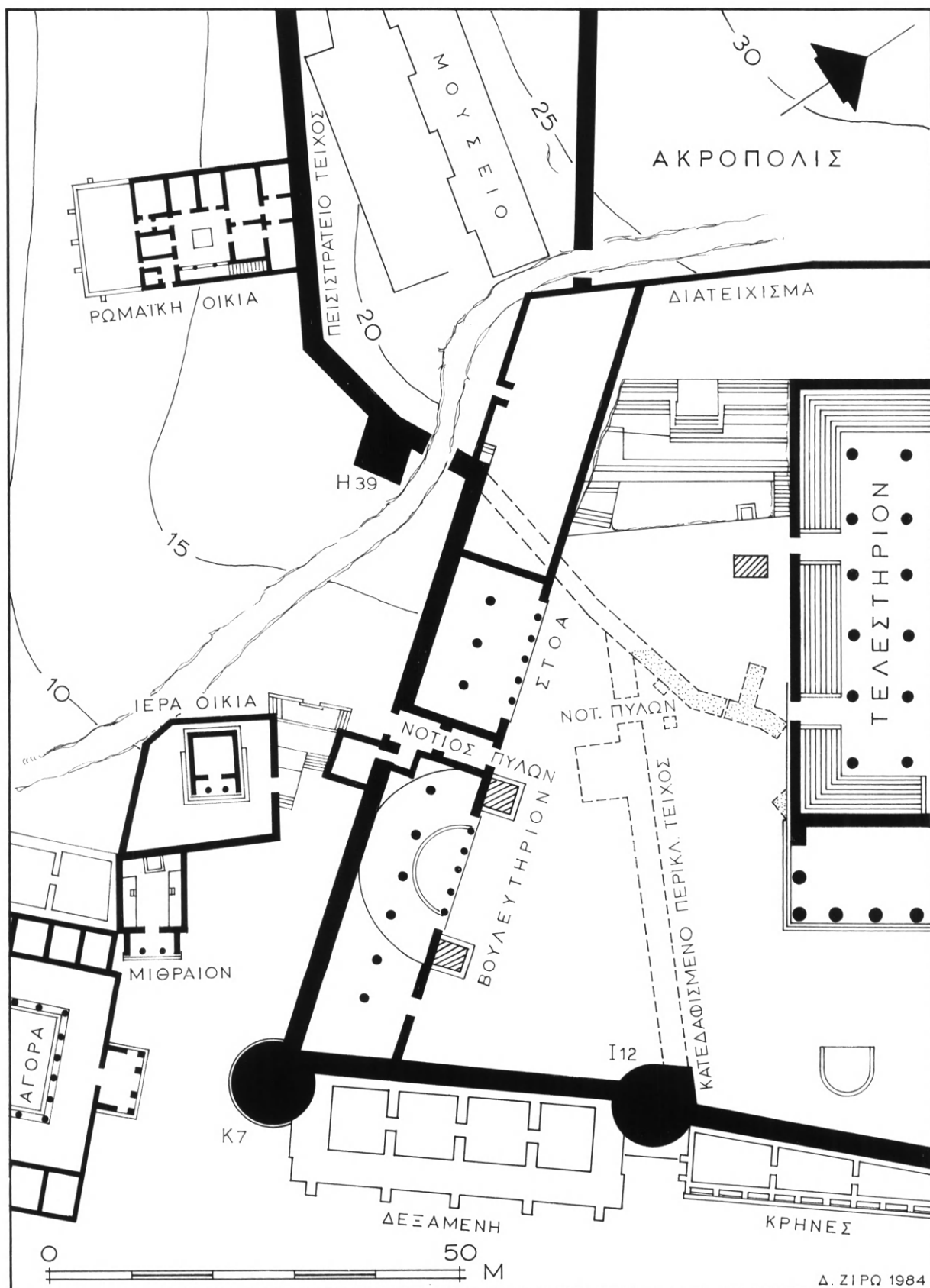
203. [ap. Claudi]US. AP. F. PULCHER[r]. PROPYLUM.

CERE[ri et proserpi]NAE. COS. VOVIT.

[im]PERATO[r. probavit pulcher] CL[au]DIUS.

ET. REX. MA[rcius fece]RU[nt ex testam.].

(G. LIBERTINI, I propilei di Appio Claudio Pulcro ad Eleusi, *ASAtene* II, 1915, 12).

Είκ. 27. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του ιερού, νότια του Τελεστηρίου.

λές μέρος, προκειμένου να φυλαχτούν για ένδεχόμενη μελλοντική χρήση²⁰⁴.

Ἡ ἔρευνα σὲ ὅλο τὸ χώρο τοῦ ἱεροῦ, γιὰ τὴν ἀνεύρεση ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀνήκουν στὸ κατεδαφισμένο πρόπυλο, ἔδωσε καρποὺς καὶ ἐπιβεβαίωσε τὰ παραπάνω. Ἐξω ἀπὸ τὸ Νότιο Πυλῶνα, στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους κατασκευάστηκαν μερικὰ οἰκοδομήματα ἀπὸ τὰ ὁποῖα σπουδαιότερα εἶναι ἓνα μεγάλο τετράγωνο κτίριο μὲ πρόπυλο, κεντρικὴ αὐλὴ καὶ δωμάτια στὶς τέσσερις πλευρές, ἓνα γυμνάσιο, ὅπως προτείνει ὁ Μυλωνᾶς²⁰⁵, καὶ τὸ Μιθραῖο (εἰκ. 27, πίν. 26).

Τὸ Μιθραῖο, χτισμένο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν τοῖχο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ περιβόλου τῆς «Ἱερᾶς Οἰκίας», χαρακτηρίστηκε ὡς ναὸς τοῦ Μίθρα ἀπὸ τὸν Κ. Κουρουνιώτη, ποὺ στηρίχτηκε στὴν ἰδιομορφία τοῦ ἐσωτερικοῦ χώρου τοῦ οἰκοδομήματος²⁰⁶ καὶ ὄχι σὲ κινητὰ εὐρήματα²⁰⁷. Μπροστὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ Μιθραίου, στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ του, ὑψωνόταν μαρμάρينو πρόπυλο (πίν. 27) ποῦ, ὅπως θὰ ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀποδείξουμε στὴ συνέχεια, ἀνάγεται στοὺς κλασικοὺς χρόνους καὶ ἀποτελέσει ἴσως τὴν αἰτία ποῦ ὁ Κουρουνιώτης πιθανολόγησε, στὴν ἀγγλικὴ ἔκδοση τοῦ Ὁδηγοῦ του, ὅτι ἡ λατρεία τοῦ πέρση θεοῦ Μίθρα εἶχε εἰσαχθεῖ στὴν Ἑλευσῖνα ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς²⁰⁸. Ὁ Μυλωνᾶς²⁰⁹ ἀργότερα ὑποστήριξε ὅτι τὸ

204. Στὴν Ἑλευσῖνα, ὅπως καὶ ἀλλοῦ, οἱ μεθοδικοὶ ἐπιστάτες τοῦ ἱεροῦ φρόντιζαν πάντοτε ὥστε τὸ κατεδαφισμένο ὑλικὸ ἀπὸ παλαιότερα κτίρια νὰ μὴν ἀχρηστεύεται, ἀλλὰ νὰ ἐπαναχρησιμοποιεῖται, ὅπου αὐτὸ ἦταν δυνατό νὰ γίνεῖ. Ἔτσι, σὲ ἐπιγραφὴ λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν γιὰ τὰ ἔτη 408/7 καὶ 407/6 (*IG* I² 313 στ. 70 κέ., *IG* I² 314 στ. 80 κέ.) = (*IG* I³ 386, 387), βρίσκονται καταγραμμένα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ τὸν κατεδαφισμένο ναὸ, τὸν πεισιστράτειο προφανῶς. Μαθαίνουμε, λοιπόν, ὅτι φυλάγονταν σὲ ἀσφαλὲς μέρος γιὰ μελλοντικὴ χρήση 1750 ζεύγη κεραμιδιῶν, 54 σφόνδυλοι κιόνων, 16 ἰωνικὲς βάσεις, 21 ξύλινα ἐπιστύλια καὶ ἓνα ἀκόμα, ποῦ κατασκευάστηκε μὲ τὴ συγκόλληση δύο ξύλων, 18 σφηκίσκοι (οἱ κεκλιμένες ξύλινες δοκοὶ τῆς ὀροφῆς, οἱ *ἀμοιβόντες*, ἀπὸ τὴν κατεδαφισμένην στέγην τῆς στοᾶς), 3 ζεύγη θυρῶν, 10 ξύλινα δοκάρια (*ἡκριοτ[έρ]ας*). Σὲ ἄλλη πάλι ἑλευσινιακὴ ἐπιγραφὴ τοῦ 421/0 (*IG* I² 81 στ. 5-9) = (*IG* I³ 79 στ. 5-9) περιγράφονται οἱ ἐργασίες κατασκευῆς λίθινης γέφυρας στοὺς Ρεϊτούς, ἀπὸ ὅπου περνοῦσε ἡ Ἱερὰ Ὁδός, κοντὰ στὸ σημερινὸ Σκαραμαγκά, μὲ τὴ χρησιμοποίησιν ὅσου ὑλικοῦ τοῦ ἀρχαίου (πεισιστράτειου) ναοῦ ἀπέμεινε ἀπὸ τὶς ἐπισκευὲς στὸ τεῖχος. Γιὰ τὴν ταύτιση τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ, βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-ΤΡΑΥΛΟΥ, *Τελστήριον* 75-79 εἰκ. 11, 14. Ἡ ἐπαναχρησιμοποίησιν τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κατεδαφισμένου κλασικοῦ προτύλου στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ὄχι ἀφανῶς ὡς ὑλικὸ θεμελίωσης, ἀλλὰ ἀποκατεστημένο στὴν ἀρχικὴ του μορφή ὡς πρόπυλο τοῦ Μιθραίου, ἐκφράζει ἀσφαλῶς τὸ νέο πνεῦμα ποῦ διακρίνεται σὲ κατασκευὲς τῆς ἐποχῆς (βλ. πκ. σημ. 228), ἀλλὰ καὶ πολὺ ἀργότερα σὲ κτίρια τοῦ Μεσαίωνα, ὅπου ἡ ἐπαναχρησιμοποίησιν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν συντελεῖ στὴ δημιουργία νέων ἀρχιτεκτονικῶν συνθέσεων. Τὸν προβληματισμὸ αὐτὸ βλ. στὸν FR.W. DEICHMANN, *Die Spolien in der antiken Architektur*, *SBMünchen*, 1974, 13.

205. MYLONAS, *Eleusis* 183.

206. Τὸ Μιθραῖο ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα δωμάτιο, διαστ. 9.80 × 9.10 μ. Ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ δωματίου, ὑπάρχουν σὲ ὑπερύψωση δύο μεγάλα ἐπιμήκη χτιστὰ βάθρα, στὰ ὁποῖα ἀνεβαίνει κανεὶς μὲ δύο μικρὲς κλίμακες χτισμένες στὸ μέσο τους. Στὸ βάθος τοῦ δωματίου ὑπάρχει ὑπερμέγεθες χτιστὸ βάθρο, ὅπου ἦταν πιθανῶς τοποθετημένο τὸ ἄγαλμα τοῦ Μίθρα καὶ τοῦ συμπλέγματος ποῦ τὸ συνόδευε. Παρόμοια διάταξη ἔχει καὶ τὸ πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων Μιθραῖο τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀνακτόρου στὴν Ostia. Γιὰ τὴ λατρεία τοῦ Μίθρα, τὰ Μιθραῖα καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. *EAA*, 1963, 117-122· ἐπίσης Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Οἱ ἀρχαῖες θρησκείες καὶ ἡ προχριστιανικὴ θρησκευτικὴ ἀρχαία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* Στ' (Ἀθήναι 1976) 499 κέ.· Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Ἡ θρησκεία στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα* (Ἀθήνα 1987) 200 κέ.

207. Ἡ τομὴ ποῦ ἐπιχειρήθηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ δὲν ἔδωσε εὐρήματα σχετικὰ μὲ τὴ λατρεία ποῦ ἐτελεῖτο ἐκεῖ, ἀλλὰ σὲ κατώτερο ἐπίπεδο βρέθηκε στρώση ὁδοῦ, σύγχρονη ἴσως μὲ τὴν οἰκοδομὴ τοῦ «λυκούργειου» τεύχους (Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΠΑΕ* 1937, 52 εἰκ. 14).

208. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Eleusis-Guide* 68. Κάτι τέτοιο βέβαια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἀπίθανο, ἐφόσον ἡ λατρεία τοῦ Μίθρα εἰσάγεται στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴ δυτικὴ ἐπικράτεια τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ., ἴσως τὸ 67 π.Χ., ὅταν ὁ Πομπήιος μετέφερε πειρατὲς τῆς Κιλικίας, ὁπαδοὺς τοῦ Μίθρα, στὴν Ἑλλάδα. Ἄν καὶ στὸν ἑλληνικὸν χρόνον τὰ ἔγνη τῆς λατρείας εἶναι ἐλάχιστα (Πειραιάς, Ἀνδρός, Πάτρα), στὴ Ρώμη καὶ σὲ ὅλη τὴ Δύση, ἰδιαίτερα στὶς βόρειες ἐπαρχίες τῶν συνόρων (Μυσία, Δακία, Παννονία, Γερμανία, Βρετανία), διαδόθηκε εὐρύτατα λόγω τῶν στρατιωτικῶν φρουρῶν, στὶς τάξεις τῶν ὁποίων ὁ Μιθραϊσμὸς βρῆκε τοὺς πιὸ πολυάριθμους καὶ πιστοὺς ὁπαδοὺς.

209. *Eleusis* 183.

Μιθραίο ανάγεται στα ὕστατα χρόνια τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ καὶ ἀποτελεῖ ἓνα ἀκόμα στοιχεῖο τῆς παρακμῆς τῶν Ἑλευσινίων Μυστηρίων, ἐφόσον ἀκόμα καὶ αὐτὸς ὁ τελευταῖος ἱεροφάντης τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ δὲν καταγόταν ἀπὸ τὸν οἶκο τῶν Εὐμολπιδῶν, οὔτε ἦταν σύμφωνα με τὴν παράδοση Ἀθηναῖος ἢ Ἑλευσίνιος, ἀλλὰ εἶχε γεννηθεῖ στὶς Θεσπιές καὶ ἦταν ἱερέας τοῦ Μίθρα²¹⁰. Ὅμως οὔτε ἡ ἄποψη αὐτὴ εὐσταθεῖ. Ἀντίθετα, ὅπως θὰ δεῖξουμε στὴ συνέχεια, τὸ ἐπαναχρησιμοποιημένο κλασικὸ πρότυπο τοῦ Μιθραίου στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους πρέπει νὰ διετηρεῖτο στὴ θέση του ἐρειπωμένο, ἐξαιτίας τῆς ἐπιδρομῆς τῶν Κοστοβόκων τὸ 170 μ.Χ., ἢ νὰ εἶχε ἐπισκευαστεῖ με νέο ὕλικό τὴν περίοδο τῆς ἀνασυγκρότησης τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τὸ Μάρκο Αὐρήλιο.

Ταύτιση τοῦ κλασικοῦ προτύπου τοῦ Μιθραίου με τὸ πρότυπο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης

Ἡ ἐξέταση τῶν σωζόμενων ἀρχιτεκτονικῶν τμημάτων τοῦ προτύπου στὸ Μιθραῖο καὶ ἡ ἀνεύρεση στὴ γύρω περιοχὴ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἀνήκουν σὲ αὐτό, μᾶς ἐπιτρέπει με βεβαιότητα νὰ ἀποφανθοῦμε γιὰ τὴν ἀρχικὴ χρήσιμη τοῦ προτύπου, ὅπως καὶ γιὰ τὴ μορφή του.

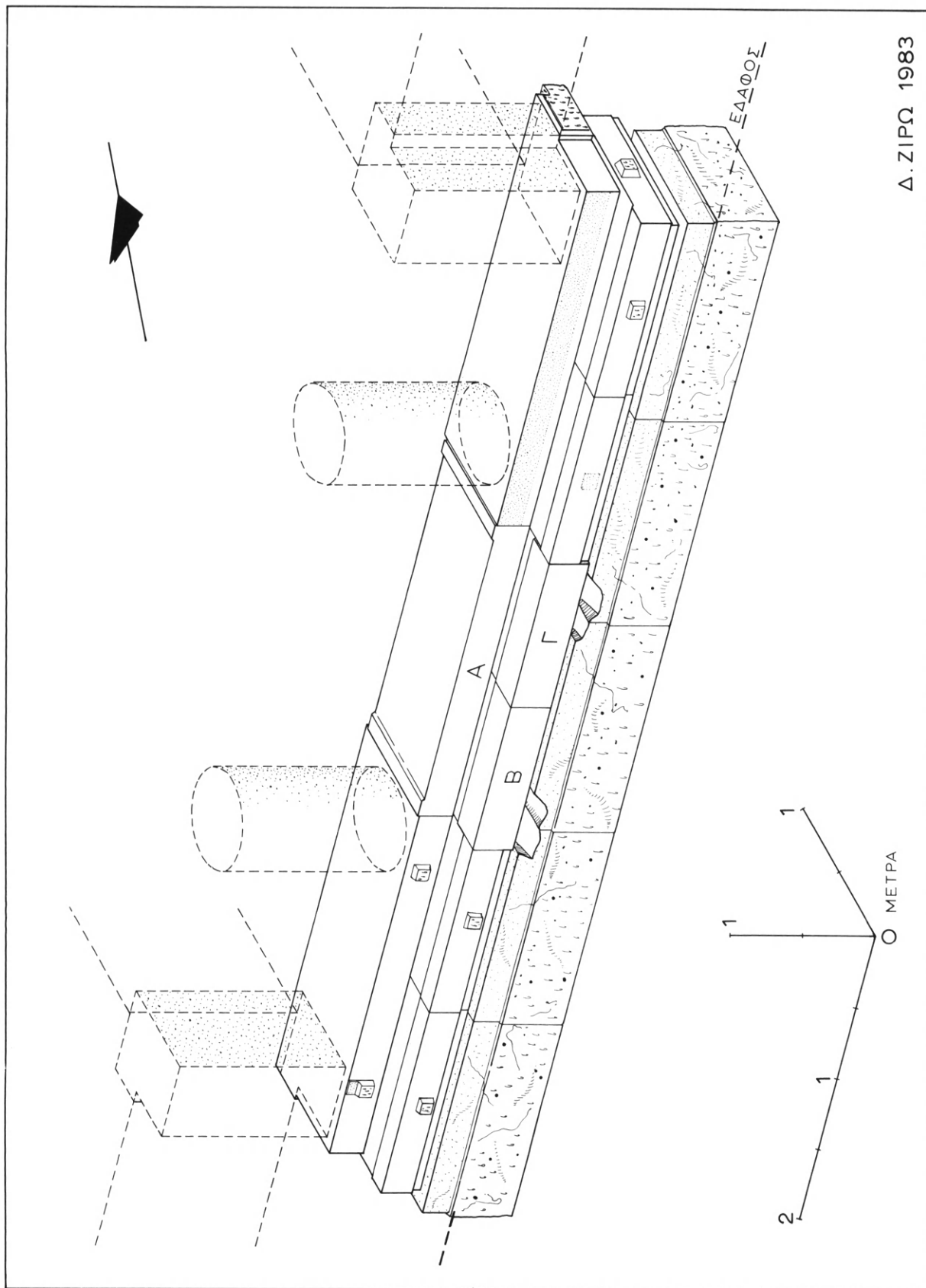
Τὸ μοναδικὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου αὐτοῦ προτύπου, ποὺ σώζεται στὴ θέση ὅπου ἐπαναχρησιμοποιήθηκε, εἶναι τὸ κρηπίδωμα (εἰκ. 28). Τὸ κρηπίδωμα ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ἀναβαθμοὺς λευκοῦ πεντελικοῦ μαρμάρου, ὕψους ἀπὸ πάνω πρὸς τὰ κάτω 0.24 μ. καὶ 0.26 μ., καὶ τὴν εὐθυντηρία²¹¹. Ὁ ἀνώτατος ἀναβαθμὸς τῆς κρηπίδας, ὁ στυλοβάτης δηλαδή, ἔχει πλ. 0.73 μ. καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς λίθους. Οἱ δύο ἀκραῖοι λίθοι ἔχουν μῆκος στὴν μπροστινὴ τους ἀκμὴ 2.385 μ. καὶ παρουσιάζουν μιὰ κατασκευαστικὴ ἰδιορρυθμία, ποὺ ἀποτελεῖ ταυτόχρονα μιὰ ἀπὸ τὶς ἀποδείξεις τῆς προγενέστερης χρήσης τοῦ προτύπου σὲ ἄλλῃ θέση. Συγκεκριμένα, τὸ μέτωπο τοῦ ἀναβαθμοῦ τοῦ στυλοβάτη, ἐνῶ γυρίζει καὶ στὶς στενὲς ἐξωτερικὲς πλευρὲς στὰ δύο ἄκρα τῆς κρηπίδας, δὲν ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τους. Στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τὸ μέτωπο τοῦ ἀναβαθμοῦ διακόπτεται σὲ μῆκ. 0.46 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ὀψεως²¹². Στὴ συνέχεια, ὁ λίθος κάμπτεται κατὰ ὀρθὴ γωνία πρὸς τὰ ἔξω, δημιουργώντας μικρὴ προεξοχὴ μῆκ. 0.025 μ. (πίν. 29α), γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τοῦ πλάτους τοῦ στυλοβάτη (0.265 μ.). Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς προεξοχῆς αὐτῆς δημιουργεῖται κάθετος ἀρμὸς ὥσεως με ἀναθύρωση²¹³. Στὴ βορειοανατολικὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ ὁ ἀναβαθμὸς ἔχει μῆκ. 0.40 μ., ἐνῶ ἡ δημιουργούμενη προεξοχὴ ἐκτείνεται κατὰ 0.23 μ. καὶ ἔχει πλ. 0.30 μ. (πίν. 29β). Καὶ ἐδῶ, στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς προεξοχῆς ὑπάρχει κάθετος ἀρμὸς ὥσεως με ἄριστα σωζόμενη ἀναθύρωση. Οἱ δύο αὐτὲς προεξοχὲς με τὶς ἀναθύψεις τους ἀποδεικνύουν ὅτι τὸ κρηπίδωμα αὐτὸ στὴν ἀρχικὴ του χρήσιμη δὲν ἦταν περιβλεπτο, ἀλλὰ εἶχε σχε-

210. ΕΥΝΑΠΙΟΣ, *Βίοι σοφιστῶν* (Μάξιμος) παραγρ. 93.

211. Κρηπίδες ἀποτελούμενες ἀπὸ ἓνα μόνο ἀναβαθμὸ καὶ τὸ στυλοβάτη δὲν ἀπαντῶνται συχνά, ἀλλὰ δὲν εἶναι καὶ ἄγνωστες. Ὡς παραδείγματα ναῶν με τέτοια κρηπίδα ἀναφέρουμε τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Κέρκυρα (6ος αἰ.), στὴν Ἀσσο τὸ ναὸ τοῦ 6ου αἰ. π.Χ., στοὺς Δελφοὺς τὸ δεύτερο πώρινο ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς (6ος αἰ.), στὴν Κυρήνη τὸν πρῶτο ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα (6ος αἰ. π.Χ.), στὴν Ἐφεσο τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος (6ος αἰ.), στὸ Πέργαμο τὸ ναὸ στὴν ὑψηλὴ ἀγορὰ καὶ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νικηφόρου, στὴ Δῆλο τὴ στοὰ τοῦ Ἀντιγόνου (3ος αἰ.), στὴν Ἀμυζώνα τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος (4ος αἰ.). Πηγὴ: MARTIN, *Manuel* 336-337 πίν. 2. Στὸν παραπάνω πίνακα θὰ προσθέσουμε καὶ τὴν ἡμιτελὴ στοὰ ἢ ναὸ τῆς Δήμητρας στὸ Θορικό (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.), TRAVLOS, *Attika* 444.

212. Ἡ στενὴ ὀψη τῆς νοτιοδυτικῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς στὸ ὁρατὸ τῆς τμήμα εἶναι σχήματος Π, γιὰ τὸ κάτω μέρος τῆς ὑπάρχει ἐντορμία, πλ. 0.34 μ., ὕψ. 0.047 μ. καὶ βάθ. 0.10 μ. Ἡ ἐντορμία αὐτὴ ἴσως νὰ χρησίμευε γιὰ τὴν τοποθέτηση ἐνὸς ὀριζόντιου ξύλου, γιὰ τὴ δημιουργία ἐνὸς καθιστικοῦ. Ἡ ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ξύλινου πάγκου ἀπέχει 0.38 μ. περίπου ἀπὸ τὸ ἔδαφος, ὕψος κατάλληλο γιὰ κάθισμα.

213. Ἡ ἀναθύρωση αὐτὴ ἔχει δεχτεῖ μεταγενέστερη χονδροειδὴ ἐπεξεργασία με βελόνι καὶ δὲ σώζεται σὲ καλὴ κατάσταση.

Δ. ΖΙΡΩ 1983

Εικ. 28. 'Η κρηπίδα του προπύλου της Δήμητρας και της Κόρης, ως προστώο του Μιθραίου.

διαστεῖ κατὰ τρόπο ὥστε μέρος του νὰ προεξέχει κάποιας ἄλλης κατασκευῆς ποὺ τὸ πλαισίωνε, ἓνα τεῖχος, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια²¹⁴.

Οἱ δύο αὐτοὶ ἀκραῖοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη παρουσιάζουν ἄριστη ἐπεξεργασία (πίν. 28α, γ). Εἶναι λεπτὰ δουλεμένοι, ἐνῶ ὁ βόρειος λίθος διατηρεῖ στὴν κάθετη πλευρὰ τῆς ὀψης του ἐλαφρότατο χαρακτηριστικὸ ἄπεργο ὕψους ἐνὸς χιλιοστοῦ, μὲ τὸ περιταίνιο ὕψ. 0.07 μ. σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ κάτω μέρους τῆς, κάτι ποὺ ἀπαντᾶται πολὺ συχνὰ σὲ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (εἰκ. 29). Τελείως διαφορετικὴ ἐπεξεργασία παρουσιάζει ὁ μεσαῖος λίθος τοῦ στυλοβάτη, μήκ. 2.06 μ. καὶ πλ. 0.88 μ. (εἰκ. 28 Α, πίν. 28β). Εἶναι ἀτελέστερα ἐπεξεργασμένος καὶ φέρει ἐντονότερα τὰ ἴχνη τοῦ λιθοξοικοῦ ἐργαλείου ποὺ χρησιμοποιήθηκε, ὅχι τὴ λεπτὴ ξοῖδα (ντισιλιδικό) ποὺ συναντήσαμε στὰ δύο προαναφερθέντα μέλη, ἀλλὰ τὴν τραχεῖα (φαγάνα), κάτι ποὺ ἀπαντᾶται σὲ μνημεῖα πολὺ μεταγενέστερα, τῆς ρωμαϊκῆς καὶ τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος. Ὁ μεσαῖος αὐτὸς λίθος φέρει στὰ δύο ἄκρα τῆς ὀριζόντιας ἐπιφάνειάς του καὶ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν ἀρμῶν ὥσεως, ἀπὸ μία ἐξέχουσα κατὰ 1 ἐκ. περίπου προστατευτικὴ ταινία, πλ. 0.12 μ. καὶ 0.10 μ. ἀντίστοιχα. Κατὰ μῆκος τῆς πίσω πλευρᾶς τους, οἱ δύο ἀκραῖοι λίθοι τοῦ στυλοβάτη ἐμφανίζουν μία πατούρα, 0.075 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ὀριζόντια ἐπιφάνειά τους. Ἡ πατούρα αὕτη, ἀδρὰ κατεργασμένη, προεξέχει τῆς ὀπίσθιας κάθετης ἐπιφάνειας τῶν λίθων κατὰ 0.10 μ. στὸ βορειοανατολικό, κατὰ 0.035 μ. στὸ νοτιοδυτικό, καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου, κατὰ τὴν πρώτη χρῆση τοῦ προπύλου²¹⁵ (εἰκ. 29). Ὁ μεσαῖος λίθος δὲ φέρει πατούρα.

Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτη στὴ θέση τους χρησιμοποιήθηκε ἡ μέθοδος τῶν οἰκοδομικῶν ἀγκῶνων²¹⁶. Οἱ ἀγκῶνες αὐτοὶ, ἀνὰ δύο στὴν ὀψη τοῦ κάθε μέλους τοῦ στυλοβάτη, παρέμειναν ἀλάξευτοι στὸ νοτιοδυτικὸ λίθο, ἐνῶ στὸ βορειοανατολικὸ φαίνεται ὅτι ἀπολαξεύτηκαν. Ὁ μεσαῖος λίθος δὲν ἔφερε ἀγκῶνες καὶ τοποθετήθηκε μὲ κάποια ἄλλη μέθοδο (εἰκ. 28, 29, πίν. 28, 29).

Οἱ τρεῖς λίθοι τοῦ στυλοβάτη ἐδράζονται στὸν κατώτερο ἀναβαθμὸ τῆς κρηπίδας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖται ἀπὸ ἕξι λίθους πεντελικοῦ μαρμάρου (εἰκ. 28). Καὶ ἐδῶ, οἱ δύο ἀκραῖοι λίθοι πρὸς τὰ ΝΔ καὶ οἱ δύο ἄλλοι πρὸς τὰ ΒΑ, παρουσιάζουν ἔντονες ποιοτικὲς καὶ μορφολογικὲς διαφορὲς ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους δύο λίθους στὸ κέντρο τῆς στρώσης αὐτῆς. Στὸ κάτω μέρος τῶν μετώπων τους φέρουν τὴ χαρακτηριστικὴ ὑποτομὴ ποὺ συναντᾶμε καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ προπύλαια, ἡ ὁποία ἐδῶ ἔχει βάθ. 0.009 μ. καὶ 0.052 μ. ὕψ. (εἰκ. 29, πίν. 27). Ἡ ὑποτομὴ αὕτη συνεχίζεται καὶ στὶς ἐμφανεῖς, στενές, ἐξωτερικὲς πλευρές τοῦ ἀναβαθμοῦ, πρὸς τὰ ΝΔ καὶ ΒΑ τοῦ κρηπιδώματος (εἰκ. 28, πίν. 29). Τὸ πλάτος τῶν λίθων τῆς στρώσης αὐτῆς, ποὺ μποροῦμε νὰ τὸ μετρήσουμε στὶς στενὲς πλευρές, εἶναι 0.80 μ. στὴ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ καὶ 0.84 μ. στὴ βορειοανατολική²¹⁷. Καὶ ἐδῶ ἐπιλέχθηκε ὡς μέθοδος ἀνύψωσης τῶν λίθων αὕτη τῶν οἰκοδομικῶν ἀγκῶνων, καὶ οἱ ὅποιοι παρέμειναν ἀλάξευτοι στὸ κέντρο τῆς ὀψης κάθε λίθου²¹⁸. Ἐπίσης ἀγκῶνας ὑπάρχει καὶ στὸ μέσο τῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ τελευταίου λίθου, πρὸς Α τῆς κρηπίδας.

Οἱ δύο ἐναπομείναντες μεσαῖοι λίθοι τοῦ ἀναβαθμοῦ παρουσιάζουν, ὅπως εἴπαμε, ἔντονες διαφορὲς ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους λίθους τῆς ἴδιας στρώσης (εἰκ. 28 Β, Γ). Στὴν ἐπεξεργασία μοιάζουν

214. Κατὰ παρόμοιο τρόπο ἦταν κατασκευασμένη ἡ βόρεια ἐξωτερικὴ ὀψη τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο. Καὶ ἐδῶ ὁ στυλοβάτης, κατὰ ἀνάλογο τρόπο, προεξέειχε τοῦ λεπτοῦ τοίχου ποὺ περιέβαλλε τὸ ἱερό.

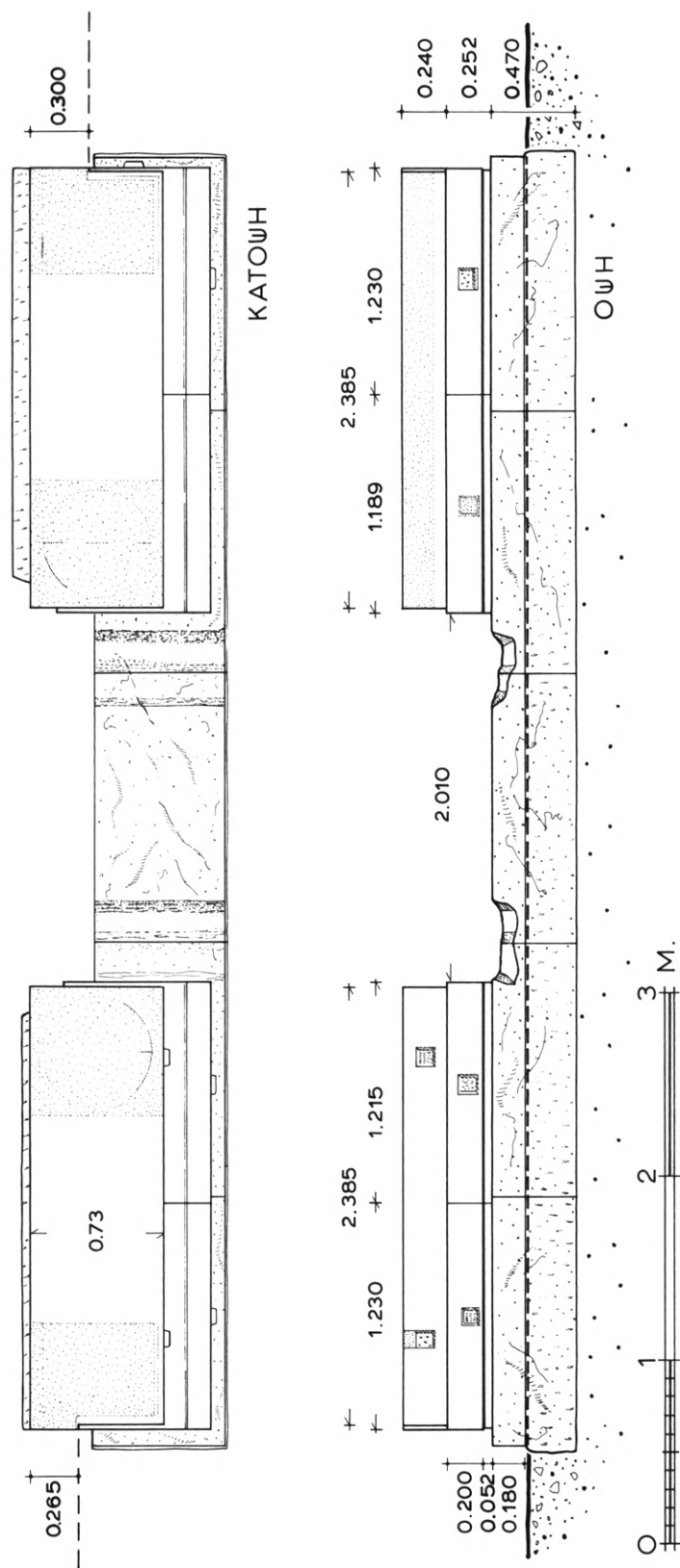
215. Βέβαια δὲν ἀποκλείεται ἀντὶ πλακόστρωσης, τὸ δάπεδο νὰ ἦταν στρωμένο μὲ ἰσχυρότατο κονίαμα, ὅπως συμβαίνει στὸ πρόπυλο τῆς Ἀφαιᾶς στὴν Αἴγινα ἢ στὴ Στοὰ τῆς Βραυρῶνας στὴν Ἀττικὴ (ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στοὰ Βραυρῶνος* 28, 29 καὶ σημ. 39).

216. ΟΡΑΝΔΟΣ, *Υλικά δομῆς* 2, 165.

217. Ἡ μέτρηση ἔχει γίνῃ στὴν ἄνω ὀριζόντια ἀκμὴ τῆς ὀψης καὶ ὅχι στὸ βάθος τῆς ὑποτομῆς.

218. Ὁ ἀγκῶνας τοῦ δευτέρου ἀπὸ τὰ ΒΑ λίθου ἀπολαξεύτηκε, ἀλλὰ δὲ λειάνθηκε. Ἔτσι σώζεται καθαρὰ τὸ ἴχνος του. Οἱ διαστάσεις τῶν ἀγκῶνων αὐτῶν εἶναι, ἀπὸ Ν πρὸς Α, 10 × 10 ἐκ., 11 × 11 ἐκ. καὶ 11 × 11 ἐκ.

ΠΡΟΫΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ Η ΚΡΗΠΙΔΑ

Δ. ΖΙΡΩ 1983

Εικ. 29. Πρότυλο Δήμητρας και Κόρης. Αποκατάσταση της κρηπίδας.

μέ τον υπερκείμενό τους μεσαίο λίθο του στυλοβάτη και δε φέρουν τη χαρακτηριστική ύποτομή που παρατηρούμε στους υπόλοιπους λίθους της στρώσης αυτής της κρηπίδας (πίν. 28β).

Ο αναβαθμός προεξέχει από το στυλοβάτη στην όψη κατά ένα «πάτημα» πλ. 0.28 μ.²¹⁹. Στην οριζόντια επιφάνεια αυτού του πατήματος παρατηρούμε μία χαρακτηριστική, υπερυψωμένη κατά 1 εκ., προστατευτική ταινία κατά μήκος της εξωτερικής άκμης, πλ. 0.135 μ.²²⁰. Την προστατευτική αυτή ταινία τη συναντάμε και στα δύο μεσαία μέλη του ίδιου αναβαθμού, μόνο που οι εκτελέσαντες τη συμπλήρωση, σε πολύ μεταγενέστερη εποχή, παρανοώντας την πραγματική της λειτουργία, την κατασκεύασαν αρκετά φαρδύτερη, 0.20 μ. πλ., για να διευκολύνεται ίσως η ανάβαση στην κρηπίδα του προπύλου (είκ. 28). Τέλος, όπως και στον υπερκείμενο μεσαίο λίθο του στυλοβάτη, έτσι και εδώ οι δύο λίθοι τοποθετήθηκαν με άλλη μέθοδο και όχι με αυτή των άγκωνων.

Από τα παραπάνω είναι προφανές ότι ο μεσαίος λίθος του στυλοβάτη, όπως και οι δύο υποκείμενοι λίθοι, δεν ανήκουν στην αρχική φάση της κρηπίδας του προπύλου, αλλά στη δεύτερη χρήση του, ως προπύλου του Μιθραίου²²¹. Τι υπήρχε όμως στη θέση τους; Την απάντηση στο ερώτημα αυτό μάς τη δίνει η ευθυνηρία στο κεντρικό της τμήμα, κάτω ακριβώς από τους τρείς μεταγενέστερους λίθους του κρηπιδώματος, που εξετάσαμε πιο πριν.

Η ευθυνηρία έχει αποκαλυφθεί από τους ανασκαφείς σε όλο το ύψος της, αποτελείται από πέντε λίθους από άκτιτη, ύψ. 0.47 μ., και προεξέχει σε όλο το μήκος του κατώτερου αναβαθμού της κρηπίδας κατά 0.08 μ. Η όψη των λίθων αυτών στο άνω μέρος τους, στο τμήμα δηλαδή που έμεινε έμφανες πάνω από το έδαφος, είναι επίπεδη και καλά είργασμένη σε ύψ. 0.18 μ. ως 0.20 μ. από την άνω άκμή. Το υπόλοιπο τμήμα, που κάλυπτε το χώμα, παρουσιάζει ατελέστερη επεξεργασία με βελόνι και έχει το χαρακτήρα απέργου (είκ. 28, 29, πίν. 27, 28).

Στο κεντρικό τμήμα της ευθυνηρίας και κάτω από τους ακραίους άρμους ώσεως των τριών μεταγενέστερων λίθων της κρηπίδας, παρατηρούμε δύο αύλακες που είναι χαρακτηριστικές σε μέρη συχνής διέλευσης τροχοφόρων (άμαξων), σε πύλες πόλεων και πρόπυλα ιερών (είκ. 28). Οι αύλακες αυτές έγιναν αρχικά με απολάξευση του λίθου, προκειμένου να μειωθεί το ύψος της ευθυνηρίας που προεξείχε από το έδαφος²²², προς διευκόλυνση των τροχοφόρων. Στη συνέχεια, με τη συνεχή διέλευση άμαξων, οι αύλακες απέκτησαν τη χαρακτηριστική κοίλη διατομή που

219. Στα πλάγια, ο αναβαθμός δεν προεξέχει ουσιαστικά από το στυλοβάτη. Το πλάτος του, 6,874 μ., συμπίπτει με το συνολικό πλάτος του προπύλου στο στυλοβάτη, συμπεριλαμβανομένων των δύο προεξοχών που υπάρχουν στις στενές εξωτερικές πλευρές του.

220. Αυτές οι προστατευτικές ταινίες επρόκειτο να απολαξευτούν στη συνέχεια, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών τοποθέτησης και τελικής επεξεργασίας των αρχιτεκτονικών μελών του προπύλου, στη θέση τους. Στην κρηπίδα ιδιαίτερα, αυτές οι ταινίες και τα άπεργα απολαξεύονταν τελευταία, εφόσον αυτή αποτελεί το πλέον καταπονούμενο τμήμα κάθε μνημείου κατά τη διάρκεια της ανέγερσής του. Όπως και στους οικοδομικούς άγκωνες που εξετάσαμε προηγουμένως, έτσι και εδώ η εργασία αυτή δεν ολοκληρώθηκε, φαινόμενο συχνά απαντώμενο, όπως στα αθηναϊκά Προπύλαια, στο ναό της Δήμητρας στο Θορικό κλπ. Αργότερα, αυτές οι προστατευτικές ταινίες, τα άπεργα με τα περιταίνια, θεωρήθηκαν στοιχεία διακοσμητικά και συναντώνται σε αποπερατωμένα κτίρια όχι μόνο ρωμαϊκής εποχής, αλλά και προγενέστερα.

221. Χαρακτηριστική είναι και η κακοτεχνία που παρατηρείται στην τοποθέτηση των μεταγενέστερων αυτών λίθων, των δύο ανώτερων στρώσεων του κρηπιδώματος. Ένω όλοι οι άρμοι των υποκείμενων λίθων κατά κανόνα συμπίπτουν με το μέσο των υπερκείμενων, οι άκραιοι άρμοι ώσεως των δύο πρόσθετων μεσαίων λίθων του κατώτερου αναβαθμού συμπίπτουν με τους άρμους ώσεως του υπερκείμενου μεσαίου λίθου του στυλοβάτη.

222. Με τον τρόπο αυτό το ύψος της ευθυνηρίας, που προεξείχε από το έδαφος και έπρεπε να υπερπηδηθεί από τους τροχούς των άρμάτων, μειώθηκε από 0.20 μ. περίπου σε 0.07 μ. Με τη συσσώρευση χώματος εκεί, η διαφορά μειωνόταν στο ελάχιστο.

συναντᾶμε καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις²²³. Ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν αὐλάκων εἶναι περίπου 1.40 μ., διάσταση ποὺ ταιριάζει μὲ τὸ μετατρόχιο τῶν ἀρχαίων ἀμαξῶν, κάτι ποὺ εἶχαμε τὴ δυνατότητα νὰ ἐξακριβώσουμε καὶ σὲ ἄλλα πρόπυλα²²⁴.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι ὁ στυλοβάτης καὶ ὁ ὑποκείμενος ἀναβαθμὸς διακόπτονταν στὸ κεντρικὸ τμήμα τῆς ὄψης τους (εἰκ. 29), ἀφήνοντας ἓνα ἀνηφορικὸ διάδρομο, πλ. 2.01 μ.²²⁵, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀττικῶν προπύλων, ὅπως τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος, στὸ Σούνιο, ἢ τοῦ Πομπείου κοντὰ στὸ Δίπυλο, στὴν Ἀθήνα (εἰκ. 30). Δὲν ὑπάρχει συνεπῶς ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρόπυλο αὐτό, στὴν ἀρχικὴ του θέση, κοσμοῦσε μιὰ πύλη τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας, ὅπου ὑπῆρχε συχνὴ διέλευση ἀμαξῶν γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ, ὅπως μεταφορὰ βαρέων ὑλικῶν γιὰ ἐπισκευές, μετασκευές, ἀνέγερση νέων μνημείων, μεταφορὰ ἀφιερωμάτων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἱερῶν λατρευτικῶν ἀντικειμένων τῆς θεᾶς, τὰ ὁποῖα κάθε χρόνο μεταφέρονταν ἀπὸ τὸ Ἀνάκτορο τοῦ Τελεστηρίου στὸ Ἐλευσίνιο, στὴ βόρεια κλιτὶ τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως²²⁶.

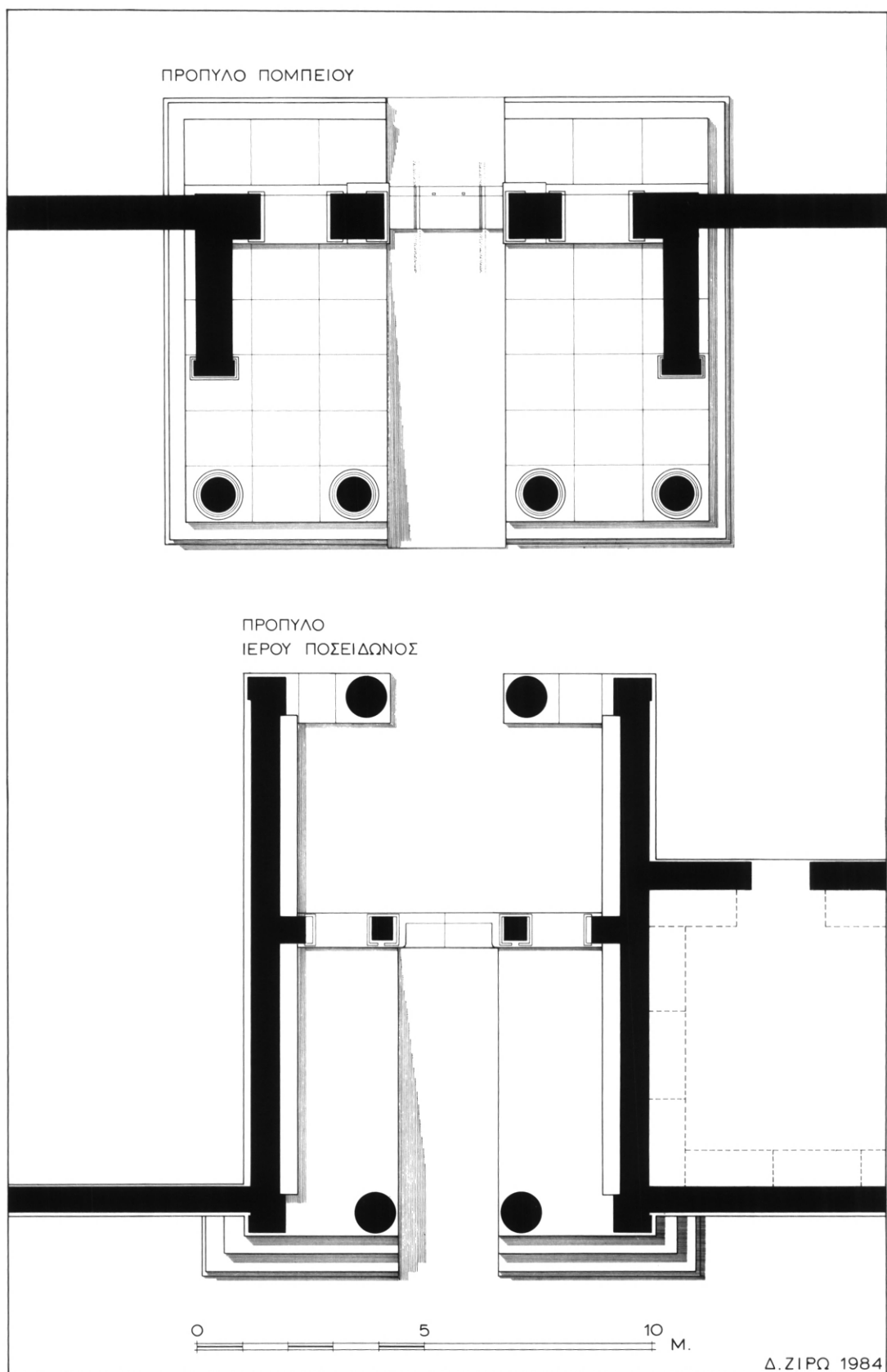
Βάσει τῶν στοιχείων καὶ τῶν συλλογισμῶν ποὺ ἀναπτύξαμε στὴν ἀρχή, ἡ μόνη πύλη ποὺ κοσμήθηκε μὲ μαρμάρينو μνημειῶδες πρόπυλο, τὸ ἀναφερόμενο ὡς προπύλαια τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴν ἐπιγραφή τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἶναι ὁ παλαιὸς Βόρειος Πυλὼν τοῦ πεισιστράτειου τείχους. Ἡ κρηπίδα συνεπῶς ποὺ ἀποκαλύφθηκε μπροστὰ στὸ Μιθραῖο, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴν κρηπίδα τοῦ κλασικοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ποὺ κατεδα-

223. Αὐτὰ τὰ ἔχνη μπορούμε καὶ σήμερα νὰ παρατηρήσουμε σὲ ἀρχαίους δρόμους τῶν Ἀθηνῶν, ἰδίως στὴν Πνύκα, ὅπου λόγω τῆς συχνότατης διέλευσης ἀμαξῶν, ἀποτυπώθηκαν τὰ ἔχνη τῶν τροχῶν τους ἐν εἵδει αὐλακώσεων στὸ σκληρὸ βράχο. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω τὸ δρόμο ποὺ ξεκινώντας ἀπὸ τὸ Δίπυλο ὑπὲρ τῶν Πυλῶν, κοντὰ στὸ σημερινὸ Λουμπαρδιάρη, δὴνοῦσε διὰ μέσου τῆς ἀρχαίας Κοίλης (ὅπου τὸ ἡμιτελὲς σήμερα θέατρο Δοξιάδη) καὶ κατὰ μῆκος τῶν Μακρῶν Τειχῶν στὸν Πειραιά. Σὲ πολλὰ τμήματα τοῦ δρόμου αὐτοῦ, κοντὰ στὴν Κοίλη, διακρίνουμε τὰ ἔχνη τῶν τροχῶν στὸ βράχο. Ἐπίσης, ἔχνη τροχῶν διακρίνουμε κατὰ μῆκος ἐνὸς ἄλλου ἀρχαιότατου δρόμου, ποὺ διέσχιζε τὴν περιοχὴ τῶν στοῶν, πάνω ἀπὸ τὸ βῆμα τῆς Πνύκας, πρὶν ἀπὸ τὴν οἰκοδόμησή τους. Γιὰ τὸ δίκτυο τῶν ὁδῶν αὐτῶν ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀκόμα, βλ. ΤΡΑΥΛΟΥ, *Πολεοδομικὴ* πίν. III καὶ IV.

224. Στὸ πρόπυλο τοῦ Πομπείου τῆς Ἀθῆνας (400 π.Χ.), κατὰ μῆκος τοῦ κεκλιμένου κεντρικοῦ διαδρόμου, σώζονται τὰ ἔχνη ποὺ ἄφησαν οἱ τροχοὶ τῶν ἀμαξῶν τῆς πομπῆς τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, κατὰ τὸ πέρασμά τους ἀπὸ ἐκεῖ. Γιὰ τὴ διευκόλυνσή τους μάλιστα, τὸ ὑπερυψωμένο κατώφλι τῆς πόρτας, ἀπὸ ὑποκύανο μάρμαρο Ὑμηττοῦ, ἀπολαξεύτηκε στὰ σημεῖα διέλευσης τῶν τροχῶν. Τὸ ἴδιο συνέβη ἀργότερα καὶ στὰ Μικρά Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας. Καὶ στὰ δύο παραδείγματα, ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν ἔχνων, μετρώντας στὸ κέντρο κάθε αὐλακας, εἶναι 1.40 μ. Ἡ ἴδια διάσταση μετρήθηκε καὶ ἀπὸ τὸν I. Τραυλὸ στὸ τμήμα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ ποὺ ἀποκαλύφθηκε κοντὰ στὸ ἱερὸ τῆς Ἀφροδίτης, πρὶν ἀπὸ τὸ Σκαραμαγκά (βλ. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἀνασκαφαὶ Ἱερᾶς Ὀδοῦ, *ΠΑΕ* 1938, 31-32 εἰκ. 3 καὶ 4). Ἐπίσης τὴ διάσταση αὕτη διαπιστώσαμε καὶ στὰ ἔχνη ποὺ ἄφησαν οἱ τροχοὶ στὶς δύο εἰσόδους τοῦ βόρειου στωικοῦ κτίσματος, πίσω ἀπὸ τὴν κυρίως στοὰ τῆς Βραυρῶνος (βλ. καὶ ΜΠΟΥΡΑ, *Στοὰ Βραυρῶνος* 140). Στὸ ἱερὸ ὅμως τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, παρὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διαμόρφωση τοῦ κατωφλιοῦ τῆς κεντρικῆς θύρας (ἐπικλινές) γιὰ τὴν ἀνετὴ διέλευση τῶν ἀμαξῶν, ἔχνη τροχῶν δὲ διακρίνονται στὴν ἐπιφάνειά του, ἐνδεικτικὸ τοῦ ὅτι τὸ πρόπυλο κατασκευάστηκε μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ ναοῦ.

225. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι παρὰ τὶς μεγαλύτερες γενικὲς διαστάσεις ποὺ εἶχαν τὰ ρωμαϊκὰ Μικρά Προπύλαια τοῦ Iου αἰ. π.Χ., σὲ σχέση μὲ τὸ Πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ποὺ ἀντικατέστησαν, στὸ κεντρικὸ τους τμήμα παρατηροῦνται ὁρισμένες ὁμοιότητες. Ὁ κεντρικὸς δηλαδὴ διάδρομος τῶν ρωμαϊκῶν Μικρῶν Προπυλαίων, ποὺ διέρχεται μεταξὺ τῶν δύο ἐξωτερικῶν κιόνων καὶ τῶν δύο ἐσωτερικῶν Καρυατίδων, εἶναι στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ τμήματος ἀνηφορικὸς, ἐνῶ ὁ ἄξονάς του συμπίπτει μὲ τὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου τοῦ παλαιότερου ἐλληνικοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης.

226. Γιὰ τὴ μεταφορὰ σὲ ἄρματα τῶν Ἱερῶν Κυστῶν ποὺ περιεῖχαν τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας τῆς Δήμητρας, τὴν παραμονὴ τῆς ἑναρξῆς τῶν Ἐλευσινίων Μυστηρίων, βλ. MYLONAS, *Eleusis* 245, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Κατὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίηση τοῦ Προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὸ προστώο τοῦ Μιθραίου, ἡ κεντρικὴ ράμπα ἦταν πλέον ἄχρηστη. Ἐπομένως, ὅπως ἦταν φυσικὸ, τὸ κενὸ ποὺ ὑπῆρχε στὸ μέσο τοῦ κρηπιδώματος τοῦ προπύλου, λόγω τοῦ ἀνηφορικοῦ διαδρόμου, καλύφθηκε μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν τριῶν νέων λίθων ποὺ ἐξετάσαμε.

Είκ. 30. Δύο άττικά κλασικά πρόπυλα, με κεντρικό κεκλιμένο διάδρομο.

φίστηκε στα μέσα του Ιου αἰ. π.Χ. καὶ φυλάχτηκε²²⁷ σὲ ἀσφαλὲς μέρος μέχρι νὰ ἐπανασυναρμολογηθεῖ, τὸ πιθανότερο στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, στὴ νέα του θέση²²⁸.

ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΟΥ. ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ἐνῶ ἡ τύχη βοήθησε νὰ σωθεῖ τὸ κρηπίδωμα τοῦ προπύλου σχεδὸν ἀνέπαφο, ἐλάχιστα σώζονται ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του. Τὰ λίγα αὐτὰ στοιχεῖα μᾶς παρέχουν ἀρκετὲς πληροφορίες, ὥστε ὄχι μόνο νὰ εἴμαστε βέβαιοι γιὰ τὴ μορφή, ἀλλὰ καὶ νὰ προχωρήσουμε στὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ προπύλου, σὲ μιὰ προσπάθεια ἀναπαράστασής του στὴ θέση ποὺ κατεῖχε στὸν πεισιστράτειο Βόρειο Πυλῶνα. Ἐπειδὴ ἡ ἀναπαράσταση στηρίχτηκε κυρίως σὲ στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ σύγκριση ἴδιας ἐποχῆς μνημείων, κρίνεται ἀπαραίτητο, παράλληλα μὲ τὴν ἐξέταση τῶν ὑπολοίπων εὐρημάτων τοῦ προπύλου, νὰ προχωρήσουμε καὶ στὴ χρονολόγησή του. Χρήσιμα στοιχεῖα ποὺ μᾶς παρέχουν πολλὲς πληροφορίες γιὰ τὴ μορφή τοῦ προπύλου ἐντοπίσαμε κατ' ἀρχὰς στὸ στυλοβάτη.

Τὰ ἴχνη στὸ στυλοβάτη

Στὴν ἐπιφάνεια καθενὸς ἀπὸ τοὺς δύο ἀκραίους λίθους τοῦ στυλοβάτη, τῆς ἀρχικῆς φάσης τοῦ

227. Ἡ κατεδάφιση, ἀπομάκρυνση καὶ φύλαξη σὲ ἄλλο μέρος τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ προπύλου ἦταν ἡ αἰτία, ποὺ ὁ Κουρουινιώτης ὁδηγήθηκε στὸ συμπέρασμα ὅτι στὸν πεισιστράτειο Βόρειο Πυλῶνα δὲν προϋπῆρξε ἄλλο ἐλληνικὸ κτίσμα πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν Μικρῶν Προπυλαίων. Συγκεκριμένα, γράφει ὅτι «οὐδὲν σημεῖον ὑπάρξεως ἄλλου κτίσματος ἐλληνικῶν χρόνων εὐρέθη κατὰ τὴν ἀνασκαφὴν μας, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ σχεδὸν ὡς βέβαιον ὅτι μετὰ τὴν οἰκοδομὴν τῆς Πεισιστρατείου Πύλης ἔγιναν μὲν ἀσφαλῶς ἐπισκευαὶ ταύτης, ἀλλ' οὐδὲν σημαντικὸν κτίσμα, προπύλαιον ἢ ἄλλο τι προσετέθη ἐκεῖ μέχρι τῆς οἰκοδομῆς τῶν ρωμαϊκῶν Μικρῶν Προπυλαίων». «Δὲν ἀποκλείεται ὅμως», παρατηρεῖ, «νὰ ὑπῆρξε καὶ ἐκεῖ καὶ πρὸ τῆς οἰκοδομήσεως τῶν Μικρῶν Προπυλαίων, ἀπλοῦν πρόπυλον μὲ δύο μόνον κίονας πρὸς τὸ ἔσω ἢ πρὸς τὸ ἔξω τῆς πύλης, ὅμοιον περίπου πρὸς τὸ πρόπυλον τῆς νοτίας Κιμωνείου πύλης, ἣτις ἐκαλύφθη, ὅτε κατεσκευάσθησαν οἱ Περικλείοι σιροὶ (ΝΟΑΚ, *Eleusis*, σ. 34, πίν. 13), ἀλλ' αἱ βάσεις τῶν κίωνων, αἱ ὁποῖαι μόναι μᾶς δεικνύουσι τὴν ὑπαρξίν τοῦ προπύλου εἰς τὴν Κιμωνεῖον πύλην, ἦτο εὐκόλον νὰ ἐξαφανισθῶσι τελείως, καὶ δι' αὐτὸ δὲν θὰ ἔμεινεν ἴχνος τοῦ τοιοῦτου προπύλου ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς προηγηθείσης τῶν Μικρῶν Προπυλαίων παλαιᾶς πύλης». Ἀπὸ τὰ παραπάνω, ἐνῶ φαίνεται ὅτι δέχεται τὴν πλήρη ἐξαφάνισιν ἐνὸς παρόμοιου μὲ τὴν «Κιμωνεῖα» πύλη προπύλου, τὴν ἴδια στιγμὴ ἀποκλείει τὴν ὑπαρξὴ ἐνὸς πολυτελέστερου προπύλου, τὸ ὁποῖο μπορεῖ ὁμοίως νὰ ἐξαφανίστηκε κατὰ τὸ κτίσιμο τῶν Μικρῶν Προπυλαίων (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1933 25).

228. Ἄν τὸ Μιθραῖο εἶχε χτιστεῖ τόσο ἀργὰ ὅσο ὑποστήριξε ὁ Μυλωνᾶς, δηλαδὴ στὸν 4ον αἰ. μ.Χ., τότε φαίνεται ἀπίθανο τὰ μάρμαρα τοῦ κατεδαφισμένου κλασσικοῦ Προπύλου νὰ εἶχαν παραμείνει φυλαγμένα καὶ ἀχρησιμοποίητα γιὰ ἓνα τόσο μακρὸ χρονικὸ διάστημα. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ ἂν ἀκόμα δεχόμεσταν ὅτι ἡ οἰκοδόμησις τοῦ Μιθραῖου εἶχε γίνῃ στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ, ὁ ὁποῖος ὡς ὑποστηρικτὴς τῶν μυστηριακῶν θρησκειῶν καὶ μνημένος ἦδη στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, θὰ μπορούσε αὐτὸς νὰ εἶχε εἰσαγάγει στὴν Ἐλευσίνα τὴ μυστηριακὴ λατρεία τοῦ Μίθρα, τῆς ὁποίας ἦταν ἐπίσης ὁπαδός. Ὅμως, ἡ ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ κλασσικοῦ Προπύλου στὸ Μιθραῖο φανερώνει ὅτι τὸ ὑλικὸ ὄχι μόνον διετηρεῖτο σὲ καλὴ κατάστασις, ἀλλὰ καὶ σωζόταν στὸ σύνολό του, τόσο αὐτὸ ποὺ προερχόταν ἀπὸ τὴν ἀνωδομή, ὅσο καὶ ἐκεῖνο τῆς πώρινης ὑποδομῆς. Τὰ παραπάνω μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ἀνέγερσις τοῦ Μιθραῖου ἐγίνε λίγα χρόνια μετὰ τὴν κατεδάφιση τοῦ Προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, πιθανότατα τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἐκδηλώνεται ἓνας ἐντονος κλασικισμὸς στὶς τέχνες σὲ ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια, πολὺ δὲ περισσότερο στὴ Ρώμη καὶ τὴν Ἀθήνα. Ἐξάλλου, τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἀττικὴ ἔνας ἀριθμὸς κλασσικῶν κτιρίων, τμήματα ναῶν ἢ ἀκόμα καὶ μεμονωμένα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη διαλύθηκαν προσεκτικὰ καὶ μεταφέρθηκαν, γιὰ νὰ χτιστοῦν αὐτοῦσια στὴν Ἀθήνα ἢ γιὰ νὰ ἐπαναχρησιμοποιηθοῦν σὲ κτίρια, δημιουργώντας νέες ἀρχιτεκτονικὲς συνθέσεις. Ἡ ἐνέργεια τῆς ἐπαναχρησιμοποίησις τοῦ κλασσικοῦ Προπύλου στὸ νέο ναὸ τοῦ Μίθρα ταυριάζει μὲ τὸ πνεῦμα τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς νέας μόδας, ποὺ ὅπως φαίνεται εἶχε διαδοθῇ τότε στὴν Ἀττικὴ. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἱδρυσις τοῦ Μιθραῖου στὰ χρόνια αὐτά (τέλη Ιου π.Χ. - ἀρχὲς Ιου αἰ. μ.Χ.), συμφωνεῖ μὲ τὴν ἐγκατάστασις στὴν Ἑλλάδα κιλικῶν πειρατῶν ὁπαδῶν τοῦ Μίθρα ἀπὸ τὸν Πομπήιο, τὸ 67 π.Χ. (βλ. ππ. σημ. 208). Τέλος, δὲ θὰ πρέπει νὰ παραβλέψουμε τὸ γεγονός ὅτι ἡ στρωματογραφία τῆς τομῆς ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Μιθραῖου ἔδωσε εὐρήματα πολὺ παλαιότερα (τέλη 4ου αἰ. π.Χ.) ἀπὸ ὅ,τι θὰ περίμενε κανεὶς, ἂν πράγματι τὸ Μιθραῖο εἶχε χτιστεῖ 400 περίπου χρόνια ἀργότερα (βλ. ππ. σημ. 207).

προτύλου, διακρίνονται τὰ ἴχνη πού ἄφησε ἡ ἔδραση τῶν παραστάδων καὶ τῶν κίωνων. Σύμφωνα με τὰ ἴχνη αὐτά, διαπιστώνουμε ὅτι στὰ ἄκρα τῆς πρόσοψης ἦταν τοποθετημένες δύο παραστάδες, ἐνῶ δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου ἀπὸ ἑνὸς κίονα. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀκριβῆ θέση τῶν δύο παραστάδων στὰ ἄκρα τοῦ στυλοβάτη, σώθηκαν ἀμυδρότατα ἀλλὰ σαφῆ τὰ ἴχνη τῶν βοηθητικῶν χαραγῶν (*σημεῖαι*) γιὰ τὴν τοποθέτησή τους ἐκεῖ (εἰκ. 29). Σύμφωνα με τὶς σημείες αὐτές, διαπιστώνουμε ὅτι ἡ πρὸς τὸν κεντρικὸ ἄξονα τοῦ κτιρίου ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν παραστάδων ἀπείχε ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἀκμὲς τοῦ στυλοβάτη 0.552 μ. Ἐπίσης, ἀπὸ τὰ ἴχνη φθορᾶς πού προκάλεσε ἡ ἔδραση τῆς παραστάδας (νεροφαγώματα κλπ.), διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἐμπρόσθια πλευρὰ τους ἀπείχε ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς πρόσοψης τοῦ στυλοβάτη 0.055 μ.²²⁹, καὶ ἀκόμα ὅτι οἱ στραμμένες πρὸς τὰ ἄκρα τῆς πρόσοψης πλευρὲς τους ἦταν διαμορφωμένες κατὰ τρόπο ἀνάλογο με αὐτὸν πού διαπιστώσαμε καὶ στὶς στενὲς κάθετες ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη, με μικρὲς δηλαδὴ προεξοχές στὸ πίσω τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τους (εἰκ. 28, 29, 33, πίν. 30α).

Στὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν δύο λίθων τοῦ στυλοβάτη, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου, διακρίνουμε παρομοίως τὰ ἴχνη μιᾶς λεπτότατης ἐπεξεργασίας με ὀδοντωτὴ ξοῖδα (ντισιλιδικο), γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κατώτατου σφονδύλου τῶν κίωνων. Ἡ ἐπεξεργασμένη αὕτη ἐπιφάνεια, ἐλαφρὰ ὑποβιβασμένη, ἐκτείνεται μέχρι τὴν ἐμπρόσθια καὶ ὀπίσθια ἀκμὴ τοῦ στυλοβάτη²³⁰ (εἰκ. 29). Στὴ στραμμένη πρὸς τὸν κεντρικὸ διάδρομο πλευρὰ ἡ ἐπεξεργασία, ἀρχίζοντας πάλι ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τοῦ κάθε λίθου, ἐκτείνεται κατὰ 0.70 μ. στὸ νοτιοδυτικὸ καὶ βορειο-ανατολικὸ μέλος τοῦ στυλοβάτη²³¹.

Ἡ ἀτμοσφαιρική ρύπανση τῆς Ἑλευσίνας καὶ ἡ ἐναπόθεση λεπτῆς στρώσης σκόνης ἀπὸ τὶς γειτονικὲς βιομηχανίες τσιμέντου στὴν ἐπιφάνεια τῶν μαρμάρων, εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ χαθοῦν σχεδὸν ὁλοσχερῶς τὰ ἴχνη ἀπὸ τὴν ἔδραση τῶν σφονδύλων πάνω σὲ αὐτὲς τὶς εἰδικὰ ἐπεξεργασμένες ἐπιφάνειες²³². Παρ' ὅλα αὐτά, με κατάλληλες συνθήκες φωτισμοῦ²³³ διακρίνονται ἀμυδρότατα ἀλλὰ σαφῆ τὰ ἴχνη τμήματος τῆς περιφέρειας τοῦ κύκλου τῆς βοηθητικῆς χαραγῆς γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κίονα, σὲ ἱκανὸ μῆκος ὥστε νὰ μπορούμε νὰ προδιορίσουμε με μεγάλη ἀκρίβεια τὴν ἀκτίνα καὶ τὴ διάμετρο τοῦ κύκλου στὸν ὁποῖο ἀνήκει²³⁴ (πίν. 30β). Ἐξωτερικὰ τῆς σωζόμε-

229. Οἱ παραστάδες κατὰ τὸν ἴδιο τρόπο ἀπέχουν ἀπὸ τὶς ἀκμὲς τῶν στενῶν ἀκραιῶν πλευρῶν τοῦ στυλοβάτη ἀπὸ 0.051 - 0.055 μ. περίπου. Ἐδῶ τὸ ἴχνος δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφές καὶ σώζεται μόνο στὸ βορειοανατολικὸ λίθο τοῦ στυλοβάτη.

230. Ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης τῶν σφονδύλων, ὅπως καὶ τῶν παραστάδων, εἶναι ἐλάχιστα ὑποβιβασμένη σὲ σχέση με τὴν ὑπόλοιπη ἐλεύθερη ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη, γιατί, ὅπως συμβαίνει κατὰ κανόνα, ἔλαβε εὐθὺς ἐξαρχῆς τὴν ὀριστική της στάθμη, ἐφόσον μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ κίονα δὲν εἶναι δυνατό νὰ ὑπάρξει περαιτέρω κατεργασία. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη παρέμεινε με τὸ λεπτὸ ἄπεργο πού οὐδέποτε καταξέστηκε.

231. Διαστ. ἐπεξεργασμένης ἐπιφάνειας 0.73 × 0.70 μ. Συνήθως ἡ ἐπεξεργασία τῆς ὀριζόντιας ἐπιφάνειας τοῦ στυλοβάτη, προκειμένου νὰ δεχτεῖ τὸν κατώτατο σφόνδυλο τοῦ κίονα, ἔχει τετράγωνη κάτοψη καὶ ὄχι κυκλική. Αὐτὸ μπορούμε νὰ τὸ παρατηρήσουμε στὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ, ὅπου οἱ κατώτατοι σφόνδυλοι τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τοποθετήθηκαν σὲ τετράγωνης κάτοψης διαμορφωμένους χώρους, πού ὀρίζονται ἀπὸ τὶς προστατευτικὲς ταινίες πού τοὺς περιβάλλουν.

232. Ἦδη τὰ ἴχνη τῆς ἐπεξεργασίας στὴν ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη πού περιγράψαμε, με δυσκολία διακρίνονται, ἀφοῦ ἡ λεπτὴ τσιμεντόσκηνη ἔχει δημιουργήσει με τὴ σκληρυνσή της μιὰ νέα λεπτὴ ἐπιδερμίδα τσιμέντου πάνω ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ μαρμάρινη. Ἐκτὸς αὐτοῦ, σὲ πολλὰ σημεία ἡ ἀποκόλληση σὲ δευτέρη φάση τῆς λεπτῆς αὐτῆς στρώσης τσιμέντου προκαλεῖ φθορὲς στὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια, μιὰ καὶ κατὰ τὴν ἀποκόλληση συμπαρασύρεται καὶ ἡ ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου, ἡ ὁποία σώζει καὶ τὰ σπουδαιότερα στοιχεῖα.

233. Ὅταν τὸ φῶς πέφτει πλάγια στὴν κρηπίδα. Αὐτὸ συμβαίνει με τεχνητὸ φωτισμὸ ἢ με τὸ ἥλιακὸ φῶς κατὰ τὶς μεσημβρινὲς ὥρες τῶν χειμερινῶν μηνῶν.

234. Στὸ καλύτερα διατηρημένο τμήμα τῆς περιφέρειας τῆς κυκλικῆς χαραγῆς στὸ νοτιοδυτικὸ λίθο τοῦ στυλοβάτη, τὸ μῆκος χορδῆς τοῦ τόξου εἶναι 0.458 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος τῆς χορδῆς τοῦ εἶναι 0.105 μ. Με βάση τὰ στοιχεῖα αὐτά, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε τὴν ἀκτίνα τοῦ κύκλου καὶ συνεπῶς τὴ διάμετρό του. Ἐφαρμόζοντας τὸν τύπο $R = \left[\left(\frac{\beta}{2} \right)^2 + h^2 \right]^{1/2}$, ὅπου β τὸ μῆκος τῆς χορδῆς τοῦ τόξου καὶ h τὸ βέλος του, διαπιστώνουμε ὅτι τὸ διασωθὲν τμήμα τῆς σημείας ἀνήκει σὲ κύκλο ἀκτίνας $R = 0.302 \mu.$ ἢ διαμέτρου $\Delta = 0.604 \mu.$

νης αὐτῆς σημείας²³⁵, διακρίνονται ἀμυδρότατα τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ προξένησαν δύο ἀπὸ τὶς ραβδώσεις τοῦ κίονα, λόγῳ τῆς καταρροῆς τῶν βρόχινων ὑδάτων πάνω τους (νεροφαγώματα)²³⁶. Μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, ἐξαιτίας τῆς κακῆς διατήρησης τῶν ἰχνῶν, μετρήσαμε ὅτι ἡ ἀπόσταση τοῦ βάθους τῆς ράβδωσης ἀπὸ τὴν κυκλικὴ σημεία εἶναι 1.3 ἐκ., ἡ ἀκμὴ τῆς ἀπέχει 3.2 ἐκ., τὸ δὲ πλάτος τῆς ράβδωσης ἀπὸ ἀκμὴ σὲ ἀκμὴ εἶναι 0.10 μ. περίπου. Ἀπὸ τὰ παραπάνω συμπεραίνεται ὅτι ἡ κάτω ἔδρα τοῦ σφονδύλου δὲν ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ στυλοβάτη σὲ ὅλη τὴν ἐπιφάνειά της. Περιφερικῶς ἔφερε στενὸ, ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένο δακτύλιο σὲ ἐσοχή, γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ἡ θραύση τῶν ἀκμῶν τῶν ραβδώσεων²³⁷ κατὰ τὴν τοποθέτηση καὶ τὴ μερικὴ περιστροφή τοῦ κατώτατου σφονδύλου, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ τέλεια συναρμογὴ τοῦ μὲ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ στυλοβάτη, πρακτικὴ ποὺ ἔχει διαπιστωθεῖ σὲ σημαντικὰ κτίρια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ἐπομένως, ἡ κυκλικὴ χαραγὴ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴ διάμετρο τῆς κυκλικῆς ἐπιφάνειας ἔδρασης τοῦ σφονδύλου, ποὺ εἶναι λίγο μικρότερη ἀπὸ τὴ συνολικὴ κάτω διάμετρο τοῦ κίονα²³⁸. Ὁ προσδιορισμὸς τοῦ κέντρου γιὰ τὴ χάραξη τῆς σημείας ἐπιτυχανόταν μὲ δύο ἄλλες εὐθύγραμμες διασταυρούμενες χαραγές, μικρὰ τμήματα τῶν ὁποίων διασώθηκαν στὸ στυλοβάτη²³⁹ (εἰκ. 29). Μὲ τὸν ἀκριβὴ ὑπολογισμὸ τῆς διαμέτρου τῆς σημείας, $\Delta = 0.604 \mu.$, καὶ μὲ τὶς μετρήσεις ποὺ ἐκτελέσαμε στὰ ὑπόλοιπα ἴχνη ποὺ προαναφέραμε, μπορέσαμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ μεγάλη προσέγγιση τὴν κάτω διάμετρο τοῦ κίονα, στοιχεῖο χρήσιμο γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ προτύλου. Σύμφωνα λοιπὸν μὲ τὰ παραπάνω, ἡ κάτω ἔδρα τοῦ κίονα στὶς ἀκμὲς τῶν ραβδώσεων εἶχε ἀκτίνα $R = 0.302 + 0.032 = 0.334 \mu.$, ἥτοι $\Delta = 0.668 \mu.$ ἢ στὸ βάθος τῶν ραβδώσεων $R = 0.302 + 0.013 = 0.315 \mu.$ ἥτοι $\Delta = 0.63 \mu.$ Ἐπίσης, σύμφωνα μὲ τὶς διασωθεῖσες εὐθύγραμμες σημείες γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ κέντρου τῆς κυκλικῆς χαραγῆς, διαπιστώνουμε ὅτι τὸ κέντρο κάθε κίονα βρισκόταν σὲ ἀπόσταση 0.345 μ. ἀπὸ τὴ στενὴ πρὸς τὸν κεντρικὸ διάδρομο πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη, ἐνῶ ἀπέχει ἀπὸ τὴν ἐμπρόσθια ἀκμὴ τοῦ 0.365 μ. Ἄλλα ἴχνη γόμφωσης τοῦ κίονα ἢ τῆς παραστάδας πάνω στὸ στυλοβάτη δὲ διακρίνονται, πρακτικὴ ποὺ ἀπαντᾷται σὲ δωρικὰ μνημεῖα κλασικῆς ἐποχῆς²⁴⁰. Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα στοιχεῖα ποὺ παραθέσαμε γιὰ τὴν κρηπίδα, ἔχει ἤδη γίνεи ἀντιληπτὸ ὅτι τὸ πρότυπο τὸ ὁποῖο ταυτίσαμε μὲ τὸ πρότυπο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ἀνήκει σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς

235. Γιὰ τὶς βοηθητικὲς αὐτὲς γραμμὲς ποὺ χαράσσονταν γιὰ τὴ διευκόλυνση τῶν λιθουργῶν στὸν προσδιορισμὸ τοῦ κέντρου τῶν κίωνων, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 153 κέ.

236. Ὁ ἐντοπισμὸς τῶν ἰχνῶν αὐτῶν ἀποδεικνύει ὅτι ὁ κίονας ἦταν ὁμόκεντρος, ἀλλὰ δὲν ἐγγράφονταν στὴ βοηθητικὴ αὐτὴ χαραγὴ, ὅπως συμβαίνει σὲ ἄλλα κτίρια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Στὸ νοτιοδυτικὸ στυλοβάτη τοῦ προτύλου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ὅπου διακρίνεται καθαρὰ ἡ κυκλικὴ σημεία, ὁ σφόνδυλος τοῦ κίονα εἶναι ὁμόκεντρος μὲ αὐτή, ἀλλὰ τοποθετημένος στὸ ἐσωτερικὸ της, ὅπως τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στοὺς κίονες τῶν πτερύγων τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων. Εἶναι, λοιπόν, πιθανὸ ἡ χαραγὴ αὐτὴ νὰ μὴν εἶναι σημεία, ἀλλὰ νεροφάγωμα.

237. Ὡς γνωστὸν, ὁ κατώτατος σφόνδυλος τοῦ κίονα κατὰ τὴν τοποθέτησή του ἔφερε στὸ κάτω μέρος του ἤδη λαξευμένες τὶς ραβδώσεις, ἐνῶ ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνειά του παρέμενε μὲ τὸ ἄπεργο. Οἱ ραβδώσεις αὐτές, μαζὶ μὲ ἐκεῖνες τοῦ ὑποτραχηλίου τοῦ κιονοκράνου, ἀποτελοῦσαν τὸν ὁδηγὸ γιὰ τὴν τελικὴ λάξευση τῶν ραβδώσεων στὸν κορμὸ τοῦ κίονα, μετὰ τὴν τοποθέτηση ὅλων τῶν σφονδύλων στὴ θέση τους (βλ. σχετ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 150 κέ.).

238. Ἡ ἐπιφάνεια ἔδρασης τοῦ κατώτατου σφονδύλου ἐμφανίζεται συνεπῶς ὡς κυκλικὸς δίσκος, ὑπερυψωμένος κατὰ 1-2 χιλιοστὰ ἀπὸ τὴν περιφερικὴ ταῖνία, ποὺ φέρει στὴν ἀκμὴ της τὶς αὐλακες τῶν ραβδώσεων. Αὐτὴ ἡ κατασκευαστικὴ ἰδιομορφία παρατηρεῖται στὴν ἔδραση τῶν κατώτατων σφονδύλων τοῦ Παρθενῶνα ἀλλὰ καὶ τῶν Προπυλαίων (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενῶν Β'* 153 κέ., ἐπίσης *Υλικά δομῆς* 2, 154 εἰκ. 97).

239. Οἱ μικρὲς εὐθύγραμμες αὐτὲς χαραγές, ποὺ διατηρήθηκαν στὴν ἔδραση τῶν κίωνων στὸ στυλοβάτη τοῦ προτύλου, χρησίμευαν, μαζὶ μὲ μιὰ δεύτερη διασταυρούμενη κατὰ ὀρθή γωνία χαραγὴ (ἡ ὁποία ἐξαφανίστηκε), γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ κέντρου τοῦ κίονα. Παρόμοιες χαραγές χρησιμοποιήθηκαν στὸ στυλοβάτη τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ, ὅπως καὶ στὸ στυλοβάτη τοῦ Ἡραίου τοῦ Ἀργούς (CH. WALDSTEIN κ.ἄ., *The Argive Heraeum* I (Boston καὶ New York 1902) 120 εἰκ. 58). Ἡ χρῆση τους διαπιστώθηκε ἐπίσης καὶ στὸν Παρθενῶνα (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενῶν Β'* 154-155).

240. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Υλικά δομῆς* 2, 192 σημ. 3. Ὁ W.B. DINSMOOR (*Architecture* 171) ἐντοπίζει τὴν κατασκευαστικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια στὴν περίκλεια ἐποχή.

καλύτερες περιόδους της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής, και φυσικά δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερο των μέσων του 4ου αϊ. π.Χ., σύμφωνα με την επιγραφή που αναφέραμε στην αρχή του κεφαλαίου. Πιστεύουμε ότι το μνημείο ανήκει στον 5ο αϊ. π.Χ., σύμφωνα και με άλλα στοιχεία που εντοπίσαμε και θα αναπτύξουμε στη συνέχεια. Τα στοιχεία αυτά είναι:

Ἡ ἀκριβὴς χάραξη τοῦ μνημείου

Ἡ λεπτομερὴς ἀποτύπωση τῆς κρηπίδας ἔδειξε ὅτι τὸ πρόπυλο ἔχει κατασκευαστεῖ μὲ μεγάλη προσοχή καὶ οἱ μετρικὲς διαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται μεταξύ τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ προπύλου μὲ τὸ βορειοανατολικὸ εἶναι ἐλάχιστες, ἀμελητέες θὰ λέγαμε. Ἐτσι, ἐνῶ ὁ νοτιοδυτικὸς λίθος τοῦ στυλοβάτη, μήκ. 2.385 μ., εἶναι ἴσων διαστάσεων μὲ τὸ βορειοανατολικὸ, τὸ νοτιοδυτικὸ τμήμα τοῦ ὑπὸ τὸ στυλοβάτη ἀναβαθμοῦ, μήκ. 2.445 μ., εἶναι μεγαλύτερο κατὰ 0.026 μ. ἀπὸ τὸ βορειοανατολικὸ, ποὺ ἔχει μήκ. 2.419 μ. (εἰκ. 29).

Παρόμοιες μικροδιαφορὲς ἔχουν βέβαια παρατηρηθεῖ καὶ σὲ ἄλλα κτίρια τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπως στὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (μετὰ τὸ 440 π.Χ.)²⁴¹, στὰ Προπύλαια (437-432 π.Χ.), στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (426 π.Χ.)²⁴², στὸ πρόπυλο τοῦ κλασικοῦ Πομπείου στὸν Κεραμεικὸ (400 π.Χ.)²⁴³ καὶ ἄλλοι.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι οἱ μετρικὲς μικροδιαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται στὰ δύο τμήματα τοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, οὐδόλως ἀναιροῦν τὴν ἄποψη ποὺ ἤδη διατυπώσαμε, ὅτι τὸ μνημείο εἶναι καλοσχεδιασμένο καὶ ἀνήκει στὸν 5ο αϊ. π.Χ.

Ἡ ἄριστη ἐπεξεργασία τῶν λίθων

Κατὰ τὴν ἐξέταση τῶν λίθων τῆς κρηπίδας περιγράψαμε τὸν ἄριστο τρόπο λάξευσης τῶν λίθων. Ἡ ὕπαρξη τῶν περιταινιῶν καὶ τοῦ λεπτότατου ἄπεργου, ὕψους ἐνὸς χιλιοστοῦ, ποὺ παρατηρήσαμε στὸ στυλοβάτη (πίν. 28), εἶναι βέβαια πάντα μιὰ ἰσχυρὴ ἐνδειξη τῆς ἐποχῆς ἀνέγερσης τοῦ μνημείου, ἐφόσον αὐτὴ ἡ ἐπεξεργασία ἀποτελεῖ μιὰ σταθερὰ ὡς πρὸς τὰ στάδια κατεργασίας τῶν λίθων σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αϊ. π.Χ.²⁴⁴. Δυστυχῶς ὁμως δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἀκριβέ-

241. Τὸ πρόπυλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ποὺ ἔχει πλάτος στὴν ὄψη, ἀπὸ ἄκρο σὲ ἄκρο τοῦ στυλοβάτη, 9.632 μ., ἂν τὸ χωρίσουμε σὲ δύο ἴσα τμήματα, φέροντας διαμήκη ἄξονα ποὺ νὰ διέρχεται ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μεταξονίου τῶν δύο κίωνων τῆς πρόσοψης, τότε θὰ παρατηρήσουμε ὅτι: 1) Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ μεταξονίου μέχρι τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν παραστάδων, διαφέρει στὰ δύο τμήματα κατὰ 0.055 μ. 2) Τὸ ἀνατολικὸ ἡμισυ τοῦ νότιου (πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ) στυλοβάτη διαφέρει ἀπὸ τὸ δυτικὸ κατὰ 0.065 μ. 3) Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν ἄξονα ποὺ φέραμε μέχρι τὸ ἐσωτερικὸ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ προπύλου, διαφέρει στὰ δύο τμήματα κατὰ 0.02 μ. κ.ο.κ. (βλ. σχετ. Β. ΣΤΑΝ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Σουνίῳ, *AE* 1900, 111 κέ. πίν. 6 καὶ 7).

242. Στὰ Προπύλαια (437-432 π.Χ.) διαπιστώνεται μιὰ διαφορὰ 7 χιλιοστομέτρων μεταξύ τῶν δύο τμημάτων τοῦ ὑπερυψωμένου στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας. Μῆκ. βόρειου τμήματος 8.691 μ., μήκ. νότιου τμήματος 8.698 μ. Στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (426 π.Χ.), σύμφωνα μὲ νέες μετρήσεις, ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ σηκοῦ εἶναι κατὰ 0.009 μ. μακρύτερος ἀπὸ τὸ νότιο στὸ ὕψος τῶν ὀρθοστατῶν καὶ 0.012 μ. στὸ ὕψος τοῦ πρώτου δόμου. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα ὁ σηκὸς νὰ μὴν εἶναι ἀπόλυτα ὀρθογώνιος (βλ. ἐπίσης, Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, Ἡ νέα ἀναστήλωση τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, *AE* 1937 (Ἀθῆναι 1956) 806 καὶ Α. ORLANDOS, Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké, *BCH* LXXI-LXXII 1947-48, 20-22).

243. Στὸ πρόπυλο τοῦ κλασικοῦ Πομπείου στὴν Ἀθήνα (400 π.Χ.) παρατηροῦνται πολὺ μικρὲς μετρικὲς διαφορὲς στὰ δύο τμήματά του, ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι: 1) Τὸ πλάτος τοῦ δαπέδου τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ προπύλου κοντὰ στὸ θυραῖο τοῖχο εἶναι κατὰ 0.007 μ. μεγαλύτερο ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ. 2) Τὸ ἄνοιγμα τῶν δύο μικρῶν θυρῶν (ἀπὸ παραστάδα σὲ παραστάδα) διαφέρει κατὰ 0.008 μ. 3) Ἡ ἀπόσταση τῆς βαθμίδας-τοιχοβάτη τοῦ θυραίου τοῖχου ἀπὸ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ δαπέδου διαφέρει στὰ δύο τμήματα κατὰ 0.022 μ. κ.ο.κ. (βλ. σχετ. HOEPFNER, *Pompeion* πίν. 25).

244. Προπαρθενῶν, Ἡφαιστεῖο, ναὸς Ποσειδῶνος Σουνίου, ναὸς Νεμέσεως Ραμνούντος, πρόπυλο Σουνίου, ναὸς Ὀρικού, Προπύλαια Ἀθηνῶν κλπ.

στερη χρονολόγηση από αυτή που ήδη αναφέραμε, μιά και οί μικρές παραλλαγές του τρόπου επεξεργασίας δεν ακολουθούν κάποια χρονολογική εξέλιξη²⁴⁵. Τὰ παραπάνω ισχύουν βέβαια και για τη χρήση τῶν ἀγκόνων, ἀλλὰ και για τὸ εἶδος τῆς ἀναθύρωσης στοὺς ἀρμούς ὥσεως τῶν λίθων τοῦ στυλοβάτη. Παρ' ὅλα αὐτά, μιά χρήσιμη διαπίστωση ποὺ κάναμε εἶναι ὅτι ὁ τρόπος επεξεργασίας τῶν λίθων, ἡ μορφή και τὸ εἶδος τῶν ἀπέργων καθὼς και τῶν οἰκοδομικῶν ἀγκόνων, ἡ ὅλη ποιότητα τῆς ἐργασίας γενικότερα μοιάζει ἀπόλυτα, θὰ λέγαμε, μὲ αὐτὴ ποὺ παρατηρεῖται στοὺς λίθους τῆς κρηπίδας, ὅπως και σὲ ἄλλα τμήματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ ἐπίσης ἡμιτελοῦς προπύλου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (μετὰ τὸ 440 π.Χ.).

Ἡ ὑποτομή στὸν πρῶτο ἀναβαθμὸ

Ἐχει τὴν καταγωγή της στὸν εἰδικὸ τρόπο κατεργασίας τῶν λίθων μὲ περιταίνιες και χρησίμευε ἀρχικὰ ὡς ὁδηγὸς για τὴ λάξευση τῆς τελικῆς ἐπιφάνειας τῶν λίθων τῆς κρηπίδας. Ἀφοῦ διατηρήθηκε ἐπὶ μακρὸν σὲ ἡμιτελῆ κτίρια, στὴ συνέχεια ἐκτιμήθηκε ἰδιαίτερα ὁ διακοσμητικὸς της χαρακτήρας και ἐφαρμόστηκε σὲ πλῆθος κτιρίων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. και ἀργότερα²⁴⁶.

Συγκεκριμένα, ἀπαντᾶται στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς στὴν Ὀλυμπία (468-460 π.Χ.), στὸ μεγάλο ἡμιτελὲς ἰωνικὸ ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὴ Δῆλο (476-450 π.Χ.) και ἀργότερα στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνα στὶς Βάσσειες (450-425 π.Χ.)²⁴⁷. Στὴν Ἀττικὴ και συγκεκριμένα στὴν Ἀθήνα, σύμφωνα μὲ τὰ νεότερα εὐρήματα, ἐμφανίζεται μὲ σαφὴ διακοσμητικὸ χαρακτήρα στὴν Ἀγορά, στὴν πώρινη κρηπίδα τῆς περιφημῆς Ποικίλης Στοᾶς τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²⁴⁸, και στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας στὸν Ἰλισό (449 π.Χ.)²⁴⁹. Ἀργότερα τὴ συναντᾶμε στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο²⁵⁰ (444-440), στὸ ναὸ τοῦ Ἄρη (440-436)²⁵¹, ποὺ μεταφέρθηκε στὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ ἄλλη θέση στὴν Ἀγορά²⁵², στὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ (437-432) και στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (427-424) στὴν Ἀκρόπολη²⁵³. Ἐπίσης στὴ στοὰ τῆς Βραυρωνῶνος (420 π.Χ.)²⁵⁴, ὅπως και στὴν παράξενη ἡμιτελὲς στοὰ ἢ ναὸ στὸ Θορικό, ἢ ὁποία δὲν ἔχει ἐπακριβῶς χρονολογηθεῖ, ἀλλὰ ἀνήκει στὴν πρὸ τοῦ 432 π.Χ. ομάδα κτιρίων ποὺ παρέμειναν ἡμιτελεῖς, ἐξαιτίας τῆς ἐναρξῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου²⁵⁵.

245. Ἡ επεξεργασία ἀποτελεῖ ὅπωςδήποτε κριτήριον, δὲν ἀξιολογεῖται ὁμως ἀντικειμενικὰ στὰ διάφορα μνημεῖα. Ἐξάλ-
λου και κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. παρατηρεῖται ἐξαιρετικὴ επεξεργασία τοῦ λίθου.

246. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὑλικά δομῆς 2, 254, 255 εἰκ. 215-222· MARTIN, *Manuel* 350.

247. Εἰδικὰ για τὴν ὑποτομή στὴν κρηπίδα τοῦ ναοῦ αὐτοῦ, ὁ DINSMOOR παρατηρεῖ ὅτι ἔγινε για νὰ τονιστεῖ ἡ κανονικότη-
τητα τῶν ἀρμῶν ὥσεως τῶν λίθων. Ἐπίσης, τὸ χαρακτηριστικὸ μικρὸ κάθετο λέσβιον κυμάτιον, στὰ τελειώματα
αὐτῶν τῶν ὑποτομῶν, ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει προηγούμενον στὴν Ἀττικὴ, ὑποθέτει ὅτι μπορεῖ νὰ δηλώνει μεταγενέστε-
ρη χρονολόγηση. Ὁ ἴδιος πάντως ἀναφέρει ὅτι παρόμοιον παράδειγμα ὑποτομῆς στὴν κρηπίδα, μὲ κάθετο λέσβιον
κυμάτιον, ἐμφανίζεται στὴ Δῆλο, στὰ δύο κατώτερα σκαλοπάτια τῆς κρηπίδας τοῦ ἡμιτελοῦς περιπτέρου ἰωνικοῦ
ναοῦ (476-450 π.Χ.) πάνω στὸν ὁποῖο χτίστηκε ἑκατὸν σαράντα χρόνια ἀργότερα ὁ μεγάλος δωρικὸς ναὸς τοῦ
Ἀπόλλωνα. Ἡ κρηπίδα τοῦ ἡμιτελοῦς ναοῦ προηγεῖται χρονολογικὰ τοῦ Ἐπικουρείου (*Architecture* 155 σημ. 2 και
184 σημ. 4).

248. T.L. SHEAR Jr., *The Athenian Agora Excavations of 1980-1982, Hesperia* 53, 1984, 13-15 πίν. 2b.

249. STUART-REVERT, *Athens* I, κεφ. II πίν. III, IV.

250. W. DÖRPFELD, *Der Tempel von Sounion, AM* IX, 1884, 324 κέ. πίν. XVI.

251. Ἡ ὑποτομή ἐδῶ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται στὸν ἡμιτελὲς χαρακτήρα τῆς κρηπίδας (W.B. DINSMOOR, *The Temple of*
Ares at Athens, Hesperia IX, 1940, 26, ἐπίσης MCALLISTER, *The Temple of Ares at Athens, Hesperia* XXVIII, 1959,
11).

252. Κατὰ τὸν DINSMOOR (ὁ.π. 81), ἡ ἀρχικὴ θέσις τοῦ ναοῦ ἦταν στὸ χῶρον τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς κοντὰ στὸν πύργο
τῶν Ἀνέμων. Ὁ THOMPSON, ὅστερα ἀπὸ νεότερες ἐρευνες, ὑποστηρίζει ὅτι μεταφέρθηκε ἀπὸ τὶς Ἀχαρνές, ὅπου
σύμφωνα μὲ ἐπιγραφὲς ὑπῆρχε ναὸς ἀφιερωμένος στὸν Ἄρη και τὴν Ἀθηνᾶ (*Agora-Guide* 108).

253. A. ORLANDOS, ὁ.π. 3 κέ.

254. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στοὰ Βραυρωνῶνος* 28.

255. DILETTANTI, *Attica* κεφ. 9. Ὁ DINSMOOR (ὁ.π. 196) πιστεύει ὅτι ἦταν Τελεστήριον τῆς Δήμητρας και τῆς Κόρης.

Δεν έχουμε, φυσικά, κανένα λόγο να υποστηρίζουμε ότι η υποτομή στον κατώτερο αναβαθμό της κρηπίδας του προπύλου της Δήμητρας και της Κόρης αποτελεί πρώιμο παράδειγμα αυτής της μορφολογικής διάρθρωσης στην Ἀττική (εἰκ. 29, πίν. 27, 28, 29). Ἀντίθετα, πιστεύουμε ότι ἐπαναλαμβάνει αὐτὸ τὸ χαρακτηριστικὸ τρόπο διαμόρφωσης τῆς κρηπίδας, ποὺ ἐμφανίζεται στὰ ἀττικά μνημεῖα ποὺ ἀναφέραμε ἤδη ἀπὸ τὸ δεῦτερο τέταρτο τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.

Τὸ ἐπίκρανο τῆς παραστάδας

Εἶναι τὸ μοναδικὸ ἀρχιτεκτονικὸ μέλος ἀπὸ τὴν ἀνωδομή τοῦ προπύλου ποὺ μπορέσαμε πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐντοπίσουμε στὸ χῶρο τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 32, πίν. 31). Στὴ διάσωσή του συνετέλεσε ἡ ἐπαναχρησιμοποίησή του ὡς βάσης γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ στροφέα θύρας στὴν τρίτη (ὑστερορωμαϊκὴ) μετασκευὴ τοῦ Νότιου Πυλώνα, ἡ ὁποία καθαιρέθηκε κατὰ τὶς ἀνασκαφές τοῦ 1931, προκειμένου νὰ ἀναδειχθεῖ ἡ ἀρχικὴ φάση τῆς πύλης, τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.²⁵⁶ (εἰκ. 31).

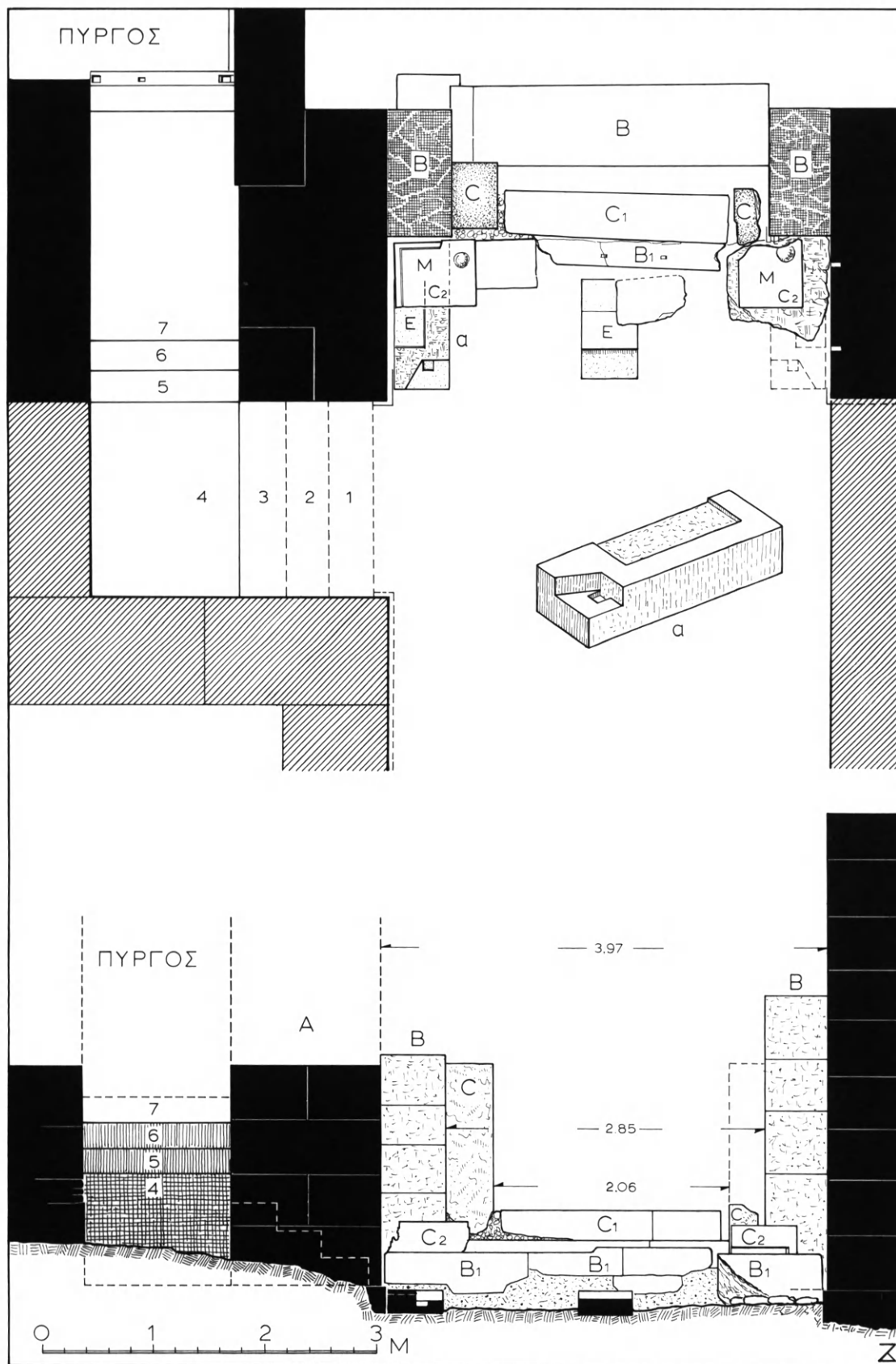
Τὸ ἐπίκρανο τῆς παραστάδας εἶναι δωρικὸ καὶ ἔχει συν. ὕψ. 0.28 μ. Χωρίζεται σὲ τρία μέρη: τὸν ἄβακα, τὸ δωρικὸ κυμάτιο καὶ τὸ ὑποτραχήλιο. Τὸ ὑποτραχήλιο χωρίζεται σὲ δύο ἐπάλληλες, ἀνισοῦψεῖς ταινίες. Ἡ κατώτερη ταινία, ὕψ. 0.052 μ., ἔχει στὴν ὄψη πλ. 0.501 μ., δηλαδὴ ὅσο καὶ τὸ πλάτος τοῦ κυρίως κορμοῦ τῆς παραστάδας, τὸ ὁποῖο διαπιστώνεται καὶ ἀπὸ τὰ ἴχνη στὸ στυλοβάτη. Φαίνεται ὅτι οἱ παραστάδες τοῦ προπύλου δὲν παρουσίαζαν μείωση, κάτι ὅχι καὶ τόσο ἀσυνήθιστο σὲ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²⁵⁷ (εἰκ. 33). Ἡ ἀνώτερη ταινία, ὕψ. 0.083 μ. μέχρι τὸν ἱμάντα, προεξέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὴν ὑποκείμενη ζώνη καὶ ἔχει συν. πλ. 0.511 μ.²⁵⁸. Ὁ ἱμάντας ἔχει στὴν ὄψη ὕψ. 0.0095 μ.²⁵⁹, προεξέχει τοῦ ὑποτραχήλιου κατὰ 0.005 μ. καὶ λειτουργικὰ χωρίζει τὸ ὑποτραχήλιο ἀπὸ τὴν ὑπερκείμενη ζώνη τοῦ δωρικοῦ κυματίου. Ὁ ἱμάντας ὡς μορφολογικὸ στοιχεῖο ἀποτελεῖ μιὰ ἀποκλειστικότητα ποὺ συναντᾶμε σὲ ἀττικά μνημεῖα τοῦ

256. Ἡ πληροφορία γιὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς προέρχεται ἀπὸ τὸν I. Τραυλὸ. Σχετικὰ μὲ τὶς μετασκευές τοῦ Νότιου Πυλώνα, βλ. Α. ΣΚΙΑ, Περὶ τῆς ἐν Ἐλευσίνι ἀνασκαφῆς, *ΙΑΕ* 1895, 180 πίν. I· NOACK, *Eleusis* 202 κέ. εἰκ. 80, 81, 82, 86, εἰδικότερα 204 εἰκ. 80, ὅπου τὸ ἐπίκρανο τοῦ Προπύλου σημειώνεται στὴ Γ' μετασκευὴ τῆς πύλης ἀριστερὰ μὲ τὸ γράμμα Μ. Ἡ τρίτη καὶ τελευταία αὐτὴ μετασκευὴ τοῦ Νότιου Πυλώνα μείωσε τὸ πλάτος τῆς πύλης σὲ 2.06 μ. ἀπὸ τὰ 3.92 μ. (3.32 μ. καθαρὸ), ποὺ ἦταν τὸν 4ο αἰ. π.Χ., ἢ τὰ 2.85 μ. τῆς Β' μετασκευῆς. Πιστεύω ὅτι ἡ τρίτη μετασκευὴ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴν ὀχύρωση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τὸ κτίσιμο τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ κτιρίου, ἐξαιτίας τῆς ἐπικείμενης καθόδου τῶν Ἑρουλῶν, ἀπὸ τὸ Βαλεριανό. Τὸ πλάτος τῆς ὀχυρῆς πύλης ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ κέντρο τῆς πρόσοψης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, τὸ ὁποῖο ἔχουμε ὑπολογίσει ὅτι ἦταν 2.15 μ., βλέπουμε ὅτι προσεγγίζει αὐτὸ τῆς Γ' μετασκευῆς τοῦ Νότιου Πυλώνα (βλ. πκ. σημ. 328 καὶ 330).

257. Ὁμοίως ἡ παραστάδα τοῦ προπύλου τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο δὲν παρουσιάζει μείωση (Β. ΣΤΑΗΣ, ὁ.π. πίν. 7).

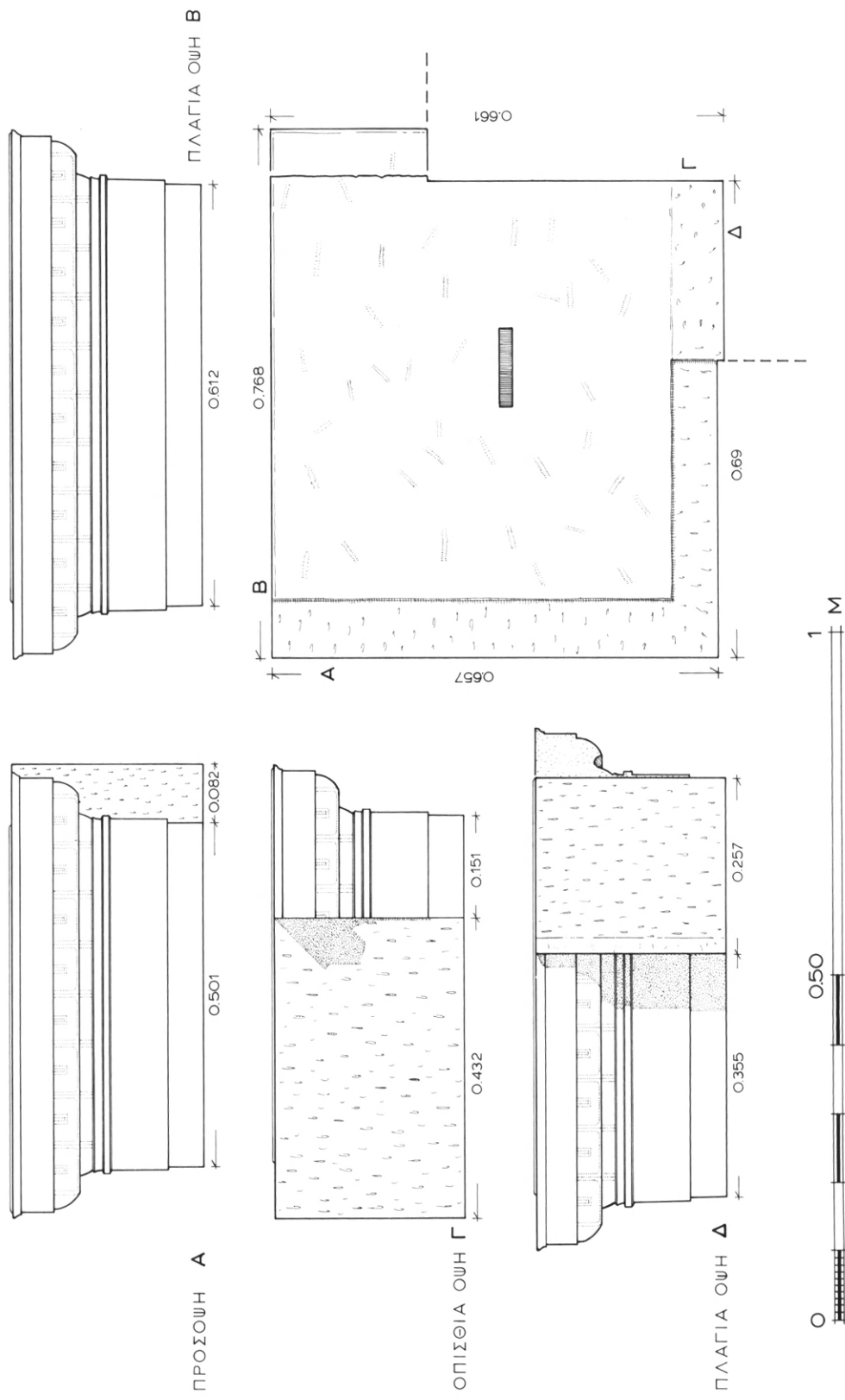
258. Στὰ δωρικὰ μνημεῖα τοῦ 6ου καὶ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. συνθίζεται τὸ ὑποτραχήλιο τοῦ ἐπικράνου νὰ προεξέχει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸν κυρίως κορμὸ τῆς παραστάδας. Στὸ ναὸ τῆς Ἀφαιας στὴν Αἴγινα (COCKERELL, *Temple at Aegina* πίν. VIII, FURTWÄGLER, *Aegina* πίν. 42), ὅπως καὶ στὸν Παρθενῶνα (PENROSE, *Principles* πίν. VIII), ἡ προεξοχή αὐτὴ δημιουργεῖται μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ὑποτραχήλιου, κατὰ τι πλατύτερου ἀπὸ τὸν ὑποκείμενο κορμὸ τῆς παραστάδας. Σὲ ἄλλα μνημεῖα ἡ προεξοχή αὐτὴ δημιουργεῖται στὸ ἴδιο τὸ ἐπίκρανο, μὲ τὸ χωρισμὸ τοῦ ὑποτραχήλιου σὲ δύο ζῶνες. Ἡ ἄνω ζώνη κατασκευάζεται λίγο πλατύτερη ἀπὸ τὴν κάτω, ποὺ ἔχει πλάτος ἴσο μὲ αὐτὸ τῆς παραστάδας. Αὐτὸ συμβαίνει σὲ πρῶιμα μνημεῖα, ὅπως στὸν παλαιὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη (WIEGAND, *Poros-Architektur* πίν. XII) ἢ στὸν προγενέστερο ναὸ τῆς Ἀφαιας στὴν Αἴγινα (FURTWÄGLER, ὁ.π. πίν. 60-61), ἀλλὰ καὶ σὲ πολλὰ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως στὸ Ἡφαιστεῖο (J. STUART-N. REVETT, *Athens* 3, κεφ. I πίν. VII), στὸ ναὸ τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνα στὶς Βάσες (COCKERELL, ὁ.π. πίν. VIII), στὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούνα (DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. VI πίν. 6, 9), στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια (PENROSE, ὁ.π. πίν. 26), στὸ πρότυπο τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (Β. ΣΤΑΗΣ, ὁ.π. πίν. 7) καὶ στὸ θεωρούμενο ἔως πρόσφατα πώρινο ἐπίκρανο παραστάδας τῆς Ποικίλης Στοᾶς (THOMPSON-WYCHERLEY, *Agora* 90-94 πίν. 49a καὶ b).

259. Τὸ ὕψος τοῦ ἱμάντα στὸ πίσω μέρος εἶναι ἐλάχιστα μεγαλύτερο (0.0105 μ.). Συνεπῶς ἡ μορφή του εἶναι ἐλαφρὰ κολουροπρισματικὴ.

Εικ. 31. Ὁ Νότιος Πυλὼν (F. Noack). Τὸ ἐπικράνο τῆς παραστάδας σημειώνεται στὰ ἀριστερὰ τῆς ὑστερο-ρωμαϊκῆς μετασκευῆς μετὰ M στὴν κάτωψη καὶ C2 στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη.

ΤΟ ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΤΗΣ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ

Εικ. 32. Πρόσολο Δήμητρας και Κόρης. Τὸ ἐπικράνο τῆς παραστάδας.

5ου αἰ. π.Χ.²⁶⁰ (εἰκ. 34). Ἡ μορφή του, στὰ περισσότερα παραδείγματα, εἶναι ἐλάχιστα κολουροπρισματική, ἀκριβῶς ὅπως καὶ στὸ ὑπὸ ἐξέταση ἐπικράνο.

Πάνω ἀπὸ τὸν ἱμάντα ὑπάρχει ἡ ζώνη τοῦ δωρικοῦ κυματίου. Ἡ διατομή τοῦ κυματίου αὐτοῦ δὲ διαφέρει ἀπὸ τὰ δωρικά κυμάτια γνωστῶν μνημείων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.²⁶¹. Ὡς πρόσθετο χρονολογικὸ στοιχεῖο ἀναφέρουμε ὅτι τὸ κυμάτιο κλίνει πρὸς τὰ ἔξω, χάρις στὴν εἰδικὴ ἐπεξεργασία ποὺ παίρνει ἡ ζώνη πάνω ἀπὸ τὸν ἱμάντα, μέχρι τὴ λεπτὴ ὑποτομή ποὺ ὀρίζει τὸ κάτω μέρος τοῦ δωρικοῦ κυματίου²⁶². Παρόμοια ἐπεξεργασία στὸ τμήμα αὐτὸ ἔχει παρατηρηθεῖ μέχρι σήμερα σὲ γνωστὸ μνημεῖο μόνο στὰ ἐπικράνα τῶν παραστάδων στὶς πτέρυγες τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, ποὺ ἀποτελέσαν καὶ τὸ πρότυπο γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἐπικράνου τοῦ προτύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης²⁶³. Ὁ γραπτὸς τοῦ διάκοσμος ἔχει διασωθεῖ ἀπὸ τὶς ἀμυδρὲς σημείες στὸ μάρμαρο, ποὺ χρησίμευαν ὡς ὁδηγοὶ γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν χρωμάτων (εἰκ. 32). Ἀκολουθεῖ τὴ συνήθη διακόσμηση τῶν δωρικῶν κυματίων καὶ ἔχει ἄριστη χάραξη.

Ὁ ἄβακας, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἀνώτατο τμήμα τοῦ ἐπικράνου, προεξέχει ἀπὸ τὸ δωρικὸ κυμάτιο κατὰ 0.006 μ. Ἡ ὄψη του εἶναι ἀπόλυτα κάθετη καὶ ἐπιστέφεται μὲ λεπτὸ λέσβιο κυμάτιο, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Παρθενῶνα²⁶⁴, τῶν Προπυλαίων²⁶⁵ καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα²⁶⁶. Ἐδῶ ἡ ὁμοιότητα μὲ τὸν ἄβακα τοῦ ἐπικράνου τοῦ τελευταίου μνημείου εἶναι ἐντυπωσιακὴ (εἰκ. 35).

Οἱ πλάγιες πλευρὲς τοῦ ἐπικράνου, μεγαλύτερες σὲ μῆκος ἀπὸ αὐτὴν τῆς ὄψης, διαφέρουν κατασκευαστικὰ μεταξὺ τους. Ἡ ἐσωτερικὴ πρὸς τὸν κίονα πλευρὰ ἔχει τὰ ἴδια στοιχεῖα ποὺ συναντήσαμε καὶ περιγράψαμε στὴν ὄψη (εἰκ. 32 Β). Ἡ τρίτη ὅμως πλευρὰ παρουσιάζει τὴν ἴδια ἰδιομορφία ποὺ παρατηρήσαμε ἤδη στὴν ἐξωτερικὴ στενὴ πλευρὰ τῶν ἀκραίων λίθων τοῦ στυλοβάτη. Τὰ μορφολογικὰ δηλαδὴ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ ἐπικράνο, ἀποδίδονται στὸ ἐμπρόσθιο τμήμα μόνο τῆς πλευρᾶς τοῦ λίθου ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἀπολαβεύτηκε τὸ μέλος (μῆκ. λαξευμένης πλευρᾶς 0.355 μ., μέτρηση στὴ βάση τοῦ ὑποτραχηλίου) (εἰκ. 32 Δ). Τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τοῦ λίθου, μῆκ. 0.257 μ., παρέμεινε ὑπὸ μορφὴ συμφυοῦς ὀρθογώνιας πλίνθου, ποὺ προεξέχει στὴ βάση τοῦ ἐπικράνου κατὰ 0.082 μ.²⁶⁷, ἐνῶ στὴν κορυφὴ προεξέχει κατὰ 0.006 μ. περίπου

260. Πρωτοεμφανίζεται στὸ ἐπικράνο τῆς παραστάδας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀφαιῆς στὴν Αἴγινα (495-485 π.Χ.) (FURTWÄNGLER, ὁ.π. πίν. 42). Στὴν Ἀθῆνα ἐμφανίζεται στὸ ναὸ τοῦ Ἡφαίστου (449-444 π.Χ.), μὲ μορφὴ ἔντονα κολουροπρισματικὴ (SHOE, *Profiles* 120 πίν. LVII). Ὁ Penrose καὶ ὁ Koch (PENROSE, ὁ.π. πίν. XX, KOCH, *Theseus Tempel* πίν. 57), ἔχουν ἐσφαλμένα ἀποδώσει τὸν ἱμάντα αὐτὸν ὡς ἀστράγαλο. Ἐπίσης συναντᾶται στὸ πώρινο ἐπικράνο τῶν μέσων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ποὺ ὡς πρόσφατα ἀποδιδόταν στὴν Ποικίλη Στοά (βλ. π.π. σημ. 258). Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια ἡ χρῆση τοῦ ἱμάντα στὰ ἐπικράνα τῶν παραστάδων γίνεται ἀκόμα ἐντονότερη, μὲ τὴ λάξευση δύο ἐπάλλινων ἱμάντων στὴν ἴδια πάντα θέση, στοιχεῖο ποὺ ἐπαναλήφθηκε ἀργότερα στὸ ἐπικράνο τοῦ κατεδαφισμένου χορηγικοῦ μνημείου τοῦ Νικία (320/19 π.Χ.), στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς στοᾶς τοῦ Εὐμένη (W.B. DINSMOOR, *The Choragic Monument of Nikias*, *AJA* XIV, 1910, 461 εἰκ. 2).

261. SHOE, ὁ.π. 116 πίν. LVII.

262. Στὰ ἄλλα μνημεῖα τοῦ 5ου αἰῶνα, ἡ ζώνη αὐτὴ εἶναι κατὰ κανόνα κάθετη (SHOE, ὁ.π.).

263. Ἐξαίρεση ἀποτελοῦν δύο θραύσματα μαρμαρίνων ἐπικράνων ποὺ βρέθηκαν στὴν Ἀκρόπολη, ΒΑ τῶν Προπυλαίων. Σὲ αὐτὰ, τὸ δωρικὸ κυμάτιο εἶναι ὁμοίον μὲ αὐτὸ τῶν Προπυλαίων καί, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ κάτω μέρος του δὲ σώζεται ἀκέραιο, φαίνεται ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπάρχει ἡ χαρακτηριστικὴ ἐπεξεργασία τῆς ζώνης κάτω ἀπὸ τὴν ὑποτομή, ποὺ ἤδη περιγράψαμε (SHOE, ὁ.π. 120 πίν. LVII σχ. 11).

264. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενών* Β' 316 εἰκ. 215.

265. BOHN, *Propyläen* 28 πίν. XVI, 3 καὶ XIII, 3. Ἐπίσης SHOE, ὁ.π. πίν. LVII σχ. 12, 13.

266. SHOE, ὁ.π. πίν. LVII σχ. 10. Ἐπίσης DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. VI πίν. 6, 9.

267. Μὲ ἐξακριβωμένη τὴν ἀκριβὴ θέση ὅπου ἦταν τοποθετημένη ἡ στραμμένη πρὸς τὸ μέσο τοῦ προτύλου πλευρὰ τῆς παραστάδας (0.552 μ. ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ἐξωτερικῆς στενῆς πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη) καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μῆκος τῆς προεξοχῆς τῆς συμφυοῦς πλίνθου στὸ πίσω μέρος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἐπικράνου (0.082 μ.), διαπιστώνουμε ὅτι ὁ κάθετος ἄρμος ὥσεως τῆς πλίνθου βρισκόταν ἐλάχιστα χιλιοστὰ πρὸ ἔξω ἀπὸ τὸ κατακόρυφο ἐπίπεδο

ἀπὸ τὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης²⁶⁸ (εἰκ. 32 Α). Λειτουργεῖ ὡς οὐδέτερο ἀρχιτεκτονικὸ φόντο τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ ἐπικράνου στὴν ὄψη καὶ συντελεῖ στὴν ὁμαλὴ σύνδεσθί του μὲ τὸ τεῖχος ποῦ πλαισιώνει στὰ πλάγια τὸ πρόπυλο. Ἡ στενὴ, ὀρατὴ, ἐμπρόσθια πλευρὰ τῆς πλίνθου, πάνω στὴν ὁποία προβάλλει ἡ διατομὴ τοῦ ἐπικράνου, εἶναι λεπτοδουλεμένη μὲ βελόνι, γιὰ νὰ ἔχει πρόσφυση τὸ ἐπίχρισμα ποῦ προστάτευε τὶς εὐπαθεῖς πλίνθους τοῦ παρακείμενου τεύχους (εἰκ. 32 Α). Ἐπίσης, ἡ πλάγια πλευρὰ ποῦ ἔρχεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος, ὁ ἀρμός ὥσεως δηλαδὴ, ἔχει δεχτεῖ παρόμοια ἐπεξεργασία καὶ δὲ φέρει κανονικὴ ἀναθύρωση²⁶⁹ (εἰκ. 32 Δ, πίν. 31β). Ἡ πίσω πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου ἔφερε καὶ αὐτὴ στὸ ἀκράϊο, πρὸς τὸ μέσο τοῦ προπύλου τμήμα καὶ σὲ μῆκ. 0.15 μ. ἀπὸ τὴν κάθετὴ ἀκμὴ τῆς βάσης τοῦ ὑποτραχηλίου, ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποῦ ἤδη περιγράψαμε. Αὐτὸ τὸ τμήμα ἔχει ὑποστεί ζημιές καὶ σώζεται μόνο τὸ δίζωνο ὑποτραχήλιο σὲ ὅλο τὸ μῆκος του. Ἡ ὑπόλοιπη ἐπιφάνεια τῆς πίσω πλευρᾶς εἶναι ἐπίπεδα ἐπεξεργασμένη μὲ βελόνι, δίχως ἀναθύρωση²⁷⁰ (εἰκ. 32 Γ). Στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ἄβακα, ὅπου ἐδραζόταν τὸ ἐπιστύλιο, ἡ ἐπεξεργασία ἔχει γίνεῖ μὲ λεπτὴ ξοῖδα. Ἡ ἐπιφάνεια αὐτὴ εἶναι ὑπερυψωμένη κατὰ 2 χιλ. ἀπὸ τὰ ἐλεύθερα ἄκρα τοῦ ἐπικράνου, γιὰ τὴν προστασία τοῦ λέσβιου κυματίου τῆς ἐπίστεψης (εἰκ. 32, πίν. 31γ). Κατὰ συνέπεια, οἱ στενὲς ζῶνες σὲ ὑποχώρηση ποῦ δημιουργοῦνται περιμετρικά, πλ. 0.075 μ., ἔχουν δεχτεῖ ἀτελέστερη κατεργασία μὲ λεπτὸ βελόνι, ἐφόσον δὲν ἐπιδιώκεται ἐδῶ ἡ ἀπόλυτὴ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὑπερκείμενους λίθους τοῦ ἐπιστυλίου. Στὸ σημεῖο τοῦ κέντρου βάρους τοῦ ἐπικράνου ὑπάρχει λεπτὸς τόρμος, πλ. 0.018 μ.²⁷¹, μῆκ. 0.115 μ. καὶ βάθ. 0.055 μ., σχήματος τραπεζίου ποῦ ἡ μιὰ στενὴ πλευρὰ του εἶναι κατακόρυφη καὶ ἡ ἄλλη κεκλιμένη. Πρόκειται γιὰ τὸν τόρμο μέσα στὸν ὁποῖο σφήνωναν τὸ *λύκο*, σιδηρὸ ἐξάρτημα μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιτυγχάνονταν ἡ ἀνύψωση καὶ τοποθέτηση τοῦ μέλους στὴ θέση του²⁷² (εἰκ. 32, πίν. 31γ). Ἡ παντελὴς ἔλλειψη συνδέσμων, γιὰ τὴν τυχὸν ὀριζόντια σύνδεση τοῦ ἐπικράνου μὲ ἄλλα λίθινα μέλη στὸ πίσω μέρος του, ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἐπιβεβαίωση ὅτι τὸ ἐπικράνο καὶ ἡ ὑποκείμενη παραστάδα ἀκοιμποῦσαν σὲ πλίνθινη καὶ ὄχι λίθινη κατασκευή, στὸ πλίνθινο δηλαδὴ τεῖχος τοῦ πεισιστράτειου περιβόλου (εἰκ. 33).

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω στοιχεῖα, στὰ ὁποῖα λεπτομερῶς ἀναφερθήκαμε, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ καταλήξουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἐπικράνο τῆς παραστάδας, μαζί μὲ τὴν κρηπί-

ποῦ ὀρίζεται ἀπὸ τὸν κάθετο ἀρμό ὥσεως τῆς ἀνάλογης προεξοχῆς ποῦ εἶδαμε στὴ στενὴ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη. Συγκεκριμένα ἔχουμε: Ἀπόσταση τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τῆς παραστάδας ἀπὸ τὴν πλευρικὴ ἐξωτερικὴ ἀκμὴ τοῦ στυλοβάτη + μῆκος τῆς προεξοχῆς στὴ στενὴ πλευρὰ τοῦ στυλοβάτη = $0.552 \mu. + 0.023 \mu. = 0.575 \mu.$ Πλάτος ἐμπρόσθιας πλευρᾶς τῆς παραστάδας στὸ ὕψος τοῦ ἐπικράνου + προεξοχὴ τῆς συμφυοῦς πλίνθου = $0.501 \mu. + 0.082 \mu. = 0.583 \mu.$ Ἡ διαφορὰ εἶναι ἐλάχιστη, 8 μόλις χιλιοστά, καὶ δικαιολογεῖται ἀφοῦ ὁ ἀρμός ὥσεως τῆς συμφυοῦς πλίνθου τοῦ ἐπικράνου ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς ὁμῆς πλίνθους τοῦ ἀμυντικοῦ τεύχους, συνεπῶς δὲ χρειαζόταν ὁ μέγιστος βαθμὸς ἀκριβείας.

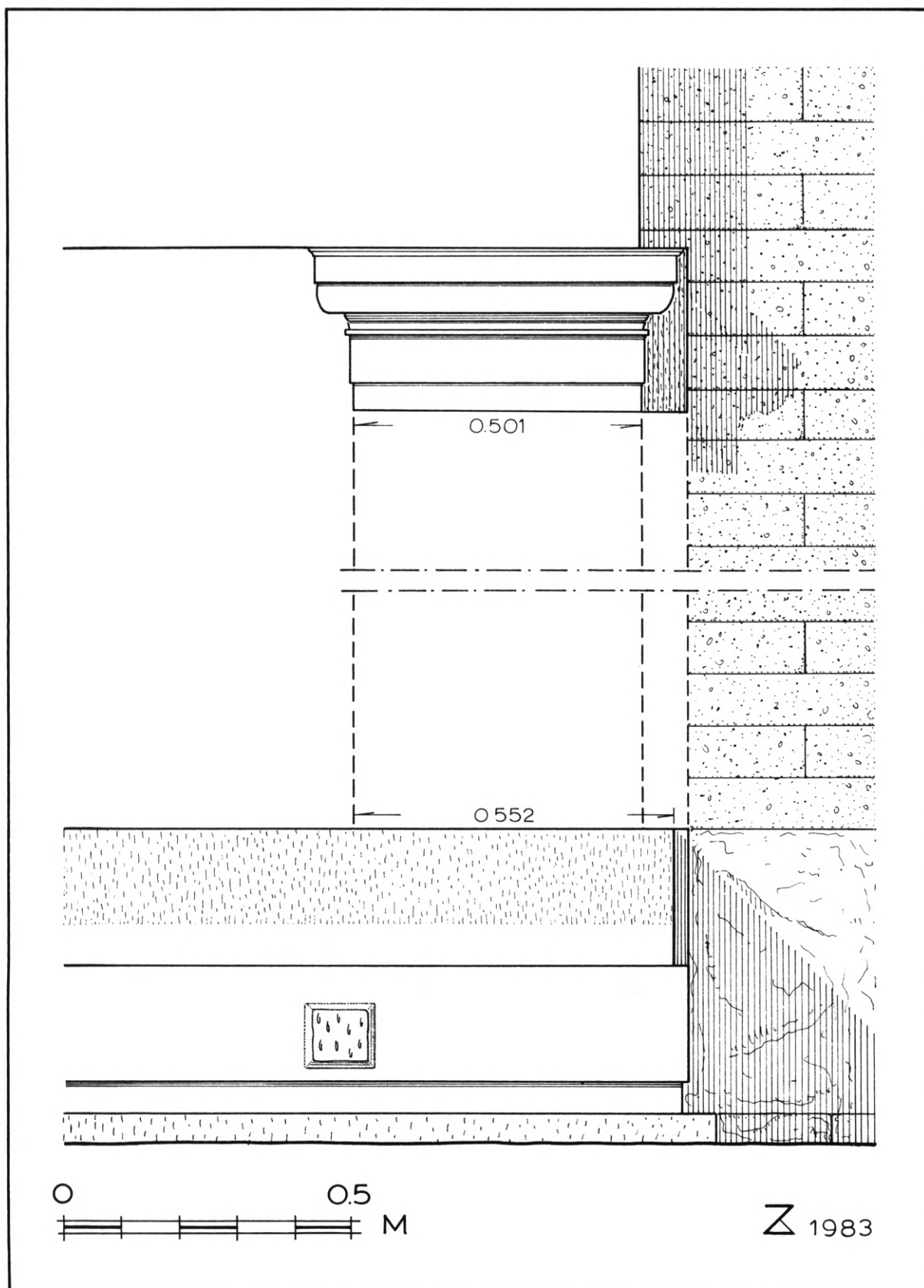
268. Ἡ μέτρηση αὐτὴ ἔχει γίνεῖ κατὰ προσέγγιση, διότι τὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης τοῦ ἄβακα εἶναι σχεδὸν ὁλοκληρωτικὰ καταστραμμένο.

269. Ἡ περιμετρικὴ ταινία, ποῦ ὀρίζει γενικὰ τὴν ἀναθύρωση, ἐδῶ περιορίζεται στὴν ἐμπρόσθια κάθετὴ ἀκμὴ τῆς πλευρᾶς, ἔχει πλ. 0.023 μ., δὲν ἔχει λειανθεῖ ἐντελῶς καὶ δὲν προεξέχει ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη, δουλεμένη μὲ βελόνι ἐπιφάνεια. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ ἐπιβεβαιώνει τὸ γεγονὸς ὅτι ἡ παραστάδα, στὸ ὕψος ποῦ ἦταν τοποθετημένη, συνδεόταν στὰ πλάγια μὲ τὴν πλίνθινη ἀνωδομὴ τοῦ πεισιστράτειου τεύχους στὸ Βόρειο Πυλῶνα. Ἡ σύνδεση τοῦ λίθινου μέλους μὲ τὶς ὁμῆς πλίνθους καθιστοῦσε περιττὴ μιὰ κανονικὴ ἀναθύρωση.

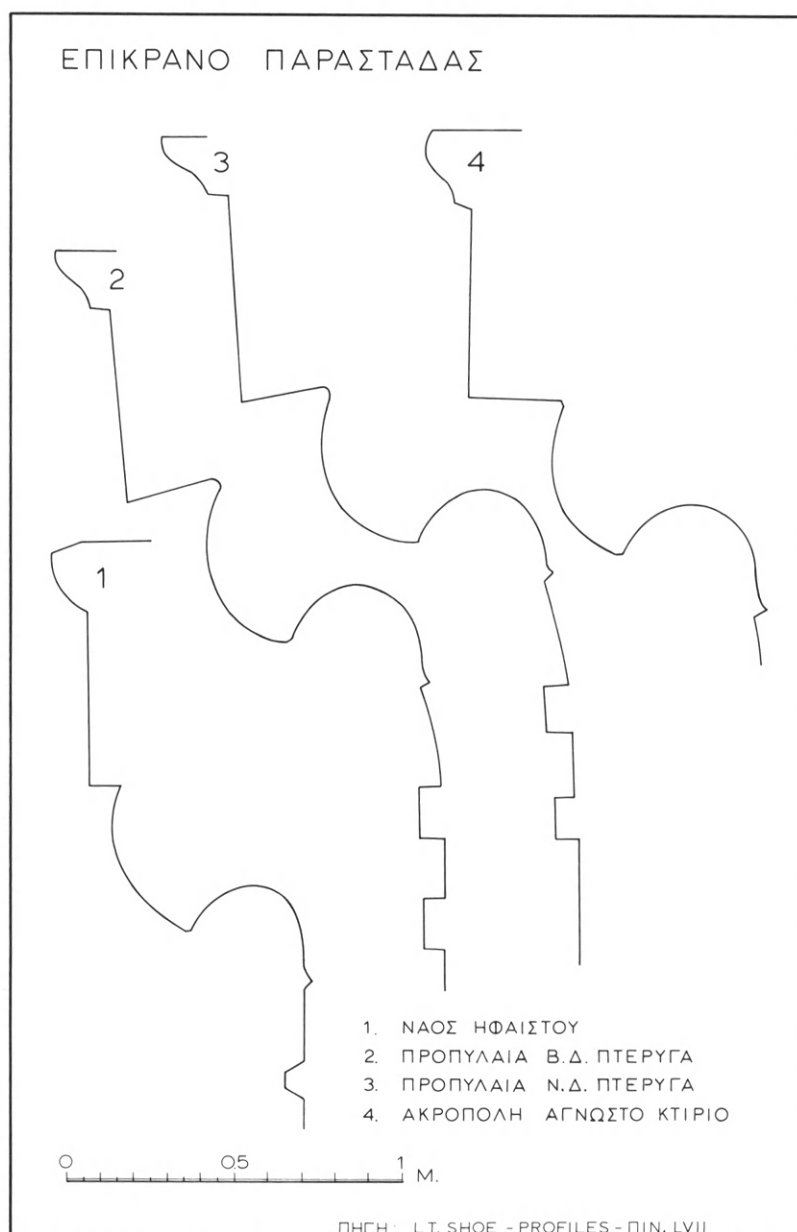
270. Εἶναι προφανὲς ὅτι ἓνα τμήμα τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ ὑπερκείμενου κυρίως κορμοῦ τῆς, ἔμενε ὁρατὸ στὸ πίσω μέρος, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὴν παραστάδα τῆς βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ προπύλου τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο. Ἐπίσης, ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἀναθύρωσης στὴν ὑπόλοιπη πίσω πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου, συμπεραίνουμε ὅτι ὁ τοῖχος μὲ τὸν ὁποῖο ἐρχόταν σὲ ἐπαφὴ ἦταν πλίνθινος.

271. Τὸ στενὸ πλάτος (0.018 μ.) τοῦ τόρμου γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ λύκου εἶναι χαρακτηριστικὸ σὲ μνημεῖα τῆς κλασσικῆς ἐποχῆς. Στὸ Ἐρέχθειο, π.χ., ἔχει διαστ. $0.165 \times 0.02 \mu.$ καὶ βάθ. 0.12 μ.

272. Γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὴν ἐξέλιξη τοῦ λύκου, βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ Ὑλικά δομῆς 2, 172-175.

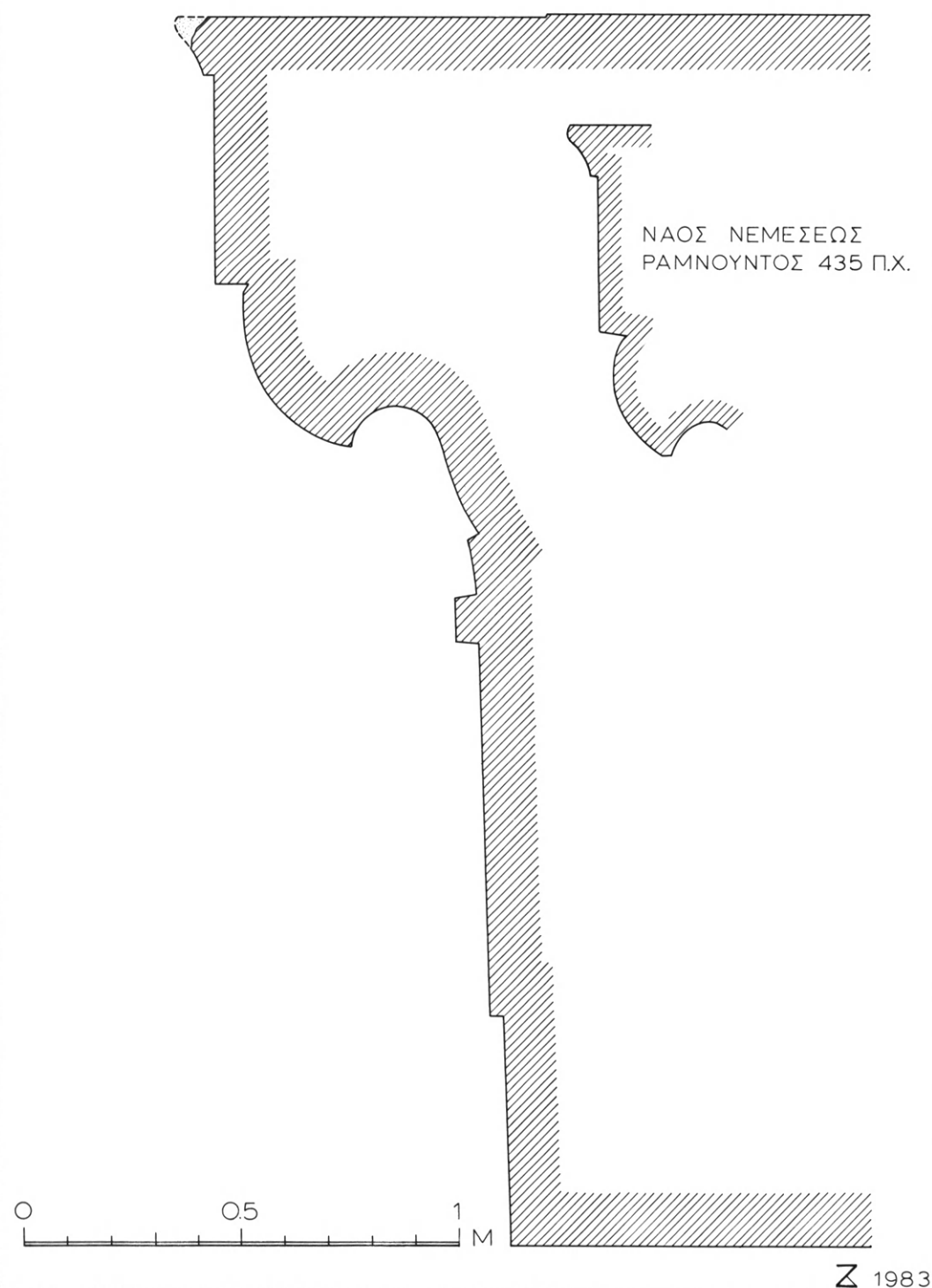
Είκ. 33. Πρόπυλο Δήμητρας και Κόρης. Οικοδομική σύνθεση του έπικράνου και της παραστάδας, σε σχέση με την κρηπίδα και τὸ παρακείμενο τείχος.

Είκ. 34. Ἡ διατομή τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας σὲ κλασικὰ μνημεῖα τῆς Ἀθήνας (L.T. SHOE, *Profiles* πίν. LVII).

δα πού ἐντοπίσαμε στὸ Μιθραῖο, ἀνήκουν σὲ ἓνα πρόπυλο τὸ ὁποῖο ταυτίσαμε μὲ τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης τῆς γνωστῆς ἐπιγραφῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Τὸ πρόπυλο αὐτό, ἐν εἵδει μαρμάρινης πρόσοψης, κοσμοῦσε ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. τὸν παλαιὸ Βόρειο Πυλῶνα τοῦ Πεισίστρατου, τὴν κατεзоχὴν ἱερὰ πύλη, πού ὀδηγοῦσε στὸ Τελεστήριο καὶ τὴν Ἱερὰ Αὐλή του. Μὲ τὶς συγκρίσεις πού ἐπιχειρήσαμε μὲ ἄλλα μνημεῖα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, διαπιστώθηκε ὅτι στὸ πρόπυλο αὐτὸ ἐφαρμόστηκαν μορφολογικὰ καὶ ρυθμολογικὰ στοιχεῖα πού πρωτοεμφανίστηκαν κυρίως σὲ κλασικὰ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς, τοῦ δεύτερου μισοῦ τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Ὁ κεντρικὸς διάδρομος τοῦ προπύλου, τὸ φαρδύτερο μεσαῖο μεταξόνιο, ἡ ὑποτομὴ στὴν κρηπίδα, τὰ ἄλλα μορφολογικὰ στοιχεῖα πού παρατηρήσαμε στὸ ἐπικράνο εἶναι στοιχεῖα πού συναντῶνται συγκεντρωμένα στὰ μοναδικὰ προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ τοῦ 437-432 π.Χ., στὴν Ἀκρόπολη τῶν

ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ
ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ

Εικ. 35. Πρόπυλο Δήμητρας και Κόρης. Διατομή τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας.

Ἀθηνῶν. Εἶναι προφανές ὅτι τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ἀντιγράφει στοιχεῖα ἀπὸ τὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο καὶ τὸ ἀκολουθεῖ χρονολογικά. Ἡ ἀπόλυτη ὁμοιότητα τοῦ ἄβακα τοῦ ἐπικράνου μὲ τὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ ἐπικράνου τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα (446 π.Χ.)²⁷³, ἀλλὰ καὶ οἱ μεγάλες ὁμοιότητες πού παρουσιάζει ὁ τρόπος ἐπεξεργασίας τῶν λίθων τῆς κρηπίδας μὲ αὐτὸν πού διαπιστώθηκε ὕστερα ἀπὸ ἔρευνα στὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (μετὰ τὸ 440 π.Χ.), ἐνισχύουν τὴν ἀποψή μας ὅτι τὸ πρόπυλο αὐτὸ ἀνήκει στὴν ἴδια χρονολογικὴ περίοδο μὲ τὰ παραπάνω μνημεῖα. Ἡ ἀνέγερσή του πρέπει κατὰ τὴ γνώμη μας νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ τὸ 437 π.Χ. (ἔτος ἑναρξῆς τῆς κατασκευῆς τῶν Προπυλαίων στὴν Ἀκρόπολη), καὶ λόγω τῆς ἡμιτελοῦς ἐπεξεργασίας τῆς κρηπίδας νὰ τὸ κατατάξουμε στὴν ὁμάδα τῶν ἀττικῶν μνημείων πού, ἄλλο λιγότερο καὶ ἄλλο περισσότερο, παρέμειναν ἡμιτελεῖ, λόγω τῆς ἐκρηξῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τὸ 431 π.Χ.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΠΥΛΟΥ

Ἀπὸ τὰ μέχρι τώρα ἐκτεθέντα, δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης ἦταν ἓνα δωρικοῦ ρυθμοῦ κτίριο, μὲ δύο κίονες ἐν παραστάσι στὴν ὄψη καὶ φαρδὺ μεσαῖο μεταξόνιο, κατὰ τὸ πρότυπο ἄλλων ἀττικῶν προπύλων, ὅπως τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο. Παρὰ τὰ ἐλάχιστα στοιχεῖα πού διασώθηκαν ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του, μπορούμε νὰ προχωρήσουμε στὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τοῦ προπύλου στὴ θέση πού ἀνεγέρθηκε, βασιζόμενοι σὲ ἀναλογίες καὶ ἄλλα μετρικὰ στοιχεῖα ἀπὸ γνωστὰ μνημεῖα τῆς ἴδιας περιόδου²⁷⁴.

Τὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ κίονα, βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἀναπαράσταση, μπορούμε νὰ τὸ προσδιορίσουμε κατὰ προσέγγιση ἀπὸ τὴν κάτω διάμετρό του ἢ ὁποία, σύμφωνα μὲ τὰ ἔχνη στὸ στυλοβάτη, εἶναι 0.668 μ. Ἀπὸ ἄλλα γνωστὰ μνημεῖα γνωρίζουμε ὅτι τὸ ὕψος τοῦ κίονα, μετρούμενο σὲ κάτω διαμέτρου, εἶναι²⁷⁵:

Ναὸς Ἡφαίστου (Ἀθήνα)	5.61
Ναὸς Ποσειδῶνος (Σούνιο)	5.78
Ναὸς Ἀρεως (Ἀθήνα)	5.70
Προπύλαια (Ἀθήνα) δυτικ.	5.65
» » ἀνατολ.	5.47
Ναὸς Νεμέσεως (Ραμνοῦς)	5.74

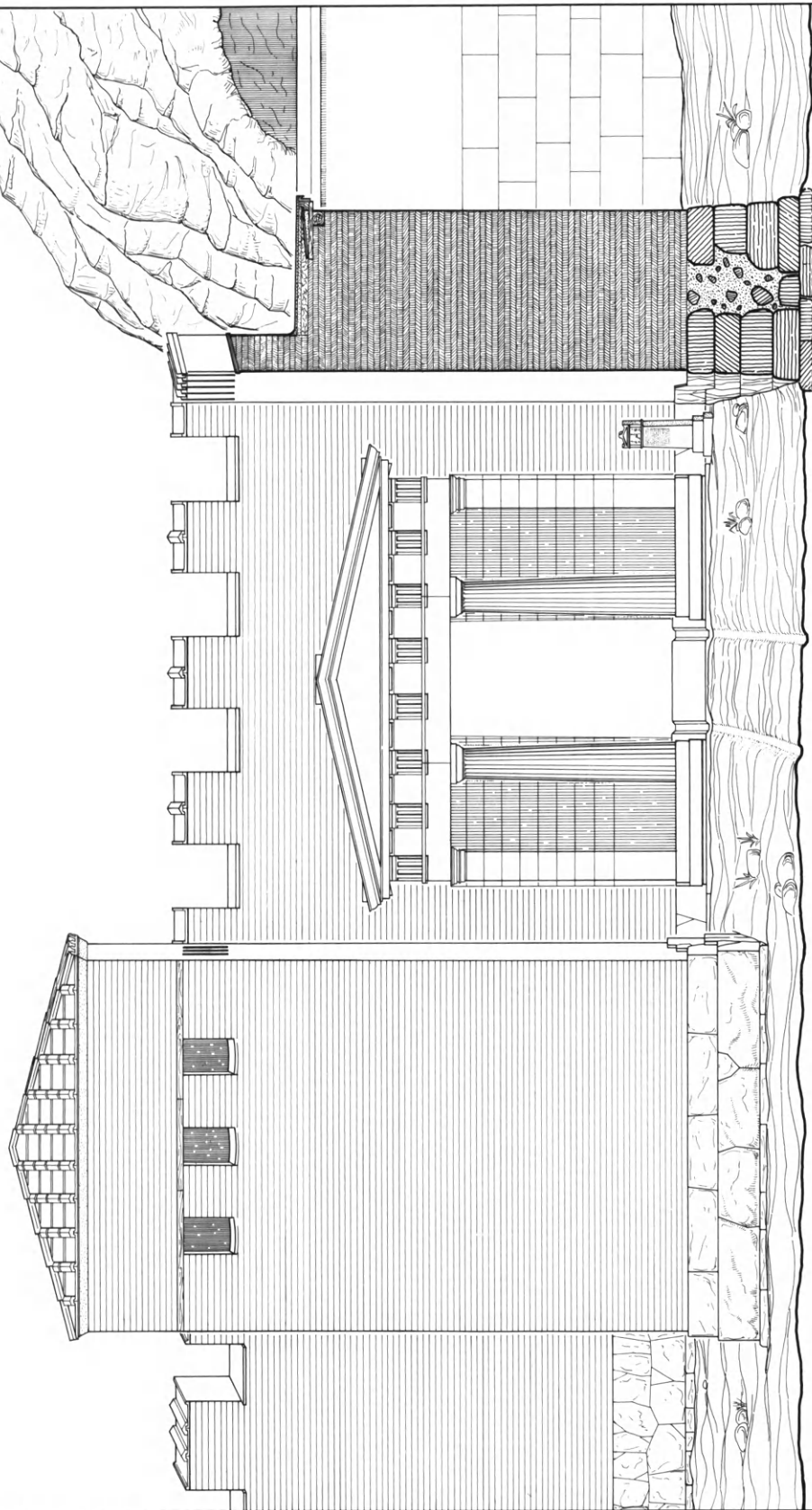
Ἐπειδὴ, σύμφωνα μὲ τὰ στοιχεῖα πού ἤδη ἐξετάσαμε, πιστεύουμε ὅτι τὸ πρόπυλο ἀκολουθεῖ χρονολογικὰ τὴν ἀνέγερση τῶν Προπυλαίων στὴν Ἀθήνα καὶ εἶναι σύγχρονο ἴσως μὲ τὸ πρόπυλο τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ἐπιλέξαμε κατὰ μέσο ὁρο τὴν ἀναλογία τῶν 5.70 κάτω διαμέτρων. Συνεπῶς ἔχουμε $5.70 \times 0.668 = 3.807$ μ., ὕψος τὸ ὁποῖο καὶ ἐφαρμόσαμε στὴν ἀναπαράσταση τοῦ προπύλου πού παραθέτουμε. Κατὰ ὅμοιο τρόπο, μὲ τὴν τήρηση ἀναλογιῶν ἀπὸ τὰ παραπάνω μνημεῖα, προχωρήσαμε μὲ κάθε ἐπιφύλαξη στὴ σχεδίαση τοῦ θριγκοῦ καὶ τοῦ ἀετώματος, σὲ μιὰ προσπάθεια ἀναπαράστασης τοῦ κλασικοῦ αὐτοῦ προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴ θέση ὅπου εἶχε ἀνεγερθεῖ, στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πεισιστράτειου Βόρειου

273. Σύμφωνα μὲ τὸν Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων κ. Β. Πετράκο, ἡ ἑναρξὴ κατασκευῆς τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τουλάχιστον μία δεκαετία πρὶν ἀπὸ τὴν προτεινόμενη ἀπὸ τὸν Dinsmoor χρονολογία. Τὸ στοιχεῖο πού ὁδηγεῖ στὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶναι ἡ ἀνεύρεση λατύπης προερχόμενης ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ θεμελίωση τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του, στὸ γέμισμα τῆς ἀρχαίας δεξαμενῆς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ναοῦ (βλ. σχετ. Ἔργον 1984, 54 καὶ Τὸ Νεμέσιον τοῦ Ραμνοῦντος, *Φίλια Ἐπη Β'* (1987) 295-326, ἰδίως 317 κέ.).

274. Χρήσιμοι πίνακες ἀναλογιῶν σὲ ἀττικὰ μνημεῖα δημοσιεύονται στὴ μελέτη τοῦ ΜΠΟΥΡΑ, *Στοὰ Βραυρῶνος* 149 κέ.

275. Πηγή: DINSMOOR, *Architecture*, ὅπου παρατίθεται χρονολογικὸς πίνακας μνημείων καὶ ἀναλογιῶν, στὸ τέλος τοῦ βιβλίου.

ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ

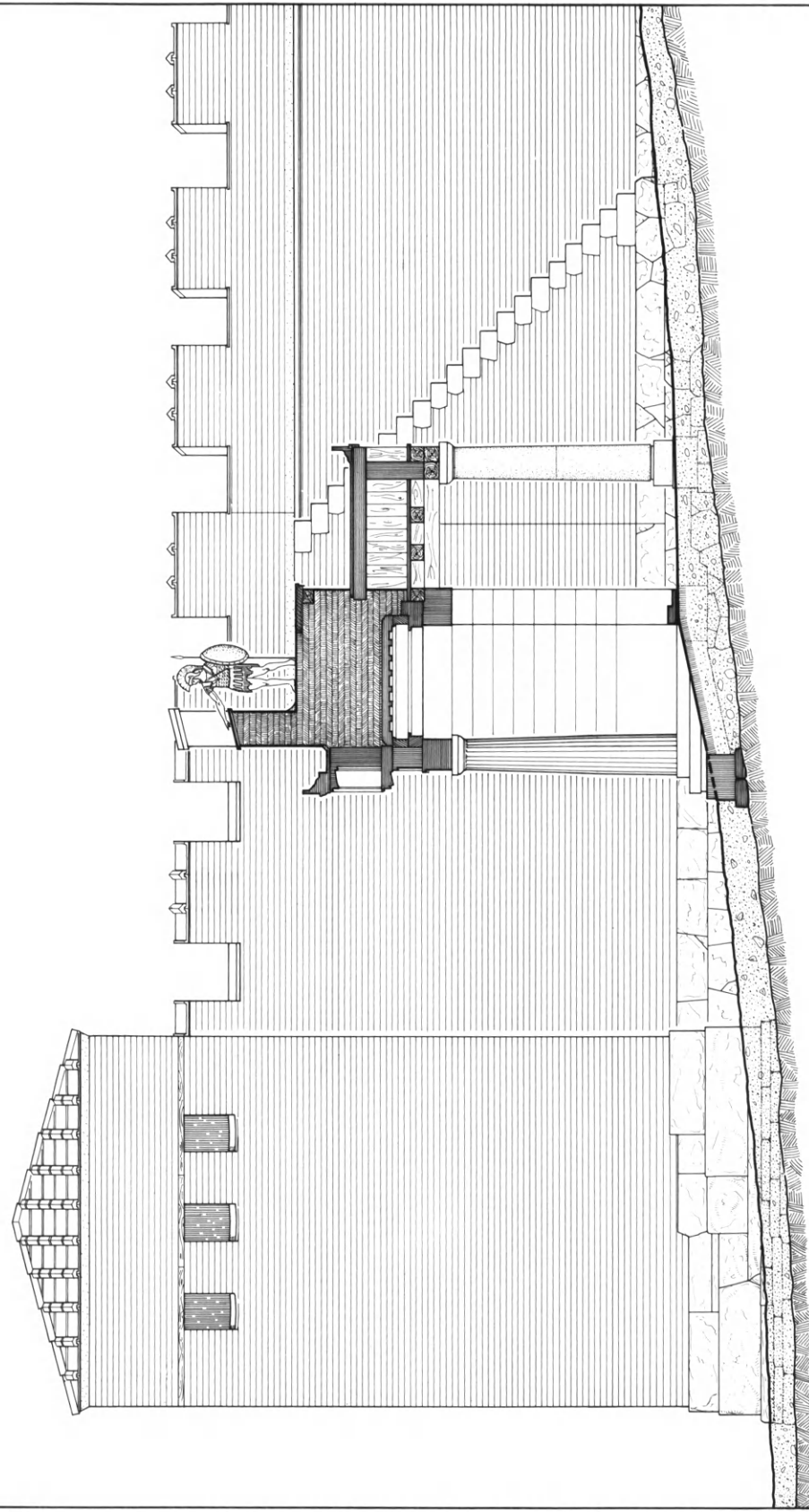

0 5 10 M

Δ ΖΙΡΩ 1984

Εικ. 36. Τὸ Πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης στὴ θέση τοῦ παλαιοῦ πεισιστράτειου πλῶνα. ᾽Αναπαράσταση.

ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ

0 5 10 M

Δ. ΖΙΡΩ 1984

Εικ. 37. Πρόπυλο Δημήτρας και Κόρης. Τομή κατά μήκος της εισόδου. Άριστερά ο πεισιστράτειος πύργος και το νέο μαρμάρινο πρόπυλο. Δεξιά το παλαιότερο δικιόνιο έσωτερικό προστώο και η κλίμακα άνοδου στο τείχος. Αναπαράσταση.

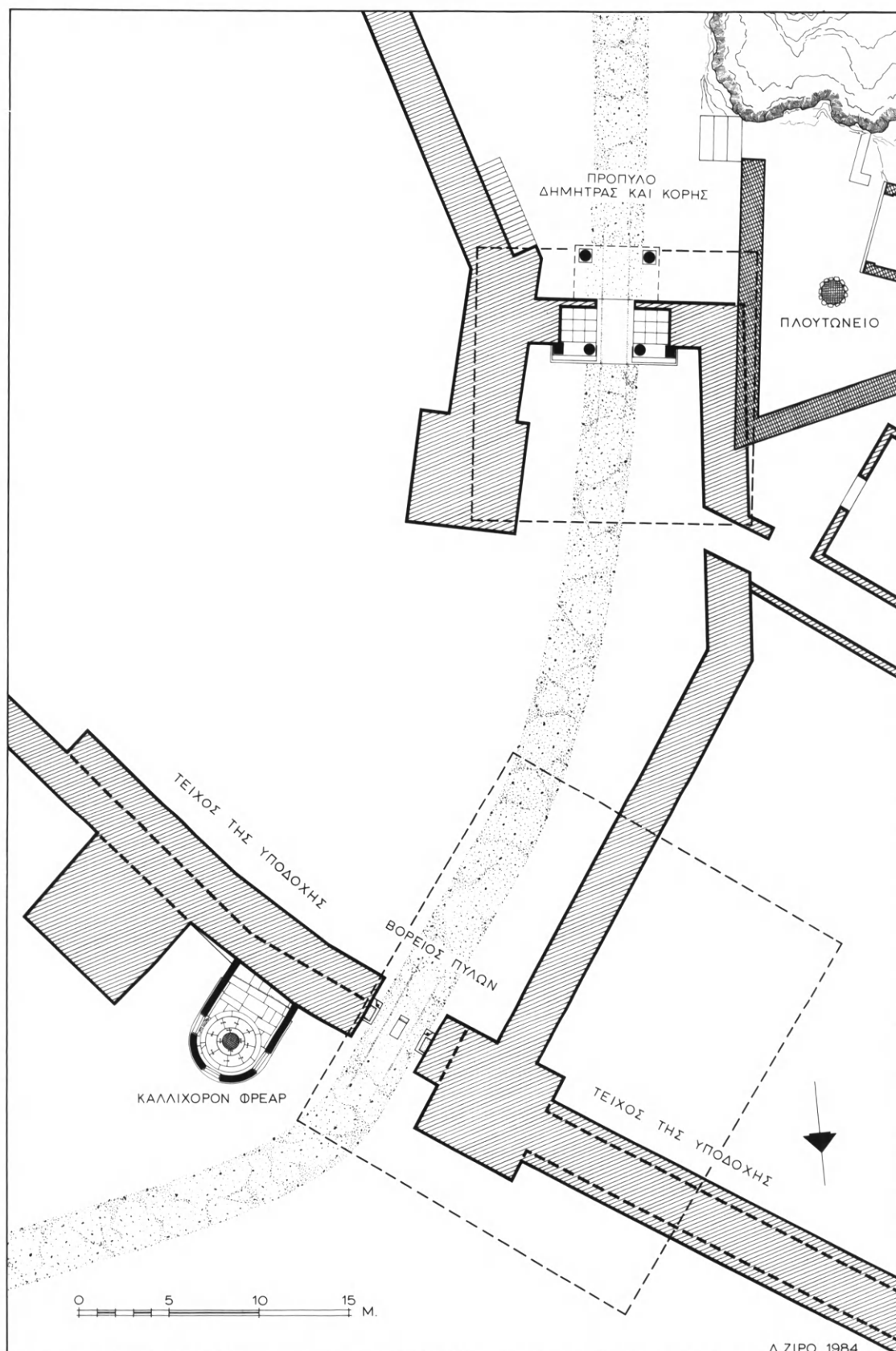
Πυλώνα (εἰκ. 36). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ ἐσωτερικὸ προστῶο ποὺ δείχνουμε στὸ σχέδιο τομῆς τῆς ἀναπαράστασης (εἰκ. 37), αὐτὸ προηγείται τῆς κατασκευῆς τοῦ μαρμαρίνου προπύλου τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καὶ πιθανότατα κοσμοῦσε τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ παλαιοῦ Βόρειου Πυλώνα, ἥδη ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. (485 π.Χ. περίπου). Ὅπως εἶδαμε, ἀνάλογο προστῶο εἶχε κατασκευαστεῖ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς πύλης τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ, στὴ συνάντησή του μὲ τὸν πεισιστράτειο πύργο H₂₅, ἀλλὰ καὶ στὸν περικλείο Νότιο Πυλῶνα (δεύτερο μισὸ 5ου αἰ. π.Χ.)²⁷⁶.

Τὸ ὕψος τῶν τειχῶν καὶ τοῦ παρακείμενου πύργου προέκυψε ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ μήκους τῆς κτιστῆς κλίμακας ἀνόδου στὸ τεῖχος, τῆς ὁποίας τὰ κατώτατα σκαλοπάτια ἀποκάλυψε δίπλα στὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῶν Μικρῶν Προπυλαίων ὁ Noack²⁷⁷. Ἡ κλίμακα αὐτὴ ὑπολογίζεται ὅτι εἶχε ἀνάπτυγμα 5.80 μ. περίπου καὶ εἶχε 21 ἀναβαθμοὺς, φθάνοντας ἔτσι τὸ ὕψος τῶν 6.20 μ. στὴν πάροδο, ἔχοντας ὡς ἀφετηρία μετρήσεως τὴ βάση τοῦ πρώτου ἀναβαθμοῦ²⁷⁸ (εἰκ. 37).

276. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, *Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου* 25-26.

277. NOACK, *Eleusis* πίν. 4-5.

278. Κάθε ἀναβαθμὸς τῆς κλίμακας εἶναι κατασκευασμένος μὲ ἓνα ὀρθογώνιο λίθο ποὺ ἐδράζεται στὶς πλίνθους. Τὸ πλάτος τους εἶναι 1.38 μ. καὶ ἔχουν πᾶτημα 0.25-0.30 μ. καὶ ὕψ. 0.29-0.30 μ. Αὐτὲς οἱ λεπτομέρειες διαπιστώνονται ἐπίσης στὴν καλύτερα σωζόμενη καὶ ὁρατὴ ἀκόμα καὶ σήμερα κλίμακα, πλ. 1.35 μ., κοντὰ στὸν πύργο H₂₅ (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1933 21 εἰκ. 24, καὶ I. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΠΑΕ* 1960, 12, ὅπου δίνει τὰ στοιχεῖα καὶ μιᾶς τρίτης κλίμακας, ποὺ βρέθηκε στὶς «Ἀστυδε» πύλες τοῦ πεισιστράτειου τείχους). Ὅλη σχεδὸν ἡ ἐξεταζόμενη περιοχὴ καλύπτεται σήμερα ἀπὸ τὰ Μικρὰ Προπύλαια, ποὺ χτίστηκαν σὲ ὑψηλότερη στάθμη. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν κλίσεων τοῦ ἐδάφους καὶ τὴ σχεδίαση τοῦ λιθολογήματος στὴ βάση τοῦ πύργου, ὅπως καὶ γιὰ τὰ ὑπὸ τὸ ἔδαφος θεμέλια τοῦ τείχους, στηριχτήκαμε σὰ ἐξαιρετικὰ σχέδια ὑπάρχουσας κατάστασης τοῦ NOACK (δ.π. πίν. 5 καὶ εἰκ. 35).

Εικ. 38. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ

Ο 4ος αιώνας βρήκε την αθηναϊκή πολιτεία αδύναμη, στην προσπάθειά της να επουλώσει τις πληγές που άφησε ο μακροχρόνιος φθοροποιός πόλεμος με τους Λακεδαιμονίους και ο ακόμα καταστρεπτικότερος για τα ήθη εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε την ήττα των Αθηναίων. Τα γεγονότα του πολέμου αυτού, που άρχισε το 431 π.Χ., εξιστορήθηκαν ως γνωστόν από το Θουκυδίδη και τον Ξενοφώντα, στη μαρτυρία των οποίων στηριζόμενοι θα αναφερθούμε εν συντομία σε όσα αφορούν τη μελέτη μας για την Έλευσίνα και τα τείχη της.

Κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, το Θριάσιο έγινε συχνά τόπος πολεμικών επιχειρήσεων, κάθε φορά που οι Λακεδαιμόνιοι εξεστράτευαν στην Αττική προκειμένου να τη δενδροτομήσουν²⁷⁹. Το φρούριο της Έλευσίνας είναι επίσης βέβαιο ότι χρησιμοποιήθηκε από τους Αθηναίους ως προμαχώνας, αλλά και ως βάση εξόρμησης για επιδρομές σε γειτονικές πόλεις, όπως αυτές κατά των Μεγάρων, οι οποίες επαναλαμβάνονταν τακτικά από όλο τον αθηναϊκό στρατό, δύο φορές το χρόνο²⁸⁰.

Παρά, λοιπόν, τη διαπιστωμένη ύπαρξη αθηναϊκού στρατού στο φρούριο του έλευσινιακού ιερού και τις συχνές έχθρικές επιδρομές στο Θριάσιο, ο Θουκυδίδης παραδόξως δε μνημονεύει ούτε μία επίθεση ή απλή παρενόχληση Λακεδαιμονίων ή άλλου έχθρικού στρατού κατά του σπουδαίου αυτού όχυρου. Βέβαια, θα μπορούσε να υποθεθεί ότι λόγω της ύπαρξης εκεί του ναού της Δήμητρας και της μεγάλης ιερότητας του χώρου, οι Λακεδαιμόνιοι δεν επιχείρησαν ποτέ να επιτεθούν στον όχυρωμένο εκεί αθηναϊκό στρατό, ούτε έκαναν καμία απόπειρα να καταστρέψουν τα τείχη²⁸¹. Μια τέτοια όμως υπόθεση δύσκολα μπορεί να σταθεί, αν αναλογιστούμε τις άγριες

279. Ήδη από το πρώτο έτος του πολέμου, το καλοκαίρι του 431 π.Χ., ο βασιλιάς των Λακεδαιμονίων Αρχίδαμος εισέβαλε στην Αττική και δενδροτόμησε την περιοχή της Έλευσίνας και το Θριάσιο, πριν προχωρήσει στις Αχαρνές, όπου και στρατοπέδευσε (ΘΟΥΚ. Β' 19). Οι επιχειρήσεις αυτές επαναλήφθηκαν το επόμενο θέρος του 430 π.Χ. (δ.π. Β' 47), αλλά και το 427 π.Χ., όταν οι Λακεδαιμόνιοι έκοψαν όσα δένδρα είχαν απομείνει από τις προηγούμενες δενδροτομήσεις τους (δ.π. Γ' 26).

280. ΘΟΥΚ. Δ' 66. Επίσης, κατά τις επιχειρήσεις εναντίον των Μεγάρων του θέρους του 424 π.Χ., ξεκίνησαν νύκτα από την Έλευσίνα 4.000 αθηναίοι οπλίτες και 600 ιππείς, προκειμένου να εισβάλουν με προδοσία στην πόλη (δ.π. Δ' 68).

281. Ένας άλλος επίσης λόγος που πιθανώς θα μπορούσε να αποτρέψει την επίθεση έχθρικού στρατού κατά του φρουρίου της Έλευσίνας, είναι η υποστήριξη που παρείχε στο ιερό ο ισχυρός αθηναϊκός στόλος. Παρ' όλα αυτά, είναι γνωστό ότι οι Αθηναίοι απέφευγαν κατά κανόνα την ανοικτή σύγκρουση με τους Λακεδαιμονίους στην ξηρά, όπως από την πλευρά τους οι Λακεδαιμόνιοι απέφευγαν τους Αθηναίους σε θαλάσσιες αναμετρήσεις. Σε περίπτωση, λοιπόν, που οι Λακεδαιμόνιοι αποφάσιζαν να προσβάλουν αίφνιδιαστικά τα τείχη του ιερού, ο αθηναϊκός στόλος λίγη θα παρείχε προστασία, εφόσον θα έπρεπε να αποβιβάσει στρατό και να επακολουθήσει χερσαία σύγκρουση και αυτό γιατί, παρά την κοντινή απόσταση του ιερού από τη θάλασσα, το λιμάνι της Έλευσίνας δεν ήταν τειχισμένο, ούτε υπήρχαν μακρά τείχη για την απολύτως ασφαλή επικοινωνία και τον ανεφοδιασμό.

πράξεις στις οποίες και οί δύο αντίπαλοι είχαν επιδοθεῖ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τους, καὶ τῇ γενικῇ κατάπτωση τῶν ἡθῶν πού παρατηρεῖται κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μακροχρόνιου αὐτοῦ φθοροποιοῦ πολέμου. Τὰ πικρὰ σχόλια τοῦ Θουκυδίδη σχετικά μὲ τις ἀγριότητες, τὰ ἀνοσιουργήματα, τὰ ἐγκλήματα, τὸν ἀφανισμό τῶν ἐκλεκτῶν πολιτῶν καὶ τὴν ἐπικράτηση τῶν ἀμόρφωτων καὶ φαύλων στὰ κοινά, ἀκόμα καὶ σήμερα προκαλοῦν λύπη²⁸².

Ἕνα χαρακτηριστικὸ δείγμα τῆς ἠθικῆς κατάπτωσης τῶν ἐμπολέμων εἶναι τὰ γεγονότα στὸ ἱερὸ τέμενος τοῦ Δηλίου τὸ 427 π.Χ. Οἱ Ἀθηναῖοι, ἀφοῦ ὀχυρώθηκαν ἐκεῖ (κοντὰ στὸ σημερινὸ Δήλεσι), κατηγορήθηκαν ἀπὸ τοὺς Βοιωτοὺς ὅτι παραβίασαν τὰ νόμιμα τῶν Ἑλλήνων, δηλαδὴ εἰσβάλλοντας σὲ ξένη χώρα ὅχι μόνο δὲ σεβάστηκαν τὰ ἱερά, ἀλλὰ ἀφοῦ ἐτείχισαν τὸ τέμενος καὶ κατοίκησαν μέσα σ' αὐτό, προέβησαν σὲ πράξεις πού μόνο σὲ τόπο μὴ ἱερὸ ἐπιτρέπονται· χρησιμοποίησαν μάλιστα γιὰ τις ἀνάγκες τους τὸ νερὸ τοῦ ἱεροῦ, πού οἱ Βοιωτοὶ οὐδέποτε ἄγγιζαν, παρὰ μόνο γιὰ τις θρησκευτικὲς τελετές τους²⁸³. Ἔτσι καὶ στὴν Ἐλευσίνα, ἡ ὑπάρξη τοῦ ἱεροῦ τεμένους τῆς Δήμητρας πολὺ λίγο πιστεύουμε ὅτι θὰ ἐπηρέαζε τις ἀποφάσεις τῶν λακεδαιμονίων στρατηγῶν, στὸ νὰ ἐπιχειρήσουν μιὰ ἐπίθεση μικρῆς ἢ μεγάλης κλίμακας στὸν ἰσχυρὸ ὀχυρωματικὸ περίβολο, τὴ σημαντικότερη αὐτὴ βάση ἐξόρμησης τῶν Ἀθηναίων. Συνεπῶς, ἐπιθέσεις κατὰ τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς πόλης τῆς Ἐλευσίνας κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ μακροχρόνιου πολέμου πιθανότατα ἔγιναν, παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ ἱστορικὸς δὲν κάνει πουθενὰ σχετικὴ μνεία, ἴσως γιὰτὶ θεωρεῖ τὰ ἐπεισόδια αὐτὰ ἀδιάφορα γιὰ τὴν τελικὴ ἔκβαση τοῦ πολέμου²⁸⁴. Τὸ τέλος τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. σηματοδεύεται ἀπὸ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἀθηναϊκοῦ στόλου στοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς καὶ τὴν παράδοση τῆς πόλης στὸ Λύσανδρο, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 404 π.Χ. Ὁ ἐμφύλιος πόλεμος πὺ ἀκολούθησε τὴν καταστροφικὴ διακυβέρνηση τῆς πόλης ἀπὸ τοὺς ἐγκαθιδρυμένους ἀπὸ τοὺς Σπαρτιάτες Τριάκοντα Τυράννους, δὲν ἄφησε ἀνεπηρέαστη τὴ γειτονικὴ καὶ ἰσχυρὰ ὀχυρωμένη Ἐλευσίνα. Ἔτσι οἱ Τριάκοντα, προκειμένου νὰ ἀποτρέψουν τὴν κατάληψή της ἀπὸ τοὺς ἐπαναστάτες τοῦ Θρασύβουλου καὶ γιὰ νὰ τὴ χρησιμοποιοῦν οἱ ἴδιοι ὡς καταφύγιο, ὅταν θὰ ὑπῆρχε ἀνάγκη, τὴν κατέλαβαν μὲ δόλο τὸ 403 π.Χ., ἀφοῦ συνέλαβαν τοὺς κατοίκους, τοὺς ὁποίους καταδίκασαν ὕστερα ἀπὸ εἰκονικὴ δίκη στὴν Ἀθήνα²⁸⁵. Ἐπακολούθησε ὡς γνωστὸν ἡ μάχη τῆς Μουνιχίας, στὴν ὁποία, ὅπως φαίνεται, πολέμησαν κατὰ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ ἀξιοματοῦχοι τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, ἐνδεικτικὸ τοῦ βαθμοῦ στὸν ὁποῖο εἶχαν ἐξαφθεῖ τὰ πάθη μεταξὺ τῶν ἀντιμαχόμενων φατριῶν²⁸⁶.

Μετὰ τὴν ὀριστικὴ εἰρήνευση τῶν ἀντίπαλων ἀθηναϊκῶν παρατάξεων, τὴν ὁποία ἐπέτυχε ὁ βασιλιάς τῶν Λακεδαιμονίων Πausanίας, ὅσοι ἀπὸ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς Ἀθηναίους φοβοῦνταν ἀντεκδικήσεις, μὲ εἰδικὴ συμφωνία²⁸⁷ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Ἐλευσίνα μαζί μὲ τοὺς ἐναπομείναντες Τριάκοντα.

Ἐπὶ τρία χρόνια ἡ Ἐλευσίνα παρέμεινε ὑπὸ αὐτόνομη διακυβέρνηση, ἐνῶ ὁ μόνος συνδετικὸς κρίκος μεταξὺ τῶν δύο πόλεων ἦταν τὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, πού ἀνατέθηκαν καὶ πάλι στὴ φροντίδα τῶν Κηρύκων καὶ τῶν Εὐμολπιδῶν. Τελικὰ τὸ 400 π.Χ., σύμφωνα μὲ τὴν περιληπτικὸ-

282. ΘΟΥΚ. Γ' 82, 83.

283. Ὁ.π. Δ' 97.

284. Συχνὰ ὁ Θουκυδίδης, γιὰ λόγους ἴσως πολιτικῆς σκοπιμότητος, ἀποκρύπτει πληροφορίες. Σχετικὰ μὲ τις «παραλήψεις» αὐτὲς τοῦ ἱστορικοῦ, βλ. W.P. WALLACE, Thucydides, *Phoenix* 18, Toronto 1964, 251-261.

285. ΞΕΝ. Ἑλληνικά Β' 4, 8-10. Ὁ Ξενοφῶν δὲν ἀναφέρει τὸν ἀριθμὸ τῶν συλληφθέντων. Μᾶλλον πρόκειται γιὰ τοὺς δημοκρατικῶν πεποιθήσεων Ἐλευσινίους.

286. Ἀξιομνημόνευτη εἶναι ἡ ἐπικύρωση κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μάχης τοῦ ἱεροκήρυκα τῶν μυστῶν Κλεόκριτου, προκειμένου νὰ ἐπέλθει συμφιλίωση μεταξὺ τῶν ἀντιμαχόμενων Ἀθηναίων (ΞΕΝ., δ.π. 20-22).

287. Οἱ ὅροι τῆς συμφωνίας αὐτῆς διασώθηκαν ἀπὸ τὸν ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗ (Ἀθην. Πολιτεία XXXIX 1-6).

τατη δυστυχώς μαρτυρία του Ξενοφώντος²⁸⁸, οί Ἀθηναῖοι ἐξεστράτευσαν κατὰ τῆς Ἐλευσίνας, ὅταν ἔμαθαν ὅτι οἱ ἐκεῖ ἐξόριστοι συγκέντρωναν μισθοφορικὸ στρατὸ προκειμένου νὰ ἐπιτεθοῦν στὴν Ἀθήνα. Ἄν ἔγινε μάχη πρὸ τῶν τειχῶν στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, δυστυχῶς δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ τὸ γνωρίζουμε. Πάντως, μὲ κάποιον τρόπο καὶ ἀφοῦ οἱ ἔγκλειστοι στὸ φρούριο εἶδαν ὅτι ὁ ἀγώνας τους ἦταν μάταιος, ἐξαναγκάστηκαν νὰ ἔλθουν μὲ τοὺς στρατηγούς τους σὲ διαπραγματεύσεις, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ὁποίων οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς ἐφόνευσαν. Ἡ Ἐλευσίνα ἔτσι περιήλθε στὴν κυριαρχία τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας.

Εἶναι βέβαια δύσκολο νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὰ παραπάνω δραματικὰ γεγονότα τερματίστηκαν ἔτσι ἀπλά, δίχως νὰ δοθεῖ μάχη ἢ νὰ ἐπιχειρηθεῖ ἐπίθεση στὸ τεῖχος τοῦ ἱεροῦ. Ἀντίθετα, θεωροῦμε πιθανότερο ὅτι οἱ καταστροφὲς ποὺ ὑπέστησαν τὰ στραμμένα πρὸς τὴν Ἀθήνα τείχη, στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα καὶ τοῦ Καλλιχόρου φρέατος, προκλήθηκαν ἀκριβῶς κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελευταίων αὐτῶν σοβαρῶν ἐπεισοδίων, τὰ ὁποῖα καὶ ἔθεσαν τέλος στὴν ἐμφύλια διαμάχη τῶν Ἀθηναίων.

ΕΠΙΣΚΕΥΗ ΚΑΙ ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΟΥ ΒΟΡΕΙΟΥ ΠΥΛΩΝΑ

Στὸν 4ο αἰ. π.Χ., τὸ τεῖχος τοῦ ἱεροῦ στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα ἐπισκευάστηκε καὶ ἐνισχύθηκε σημαντικά. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἐντοπίζονται σὲ τμῆμα κοντὰ στὸ Καλλιχόρο τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης καὶ στὸ πρὸς τὰ ΒΔ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα ἐκτεινόμενου πεισιστράτειου τείχους, μέχρι τὸν πύργο H₁₄ (εἰκ. 38, 39). Στὰ ΝΑ τοῦ Καλλιχόρου χτίστηκε νέος τετράγωνος πύργος K₂₀²⁸⁹, πλ. 7.16 μ. στὴν ὄψη καὶ 7.37 μ. στὶς πλευρές, ὁ ὁποῖος παρείχε πρόσθετη προστασία στὸ φρέαρ ἀλλὰ καὶ στὸ Βόρειο Πυλῶνα, ποὺ ἀπείχε περίπου 15 μ. πρὸς τὰ ΒΔ (πίν. 8α). Τὸ τεῖχος μεταξὺ τοῦ πύργου K₂₀ καὶ τοῦ Καλλιχόρου κατασκευάστηκε σχεδὸν ἐξαρχῆς. Τὸ πάχος του αὐξήθηκε ἀπὸ 1.70 σὲ 3.85 μ., ἐνῶ τὸ λιθολόγημα τῆς βάσης ἔφτασε σὲ ὕψος τὰ 2.42 μ.²⁹⁰

Γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἰσχυροῦ αὐτοῦ τμήματος τοῦ τείχους, χρειάστηκε προηγουμένως νὰ κατεδαφιστεῖ τὸ πώρινο λιθολόγημα τοῦ κατεστραμμένου πιθανῶς στὸ σημεῖο αὐτὸ παλαιότερου

288. Ἑλληνικά Β' 4, 43. Θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι στὰ τελευταῖα αὐτὰ γεγονότα, ὁ Ξενοφὼν δὲν ἦταν αὐτόπτης μάρτυς, ἐφόσον εἶχε πάρει μέρος στὴν ἐκστρατεία τοῦ Κύρου κατὰ τοῦ Ἀρταξέρξη τοῦ Β', ποὺ ξεκίνησε ἀπὸ τὶς Σάρδεις τὸ Μάρτιο τοῦ 401 π.Χ. Ἀργότερα, πικραμένος ἀπὸ τὴ θανάτωση τοῦ διδασκάλου του Σωκράτη καὶ τὸ διωγμὸ τῶν φίλων του, προσέφερε τὶς ὑπηρεσίες του στοὺς Σπαρτιάτες καὶ οὐδέποτε ἐπέστρεψε στὴν Ἀθήνα, μέχρι τὸ θάνατό του, τὸ 357 ἢ 355 π.Χ.

289. Παρὰ τὴ διαπιστωμένη παρουσία πύργων σὲ ἑλληνικὲς ὀχυρώσεις ἤδη ἀπὸ τὸν 6ο αἰ. π.Χ. (Ἐλευσίνα, Σάμος κλπ.), ἡ συστηματικὴ χρησιμοποίησις πύργων σὲ ὀχυρωματικούς περιβόλους, ἀλλὰ καὶ ἡ προσθήκη νέων πύργων σὲ παλαιούς περιβόλους, παρατηρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., κυρίως ὅμως στὰ μέσα τοῦ 4ου (WINTER, *Fortifications* 160). Αὐτὸ ἐπεβλήθη λόγω τῆς συνεχῆς αὐξανόμενης χρήσης τοῦ κριοῦ καὶ ἄλλων πολιορκητικῶν μηχανῶν στὶς ἐπιθέσεις ἐναντίον φρουρίων, ἤδη ἀπὸ τὸν 5ο αἰ. π.Χ. Σύμφωνα μὲ τὸ ΔΙΩΔΟΡΟ ΣΙΚΕΛΙΩΤΗ (12.28), πολιορκητικὲς μηχανές, κριοὶ καὶ χελῶνες πρωτοχρησιμοποιήθηκαν ἀπὸ τὸν Περικλῆ κατὰ τὴν πολιορκία τῆς Σάμου (Αὔγ. 440-Μάιος 439 π.Χ.). Τὶς μηχανὲς αὐτὲς κατασκεύαζε ὁ κλαζομένιος μηχανικὸς Ἀρτέμων, ὁ ἀποκαλούμενος *περιφόρητος*, ἐπειδὴ λόγω τῆς ἀναπηρίας του τὸν μεταφέρανε μὲ φορεῖο. Ὁ ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ (*Περικλῆς* 27), ἀναφέρει ὅτι τὰ παραπάνω προέρχονται ἀπὸ μαρτυρία τοῦ Ἐφόρου καὶ ἀμφισβητεῖ τὴν πρῶμη χρῆσι αὐτῶν τῶν μηχανῶν. Οἱ ἀμφιβολίες αὐτὲς τοῦ Πλουτάρχου μπορεῖ νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἀβάσιμες, ἐφόσον λίγα χρόνια ἀργότερα ὁ κριὸς ὄχι μόνον εἶναι βέβαιον ὅτι χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους κατὰ τὴν πολιορκία τῶν Πλαταιῶν τὸ 429 π.Χ., ἀλλὰ οἱ ἀμυνόμενοι ἐκεῖ Ἀθηναῖοι, ὡς πρῶτοι διδάξαντες, εἶχαν ἤδη βρεῖ τὸν τρόπο νὰ ἀποκόπτουν τὸ ἄκρο τοῦ ἐμβόλου, τὴ στιγμή ποὺ αὐτὸ ἔπεφτε μὲ ὀρμὴ πάλιν στὸ τεῖχος (ΘΟΥΚ. Β' 76). Ἡ παρουσία τῶν πύργων κατὰ μῆκος τῶν τειχῶν δυσκόλευε σημαντικὰ τοὺς χειριστὲς τοῦ κριοῦ, οἱ ὁποῖοι δέχονταν τὰ βλήματα τῶν ἀμυνομένων ὄχι μόνον ἀπὸ ἐμπρός, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ πλάγια, ἀπὸ τοὺς προεξέχοντες τοῦ τείχους πύργους.

290. Γιὰ παραδείγματα μεγάλου πάχους τειχῶν τῶν μέσων τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ποὺ προέκυψαν μὲ τὴν προσθήκη ἐξωτερικῆς ἐπένδυσης σὲ παλαιότερα τείχη, βλ. WINTER, ὅ.π. 134-135 σημ. 34.

τείχους, μέχρι τὸ ὕψος τῆς πρώτης στρώσης, 0.46 μ. περίπου ψηλότερα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ Καλλιχόρου. Οἱ τοῖχοι ἐπίσης πού περιέβαλλαν τὸ Καλλίχορο καὶ εἶχαν κατασκευαστεῖ, ὅπως εἶδαμε, ταυτόχρονα καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ πλίνθινο τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, πρέπει καὶ αὐτοὶ νὰ εἶχαν ὑποστεῖ ζημιές. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι τὸ νέο τεῖχος, ἀπὸ τῆς γωνίας πού δημιουργεῖται μὲ τὸ νεοαναγερθέντα πύργο K₂₀ στὰ ΝΑ τοῦ Καλλιχόρου μέχρι τὸ Βόρειο Πυλῶνα, δὲν ἀκολουθεῖ ἀκριβῶς τὴν ἴδια χάραξη μὲ τὸ παλαιό, ἀλλὰ μὲ μιὰ πιὸ εὐθύγραμμη πορεία περνάει λίγο πιὸ πίσω ἀπὸ τὸ Καλλίχορο, καταλήγοντας στὴν ὑπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ. Ἐτσι, ἡ κατώτατη στρώση τοῦ πώρινου λιθολογήματος τοῦ παλαιοῦ τείχους ἔμεινε ὁρατὴ, ἀπὸ τῆς γωνίας τοῦ νέου πύργου μέχρι τὸ νοτιοανατολικὸ ἄκρο τοῦ θεμελίου τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ Καλλιχόρου (ἀναδ. σχ. 1.Α, εἰκ. 10, 13, πίν. 19, 36, 37β). Ἀκριβῶς σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἐπειδὴ τὸ πώρινο λιθολόγημα τοῦ παλαιοῦ τείχους διέκοπτε τὴν εὐθύγραμμη πορεία του, προκειμένου νὰ συνδεθεῖ μὲ τὴν ἐνισχυμένη καὶ σὲ ἐπαφή μὲ τὸ πλίνθινο τεῖχος πίσω πλευρὰ τοῦ Καλλιχόρου, οἱ ἐκτελέσαντες τὴν ἐπισκευὴ χρησιμοποίησαν γιὰ κατώτατη στρώση τοῦ νέου λιθολογήματος τοὺς πώρινους ὀρθοστάτες τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ τοίχου πού περιέβαλλε τὸ φρέαρ, ἀφοῦ τοὺς μετέφεραν λίγο πιὸ πίσω καὶ τοὺς τοποθέτησαν κατὰ τέτοιο τρόπο ὥστε σήμερα νὰ φαίνεται μόνο ἡ βάση τους (πίν. 32α). Πάνω ἀπὸ τοὺς πώρινους αὐτοὺς ὀρθοστάτες χτίστηκε τὸ ψηλὸ λιθολόγημα τοῦ νέου τείχους ἀπὸ ἐλευσίνιο λίθο, σύμφωνα μὲ τὴν τεχνικὴ πού ἐφαρμόζεται κυρίως στὸν 4ο αἰ. π.Χ.²⁹¹ Τὸ σύστημα αὐτὸ τῆς τοιχοποιίας εἶναι τὸ ψευδοῖσόδομο τραπεζιόσχημο²⁹², μὲ τὴν ὁρατὴ πλευρὰ τῶν λίθων ἐπεξεργασμένη κατὰ τὸ ἀγροτικὸ σύστημα (*rustico*)²⁹³. Μιὰ μικρὴ διαφορὰ πού παρατηρεῖται στὸ ὕψος κατὰ μῆκος τῆς κατώτερης τραπεζοειδοῦς στρώσης, δὲ νομίζουμε ὅτι ἀρκεῖ γιὰ νὰ κατατάξουμε τὸν τοῖχο αὐτὸ στοὺς ἀκανόνιστους τραπεζοειδεῖς²⁹⁴. Ἡ τέλεια προσαρμογὴ μικρότερων λίθων ἐν εἴδει βυσμάτων, προκειμένου νὰ συμπληρωθοῦν οἱ ἐδράσεις ὀρισμένων τραπεζοειδῶν λίθων, προσέδωσε σὲ αὐτοὺς πολὺπλοκὴ ὄψη πού μοιάζει πολλὰς φορὲς μὲ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα, χωρὶς ὅμως νὰ διαταράσσεται ἡ σειρά τῶν στρώσεων (πίν. 32, 33). Εἶναι σαφὴς ἡ συνειδητὴ προσπάθεια τῶν τεχνιτῶν προκειμένου νὰ προσλάβει τὸ τεῖχος στὸ τμήμα αὐτὸ ὄψη πού νὰ μοιάζει μὲ τὸ λεσβιοπολυγωνικῆς δομῆς λιθολόγημα τοῦ πεισιστράτειου τείχους. Ἐπίσης, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν ἰσορροπία στὴ σύνθεση τῆς ὄψης τοῦ νέου λιθολογήματος, οἱ πέτρες κάθε στρώσης ἐναλλάσσονται προσεκτικά, ὥστε νὰ μὴν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορὲς μῆκους. Ὅπου εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὑπερμεγέθεις λίθοι, γιὰ νὰ μὴ διαταραχτεῖ ἡ σύνθεση λαξεύτηκε ψεύτικος ἄρμος²⁹⁵ (πίν. 33α).

Τὰ παραπάνω ἰσχύουν μόνο γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους, πού ἦταν ἰδιαίτερα ἐπιμελημένη, ἀφοῦ λειτουργοῦσε ὡς ὀπτικὸ βάθος τοῦ Καλλιχόρου φρέατος γιὰ τὸν ἐρχόμενο ἀπὸ τὴν Ἱερὰ Ὁδὸ ἐπισκέπτη. Ἐτσι, τὸ ψευδοῖσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας δὲν τὸ συναντᾶμε στὸ λιθολόγημα τῆς βάσης τοῦ πύργου, οὔτε στὴν ἐσωτερικὴ, πρὸς τὸ ἱερό, πλευρὰ

291. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ συστήματος αὐτοῦ τοιχοποιίας, βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 215 κέ.: MARTIN, *Manuel* 384, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ WINTER, ὁ.π. 80-91.

292. Τὸ σύστημα αὐτὸ ἀποτελεῖ ἐξέλιξη τοῦ πολυγωνικοῦ. Ἡ ὑψηλὴ δαπάνη καὶ ὁ μεγαλύτερος χρόνος πού χρειάζονταν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοίχων κατὰ τὸ πολυγωνικὸ σύστημα, ὁδήγησαν στὴν ἐπικράτηση τοῦ τραπεζιόσχημου τύπου κατὰ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ὕστερα.

293. ΟΡΑΝΔΟΣ, ὁ.π. 2, 274.

294. Αὐτὸς ἴσως εἶναι καὶ ὁ λόγος πού ὁδήγησε τὸν SCRANTON νὰ τὸν κατατάξει στοὺς ἀκανόνιστους τραπεζοειδεῖς τοίχους, πού ἐδράζονται σὲ ἀκανόνιστους ὀρθογωνικοὺς (*Walls*, Appendix III 169, παράδειγμα 4).

295. Αὐτὸ συμβαίνει στὸ λίθο τῆς κατώτατης στρώσης τοῦ νέου τραπεζιόσχημου συστήματος δομῆς λιθολογήματος τοῦ τείχους, δίπλα ἀκριβῶς στὸ νέο πύργο K₂₀. Μαζί μὲ τὴ διαπιστωμένη λάξευση ψευδοαρμῶν στὴν ἰσόδομη τοιχοποιία τοῦ κλασικοῦ πύργου τῆς Νίκης στὴν Ἀκρόπολη, τὰ παραδείγματα αὐτὰ ἀποτελοῦν πρῶμα δείγματα μανιερισμοῦ, πού βρίσκει εὐρύτατη ἐφαρμογὴ στὰ ὅψια ρωμαϊκὰ χρόνια (τοιχοποιία βιβλιοθήκης Ἀδριανοῦ, κ.ά.).

του τείχους. Έδω το σύστημα που εφαρμόστηκε είναι το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο²⁹⁶, που ξεχωρίζει από το πολυγωνικό κυρίως από την επικράτηση των οριζόντιων άρμών στη σύνδεση των λίθων (πίν. 32β, 113α).

Στο νέο λιθολόγημα, όπως και στο παλαιότερο, οι λαξευμένοι λίθοι περιορίζονται στις όψεις του, ενώ το έσωτερικό του αποτελείται από άργους λίθους και χώμα. Το μεγάλο ύψος που προσλαμβάνει αυτή την εποχή οφείλεται ασφαλώς στις έμπειριες που απέκτησαν οι Αθηναίοι κατά το μακροχρόνιο Πελοποννησιακό πόλεμο και στην εξέλιξη των πολεμικών πολιορκητικών μηχανών. Έτσι, το αυξημένου ύψους λιθολόγημα δυσκολεύει σημαντικά, αν δεν αποκλείει ολοκληρωτικά, τη χρήση του τρυπάνου, του τόσο αποτελεσματικού όπλου κατά τις επιθέσεις έναντιον πλίνθινων τειχών²⁹⁷ (είκ. 41).

Κατά παρόμοιο τρόπο ενισχύθηκε και τμήμα του πεισιστράτειου τείχους ΒΔ του Βόρειου Πυλώνα. Έδω το νέο λιθολόγημα που χτίστηκε έξωθεν των δύο όψεων του παλαιού τείχους (πίν. 33β) έλαβε πάχ. 3.80 μ. και σταμάτησε μετά από 50 μ., στο μεταξύ του Βόρειου Πυλώνα και των «Άστυδε» πυλών πύργο Η₁₄. Άλλα και στο τείχος της Ανατολικής Επέκτασης του ιερού το νέο ενισχυμένο λιθολόγημα που εξετάσαμε, δεν επεκτάθηκε σε όλο το μήκος του, αλλά διακόπτεται λίγα μέτρα μετά το νεοανεγερθέντα κοντά στο Καλλίχορο πύργο Κ₂₀, 23 μ. περίπου από την είσοδο του Βόρειου Πυλώνα (είκ. 38, 39).

Έκτος από τις επισκευές και τις βελτιώσεις που διαπιστώνονται στα παραπάνω επισκευασμένα και ενισχυμένα τμήματα του στραμμένου προς την Αθήνα βορειοανατολικού τείχους, σαφείς ζημιές έχουν διαπιστωθεί στην άλλη άκρη του τείχους της Ανατολικής Επέκτασης του ιερού. Εκεί, κατά τους χρόνους του Περικλή, χτίστηκε ο στρογγυλός πύργος Ι₁₄, όπως και ο προς τα ΝΔ εκτεινόμενος νέος περίκλειος περίβολος, που μεγάλωσε το χώρο της Ιερᾶς Αὐλῆς μπροστά από το περίκλειο Τελεστήριο²⁹⁸ (είκ. 39). Ο πύργος αυτός δε σώζεται ανέπαφος, αλλά ο μισός περίπου έχει επισκευαστεί από τους αρχαίους χρόνους με τρόπο διαφορετικό από το περίκλειο πώρινο ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας²⁹⁹. Για την επισκευή του χρησιμοποιήθηκαν λίθοι ακτίτες ή αίγιναίοι στις όψεις και άρουραίοι ως αντιθήματα. Ο στρογγυλός αυτός πύργος ταυτίστηκε από τους Κ. Κουρουνιώτη και Ι. Τραυλό³⁰⁰ με το στρογγυλό πύργο που αναφέρεται στην επιγραφή λογοδοσίας των επιστρωτών του έλευσινιακού ιερού του 329/8 π.Χ.³⁰¹. Στην επιγραφή αυτή περιγράφονται οι εργασίες επισκευής που έπρεπε να γίνουν στο *ανάλημμα* *το παρά τὸν πύργον τὸν στρογγύλον*. Ο πύργος, όπως και το *ανάλημμα* της επιγραφής, το οποίο αρχικά αποτελούσε το βόρειο τοίχο των περίκλειων σιρῶν, κατέπεσαν όπως χαρακτηριστικά αναφέρουν οι μελετητές, άγνωστο πότε ακριβώς και για ποιά αίτια. Η επισκευή τους έγινε με το σωζόμενο μετά την καταστροφή υλικό, αλλά και με την αγορά νέων *άρουραίων* λίθων³⁰², σε δύο φάσεις. Πρώτα επισκευάστηκε ο *στρογγύλος πύργος* του περίκλειου τείχους, ενώ η επισκευή του βόρειου τοίχου των σιρῶν, ο οποίος αναφέρεται πλέον ως *ανάλημμα*, έγινε ασφαλώς αργότερα, σύμφωνα με την επιγραφή του 329/8 π.Χ., αλλά και με τα εύρηματά³⁰³.

296. Η όνομασία «irregular trapezoidal» οφείλεται στον SCRANTON, ό.π. 17-19. Ο WINTER (ό.π. 80), προτιμά την όνομασία «τραπεζοειδείς λιθόπλινθοι, μη τοποθετημένοι κατά στρώσεις» (trapezoidal or rectangular blocks not laid in courses).

297. Το *τρυπάνον* αναφέρεται από τὸν ΑΙΝΕΙΑ ΤΑΚΤΙΚΟ (33.5 κέ.). Για τὸν τρόπο τῆς χρήσης του και τις σχετικές θεωρίες βλ. WINTER, ό.π. 72 σημ. 8.

298. MYLONAS, *Eleusis* 124-125.

299. WREDE, *Mauern* είκ. 37.

300. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, *Τελεστήριον* 83.

301. *IG II-III*² 1672.

302. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, ό.π. 87.

303. Σχετικά με τις δύο φάσεις επισκευής, οι μελετητές αναφέρουν ότι «ό έν λόγω τοίχος (σ.σ. τὸ ανάλημμα δηλαδή)

Τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ περικλείου τείχους, πὺ μέχρι σήμερα «ἄγνωστον πότε καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν κατέπεσεν», φέρει πιστεύω καθαρὰ τὰ ἴχνη τῆς αἰτίας πὺ προκαλέσεν τὴν καταστροφὴν του. Οἱ δόμοι τοῦ ἀπὸ κροκαλοπαγῆς ὑλικὸ εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν κατέπεσαν οὔτε ἀπλῶς καθαίρεθησαν, ἀλλὰ καταστράφηκαν ἀπὸ τὰ κτυπήματα τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν (κριῶν), ἐφόσον πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς παραμένουν ἀνώμαλα θραυσμένοι στὴ θέσιν τους, ὅπου καὶ συμπληρώθηκαν μὲ τοὺς νέους λίθους τῆς ἐπισκευῆς³⁰⁴ (πίν. 34α). Αὐτὸ εὐκόλως μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ, συγκρίνοντας τὸ κατεδαφισμένο σκέλος τοῦ περικλείου τείχους δίπλα στὸν πύργο I₁₂, τοῦ ὁποίου οἱ δόμοι σώζονται ἀνέπαφοι ἀφοῦ καθαίρεθησαν κανονικὰ χωρὶς νὰ σπάσουν, ὅταν τὸ σκέλος αὐτὸ καταργήθηκε ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀνέγερσιν τῆς νέας ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ περιβόλου πρὸς Ν, πὺ ἔγινε μεταξὺ 370-360 π.Χ.³⁰⁵ (εἰκ. 27, πίν. 34β).

Στὴν ἴδια περιοχὴ ζημιὰς ὑπέστη καὶ ὁ πεισιστράτειος πύργος H₂₁, τοῦ ὁποίου ὅλο τὸ προεξέχον ἀπὸ τὸ τεῖχος κατὰ 2.34 μ. τμήμα κατέρρευσε, ἀπὸ τὸ λιθολόγημα τῆς βάσης μέχρι τὴν πλίνθιν ἀνωδομή. Ὁ πύργος αὐτὸς ταυτίστηκε μὲ τὸν παλαιὸ «πεσόντα» πύργο τῆς ἐπιγραφῆς IG II² 1672 λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ τοῦ ἔτους 329/8 π.Χ. ἀπὸ τὸν Noack³⁰⁶ καὶ ἐπιβεβαιώθηκε στὴ συνέχεια ἀπὸ τὸν Κουρουνιώτη³⁰⁷. Καὶ ἐδῶ οἱ λόγοι τῆς ἀπόσχισης τοῦ λιθολογήματος, πὺ προκαλέσεν τὴν κατάρρευση, θεωροῦνται ἄγνωστοι καὶ ἀποδίδονται στὸ λίαν κατηφορικὸ ἔδαφος ὅπου ἦταν θεμελιωμένο τὸ λιθολόγημα³⁰⁸. Ὅμως, ἡ πραγματικὴ αἰτία τῆς κατάρρευσης τοῦ πύργου H₂₁ εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθεῖ μὲ ἀσφάλεια. Πιθανῶς νὰ ὀφείλεται ἀποκλειστικὰ στὴ χρῆσιν πολιορκητικῆς μηχανῆς (τοῦ κριοῦ), τὰ κτυπήματα τῆς ὁποίας, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ ἐπικλινὲς τοῦ ἐδάφους, νὰ συνετέλεσαν στὴν ἀπόσχιση τοῦ λιθολογήματος καὶ τὴν καταστροφὴν τοῦ μισοῦ πύργου, στὸ τμήμα πὺ προεξείχε ἀπὸ τὸ τεῖχος³⁰⁹. Εἶναι ὅμως ἐξίσου πιθανὸ νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ σεισμό, πὺ ὁλοκλήρωσε τὴν καταστροφὴν τοῦ ἤδη ἐτοιμόρροπου πύργου ἐξαιτίας τῆς κακῆς θεμελίωσός του καὶ τῆς ἐπίθεσης τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν πὺ προαναφέραμε³¹⁰.

Σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα μέχρι τώρα ἐξετάσαμε, πιστεύουμε ὅτι εἴμαστε σὲ θέσιν νὰ συμπληρώσουμε μιὰ σκοτεινὴ σελίδα τῆς ἱστορίας τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ, τὴν ὁποία ὁ Ξενοφῶν εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν περιέγραψε ἐπαρκῶς, ἴσως ἐπειδὴ ἦταν δύσκολο νὰ συγκεντρώσει πλήρη στοιχεῖα ἀπὸ αὐτόπτες μάρτυρες, ἐφόσον ἡ περιγραφή τῶν γεγονότων θὰ ἀπέβαινε τελικὰ εἰς βάρος τῆς φήμης τῶν Ἀθηναίων καὶ τοῦ ὑπὸ τὴν προστασία τους ἱεροῦ τῆς Δήμητρας, τὸ ὁποῖο ἐνῶ μὲ αὐστηρότατους νόμους εἶχαν καταστήσει σεβαστὸ σὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνας, αὐτοὶ σὲ μιὰ μελανὴ περίοδο τῆς ἱστορίας τους, τοῦ ἐμφύλιου πολέμου πὺ περιγράψαμε, δὲ δίστασαν νὰ ἐξορμήσουν ἐναντίον του³¹¹.

εἶναι προφανὲς ὅτι ἐπανεκτίσθη βραδύτερον καὶ συνεσσωματώθη μετὰ τοῦ λοιποῦ Περικλείου τείχους, ἀφοῦ κατέπεσεν ἄγνωστον πότε ἀκριβῶς καὶ διὰ ποίαν αἰτίαν ὁ ἀρχικὸς Περικλείος τοῖχος εἰς μέγα διάστημα ἀπὸ τοῦ μέσου περίπου τοῦ πύργου I₁₄, ὅπου φαίνονται ἀκόμη εἰς τὴν θέσιν των οἱ ἀνωμάλως θραυσμένοι λίθοι τοῦ ἀρχικοῦ τείχους...» (ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-ΤΡΑΥΛΟΣ, ὁ.π. 83 εἰκ. 18).

304. Ὁ.π. εἰκ. 18.

305. Ἡ ἐπέκταση αὐτὴ εἶχε παλαιότερα ἀποδοθεῖ στὸ Λυκούργου, τοῦ ὁποίου ἡ διαχείριση τῶν κοινῶν τῆς Ἀθήνας κορυφώθηκε τὸ 328 π.Χ. Ἡ μελέτη τῶν ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ καὶ ΤΡΑΥΛΟΥ (*Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου* 28-31), ἔδειξε ὅτι ἡ νότια αὐτὴ ἐπέκταση τοῦ ἱεροῦ ὁπωσδήποτε ἔχει συντελεσθεῖ στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., εἰδικότερα στὸ διάστημα μεταξὺ 370-360 π.Χ., περίοδο κατὰ τὴν ὁποία ἡ Ἀθήνα ἀνέκτησε πρόσκαιρα τὴν ἡγεμονικὴν τῆς θέσης ἀνάμεσα στὶς ἄλλες πόλεις.

306. Α' στ. 44-45, ἀπὸ τοῦ πύργου τοῦ παλαιοῦ τοῦ πεσόντος, καὶ NOACK, *Eleusis* 211 κ.έ. εἰκ. 83.

307. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος* 1934 41.

308. Ὁ.π. 46 καὶ σημ. 1.

309. Σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος τῶν ἐπισκευῶν πὺ ἔγιναν στὸν πύργο H₂₁ τὸ 329 π.Χ., βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, ὁ.π. 43.

310. Καταστροφὴ ἀπὸ ἄγνωστο σεισμὸ πὺ ἔγινε στὶς ἀρχὲς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. ἔχει διαπιστωθεῖ καὶ στὴ νότια πλευρὰ τοῦ ἱεροῦ, ἐσωτερικὰ τοῦ τείχους, ΝΑ τοῦ βουλευτηρίου (Α. ΣΚΙΑΣ, *ΠΑΕ* 1895, 173, 174).

311. Στὰ παραπάνω, θὰ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψιν τὴν ἐξαιρετικὴν μυστικότητα πὺ περιέβαλλε ὅτιδήποτε εἶχε σχέση ὀχι

Ὅπως ἦταν φυσικό, τὰ στραμμένα πρὸς τὴν Ἀθήνα τείχη στὴν περιοχή τοῦ Βόρειου Πυλώνα, ἐκεῖ ὅπου κατέληγε καὶ ἡ Ἱερὰ Ὀδός, πρέπει νὰ δέχτηκαν τὴν πρώτη ἐπίθεση ἀπὸ τοὺς ἐξοπλισμένους μὲ πολιορκητικὲς μηχανὲς Ἀθηναίους³¹². Ἡ ἐπίθεση φαίνεται ὅτι ἔγινε σὲ δύο σημεία. Οἱ Ἀθηναῖοι λογικὰ θὰ προσπάθησαν ἀρχικὰ νὰ χτυπήσουν τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, τὸ Βόρειο Πυλῶνα, ὥστε νὰ μποῦν στὸ ἱερὸ καὶ νὰ ἐξουδετερώσουν τὴν ἄμυνα τῶν πολιορκημένων. Ἀπὸ τὶς δονήσεις τῶν κτυπημάτων τοῦ κριοῦ, τὰ ὁποῖα δέχτηκε τὸ λεπτὸ τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, φαίνεται ὅτι ὑπέστησαν ζημιὲς καὶ οἱ χτισμένοι σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτὸ τοῖχοι τοῦ Καλλιχόρου. Σαφὴ ἵχνη καταστροφῆς, πιθανὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐπίθεση, φέρει ὁ *in situ* καμπύλος πώρινος ὀρθοστάτης στὸν ὁποῖο ἦταν γομφωμένο τὸ κάθετο τμήμα τοῦ ξύλινου πλαισίου τῆς θύρας. Μὲ τὴν κατάρρευση τοῦ τμήματος αὐτοῦ τῆς τοιχοποιίας συμπαρασύρθηκε καὶ τὸ ξύλινο πλαίσιο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἀποσπασθεῖ τμήμα τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθοστάτη (εἰκ. 40).

Παράλληλα, ἐπίθεση ἔγινε καὶ στὴν περιοχή τοῦ στρογγυλοῦ περικλείου πύργου I₁₄ στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, ὅπου οἱ γνώστες τῆς τοπογραφίας τοῦ ἱεροῦ Ἀθηναῖοι ἤξεραν ὅτι ἐκεῖ ἦταν οἱ γεμάτοι πολύτιμα ἐφόδια γιὰ τοὺς πολιορκημένους περικλείοι σιροί³¹³. Ἡ ἐπίθεση στὸ τεῖχος σὲ δύο τουλάχιστον σημεία, ἀλλὰ κυρίως ἡ κατάληψη τῶν σιρῶν, φαίνεται ὅτι ἦταν καθοριστικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἔκβαση τῆς μάχης. Μόλις αὐτὸ ἔγινε γνωστὸ στοὺς ἀμυνόμενους καὶ ἐνῶ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νέα ἐπίθεση μὲ κριοὺς στὸ ἐσωτερικὸ πεισιστράτειο τεῖχος στὸν πύργο H₂₁ ποὺ κατέρρευσε, οἱ ἐγκλειστοὶ ὁπαδοὶ τῶν Τριάκοντα Τυράννων ἀποφάσισαν νὰ διακόψουν τὴ μάταιη πλέον ἄμυνα καὶ νὰ στείλουν γιὰ διαπραγματεύσεις τοὺς στρατηγούς των.

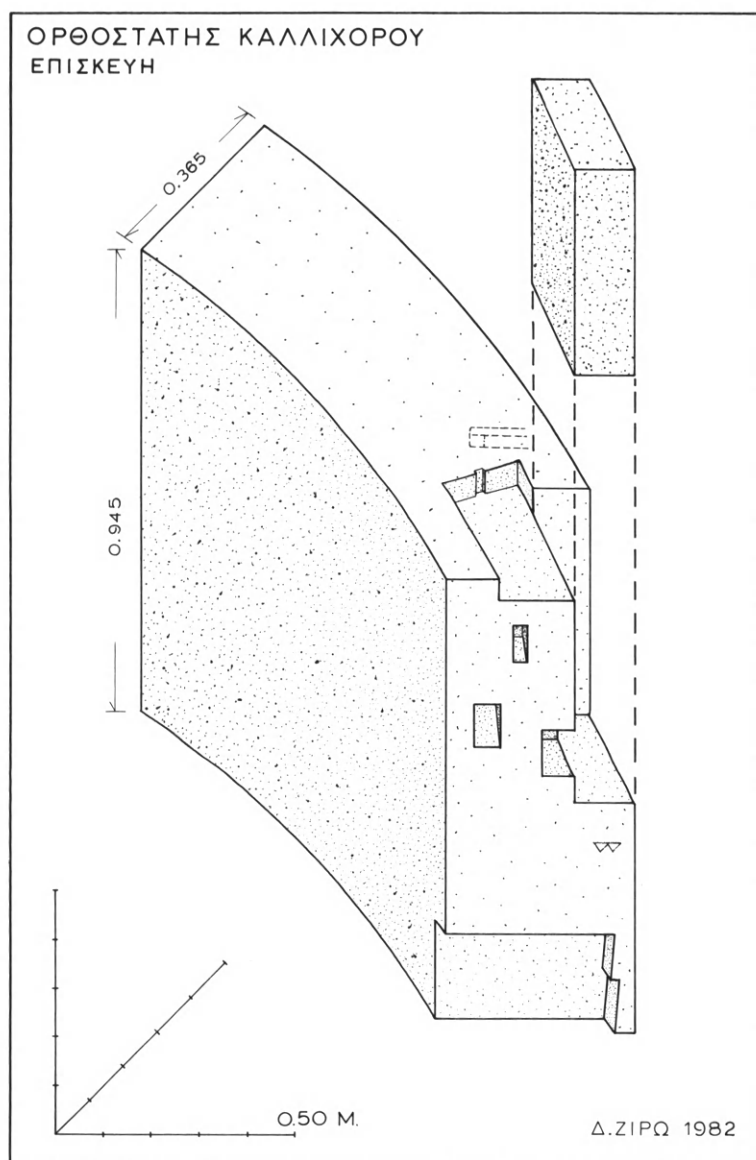
Σύμφωνα μὲ τὴν ἐξιστὸρηση τοῦ Ξενοφῶντα, αὐτοί, ἀφοῦ ἦρθαν σὲ διαπραγματεύσεις, θανάτωθηκαν ἀπὸ τοὺς ἀποφασισμένους μὲ κάθε τρόπο νὰ τερματίσουν τὴν ἀνώμαλη κατάσταση Ἀθηναίους. Οἱ πολιορκημένοι περιῆλθαν ἔτσι σὲ ἀπελπιστικὴ κατάσταση, ἐφόσον στερήθηκαν ἀκόμα καὶ τὶς συμβουλὲς τῶν ἀρχηγῶν τους, καὶ πείστηκαν νὰ παραδοθοῦν, ἀφοῦ πρῶτα ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ φίλους καὶ συγγενεῖς, οἱ ὁποῖοι ἐστάλησαν μέσα στὸ ὄχυρὸ μὲ αὐτὸ τὸ σκοπὸ: *Καὶ ὁμόσαντες ὅρκους ἢ μὴν μὴ μνησικακήσιν, ἔτι καὶ νῦν ὁμοῦ τε πολιτεύονται καὶ τοῖς ὅρκοις ἐμμένει ὁ δῆμος*³¹⁴.

μόνο μὲ τὴν τέλεση τῶν Μυστηρίων, ἀλλὰ καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἴδια τὴν τοπογραφία τοῦ ἱεροῦ. Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ στὰ γεγονότα τῆς ἐπίθεσης κατὰ τοῦ ἱεροῦ ἀντιβαίνει τοὺς νόμους ποὺ ἀπαγόρευαν ὁποιαδήποτε περιγραφή του σὲ ἀμήτους. Χαρακτηριστικὸ εἶναι ὅτι οἱ νόμοι αὐτοὶ ἐξακολουθοῦσαν νὰ εἶναι τόσο ἰσχυροί, ὥστε ὁ Πausanias, ποὺ ἐπισκέφτηκε τὴν Ἐλευσίνα τὸ 160 μ.Χ., προφασίστηκε ὅτι δνεῖρο τοῦ ἀπαγόρευσε νὰ περιγράψει ὅτιδήποτε ὑπῆρχε ἐντὸς τῶν τειχῶν τῆς (I, 38, 7). Τὴν ἴδια πρόφαση ἐπικαλέστηκε προκειμένου νὰ ἀποφύγει τὴν περιγραφή τοῦ Ἐλευσινίου στὴν Ἀθήνα (I, 14, 3). Σχετικὰ μὲ τὴν ἀπόλυτη μυστικότητα ποὺ ἐτηρεῖτο σὲ ὅ,τι ἔχει σχέση μὲ τὸ ἱερὸ καὶ τὶς τελετὲς τῆς Δήμητρας στὴν Ἐλευσίνα, βλ. MYLONAS, *Eleusis* 224-229.

312. Τὸ ὄχυρωματικὸ τεῖχος στὴν πλευρὰ αὐτὴ ἦταν, ὅπως εἶδαμε, ἰδιαίτερα εὐάλωτο. Ἐχοντας προορισμὸ νὰ προστατεύσει τοὺς βοηθητικοὺς χώρους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ τοῦ 490-480 π.Χ., εἶχε λεπτὸ πάχος, μόλις 1.70 μ., καὶ δὲν ἐνισχυόταν μὲ ἀμυντικοὺς πύργους. Εἶναι φυσικὸ τὸ τμήμα αὐτὸ νὰ δεχτεῖ τὴν ἐπίθεση τῶν Ἀθηναίων, ποὺ γνώριζαν καλὰ τὰ ἀδύνατα σημεία τῆς ὀχύρωσης τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Φυσικὰ, αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὸ ἐνδεχόμενο νὰ κτύπησαν ταυτόχρονα καὶ σὲ ἄλλα σημεία τοῦ πεισιστράτειου ὄχυρωματικοῦ περιβάλλου ποὺ προστάτευε τὴν πόλη. Πάντως, εἶναι γεγονὸς ὅτι ἡ ταχεία κατάληψη ἐνὸς ζωτικῆς σημασίας τμήματος τοῦ ὄχυρου —ἐκεῖ ὅπου βρισκόντουσαν οἱ σιροί— στὴν περιοχή τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, καὶ ἡ δημιουργία προγεφυρώματος πρέπει νὰ ἀποτέλεσε ἕναν ἀπὸ τοὺς πρωταρχικοὺς στόχους τῶν στρατηγῶν τοῦ ἀθηναϊκοῦ στρατοῦ, ἐφόσον μιὰ τέτοια ἐπιτυχία τῶν ἐπιτιθεμένων εἶναι βέβαιο ὅτι θὰ ἐπηρέαζε τὴν ἔκβαση τῆς μάχης, μὲ τὴν ἀποθάρρυνση τῶν ἀμυνομένων.

313. Στοὺς σιροὺς φυλάγονταν τὰ δημητριακὰ τὰ ὁποῖα πρόσφεραν στὸ ἱερὸ ὅλες οἱ ἐλληνικὲς πόλεις, σύμφωνα μὲ τὴν γνωστὴ ὡς *προηροσία* ἑορτὴ, σὲ ἐνδειξὴ εὐγνωμοσύνης στὴ θεὰ ἢ ὁποῖα τοὺς ἔσωσε ἀπὸ λιμὸ (MYLONAS, ὁ.π. 7).

314. ΞΕΝ., *Ἑλληνικά* Β' 4, 43.

Εικ. 40. Καλλίχορον φρέαρ. Ἐπισκευὴ τοῦ in situ σωζόμενου ὀρθοστάτη.

Ἐὰν ἀμέσως μετὰ τὸν τερματισμὸ τοῦ πολέμου ἐκδηλώθηκε πρόθεση νὰ ἐνισχυθεῖ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τὸ εὐάλωτο αὐτὸ τμήμα τῆς ὀχύρωσης ποὺ δέχτηκε τὴν ἐπίθεση, δὲν τὸ γνωρίζουμε. Πιθανῶς οἱ Ἀθηναῖοι ἀρκέστηκαν στὴν ἐπισκευὴ τῶν καταστραμμένων τμημάτων τοῦ προκιώ- νειου τείχους, δίχως νὰ ἐπιφέρουν ἄλλες μετατροπὲς στὸ πάχος ἢ στὴν πλίνθινη ἀνωδομή του. Ἔτσι, ἔκλεισαν βιαστικὰ τὸ ρῆγμα ποὺ εἶχε δημιουργηθεῖ στὸν περίκλειο στρογγυλὸ πύργο I₁₄, χρησιμοποιώντας ὅσους λίθους αἰγιναίους καὶ κροκαλοπαγεῖς ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ὑλικὸ τοῦ πύργου καὶ τοῦ τείχους ποὺ εἶχε καταρρεῦσει (πίν. 34α). Ἀσφαλῶς θὰ ἐπισκεύασαν καὶ τὸν Πυλῶνα, τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ποὺ λογικὸ εἶναι νὰ δέχτηκε ἐπίθε- ση. Τότε πρέπει νὰ ἐπισκευάστηκαν καὶ οἱ ζημιὲς στὴν τοιχοποιία τοῦ Καλλιχόρου. Ἔτσι, τὸ θραυσμένο τμήμα τοῦ πώρινου ὀρθοστάτη λαξεύτηκε καὶ συμπληρώθηκε μετὰ νέο πώρινο κομμάτι γιὰ νὰ ἀποκατασταθεῖ ἐξωτερικὰ ἡ ὄψη του (εἰκ. 40). Οἱ ἐπισκευὲς αὐτὲς θὰ μπορούσαν κάλλι-

στα να τοποθετηθούν στο 393 π.Χ., έτος κατά το οποίο ο Κόνων πέτυχε να άνορθώσει τα Μακρά Τείχη και να επαναστείσει την Αθήνα, με τη σημαντική χρηματική βοήθεια του Φαρνάβαζου³¹⁵.

ΤΟ ΤΕΙΧΟΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ

Η ενίσχυση του τείχους της Ανατολικής Επέκτασης του ιεροῦ, καθώς και του τμήματος του πεισιστράτειου τείχους από το Βόρειο Πυλώνα *ἄχρι τῆς πυλίδος τῆς ἀπαντροκῆ τοῦ δολίχου*³¹⁶, δηλαδή μέχρι τὸν πύργο H₁₄, φαίνεται ὅτι ἔγινε μερικές δεκαετίες αργότερα, γύρω στο 329/8 π.Χ.

Στὴν ἐπιγραφή λογοδοσίας τῶν ἐπιστατῶν τοῦ ἑλευσινιακοῦ ιεροῦ, βάσει τῆς ὁποίας ὁ Ι. Τραυλὸς μπόρεσε νὰ ἐξακριβώσει τὴν τοπογραφία καὶ τὴ θέση τῶν πυλῶν τοῦ τείχους τοῦ ιεροῦ καὶ τῆς πόλης³¹⁷, στὸ πρῶτο τμήμα τῆς ἀναφέρονται εὐθὺς ἐξαρχῆς ἐργασίες ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκτελεστοῦν σὲ τμήμα τοῦ τείχους ποὺ ἔφερε τὴν προσωνυμία *τείχος τῆς ὑποδοχῆς*³¹⁸. Τὸ τεῖχος αὐτὸ ἀπετελεῖτο ἀπὸ ἓνα τμήμα λίθινο (ὄχι πώρινο), ἐνῶ ἰδιαίτερη φροντίδα δόθηκε γιὰ τὴν προετοιμασία τῶν ξύλων ποὺ θὰ χρησιμοποιοῦνταν στὴν ἀνωδομή. Στὴν ἴδια ἐπιγραφή μνημονεύονται ἀκολούθως με λεπτομέρειες οἱ ὑπόλοιπες ἐργασίες ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν πρώτη καὶ τὴ δευτέρη πρυτανεία στὸ τεῖχος, ἀπὸ τὸν περικλείο στρογγυλὸ πύργο I₁₄ μέχρι τὸν παλαιὸ πεισιστράτειο πύργο H₁₄. Δηλαδή στὸ τμήμα ποὺ περιλάμβανε ὅλο τὸ τεῖχος τῆς Ανατολικῆς Επέκτασης τοῦ ιεροῦ, τὸ Βόρειο Πυλῶνα καθώς καὶ τὸ τμήμα τοῦ πεισιστράτειου τείχους πρὸς τὰ ΒΔ³¹⁹. Οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἀφοροῦσαν τὴν ἀγορὰ καὶ κοπή νέων λίθων, τὴν καθάρηση τῶν φθαρμένων πλίνθινων τμημάτων τοῦ τείχους, τὴ βολοκόπηση τῶν παλαιῶν πλίνθων καὶ τὴν κατασκευή νέων, τὴν προστασία τῶν ξύλινων ἐνισχύσεων τῶν τειχῶν, τὴν κατασκευή θυρωμάτων καὶ θυροφύλλων, τὴν τοποθέτηση κεράμων, κ.ἄ. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς ἐπιγραφῆς, καθίσταται σαφές ὅτι παράλληλα με τὸ τεῖχος ἔγιναν ἐπισκευὲς καὶ σὲ κτίρια τοῦ ιεροῦ, στὶς Ἱερὲς Οἰκίαι, στὴν οἰκία τῆς Ἱερείας, στὸ Ἐπιστάσιον. Ὅμως, με τὴ γνώση ποὺ ἔχουμε σήμερα σχετικὰ με τὸν τρόπο δομῆς τῶν ἀρχαίων τειχῶν, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν ἰδίων τῶν τμημάτων τοῦ τείχους στὸ ὁποῖο ἀναφέρεται ἡ ἐπιγραφή, δὲν ἔχουμε καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ κύριος ὄγκος τῆς ἐργασίας, κατὰ τὴν Α' καὶ Β' πρυτανεία, ἀφοροῦσε τὴν ἐπισκευὴ τοῦ στραμμένου πρὸς τὴν Αθήνα βόρειου σκέλους τοῦ τείχους. *Τείχος τῆς ὑποδοχῆς* φαίνεται ὅτι ἀποκαλοῦσαν μικρὸ τμήμα τοῦ παραπάνω τείχους στὴν περιοχὴ κοντὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο καὶ τὸ Καλλίχορον, ἐξαιτίας ἴσως κάποιου τελετουργικοῦ ὑποδοχῆς τῆς πομπῆς τῶν Μυστηρίων ἀπὸ τὸν Ἱεροφάντη καὶ τοὺς ἄλλους λειτουργούς, ποὺ λογικὸ εἶναι νὰ γινόταν ἀκριβῶς ἐκεῖ, στὸν ἀνοιχτὸ χῶρο μπροστὰ ἀπὸ τὸ Βόρειο Πυλῶνα, ὅπου κατέληγε ἡ Ἱερὰ Ὁδός.

Ἡ ἰδιαίτερη φροντίδα ποὺ δόθηκε γιὰ τὴν κατασκευή τοῦ μικροῦ αὐτοῦ τμήματος τοῦ τείχους, πίσω καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ Καλλιχόρου, διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ξεχωριστὴ ἀνάθεση τοῦ ἔργου σὲ συγκεκριμένο ἐργολάβο, *μισθωτῆ τοῦ τείχους τῆς ὑποδοχῆς Εὐθυμίδει ἐν Κολλυτῶι οἰκοῦντι*, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἀριστοτεχνικὴ κατασκευὴ τοῦ λιθολογήματος ποὺ διαπιστώσαμε καὶ ἤδη περιγράψαμε.

Ἡ μεγάλη ποσότητα ξύλων ποὺ χρειαζόταν καὶ ποὺ προβλημάτισε τὸν Τσουντα³²⁰, εἶναι προφανές ὅτι ἀφοροῦσε τὶς ἐνισχύσεις τῆς πλίνθινης ἀνωδομῆς (ξύλοδεσις) καὶ τὸ *καταστέγασμα*³²¹,

315. Ὁ.π. Δ' 9-10.

316. IG II² 1672 Α' στ. 23-25.

317. TRAVLOS, *Topography of Eleusis* 138 κέ.

318. IG II² 1672 Α' στ. 8-9.

319. Ὁ.π. στ. 1-78.

320. Χ. ΤΣΟΥΝΤΑΣ, Λογοδοσία ἀρχῶν τοῦ ἐν Ἑλευσίνι ιεροῦ, AE 1883, 129.

321. Βλ. πκ. σ. 99 κέ.

τὴν ἀνώτατη δηλαδὴ προστατευτικὴ ἀπόληξη τοῦ πλίνθινου τείχους. Ἡ σχολαστικὴ ἀναφορὰ στὰ μέτρα προστασίας ἀπὸ τὴ φθορὰ τῶν ξύλινων στοιχείων τοῦ *τείχους τῆς ὑποδοχῆς*, ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ δυσχέρεια μελλοντικῶν ἐπισκευῶν στὸ τμήμα αὐτό, ἐξαιτίας τῆς προσαρτημένης στὸ τεῖχος εὐπαθοῦς τοιχοποιίας τοῦ Καλλιχόρου.

Στὴν ἴδια ἐπιγραφή καὶ εἰδικότερα στὸ τμήμα τὸ ὁποῖο ἄμεσα μᾶς ἐνδιαφέρει (Α' πρυτανεία), ἀναφέρονται ἐπίσης ἐργασίες ποὺ ἔγιναν στὸν Πυλῶνα καὶ τοὺς πύργους, ἐνῶ δύο φορὲς ὀρίζεται σαφῶς ὅτι οἱ ἐργασίες αὐτὲς ἔγιναν *ἐπὶ τὸν πύργον καὶ τὸν πυλῶνα*³²² ἢ ἀκόμα σαφέστερα *ἐπὶ τῷ πυλῶνι καὶ τῷ πύργῳ τῷ παρὰ τὸν πυλῶνα*³²³. Δὲν ἔχουμε ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἀναφέρεται σὲ ἐργασίες μετασκευῆς στὸ Βόρειο Πυλῶνα τοῦ 490-480 π.Χ., καθὼς καὶ στὶς ἐργασίες ἀνέγερσης τοῦ νέου πύργου ποὺ κατασκευάστηκε λίγα μέτρα δυτικότερα ἀπὸ τὸ Καλλιχόρο, τὸν πύργο K₂₀. Γιὰ λόγους ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, ἡ ἐνίσχυση τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης δὲν ὀλοκληρώθηκε, ἀλλὰ σταμάτησε λίγα μέτρα ἀνατολικότερα τοῦ νέου πύργου K₂₀, περίπου 23 μ. ἀπὸ τὸ Βόρειο Πυλῶνα. Ἀντίθετα, πρὸς τὰ δυτικὰ τῆς εἰσόδου ἡ ἐνίσχυση τοῦ τείχους ἐφθάσε μέχρι ἐκεῖ ποὺ ὀρίζει ἡ ἐπιγραφή, δηλαδὴ στὸν πύργο H₁₄ (εἰκ. 39, πίν. 33β). Ἐπίσης ὀλοκληρώθηκαν οἱ ἐπισκευὲς στὸν ἐσωτερικὸ πεισιστράτειο πύργο H₂₁, ποὺ εἶχε καταρρεύσει³²⁴, καὶ μετασκευάστηκε ὁ βόρειος τοῖχος τῶν περικλείων σιρῶν. Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἦταν χτισμένος διαγωνίως μεταξὺ τοῦ στρογγυλοῦ περικλείου πύργου I₁₄ καὶ τοῦ πεισιστράτειου H₂₁, καὶ λειτούργησε ἀπὸ τότε ὡς ἀνάλημμα³²⁵ γιὰ τὴν ἀντιστήριξη τῶν τεράστιων σὲ ὄγκο ἐπιχώσεων ποὺ ἔγιναν κατὰ τὴν ἐπέκταση τῆς αὐλῆς τοῦ Τελεστηρίου³²⁶.

Σχετικὰ μὲ τὸ εἶδος τῶν μετασκευῶν ποὺ ἔγιναν στὴν ἴδια τὴν πύλη τῆς Κυρίας Εἰσόδου, χρήσιμα συμπεράσματα μποροῦμε νὰ ἐξαγάγουμε ἀπὸ παρατηρήσεις στὸ Νότιο Πυλῶνα (370-360 π.Χ.), ὁ ὁποῖος, σύμφωνα πάντα μὲ τὴν ἴδια ἐπιγραφή, χρειάστηκε ἐπισκευὴ ἴσως λόγῳ φθορᾶς τμήματος τοῦ ξύλινου θυρώματος, ποὺ ἀντικαταστάθηκε μὲ νέο ξύλο³²⁷. Τὸ πλάτος τοῦ Βόρειου Πυλῶνα πρέπει νὰ αὐξήθηκε ἀπὸ 2.895 μ. σὲ 3.92 μ., ὅσο δηλαδὴ καὶ τὸ πλάτος ποὺ πῆρε ὁ Νότιος Πυλῶνας στὸν 4ο αἰ. π.Χ.³²⁸. Ἀνάλογα θὰ πρέπει νὰ αὐξήθηκε καὶ τὸ ὕψος του.

322. IG II² 1672 A' στ. 28.

323. Ὁ.π. στ. 31-32.

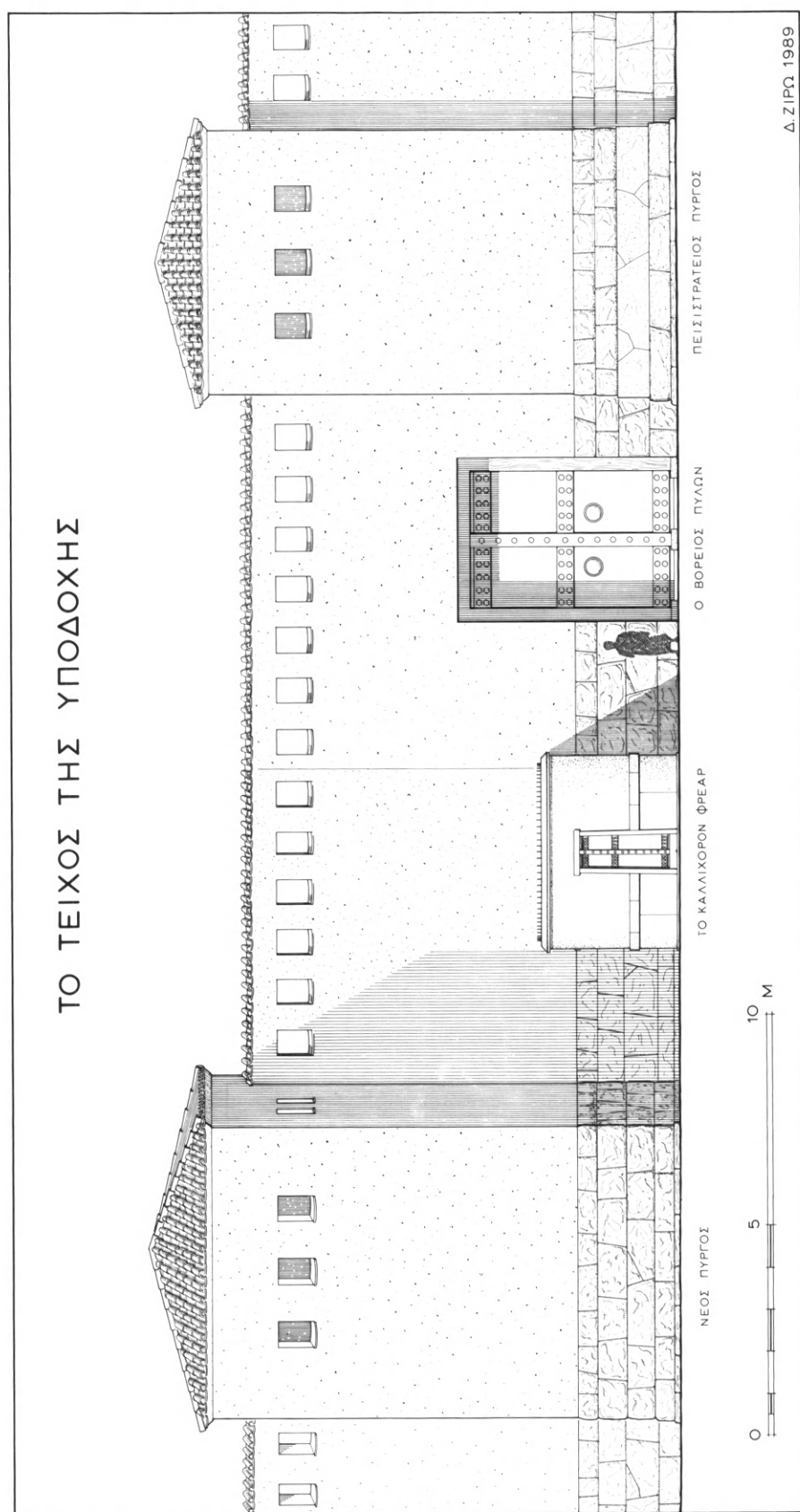
324. *Ἀπὸ τοῦ πύργου τοῦ παλαιοῦ τοῦ πεσόντος*, IG II² 1672 A' στ. 44 κέ.: ἐπίσης ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἀνασκαφὴ Ἐλευσίνος 1934* 41 κέ. Ἡ παρατηρούμενη καθυστέρηση στὴν ἐπισκευὴ τοῦ πύργου H₂₁ εἶναι δικαιολογημένη, ἐφόσον ὁ πύργος αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὴν ἐξωτερικὴ ὀχύρωση τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ ἀποτελεῖ τμήμα τοῦ λειτουργοῦντος πλέον ὡς διατειχίσμα πεισιστράτειου τείχους, τὸ ὁποῖο ἀπομόνωνε τὸ χῶρο τοῦ Τελεστηρίου ἀπὸ τὴ βοηθητικὴ περιοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ.

325. IG, ὅ.π. στ. 19-22, ὅπου περιγράφονται οἱ δαπάνες γιὰ τὶς ἐπισκευὲς στὸ ἀνάλημμα *παρὰ τὸν πύργον τὸν στρογγύλον*.

326. Γιὰ τὸ ἡμιτελὲς οἰκοδομικὸ πρόγραμμα ποὺ προηγήθηκε τῆς κατασκευῆς τῆς Φιλωνείου στοᾶς, ὅπως καὶ γιὰ τὸ ἔτος κτίσεώς της, βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-ΤΡΑΥΛΟΥ, *Οἰκοδομικὴ ἱστορία Τελεστηρίου* 1-42 καὶ MYLONAS, ὅ.π. 130-135.

327. IG II² 1672 B', γ, στ. 8-9.

328. Ἡ πεποίθησή μας αὐτὴ πηγάζει ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι οἱ κύριες πύλες τοῦ ἱεροῦ κατὰ κανόνα κατασκευάζονταν μὲ ὅμοιες διαστάσεις σὲ κάθε οἰκοδομικὴ περίοδο ἐπισκευῆς ἢ μετασκευῆς τοῦ τείχους καὶ τῶν εἰσόδων του, τουλάχιστον ἀπὸ τοὺς κλασικοὺς χρόνους μέχρι τοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς. Στους πεισιστράτειους χρόνους τὸ ἀκριβὲς πλάτος τοῦ Βόρειου καὶ τοῦ Νότιου Πυλῶνα δὲ διασώθηκε καὶ ἐνδείξεις γιὰ τὸ πλάτος τους ἔχουμε ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πύλη κοντὰ στὸν πύργο H₂₅, στὸ ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ τριγωνικοῦ ἀναλήμματος τῆς Ἱερᾶς Αὐλῆς τοῦ πεισιστράτειου Τελεστηρίου. Τὸ πλάτος τῆς πύλης μεταξὺ τῶν λίθινων σταθμῶν εἶναι 3.41 μ., ἐνῶ μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου θυρώματος τὸ ἄνοιγμα μειωνόταν σὲ 2.225 μ. Στὸ νότιο ἄκρο τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ, ἡ σημαντικὴ πύλη ποὺ ἀνοίχτηκε σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πεισιστράτειο πύργο H₂₅ ἔχει πλάτος ἀπὸ σταθμὸ σὲ σταθμὸ 2.895 μ., ἐνῶ τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου θυρώματος ἦταν 2.30 μ. (βλ. π. σ. 52), μόλις 7.5 ἐκ. μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς ἐσωτερικῆς πεισιστράτειας πύλης ποὺ προαναφέραμε καὶ ποὺ παρέμενε ἀκόμα σὲ χρῆση. Στὴν περικλεία περίοδο ὁ Νότιος Πυλῶν κατασκευάστηκε μὲ πλάτος μεταξὺ τῶν σταθμῶν 3.00 μ. Μὲ τὴ διαπίστωση ποὺ κάναμε, ὅτι οἱ λίθινες βάσεις τοῦ πυλῶνα αὐτοῦ ἐπαναχρησιμοποιήθηκαν στὸ Νότιο Πυλῶνα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (βλ. π. σ. 174), μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε μὲ ἀκρίβεια τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα τοῦ περικλείου Νότιου Πυλῶνα μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου θυρώματος. Τὸ ἄνοιγμα ἦταν 2.40 μ., 10 μόλις ἐκ.

Εικ. 41. 'Η Κυρία Εἰσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. 'Αναπαράσταση.

Ὁ Noack σύμφωνα με ὑπολογισμούς δέχεται ὡς ὕψος τοῦ Νότιου Πυλῶνα τὰ 5.30 μ.³²⁹ καὶ τὸ ὕψος αὐτὸ ἐφαρμόσαμε στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης ποὺ παραθέτουμε (εἰκ. 41). Ὅμως θὰ πρέπει νὰ διευκρινιστεῖ ὅτι οἱ παραπάνω διαστάσεις ἀναφέρονται στὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας μεταξὺ τῶν δύο λίθινων ἢ πλίνθινων σταθμῶν, δίχως νὰ ὑπολογίσουμε τὸ ξύλινο θύρωμα, τοῦ ὁποίου δὲ γνωρίζουμε τὶς ἀκριβεῖς διαστάσεις στὸ υπερτόνιο³³⁰. Τέλος, τὸ κατώφλι τοῦ Πυλῶνα πρέπει νὰ κατασκευάστηκε καὶ πάλι διαλυμένο σὲ τρία μέρη γιὰ τὴν ἀπρόσκοπτη διέλευση τῶν ἀμαξῶν, ὅπως ἀκριβῶς κατασκευάστηκε καὶ τὸ κατώφλι τοῦ Νότιου Πυλῶνα³³¹ (εἰκ. 31, 38).

ΜΕΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ

Παράλληλα με τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς καὶ ἐνίσχυσης τοῦ τείχους τῆς ὑποδοχῆς, μετασκευάστηκε καὶ τὸ Καλλιχόρον φρέαρ, τοῦ ὁποίου τὰ εὐθύγραμμα τμήματα τῆς πλίνθινης τοιχοποιίας του ποὺ ἦταν σὲ ἐπαφὴ με τὸ τεῖχος, χρειάστηκε νὰ κατεδαφιστοῦν, προκειμένου νὰ χτιστεῖ τὸ νέο λιθολόγημα. Κατὰ τὴν ἀνοικοδόμησή τους ὅμως, ὑπέστησαν μιὰ μικρὴ μετατροπὴ. Προεκτάθηκαν εὐθύγραμμα μέχρι νὰ συναντήσουν τὸ ἀπὸ ἐλευσινιακὸ λίθο νέο ψηλότερο λιθολόγημα τοῦ τείχους, δίχως τὴν παρεμβολὴ τῆς πλίνθινης ἐνίσχυσης τῆς ὀπίσθιας πλευρᾶς, ποὺ διαπιστώσαμε στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ οἰκοδομήματος (εἰκ. 38). Γιὰ τὴν καλύτερη προσαρμογὴ τοῦ νέου τμήματος τῆς τοιχοποιίας τοῦ Καλλιχόρου στὴ σχετικὰ ἀνώμαλη ἐπιφάνεια τοῦ λιθολογήματος τοῦ τείχους, λαξεύτηκαν κάθετες ὑποδοχές (χανδρώματα), ἀπὸ τὶς ὁποῖες ἡ μία παρέμεινε ἐλεύθερη καὶ διακρίνεται σήμερα ἀρκετὰ καλά, ἐνῶ ἡ δευτέρη καλύφθηκε ἀπὸ τὴν κρηπίδα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Ἐπίσης τὰ γείσα τῆς ἐπίστεψης ἀπολαξεύτηκαν στὸ ἄνω μέρος τους καὶ πῆραν τὴ μορφή τοῦ κόλουρου πρίσματος (εἰκ. 14, 15, πίν. 16, 17, 18). Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐγίνε με σκοπὸ νὰ τοποθετηθεῖ χαμηλὸ προστατευτικὸ ἢ διακοσμητικὸ σιδηρὸ κιγκλίδωμα, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ σύνδεση τῶν λίθων μεταξὺ τους, με ὁρατοὺς πλέον ἀπὸ τὸ πάνω μέρος συνδέσμων διπλοῦ Τ καὶ Π, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἐξετάσαμε διεξοδικὰ στὸ περὶ Καλλιχόρου κεφάλαιο³³². Οἱ ἐργασίες μετασκευῆς τοῦ Καλλιχόρου πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν ἀμέσως μετὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς τῶν τειχῶν, τὶς ὁποῖες χρονολογήσαμε στὸ 329 π.Χ.

Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΥΠΟΔΟΧΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΤΑΣΤΕΓΑΣΜΑΤΟΣ

Ὅπως ἦταν φυσικὸ, με τὴν εὐκαιρίαν τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Τείχους τῆς Ὑποδοχῆς στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, προχωρήσαμε καὶ στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἀνώτατης ἀπόληξης τοῦ

μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, ποὺ τὴν περίοδο αὐτὴ εἶχε διακοπεῖ ἢ λειτουργία της (βλ. π. σ. 172). Τὸ 370-360 π.Χ. ὁ νέος Νότιος Πυλὼν ἔλαβε πλάτος μεταξὺ τῶν σταθμῶν 3.92 μ., με καθαρὸ ἄνοιγμα μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ξύλινου θυρώματος 3.32 μ., πλάτος σημαντικὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα ποὺ μέχρι τότε εἶχαν οἱ κύριες πύλες τοῦ ἱεροῦ. Πολὺ ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων, τὸ πλάτος τοῦ Νότιου Πυλῶνα με τὴν τοποθέτηση νέων λίθινων σταθμῶν μειώθηκε σὲ 2.85 μ., πλησιάζοντας ἔτσι τὶς διαστάσεις τῶν ἀρχαιότερων πυλῶν, καὶ τοποθετήθηκε νέο ἐνιαῖο μαρμάρينو κατώφλι, στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ὁποίου σώζονται τὰ ἴχνη φθορᾶς τῶν τροχῶν τῶν ἀρμάτων (μετατρόχιο 1.40 μ.), ποὺ μετέφεραν ἐφόδια καὶ ὕλικά στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ. Τέλος, στοὺς ὑστερορωμαϊκοὺς χρόνους καὶ πιθανότατα τὴν ἴδια ἐποχὴ ποὺ τὰ Μεγάλια Προπύλαια ὀχυρώθηκαν ἀπὸ τὸ Βαλεριανό, ὁ Νότιος Πυλὼν με τὴν προσθήκην νέων λίθινων σταθμῶν μείωσε ἀκόμα τὸ πλάτος του σὲ 2.06 μ., ἐνῶ τὰ Μεγάλια Προπύλαια ἡ κύρια πύλη ποὺ ἀνοίχτηκε στὸ μέσο τῆς μετασκευασμένης σὲ τεῖχος κιονοστοιχίας ἔλαβε πλάτος 2.15 μ. (βλ. π. σ. 284).

329. NOACK, *Eleusis* 207 κέ.

330. Ἀπὸ τὴ μέτρηση τῶν τὸρμων στὶς λίθινες βάσεις τοῦ πλαισίου τῆς θύρας τοῦ Νότιου Πυλῶνα, προκύπτει ὅτι τὰ κάθετα ξύλα τοῦ θυρώματος ἦταν δίδυμα, συν. διαστ. 0.78 × 0.30 μ. Ἐτσι, τὸ καθαρὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 3.92 - (0.30 × 2) = 3.32 μ.

331. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἐλευσινιακὰ* 194 εἰκ. 2. Ἐπίσης, βλ. π. σ. 55 καὶ σημ. 186.

332. Βλ. π. σ. 36.

τείχους, τοῦ ἐπαλξίου, ὅπως αὐτὸ εἶχε μετασκευαστεῖ στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ κρίναμε σκόπιμο νὰ ἀναφερθοῦμε ἐν συντομία σὲ ὅ,τι μέχρι τώρα γνωρίζουμε γιὰ τὰ πλίνθινα τεῖχη τῆς Ἀττικῆς καὶ τῇ μορφῇ τους, νὰ σχολιάσουμε τὶς ἀπόψεις ὅσων ἐρευνητῶν ἔχουν ἀσχοληθεῖ ἀπὸ παλιά, ὥστε ἔχοντας μιὰ πλήρη εἰκόνα τῆς ἐρευνας ποὺ ἔχει διεξαχθεῖ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ μέχρι σήμερα, νὰ δικαιολογήσουμε τὸν τρόπο ἀναπαράστασης τῶν τευχῶν ποὺ παραθέτουμε. Ὅπως διαπιστώσαμε καὶ σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ἐνῶ εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε πολλὰ σχετικά μὲ τὸν κυρίως κορμὸ τῶν πλίνθινων τευχῶν τοῦ Πεισίστρατου, δυστυχῶς δὲν ἔχουμε κανένα ἀνασκαφικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ τείχους, γιὰ τὸ διάδρομο ποὺ ὑπῆρχε στὴν κορυφή του, γιὰ τὶς πολεμίστρες ἢ τὴν ἐπαλξή του. Τὴν πιὸ χρήσιμη γραπτὴ μαρτυρία, ποὺ διασώθηκε σχεδὸν πλήρης ὡς τὶς μέρες μας, ἀποτελεῖ ἡ γνωστὴ ἐπιγραφή IG II² 463 τοῦ 307/6 π.Χ., ποὺ βρέθηκε στὴν ἐκκλησία τῆς Ἀγίας Εἰρήνης (Ἀθήνα, ὁδὸς Αἰόλου) καὶ ἀφορᾷ τὴ συγγραφὴ ὑποχρεώσεων γιὰ τὶς ἐπισκευὲς τῶν πλίνθινων ἀθηναϊκῶν τευχῶν καὶ τῶν λίθινων τμημάτων τους, τοῦ 5ου καὶ 4ου αἰ. π.Χ. Εἶναι πολὺ πιθανὸ ὅτι οἱ λύσεις ποὺ ἐπέλεξαν οἱ Ἀθηναῖοι γιὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ κύκλου τοῦ περὶ τὸ Ἄστυ, δὲ διαφέρουν ἀπὸ αὐτὲς ποὺ ἐφάρμοσαν καὶ στὸν προμαχῶνα τους, στὸ φρούριο-ιερὸ τῆς Δήμητρας στὸ Θριάσιο. Ἡ λεπτομερὴς ἀναφορὰ τῆς ἐπιγραφῆς στὸ εἶδος καὶ στὸν τρόπο τῶν ἐπισκευῶν ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκτελεστοῦν στὰ τεῖχη, ἀπὸ νωρὶς ὥθησε τοὺς μελετητὲς νὰ ἐρμηνεύσουν σχεδιαστικὰ τὸ πλίνθινο τεῖχος τῆς πόλης. Τὸ κύριο σημεῖο ἀμφισβήτησης ὑπῆρξε πάντα ὁ ὅρος *καταστέγασμα*, ὁ ὁποῖος ὁδήγησε τοὺς περισσότερους μελετητὲς νὰ καταλήξουν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ *πάροδος*, ὁ διάδρομος δηλαδὴ στὸ πάνω μέρος τοῦ τείχους, ἦταν στεγασμένος μὲ ξύλινη στέγη καὶ κεραμίδια. Ὁ Ottfried Müller, τὸ 1836, ὑπῆρξε ὁ πρῶτος ποὺ προσπάθησε νὰ ἀποδώσει ἀρχιτεκτονικὰ τὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ τείχους, ἐρμηνεύοντας τὸν ὅρο *καταστέγασμα* σὰν μιὰ μονόριχτη στέγη ποὺ προστάτευε τὴν *πάροδο* σὲ ὅλο τὸ μῆκος της. Ὅρισμένα σφάλματα σὲ λεπτομέρειες, στὰ ὁποῖα εἶχε ὑποπέσει ὁ Müller, διορθώθηκαν ἀπὸ τὸν Choisy, 50 χρόνια ἀργότερα. Ὁ Choisy ὅμως φαίνεται στηρίχτηκε περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἔπρεπε στὴ φαντασία του καὶ παρουσίασε μιὰ ἀναπαράσταση τοῦ *καταστέγματος* μὲ δικλινὴ στέγη, περιέργως πράγματι κατασκευῆς. Δικαιολογημένα, λοιπόν, ὁ Fabricius χαρακτήρισε τὴν ἀναπαράσταση τοῦ Choisy σὲ σχέση μὲ αὐτὴν τοῦ Müller ὡς ἓνα βῆμα πίσω παρὰ μπροστά. Τὸ 1910, ὁ L.D. Caskey ἐπιχείρησε μιὰ πιὸ τεκμηριωμένη ἀναπαράσταση τοῦ πάνω τμήματος τοῦ τείχους τῶν Ἀθηνῶν καὶ τοῦ *καταστέγματος*³³³. Ἐρμήνευσε καὶ αὐτὸς τὸν ὅρο *καταστέγασμα* ὡς μιὰ ὀροφὴ μονοκλινὴ μὲ κεραμίδια, ἡ ὁποία στέγαζε τὴν *πάροδο*. Ἡ ἐπαλξὴ ἦταν πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους καὶ ὅλοι οἱ προαναφερθέντες μελετητὲς συμφωνοῦν ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἓνα συνεχὴ ψηλὸ τοῖχο, στὸν ὁποῖο ἀνοίγονταν παράθυρα, πολεμίστρες, ποὺ ἀπείχαν μεταξύ τους 2 ἢ 6 πόδια³³⁴. Τὸ 1936, ἓνα νέο ἐνεπίγραφο τμῆμα τῆς μαρμάρινης στήλης, ὅπου ἀναγράφονταν οἱ ἐργασίες στὰ τεῖχη τῶν Ἀθηνῶν, ἦρθε στὸ φῶς καὶ δημοσιεύτηκε ἀπὸ τὸν Meritt³³⁵. Ἡ συμπλήρωση τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Corpus ποὺ προέκυψε, ἔδωσε νέα στοιχεῖα, ποὺ ὁδήγησαν τὸ 1950 τὸν Holland νὰ ἀναθεωρήσει τὶς προαναφερθεῖσες μελέτες τοῦ πλίνθινου τείχους τῆς Ἀθήνας καὶ νὰ ἐρμηνεύσει ἀρχιτεκτονικὰ τὸν ὅρο *καταστέγασμα*, τὴ στέγη δηλαδὴ ποὺ μέχρι τότε πιστευόταν ὅτι προστάτευε ὅλο τὸ μῆκος τῆς παρόδου, στὴν κορυφὴ τῶν τευχῶν³³⁶.

Τὸ νέο λοιπὸν τμῆμα τῆς ἐπιγραφῆς ἀναφέρει ὅτι: *ὄσ[αι δὲ] τῶν παρ[ό]δω[ν στ]ενότεραί εἰσι[ν] καὶ γεγυσηποδίσ[μέν]αι λιθ[ί]νοι γεγυσηποδίσματι ὕ[πο]κοδομή[σ]ει σ[τόχ]ους...* Ὁ Holland ὀρθὰ παρήρρησε ὅτι τὰ λίθινα γεγυσηποδίσματα δὲν ἔχουν καμία θέση σὲ ξύλινη στέγη, ἐνῶ δὲν ὑπάρχει

333. AJA XIV, 1910, 298 κέ. πίν. VI, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὰ παραπάνω ἐκτεθέντα βιβλιογραφία.

334. Ὁ CASKEY (ὁ.π. 302, 303) προτιμᾷ τὴ διάσταση τῶν δύο ποδῶν, ποὺ ἐπιτρέπει μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀνοιγμάτων στὴν ἐπαλξὴ τοῦ τείχους.

335. B.D. MERITT, Greek Inscriptions, *Hesperia* 9, 1940, 66 κέ. εἰκ. 9.

336. L.B. HOLLAND, The Katastegasma on the Walls of Athens, AJA LIV, 1950, 337 κέ. εἰκ. 5.

ἀμφιβολία ότι σὲ συνδυασμὸ με ἄλλους ξύλινους γεισιπόδες³³⁷ στήριζαν γείσα λίθινα ἢ κεραμικά, στὴν κορυφὴ τῆς παρόδου τοῦ τείχους, προκειμένου νὰ προστατεύεται ἡ πλίνθινη ὑποδομή του ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς. Ὅσο γιὰ τὸν ὄρο *καταστεγάσμα*, ἐπιχειρεῖ μιὰ τεκμηριωμένη ἔρμηνεῖα τοῦ ὄρου, ἀναφερόμενος σὲ ὅσα χωρία ἀρχαίων συγγραφέων ἀπαντᾶται. Ἀπὸ τῆς διεξοδικῆς αὐτῆς ἐρευνα γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ μόνη ἔννοια τοῦ ὄρου *καταστεγάζω*, ἡ ὁποία ταιριάζει στὶς διάφορες περιπτώσεις ποὺ ἐξέτασε, εἶναι: καλύπτω ἀπὸ πάνω, ἀπλώνω μιὰ ἐπικάλυψη ἢ διαχωρίζω. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις αὐτὴ ἡ ἐπικάλυψη εἶναι ἀδιάβροχη καὶ χρησιμοποιεῖται γιὰ ὁδόστρωμα πάνω ἀπὸ ὑπόγειες διαβάσεις ἢ ὁδόστρωμα σὲ στερεὸ ἔδαφος. Σὲ μεταγενέστερες ἐποχὲς πῆρε τὴν ἔννοια μιᾶς ὑψηλᾶ ἰστάμενης κάλυψης, γιὰ προστασία ἀπὸ τὸν ἥλιο (σκιάδι). Σὲ καμία πάντως περίπτωσις δὲν ὑπονοεῖται μιὰ κανονικὴ κεκλιμένη ὁροφή, με δοκοὺς καὶ κεραμίδια. Ὅπου δὲ ὁ ὄρος μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ὁροφή, αὐτὴ ἔχει τὸ χαρακτήρα τέντας ἢ εἶναι μιὰ ἐπίπεδη στέγη, με ὀριζόντια δοκάρια, κλαδιὰ καὶ πηλό, ὅπως τὰ δώματα στὴν αἰγαιοπελαγίτικη ἀρχιτεκτονικὴ³³⁸.

Σύμφωνα με τὰ παραπάνω, ἡ ἔρμηνεῖα ποὺ ἔδωσαν οἱ προηγούμενοι μελετητὲς στὸ στ. 52 τῆς ἐπιγραφῆς: *καταστεγάσει δὲ κα[ι] τὴν πάροδον [τοῦ κύκλ]ου τοῦ περι...*, ὅτι τὸ τεῖχος δηλαδὴ τῶν Ἀθηνῶν ἦταν στεγασμένο με ξύλινη ὁροφή καὶ κεραμίδια, δὲ φαίνεται νὰ εὐσταθεῖ. Ἐξάλλου, ὅπως παρατηρεῖ ὁ Holland, εἶναι εὐκόλο νὰ φανταστεῖ κανεὶς τὸ τεράστιο κόστος ποὺ προϋποθέτει μιὰ τέτοια κατασκευὴ. Ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους στρατηγικοὺς ἐπιβάλλεται νὰ ἀπορρίψουμε τὴν ὑπαρξὴ τῆς. Ἡ κατασκευὴ μιᾶς ξύλινης στέγης σὲ ὅλη τὴν περίμετρο τοῦ τείχους, θὰ τὸ καθιστοῦσε ἐξαιρετικὰ εὐπρόσβλητο ἀπὸ τὴ φωτιά. Ἐὰν κατὰ τὴ διάρκεια ἐχθρικῆς ἐπιδρομῆς, ὁ ἐπιτιθέμενος κατόρθωνε νὰ πυρπολήσει τὴ στέγη (με καταπέλτες καὶ φλογοφόρα βλήματα), τότε ἡ κορυφὴ τοῦ τείχους, ἡ *πάροδος* καὶ τὸ *ἐπάλξιον* ἀπὸ ὅπου γινόταν ἡ ἄμυνα, δὲ θὰ ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιηθοῦν σὲ μεγάλο τμῆμα τους. Ὅση ὥρα θὰ διαρκοῦσε ἡ πυρκαγιά, οἱ ἐπιτιθέμενοι ἀνενόχλητοι θὰ μπορούσαν νὰ διασπᾶσουν τὸ τεῖχος με τὴ χρῆση πολιορκητικῶν μηχανῶν (κρίων, τρυπάνων κλπ.) καὶ νὰ μποῦν στὴν πόλη. Σύμφωνα λοιπὸν με τὴν ἐλληνικὴ πρακτικὴ, ἡ *πάροδος* τοῦ τείχους ἦταν καλυμμένη ὄχι με ὁροφή, ἀλλὰ με μιὰ ἐπίστρωση ἀδιάβροχη ἀπὸ ξύλα, κλαδιὰ καὶ πηλό, ὥστε νὰ μὴ διαβρώνονται οἱ ὑποκείμενες πλίνθοι. Ἡ ἐπαλξὴ τοῦ τείχους ἦταν ἓνας λεπτὸς ψηλὸς τοῖχος, πλάτους δύο πλίνθων καὶ διάτρητος ἀπὸ τετράγωνα ἀνοίγματα, πολεμίστρες, ποὺ ἔκλειναν με ξύλινες κατάρρακτες θυρίδες. Τὰ ὕψη καὶ τὰ πλάτη τῶν θυρίδων τοῦ ἐπαλξίου δίνονται στὴν οἰκοδομικὴ ἐπιγραφή, καθὼς καὶ λεπτομέρειες γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς ἀδιάβροχης στρώσης τοῦ δαπέδου τῆς παρόδου, δηλαδὴ τοῦ *καταστεγάσματος*. Στὴν κορυφὴ τοῦ ἐπαλξίου ἦταν τοποθετημένες οἱ λακωνικὲς κεραμίδες, γιὰ τὴν προστασία τῆς εὐαίσθητης κατασκευῆς ἀπὸ τὴ βροχή³³⁹ (πίν. 35).

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀπόσταση μεταξὺ τῶν θυρίδων, εἶναι καθορισμένη ἀπὸ τὰ ξύλινα ὑπερτόνια ποὺ διατρέχουν ὅλο τὸ μῆκος τῆς ἐπαλξῆς καὶ ἔχουν μῆκος σύμφωνα με τὶς προδιαγραφὲς 8 πόδες. Κάθε θυρίδα συνεπῶς πρέπει νὰ ἔχει ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀπόσταση 2 ἢ 6 ποδῶν, ἀλλιῶς οἱ ἄρμοι τῶν ξύλινων ὑπερτονίων πέφτουν κατὰ διαστήματα πάνω ἀπὸ ἓνα παράθυρο. Ἔτσι, ὁ Holland τοποθέτησε τὴν κάθε θυρίδα, πλ. 2 πλίνθων, στὸ μέσο κάθε ξύλινου ὑπερτονίου, ἀφῆ-

337. IG II² 463 I, 51: ... *Η ΘΡΑΝΟΣ Η ΠΕΜΣΗΠΟΥΣ Η ΠΕΜΣΗΟΝ ΑΠΗΘΙΝΟΝ Η ΚΕΡΑΜΕΟΥΝ Η...* Σύμφωνα με τὸ στίχο αὐτὸ φαίνεται ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰ λίθινα γείσα, εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ καὶ κεραμικά στὸ τεῖχος. Στὴν περίπτωσις ποὺ τὰ γείσα ἦταν κεραμικά, τότε οἱ γεισιπόδες πρέπει νὰ ἦταν ξύλινοι, ὥστε νὰ μποροῦν νὰ καρφωθοῦν πάνω τους τὰ γείσα.

338. L.B. HOLLAND, ὁ.π. 346.

339. Ἡ χρῆση κεραμίδων γιὰ τὴν προστασία τῆς κορυφῆς τοῦ ἐπαλξίου εἶναι παλαιὰ πρακτικὴ. Συμφωνεῖ καὶ με τὴ μαρτυρία τοῦ ΘΟΥΚΥΔΙΔΗ (Γ' 22), ὁ ὁποῖος ἀναφέρει ὅτι κατὰ τὴν προσπάθεια τῶν Ἀθηναίων νὰ ἐπιχειρήσουν νυκτερινὴ ἔξοδο, διὰ μέσου τοῦ πλίνθινου τείχους ποὺ οἱ Λακεδαιμόνιοι εἶχαν ἀνεγείρει γύρω ἀπὸ τὶς Πλαταιές, ἔγιναν ἀντιληπτοί, διότι κάποιοι ἀπὸ τοὺς ἀναρριχηθέντες στὸ τεῖχος Πλαταιεῖς, προσπαθώντας νὰ κρατηθεῖ στὶς ἐπάλξεις, ἔριξε μιὰ κεραμίδα ἢ ὁποῖα πέφτοντας ἔκανε κρότο.

νοντας απόσταση από θυρίδα σε θυρίδα 6 πόδες. Ο Caskey όπως και ο Choisy προτιμούν την πρώτη λύση, που επιτρέπει ένα μεγαλύτερο αριθμό ανδρών να υπερασπίζονται το τείχος κατά τις επιθέσεις. Στο σημείο αυτό πιστεύουμε ότι μπορεί να είχαν χρησιμοποιηθεί και οι δύο τρόποι στο τείχος των Αθηνών, αραιότερες θυρίδες στα πλέον ακίνδυνα σημεία, πυκνότερες στα ευαίσθητα σημεία και στις πύλες. Άλλες αναπαραστάσεις του πλίνθινου τείχους των Αθηνών έχουν παρουσιάσει: Ο Όρλάνδος³⁴⁰, που έρμηνεύει σχεδιαστικά τον όρο *ἀναβασμός*, δηλαδή την κτιστή κλίμακα ανόδου στην πάροδο του τείχους. Παραδόξως ο Όρλάνδος παρουσιάζει το πλίνθινο τείχος με δίριχτη ξύλινη στέγη στην κορυφή, ενώ παρουσιάζει και άλλες τεχνικές λεπτομέρειες, που δε φαίνεται να προκύπτουν από τα όσα αναφέρει ή επιγραφεί. Επίσης, δεν κάνει καμία αναφορά στις σχετικές με το θέμα δημοσιεύσεις. Ο Τραυλός, το 1960, αναπαράστησε τελείως σχηματικά και σε τομή το πλίνθινο τείχος, με δίριχτη πάλι όροφή, αλλά στο σχέδιο αυτό ενδιαφέρεται κυρίως να δείξει το σύστημα οχύρωσης της πόλης, γύρω στα τέλη του 4ου αι. π.Χ., με την εξωτερική τάφρο και το προτείχισμα, και όχι τη μορφή του τείχους στην κορυφή του. Συνεπώς, δεν κάνει όμοιως καμία αναφορά σε αυτό³⁴¹. Ο F.E. Winter³⁴² παρουσίασε την άποψη του σχετικά με το καταστέγασμα, που το αναπαριστά ως μία μικρή μονόριχτη ξύλινη όροφή πάνω από την έπαλξη, που προεκτείνεται και λίγο προς την πάροδο στηριζόμενη σε πεσσούς, οι οποίοι είναι χτισμένοι σε επαφή με την έπαλξη. Αυτό το μικρό υπόστεγο που δημιουργείται, υποστηρίζει ότι χρησίμευε για την προστασία από τη βροχή όχι του τείχους, αλλά των όξυβελών και πετροβόλων καταπελτών που ήταν, από το 400 π.Χ. και ύστερα, τοποθετημένοι στα τείχη. Παρ' όλα αυτά, ένα ξύλινο στέγαστρο ωφέλιμου πλ. 0.60 μ., σύμφωνα με την αναπαράσταση του Winter, πολύ λίγη θα πρόσφερε προστασία σε αυτά τα ευαίσθητα όπλα, έφόσον η βροχή συνοδεύεται συνήθως από αέρα. Έξάλλου με την προσθήκη των πεσσών, το συνολικό πλάτος που καταλαμβάνει τελικά η έπαλξη είναι 1.20 μ. περίπου (4 πλίνθοι), περιορίζοντας σημαντικά τη διάβαση στο στενό σε πολλά σημεία τείχους των Αθηνών³⁴³ ή το πλάτους 2.50-2.65 μ. περίπου πλίνθινο τείχος της Έλεουσινας.

Σύμφωνα με τα παραπάνω, πιστεύουμε ότι το άρθρο του Holland εξακολουθεί να αποτελεί την πλέον έμπεριστατωμένη και πλήρη μελέτη που έχει μέχρι τώρα δημοσιευθεί, σχετικά με τα πλίνθινα τείχη των Αθηνών³⁴⁴. Τις κατασκευαστικές λύσεις που παρουσίασε στην αναπαράστασή τους, ακολουθήσαμε στην αναπαράσταση της ανωδομής του Τείχους της Υποδοχής και του έπαλξιου του, όπως μετασκευάστηκε περί τα τέλη του 4ου αι. π.Χ., στην περιοχή της Κυρίας Εισόδου (είκ. 41).

Ο νέος πύργος K₂₀ που προστάτευε από άριστερά τον Πυλώνα έχει πλ. 7.15 μ. στην όψη, προεξέχει του τείχους 6.20 μ. στα πλάγια και ήταν συμπαγής μέχρι το ύψος της παρόδου³⁴⁵ (άναδ. σχ. 2, είκ. 38, πίν. 8α). Από το ύψος αυτό και πάνω, χωρίς αμφιβολία ήταν χτισμένος ο

340. *Υλικά δομής* 1, 79 είκ. 38.

341. ΤΡΑΥΛΟΣ, *Πολεοδομική* 77 είκ. 38.

342. *Fortifications* 141 είκ. 117.

343. Το πλάτος του τείχους των Αθηνών κυμαινόταν από 2.5-8 μ. περίπου. Στην ανατολική πλευρά του τείχους, στην Πνύκα, το πλάτος ήταν μόλις 1.35 μ.

344. Εκτός από τις παραπάνω μελέτες, έχουν γίνει ακόμα μερικές αναφορές σχετικά με τη μορφή του τείχους των Αθηνών, οι οποίες δεν προσθέτουν τίποτα καινούργιο, έφόσον στηρίχτηκαν κυρίως στην τεκμηρίωση των παλαιών μελετητών που αναφέραμε. Αυτές είναι: F.G. MAIER, *Griechische Mauerbauinschriften* I (Heidelberg 1959) 60-62, όπου γίνεται μία προσπάθεια να συνδυαστεί η μαρτυρία της επιγραφής με την ανάγκη προστασίας των τειχών από τη βροχή. Το αποτέλεσμα είναι μία μονόριχτη στέγη στην κορυφή. ADAM, *Architecture militaire* 38-39 είκ. 9, όπου παρουσιάζεται από το συγγραφέα ένα άξονομετρικό σχέδιο με σύνθεση των απόψεων Choisy και Maier, όπως ο ίδιος αναφέρει. Στην πραγματικότητα πρόκειται για αναπαραγωγή της πρότασης Caskey.

345. Αυτό μπορεί εύκολα να διαπιστωθεί στον καλύτερα σωζόμενο σε ύψ. 4.50 μ. πύργο H₂₅, δίπλα στο νοτιοδυτικό άκρο του τείχους της Ανατολικής Επέκτασης του ιερού.

θάλαμος, πού προστατευόταν με ξύλινη στέγη και κεραμίδια. Ἐκεῖ ἔβρισκαν καταφύγιο οἱ ἐκτὸς βάρδιας φρουρὲς τοῦ τείχους, ὅπως καὶ οἱ φρουροὶ κατὰ τὴ διάρκεια δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν. Σὲ ἐπιβεβαίωση τῶν παραπάνω, μπορούμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν παλαιότερη μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδη, ὁ ὁποῖος περιγράφοντας τὶς ἐπιχειρήσεις τῶν Λακεδαιμονίων στὴν Ἀττική, τοῦ 431 π.Χ., ἀναφέρει ὅτι ἐν ὄψει τῆς ἐπίθεσης τοῦ Ἀρχίδαμου, οἱ Ἀθηναῖοι ἔφεραν ἀπὸ τοὺς ἀγροὺς μέσα στὴν πόλη τὰ γυναικόπαιδα καὶ τὶς περιουσίες τους. Λόγω ἐλλείψεως χώρου, πολλοὶ ἀπὸ αὐτοὺς ἐγκαταστάθηκαν στοὺς πύργους τῶν τειχῶν, ὅπου καὶ ὅπως μπορούσαν³⁴⁶. Ἐπίσης, περιγράφοντας τὸ πλίνθινο τεῖχος πού οἱ Πελοποννήσιοι εἶχαν ἀνεγείρει γύρω ἀπὸ τοὺς Ἀθηναίους καὶ τοὺς Πλαταιεῖς, κατὰ τὴν πολιορκία τοῦ 429 π.Χ. στὶς Πλαταιές, ἀναφέρει ὅτι τὶς βροχερὲς νύχτες τοῦ χειμῶνα οἱ φρουρὲς ἐγκατέλειπαν τὶς ἐπάλξεις καὶ ἐκτελοῦσαν τὴ φρούρηση ἀπὸ τοὺς πύργους, πού ἦταν σκεπασμένοι ἀπὸ πάνω³⁴⁷. Παρόμοιοι θάλαμοι ἔχουν διαπιστωθεῖ στοὺς πύργους λίθινων ὀχυρώσεων, οἱ ὁποῖοι διασώθηκαν ὡς τὶς μέρες μας, σὲ πολὺ καλύτερη κατάσταση βέβαια ἀπὸ ὅ,τι οἱ πλίνθινοι. Οἱ πύργοι αὐτοί, κενοὶ ἐσωτερικά, ἀποτελοῦνταν πολλὲς φορὲς ἀπὸ δύο θαλάμους σὲ ἐπάλληλη διάταξη, ὁ ἓνας ἰσόγειος καὶ ὁ ἄλλος στὸν ὄροφο, στὸ ὕψος τῆς παρόδου³⁴⁸. Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ἔχουν τὸ ἰσόγειο συμπαγὲς καὶ ἓνα ἢ δύο ὀρόφους ψηλότερα³⁴⁹, ἐνῶ δὲ λείπουν τὰ τριώροφα ἢ τετράωροφα παραδείγματα³⁵⁰. Στὰ παραπάνω θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι δὲν εἶναι ἀπαραίτητο ὅλοι οἱ πύργοι ἐνὸς τείχους νὰ εἶναι ἐφοδιασμένοι στὴν κορυφὴ τους μὲ στεγασμένο θάλαμο. Ἡ ὑπαρξὴ ἀνοιχτῶν στὴν κορυφὴ πύργων, σὲ συνύπαρξη μὲ ἄλλους στεγασμένους, ἔχει διαπιστωθεῖ στὸν Κύδνο³⁵¹ τῆς Μ. Ἀσίας, στὴ Μεσσήνη τῆς Πελοποννήσου³⁵², ἴσως στὸ φρούριο τῆς Φυλῆς στὴν Πάρνηθα³⁵³ καὶ στὴ Σάμο³⁵⁴.

Τὰ παράθυρα, τέλος, πού φαίνονται στὴν ἀναπαράσταση τῶν δύο πύργων, τοῦ παλαιοῦ καὶ τοῦ νέου, πού πλαισίωναν τὸ Βόρειο Πυλῶνα (εἰκ. 41), ἔχουν τὸ μέγεθος τῶν θυρίδων τῆς ἐπαλξης καὶ δὲν εἶναι οἱ στενὲς πολεμίστρες πού συχνὰ συναντᾶμε σὲ ἄλλους λίθινους πύργους. Τέτοια παράθυρα ἔχουν διαπιστωθεῖ καὶ σὲ ἄλλα λίθινα παραδείγματα πύργων, ὅπως στὰ Αἰγύσθηνα, στὴ Μεσσήνη, τὴν Πέργη, τὴν Ποσειδωνία κ.ἄ.

346. Κατεσκευάσαντο δὲ καὶ ἐν τοῖς πύργοις τῶν τειχῶν πολλοὶ καὶ ὡς ἑκαστός πού ἐδύνατο (Β' 17).

347. Τὰς οὖν νύκτας, ὅποτε χειμῶν εἴη νοτερός, τὰς μὲν ἐπάλξεις ἀπέλειπον, ἐκ δὲ τῶν πύργων ὄντων δι' ὀλέγου καὶ ἀνωθεν στεγανῶν, τὴν φυλακὴν ἐποιούντο (Γ' 21).

348. Ἀκρόπολη Πριήνης (M. SCHEDE, *Die Ruinen von Priene* (Berlin 1964) καὶ T. WIEGAND - H. SCHRADER, *Priene* (Berlin 1904)· φρούριο Πανάκτου (Γυφτόκαστρο) (WREDE, *Mauern* πίν. 21-22, Γ. ΣΤΙΚΑΣ, Γυφτόκαστρο, *ΠΑΕ* 1938, 41-49)· Ἡράκλεια τῆς Λάτμου (F. KRISCHEN, *Milet III*, *Die Befestigungen von Herakleia am Latmos* (Berlin 1922), A. VON GERKAN, *Griechische Städteanlagen* (Berlin und Leipzig 1924) 14 κέ.)· Μαντίχεια (G. FOUGÈRES, *Mantinée et l'Arcadie Orientale* (Paris 1898) 130-163).

349. Αἰγύσθηνα (E.F. BENSON, *JHS* 15, 1895, 314)· φρούριο Φυλῆς (W. WREDE, *AM* 49, 1924, 153 κέ. καὶ *Mauern* πίν. 66-67).

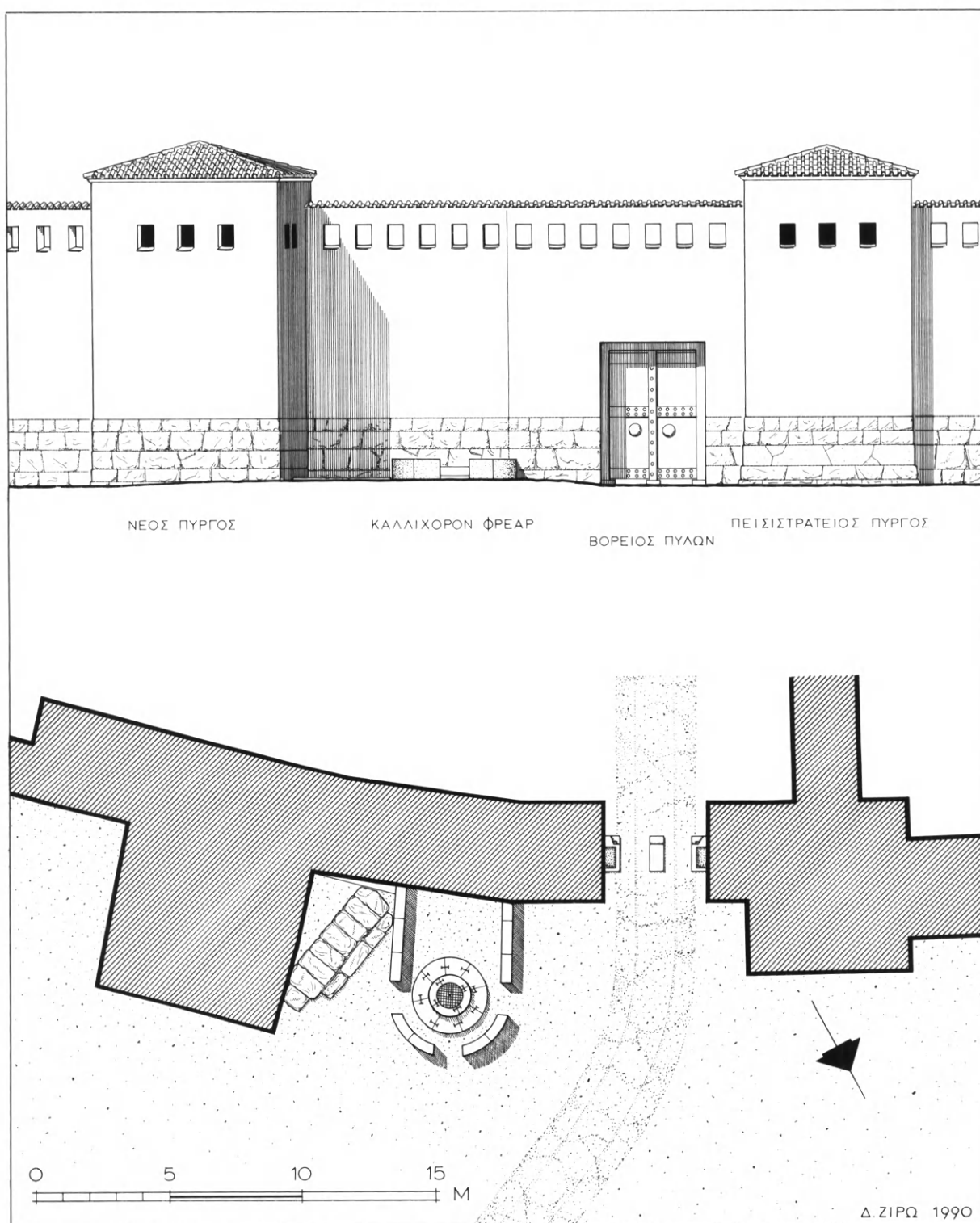
350. Φρούριο Κύδνου (ADAM, ὁ.π. 153)· φρούριο Πέργης (C. LANCKORONSKI, *Städte Pamphyliens and Pisidiens I.* (Wien 1890-1892) 33-63)· Ποσειδωνία (F. KRISCHEN, *Die hellenistische Kunst in Pompeji* (Berlin 1941), *Stadtmauern von Pompeji* 19-24).

351. ADAM, ὁ.π. 140 κέ. εἰκ. 89, 93, 94, 96, 97.

352. A. BLOUET, *Expédition scientifique de Morée* (Paris 1831-1838) 137 πίν. 38-47.

353. W. WREDE, *AM* ὁ.π. 178 κέ. εἰκ. 6 καὶ 11, σημ. 83.

354. KIENAST, *Stadtmauer von Samos* 71 κέ. εἰκ. 40.

Εικ. 42. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὸ 297 μ.Χ.

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ

Ἡ ὀριστική καταστροφή τοῦ ἀψιδωτοῦ κτίσματος ποὺ περιέβαλλε τὸ Καλλίχορον, ἐπῆλθε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Τότε, τὰ ἐπιστέφοντα τὴν πλίνθινη τοιχοποιία πώρινα γείσα, μετὰ τὴν καθαίρεσή τους, τοποθετήθηκαν με ἐπιμέλεια στὴ βάση τῆς γωνίας ποὺ σχηματίζει ὁ πύργος K₂₀ καὶ τὸ λιθολόγημα τοῦ Τείχους τῆς Ὑποδοχῆς τοῦ 329 π.Χ., πρὸς τὰ ΝΑ τοῦ Καλλιχόρου, ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου καὶ βρέθηκαν (εἰκ. 13, πίν. 16). Ἡ τοποθέτηση τῶν γείσων στὴ θέση αὐτὴ ἔγινε προκειμένου νὰ χρησιμεύσουν ὡς θεμέλιο μιᾶς σειρᾶς πωρολίθων, τῶν ὁποίων εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνεύσουμε τὴ λειτουργία. Ἴσως νὰ πρόκειται γιὰ τὰ ὑπολείμματα μιᾶς πρώτης προσπάθειας διάστρωσης τοῦ ἐδάφους γύρω ἀπὸ τὸ Καλλίχορον φρέαρ με πώρινες πλάκες. Αὐτὸ ποὺ προξενεῖ ἀπορία εἶναι ἡ διεύθυνση τῶν πλακῶν αὐτῶν, ποὺ δὲν τοποθετήθηκαν παράλληλα με τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ Καλλιχόρου καὶ τοῦ παρακείμενου πύργου, ἀλλὰ διαγωνίως, σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ ἀποτελέσουν τὸ βάθρο κάποιας ἄγνωστης κατασκευῆς, ποὺ ἴσως νὰ εἶχε σχέση με τὶς τελετὲς στὸ Καλλίχορον (ἀναδ. σχ. 1, εἰκ. 13, πίν. 36). Οἱ πώρινες αὐτὲς πλάκες τοποθετήθηκαν³⁵⁵ κατὰ 0.30 μ. ὑψηλότερα ἀπὸ τὴ στάθμη τοῦ πώρινου δαπέδου τοῦ φρέατος καὶ ὅλο τὸ γύρω ἔδαφος ὑπερυψώθηκε με τὴν προσθήκη χώματος. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καλυφθοῦν ἀπὸ τὸ χῶμα τὰ κατώφλια τῶν θυρῶν τοῦ Καλλιχόρου καὶ ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου, ἐνῶ ὁ κατώτερος δακτύλιος τοῦ προστομιαίου νὰ προβάλλει ἐλάχιστα ἀπὸ τὸ ἔδαφος, σὰν εὐθυντηρία (εἰκ. 42).

Τὰ παραπάνω εὐκόλα διαπιστώνονται ἀπὸ τὴν ἄριστη διατήρηση τῆς ἐπιφάνειας τῶν ὀρθοστατῶν στὸ κάτω μέρος τους, λόγῳ τῆς προστασίας ποὺ τοὺς παρείχε τὸ χῶμα, σὲ ὕψ. 0.30 μ. ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς εὐθυντηρίας (πίν. 11β, 37α). Οἱ ὀρθοστάτες τῶν τοίχων τοῦ φρέατος ἔκτοτε λειτούργησαν ὡς χαμηλὸ στηθαῖο, ποὺ περιέβαλλε τὸ φρέαρ καὶ ποὺ ἐπέτρεπε, μέσω τῶν τριῶν ἐλευθερῶν πλέον ἀνοιγμάτων, τὴν πρόσβαση σὲ αὐτό.

Ἡ ριζικὴ ἀλλαγὴ ποὺ ἐπῆλθε στὸν ἀρχιτεκτονικὸ χαρακτήρα τοῦ περιβάλλοντος τὸ φρέαρ κτίσματος, με τὴν κατάρρευση τοῦ πλίνθινου τοίχου καὶ τὴ μετατροπὴ του σὲ χαμηλὸ στηθαῖο (εἰκ. 42), μπορεῖ νὰ συνδεθεῖ χρονολογικὰ με δύο τουλάχιστον ἱστορικὰ συμβάντα, σύμφωνα με τὰ ὅσα μᾶς παραδίδουν οἱ φιλολογικὲς μαρτυρίες. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐπιθέσεις ποὺ δέχτηκε τὸ ἐλευσινιακὸ φρούριο-ιερό ἀπὸ ἐχθρικὰ στρατεύματα, ποὺ εἰσέβαλαν στὴν Ἀττικὴ με στόχο τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ πρώτη εἰσβολὴ ἔγινε 32 περίπου χρόνια μετὰ τὶς ἐργασίες ἐπισκευῆς τοῦ Καλλιχόρου καὶ τῆς ἐνίσχυσης τῶν τειχῶν τοῦ 329/8 π.Χ.

Συγκεκριμένα, τὸ 297 π.Χ. ὁ Δημήτριος ὁ Πολιορκητὴς εἰσέβαλε στὴν Ἀττικὴ καὶ πέτυχε νὰ κυριεύσει τὰ ἱσχυρὰ φρούρια τῆς Ἑλευσίνας καὶ τοῦ Ραμνοῦντος³⁵⁶. Στὴ συνέχεια πολιορκήσε

355. Οἱ πλάκες αὐτὲς πιθανῶς νὰ συνεχίζονται καὶ κάτω ἀπὸ τὴν ὑπερυψωμένη ρωμαϊκὴ αὐλὴ ποὺ τὶς ἐκάλυψε. Ἡ διεύθυνσή τους φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τὴν πορεία τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ στὸ τμήμα τῆς ποὺ καταλήγει στὸ ἐλευσινιακὸ ἱερό.

356. ΠΛΟΥΤ. Βίαι IX, Δημήτριος XXXIII 3 (Heineman, London MCMLIX) 81.

τὴν Ἀθήνα, τὴν ὁποία καὶ ὑπέταξε. Κατὰ τὴν ἐπίθεση τῶν πολιορκητικῶν μηχανῶν τοῦ Δημητρίου στὰ τείχη πιθανότατα κατέρρευσε ὁ λεπτός τοίχος τοῦ Καλλιχόρου, ὁ ὁποῖος οὐδέποτε ἔκτοτε ἐπισκευάστηκε.

Τὸ δεύτερο ἱστορικὸ γεγονὸς ποὺ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε προκαλέσει τὴν καταστροφὴ τοῦ Καλλιχόρου ἐντοπίζεται στὰ χρόνια τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε΄, τὸ 200 π.Χ. Ὁ μακεδόνας βασιλιάς, μὲ πρόφαση νὰ ἐκδικηθεῖ τὴ θανάτωση δύο νέων Ἀκαρνάνων ἀπὸ τὴν ἀθηναϊκὴ πολιτεία, ἐξαιτίας τῆς ἱεροσυλίας ποὺ εἶχαν ἐν ἀγνοία τους διαπράξει στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας, εἰσέβαλε στὴν Ἀττικὴ, πολιορκήσε τὴν Ἀθήνα καὶ ἀφοῦ ἀπέτυχε νὰ τὴν καταλάβει, προέβη σὲ καταστροφὲς τῶν ἱερῶν στὰ προάστια τῆς πόλης. Στὴ συνέχεια στράφηκε κατὰ τῆς Ἐλευσίνας, μὲ σκοπὸ νὰ καταλάβει αἰφνιδιαστικὰ τὸ ναὸ καὶ τὴν πόλη ποὺ τὸν περιστοιχίζει καὶ τὸν διοικεῖ, ὅπως χαρακτηριστικὰ ἀναφέρει ὁ Τίτος Λίβιος. Ὅταν ὅμως ὁ Φίλιππος εἶδε νὰ καταφθάνουν ἐνισχύσεις μὲ τὸν ἀθηναϊκὸ στόλο ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ καὶ ὅτι φρουροὶ στὰ τείχη ἀγρυπνοῦσαν, ἐγκατέλειψε τὸ σχέδιό του καὶ προχώρησε πρὸς τὰ Μέγαρα καὶ τὴν Πελοπόννησο³⁵⁷.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω πιθανότερο φαίνεται ὅτι ἡ καταστροφὴ τοῦ Καλλιχόρου συνετελέσθη στὰ χρόνια τοῦ Δημητρίου τοῦ Πολιορκητῆ, ἐφόσον, σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικό, ὁ Φίλιππος δὲν φαίνεται νὰ ἐπιχείρησε ἐπίθεση στὰ τείχη.

357. ΤΙΤΟ ΛΙΒΙ, *ab Urbe Condita*, XXXI, XIV 6-12, XXIV 1-18 καὶ XXV 1, 2.

ΤΟ ΠΡΟΠΥΛΟ ΤΗΣ ΔΗΜΗΤΡΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΕΡΣΕΦΟΝΗΣ (ΤΑ ΜΙΚΡΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ)

Ἡ περίοδος τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας ὑπῆρξε μιὰ ἐποχὴ μεγάλης ἀκμῆς γιὰ τὸ ἱερὸ τῆς Ἑλευσί-
νιας Δήμητρας καὶ ἡ φήμη τῶν τελουμένων ἐκεῖ μυστηρίων ἐξαπλώθηκε σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια.
Ἡ ἀκμὴ αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸ ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα κατασκευῆς νέων χρηστι-
κῶν κτιρίων καὶ ναῶν, ὅπως ἐπίσης καὶ ἄλλων οἰκοδομημάτων, ποὺ ἀνεγείρονται σὲ ἀντικατά-
σταση ἀρχαιοτέρων. Ἀπὸ τὰ παλαιότερα κτίρια τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου εἶναι τὸ μνημειῶδες
Πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης στὴν ἐσωτερικὴ βόρεια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, γνωστό-
τερο μὲ τὴν ἐπωνυμίαν Μικρὰ Προπύλαια³⁵⁸.

Τὸ Πρόπυλο αὐτὸ ἀντικατέστησε τὸ δωρικὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης, ποὺ ἀπὸ
τὰ τέλη τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. κοσμοῦσε τὸν παλαιὸ πεισιστράτειο Βόρειο Πυλῶνα³⁵⁹ (εἰκ. 26). Μεγα-
λύτερο σὲ διαστάσεις καὶ πλουσιότερο σὲ διακόσμηση, ἀποτέλεσε τὴ νέα κύρια ἐσωτερικὴ εἴ-
σοδο στὸ χῶρο τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῆς Ἱερᾶς Αὐλῆς του, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀντιλήψεις τῆς
ἐποχῆς περὶ μνημειακῶν εἰσόδων (εἰκ. 43, πίν. 38α).

Γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς παρούσας μελέτης θὰ προχωρήσουμε σὲ μιὰ σύντομη περιγραφὴ τοῦ
μνημείου, προκειμένου νὰ ἐπισημάνουμε ὀρισμένα ἀρχιτεκτονικὰ προβλήματα ποὺ ἀκόμα περιμέ-
νουν τὴ λύση τους, ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δώσουμε τὴν ἐρμηνεία μας σὲ ἄλλα.

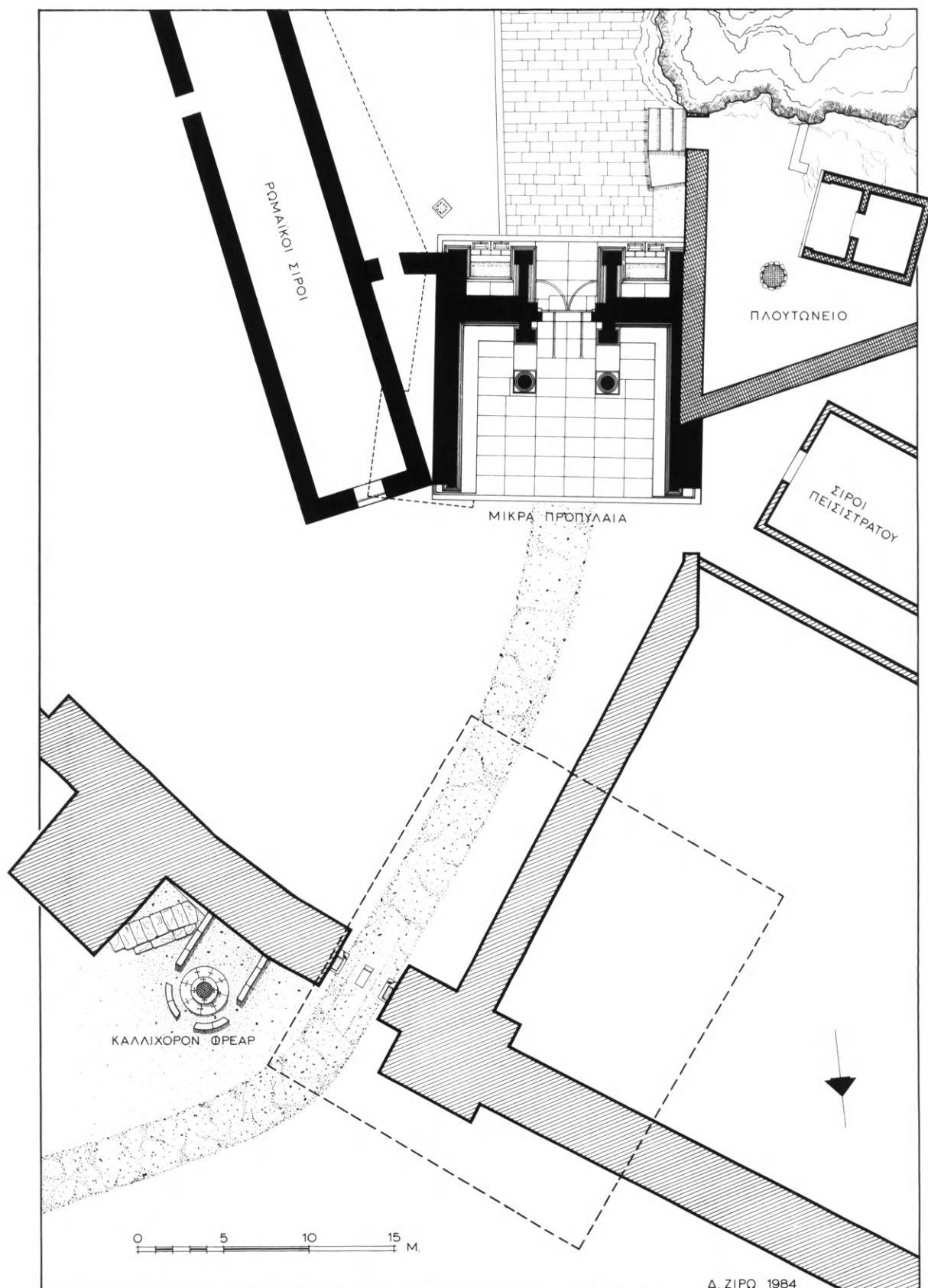
Τὸ Πρόπυλο χτίστηκε ἀπὸ τὸν Appius Claudius Pulcher³⁶⁰ τὸ 54 π.Χ. καὶ ἀφιερώθηκε στὴ
Δήμητρα καὶ τὴν Περσεφόνη, σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ποὺ ἦταν χαραγμένη στὸ ἐπιστύλιο καὶ
σῴζεται ἓνα τμήμα τῆς³⁶¹ (πίν. 38β). Γιὰ τὴν ἀνέγερσή του κατεδαφίστηκε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ παλαιό-
τερο κλασικὸ πρόπυλο καὶ τὸ ἐγκάρσιο σκέλος τοῦ πεισιστράτειου τείχους, στὸ ὁποῖο ἀνοιγό-

358. Τὰ Μικρὰ Προπύλαια μελετήθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τῶν Dilettanti, στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου
αἰῶνα (DILETTANTI, *Attica* κεφ. III, The Inner Vestibule of Eleusis). Στὴ μελέτη αὐτὴ παρουσιάστηκαν οἱ ἀρχιτεκτο-
νικὲς λεπτομέρειες τοῦ μνημείου, ὅπως καὶ ἡ κάτοψή του. Ὁ GUIDO LIBERTINI, ἓναν αἰῶνα ἀργότερα, μελέτησε ἐκ
νέου τὸ κτίριο καὶ μᾶς ἔδωσε τὴν ἀναπαράστασή του (I Propilei di Appio Claudio Pulcro ad Eleusi, *ASAtene* II, 1915,
201-217). Ἀκολούθησε τέλος ἡ μονογραφία τοῦ H. HÖRMANN, *Inneren Propyläen*, ὅπου παρουσιάζεται μὲ τὴ μεγαλύ-
τερη δυνατὴ τεκμηρίωση ἡ ἀναπαράσταση τοῦ μνημείου καὶ οἱ οἰκοδομικὲς του φάσεις. Στὴν ἀναπαράστασή του ὁ
Hörmann ἀκολουθεῖ μὲ ἐλάχιστες μετατροπὲς τὴν ἄποψη τοῦ Libertini, ἐνῶ σχετικὰ μὲ τὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ
κτιρίου, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, δέχτηκε τὴν κριτικὴ ἄλλων μελετητῶν (DINSMOOR, *Architecture* 286), μὲ
ἀποτέλεσμα νὰ μὴ γίνουν ἀποδεκτὲς οἱ ἀπόψεις του στὸ σύνολό τους.

359. Βλ. π., κεφ. «Τὸ Πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης».

360. Ὁ Appius Claudius Pulcher ἔζησε μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ δευτέρου μισοῦ τοῦ 1ου αἰ. π.Χ. Ὑπῆρξε πραιτωρ, πρόξε-
νος καὶ τέλος κυβερνήτης τῆς Κιλικίας, ἔχοντας πάρει τὸν τίτλο imperator. Πέθανε τὸ 48 π.Χ. στὴν Ἑλλάδα, ἡ
διοίκησή τῆς ὁποίας τοῦ εἶχε παραχωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Πομπήιο (ἀνθύπατος Ἀχαΐας). Γιὰ τὴν πληρέστερη συλλογὴ
τῶν στοιχείων σχετικὰ μὲ τὸν Pulcro καὶ τὶς δραστηριότητές του βλ. G. LIBERTINI, ὁ.π. 201 κέ.· ἐπίσης, Γ.ΣΠ.
ΔΟΝΤΑ, Appius Claudius Pulcher, *Χαριστήριον* Β' 134.

361. Ἡ ἐπιγραφὴ βρέθηκε τὸ 1860, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἀνασκαφῶν τὶς ὁποῖες διεξήγαγε ὁ LENORMANT (*Recherches à
Eleusis* 390 κέ.). Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς ἐπιγραφῆς, βλ. G. LIBERTINI, ὁ.π. 212-214 καὶ εἰκ. 11.

Εικ. 43. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

ταν ή πύλη. 'Επίσης χρειάστηκε νά κατεδαφιστεί ή πλίνθινη άνωδομή του παρακείμενου πύργου (είκ. 7), ενώ μέρος του λιθολογήματος της βάσης του χρησίμευσε ως θεμέλιο του νέου προπύλου.

Το νέο Πρόπυλο, ως πρὸς τὴν τυπολογία του, ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο διαφορετικῆς μορφολογίας προστώα, στραμμένα στὸ ἐξωτερικὸ καὶ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ ἀντίστοιχα (είκ. 43). 'Η ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν δύο προστώων γινόταν ἀρχικὰ ἀπὸ μία θύρα, ποὺ ἀνοιγόταν στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο, στὸν ἄξονα ἀκριβῶς τοῦ κτιρίου. 'Η σύνθεση τοῦ ἐξωτερικοῦ προστώου εἶναι πρωτότυπη. Δύο μακροὶ πλευρικοὶ τοῖχοι δημιουργοῦν ἓνα κλειστὸ χῶρο ὑποδοχῆς σχήματος Π, ἓνα εἶδος μικροῦ πλακοστρωμένου προαυλίου, ποὺ προηγεῖται τῆς πύλης πρὸς τὸ κυρίως ἱερό. 'Η πύλη στεγάζεται μὲ ἀέτωμα ποὺ στηρίζεται σὲ δύο ἰωνικοὺς κίονες, μὲ κορινθιακοῦ τύπου κιονόκρανα. Τὰ κιονόκρανα αὐτά, ὅπως καὶ τὰ ἐπικράνα τῶν παραστάδων, ὡς πρὸς τὴ σύνθεσή τους εἶναι μοναδικὰ καὶ ἀποτελέσαν τὸ πρότυπο γιὰ τὰ κιονόκρανα μεταγενέστερων κτιρίων³⁶². 'Επιστέφονται μὲ ἐξάπλευρους ἄβακες καὶ φέρουν ἀσυνήθιστη διακόσμηση ἄριστης τέχνης μὲ πτερωτὰ ζῶα, ἄλογα, λέοντες καὶ ἴσως ταύρους³⁶³. Στὰ κιονόκρανα ἐδράζεται ὁ θριγκός, ποὺ φέρει ἀνάμικτα στοιχεῖα ἰωνικοῦ καὶ δωρικοῦ ρυθμοῦ. Τὸ ἐπιστύλιο μὲ τὴ ζωφόρο ἔχουν λαξευτεῖ σὲ ἐνιαῖο τεμάχιο πεντελικοῦ μαρμάρου. Τὸ ἐπιστύλιο εἶναι ἰωνικό, φέρει τρεῖς ἐπ'ἀλλήλες ὀριζόντιες ταινίες ποὺ χαρακτηρίζουν τὸν τύπο, ἐνῶ ἡ ζωφόρος εἶναι δωρική, μὲ τριγλύφους καὶ μετόπες³⁶⁴. 'Η διακόσμηση τῆς ζωφόρου εἶναι καὶ αὕτη ἀσυνήθιστη, ἐφόσον, ἐκτὸς ἀπὸ τρεῖς μετόπες ποὺ φέρουν ἀνάγλυφα τὰ σύμβολα τῆς λατρείας, βουκράνια καὶ σχηματοποιημένα ἄνθη παπαρούνας, ἀνάγλυφο διάκοσμο, κἀνίστρα καὶ στάχυα φέρουν ἐπίσης καὶ οἱ τρίγλυφοι³⁶⁵ (πίν. 38β).

Κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρικῶν τοίχων ποὺ πλασιώνουν τὸ προαῦλιο, προέκυψε τὸ ζήτημα ἂν ἦταν τοποθετημένοι ἐκεῖ καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ αὐτοὺς ἰωνικοὶ κίονες. Σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Libertini, τὴν ὁποία ἀκολούθησε στὴ συνέχεια ὁ Hörmann, τὰ ἔχνη στὸν ἀναβαθμὸ ὅπου ὑποτίθεται ὅτι ἐδράζονταν οἱ βάσεις τῶν κίωνων, ἀποκλείουν τὴν ὑπαρξὴ κίωνων ἐκεῖ, ἀντίθετα δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε συνεχὴς τοίχος (είκ. 43, 44). 'Ο πρῶτος ὅμως μελετητῆς τοῦ μνημείου, ὁ Bedford τῆς ἐταιρείας τῶν Dilettanti, παρουσίασε στὰ σχέδιά του μιὰ σειρὰ ἀπὸ τρεῖς κίονες σὲ ἐπαφὴ μὲ καθένα ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους καὶ οἱ ὁποῖοι ἐπιστέφονται μὲ ἰωνικὰ κιονόκρανα³⁶⁶, τὰ ὁποῖα συνέθεσε ἀπὸ μικρὰ θραύσματα ποὺ βρῆκε στὴν περιοχὴ. Τὰ θραύσματα αὐτά, σύμφωνα μὲ τὸν Libertini, ἀνέκουν λόγῳ μεγέθους στὰ Μεγάλα Προπύλαια, ποὺ χτίστηκαν τὸ 2ο αἰ. μ.Χ. στὴ θέσῃ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα. Μὲ τὴν ἄποψη τοῦ Libertini συμφώνησε ἀρχικὰ καὶ ὁ W.B. Dinsmoor, ποὺ στὴν ἔκδοσιν τοῦ 1927 τοῦ βιβλίου του *The Architecture of Ancient Greece*, παρουσίασε τὴν κάτοψη τῶν Μικρῶν Προπυλαίων δίχως πλευρικοὺς κίονες στὸ ἐξωτερικὸ προστῶο. 'Αργότερα ὅμως, καὶ μετὰ τὴν ἔκδοσιν τῆς μονογραφίας τοῦ Hörmann, ἐπέστρεψε στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ Bedford. 'Απέρριψε τὴ γνώμη ὅτι τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα μπορεῖ νὰ ἀνέκουν στὰ Μεγάλα Προπύλαια, ἐφόσον εἶναι τὰ μισὰ σὲ μέγεθος ἀπὸ αὐτὰ τοῦ παραπάνω μνη-

362. Τὰ κιονόκρανα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας τοῦ σηκοῦ τοῦ ναοῦ τοῦ 'Αρη 'Εκδικητῆ στὴ Ρώμη, ἔχουν ὡς πρότυπο τὰ κορινθιακὰ κιονόκρανα τῶν Μικρῶν Προπυλαίων (βλ. σχετ. WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 33 εἰκ. 10 καὶ 263, εἰκ. 165).

363. DILETTANTI, ὁ.π., κεφ. III πίν. 5· G. LIBERTINI, ὁ.π. 210 κέ. καὶ σημ. 1· HÖRMANN, ὁ.π. 57-64 πίν. 47-49· MYLONAS, *Eleusis* 157-158 εἰκ. 55.

364. 'Ο συνδυασμὸς τῶν δωρικῶν καὶ ἰωνικῶν αὐτῶν στοιχείων, σύμφωνα μὲ τὸν DINSMOOR (ὁ.π. 287), δηλώνει τὸν ἀδιαμόρφωτο ἀκόμα χαρακτῆρα τοῦ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ τὴν πρώτη αὐτὴ περίοδον τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας, ὅπως ἐπισημαίνεται καὶ ἀπὸ τὸ Βιτρούβιο.

365. Παρόμοιο ἐπιστύλιο εἶναι ἐντοιχισμένο στὸ ὑπέρθυρο τῆς εἰσόδου τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς Παναγίας Γοργοεπηκόου, στὴν 'Αθήνα. Τὸ ἐπιστύλιο αὐτὸ δημοσιεύθηκε ἀπὸ τοὺς STUART-REVEIT, *Athens* I, κεφ. 1, ἐνῶ ὁ πρῶτος συσχετισμὸς μεταξὺ τῶν δύο ἐπιστυλίων ἔγινε ἀπὸ τὸν F. LENORMANT (ὁ.π. 53). Γιὰ τὸ ἴδιο ἐπιστύλιο βλ. καὶ MICHEL-STRUCK, *AM* 1906, 281.

366. DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. III πίν. 1, 2, 3.

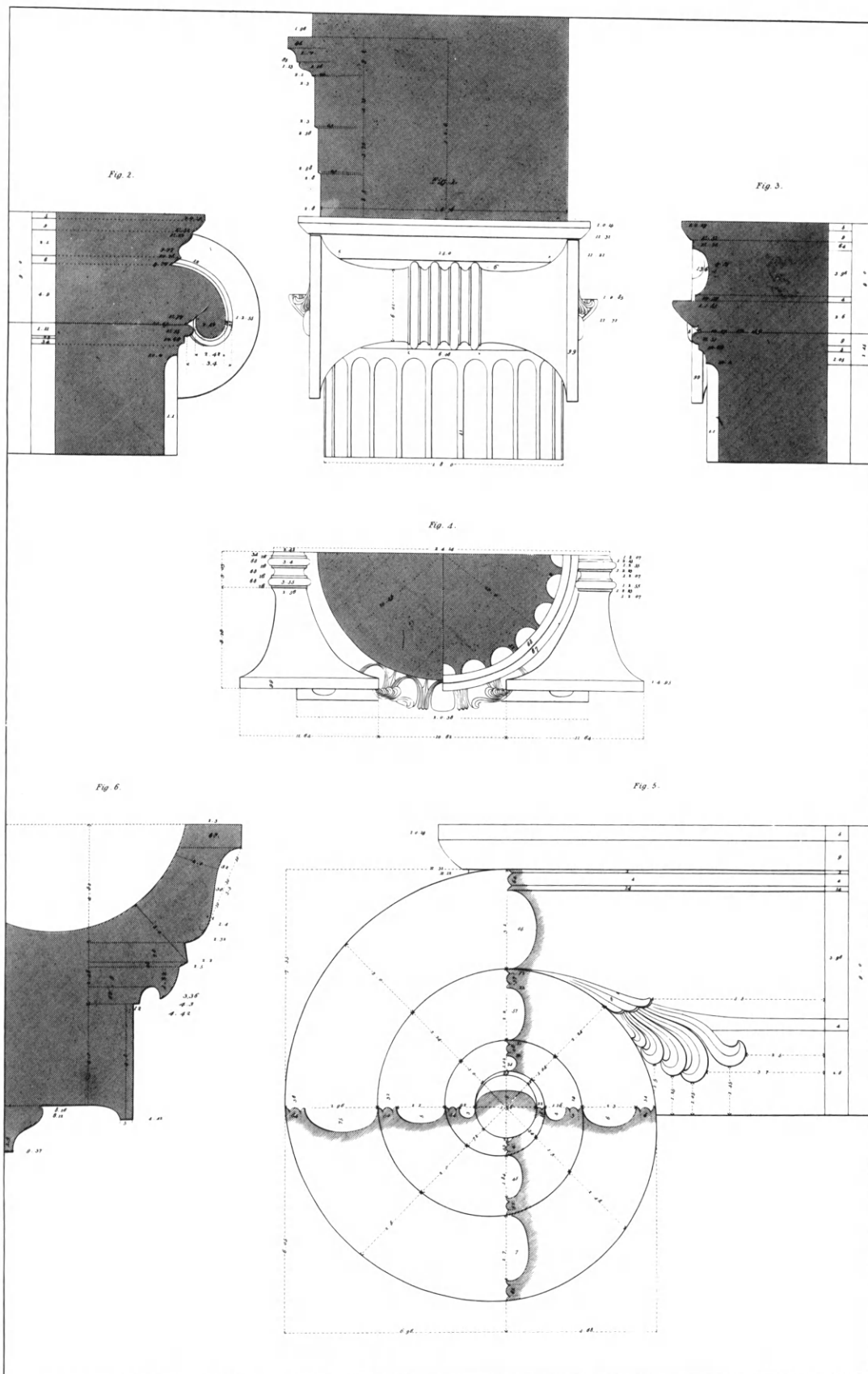
Είκ. 44. Τὰ Μικρὰ Προπύλαια. Ἀναπαράσταση Η. Hörmann.

μείου, σύμφωνα πάντα με τὰ σχέδια τοῦ Bedford. Ἐπίσης ὑποστηρίζει ὅτι ὄχι μόνο τὰ κιονόκρανα αὐτὰ ἀποτυπώθηκαν με σχολαστική λεπτομέρεια, ἀλλὰ ὅτι ὁ Bedford παρατήρησε ὅτι ἡ πίσω πλευρά τους, αὐτὴ ποὺ ἦταν προφανῶς στραμμένη πρὸς τὸν τοῖχο, παρέμεινε ἀλάξευτη³⁶⁷. Αὐτὸ βέβαια ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση με τὰ ἴδια τὰ σχέδια τοῦ Bedford, ὅπου παρουσιάζεται τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο ἔχοντας δύο ὄψεις πλήρως διαμορφωμένες, σὰν νὰ ἦταν τοποθετημένα περίοπτα στὸ χῶρο καὶ ὄχι σὲ ἐπαφή με τὸν πλευρικὸ τοῖχο, ὅταν μάλιστα τὸ ὑπερκείμενο ἰωνικὸ ἐπιστύλιο ἔχει διαμορφωμένη τὴ μία μόνο ὄψη του, τὴν ὁρατὴ³⁶⁸ (εἰκ. 45).

Τὰ θραύσματα τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων τὰ ὁποῖα θεώρησε ὁ Bedford ὅτι ἀνήκουν σὲ αὐτὸ τὸ Πρόπυλο, δὲν ἔχουν μέχρι σήμερα βρεθεῖ, ὥστε νὰ ἐλεγχθεῖ ἡ ἀκρίβεια τῆς καταγραφῆς τοῦ μελετητῆ. Τὰ μόνα γνωστὰ εἶναι αὐτὰ ποὺ ἔχει βρεῖ ὁ Libertini καὶ ἀπέδωσε στὰ Μεγάλα Προπύλαια. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀκρίβεια τῶν καταγραφῶν τοῦ Bedford καὶ τὸ βαθμὸ τῆς ικανότητάς του νὰ ταυτίζει καὶ νὰ ἀποδίδει σὲ συγκεκριμένες θέσεις στὰ μνημεῖα ποὺ μελετᾷ τὰ διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τους, διατηροῦμε τὶς ἐπιφυλάξεις μας. Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια στὸ

367. DINSMOOR, ὁ.π. 286 σημ. 4, καὶ DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. III 23.

368. DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. III πίν. 4 εἰκ. 1.

Εἰκ. 45. Μικρὰ Προπύλαια. Οἱ πλευρικοὶ ἡμίκιονες τοῦ ἐξωτερικοῦ προστώου, κατὰ τὸν Bedford (Dilettanti).

κεφάλαιο για την αρχιτεκτονική των Μεγάλων Προπυλαίων, ο Bedford έχει υποπέσει σε πλήθος σφαλμάτων στην αναπαράσταση του μνημείου αυτού, κυρίως λόγω της κακής έρμηνείας των ανευρεθέντων αρχιτεκτονικών μελών³⁶⁹. Συνεπώς, τα επιχειρήματα του Dinsmoor για την ύπαρξη της πλευρικής ιωνικής κιονοστοιχίας, που στηρίχτηκαν κυρίως στην καταγραφή του Bedford, δεν είναι δυνατό να τα δεχτούμε σήμερα ως όρθα. Η αναπαράσταση του εξωτερικού προστώου την οποία έδωσε ο Libertini και ακολούθησε με ελάχιστες αλλαγές ο Hörmann, είναι κατά τη γνώμη μας η μόνη όρθη (εἰκ. 44).

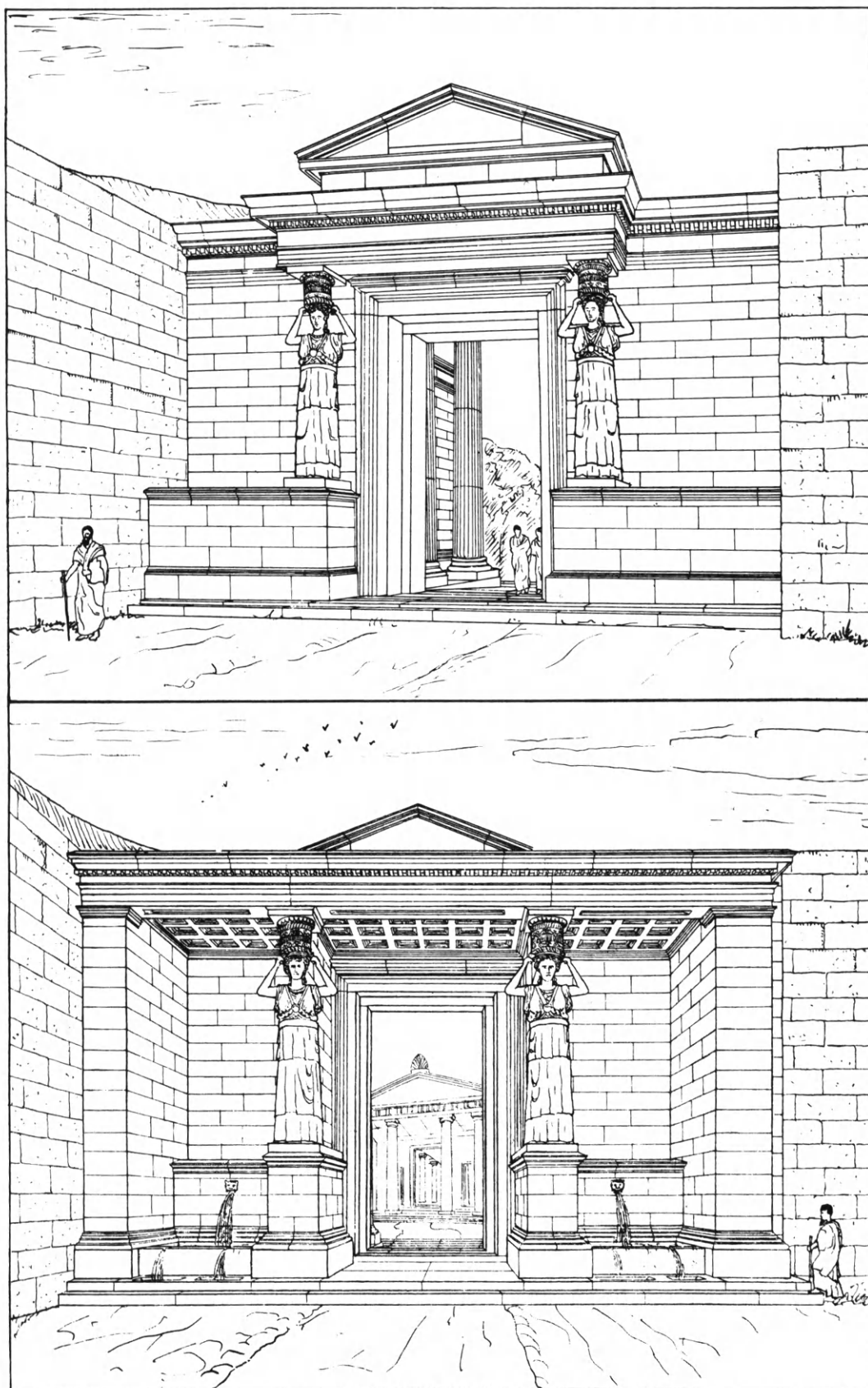
Από μια είσοδο καθαρού πλ. 2.95 μ., που όπως είδαμε ήταν τοποθετημένη στον άξονα του κτιρίου, γινόταν η επικοινωνία με το έσωτερικό τμήμα του Προπύλου και το κυρίως ιερό. Το κεντρικό αυτό άνοιγμα έκλεινε με δίφυλλη θύρα, που άνοιγε προς το έσωτερικό προστώο σύμφωνα με τα ίχνη που υπάρχουν στο δάπεδο. Κατά μήκος του κεντρικού διαδρόμου που δημιουργείται μεταξύ των δύο κορινθιακών κιόνων, παρατηρούμε τις δύο χαρακτηριστικές παράλληλες μεταξύ τους αύλακες, που λαξεύτηκαν στο δάπεδο προκειμένου οι τροχοί των άμαξων που έμπαιναν στο ιερό, μεταφέροντας εφόδια ή διάφορα υλικά για τις τελετές, να ακολουθούν μια καθορισμένη πορεία, ακριβώς στο μέσο της εισόδου, ώστε να αποφεύγονται οι ζημιές από τυχόν προσκρούσεις των αξόνων των τροχών στα πλαίσια της θύρας³⁷⁰ (εἰκ. 43, πίν. 39). Οι αύλακες αυτές απέχουν μεταξύ τους κατά 1.40 μ., διάσταση την οποία διαπιστώσαμε και στις αύλακες του κεντρικού διαδρόμου του χτισμένου αρχικά στη θέση αυτή κλασικού προπύλου της Δήμητρας και της Κόρης (βλ. πλ. σ. 67 και σημ. 224) (πίν. 27).

Το έσωτερικό προστώο του Προπύλου διαφέρει μορφολογικά από το εξωτερικό. Έδω δημιουργείται ένας στεγασμένος χώρος με μαρμάρινη επίπεδη φατνωματική οροφή, την οποία στήριζαν άντι κιόνων δύο κολοσσιαίες Καρυάτιδες³⁷¹ (εἰκ. 46).

369. Θα θυμίσουμε ότι κατά την ίδια αποστολή ο συνεργάτης του Bedford, J.P. Gandy, που μελέτησε το ναό της Προπυλαίας Ἀρτέμιδος στην Ἐλευσίνα, υπέπεσε επίσης σε σφάλμα, κυρίως από κακή έρμηνεία των εύρημάτων, με αποτέλεσμα να παρουσιάζει το ναό ως διπλό ἐν παραστάσι, ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ ἀμφιπρόστυλου (βλ. σχετ. Α. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἐλευσινιακά* 209 κέ.).

370. Σχετικά με τη χρησιμότητα και τη λειτουργία των αὐλάκων, διατυπώθηκαν στο παρελθόν διάφορες θεωρίες. Ὁ ΦΙΛΙΟΣ (*Ἐλευσίς* 84) υποστήριξε ότι οἱ αὐλακες αὐτὲς μπορεῖ νὰ γίνων γιὰ τὴν ἔκροη τῶν ὑδάτων ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ πρὸς τὰ ἔξω, ἢ γιὰ νὰ εἰσέρχονται ἄμαξες ἢ κάρα στὸ τέμενος. Τὴν ἀποψη περὶ τῆς ἔκροης τῶν ὑδάτων ὑποστήριξε στὴ συνέχεια ὁ LIBERTINI (δ.π. 203) καὶ πιὸ πρόσφατα ὁ ΜΥΛΩΝΑΣ (δ.π. 158, 159). Στὴν ἀποψη αὐτὴ ὁδηγήθηκαν κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ αὐλακες αὐτὲς δὲ συνεχίζονται στὸ δάπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ προστώου. Ὑπάρχουν μόνο κατὰ μῆκος τοῦ ἐλαφρὰ ἐπικλινούς κεντρικοῦ διαδρόμου τοῦ ἐξωτερικοῦ προστώου καὶ διακόπτονται στὴ θύρα. Τὸ ἐσωτερικὸ ὅμως προστώο, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι στεγασμένο καὶ συνεπὶς δὲν πέφτουν νερὰ στὸ δάπεδο, ὥστε νὰ χρειαστεῖ νὰ ἐφαρμόσουν τὴν ἀνορθόδοξη ἄλλωστε λύση, νὰ λαξεύσουν δηλαδὴ τὶς δύο αὐλακες, γιὰ νὰ ἀπομακρύνουν διὰ μέσου τοῦ ἐξωτερικοῦ προστώου τὰ ὀμβρὰ ὕδατα, πού ἔτσι θὰ λίμνιζαν ἀκριβῶς στὴν πρόσοψη τοῦ κτιρίου. Ἐξάλλου, γιὰ τὴν παροχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων, πού ἔρεαν με ὀρμὴ ἀπὸ τὴν ἀνηφορικὴ πομπικὴ ὁδὸ ἀπὸ τὸ Τελεστήριο πρὸς τὰ Προπύλαια, ἀργότερα κατασκευάστηκε με ψημένα τοῦβλα μεγάλος ἀποχετευτικὸς ἀγωγὸς πού, περνώντας ἐξωτερικὰ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῶν Μικρῶν Προπυλαίων, μετέφερε τὰ ὕδατα στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ. Τὸ μαρμάρινο φρεάτιο τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ ὑπάρχει ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ θέση του, κοντὰ στὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τῆς κρηπίδας τῶν Μικρῶν Προπυλαίων. Τέλος, ἡ ἀποψη τοῦ ΜΥΛΩΝΑ (δ.π. 158) ὅτι οἱ αὐλακες αὐτὲς διακόπτονται ἀπότομα καὶ δὲν ὑπάρχουν ἴχνη ἀπὸ ρόδες στὸ ὑπόλοιπο δάπεδο, δὲν εἶναι ὀρθή. Τὰ ἴχνη αὐτὰ ὑπάρχουν, ἀπλῶς δὲν εἶναι τόσο ἔντονα ὅσο οἱ τεχνητὰ λαξευμένες γιὰ τὸ λόγο πού ἀναφέραμε αὐλακες.

371. Ὁ HÖRMANN ὑποστήριξε στὴ μελέτη του (δ.π. πίν. 19, 21, 22, 23, 24, 36) ὅτι οἱ Καρυάτιδες αὐτὲς κατέλαβαν δύο διαδοχικὲς θέσεις στὸ κτίριο. Ἀρχικὰ ἦταν τοποθετημένες σὲ μεγαλύτερη ἀπόσταση μεταξύ τους καὶ σὲ ἐπαφὴ με τὸν ἐγκάρσιο θυραῖο τοῖχο. Ἀργότερα χτίστηκαν οἱ παραστάδες, οἱ Καρυάτιδες ἀπομακρύνθηκαν ἀπὸ τὸν τοῖχο, ἐνῶ μίκρυνε καὶ ἡ ἀπόσταση μεταξύ τους (δ.π. πίν. 26, 27, 28, 29, 30, 36). Ὁ DINSMOOR (δ.π. 286 σημ. 1) ἄσκησε κριτικὴ στὴν παραπάνω θεωρία καὶ ἀπέρριψε τὴν πρώτη θέση τῶν Καρυατίδων πού δέχεται ὁ Hörmann, θεωρώντας τὴ φάση αὐτὴ ἀνύπαρκτη, τὴ δὲ πιθανολογούμενη πρώτη διάταξη τῶν Καρυατίδων, γελοία. Ἐπίσης ἀμφισβήτησε καὶ τὴν ὑπαρξὴ τῆς ὀριζόντιας οροφῆς τῆς Β' φάσης, ἡ ὁποία κάλυπτε τὸ ἐσωτερικὸ προστώο. Ἀντ' αὐτῆς, προτείνει τὴν ὑπαρξὴ θριγκοῦ καὶ ἀετώματος στὴ μορφή τοῦ ἐξωτερικοῦ δικιόνιου προστώου. Ἀξίζει ἐπίσης νὰ προσθέσουμε

Εἰκ. 46. Μικρὰ Προπύλαια. Ἀναπαράσταση τῶν δύο οἰκοδομικῶν φάσεων τοῦ ἐσωτερικοῦ προστώου, κατὰ τὸν H. Hörmann.

Ἐκατέρωθεν τῶν βάσεων τῶν Καρυατίδων ὑπῆρχε ἀρχικὰ ἀπὸ μία κρήνη καὶ τὸ νερό τους ἔπεφτε σὲ δύο ἀβαθεῖς λεκάνες, στὸ δάπεδο τοῦ Προπύλου³⁷². Οἱ κρήνες αὐτὲς καταργήθηκαν, ὅταν ἀργότερα στὴ θέση τους ἀνοίχτηκαν στὸν ἐγκάρσιο τοῖχο δύο ἀκόμα θύρες³⁷³. Ἡ μετασκευὴ αὕτῃ πιθανότατα συντελέστηκε τὸ 2ο αἰ. μ.Χ., ὅταν στὴ θέση τοῦ Βόρειου Πυλῶνα κατασκευάστηκαν τὰ Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ μαζικὴ διέλευση τῆς πομπῆς τῶν μυστῶν ἀπὸ τὶς πέντε θύρες τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ ὁ συνωστισμὸς ποὺ φαίνεται ὅτι θὰ ἐδημιουργεῖτο στὴ μικρὴ αὐλὴ μπροστὰ στὸ ρωμαϊκὸ Πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης, ἔκαναν ἀναγκαίᾳ τὴ μετατροπὴ στὸ ἀρχικὸ σχέδιο τοῦ Προπύλου, μὲ τὴ διάνοιξη τῶν δύο αὐτῶν πλευρικῶν θυρῶν.

ὅτι οἱ ἀρχιτεκτονικὲς αὐτὲς ιδιομορφίες ποὺ συναντῶνται στὰ Μικρὰ Προπύλαια, εἶχαν ὀδηγήσει τὸν Stevens νὰ ὑποθέσει ὅτι τὰ προπύλαια αὐτὰ ἀκολούθησαν κάποιο ἄγνωστο σ' ἐμᾶς κλασικὸ παράδειγμα, ποὺ ἴσως νὰ ἦταν καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ πρόπυλο στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη, ποὺ ὀδηγοῦσε στὴν αὐλὴ, μπροστὰ στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ Παρθενῶνα (G.P. STEVENS, *The Periclean Entrance Court*, *Hesperia* V, 1936, 478 καὶ εἰκ. 34).

372. HÖRMANN, ὁ.π. πίν. 26, 27, 28.

373. LIBERTINI, ὁ.π. 206 καὶ HÖRMANN, ὁ.π. πίν. 31, 32, 33.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΕΛΕΥΣΙΝΙΑΚΟΥ ΙΕΡΟΥ ΣΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

Ἐλευσινίοις δὲ ἔστι μὲν Τριπτολέμου ναός, ἔστι δὲ προφυλαίης Ἀρτέμιδος καὶ Ποσειδῶνος πατρός, φρέαρ τε καλούμενον Καλλίχορον, ἔνθα πρῶτον ἑλευσινίων αἱ γυναῖκες χορὸν ἔστησαν καὶ ἦσαν ἐς τὴν Θεόν. Τὸ δὲ πεδίον τὸ Ῥάριον σπαρῆναι πρῶτον λέγουσι καὶ πρῶτον αὐξῆσαι καρπούς, καὶ διὰ τοῦτο οὐλαῖς ἐξ αὐτοῦ χρῆσθαι σφισι καὶ ποιεῖσθαι πέμματα ἐς τὰς θυσίας καθέστηκεν. Ἐνταῦθα ἄλλως καλουμένη Τριπτολέμου καὶ βωμὸς δέικνυται· τὰ δὲ ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἱεροῦ τό τε ὄνειρον ἀπεῖπε γράφειν, καὶ τοῖς οὐ τελεσθεῖσιν, ὁπόσων θέας εἵργονται, δῆλα δῆπου πυθέσθαι μετεῖναι σφισιν.

(ΠΑΥΣ. Ι, 38, 6)

Τὸ παραπάνω ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν περιήγηση τοῦ Πausανία στὴν Ἀττικὴ ἀποτελεῖ τὴ μοναδικὴ περιγραφὴ τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ, ἡ ὁποία διασώθηκε ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Ἡ συνοπτικὸ-τατὴ αὐτὴ ἀναφορὰ στὰ μνημεῖα ποὺ βρισκόντουσαν μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο του, ἐλάχιστα βοηθᾷ στὸ νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἔστω ἀμυδρὴ εἰκόνα τῆς μορφῆς ποὺ παρουσίαζε ὁ χώρος κατὰ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ περιηγητῆ ἐκεῖ, περὶ τὸ 160 μ.Χ.³⁷⁴.

Βεβαίως σήμερα γνωρίζουμε ἐπακριβῶς τὴν τοπογραφία τῆς ἐξωτερικῆς αὐτῆς αὐλῆς, ὕστερα ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές καὶ τὸν καθαρισμὸ τῆς περιοχῆς, ποὺ ἄρχισε τὸ 1882 ἀπὸ τὸ Δημήτριο Φίλιο³⁷⁵ καὶ ὁλοκληρώθηκε ἀργότερα μὲ τὶς ἐρευνες τῶν Κ. Κουρουνιώτη καὶ Ι. Τραυλοῦ³⁷⁶. Μὲ τὴν ὁλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἀποκαλύφθηκε ἕνας χώρος, ἔκτασης 2.500 μ² περίπου, ποὺ εἶναι ὁλόκληρος στρωμένος μὲ μεγάλες, ὀρθογώνιες κατὰ κανόνα, πώρινες πλάκες. Ἡ πλακόστρωτη αὐτὴ αὐλὴ, μὲ τὰ κτίσματα καὶ τοὺς βωμούς τῆς, ἐλάμπρυνε τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης καὶ ἀποτελέσε ἕνα μεγαλοπρεπὲς μνημειακὸ σύνολο ρωμαϊκῆς ἔμπνευσης, ἀντάξιο τῆς τεράστιας αἰγλῆς ποὺ εἶχε προσλάβει τὸ ἱερὸ κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (εἰκ. 47).

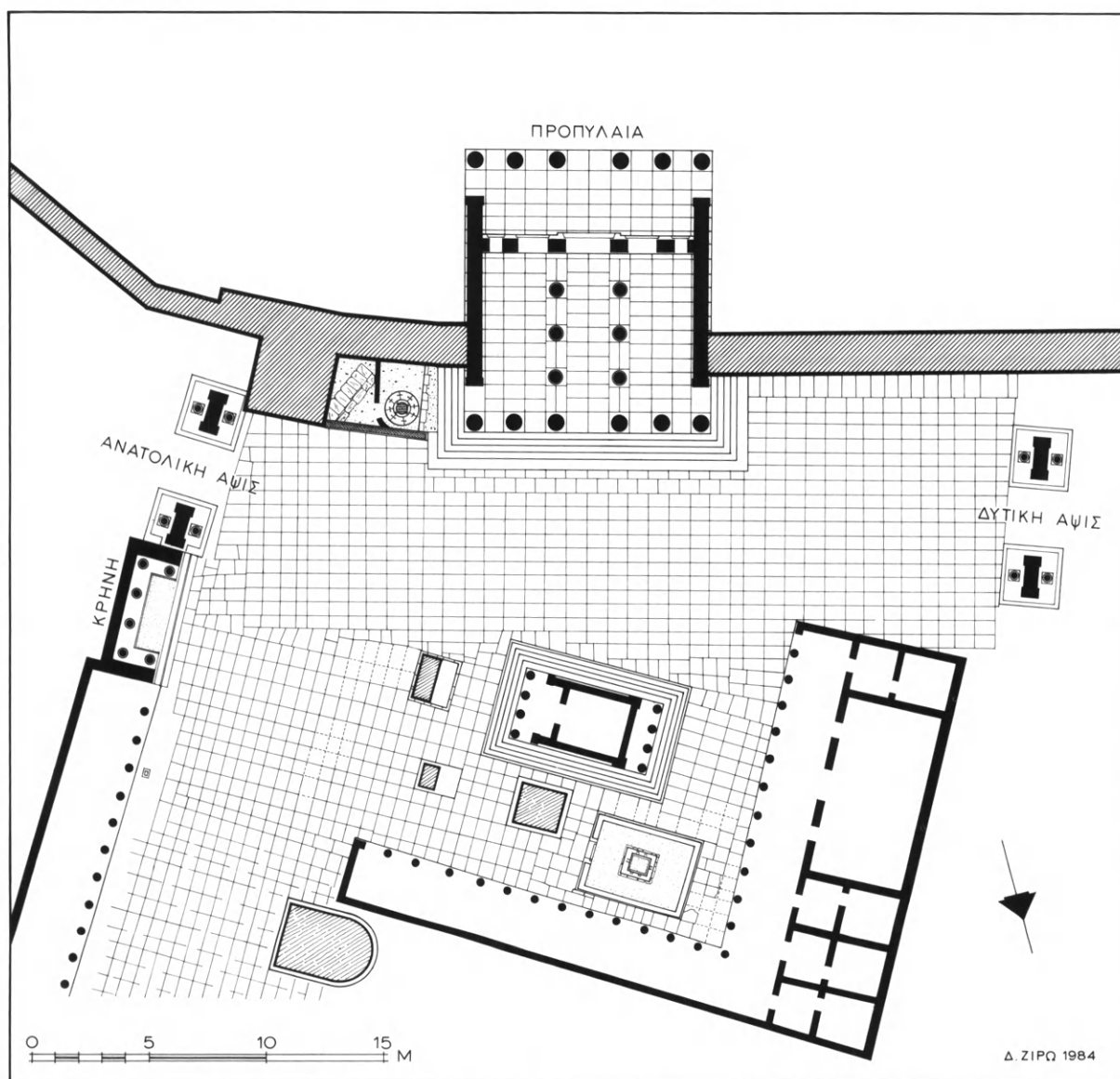
Η ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ

Ἡ αὐλὴ πλαισιώνεται ἀπὸ μιὰ σειρὰ κτιρίων, ποὺ ὀρίζουν καὶ τὴν ἔκτασή τῆς, ἐνῶ τὸ ἀκανόνιστο σχῆμα τῆς ἔχει προκύψει ἀσφαλῶς ἀπὸ τὴν προϋπαρξὴ παλαιότερων κτισμάτων στὴν περιοχή.

374. Τὸ πρῶτο βιβλίον τοῦ Πausανία, τὰ Ἀττικά ἢ Ἀττικὴ συγγραφή, ὅπως ὁ ἴδιος τὸ τιτλοφορεῖ, γράφτηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνέγερση στὴν Ἀθήνα τοῦ Ὡδείου τοῦ Ἡρώδῃ, δηλαδὴ λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 161 μ.Χ. Ἡ πληροφορία αὐτὴ δίδεται ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν περιηγητῆ, ὁ ὁποῖος στὰ Ἀχαϊκά (Ζ, 20, 6), περιγράφοντας τὸ Ὡδεῖο τῶν Πατρῶν, τὸ συγκρίνει μὲ τὸ Ἡρώδειο Ὡδεῖο τῆς Ἀθήνας, πού, ὅπως λέει, παρέλειψε νὰ τὸ ἀναφέρει στὰ Ἀττικά του, διότι εἶχε περατώσει τὴ συγγραφὴν τοῦ πρὶν ἀρχίσει ὁ Ἡρώδῃς τὴν κατασκευὴ τοῦ οἰκοδομήματος αὐτοῦ.

375. ΠΑΕ 1888, 26 καὶ 1892, 33-34.

376. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι, ΠΑΕ 1938, 36-40 σχ. Ι· Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι, ΠΑΕ 1953, 76 καὶ πίν. Ι.

Εικ. 47. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ.

Στὸ βορειοανατολικὸ ἄκρο τῆς αὐλῆς καταλήγει ἡ Ἱερὰ Ὁδός, πὺρ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔχει πλ. 20 μ. καὶ ἦταν πλακοστρωμένη κατὰ παρόμοιο τρόπο μὲ τὴν πλατεῖα. Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς πλατεῖας ἀποτελεῖ προέκταση τῆς Ἱερᾶς Ὁδοῦ καὶ ὀρίζεται ἀπὸ μία ἀνοικτὴ στοά, μία κρήνη³⁷⁷ (εἰκ. 48) καὶ μία θριαμβικὴ ἀψίδα³⁷⁸, μέσω τῆς ὁποίας δρόμος ὁδηγοῦσε σὲ μιὰ περιοχὴ ἔκτος

377. Ἡ κρήνη αὕτη ἔχει μελετηθεῖ καὶ ἀναπαρασταθεῖ ἀπὸ τὸν Α. ΟΡΛΑΝΔΟ, Ἡ κρήνη τῆς Ἐλευσίνος, *Classical Studies presented to Ed. Capps* (Princeton N.J. 1936) 290 εἰκ. 9, 292 εἰκ. 10.

378. Ἡ ἀψίδα ἀποκαλύφθηκε ἀπὸ τὸ Δ. Φίλιο κατὰ τὶς ἀνασκαφὲς τοῦ 1887. Ἀπὸ τὰ ἀνευρεθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη καὶ τὴ διπλὴ πάνω στὸ ἐπιστύλιο ἐπιγραφὴ, ὁ Dörpfeld ἐξέφρασε τὴ γνώμη ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ τὴν ἀψίδα πὺρ εἶχαν ἀφιερῶσει οἱ Πανέλληνες στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸ κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του στὴν Ἀθῆνα, τὸ 130 μ.Χ. (τοῖν θεοῖν καὶ τῷ Αὐτοκράτορι οἱ Πανέλληνες) (ΠΑΕ 1887, 53-54 σημ. 1). Ὁ Ἀδριανὸς βέβαια δὲν ἐπισκέφτηκε τὴν Ἀθῆνα γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 130 μ.Χ., ἀλλὰ πολλὰ χρόνια πρὶν τὴν ἀνοδό του στὸ θρόνο, ἐνῶ τὸ 112 μ.Χ. εἶχε λάβει τὸν τίτλο τοῦ ἐπώνυμου ἄρχοντα. Ὅσο γιὰ τοὺς Πανέλληνες τῆς ἐπιγραφῆς, ἀποτελοῦν τὰ μέλη τῆς Συνόδου τὴν

τῶν τειχῶν, μὲ λουτρά, ξενῶνες καὶ ταβέρνες (εἰκ. 47, πίν. 41α). Ἡ νότια πλευρὰ τῆς αὐλῆς ὀρίζεται ἀπὸ τὸν ὀχυρωματικὸν περίβολο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἐνῶ στὴ θέση τοῦ Βόρειου Πυλῶνα ἀνεγέρθησαν τὰ Μεγάλα Προπύλαια, ἀντίγραφο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ (πίν. 40α). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς χτίστηκε δευτέρη θριαμβικὴ ἀψίδα, ὁμοία μὲ τὴν πρώτη³⁷⁹, καὶ οἱ δύο ἀντίγραφα τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα³⁸⁰ (εἰκ. 49, πίν. 41β). Διαμέσου τῆς δευτέρας αὐτῆς ἀψίδας, δρόμος ὁδηγοῦσε στὶς «Ἀστυδε» πύλες. Ἐνα στῳικὸ κτίριο σχήματος Γ ὄριζε τὴν ὑπόλοιπὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς αὐλῆς, καθὼς καὶ τὴ βόρεια μέχρι τὴν Ἱερὰ Ὀδὸν³⁸¹ (εἰκ. 51, 52, πίν. 44α). Ἀπέναντι ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια καὶ μπροστὰ στὶς στοᾶς τοῦ παραπάνω κτιρίου, χτίστηκε ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος³⁸² καὶ τοῦ Ποσειδῶνος Πατρός (εἰκ. 50, πίν. 40β), θέσεις βωμῶν, βάθρων ἀγαλμάτων καὶ ἡ ἐσχάρα³⁸³ (εἰκ. 51, 52, πίν. 42).

Ἀπὸ τὴ διάταξη τῶν κτιρίων τῆς αὐλῆς εἶναι σαφές ὅτι ἡ σύνθεσή της ἀκολουθεῖ δύο κύριους ἄξονες, αὐτὸν κατὰ μῆκος τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ καὶ τὸν διερχόμενο ἀπὸ τὸ Βόρειο Πυλῶνα, κάθετο στὸ τεῖχος τῆς ὀχύρωσης τοῦ ἱεροῦ³⁸⁴. Ὁ πρῶτος, αὐτὸς τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ, ἀποτελέσει καὶ τὸν κατεξοχὴν ἄξονα τῆς σύνθεσης τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν κτιρίων τῆς αὐλῆς, πλὴν τῶν Μεγάλων Προπυλαίων πού, ἐφόσον ἀντικατέστησαν τὸ Βόρειο Πυλῶνα, χτίστηκαν μὲ τὸν κατὰ μῆκος

ὁποία ἱδρυσε ὁ Ἀδριανὸς κατὰ τὸ ἀμφικτυονικὸ πρότυπο τὸ 131/132 μ.Χ., προκειμένου νὰ καταστήσει τὴν Ἀθήνα πνευματικὸ καὶ θρησκευτικὸ κέντρο. Τὰ Πανελλήνια τελούνταν περιοδικά, περιελάμβαναν ἀγῶνες καὶ συνδέονταν μὲ τὸ νεοανεγερθέντα τότε ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διός (Α. ΚΟΚΚΟΥ, Ἀδριανεια ἔργα εἰς τὰς Ἀθήνας, *ΑΔ* 25, 1970, Μελέται 157 κέ.; GLEN WARREN BAVERSOOK, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ΣΤ'* (Ἀθήναι 1976) 135, 136· SUZAN WALKER, *The Architecture of Hadrianic Athens and the Panhellenion*, *12ο Διεθνὲς Συνέδριο Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας* (Ἀθήναι 1983) Περιλήψεις ὁμιλιῶν 196· Α. J. SPAWFORTH-S. WALKER, *The World of the Panhellenion*, *JRS* LXXV, 1985, 78 κέ.).

Ἡ κατασκευὴ τῶν ἀψίδων πιθανὸν νὰ προγραμματίστηκε ταυτόχρονα μὲ τὰ κτίσματα τῆς πλατείας, πού ἀποτελοῦν ἀδριανειαὶ σύλληψης ἔργο. Ἡ ἀποπεράτωσή τους ὁμως εἶναι βέβαιο ὅτι ἐγινε ἀργότερα, μετὰ τὴν κατασκευὴ τῆς κρήνης, ἴσως κατὰ τὴ διάρκεια ὀλοκλήρωσης τῶν ἐργασιῶν στὰ Μεγάλα Προπύλαια, μὲ τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ὁμοιότητες στὴν κατεργασία τοῦ μαρμάρου. Γιὰ τὰ τεκμήρια πού ἐπιβεβαιώνουν τὴ μεταγενέστερη κατασκευὴ τῆς ἀψίδας, βλ. I. E. ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ἡ κρήνη τῆς Νέας Μονῆς, *ΑΔ* 26, 1971, Χρον., 486 σημ. 2.

379. Ἡ δευτέρη αὐτῆς ἀψίδα ἐπισημάνθηκε ἐπίσης ἀπὸ τὸ Δ. Φίλιο, τὸ 1888. Στὸ ἐπιστύλιο ἔφερε ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή, ὁμοία μὲ τῆς πρώτης ἀψίδας (*ΠΑΕ* 1888, 25). Ἐπίσης γιὰ τὶς πλευρικὰς αὐτὲς ἀψίδες, βλ. καὶ I. ΤΡΑΥΛΟΥ, Μελέτη πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου Ἑλευσίνος, *ΑΔ* 17, 1961/2, Β', 46-47.

380. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, *Ἑλευσίς-Ὀδὸς* 26 καὶ MYLONAS, *Eleusis* 166-167.

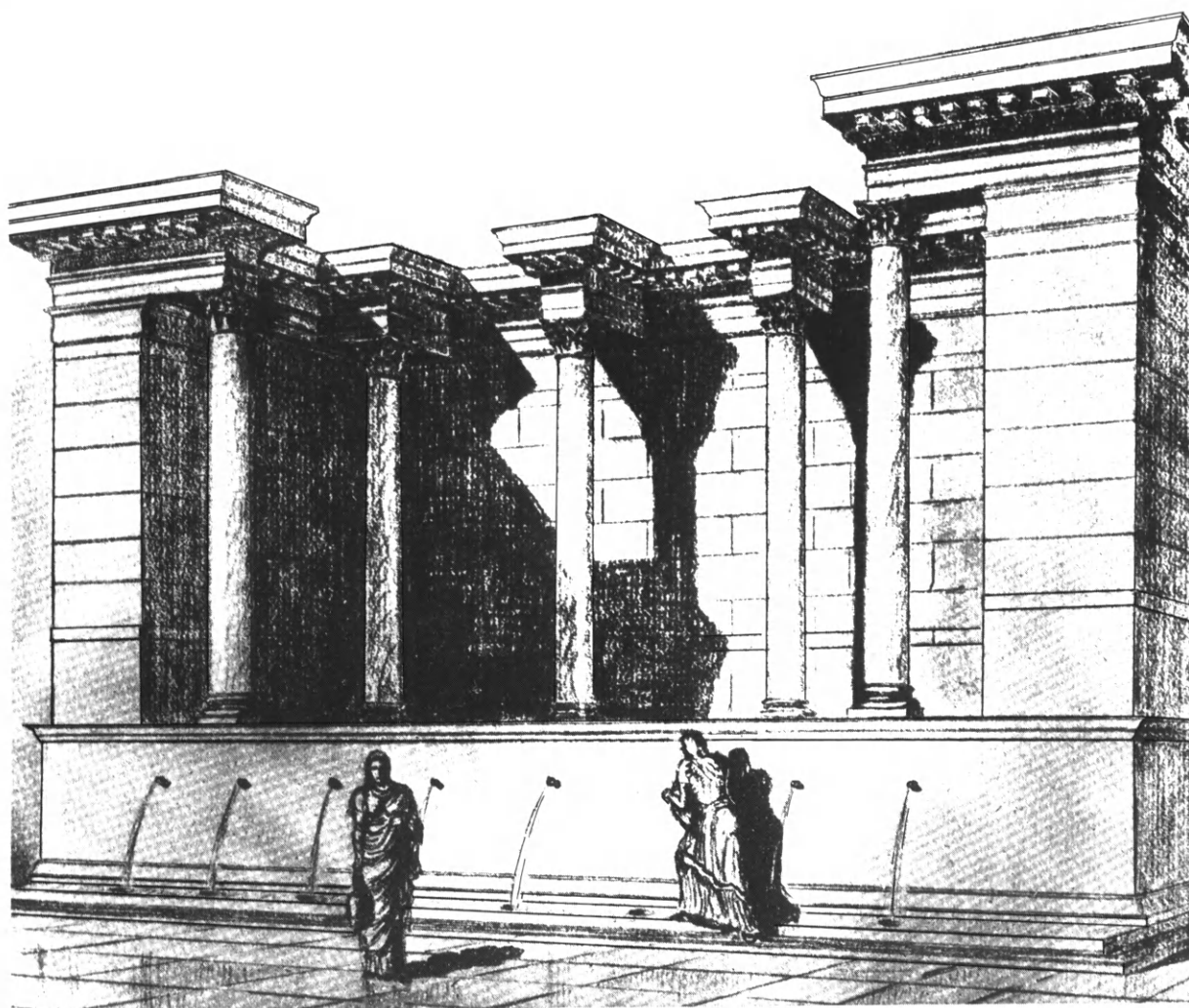
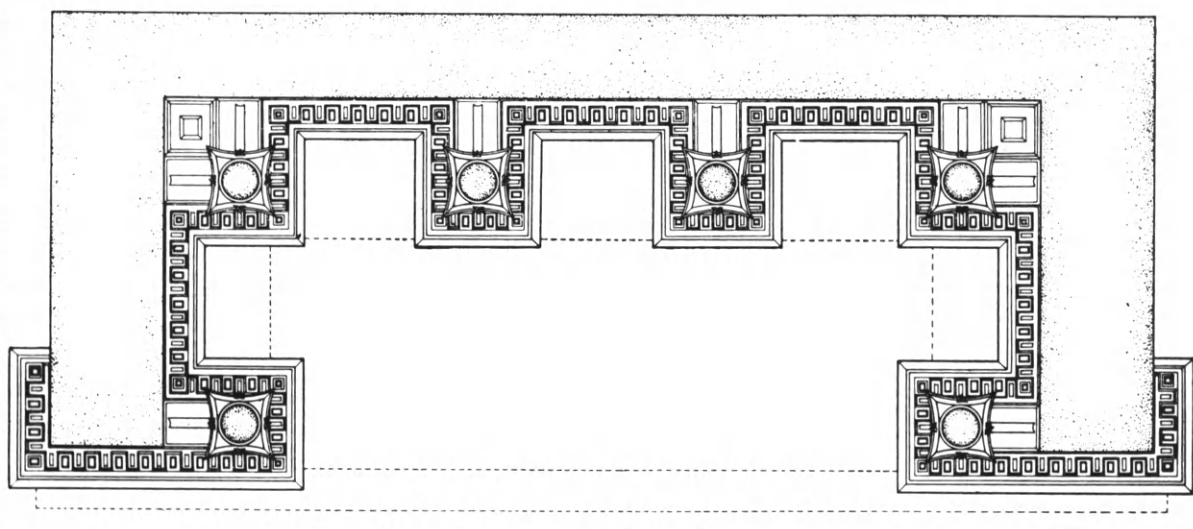
381. Παλαιότερα πιστευόταν ὅτι ἡ αὐλὴ ἔκλεινε στὶς τρεῖς πλευρὰς τῆς μὲ ἀπλὸ περίβολο (Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ὅ.π. 26). Ὁ I. ΤΡΑΥΛΟΣ τὸ 1953 ἔσκαψε τὸν ὅριον καὶ διαπίστωσε γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ὑπαρξὴ τῶν στοῶν (*ΠΑΕ* 1955, 76 πίν. 1).

382. Ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος μελετήθηκε κατὰ τὴ δευτέρη ἀποστολὴ τῶν Dilettanti τὸ 1814, ἀπὸ τὸν John Gandy. Τὰ ἐρεῖπιά του, κατὰ ἓνα τμήμα τοὺς καλυμμένα ἀπὸ δύο νεότερες κατοικίες, δὲν ἐρευνήθηκαν πλήρως. Ἐτσι, ὁ ναὸς ἀναπαραστάθηκε ὡς διπλὸς ἐν παραστάσι καὶ γιὰ ἓνα καὶ πλέον αἰῶνα ἀποτελέσει τὸ μοναδικὸ παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου ναοῦ σὲ ὅλα τὰ ἐγχειρίδια ἱστορίας τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς ἦταν ἄγνωστος καὶ στὸ Βιτρούβιο ἀκόμα. Ὁ Α. Ὁρλάνδος, τὸ 1920, μελέτησε ἐκ νέου τὰ καθαρισμένα πλέον ἐρεῖπια καὶ ἀπέδειξε μὲ ἀδιάψευστα στοιχεῖα ὅτι ὁ ναὸς ἦταν δωρικοῦ ρυθμοῦ τετρακίονιος ἀμφιπρόστυλος. Ἡ ἀπουσία, συνεπῶς, παραδείγματος ναοῦ διπλοῦ ἐν παραστάσι ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ τύπος αὐτὸς εἶναι ἀνύπαρκτος, οὐδέποτε ἐφαρμόστηκε σὲ ναοὺς χωρὶς περίσταση, ἡ δὲ χρῆσις του περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὸ ἐσωτερικὸν περιπτέρων ναῶν, καθὼς καὶ στὰ πρόπυλα (βλ. σχετ. DILETTANTI, *Attica* κεφ. V καὶ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Ἑλευσινιακά* 209 κέ.).

383. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὅ.π. 28-29 καὶ MYLONAS, ὅ.π. 168-170.

384. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, ἡ σύνθεσις τῆς ἀγορᾶς τῆς Κορίνθου ἔχει ἀκολουθήσει δύο κύριους ἄξονες. Μετὰ τὴν καταστροφὴ τῆς πόλεως τὸ 146 π.Χ., ἄρχισε ἡ ἀνακατασκευὴ τῆς σὲ νέα βάση ἀπὸ τὸν Καίσαρα τὸ 44 π.Χ. καὶ ὀλοκληρώθηκε κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους (2ο αἰ. μ.Χ.). Ἐδῶ, στὸν κυρίως ὁριζὸν τῆς ἀγορᾶς, τὸ ὀρθογώνιο σχῆμα τῆς ἀκολουθεῖ τὴν ἐλληνιστικὴν διάταξιν, μὲ τὸν κύριον ἄξονα τῆς παράλληλον πρὸς τὸν ἄξονα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος, πού βρίσκεται λίγο βορειότερα. Μία ὁμάδα ὁμως κτιρίων, πού ὀρίζουν τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ ἀνδῆρου τοῦ ναοῦ, δὲν ἀκολουθοῦν τὸν παραπάνω ἄξονα, ἀλλὰ αὐτὸν τῆς ὁδοῦ πρὸς τὸ Λέχαιο, πού κατέληγε στὴν ἀγορὰ. Γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Κορίνθου βλ. R. L. SCRANTON, *Corinth* I 3 (Princeton 1951).

ΚΡΗΝΗ ΕΛΕΥΣΙΝΟΣ

Εικ. 48. Ἡ κρήνη τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς. Ἀναπαράσταση Α. Ὁρλάνδου.

ἄξονά τους κάθετο στὰ τείχη. Ὁ παραπάνω κανόνας ἐφαρμόστηκε βεβαίως καὶ στὴν πλακόστρωση τῆς αὐλῆς, μὲ μεγαλύτερη ὅμως ἐλευθερία. Ἐτσι, παράλληλα μὲ τὸν κατὰ μήκος ἄξονα τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ, στρώθηκαν οἱ πλάκες μέχρι τὸ μέσο τῆς κρήνης καὶ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἡ ὑπόλοιπη πλατεία στρώθηκε μὲ τοὺς ἄρμους τῆς πλακόστρωσης παράλληλους στὴν κρηπίδα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων (εἰκ. 47, πίν. 43α). Στὴ συνάντηση τῶν δύο διαφορετικῆς κατεύθυνσης τμημάτων τῆς πλακόστρωσης, στὸ μέσο περίπου τῆς αὐλῆς, ἔχουν χρησιμποιηθεῖ διάφορου σχήματος πλάκες, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ σύνδεση (εἰκ. 51, πίν. 43β). Ἀπὸ τὴν ποιότητα τοῦ ὕλικου καὶ τὸν τρόπο ἐπεξεργασίας, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ πλακόστρωση τῆς αὐλῆς ἀνήκει σὲ ἓνα ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε σχεδιάστηκε καὶ ἐκτελέστηκε ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὴ θεμελίωση τῶν ὑπόλοιπων κτιρίων τῆς πλατείας.

Μὲ τὴ συγκεκριμένη διάταξη καὶ τὸ εἶδος τῶν μνημείων ποὺ ἀνεγέρθηκαν μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴ ριζικὴ μετασκευὴ τῆς κύριας φρουριακῆς του πύλης, τὸ Βόρειο Πυλῶνα, σὲ προπύλαια, γίνεται σαφὲς ἡ πρόθεση νὰ ἀποκτήσει τὸ ἱερὸ μιὰ πλούσια καὶ μεγαλοπρεπὴ εἴσοδο, ἀντάξια τῆς φήμης του. Παράλληλα, ἐπιδιώχτηκε ὁ περιβάλλον ἡ ἄλλωστε σαφὴ μνημειακὸ χαρακτήρα, ἀντίληψη τόσο προσφιλή κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους σὲ ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια³⁸⁵, καὶ ἡ ὁποία ἀσφαλῶς ἀπουσίαζε ἀπὸ τὴ λιτὴ φρουριακὴ πύλη ποὺ ἐξυπηρετοῦσε μέχρι τότε τὸ ἱερό.

Γιὰ πρώτη φορὰ λοιπὸν στὴν ἱστορία του, τὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας ἀπέκτησε μιὰ εἴσοδο ποὺ δὲν εἶχε καμία σχέση μὲ τὸν ἀμυντικὸ χαρακτήρα τοῦ ἀρχαίου ὀχυρωματικοῦ περιβόλου. Ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ ἐπῆλθε φυσιολογικά, δεδομένου ὅτι τὸ φρούριο τῆς Ἐλευσίνας δὲν εἶχε πλέον οὐδεμία στρατηγικὴ σημασία γιὰ τὴν ἄμυνα τῆς Ἀθήνας, ἐφόσον ἡ πόλη τῆς Παλλάδας, ὅπως ἄλλωστε καὶ οἱ ὑπόλοιπες ἑλληνικὲς πόλεις, ἐφυσῶν ὑπὸ τὴν προστασία ποὺ τοὺς παρείχαν οἱ ρωμαϊκὲς λεγεῶνες, οἱ ὁποῖες φρόντιζαν γιὰ τὴ διατήρηση τῆς Pax Romana στὰ ἔσχατα σύνορα τῆς αὐτοκρατορίας. Ἡ ἐξασθένηση ὅμως τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου στὴ θέση αὐτὴ, ἐμῆλλε νὰ σταθεῖ μοιραία γιὰ τὴν τύχη τοῦ ἱεροῦ λίγα χρόνια ἀργότερα, μὲ τὴν ἐπιδρομὴ τῶν Κοστοβό-

385. Πολλὰ εἶναι τὰ παραδείγματα ἱερῶν ποὺ ἀνεγέρθηκαν κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀλλὰ καὶ παλαιότερα, στὴν Ἰταλία καὶ στὶς ἐπαρχίες, καὶ τὰ ὁποῖα κοσμήθηκαν μὲ μεγαλοπρεπὴ προαύλια καὶ εἰσόδους. Ἡ μνημειακὴ διάταξη τῶν ἱερῶν αὐτῶν ἔλαβε συγκεκριμένη μορφή στὸ Lazio, περιοχὴ στὰ ΝΑ τῆς Ρώμης, ἥδη ἀπὸ τὸν 1ο αἰ. π.Χ., καὶ ἔχει καταγωγὴ σὲ ἑλληνιστικὰ πρότυπα τῆς Περγάμου, Πριήνης, Μαγνησίας, Λίνδου κ.ἄ. Τὰ κυριότερα παραδείγματα στὸ Lazio, γενικῶς ἀποδιδόμενα στὴν οἰκοδομικὴ δραστηριότητα τοῦ Σύλλα (82-79 π.Χ.), εἶναι τὰ ἱερά τοῦ Jupiter Anxur στὴν Terracina (80 π.Χ. ἢ πρῶτο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. π.Χ. σύμφωνα μὲ νέα χρονολόγηση), τὸ τέμενος τῆς Fortuna Primigenia στὴν Preneste, τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ κορυφαῖα παραδείγματα τῆς ρωμαϊκῆς ἀντίληψης περὶ μνημειακῆς εἰσόδου καὶ διάταξης τῶν κτισμάτων σὲ ἱερὸ τέμενος (80 π.Χ.), καὶ τὸ τέμενος τοῦ Ἡρακλῆ Νικητῆ στὸ Tivoli, τὸ ὁποῖο ἔχει ἐπαναχρονολογηθεῖ στὰ μέσα τοῦ 1ου αἰ. π.Χ.

Κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους ἀνεγέρθηκαν μεγάλα ἱερά μὲ προαύλια καὶ μνημειακὲς εἰσόδους, ἡ τελικὴ σύνθεση τῶν ὁποίων εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς μακροχρόνιας διαδικασίας προσθηκῶν στὸ ἀρχικὸ σχέδιο. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὸ ἱερὸ τέμενος τοῦ Bel στὴν Παλμύρα, ὁ ναὸς τοῦ ὁποίου ἀποπερατώθηκε τὸ 32 μ.Χ., οἱ τρεῖς κατώτερες κιονοστοιχίες τοῦ περιβόλου περὶ τὰ τέλη τοῦ 1ου αἰ., ἡ δυτικὴ κιονοστοιχία ἀπὸ τὸν Ἀδριανὸν ἢ τὸν Ἀντωνίνου Πίο, ἐνῶ τὰ προπύλαια ἀπὸ τὸ Μάρκο Αὐρηλίου ἢ τὸν Κόμμοδο. Ἐπίσης ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος στὰ Γέραςα, μὲ τὸν ἱερὸ περίβολό του, ἴσως ἀδριάνειας ἐποχῆς ἔργο, ἀποπερατώθηκε ἀπὸ τὸν Ἀντωνίνου Πίο, ἐνῶ τὰ προπύλαια προστέθηκαν ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (περὶ τὸ 180 μ.Χ.). Τέλος, στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στὸ Baalbek μὲ τὸ μεγάλο μνημειακὸ προαύλιο μπροστὰ στὸ ναὸ, ἡ κατασκευὴ τοῦ ὁποίου ἄρχισε στὸν 1ο αἰ. μ.Χ. καὶ ἀποπερατώθηκε στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ (πρῶτο μισὸ 2ου αἰ.), ὁ ναὸς τοῦ Βάκχου χτίστηκε ἐπὶ Ἀντωνίνου Πίου, ἐνῶ μέσα στὰ ἐπόμενα ἑκατὸ χρόνια προστέθηκαν τὸ ἐξαγωνικὸ προαύλιο καὶ τὰ μεγαλοπρεπὴ Προπύλαια. Στὴν Ἑλλάδα δὲ λείπουν παραδείγματα ἀρχαίων ἱερῶν ποὺ κοσμήθηκαν μὲ νέες εἰσόδους, ὅπως οἱ Δελφοί, ἐνῶ καὶ ἡ ἀθηναϊκὴ Ἀκρόπολη, ἥδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ἀπέκτησε νέα μεγαλοπρεπὴ μαρμάρινη κλίμακα μπροστὰ στὰ Προπύλαια. Σχετικὰ μὲ τὰ παραπάνω παραδείγματα καὶ τὴ βιβλιογραφία τους, βλ. BOETHIUS, *Early Roman Architecture* 166 κέ· CREMA, *Architectura Romana* 49-58 καὶ 389-400· WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 314-321, 335-336, 354.

κων, την ἄγρια αὐτὴ φυλὴ τῆς Σαρματίας, ποὺ εἰσέβαλαν τὸ 170 μ.Χ. στὴν Ἀττικὴ καὶ κατέστρεψαν τὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας πυρπολώντας τὸ Τελεστήριο³⁸⁶.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΚΤΙΣΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ – ΤΟ ΣΧΕΔΙΟ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

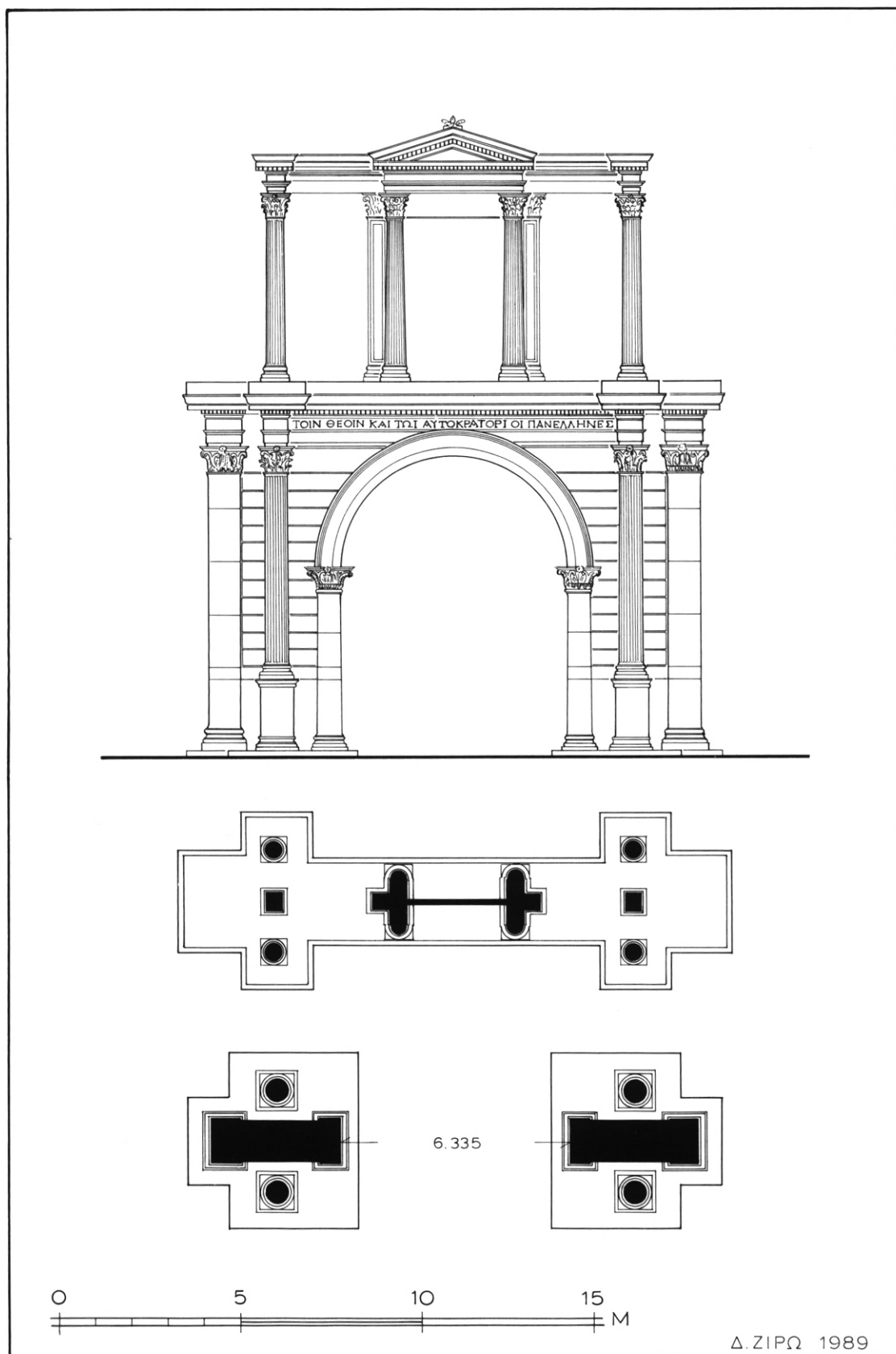
Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς πλατείας καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς πλακόστρωσης χρειάστηκε νὰ ἐκτελεστούν μιὰ σειρὰ ἔργων στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλώνα. Ὅλη ἡ περιοχὴ ὑπερυψώθηκε κατὰ 1.33 μ., κάτι τὸ ὁποῖο εὐκόλα μπορεῖ νὰ διαπιστωθεῖ μὲ μέτρηση ἀπὸ τὴ στάθμη τῆς πλακόστρωσης τοῦ Καλλιχόρου φρέατος. Γιὰ νὰ μὴν καλυφθεῖ τὸ ἀρχαῖο φρέαρ καὶ οἱ κύκλοι τοῦ προστομιαίου του, κατασκευάστηκε ἀναλημματικὸς τοῖχος πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς αὐλῆς, μεταξὺ τοῦ πύργου K₂₀ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς κρηπίδας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Ἐπίσης, ἀναλημματικὸς τοῖχος κατασκευάστηκε καὶ πρὸς τὴν πλευρὰ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, προκειμένου νὰ συγκρατηθεῖ τὸ χυτὸ κονίαμα τοῦ πυρήνα τοῦ θεμελίου. Γιὰ τὴν κατασκευὴ τῶν ἀναλημματικῶν αὐτῶν τοίχων χρησιμοποίησαν διάφορο ὕλικό, κροκαλοπαγεῖς λίθους καὶ πώρους ἀπὸ ἄλλα κτίρια, ὅπως καὶ τρεῖς ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοίχου τοῦ φρέατος. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὸ φρέαρ παρέμεινε ἐλεύθερο καὶ ὁρατό, μέσα στὸ μικρὸ τετράπλευρο χῶρο ὅπου περιορίστηκε. Πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς αὐλῆς ἴσως νὰ ὑπῆρχε χαμηλὸ συμπαγὲς πώρινο στηθαῖο, χτισμένο πάνω σὲ βαθμίδα ἀπὸ μάρμαρο Ὑμηττοῦ, ἡ ὁποία σώζεται στὴ θέση της σὲ ὅλο τὸ μῆκος της. Ἡ πρόσβαση πρὸς τὸ φρέαρ γιὰ τίς ἐκάστοτε τελετουργικὲς ἀνάγκες, πιστεύω ὅτι γίνονταν πλέον μὲ ξύλινη μικρὴ κλίμακα, τοποθετημένη στὸ σημεῖο σύνδεσης τῆς πλευρικῆς κρηπίδας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων μὲ τὸ Τεῖχος τῆς Ὑποδοχῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ.

Ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ βάθρου καὶ τῆς κρηπίδας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ἐντοπίστηκαν σημαντικὰ στοιχεῖα ποὺ βοηθοῦν στὴν ἀκριβέστερη χρονολόγηση τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς καὶ τῶν κτισμάτων της. Μετὰ ἀπὸ ἀκριβεῖς μετρήσεις, διαπιστώσαμε ὅτι ἡ διάταξη τῶν ἁρμῶν τῶν λίθων τῆς κρηπίδας εἶναι σὲ ἄμεση καὶ ἁρμονικὴ σχέση μὲ τὴ διάταξη τῶν ἁρμῶν τῆς πλακόστρωσης τῆς αὐλῆς, οἱ ὁποῖοι ξεκινοῦν κάθετα ἀπὸ τὴν κρηπίδα. Ἐπίσης, παρατηρήσαμε ὅτι οἱ διαμήκεις ἁρμοὶ τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου τῶν Προπυλαίων, προεκτεινόμενοι νοερά, ὅλοι ἀνεξαιρέτως συμπίπτουν μὲ τοὺς ἁρμούς τῆς πώρινης πλακόστρωσης τῆς αὐλῆς στὸ τμήμα ποὺ ἐκτείνεται μπροστὰ ἀπὸ τὴ μνημειακὴ εἴσοδο (εἰκ. 47, πίν. 55). Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς ἀποτελοῦν ἰσχυρὰ καὶ ἀδιαμφισβήτητα τεκμήρια, ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι τὰ Μεγάλα Προπύλαια καὶ ἡ πλακόστρωση τῆς αὐλῆς ἀνήκουν σὲ ἓνα ἐνιαῖο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ποὺ ἐκτελέστηκε σὲ ὅλη του τὴν ἑκταση ταυτόχρονα μὲ τὸ ναὸ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα τῆς αὐλῆς. Ἐκ πρώτης ὁμως ὥψεως, αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἔρχεται σὲ ἀντίφαση μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Πausanias, ὁ ὁποῖος ἐνῶ διαπιστώνει τὴν ὕπαρξιν τοῦ ναοῦ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος, δὲν κάνει καμία ἀναφορὰ στὰ ἴδια τὰ Προπύλαια, τὰ ὁποῖα ὁμως ἔμμεσα μὲ τὴν παραπάνω προσωνομία ὑποδηλώνει.

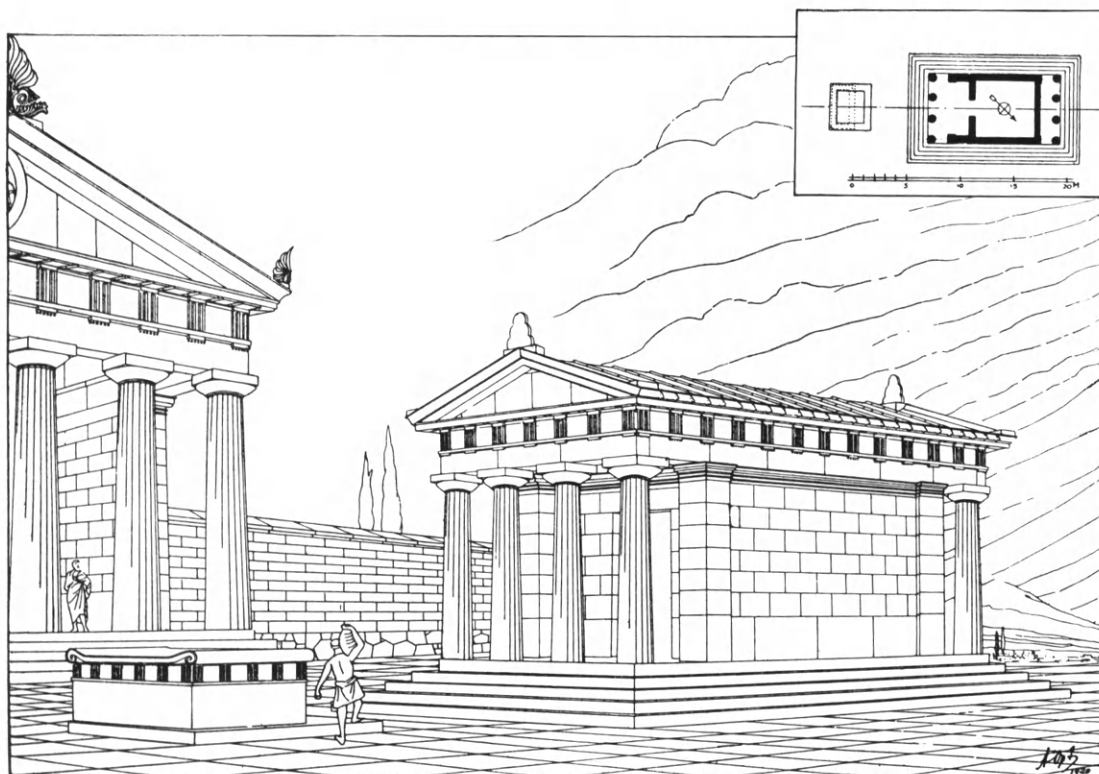
Σὲ δύο λόγους μπορούμε νὰ ἀποδώσουμε τὴν «παράλειψη» αὐτὴ τοῦ Pausanias. Ὁ πρῶτος εἶναι ὅτι τὰ Προπύλαια αὐτὰ δὲν εἶχαν ἀκόμα ἀποπερατωθεῖ κατὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπισκέφτηκε ὁ περιηγητὴς τὴν Ἐλευσίνα, τὸ 160 μ.Χ. Ἡ ὕπαρξιν ὁμως τῆς κρηπίδας καὶ τῆς ἐξωτερικῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας στὴ θέση της, καθὼς ἐπίσης καὶ ἡ παρουσία τῶν πλευρικῶν τοίχων, καὶ ἀσφαλῶς τοῦ θυραίου στὸ ἐσωτερικό, ἦταν στοιχεῖα ἀρκετὰ ὥστε νὰ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὴ ἡ φύση τοῦ ἡμιτελοῦς κτιρίου³⁸⁷ καὶ νὰ λάβει ἡ τιμώμενη θεὰ στὸν ἀπέναντι νεόκτιστο ναὸ τὴν προσωνομία τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος. Τὸ χαρακτηρισμὸ αὐτὸ δύσκολα πιστεύουμε ὅτι θὰ

386. Δ. ΦΑΙΔΙΟΣ, Τὸ ἐν Ἐλευσίνι Τελεστήριον καὶ ὁ Ἀριστείδης ὁ σοφιστής, *AM* XXI, 1896, 242 κέ.· ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 14· MYLONAS, ὁ.π. 156· C. JONES, The Levy at Thespieae under Marcus Aurelius, *GrRomByzSt*, 1971, 45 κέ.

387. Βλ. πκ. σ. 268 κέ.

Εικ. 49. Ἀναπαράσταση τῆς δυτικῆς ἀψίδας τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς, ἀντίγραφου τῆς ἀψίδας τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα.

Είκ. 50. Ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος. Ἀναπαράσταση Α. Ὁρλάνδου.

τὸν ἐπαιρνε, ἀν ἀντὶ τῶν Προπυλαίων ὑπῆρχε στὴ θέση τοῦ ὁ λιτὸς Βόρειος Πυλῶν. Ὁ δεύτερος λόγος ποὺ ὁ περιηγητὴς δὲν ἐπιχειρεῖ τὴν περιγραφή τους, δὲν εἶναι φυσικὰ ἄλλος ἀπὸ αὐτὸν ποὺ ὁ ἴδιος ὡς πρόφαση ἐπικαλεῖται: ὅτι ὄνειρο δηλαδὴ τοῦ ἀπαγόρευσε νὰ περιγράψει ὅ,τι ὑπῆρχε ἐντὸς τῶν τειχῶν τοῦ ἱεροῦ στοὺς ἀμύητους. Καὶ ἀσφαλῶς τὰ Μεγάλα Προπύλαια, ὅπως φαίνεται καὶ στὸ σχέδιο ποὺ παραθέτουμε, κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος τους βρίσκονται πράγματι στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ περιβόλου τῆς Ἐλευσίνας (εἰκ. 47).

Στοιχεῖα συγκεκριμένα, γιὰ τὸ ποιὸς εἶναι ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ μεγάλου καὶ δαπανηροῦ προγράμματος, δὲν ἔχουν διασώσει οἱ πηγές. Μποροῦμε ὅμως νὰ ἔχουμε τὶς ἀπαραίτητες ἐνδείξεις, ἐρευνώντας τὴν αἰτία τῆς ὑπερύψωσης τοῦ ἐδάφους κατὰ 1.33 μ. ἀπὸ τὴν ἀρχαία στάθμη, στὴν περιοχὴ αὐτὴ τῆς Κυρίας Εἰσόδου στὸ ἱερό.

Κοντὰ στὸ τέμενος τῆς Δήμητρας, Β τοῦ πέτρινου λόφου ὅπου εἶναι χτισμένο τὸ Τελεστήριο, διέρχεται ὁ δυσκολοθώρητος σήμερα Ἐλευσινιακὸς Κηφισός. Ἡ κοίτη του, ἀκολουθώντας μιὰ πορεία πρὸ τὰ ΝΑ, καταλήγει στὴ θάλασσα, ἀφοῦ διασχίσει τὴν Ἱερὰ Ὁδὸ σὲ ἀπόσταση 1.000 μ. περίπου ἀπὸ τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ. Ὁ Ἐλευσινιακὸς Κηφισός, ξεροπόταμος κατὰ τοὺς καλοκαιρινοὺς μῆνες, μετατρέπεται σὲ ὀρμητικὸ χεῖμαρρο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν φθινοπωρινῶν νεροποντῶν στὸ Θριάσιο. Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι οἱ ξαφνικὲς πλημμύρες τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ δημιουργοῦσαν κατὰ καιροὺς προβλήματα στὴν ἐτήσια πομπὴ τῶν Μυστῶν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὴν Ἐλευσίνα, ἢ ὁποία ἐτελεῖτο τὴν 19ῃ τοῦ Βοηδρομιῶνος μηνός³⁸⁸, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἄλλους προ-

388. Ὁ μῆνας αὐτὸς συμπίπτει μὲ τὸ τέλος Σεπτεμβρίου καὶ τὶς ἀρχές Ὀκτωβρίου τοῦ σημερινοῦ ἡμερολογίου. Γιὰ τὴν ἀκριβὴ ἡμερομηνία τῆς Πομπῆς, βλ. MYLONAS, ὁ.π. 252.

σκυνητές του ιεροῦ, πού τὸ ἐπισκέπτονταν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους. Τὰ νερά τοῦ ποταμοῦ, ξεφεύγοντας συχνὰ ἀπὸ τὴν κοίτη τους, πλημμυρίζαν τὴν περιοχὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καθίσταται ἀδύνατη ἡ προσέγγιση στὸ ἱερό³⁸⁹. Κατὰ τὴ διάρκεια τῶν πλημμυρῶν τὰ νερά, ἀκολουθώντας τὴ συντομότερη ὁδὸ πρὸς τὴ θάλασσα, εἶναι βέβαιο ὅτι περνοῦσαν ἀπὸ τὴ βάση τῶν λόφων πού τοὺς ἀπέκοπταν τὴν πορεία, κατὰ μῆκος τοῦ πεισιστράτειου τείχους, μπροστὰ ἀπὸ τὸ Βόρειο Πυλῶνα³⁹⁰.

Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ Ἀδριανός, κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του στὴν Ἑλλάδα μετὰ τὴν ἀνακήρυξή του ὡς αὐτοκράτορα³⁹¹ τὸ 117 μ.Χ., πραγματοποίησε μιὰ σειρὰ ἔργων στὴν Ἐλευσίνα. Διαμόρφωσε τὶς ὄχθες τοῦ ποταμοῦ ἀνεγείροντας ἀναχώματα³⁹², ὥστε νὰ ἀποτρέψει τὶς πλημμύρες. Ἐπίσης, κατασκεύασε ὠραιότατη τετράτοξη γέφυρα, συν. μήκ. 50 μ. καὶ πλ. 5.30 μ., ἀπὸ ἀκτίτη λίθο. Ἡ πλήρης ἀποκάλυψη τῆς γέφυρας αὐτῆς ἀπὸ τὸν Ι. Τραυλὸ καὶ ἡ χρονολόγησή της στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ³⁹³, συμφωνεῖ μὲ τὶς πηγές πού ἀναφέρουν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας, ἀφοῦ ἦρθε στὴν Ἀθήνα καὶ μυήθηκε στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, κατασκεύασε γέφυρα πάνω ἀπὸ τὸν Ἐλευσινιακὸ Κηφισό³⁹⁴. Ὁ Ἀδριανός, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γέφυρα, ἐπισκεύασε καὶ τὴν Ἱερὰ Ὁδό, ἐνῶ φρόντισε ἐπίσης γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ὁδοῦ πρὸς τὴν Κόρινθο, διευρύνοντάς τὴν στὸ δυσκολότερο τμήμα της, αὐτὸ πού περνοῦσε ἀπὸ τὶς Σκυρωνίδες πέτρες, ὥστε νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ διέλευση δύο ἁμαξῶν ταυτόχρονα³⁹⁵.

Ἡ ὑπερύψωση τῆς αὐλῆς μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ιεροῦ καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν Προπυλαίων στὴν ὑψηλὴ κρηπίδα τους, ἔχει φαίνεται ἄμεση σχέση μὲ τὰ ἀντιπλημμυρικὰ ἔργα τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν περιοχὴ. Μὲ τὴν ὑπερύψωση αὐτὴ καὶ τὴν παροχέτευση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων μακριὰ ἀπὸ τὴν εἴσοδο τοῦ ιεροῦ (πίν. 44β), ἔλυσε τὸ πρόβλημα πού ἐδημιουργεῖτο κατὰ τὴ διάρκεια τῶν νεροποντῶν. Ὅμως ὁ λαμπρὸς αὐτὸς αὐτοκράτορας, ὁ μεγάλος λάτρης τῆς ἐλληνικῆς παιδείας καὶ τέχνης, ὁ θαυμαστής τῆς Ἀθῆνας καὶ τῆς ἱστορίας της, ὁ μύστης τῶν Ἐλευσινίων δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ περιορίστηκε ἀπλῶς στὶς ἀπαραίτητες αὐτὲς διευθετήσεις τοῦ χώρου, προκειμένου νὰ ἀποφευχθοῦν οἱ πλημμύρες. Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι παράλληλα μὲ τὰ μεγάλα ἔργα πού φρόντισε νὰ ἐκτελεστοῦν στὴν Ἀθήνα, μὲ πρόθεση νὰ τονώσει καὶ νὰ ἀνανεώσει τοὺς θεσμοὺς τῆς πόλης, τὴ βιβλιοθήκη, τοὺς ναοὺς, τὰ λουτρά, τὸ ὑδραγωγεῖο, τὴ νέα πόλη³⁹⁶, στὴν

389. Ὁ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ στὸ λόγο του πρὸς Καλλικλέα, *περὶ χωρίου βλάβης* (LV 28), ἀναφέρεται σὲ ζημιές πού προκλήθηκαν στοὺς ἀγροὺς τῆς Ἐλευσίνας ἀπὸ τὰ νερά μιᾶς πλημμύρας.

390. Εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι ὅλη ἡ περιοχὴ μπροστὰ στὸ Βόρειο Πυλῶνα εἶναι προσχωσιγενής, ἐνῶ τὸ τεῖχος τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ιεροῦ δὲν εἶναι θεμελιωμένο στὸ βράχο, ἀλλὰ σὲ ἄμμο καὶ κροκάλες ἀπὸ τὶς προσχώσεις τοῦ ποταμοῦ.

391. Ὁ Ἀδριανὸς μυήθηκε στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια τὸ 124 μ.Χ., χρονιὰ κατὰ τὴν ὁποία τελέσθηκαν τὰ Μεγάλα Μυστήρια (P. GRAINDOR, *Athènes sous Hadrien* (Le Caire 1934) 6 καὶ 119).

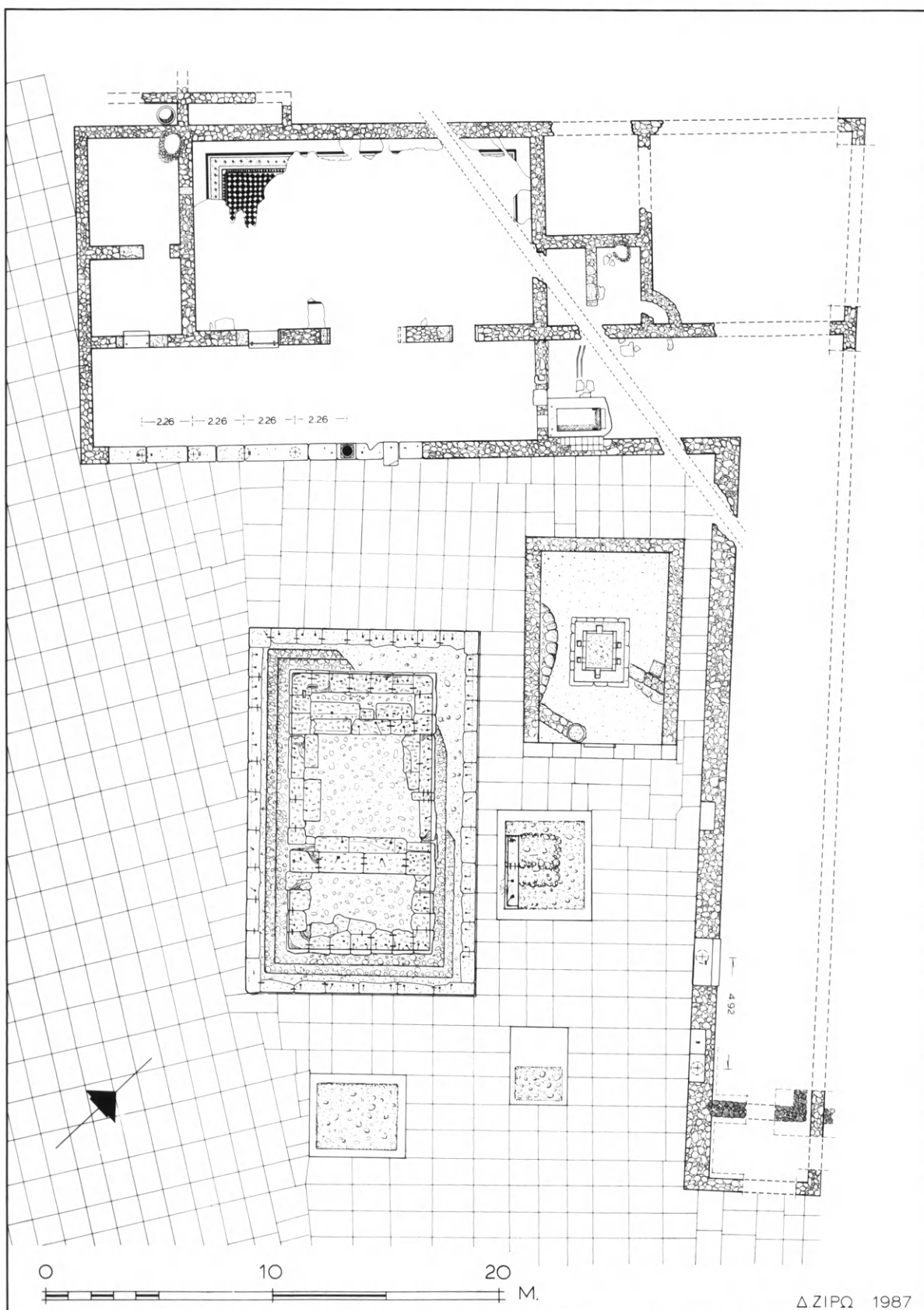
392. Πολλὰ ἀπὸ τὰ ἀναχώματα σώζονταν μέχρι πρόσφατα καὶ εἶχαν γίνεи ἀντιληπτά ἀπὸ τοὺς Dilettanti, τὸν Leake καὶ ἄλλους ταξιδιωτές. Αὐτὰ καταστράφηκαν μὲ τὴν κατασκευή τοῦ στρατιωτικοῦ ἀεροδρομίου (MYLONAS, ὁ.π. 184, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

393. Ἡ γέφυρα αὐτὴ κατασκευάστηκε μὲ ἀκτίτη λίθο τοῦ Πειραιᾶ. Ἡ ἄριστη ἐπεξεργασία τῶν λίθων τόσο στὶς ὁρατὲς ἐπιφάνειες, ὅσο καὶ στὶς ἀφανεῖς, ἔκανε τοὺς πρώτους ἐρευνητὲς νὰ νομίσουν ὅτι ἡ γέφυρα ἦταν ἔργο τῶν ἐλληνικῶν χρόνων (Δ. ΦΙΛΙΟΣ, *ΑΕ* 1892, 106 καὶ ΚΟΥΡΟΥΝΙΑΤΗΣ, Διπλῇ θαλαμοειδῆς δεξαμενὴ ἐν Ἐλευσίνι, *Ἐλευσινιακά* 237 σημ. 1). Ἡ χρησιμοποίησή ὅμως ἀσβέστου σὲ πολλὰ σημεῖα της, τὸ σχῆμα τῶν συνδέσμων πού χρησιμοποιήθηκαν καὶ τέλος οἱ λατινικοὶ ἀριθμοὶ πού χαράχτηκαν σὲ πολλοὺς λίθους, παρόμοιοι μὲ αὐτοὺς πού σώζονται στοὺς λίθους τῶν τοίχων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα, δόγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ γέφυρα αὐτὴ εἶναι ἔργο τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ χρονολογικὰ τοποθετεῖται κατὰ τὴν πρώτη ἐπίσκεψή του ὡς αὐτοκράτορα στὴν Ἀθήνα τὸ 124-125 μ.Χ., ὁπότε καὶ μυήθηκε στὰ Μυστήρια (Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνι, *ΠΑΕ* 1950, 127).

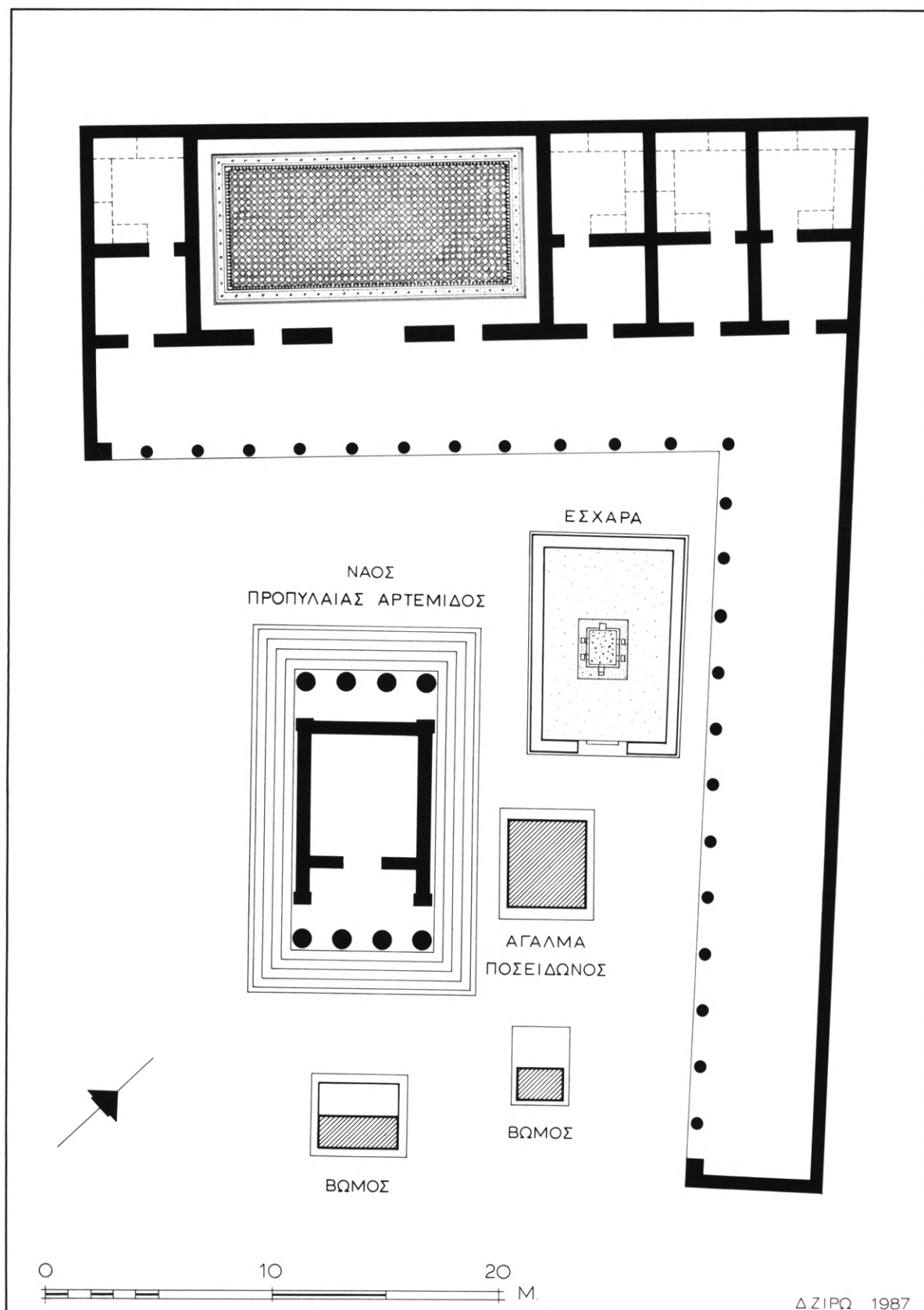
394. P. GRAINDOR, ὁ.π. 35, 36, ὅπου καὶ ἡ ἀναφορὰ στὶς πηγές πού μαρτυροῦν τὸ γεγονός αὐτό. Ἐπίσης βλ. σ. 124, 125.

395. ΠΑΥΣ. *Ἀττικά* Α' 44, 6.

396. Ὁ Ἀδριανός, ἔχοντας ἀπὸ νέος λάβει τὴν ἐλληνικὴ παιδεία φοιτώντας στὶς φιλοσοφικὲς σχολὰς τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ἔκρυβε τὸ θαυμασμὸ καὶ τὴν ἀγάπη του γιὰ τὴν πόλιν τῆς Παλλάδας, τὴν ὁποία ἐκδήλωσε μὲ μιὰ σειρὰ δαπανηρῶν ἔργων πού μποροῦν νὰ συγκριθοῦν σὲ μέγεθος μόνο μὲ τὰ ἔργα τοῦ Χρυσοῦ Αἰῶνα τοῦ Περικλέη. Ὁ Ἀδριανός

Εἰκ. 51. Ἀποτύπωση τοῦ στοικοῦ κτιρίου καὶ τῶν λοιπῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς.
Ὑπάρχουσα κατάσταση.

Εικ. 52. Τὸ στωικὸ κτίριο καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα τῆς βορειοδυτικῆς πλευρᾶς τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς. ᾽Αποκατάσταση.

Ἐλευσίνα προγραμματίσει μιὰ σειρά δαπανηρῶν ἔργων γιὰ τὴ διαμόρφωση τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, σύμφωνα μὲ τὰ πρότυπα τῆς ἐποχῆς³⁹⁷.

Γιὰ τὸ μέγιστης σημασίας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ ζωὴ τῶν Ἀθηνῶν ἱερὸ τέμενος τῆς Δήμητρας, συνέλαβε τὴ φιλόδοξη ιδέα δημιουργίας προπυλαίων κατὰ τὸ πρότυπο τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τοῦ ἱεροῦ τῆς Παλλάδας στὴν Ἀκρόπολη. Ἀσφαλῶς ὄχι τυχαῖα, μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια, στὴ θέση ἐνὸς ἀρχαιότατου ἀψιδωτοῦ κτιρίου (ναοῦ)³⁹⁸ ἀνήγειρε τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος, δωρικὸ ἀμφιπρόστυλο μνημεῖο, παρόμοιο σὲ διαστάσεις μὲ ἓνα ἄλλο κλασικὸ μνημεῖο τῆς Ἀκροπόλεως, τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (εἰκ. 50, πίν. 40β). Δίπλα στὸ ναὸ πιθανῶς τοποθετήθηκε τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος Πατρός, σύμφωνα μὲ ὑπολείμματα βάθρου ποὺ σώζονται ἐκεῖ, ἐνῶ δύο ἀκόμα ἵχνη ποὺ διακρίνονται στὴν πλακόστρωση, μπροστὰ στὰ δύο παραπάνω μνημεῖα, φαίνεται ὅτι ἀνῆκαν στοὺς βωμούς τους (εἰκ. 51, 52, πίν. 40, 42α).

Ἡ ἐσχάρα χτίστηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς κρηπίδας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος (πίν. 42). Ἐπρόκειτο γιὰ ἓναν ὑπερμεγέθη ιδιότυπο βωμό. Στὸ κέντρο τοῦ τετράπλευρου χώρου, τὸν ὁποῖο ὀριζε χαμηλὸ στηθαῖο μὲ εἴσοδο ἀπὸ ΝΑ, σώζεται τετράγωνη φρεατοειδὴς κατασκευὴ ἀπὸ ὀπτοπλίνθους, στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὁποίας ἔκαιγε ἡ φωτιά. Ψηλότερα ὑπῆρχε εἰδικὴ προεξοχὴ πάνω στὴν ὁποία πατοῦσε ἡ μεγάλῃ σιδερένια σχάρα. Ὁ ὑπόλοιπος χώρος τοῦ βωμοῦ γύρω ἀπὸ τὴν ἐστία δὲν ἦταν στρωμένος μὲ πλάκες, ἀλλὰ μὲ χῶμα. Ἡ χρῆση τῆς ἐσχάρας δὲν εἶναι μὲ βεβαιότητα ἐξακριβωμένη καὶ εἰκάζεται ὅτι στὸ χῶρο αὐτὸ προσέφεραν στὴ θεὰ μικρὰ χοιρίδια³⁹⁹. Ἐχῶ ὅμως τὴ γνώμη ὅτι ἡ ἐσχάρα σχετίζεται κυρίως μὲ τὸ μεγάλο στωικὸ οἰκοδόμημα τὸ ὁποῖο ὀρισε τὸ βόρειο-βορειοανατολικὸ πέρασ τῆς αὐλῆς, πλαισιώνοντας ἀπὸ τὴν πλευρὰ αὐτὴ τὰ παραπάνω κτίσματα καὶ τοὺς βωμούς (εἰκ. 51, 52, πίν. 42).

Ἡ στοὰ σχήματος Γ εἶχε δωμάτια μόνο στὸ βορειοδυτικὸ σκέλος τῆς, ἐνῶ τὸ βορειοανατολικὸ ἦταν μιὰ ἀπλὴ ἀνοικτὴ στοὰ μικροῦ βάθους, μὲ μονὴ σειρὰ κιόνων στὴ στραμμένη πρὸς τὴν αὐλὴ πλευρὰ τῆς, γιὰ τὴ στήριξη τῆς μονόριχτης στέγης. Ἡ τοποθέτηση τῆς στοᾶς σὲ σχέση μὲ τὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος προδίδει ἐνιαῖο σχεδιασμό, ἐνισχύοντας ἔτσι τὴν ἄποψη ποὺ ἤδη ἐκφράσαμε. Καὶ πράγματι, παρατηροῦμε ὅτι ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος προεκτεινόμενος διέρχεται ἀπὸ τὸ μέσο τῆς κεντρικῆς θύρας τῆς μεγάλης αἵθουσας τοῦ βορειοδυτικοῦ σκέλους τῆς στοᾶς, χωρίζοντάς τὴν στὴ μέση (εἰκ. 52).

Σχετικὰ μὲ τὴ χρησιμότητα καὶ τὴ λειτουργία τοῦ στωικοῦ αὐτοῦ κτιρίου δὲν ἔχει διατυπωθεῖ καμία ὑπόθεση. Ἀπὸ τὴ διάταξη καὶ τὸ μέγεθος τῶν δωματίων, ἔχῳ τὴ γνώμη ὅτι τὸ κτίριο λειτούργησε ὡς χώρος φιλοξενίας ἐπίσημων προσκυνητῶν τοῦ ἔλευσινιακοῦ ἱεροῦ, ἐνῶ ἡ μεγάλη κεντρικὴ αἵθουσα, τῆς ὁποίας τὸ δάπεδο, ἀπὸ ὅ,τι μπορούμε νὰ κρίνουμε ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα

ἔστρεψε κυρίως τὴν προσπάθειά του στὴν ἀποκατάσταση τῆς Ἀθήνας ὡς πανελλήνιου θρησκευτικοῦ καὶ πολιτιστικοῦ κέντρου, διαθέτοντας μυθώδη ποσὰ γιὰ τὴν ἀνέγερση νέων κτιρίων καὶ ναῶν (βιβλιοθήκη, Πάνθεον, Πανελλήνιον κλπ.) ἢ γιὰ τὴν ἀποπεράτωση καὶ μετασκευὴ ἄλλων (Πνύξ, Πομπεῖον, Ὀλυμπιεῖον) (βλ. σχετ. ΤΡΑΥΛΟΥ, *Πολεοδομικὴ* 110-111· Α. ΚΟΚΚΟΥ, Ἀδριάνεια ἔργα εἰς τὰς Ἀθήνας, *ΑΔ* 25, 1970, Μελέται 150-173).

397. Γιὰ τὸ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τοῦ αὐτοκράτορα γιὰ τὴν Ἐλευσίνα καὶ τὰ Μυστηρία τῆς, βλ. Ρ. GRAINDOR, ὁ.π. 118-135. Ὁ Ἀδριανὸς ὑποχρέωσε ὅλους τοὺς Ἕλληνες νὰ πληρώνουν ὀρισμένο φόρο στὴν παραγωγὴ τῶν δημητριακῶν, ὑπὲρ τοῦ ἔλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Μὲ τὰ εἰσοδήματα αὐτὰ πιθανῶς χρηματοδοτήθηκαν τὰ νέα οἰκοδομήματα (Μεγάλα Προπύλαια, ναὸς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος) καὶ τὰ ἄλλα μνημεῖα (κρήνη, πολυάριθμα ἄγαλματα καὶ ἀνάγλυφα). Ἐπίσης δόθηκαν μεγαλύτεροι μισθοὶ στοὺς ἱερεῖς (βλ. σχετ. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* ΣΤ' (Ἀθῆναι 1976) 494. Γιὰ τὶς μαρτυρίες αὐτῆς τῆς εἰσφορᾶς (*ἀπαρχαί*), βλ. Ρ. GRAINDOR, ὁ.π. 125, 126).

398. Τὰ γεωμετρικῆς ἐποχῆς λείψανα τοῦ ἀρχαιότατου αὐτοῦ ἀψιδωτοῦ ναοῦ σώζονται δίπλα στὴν ἐσχάρα. Πρόκειται γιὰ τμῆμα τῆς ἀψίδας ποὺ ἦταν χτισμένη μὲ μικροὺς πλακοειδεῖς λίθους. Τὸ ὑπόλοιπο κτίριο χάνεται κάτω ἀπὸ τὴν πλακόστρωση τῆς αὐλῆς καὶ φαίνεται ὅτι ἐκτείνεται πρὸς τὸ ναὸ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος (βλ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἡ Ἀθῆνα καὶ ἡ Ἐλευσίνα στὸν 8ο καὶ 7ο π.Χ. αἰῶνα, *ASAtene* 1984, 337 σημ. 26).

399. Γιὰ τὴν ἐσχάρα καὶ τὴ λειτουργία τῆς, βλ. σχετ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ, *Ἐλεῦσις-Ὀδηγὸς* 28-29 εἰκ. 14 καὶ MYLONAS, *Eleusis* 169-170.

τα, ήταν στρωμένο με πολυτελές ψηφιδωτό γεωμετρικού σχήματος (είκ. 51, 52), χρησίμευε για συνεστιάσεις και συμπόσια. Έτσι η λειτουργία της εσχάρας, πέρα από τα όσα εικάζονται, φαίνεται ότι είχε σχέση και με τη χρήση της στοάς, κάτι που φαίνεται άλλωστε από τη θέση που επιλέχθηκε για την ανέγερσή της (είκ. 47, 52).

Το σχέδιο της αὐλῆς συμπληρώθηκε με μία ωραιότατη κρήνη στη νοτιοανατολική πλευρά (είκ. 48), ἐνῶ οἱ δύο ἀψίδες πὺν πλαισίωσαν ἀργότερα τὸ χῶρο, ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ὅμοιες με ἐκείνη πὺν ὁ Ἀδριανὸς ἀνήγειρε στὴν Ἀθήνα, δὲν ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν στὸν ἀρχικὸ σχεδιασμὸ (είκ. 49, πίν. 41). Πίσω, τέλος, ἀπὸ τὴν κρήνη ἀνήγειρε λουτρὰ καὶ κατασκεύασε μεγάλες δεξαμενές, γιὰ τὴ συγκέντρωση τοῦ ἀπαραίτητου γιὰ τὴ λειτουργία τοῦς ὕδατος⁴⁰⁰. Ἐπίσης, δίπλα στὴν ἀνατολική πλευρὰ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, μέσα ἀπὸ τὸ τεῖχος, κατασκεύασε πολυτελὴ δεξαμενὴ (είκ. 53, πίν. 44γ).

Ἀπὸ τὸ μεγάλο αὐτὸ πρόγραμμα, ὅπως φαίνεται, πρῶτα ἐκτελέστηκε ἡ ὑπερύψωση καὶ πλακόστρωση τῆς αὐλῆς, κατασκευάστηκε ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος με τὰ παρακείμενα κτίσματα καὶ τοὺς βωμούς, καὶ ἀποπερατώθηκε ἡ κρήνη⁴⁰¹. Τὰ Μεγάλα Προπύλαια δὲν πρόλαβαν νὰ τελειώσουν ὑπὸ τὸν Ἀδριανό, ἴσως δὲ καὶ οἱ ἀψίδες νὰ ἔμειναν ἡμιτελεῖς στὶς βάσεις τοῦς⁴⁰². Στὰ χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ κατασκευάστηκε τὸ θεμέλιο τῶν Προπυλαίων⁴⁰³, ἡ κρηπίδα καὶ τὸ μαρμάρينو δάπεδό τοῦς, ἡ ἀνατολικὴ δωρικὴ κιονοστοιχία καὶ ἀποπερατώθηκαν οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι καὶ ὁ θυραῖος, ὅπως μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ δομικὲς παρατηρήσεις πὺν θὰ ἀναπτύξουμε λεπτομερῶς στὸ περὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Προπυλαίων εἰδικὸ κεφάλαιο.

Ἡ αὐλὴ καὶ τὰ κτίσματά της δίχως ἀμφιβολία πρέπει νὰ συμπεριληφθοῦν στὴ μεγάλη σειρὰ τῶν ἔργων πὺν πραγματοποιήσε ὁ αὐτοκράτορας στὴν Ἀθήνα καὶ τὴν Ἀττικὴ.

Ὁ Ἀδριανὸς, μνημένος στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια, θέλησε νὰ κοσμήσει τὸ μέγιστό αὐτὸ ἱερὸ με μιὰ μεγαλοπρεπὴ εἴσοδο, ὅχι στὰ πρότυπα τῶν ἱερῶν πὺν ἀνήγειρε σὲ ὅλη τὴν ἐπικράτεια, ἰδίως στὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ κατὰ τὸ πρότυπο πὺν περισσότερο ἀπὸ ὅλα θαύμαζε, αὐτὸ τοῦ κλασικοῦ πολιτισμοῦ τῆς Ἀθήνας, πὺν δημιούργησε τὰ ἀξεπέραστα μνημεῖα τῆς Ἀκροπόλεως (πίν. 45).

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΣΥΝΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΥΛΗΣ

Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ κλειστὸς χῶρος πὺν δημιουργεῖται μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἐλευσίνας, με τὶς θριαμβικὲς ἀψίδες, τὰ μνημεῖα καὶ τὶς στοές πὺν τὸν πλαισίωσαν, ἀντλεῖ στοιχεῖα ἀπὸ τὸ κατεξοχὴν δημιούργημα τῆς ρωμαϊκῆς πολεοδομικῆς ἀντίληψης ὅταν πρόκειται γιὰ τὴ σύνθεση ἑνὸς δημόσιου χώρου, τοῦ forum.

400. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ, ὁ.π. 52-53. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς δεξαμενές, ὁ Ἀδριανὸς κατασκεύασε καὶ μεγάλο ὕδραγωγεῖο πὺν ἔφερνε νερὸ στὴν πόλη ἀπὸ πηγὲς τῶν γύρω βουνῶν. Λείψανα τοῦ ὕδραγωγείου παρατηρήθηκαν ἀπὸ τὸν CHATEAUBRIAND κατὰ τὴν ἐπίσκεψή τοῦ στὴν Ἐλευσίνα τὸ 1806 (*Itinéraire de Paris à Jérusalem* (1887)² 70) καὶ ἔχουν σημειωθεῖ σὲ παλαιοὺς χάρτες ἀπὸ τοὺς: DILETTANTI, *Attica* κεφ. I πίν. 2, W.M. LEAKE, *The Topography of Athens* II (London 1841) 156, E. CURTIUS-J. KAUPERT, *Karten von Attika* (Berlin 1881-1900) πίν. XXVI.

401. Ὁ Α. ΟΡΑΝΔΟΣ στὴ μελέτη τοῦ σχολιάζει τὴν ὁμοιότητα τῶν κιόνων καὶ τοῦ γείσου τῆς κρήνης με τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα (Ἡ κρήνη τῆς Ἐλευσίνας, *Classical Studies Presented to E. Carrs* (Princeton N.J. 1936) 282-295, εἰδικότερα 289-291). Ἐπίσης, θεωρεῖ τὴν κατασκευὴ τῆς ὡς μεταγενέστερη τῶν θριαμβικῶν ἀψίδων καὶ προγενέστερη τοῦ ὅπισθεν αὐτῆς λουτροῦ (ὁ.π. 294). Στὴν πραγματικότητα συμβαίνει τὸ ἀντίθετο (βλ. π.π. σημ. 378).

402. Ὁ Δ. ΦΙΛΙΟΣ (Ἐλευσίς 81) πρῶτος ὑπέθεσε ὅτι οἱ ἀψίδες αὐτὲς ἀφιερῶθηκαν στὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανό, ἴσως μετὰ τὸ θάνατό τοῦ. Ὁ ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ ὁμοῦς (Ἐλευσίς-Ὁδῆς 26-27) ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι γύρω ἀπὸ τὶς ἀψίδες βρέθηκαν πολλὲς βάσεις ἀγαλμάτων ἀφιερωμένων σὲ μέλη τῆς οἰκογενείας τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβοῦς, τοποθετεῖ τὴν κτίση τοῦς στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰῶνα. Ὁ ΜΥΛΩΝΑΣ (ὁ.π. 166), τέλος, πιστεύει ὅτι ἴσως θὰ πρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἀνέγερσή τοῦς στὰ χρόνια τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, τοῦ μεγάλου αὐτοῦ εὐεργέτη τῆς Ἐλευσίνας.

403. Ὁ ὁμοῖος τρόπος κατασκευῆς τοῦ θεμελίου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων με αὐτὸν τῶν θεμελίων τῆς αὐλῆς καὶ τοῦ ναοῦ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος, ἀποτελεῖ ἰσχυρὴ ἐνδειξὴ τῆς ταυτόχρονης κατασκευῆς τοῦ βάθρου καὶ τῆς κρηπίδας με τὰ ὑπόλοιπα κτίσματα τῆς αὐλῆς.

Τὸ forum, ἀκολουθώντας πρότυπα ποὺ διαμορφώθηκαν στὴ Ρώμη (forum Romanum καὶ fori imperiali), κατασκευάστηκε μὲ τὴν ἴδια φιλοσοφία σὲ ὅλες τὶς πόλεις τὶς ὁποῖες οἱ Ρωμαῖοι ἱδρυσαν ἢ μετασκεύασαν σὲ ὅλη τὴν ἑκτασὴ τῆς αὐτοκρατορίας, καὶ τυπολογικὰ ἔχει στενὴ σχέση μὲ τὰ ἱερὰ τεμένη καὶ τοὺς περιβόλους ναῶν. Ἡ σαφὴς ὀρθογωνικὴ κάτοψη καὶ ἡ ἀξονικὴ τοποθέτηση τοῦ ναοῦ στοῦ βάθους τοῦ περιβαλλόμενου ἀπὸ στοῦς forum, ἀποτελέσσε κανόνα ποὺ ἐφαρμόστηκε μὲ φανερὴ ἀκαμψία, ἰδιαίτερα στὶς ἐπαρχίες ὅπου ἡ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση ἦταν ἀνύπαρκτη⁴⁰⁴.

Στὶς ἐξελληνισμένες ὅμως ἀνατολικὲς ἐπαρχίες καὶ στὴ Βόρειο Ἀφρική, ὅπου ὑπῆρχε ἰσχυρὴ φοινικικὴ ἀλλὰ καὶ τοπικὴ παράδοση, τὰ fora καὶ οἱ ἱεροὶ περιβόλοι ἀπέκτησαν μιὰ εὐκαμψία, ἐφόσον οἱ κανόνες δὲν ἐφαρμόστηκαν ἐδῶ μὲ τὸν ἴδιο αὐστηρὸ τρόπο. Ἐνῶ ἡ ὀρθογωνικὴ διάταξη τῶν κτιρίων εἶναι ἐμφανής, συνήθως ὑπάρχει μεγαλύτερη ἐλευθερία στὴν τοποθέτηση τῶν ναῶν καὶ ἄλλων δημόσιων κτιρίων στοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς περιμετρικῆς στοῆς τοῦ ὀρθογώνιου χώρου τῆς αὐλῆς, σὲ διάφορα σημεία⁴⁰⁵.

Ἀλλὰ καὶ τὰ ἱερὰ τεμένη ποὺ ἀνεγείρονται σὲ πόλεις τῶν ἐπαρχιῶν, ἰδίως κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, διατηροῦν ὅλα τὰ κύρια στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ fora· δηλαδὴ παρουσιάζουν σαφὴς συμμετρικὴ διάταξη τῶν κτιρίων, ἐνῶ ὁ κύριος ναὸς τοποθετεῖται ἀξονικὰ στοῦ βάθους τῆς κλειστῆς αὐλῆς μὲ τὶς ἀνοικτὲς πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοῆς⁴⁰⁶.

Στὴν Ἐλευσίνα, ὅπως εἶπαμε, ἡ ρωμαϊκὴ αὐλὴ μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ φέρει κατὰ τὴ γνώμη μας στοιχεῖα ποὺ συνηθέστατα ἀπαντῶνται σὲ fora ἢ σὲ ἱερὰ τεμένη τῆς αὐτο-

404. Τὰ ἀποκαλυφθέντα fora στὶς βορειοδυτικὲς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, στὴ Lutetia Parisiorum (Παρίσι), ἡ θεμελίωση τοῦ ὁποίου ἀνάγεται ἴσως στὴν ἐποχὴ τοῦ Νέρωνα, στοῦ Lugdunum Convenarum (St. Bertrand de Comminges), περὶ τὸ 100 μ.Χ., στὴν Augusta Raurica κοντὰ στὴ σημερινὴ Βασιλεία, τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίωνων (μόλις πρὶν ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.), ἀποτελοῦν κλασικὰ παραδείγματα τοῦ τύπου αὐτοῦ. Γιά τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία βλ. CREMA, ὁ.π. 360 εἰκ. 420, 421, 422 καὶ σ. 366· WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 220-221 καὶ 225.

405. Τὸ forum τοῦ Thamugadi (Τιμγάδ), στὴν ἐνδοχώρα τῆς Καρχηδόνας, κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν Τραϊανὸ περὶ τὸ 100 μ.Χ., ἀποτελεῖ ἓνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα αὐτῆς τῆς ἀντιμετώπισης. Ἐπίσης στὴ Μεγάλῃ Λέπτι (Leptis Magna) τῆς Τριπολίτιδας, ἐνῶ τὸ κυρίως forum τοῦ Σεβήρου παρουσιάζει τὴν τυπικὴ ὀρθογωνικὴ κάτοψη, μὲ τὸ ναὸ στοῦ βάθους τοῦ κατὰ μῆκος ἄξονα τῆς αὐλῆς, ἡ βασιλικὴ τοῦ Σεβήρου, ἡ ὁποία ἐγκαινιάστηκε ὅπως καὶ ὁ ναὸς στὰ χρόνια τοῦ Καρακάλλα (τὸ 216 μ.Χ.), ἔχει τοποθετηθεῖ στοῦ ἄλλο ἄκρου τῆς αὐλῆς μὲ χαρακτηριστικὴ ἐλευθερία καὶ ἄξονα διάφορο ἀπὸ αὐτὸν τοῦ ὑπόλοιπου forum. Στὴν ἴδια πόλιν, ἀκόμα πὺ ἐλεύθερη κάτοψη παρουσιάζει τὸ παλαιὸ forum, ἴσως λόγω τῆς καταγωγῆς του ἀπὸ κάποιο κτίριο ἢ κτίσμα τῆς παλαιᾶς φοινικικῆς πόλης. Ἐδῶ ἡ κεντρικὴ αὐλὴ σὲ σχῆμα τραπεζίου, μὲ τοὺς ναοὺς καὶ τὰ ἄλλα δημόσια κτίρια χτισμένα περιμετρικὰ, καθιστᾷ τὸ forum αὐτὸ ἓνα ἐξοχο παράδειγμα μνημειακῆς ἐνότητας, ποὺ ὀφείλει ἀσφαλῶς πολλὰ στοὺν ἰσχυρὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴ σωστὴ ἐπιλογὴ τῶν ὕλικῶν ἀπὸ τοὺς ρωμαίους ἀρχιτέκτονες μέσα σὲ μιὰ μεγάλῃ χρονικὴ περίοδο, ποὺ ξεκινᾷ στοὺς χρόνους τοῦ Ἰουλίου Καίσαρα (βόρειος ναὸς 5-2 π.Χ.) καὶ φθάνει στοὺν Τραϊανόν. Στὴν Ἑλλάδα, ἡ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ τῆς Κορίνθου ἀποτελεῖ, μαζὶ μὲ τὸ προαναφερθὲν παλαιὸ forum τῆς Leptis Magna, ἓνα ἀκόμα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἐλεύθερης σύνθεσης forum (βλ. καὶ σημ. 384). Σχετικὰ μὲ τὴ χρονολόγηση καὶ τὴ βιβλιογραφία τῶν ἀναφερόμενων παραδειγμάτων, βλ. Timgad: CREMA, *Architectura Romana* 361 εἰκ. 425 καὶ σ. 336, 367, WARD-PERKINS, ὁ.π. 392-394 εἰκ. 262· Leptis Magna: CREMA, ὁ.π. 512 κέ. εἰκ. 668 κέ., WARD-PERKINS, ὁ.π. 371-373 εἰκ. 242 (παλαιὸ forum) καὶ 384 κέ. (forum Σεβήρου).

406. Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνα στοῦ Baalbeck ἀποτελεῖ τὸ κατεξοχὴν παράδειγμα τεμένους τοῦ τύπου αὐτοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ τέμενος τῆς Ἀρτέμιδος στὰ Γέρασα (βλ. σημ. 385). Στὴν Πέργαμο ὅμως, τὸ τέμενος τοῦ Ἀσκληπιοῦ Σωτήρος (ἴσως ἀδριάνειας σύλληψης ἔργο ποὺ ἀποπερατώθηκε ἀπὸ τοὺς διαδόχους του μέχρι τὸν Κόμμοδο), χωρὶς νὰ χάσει τὰ κύρια χαρακτηριστικά του, δηλαδὴ τὴν ὀρθογωνικὴ αὐλὴ καὶ τοὺς ναοὺς στοῦ βάθους, ἀπέναντι ἀπὸ τὰ προπύλαια τῆς εἰσόδου, ἔχει τὰ διάφορα ἄλλα κτίρια, τὴ βιβλιοθήκη, τὸ θέατρο, τὸν κυκλικὸ ναὸ τοῦ Δία Ἀσκληπιοῦ, τὸ coryporpticum, τοποθετημένα ἀσύμμετρα σὲ διάφορες θέσεις τοῦ περιβόλου. Βέβαια, τὸ Ἀσκληπιεῖο δὲν ἀποτελεῖ ex puono ρωμαϊκὴ κατασκευή, ἀλλὰ μετασκευὴ ἐλληνιστικοῦ ἔργου, ὅπως ἄλλωστε καὶ ἡ ρωμαϊκὴ ἀγορὰ τῆς Κορίνθου (WARD-PERKINS, ὁ.π. 277 καὶ σημ. 6 γιά τὴ νεότερη χρονολόγηση· ἐπίσης σ. 284 κέ. εἰκ. 182· CREMA, ὁ.π. 387 κέ.).

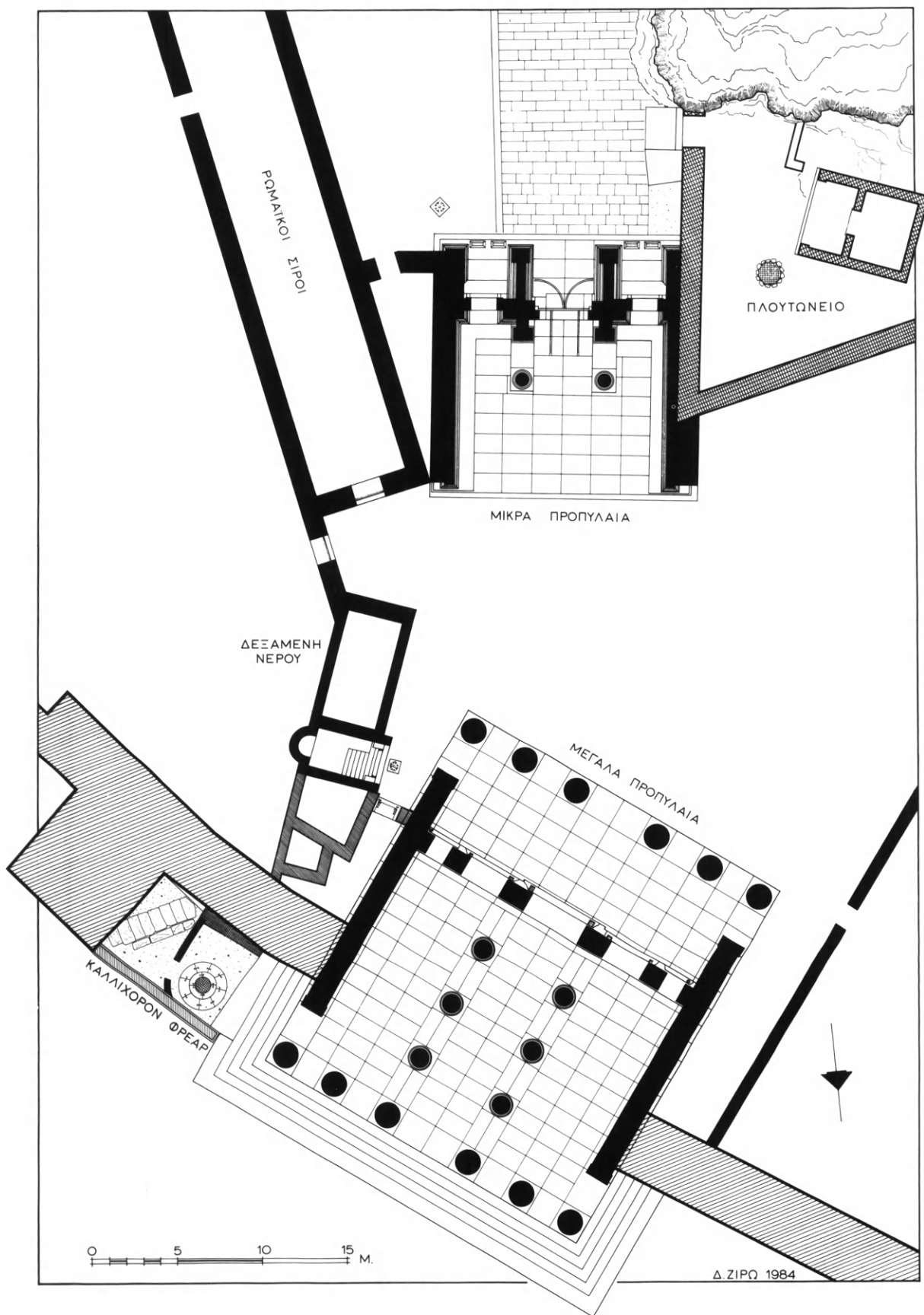
κρατορίας⁴⁰⁷. Αυτό όμως που αποτελεί αποκλειστικότητα εδώ, είναι η διάταξη τῶν κτισμάτων. Ἡ διαφορὰ δηλαδή ἀπὸ τὴ συνήθη ρωμαϊκὴ πρακτικὴ ἐντοπίζεται στὴν ἀπουσία τῆς μετωπικῆς θεώρησης τοῦ ναοῦ — ὁποῖος ἀντικαθίσταται ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια, χτισμένα στὴν ὑψηλὴ τους κρηπίδα —, στὴν ἀσύμμετρη διάταξη τῶν μνημείων καὶ τὴν τοποθέτησή τους σύμφωνα μὲ δύο διαφορετικῆς κατεύθυνσης ἄξονες, μὴ κάθετους μεταξύ τους. Βέβαια, ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαιότερων κτισμάτων στὸ χῶρο τῆς αὐλῆς, ὅπως ὁ παλαιότερος ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος, οἱ βωμοί, ὁ θεωρούμενος ναὸς τοῦ Τριπτολέμου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Πομπεῖο;), τοῦ ὁποῖου βρέθηκαν τὰ ἔχνη δίπλα στὴν Ἱερὰ Ὀδὸ λίγα μέτρα πρὶν καταλήξει στὴν αὐλή⁴⁰⁸, λίγο πολὺ καθόριζαν τὶς διαστάσεις καὶ τὴ θέση τῶν νέων. Παρ' ὅλα αὐτά, ἡ διάταξη τῶν νέων κτιρίων θὰ μπορούσε εὐκολότατα νὰ ἦταν περισσότερο ὀρθολογιστικὴ, ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς ὀρθογώνιου καννάβου παράλληλου στὸ τεῖχος τοῦ ἱεροῦ, στὴν περιοχὴ τοῦ Βόρειου Πυλῶνα, σύμφωνα μὲ τὴν πρακτικὴ ποὺ ἀκολουθεῖται κυρίως ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Τραϊανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του. Ἀντίθετα, ἡ ἐλεύθερη τοποθέτηση τῶν κτιρίων βάσει δύο ἁξόνων μὴ κάθετων μεταξύ τους, στὸν ἴδιο χῶρο τῆς αὐλῆς, ἀποτελεῖ σπάνια θὰ λέγαμε ἀντιμετώπιση γιὰ τὰ δεδομένα τῆς ἐποχῆς. Ἄν τὴν παραπάνω διαπίστωση τὴ συνδυάσουμε μὲ τὸ γεγονὸς ὅτι προκειμένου νὰ ἀνεγερθεῖ ἓνα μνημειακὸ πρότυπο στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας, ἐπιλέχθηκε συνειδητὰ ὡς λύση ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀκροπόλεως, δὲ θὰ ἦταν παράτολμο νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἡ χαρακτηριστικὴ αὐτὴ διάταξη τῶν κτιρίων τῆς αὐλῆς ἔχει παρομοίως τὶς ρίζες της στὴν Ἀκρόπολη, ὅπου ἡ σοφὴ τοποθέτηση τῶν μνημείων ἐκεῖ δίνει τρισδιάστατες ἀπόψεις τῶν ναῶν στὸν εἰσερχόμενο ἀπὸ τὰ Προπύλαια προσκυνητὴ, κάτι τὸ ὁποῖο δὲν πέρασε ἀπαρατήρητο ἀπὸ τὸν Ἀδριανὸ καὶ τοὺς συνεργάτες του⁴⁰⁹. Μὲ τὴν ἴδια ἀρχή, ἐξάλλου, ὁ ἴδιος συνέλαβε τὴν ὀλικὴ σύνθεση τῆς ἑπαυλῆς του στὸ Tivoli, ὅπου μετέφερε καὶ ἐφάρμοσε στὰ διαλείμματα τῶν μακρῶν περιοδειῶν του στίς ἐπαρχίες τῆς αὐτοκρατορίας, τὶς ἀρχιτεκτονικὲς ἐμπειρίες ποὺ εἶχε ἀποκομίσει⁴¹⁰. Ἡ ἐντονη σκηνογραφικὴ διάθεση, οἱ φανταστικὲς ἀπόψεις καὶ ἡ μεγέθυνση τῆς προοπτικῆς ἐντύπωσης ποὺ δημιουργεῖται μὲ τὸν τρόπο διάταξης τῶν κτιρίων ποὺ συνθέτουν τὴ Villa Adriana, ἀποτελοῦν ἴσως τὸν καλὺτερο συνήγορο τῶν παραπάνω.

407. Βέβαια οἱ λειτουργίες καὶ οἱ δραστηριότητες ἑνὸς forum διαφέρουν σαφῶς ἀπὸ τὶς λειτουργίες ἑνὸς ἱεροῦ τεμένους. Στὰ fora, ἐκτὸς τῶν θρησκευτικῶν καὶ πολιτικῶν λειτουργιῶν, ὑπῆρχε καὶ ἐμπορικὴ δραστηριότητα, ὅπως τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ παλαιότερα στίς ἐλληνικὲς ἀγορές (βλ. καὶ CREMA, ὁ.π. 35-37). Ἀπὸ τὸν κανόνα ὅμως αὐτὸ δὲ λείπουν οἱ ἐξαιρέσεις, ὅπως τὸ παλαιὸ forum τῆς Leptis Magna (βλ. σημ. 405), ὅπου δὲ διακρίνονται ἐκεῖ κτίσματα στὰ ὁποῖα νὰ μπορεῖ νὰ διεξαχθεῖ ἐμπόριο. Ἐξάλλου, οἱ δραστηριότητες αὐτὲς εἶχαν μεταφερθεῖ σὲ εἰδικὰ χτισμένη ἀγορὰ (Horeae) ἤδη ἀπὸ τὸ 8 π.Χ. (WARD-PERKINS, ὁ.π. 373 κέ. εἰκ. 243). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μὲ τὴν ἀναφορά μας στὰ ρωμαϊκὰ fora θέλουμε ἀπλῶς νὰ ἐπισημάνουμε ὁμοιότητες ὡς πρὸς τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ χώρου καὶ ὄχι ὡς πρὸς τὴ λειτουργία. Ἀλλὰ καὶ σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς ἐμπορικὲς δραστηριότητες, ποὺ ἀσφαλῶς λείπουν ἀπὸ τὸν κυρίως χῶρο τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς τῆς Ἐλευσίνας, δὲν ἀποκλείεται αὐτὲς νὰ διεξάγονταν στὴ στοὰ ἢ τὶς στοᾶς ποὺ διακρίνονται κατὰ μήκος τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ πρὶν αὐτὴ καταλήξει στὴν πλατεία.

408. Κ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ-Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνῃ, ΠΑΕ 1938, 37 σχ. 1.

409. Ἀσφαλῶς δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι, ἐκτὸς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦν ἀντίγραφο τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ, καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀρτέμιδος καὶ τοῦ Ποσειδῶνος Πατὴρς μιμεῖται κατὰ ἓναν τρόπο τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης στὴν Ἀκρόπολη. Καὶ οἱ δύο ναῖσκοι, τοποθετημένοι πρὸ τῆς εἰσόδου τῶν ἱερῶν, εἶναι ἀμφιπρόστυλοι καὶ παρουσιάζουν ὁμοιότητες στίς διαστάσεις, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι ὁ ἑλευσινιακὸς ναὸς εἶναι δωρικοῦ ρυθμοῦ. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ. ἐπίσης Ν. ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, Πανσάνιας, Ἀττικὰ 476 σημ. 2.

410. Γιὰ τὴν κριτικὴ περιγραφὴ τῶν κτιρίων ποὺ συνθέτουν τὴν ἑπαυλὴ τοῦ Ἀδριανοῦ στὸ Tivoli, βλ. CREMA, ὁ.π. 466 κέ.· WARD-PERKINS, ὁ.π. 204 κέ., τοῦ ἰδίου, *Architettura Romana* (Milano 1979) 92 κέ.· BIANCHI BANDINELLI, Rome, The Centre of Power (London 1970) 267 κέ.· S. AURIGEMA, *Villa Adriana* (Roma 1961)· K. HEINZ, *Hadrien und seine Villa bei Tivoli* (Berlin 1950).

Εικ. 53. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ τὴν ἐποχὴ τῶν Ἀντωνίνων.

ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΑ

Τὰ Μεγάλα Προπύλαια αντιπροσωπεύουν τὸ μεγαλύτερο καὶ μεγαλοπρεπέστερο οἰκοδόμημα ἀπὸ τὴν ὁμάδα κτιρίων τὰ ὁποῖα, ὅπως εἶδαμε, προγραμματίσσε ὁ αὐτοκράτορας Ἀδριανός, προκειμένου νὰ διαμορφώσει καὶ νὰ κοσμήσει τὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ, σύμφωνα μὲ τὶς νέες ἀντιλήψεις περὶ μνημειακῶν εἰσόδων σὲ ἱερὰ τεμένη, ὅπως αὐτὲς εἶχαν ἤδη ἀρχίσει νὰ ὑλοποιοῦνται ἀπὸ τὸν Τραϊανό, ἀλλὰ ἔφτασαν στὴν πλήρη ὀριμότητά τους κατὰ τὴ διακυβέρνηση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ τοὺς Ἀντωνίνους.

Τὰ Μεγάλα Προπύλαια πῆραν τὴ θέση τοῦ παλαιοῦ Βόρειου Πυλῶνα, τὴν αὐστηρή, λιτὴ φρουριακὴ πύλη ποὺ ἀποτελοῦσε ἀπὸ τὸ 480 π.Χ. περίπου τὴν κύρια εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης (εἰκ. 53, πίν. 45). Ἀποκαλύφθηκαν γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1811 ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τῶν Dilettanti, ἡ ὁποία ἀφοῦ ἔλαβε σουλτανικὸ φερμάνι, προχώρησε στὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου⁴¹¹. Οἱ ἔρευνες αὐτὲς προφανῶς προσέκρουσαν σὲ δυσκολίες λόγῳ τῶν περιορισμένων χρηματικῶν μέσων, ἀλλὰ καὶ λόγῳ τῶν κατοικιῶν τοῦ χωριοῦ τῆς Ἑλευσίνας, ποὺ ἦταν χτισμένο στὸ χωρὸ τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ (εἰκ. 3, πίν. 1).

Παρὰ τὶς μεγάλες δυσκολίες, οἱ Dilettanti μελέτησαν τὸ Τελεστήριο, τὰ Μικρὰ Προπύλαια, τὸ ναὸ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια⁴¹². Ἡ μελέτη τῶν Dilettanti καὶ οἱ ἀναπαραστάσεις ποὺ ἔδωσαν γιὰ τὰ παραπάνω μνημεῖα ἀναθεωρήθηκαν σὲ πολλὰ σημεῖα ἀπὸ μεταγενέστερους μελετητές, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια⁴¹³ (εἰκ. 54). Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν ποὺ ἀνῆκαν στὸ μνημεῖο ἤρθαν στὸ φῶς ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς τοῦ χώρου, Δ. Φίλιο, Κ. Κουρουγιώτη καὶ Ι. Τραυλό⁴¹⁴ (πίν. 47, 49), μὲ ἀποτέλεσμα

411. ΦΙΛΙΟΣ, *Ἑλεσις* 16.

412. DILETTANTI, *Attica*.

413. Τὸ Τελεστήριο μελετήθηκε καὶ πάλι ἀπὸ τὸν NOACK (*Eleusis*), ἀλλὰ ἡ ὀριστικὴ μελέτη ποὺ ἀναθεώρησε καὶ τὶς προγενέστερες, ὀφείλεται στοὺς Κ. ΚΟΥΡΟΥΓΙΩΤΗ καὶ Ι. ΤΡΑΥΛΟ (*Τελεστήριον* 54 κέ.). Τὰ Μικρὰ Προπύλαια, γιὰ τὰ ὁποῖα οἱ Dilettanti δὲν προχώρησαν στὴ γενικὴ τους ἀναπαράσταση, μελετήθηκαν ἀργότερα ἀπὸ τὸν G. LIBERTINI (*I Propilei di A. Claudio Pulcro ad Eleusi, ASAtene* II, 1915) καὶ τὸν HÖRMANN (*Inneren Propyläen*). Ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος, ποὺ εἶχε ἐσφαλμένα ἀναπαρασταθεῖ ἀπὸ τὸν J. Gandy τῆς Ἑταιρείας τῶν Dilettanti, μελετήθηκε ἐκ νέου καὶ ἀναπαραστάθηκε σωστὰ ἀπὸ τὸν Α. ΟΡΛΑΝΔΟ (*Ἑλευσινιακά* 209-223).

414. Ὁ Δ. ΦΙΛΙΟΣ καθάρισε ὁλοσχερῶς ἀπὸ τὰ χρώματα τὰ Μεγάλα Προπύλαια, καθὼς καὶ τὰ Μικρά. Ἐκτὸς αὐτοῦ, μετακίνησε γιὰ πρώτη φορὰ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ποὺ παρέμεναν στὴ θέση ὅπου εἶχαν πέσει μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου (*ΙΑΕ* 1887, 51-52). Μεγάλος ἀριθμὸς μελῶν θάφτηκε τότε στὸ μεταξὺ τῶν δύο Προπυλαίων χώρῳ, ὅπως ἐπίσης καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ, στὴν περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὸν πύργο τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., δίπλα στὸ Καλλίχορο. Τὰ μέλη αὐτὰ ἀποκαλύφθηκαν ἀπὸ τὸν Κ. ΚΟΥΡΟΥΓΙΩΤΗ (*Ἑλευσινιακά* 202), κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ ποὺ διεξήγαγε στὸ μεταξὺ τῶν δύο Προπυλαίων χώρῳ, πρὸς ἐξακρίβωση τῆς πορείας τοῦ πεισιστράτειου τείχους, ἀλλὰ δὲ μετακινήθηκαν ἀπὸ τὴ θέση τους, ἐκτὸς ἀπὸ ὅσα ἦταν ἀπαραίτητο προκειμένου νὰ φανοῦν τὰ ὑπολείμματα τοῦ τείχους. Μεγάλος ἐπίσης ἀριθμὸς μελῶν εἶναι διάσπαρτος σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἱεροῦ ὄχι μόνο ἐντὸς τοῦ τείχους, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς. Τὰ μέλη αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν κατεδάφιση μεσαιωνικῶν λειψάνων, ἀλλὰ καὶ τῶν κατοικιῶν τοῦ χωριοῦ.

νά γίνεται πλέον δυνατή ή άσφαλής άναπαράσταση του μνημείου, μέχρι σήμερα δέν είχε γίνει νεότερη άρχιτεκτονική μελέτη του κτιρίου, προκειμένου νά αναθεωρηθούν τά έσφαλμένα σέ πολλά σημεία, περίφημα κατά τά άλλα, σχέδια του Bedford. Ίσως ή διαπίστωση ευθύς έξαρχής ότι τó μνημείο άποτελεί άκριβές αντίγραφο του κεντρικού κτιρίου τών Προπυλαίων τής Άκροπόλεως και ή δημοσίευση τών λεπτομερών σχεδίων του Bedford, νά άποτέλεσαν ένα άνασταλτικό στοιχείο για μιá νεότερη έρευνα⁴¹⁵.

Τό ενδιαφέρον τών σύγχρονων μελετητών περιορίστηκε κυρίως στην προτομή του αυτοκράτορα, ή όποία πάνω σέ άσπίδα (imago clipeata) ήταν τοποθετημένη στο κέντρο τών δύο άετωμάτων του κτιρίου⁴¹⁶ (πίν. 46, 99, 100). Ύποθέσεις για τήν ταυτότητα του άπεικονιζόμενου αυτοκράτορα έγιναν, όπως ήταν φυσικό, πολλές. Άλλοι υπέθεσαν ότι τó τιμώμενο πρόσωπο ήταν ό Άδριανός⁴¹⁷, ένω άλλοι ύποστήριζαν ότι ήταν ό Άντωνίνος ό Εύσεβής⁴¹⁸. Στις ύποθέσεις αυτές έθεσε τέλος ή μελέτη του Deubner, πού με άξιόπιστα στοιχεία έδειξε ότι ό είκονιζόμενος αυτοκράτορας δέν είναι άλλος άπό τó Μ. Αύρηλιο, και σέ αυτόν άποδόθηκε ή άποπεράτωση του κτιρίου⁴¹⁹.

Τά Μεγάλα Προπύλαια, άπό τó γεγονός και μόνον ότι άποτελούν αντίγραφο ένός άπό τά πιό ιδιόμορφα και πρωτότυπα κτιρία τής κλασικής άρχαιότητας, πρέπει νά θεωρηθούν σημαντικότερα ως μνημείο, για τή διερεύνηση τών δυνατοτήτων τής άρχιτεκτονικής τó 2ο αϊ. μ.Χ. στο νά άναπαράγει επιτυχώς ή όχι θέματα κλασικής άρχιτεκτονικής. Δηλαδή, στόν άκριβή προσδιορισμό του βαθμού πού ήταν δυνατό νά φτάσει ή μίμηση αυτή, έξετάζοντας μετρολογικά τή σχέση μεταξύ πρωτοτύπου και αντίγραφου, και συγκρίνοντας τά άλλα έξωτερικά γνωρίσματα, όπως τήν ποιότητα κατεργασίας του μαρμάρου ή τόν τρόπο άπόδοσης τών επί μέρους μορφών. Επίσης, διερευνώντας και συγκρίνοντας τις τεχνικές λεπτομέρειες, άφανείς στην πλειοψηφία τους, όπως τόν τρόπο σύνδεσης τών μελών μεταξύ τους, ή τις μεθόδους χειρισμού τών βαρύτατων άρχιτεκτονικών μελών, πού είχαν όδηγήσει τους άρχιτέκτονες τών κλασικών μνημείων και ιδιαίτερα τó Μνησικλή, σέ πραγματικά ιδιοφυείς λύσεις, προκειμένου νά εξασφαλιστεί όχι μόνο ή στατι-

415. Οί Dilettanti στο κείμενο πού συνοδεύει τά σχέδιά τους, έπισημαίνουν τήν όμοιότητα πού παρουσιάζουν τά δύο κτίρια, άντιλαμβάνονται ότι τó πρωτότυπο πρέπει νά είναι αυτό τής Άθήνας, άλλα δέν προβαίνουν σέ κανένα άλλο σχόλιο σχετικά με τήν πιθανή χρονολογία οίκοδόμησης τών Μεγάλων Προπυλαίων. Άπό ό,τι όμως φαίνεται, τήν τοποθετούν μάλλον στους έλληνικούς και όχι στους ρωμαϊκούς χρόνους. Ό F. LENORMANT (*Recherches á Eleusis* 46-48), τó 1860 έπεσήμανε και αυτός τήν όμοιότητα μεταξύ τών δύο κτιρίων και πρώτος χρονολόγησε τó κτίριο στην περίοδο τών Άντωνίνων, άποδίδοντας όμως τήν κτίση του στο οίκοδομικό πρόγραμμα του ρήτορα Άριστέιδη. Με τήν όμοιότητα τών δύο σχεδίων άσχολήθηκε επίσης ό DÖRPFELD (*AM* 1886, 38 κέ.). Ό ΦΙΛΙΟΣ (*ΠΑΕ* 1887, 52 και σημ. 1) έξέφρασε με τή σειρά του τήν άποψη ότι είναι άδύνατο τά δύο αυτά κτίρια νά είναι τής ίδιας έποχής για πολλούς λόγους και τοποθέτησε τήν κτίση τών Μεγάλων Προπυλαίων στους ρωμαϊκούς χρόνους. Συνοπτικές άναφορές στα Μεγάλα Προπύλαια έχουν επίσης κάνει οί: NOACK, δ.π. 222, DINSMOOR, *Gables* 155 σημ. 1· A. GULIANO, *La cultura artistica delle provincie della Grecia in Etá Romana* (Roma 1965) 29 κέ.· TIBERI, *Mnesicle* 177 κέ.· MYLONAS, *Eleusis* 162 κέ.

416. Σχετικά με τήν προέλευση του τύπου τής «είκονος έν όπλφ», τά σχετικά παραδείγματα και τήν πλήρη βιβλιογραφία του θέματος, βλ. Γ. ΣΠ. ΔΟΝΤΑ, Appius Claudius Pulcher, *Χαριστήριον Β'*, 121-137.

417. Ό ΦΙΛΙΟΣ (δ.π. 52 σημ. 1) για πρώτη φορά υπέθεσε ότι ό είκονιζόμενος αυτοκράτορας είναι ό Άδριανός. Άργότερα τó ίδιο ύποστήριξε ό J.G. FRAZER *Pausanias, Description of Greece* (London 1913) 505 κέ.· ό A. HEKLER (*ÖJh* 19-20, 1919, 232)· ό WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 282.

418. Τήν άποψη ότι ό είκονιζόμενος είναι ό Άντωνίνος Πίος ύποστήριξε ό DINSMOOR (δ.π. 155 σημ. 1), άν και έπισημαίνει ότι τó όνομα του Μ. Αύρηλίου ήταν γραμμένο στο έπιστύλιο. Επίσης τó ίδιο ύποστηρίζουν ό NOACK (δ.π. 222), ό ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗΣ (*Έλευσις-Όδγός* 31), ό HÖRMANN (δ.π. 118) και πιό πρόσφατα ό A. GULIANO, δ.π. 29.

419. «Zu den grossen Propyläen von Eleusis» *AM* 62, 1937, 73-81 πίν. 40-42. Ό Deubner παρατήρησε ότι στο λουρί του ώμου ήταν λαξευμένος ένας «Γίγας», όμοιος με αυτόν πού στην ίδια θέση άπεικονίζεται στην προτομή του Μ. Αύρηλίου στο Λούβρο. Ό Γίγας συμβόλιζε τή νίκη του αυτοκράτορα έναντίον τών βαρβάρων Μαρκομάνων τó 172/3 μ.Χ. Έπομένως, ή τοποθέτηση τής προτομής στο άέτωμα και ή άποπεράτωση τών Μεγάλων Προπυλαίων πρέπει νά τοποθετηθεί μετά άπό αυτή τή χρονολογία, μία τουλάχιστον γενεά μετά τήν έναρξη κατασκευής των.

κή επάρκεια του κτιρίου, αλλά και ο οικονομικότερος τρόπος ανεύρεσης, εξόρυξης και μεταφοράς των μαρμάρινων μελών.

Μιά από τις πρώτες διαπιστώσεις που κάναμε και που οφείλουμε ευθύς εξ αρχής να επισημάνουμε, είναι αυτή που αφορά την ποιότητα της κατεργασίας του μαρμάρου. Όπως θα έχουμε και στη συνέχεια την ευκαιρία να αναφερθούμε, η επεξεργασία του μαρμάρου, ιδίως σε τμήματα που βρίσκονταν ψηλά, παρουσιάζει ατέλειες, ενώ πολλά τμήματα της ανωδομής παρέμειναν ήμιτελή με το άπεργο και δε δέχτηκαν ποτέ την τελική τους κατεργασία⁴²⁰. Όμοια αρχιτεκτονικά μέλη παρουσιάζουν σημαντικές μορφολογικές και μετρικές διαφορές μεταξύ τους (τρίγλυφοι), ενώ οι μετόπες είναι όλες όσες σώζονται διαφορετικού πλάτους. Το μήκος όμοιων μελών από τα τμήματα της ανωδομής του κτιρίου (θράνοι, ιωνικά επίτοιχα επιστύλια, επίτοιχες δοκοί κ.ά.), κατά κανόνα δεν είναι σταθερό, και αυτό επίσης διαπιστώνεται στο μήκος των δόμων των μακρών πλευρικών τοίχων, όπως και σε αυτών του θυραίου. Επιπροσθέτως, οι δόμοι αυτοί παρουσιάζουν σημαντικές διαφορές και ως προς το ύψος.

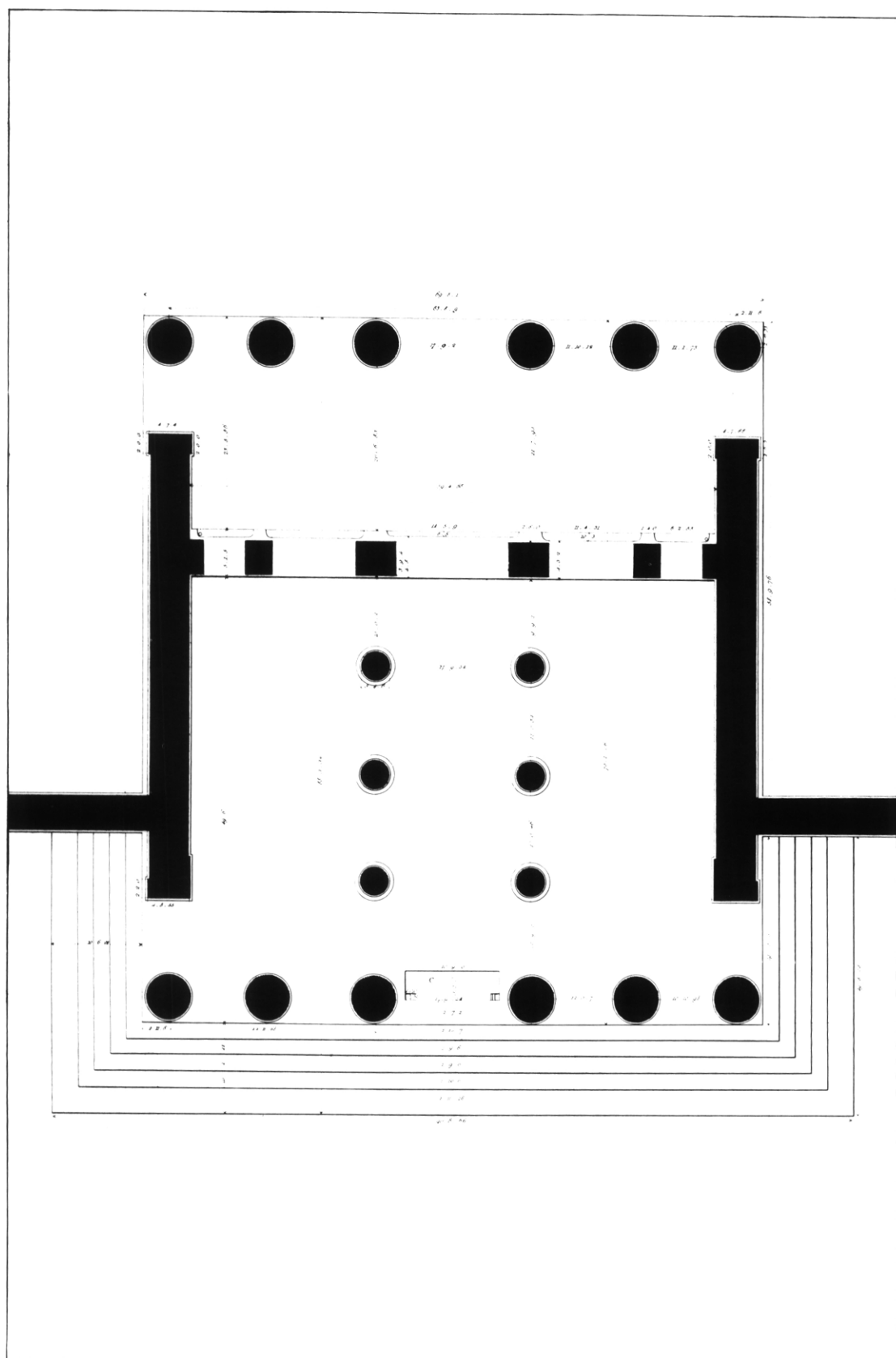
Έκτος όμως από τις μετρικές διαφορές μεταξύ όμοιων μελών, που ίσως θα μπορούσε να παρατηρήσει κανείς ότι έχουν διαπιστωθεί και σε τεχνικώς άρτια κλασικά κτίρια (Ήφαιστειο, Παρθενών κλπ.) και οι οποίες ασφαλώς δεν οφείλονται στην τεχνική ανεπάρκεια των κατασκευαστών, αλλά σε άλλους ποικίλους λόγους, παρατηρείται εδώ μια σοβαρότατη έλλειψη ακρίβειας ως προς τη γεωμετρική τελειότητα, που ξεκινάει και από αυτήν ακόμα τη χάραξη του κτιρίου (π.χ. διαφορές στο μέτρο των μεταξονίων μεταξύ των δύο δωρικών κιονοστοιχιών). Επίσης, σε πολλές περιπτώσεις διαπιστώνεται μια σοβαρή αδυναμία ως προς την εκτέλεση γεωμετρικά επίπεδων επιφανειών, που αν οι παρατηρούμενες κακοτεχνίες δεν ήταν τόσες πολλές και τόσο έντονες, θα μπορούσαν να αποδοθούν στον ήμιτελή χαρακτήρα του κτιρίου (διατήρηση των απέργων ή παράλειψη εκτέλεσης του τελικού φινιρίσματος των επιφανειών). Έτσι, τη γενική εικόνα συμπληρώνει η χαλαρότητα που διαπιστώνουμε στην παραλληλία των εδρών των διάφορων μελών, ή έλλειψη ακρίβειας στη χάραξη και την κατασκευή όρθων γωνιών, ή ατελής κατασκευή των άρμων ὤσεως, που πολλές φορές διαμορφώνονται απλά με το βελόνι με ύποτυπώδεις αναθυρώσεις, αλλά και των ἄνω ὀριζόντιων επιφανειών ἔδρασης, που επίσης διαμορφώνονται χονδροειδώς με το βελόνι και όχι με την ὀδοντωτή ξοῖδα (ντισιλίδικο) (πίν. 48).

Τὰ παραπάνω, προὶδὼν σχολαστικῆς ἐξέτασης τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ κτιρίου, εἶναι ἐνδεικτικὰ τοῦ πνεύματος ποὺ κυριαρχεῖ στο ὅλο ἔργο, ὅπου τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπευθύνων γιὰ τὴν ὑλοποίηση ἐνὸς φιλόδοξου σὲ σύλληψη οἰκοδομικοῦ προγράμματος, ἐντοπίστηκε ἀποκλειστικὰ στὴ γενικὴ εἰκόνα καὶ στὴν ἐντύπωση ποὺ θὰ ἔδινε τὸ κτίριο μετὰ τὴν ἀποπεράτωσή του, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν τεχνικὴ καὶ αἰσθητικὴ τελειότητα τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν καὶ λεπτομερειῶν ποὺ τὸ συνθέτουν⁴²¹. Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται φανερὴ ἡ παρακμὴ τῆς λιθοξοικῆς τέχνης στὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. στὴν Ἀττικὴ, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μέσο τεχνίτη, ἐφόσον ὡς γνωστὸν οἱ ἄριστοι τῶν τεχνιτῶν ἀσχολοῦνταν κυρίως μὲ γλυπτὰ ἔργα (σαρκοφάγους καὶ ἀντίγραφα γλυπτῶν), ἐνῶ ἄλλοι εἶχαν μετοικίσει καὶ πρόσφεραν τὶς ὑπηρεσίες τους στὴ Ρώμη, παράγοντας παρομοίως ἀντίγραφα ἀρχαίων ἀγαλμάτων κάθε ἐποχῆς, ποὺ προορίζονταν νὰ κοσμήσουν τὶς ἐπαύλεις τῶν εὐπορῶν Ρωμαίων⁴²².

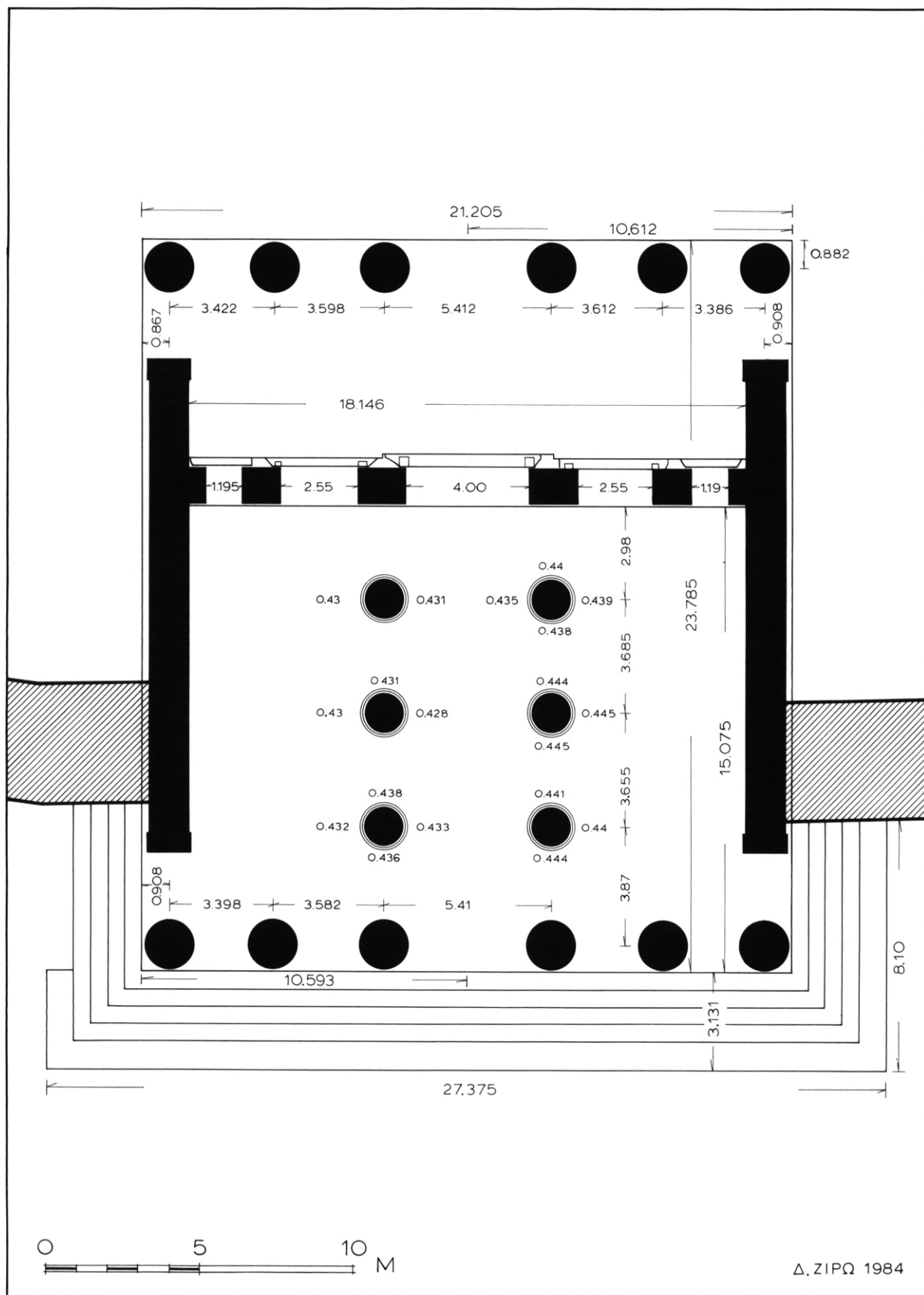
420. Ἡ χαμηλὴ ποιότητα ἐπεξεργασίας τοῦ μαρμάρου ἔγινε ἀντιληπτὴ καὶ ἀπὸ τὸν Bedford, ποὺ προσπάθησε νὰ τὴν αἰτιολογήσει, ὅχι ὅμως μὲ ἐπιτυχία, δεδομένου ὅτι φαίνεται νὰ θεωροῦσε τὰ Μεγὰλα Προπύλαια ὡς ἔργο μᾶλλον τῶν ἐλληνικῶν καὶ ὄχι τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων (DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. II 10).

421. Ἡ ἀντιμετώπιση αὐτῆς ἀσφαλῶς διαφέρει ἀπὸ τὸ κλασικὸ πνεῦμα ποὺ διαπερνᾷ τὸ πρωτότυπο τῆς Ἀκροπόλεως, ὅπου τὸ πάθος τῶν τεχνιτῶν γιὰ τελειότητα διαφαίνεται ὄχι μόνο στὶς ὁρατὲς ἐπιφάνειες, ἀλλὰ καὶ στὶς ἀφανεῖς λεπτομέρειες (ἄρμοι ὤσεως καὶ ἐδράσεως, κατασκευὴ τὸρμων κλπ.).

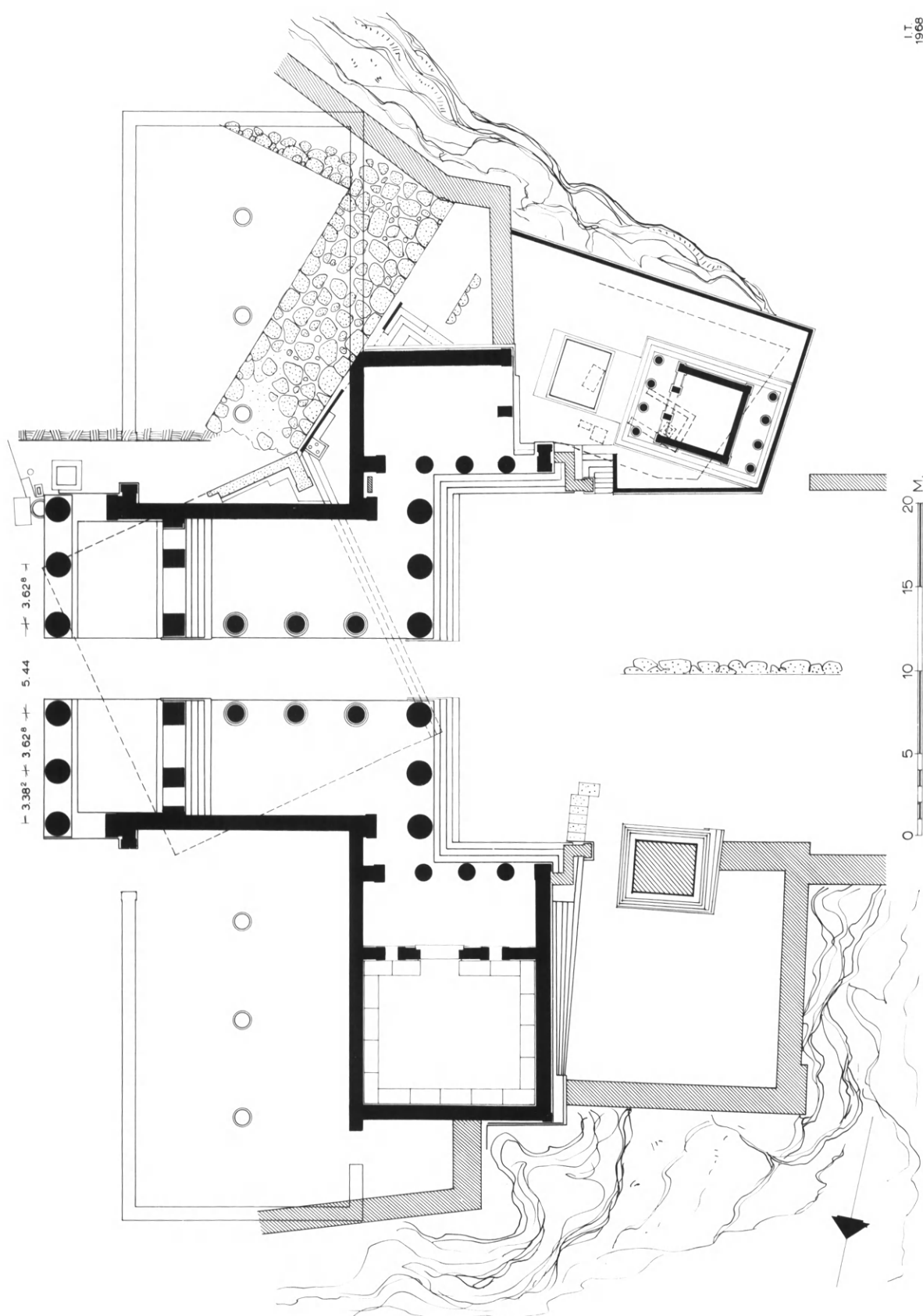
422. Βλ. σχετ. LAWRENCE, *Architecture* 223 κέ.: A. GULIANO, ὁ.π. 49 κέ.: JOCELYN M.C. TOYNBEE, *The Hadrianic School* (Roma 1967) Introduction XXV κέ.: WARD-PERKINS, *Architettura Romana* (Milano 1979) 11 κέ.: Δ. ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ, Ἡ τέχνη στὴν Ἑλλάδα καὶ στὴν Μ. Ἀσία κατὰ τοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* ΣΤ' (Ἀθήνα 1976) 474-475.

Εικ. 54. Μεγάλα Προπύλαια. Κάτοψη κατά τὸν Bedford (Dilettanti).

Εικ. 55. Μεγάλα Προπύλαια. Κάτοψη.

17
1968

Εικ. 56. Μνησικήλεια Προπύλεια. Κάτοψη. Σχέδιο Ι. Τραυλού.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΩΖΟΜΕΝΩΝ ΚΑΙ ΠΡΟΣΙΤΩΝ ΜΕΛΩΝ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ, ΣΤΑ ΟΠΟΙΑ
ΣΤΗΡΙΧΤΗΚΕ Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ

ΔΩΡΙΚΟΙ ΚΙΟΝΕΣ

- α) Σφόνδυλοι : 28 μέλη + 10 θραύσματα
β) Κιονόκρανα : 3 μέλη + 6 θραύσματα

ΔΩΡΙΚΟΣ ΘΡΙΓΚΟΣ

- α) Ἐπιστύλια : 6 θραύσματα
β) Ἀντιθήματα δωρικής στοᾶς : 6 μέλη + 1 θραῦσμα
Ἀντιθήματα ιωνικής στοᾶς : 1 μέλος + 2 θραύσματα
Ἀντιθήματα ἀπροσδιόριστης θέσης : 5 μέλη δὲ σώζουν τὸ κυμάτιο

ΖΩΦΟΡΟΣ

- α) Μετόπες : 7 μέλη + 2 θραύσματα
β) Τρίγλυφοι : 20 μέλη + 6 θραύσματα

ΟΡΙΖΟΝΤΙΑ ΓΕΪΣΑ

- α) ἄγελαῖα : 10 μέλη + 33 θραύσματα
β) γωνιακά : 2 θραύσματα

ΜΑΚΡΟΙ ΤΟΙΧΟΙ

- α) Λιθόπλινθοι ἄγελαῖοι : 15 μέλη
β) Λιθόπλινθοι παραστάδων : 5 μέλη
γ) Ἐπικρανίτις ἐξωτερική : 4 μέλη + 1 θραῦσμα
δ) Ἐπικρανίτις ἐσωτερική : 3 μέλη
ε) Ἐπικράνα παραστάδων : 3 θραύσματα
ζ) Θραῖνοι : 23 μέλη

ΘΥΡΑΙΟΣ ΤΟΙΧΟΣ

- Λιθόπλινθοι : 8 μέλη

ΙΩΝΙΚΗ ΚΙΟΝΟΣΤΟΙΧΙΑ

- α) Σφόνδυλοι : 17 μέλη + 9 θραύσματα
β) Κιονόκρανα : 11 θραύσματα
γ) Ἴωνικά ἐπιστύλια : 6 μέλη + 2 θραύσματα
δ) Ἐπίτοιχα Ἴωνικά ἐπιστύλια : 14 θραύσματα

ΦΑΤΝΩΜΑΤΙΚΗ ΟΡΟΦΗ

- α) Δοκοὶ : 37 θραύσματα
β) Ἡμιδοκοὶ (ἐπίτοιχοι) : 17 μέλη + 2 θραύσματα
γ) Φατνώματα Ἴωνικῆς στοᾶς : 4 μέλη + 24 θραύσματα
δ) Φατνώματα δωρικής στοᾶς : 29 θραύσματα

ΑΕΤΩΜΑ

- α) Καταέτια γεῖσα : 7 θραύσματα
β) Λιθόπλινθοι τυμπάνου : 11 μέλη
γ) Σίμη ἄγελαῖα : 1 + πολλὰ θραύσματα
Σίμη δξύληκτη (ἀκραία) : 1 θραῦσμα
Σίμη με λεοντοκεφαλὴ : 3 θραύσματα
Σίμη κορυφαία : 1 θραῦσμα

ΣΤΕΓΗ

- Κέραμοι στρωτήρες : 3 θραύσματα (ὅλο τὸ πλάτος)
Κέραμοι καλυπτῆρες : 4 θραύσματα (ὅλο τὸ πλάτος)
Ἡγεμόνες στρωτήρες : 8 θραύσματα
Ἡγεμόνες καλυπτῆρες : 2 θραύσματα

Σημείωση: Ὁ παραπάνω πίνακας ἀναφέρεται σὲ μέλη ποὺ σώθηκαν ἀκέραια ἢ μὲ λίγες φθορὲς καὶ μόνο σὲ μεγάλα θραύσματα. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραπάνω, διάσπαρτα στὸ χῶρο βρίσκονται πολυάριθμα μικρότερα θραύσματα ἀπὸ ὅλα τὰ τμήματα τοῦ κτιρίου, τὰ ὁποῖα δὲν κρίνουμε σκόπιμο νὰ ἀπαριθμήσουμε ἐδῶ.

Τέλος, ένα άλλο σημείο που θα πρέπει να διευκρινιστεί, είναι ότι στις προθέσεις της μελέτης αυτής ήταν η σύνταξη πλήρους μητρώου αρχιτεκτονικών μελών των Μεγάλων Προπυλαίων, ώστε παράλληλα με τη διερεύνηση της αρχιτεκτονικής του κτιρίου, να είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε το ποσοστό του υλικού που έχει διασωθεί και το βαθμό που αυτό το υλικό θα ήταν δυνατό να χρησιμοποιηθεί σε ένα μελλοντικό πρόγραμμα αναστήλωσης του μνημείου. Δυστυχώς στο σημείο αυτό συναντήσαμε δυσκολίες, που ξεπερνούσαν τις δυνατότητές μας για την επίτευξη του παραπάνω σκοπού. Έκτος από τα μέλη που κατά καιρούς έχουν συγκεντρωθεί και ταξινομηθεί κοντά στα Προπύλαια (πίν. 49), πολλά άλλα βαρύτατα επίσης μέλη είναι απρόσιτα, τοποθετημένα σε σωρούς στο χώρο μεταξύ των Μικρών και των Μεγάλων Προπυλαίων, ενώ άλλα χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή αναλημματικών τοίχων από τους ανασκαφείς, προκειμένου να συγκρατηθούν τα χώματα των έκσκαφών, ώστε να μείνουν όρατά τα λείψανα παλαιότερων εποχών (πίν. 50). Αλλά ακόμα και για εκείνα τα μέλη που ήταν πιο προσιτά, ο τρόπος με τον οποίο βρίσκονται μισοθαμμένα στο χώμα, ολόκληρα ή σε μεγάλα θραύσματα (όπως λιθόπλινθοι, δοκοί, τρίγλυφοι, μετόπες, σφόνδυλοι κίωνων και κιονόκρανα), χρειάζονταν για την πλήρη μελέτη τους ένα πολυμελές και εξειδικευμένο συνεργείο, εφοδιασμένο με τα κατάλληλα τεχνικά μέσα, προκειμένου τα μέλη αυτά να μετακινηθούν και να ερευνηθούν από όλες τις πλευρές, ώστε να διαπιστωθεί ή ακριβής θέση τους στο κτίριο ή η ταύτισή τους με άλλα.

Για το λόγο αυτό, η έρευνα της αρχιτεκτονικής του κτιρίου περιορίστηκε σε μέλη εξ ολοκλήρου προσιτά ή τουλάχιστον κατά ένα τμήμα τους όρατά, που ήταν δυνατό όμως να μας δώσουν με απόλυτη ασφάλεια τον τρόπο σύνθεσής τους στα διάφορα μέρη του κτιρίου όπου ανήκαν, από τη βάση των τοίχων μέχρι την ανωδομή του (βλ. σχετ. πίνακα στη σ. 137).

Έτσι, ενώ με τα αποτελέσματα της έρευνας αυτής είμαστε σε θέση να αναθεωρήσουμε ριζικά την αναπαράσταση του Bedford, ή κατάρτιση του μητρώου των αρχιτεκτονικών μελών του κτιρίου θα πρέπει να αναβληθεί για αργότερα, όταν θα έχουν εξασφαλιστεί για το σκοπό αυτό τα κατάλληλα υλικά και τεχνικά μέσα. Η εξακρίβωση, πάντως, του τρόπου σύνθεσης των διάφορων μερών του κτιρίου αποτελεί το πρώτο και ίσως το σημαντικότερο βήμα προς την κατεύθυνση αυτή.

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

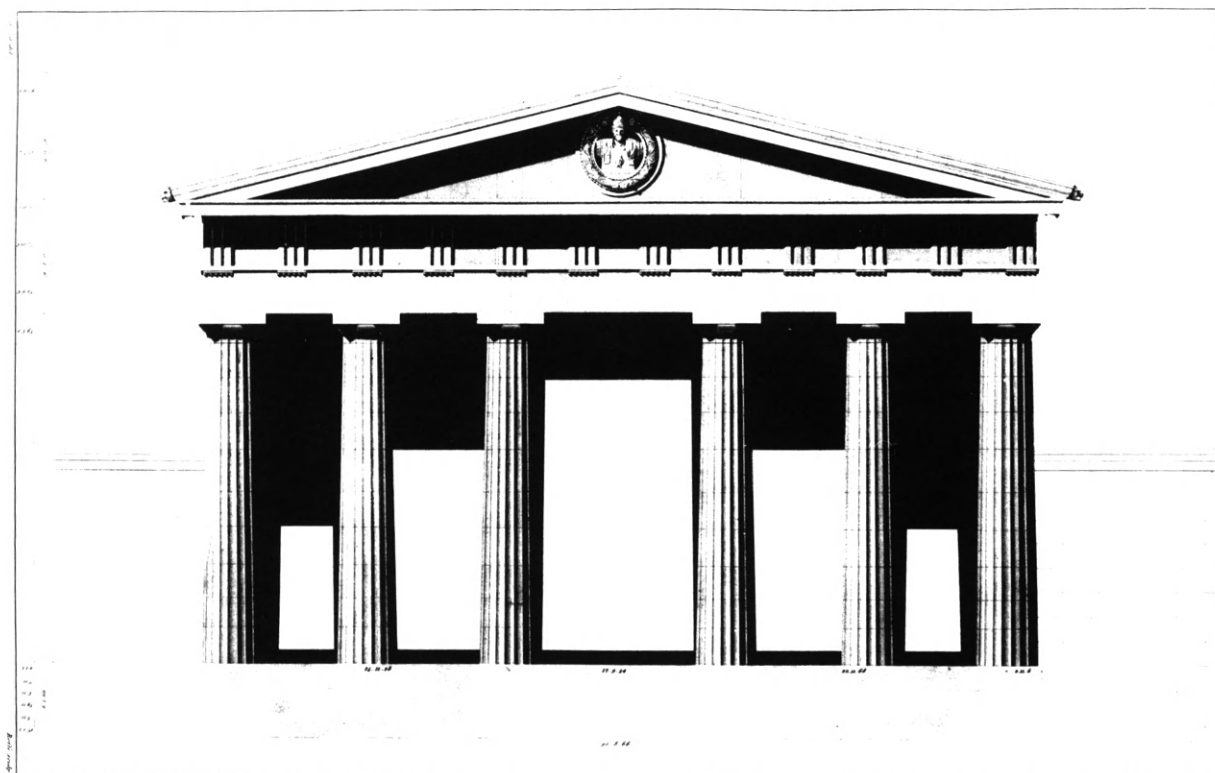
Η γενική σύνθεση του κτιρίου

Όπως προαναφέραμε, το κτίριο εϋθὺς ἐξαρχῆς χαρακτηρίστηκε για πρώτη φορά από τους Diletanti ἀκριβὲς ἀντίγραφο τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ.

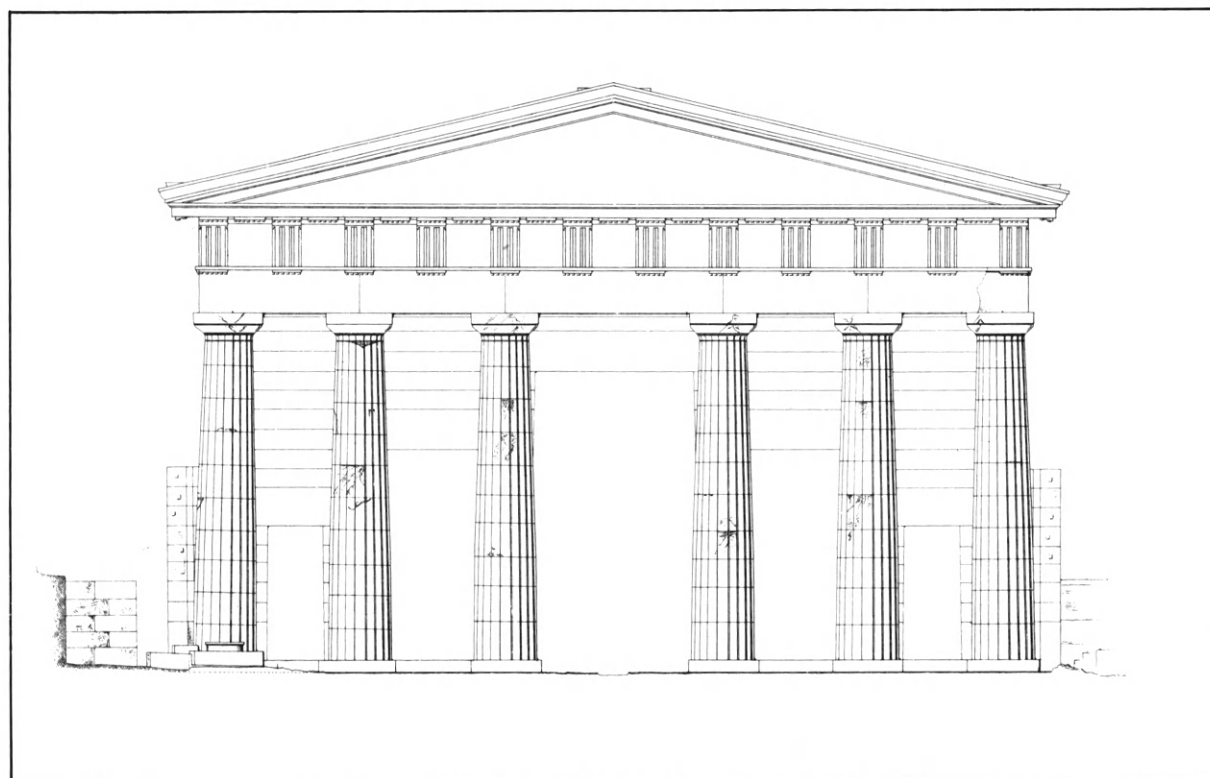
Βέβαια, ὑπάρχουν ὀρισμένες βασικὲς διαφορὲς. Κατ' ἀρχὰς λείπουν τὰ πλευρικὰ διαμερίσματα, πὺν ἀποτελοῦν ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα, πλέον ἰδιόμορφα καὶ ἀμφιλεγόμενα στοιχεῖα τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (εἰκ. 56). Ἐπίσης, τὸ ἐλευσινιακὸ ἀντίγραφο ἐδράζεται σὲ ἐνιαῖο ὀριζόντιο βάθρο, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν ὑπάρχει ἐδῶ ὕψομετρικὴ διαφορὰ μετὰ τῆς ἐξωτερικῆς στοᾶς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς, ὅπως συμβαίνει στὴν Ἀθήνα⁴²³. Τέλος, ὁ κεντρικὸς ἀνηφορικὸς διάδρομος τοῦ πρωτοτύπου ἔχει ἐδῶ παραλειφθεῖ (εἰκ. 55, 62, 63).

Ἀναμφίβολα ὅμως ἀποτελεῖ ἀντίγραφο τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, ἐφόσον ἐπαναλαμβάνει πάρα πολλὰ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὸ μνησικλείο ἔργο (εἰκ. 55, 56, 57, 58).

423. Χαρακτηριστικὸ τῶν ἀντιλήψεων ποὺ ἐπικρατοῦσαν στὶς ἀρχὲς τοῦ περασμένου αἰῶνα στὴν Εὐρώπη σχετικὰ μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἀρχιτεκτονικὴ, ἀποτελεῖ τὸ ἀκόλουθο σχόλιο ποὺ συνοδεύει τὰ σχέδια τοῦ Bedford: «Τὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας» γράφει, «μὲ τὴν συμμετρίαν τοὺς πλεονεκτοῦν ἐναντὶ τῶν ἀθηναϊκῶν, τὰ ὁποῖα τοποθετήθηκαν σὲ διαφορετικὰ ἐπίπεδα, λόγω τῶν ὕψομετρικῶν διαφορῶν τοῦ βράχου. Αὐτὸ ὅμως τὸ πλεονέκτημα ἀντισταθμίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη τοῦ ὑψηλοῦ βαθμοῦ ἐπεξεργασίας τοῦ μαρμάρου, κάτι ποὺ εἶναι τόσο χαρακτηριστικὸ στὶς ἀθηναϊκὲς κατασκευές» (DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. II 10).

Εικ. 57. Μεγάλα Προπύλαια. 'Αναπαράσταση της κύριας ὄψης (Dilettanti).

Εικ. 58. Μνησίκλεια Προπύλαια. 'Αναπαράσταση της ἀνατολικῆς ὄψης (Bohn).

Πρόθεσή μας, λοιπόν, είναι να δείξουμε σε ποιό βαθμό τὰ ἑλευσινιακὰ Προπύλαια ἀποτελοῦν ἀκριβὲς ἀντίγραφο τοῦ κλασικοῦ πρωτοτύπου. Ἡ ἀπαραίτητη συνεπῶς σύγκριση μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων θὰ γίνεταί σταδιακά, καθὼς θὰ ἐξετάζονται τὰ μέρη ποὺ συνθέτουν τὸ ὅλο κτίριο, ὥστε νὰ καταλήξουμε σὲ συγκεκριμένα συμπεράσματα⁴²⁴.

Ἡ θεμελίωση – Τὸ βάθρο ἀνέγερσης

Ἀποτελεῖ τὸ κατώτατο μέρος τοῦ μνημείου καὶ χρησιμεύει ὡς βάση πάνω στὴν ὁποία ἀνεγέρθη-
καν τὰ Προπύλαια. Ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τοῦ βάθρου, καὶ συνεπῶς τῶν Προπυλαίων, ἔχει προ-
σανατολισμὸ ἀπὸ τὰ ΒΑ πρὸς τὰ ΝΔ, μὲ τὴν εἴσοδο στραμμένη στὰ ΒΑ (εἰκ. 53). Γιὰ νὰ ἀπλου-
στεύσουμε στὴ συνέχεια τὴν περιγραφή, θὰ δεχτοῦμε ὡς συμβατικὸ προσανατολισμὸ τοῦ κατὰ
μῆκος ἄξονα τοῦ κτιρίου τὴ διεύθυνση Β-Ν.

Τὰ ὑλικά ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ βάθρου εἶναι ὁ πωρόλιθος καὶ τὸ
ρωμαϊκὸ σκυρόδεμα (opus caementicium). Τὸ ρωμαϊκὸ σκυρόδεμα περιορίζεται στὸν πυρήνα τοῦ
βάθρου, ἐνῶ ὅλες οἱ ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειές του εἶναι καλυμμένες μὲ πωρόλιθους⁴²⁵ (πίν. 51).
Κατὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ σκυροδέματος⁴²⁶ δὲ χρησιμοποιήθηκαν ξύλινοι τύποι, ἀλλὰ ἀκολουθή-
θηκε ἡ ἐξῆς μέθοδος: Ἀρχικὰ ἐγίνε γενικὴ ἐκσκαφὴ στὴ θέση ποὺ ἐπιλέχθηκε γιὰ τὴν ἀνέγερση
τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Αὐτὸ ἐγίνε κυρίως στὴ στραμμένη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ
νότια πλευρὰ του, ὅπου λόγῳ τῆς κλίσης τοῦ ἐδάφους χρειάστηκε νὰ ἀφαιρεθεῖ ἀρκετὴ ποσότη-
τα χώματος. Τὰ κάθετα εὐθύγραμμα τοιχώματα τῆς ἐκσκαφῆς στὴν πλευρὰ αὐτὴ ἀπέτελεσαν καὶ
τὸν τύπο γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ κονιάματος ἐκεῖ (πίν. 51α). Στὴ βόρεια ὁμως πλευρὰ, ὅπου ἡ
βάση ὑψώθηκε κατὰ 1.85 μ. περίπου ἀπὸ τὴν πλακόστρωτη αὐλή, ἀντὶ ξύλινων τύπων χρησιμο-
ποιήθηκαν περιμετρικὰ τοιχία ἀπὸ πώρινους ἢ κροκαλοπαγεῖς ὀρθόμητους λίθους, ποὺ παρέ-
μειναν στὴ θέση τους καὶ ἀπέτελεσαν ἔτσι ὑπόδομή γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν μαρμάρινων ἀνα-
βαθμῶν τῆς κρηπίδας (πίν. 51β, 52β). Πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Καλλιγόρου, κατὰ παρόμοιο τρόπο,

424. Γιὰ τὴ σύγκριση ποὺ ἐπιχειρήσαμε, χρειάστηκε νὰ ἐκτελεστοῦν νέες μετρήσεις, ἐφόσον διαπιστώσαμε διαφορὲς ἀπὸ τὰ μέτρα ποὺ παραδίδει ὁ Bohn στὴ θεμελιώδη μελέτη του γιὰ τὸ κλασικὸ κτίριο. Ἐπίσης, προκειμένου νὰ μειώσουμε τὴν πιθανότητα ἐξαγωγῆς ἐσφαλμένων συμπερασμάτων σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς μετρικὲς συγκρίσεις, ἐξαιτίας τῆς χρησιμοποίησης διαφορετικῶν μετροταινιῶν στὰ δύο κτίρια, βασικὲς γενικὲς διαστάσεις τοῦ κλασικοῦ πρωτο-
τύπου μετρήθηκαν ἐκ νέου μὲ τὴν ἴδια μετάλλινη μετροταινία ποὺ χρησιμοποιήσαμε στὴν Ἐλευσίνα. Μὲ τὴ λεπτο-
μερὴ ἀποτύπωση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τους, διαπιστώσαμε μιὰ
χαλαρότητα ὡς πρὸς τὴν τήρηση βασικῶν διαστάσεων, ἀκόμα καὶ ὅταν πρόκειται γιὰ ὁμοειδῆ μέλη, παρὰ τὴ
διαφαινόμενη πρόθεση νὰ τηρηθοῦν οἱ ἐπὶ μέρους διαστάσεις τοῦ κλασικοῦ κτιρίου. Ἔτσι, οἱ διαφορὲς ποὺ προκύ-
πτουν μεταξὺ πρωτοτύπου καὶ ἀντιγράφου δὲν ἀκολουθοῦν ἓνα σταθερὸ μέτρο, ἐφόσον κυμαίνονται ἀπὸ μέλος σὲ
μέλος, τὸ μέγεθος τῶν ὁποίων ἄλλοτε συμπίπτει μὲ τὸ πρωτότυπο καὶ ἄλλοτε διαφέρει. Συνεπῶς, οἱ παρατηρούμενες
μετρικὲς διαφορὲς δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποδοθοῦν στὸ διαφορετικὸ μήκος πόδα ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴν
Ἀθῆνα καὶ τὸ ρωμαϊκὸ πόδα στὴν Ἐλευσίνα, ἀποψη ποὺ εἶχε διατυπωθεῖ παλαιὰ ἀπὸ τοὺς DILETTANTI (γαλλικὴ
ἐκδόση, *Les antiquités inédites de l'Attique*, μετάφρ. J. J. Hittorf (Paris 1832) κεφ. II 10).

425. Τὸ ρωμαϊκὸ σκυρόδεμα κατὰ κανόνα παραμένει ἀφανὲς πίσω ἀπὸ μιὰ ἐπικάλυψη-τοιχοποιία. Ἡ ὁρατὴ αὐτὴ ἐπιφά-
νεια κατασκευάζεται μὲ διάφορα ὑλικά, ποὺ μπορεῖ νὰ εἶναι ὀρθογώνιοι ἢ ἀργοὶ λίθοι, τετράγωνοι ὀπτόπλινθοι ἢ
ἀκόμα καὶ κοινοὶ λεπτοὶ ὀπτόπλινθοι (συμπαγῆ τοῦβλα). Τὸ εἶδος τοῦ ὑλικοῦ καὶ ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν ἐπικα-
λύψεων αὐτῶν ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ χρονολόγηση τῶν ρωμαϊκῶν κτιρίων.

426. Τὸ opus caementicium δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὸ σημερινὸ σκυρόδεμα (beton), τὸ ὁποῖο ἀναμειγνύμενο ἐκ τῶν
προτέρων μὲ ἀδρανὴ ὑλικά (σκύρα), χύνεται κυριολεκτικὰ μέσα σὲ ξύλινους τύπους. Ἀντίθετα, τὸ ρωμαϊκὸ σκυρό-
δεμα δὲ χύνεται, ἀλλὰ παράγεται μὲ τὴν τοποθέτηση ὀριζόντιων στρώσεων ἀδρανῶν ὑλικῶν (caementa), ἀποτελού-
μενων ἀπὸ κοινοὺς λίθους ἢ κροκάλες μέτριου μεγέθους, στὶς ὁποῖες παρεμβάλλεται ἀφθονο κόνιαμα. Ὁ τρόπος
αὐτὸς εἶναι κοινὸς στὶς κατασκευές, ἀνεξάρτητα ἐὰν πρόκειται γιὰ τοιχοποιίες, τόξα ἢ θόλους. Γιὰ τὴν «ἐπανάστα-
ση» ποὺ ἔφερε στὴν οἰκοδομικὴ ἢ σταδιακὴ ἐφαρμογὴ τοῦ opus caementicium ἀπὸ τοὺς Ρωμαίους καὶ τὴ σχετικὴ
βιβλιογραφία, βλ. MAC DONALD, *Architecture* 166 κέ.· WARD-PERKINS, *Roman Architecture*, κεφ. 4. 97 κέ.· τοῦ ἴδιου,
Architettura Romana (Milano 1979) 59 κέ.· ἐπίσης GIUSEPPE LUGLI, *La tecnica edilizia Romana con particolare riguardo
a Roma e Lazio* (Roma 1957) 375 κέ. καὶ 439.

χρησιμοποιήθηκαν ὀρθογωνικοί πώρινοι καὶ κροκαλοπαγεῖς λίθοι, ὅπως ἐπίσης καὶ ὀρθοστάτες ἀπὸ τὸ βορειοδυτικὸ τοῖχο τοῦ κτιρίου ποὺ περιέβαλε τὸ φρέαρ, προκειμένου νὰ συγκρατηθεῖ τὸ κονίαμα καὶ νὰ μείνει ἐλεύθερος ὁ χώρος τοῦ φρέατος, τοῦ ὁποίου τὸ δάπεδο μὲ τὴ διαμόρφωση τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς βρέθηκε 3.07 μ. χαμηλότερα ἀπὸ τὴν ἐπιφάνεια τοῦ δαπέδου τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 9, πίν. 7, 8).

Γενικὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι στὰ μέρη ὅπου τὸ θεμέλιο βρίσκεται σὲ ψηλότερη στάθμη ἀπὸ τὸ γύρω ἔδαφος, κατασκευάστηκε περιμετρικὸ τοιχίον μὲ πώρινους, μέτριας σκληρότητας λιθοπλίνθους ὅχι ἄριστης ἐπεξεργασίας, γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ ἀπὸ χυτὸ κονίαμα πυρήνα του⁴²⁷.

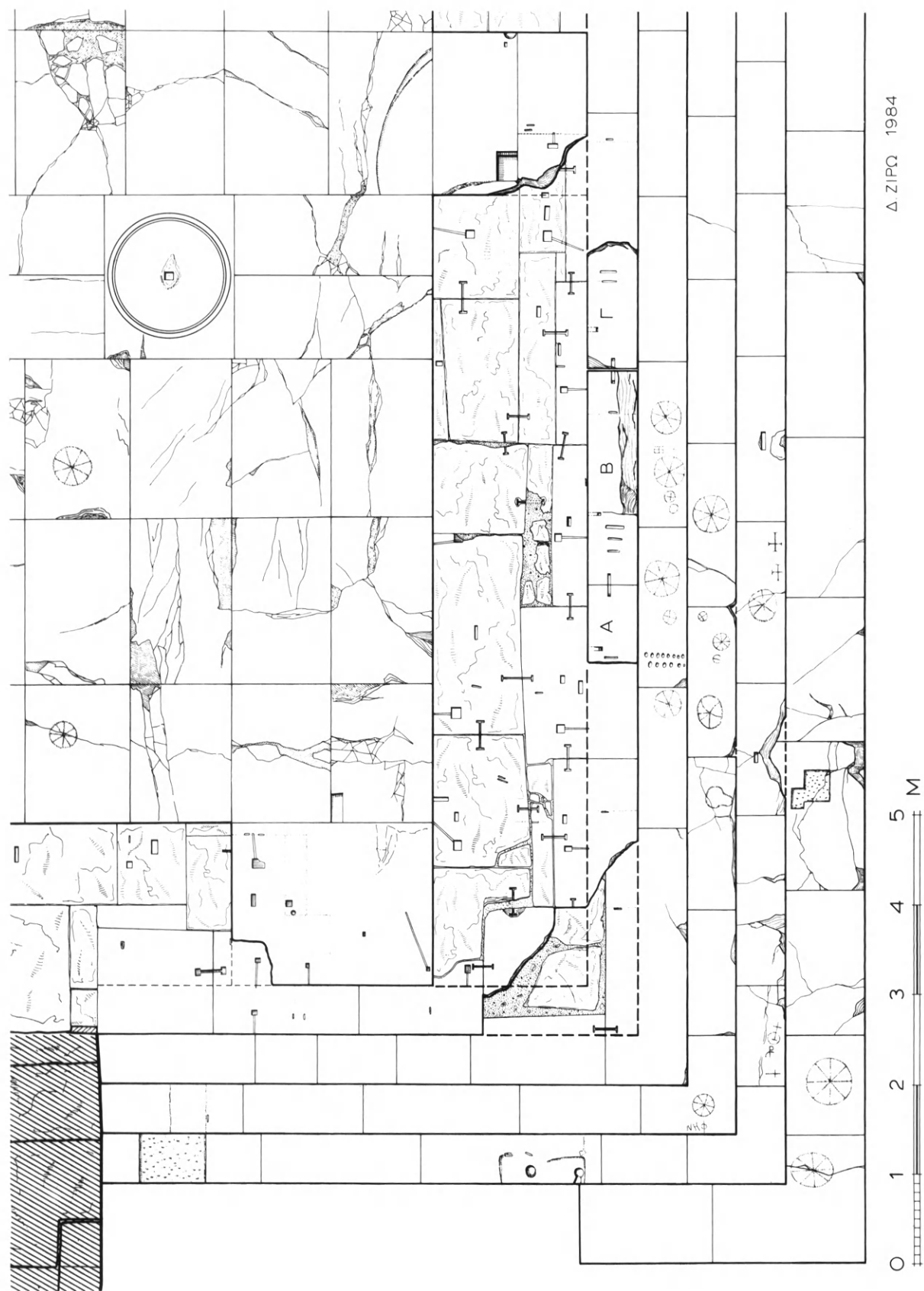
Μετὰ τὴ σκλήρυνση τοῦ κονιάματος, ὁλόκληρη ἡ ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ βάθρου ἐπενδύθηκε μὲ μεγάλες πώρινες πλάκες, ποὺ ἀποτελέσαν τὴ βάση γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν μαρμάρινων πλακῶν τοῦ δαπέδου (ἀναδ. σχ. 2). Λόγω τῆς διαρπαγῆς μέρους τῶν μαρμάρινων αὐτῶν πλακῶν καὶ κυρίως ὅσων ἦταν τοποθετημένες στὴν περίμετρο τῆς βάσης, εἴμαστε σὲ θέση νὰ κάνουμε ὀρισμένες παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ πώρινου αὐτοῦ ὑποβάθρου. Οἱ πώρινες πλάκες ποὺ τὸ ἀποτελοῦν εἶναι κατὰ κανόνα τετράπλευρες καὶ ἐφαρμόζουν πλήρως μεταξύ τους, δίχως νὰ ἀφήνουν κενά. Σύνδεσμοι διπλοῦ Τ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν ὀριζόντια σύνδεση τῶν πώρινων πλακῶν μὲ τοὺς μαρμάρινους ἀναβαθμοὺς τῆς κρηπίδας, στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτιρίου. Οἱ σύνδεσμοι αὐτοὶ παρατηροῦνται κυρίως στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῆς βάσης, ὅπου ἡ κρηπίδα σώζεται ἀκέραια καὶ τὸ πώρινο ὑπόβαθρο ἔχει ἀποκαλυφθεῖ μετὰ τὴ διαρπαγὴ τῆς ἀνώτατης στρώσης τῶν μαρμάρινων πλακῶν ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ στυλοβάτη (εἰκ. 59, πίν. 52α). Ἐδῶ οἱ σύνδεσμοι διπλοῦ Τ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ὀριζόντια σύνδεση τῶν μαρμάρινων ἀναβαθμῶν τῆς κρηπίδας μὲ τὶς πλάκες τοῦ πώρινου ὑποβάθρου, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ἀμέσως ἐπόμενων πώρινων πλακῶν μεταξύ τους. Τὸ δυτικὸ ἡμισυ τῆς βόρειας πλευρᾶς τῶν Προπυλαίων σώζεται σὲ κακὴ κατάσταση. Ἐδῶ ἔχουν διαρπαγεῖ ὅχι μόνο οἱ μαρμάρινοι ἀναβαθμοὶ τῆς κρηπίδας, ἀλλὰ ἔχει ἀφαιρεθεῖ σὲ μεγαλύτερη ἔκταση καὶ ἡ μαρμαρίνη πλακόστρωση τοῦ δαπέδου⁴²⁸ (πίν. 52β). Καὶ ἐδῶ σύνδεσμοι διπλοῦ Τ στερέωναν τὶς πώρινες πλάκες τοῦ ὑποβάθρου μεταξύ τους. Ἡ σύνδεση αὐτὴ περιοριζόταν στὶς δύο ἐξωτερικὲς σειρὲς πλακῶν, στὴν περίμετρο τοῦ ὑποβάθρου, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες πλάκες ἀπλῶς ἦταν ἀρμολογημένες (ἀναδ. σχ. 2).

Ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ ἀποκλειστικὴ χρῆση τοῦ συνδέσμου διπλοῦ Τ στὸ προοριζόμενο νὰ καλυφθεῖ πώρινο ὑπόβαθρο τοῦ δαπέδου, δεδομένου ὅτι ὁ σύνδεσμος αὐτὸς κατασκευάζεται δυσκολότερα ἀπὸ τὸν ἀπλούστερο σύνδεσμο Π⁴²⁹, ποὺ χρησιμοποιήθηκε εὐρύτατα στὶς κατασκευὲς ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ. καὶ ὕστερα, σχεδὸν δὲ κατ' ἀποκλειστικότητα στοὺς μ.Χ. αἰῶνες. Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ συνδέσμου αὐτοῦ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατεξοχὴν στὰ ἀθηναϊκὰ κτίρια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., φανερώνει μιὰ συνειδητὴ στροφὴ πρὸς τὶς κλασικὲς μεθόδους κατασκευῆς τῶν ἀρχαίων καὶ ἀκόμα ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ κλασικοῦ κτιρίου ἀποτελοῦσε προῖον μιᾶς ἀναζήτησης βαθύτερης ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἀπομίμηση. Σὲ ὅσα, λοιπόν, τμήματα τῆς πώρινης ὑποδομῆς τοῦ δαπέδου μπορέσαμε νὰ ἐλέγξουμε, διαπιστώσαμε τὴν ἀποκλειστικὴ χρῆση τῶν συνδέσμων διπλοῦ Τ, ἐνῶ σὲ καμία περίπτωσι δὲ διαπιστώθηκε ἐδῶ ἡ χρῆση ἄλλου εἴδους συνδέσμου.

427. Ἡ συγκράτηση τοῦ χυτοῦ ὑλικοῦ ἀπὸ *opus quadratum* καὶ ὅχι ἀπὸ ξύλα ἢ τοῦβλα, ἀποτελεῖ γνωστὴ πρακτικὴ στοὺς αὐτοκρατορικοὺς χρόνους σὲ ἔργα κάποιας πολυτέλειας (βλ. σχετ. CREMA, *Architectura Romana* 4-7 εἰκ. 2, 8). Στὰ Μεγάλα Προπύλαια οἱ λίθοι ποὺ ἀποτελοῦν τὸ τοιχίον αὐτὸ δὲν ἔχουν ἐπιμελῶς τοποθετηθεῖ στὴ θέση τους, κάτι ποὺ φαίνεται στὴν ἐντὸς τοῦ τείχους νοτιοανατολικὴ πλευρὰ τῆς βάσης. Ἡ ἀμέλεια αὕτη ἐξηγεῖται ἀπὸ τὴ μικρὴ σημασία ποὺ εἶχε στὴ στατικὴ συμπεριφορὰ τῶν κατασκευῶν ἀπὸ *opus caementicium* ἢ ἐξωτερικὴ τους ἐπένδυση.

428. Λόγω τῆς μεγάλης καταστροφῆς ποὺ ὑπέστη σὲ αὐτὴ τὴν πλευρὰ ἡ κρηπίδα, ἀπὸ τὴ σύνδεση αὕτη διασώθηκαν τὰ ἔχνη μόνο δύο σύνδεσμων διπλοῦ Τ.

429. W.B. DINSMOOR, *The Correlation of Greek Archaeology with History*, Studies in the History of Culture, The Disciplines of Humanities (Menasha, Wisconsin 1942) 200-201 σημ. 25.

Δ.ZIPQ 1984

Εἰκ. 59. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀποτύπωση τοῦ νοτιοανατολικοῦ τμήματος τῆς κρηπίδας. Μὲ γράμματα Α, Β, Γ σημειώνονται οἱ ἐναπομείναντες λίθοι τοῦ Βαλεριάνειου τεύχους.

Δέν πρέπει φυσικά νά μᾶς προξενεῖ ἀπορία πῶς ἀποκτήθηκε ἡ γνώση γιά τίς κλασικές μεθόδους κατασκευῆς, πού ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή συνειδητὴ ἐπολογὴ τοῦ ἐν λόγῳ συνδέσμου. Ὅπως θά ἔχουμε τὴν εὐκαιρία νά ἀναπτύξουμε καὶ στὴ συνέχεια, οἱ ἀρχιτέκτονες καὶ οἱ τεχνίτες ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου εἶχαν τὴν εὐκαιρία νά μελετήσουν ἀπὸ κοντὰ τὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴ διαδικασία μεταφορᾶς δόλοκληρων ναῶν, καθὼς καὶ κατὰ τὴν ἐκτέλεση ἐκτεταμένων ἐπισκευῶν, καὶ νά ἀποκτήσουν ἔτσι πολύτιμη ἐμπειρία τῶν κλασικῶν μεθόδων κατασκευῆς, γεγονὸς πού ἀσφαλῶς συνετέλεσε στὴν ὑλοποίηση τοῦ ἐκδηλα κλασικίζοντος οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ Αὐγούστου στὴ Ρώμη⁴³⁰.

Ἡ γνώση αὐτὴ διατηρήθηκε καὶ πλουτίστηκε ἀκόμα περισσότερο στὴ συνέχεια, μὲ ἀποτέλεσμα νά συναντᾶμε κλασικίζουσες μεθόδους κατασκευῆς καὶ κατὰ τὴ δευτέρη μεγάλη περίοδο ἀναγέννησης τῆς ἑλληνικῆς κλασικῆς τέχνης, τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν διαδόχων του, ὅλο τὸ 2ο αἰ. μ.Χ. Ἔτσι, τοὺς κλασικίζοντες συνδέσμους διπλοῦ Τ τοὺς συναντᾶμε σὲ νέα κτίρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Αὐγούστου στὴν Ἀθήνα, ὅπως στὰ θεμέλια τοῦ Ὡδείου τοῦ Ἀγρίππα στὴν Ἀγορά⁴³¹, στὸ βάθρο τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς στὴν Ἀκρόπολη⁴³², στὴ μετασκευὴ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ θριγκοῦ τοῦ ναοῦ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα τοῦ 45/6 μ.Χ.⁴³³, ἢ μεμονωμένα στὸ ἀνατολικὸ πρόπυλο τῆς Ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρα καὶ Αὐγούστου⁴³⁴. Ἐπίσης ἡ χρῆση τους διαπιστώνεται σὲ κτίρια τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀδριανοῦ καὶ τῶν διαδόχων, στὴν ἀδριάνεια μετασκευὴ τοῦ Πομπείου στὸν Κεραμεικὸ⁴³⁵, ἀλλὰ καὶ στὸ ναὸ πού ἀνεγέρθηκε πρὸς τιμὴν τοῦ Κόμμοδου στὴν Κόρινθο⁴³⁶. Ὅλοι οἱ σύνδεσμοι πού χρησιμοποιήθηκαν στὸ κτίριο εἶναι σιδερένιοι, πού στὴ συνέχεια μολυβδοχοήθηκαν. Δὲ διαπιστώθηκε σὲ καμία περίπτωση χρῆση ἄλλου μετάλλου, συνεπῶς ἡ πληροφορία πού δίνουν οἱ Dilettanti, ὅτι οἱ σύνδεσμοι ἦταν κατασκευασμένοι ἀπὸ ὀρείχαλκο, δὲν εἶναι ὀρθή⁴³⁷.

Οἱ μαρμάρινες πλάκες τοῦ δαπέδου ἦταν κατακόρυφα συνδεδεμένες μὲ τὴν πώρινη ὑπόδομή μὲ γόμφους, τοὺς τὸρμους τῶν ὁποίων διακρίνουμε στὰ ἐκτεθειμένα τμήματά της. Οἱ τὸρμοι αὐτοὶ εἶναι τετράγωνοι καὶ φέρουν στὴ μιὰ πλευρά τους τὴ χαρακτηριστικὴ μακρὰ αὐλακα μολυβδοχόησης, ὅπως συνηθίζεται στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους. Ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ τῶν τὸρμων καὶ τὴ θέση τους διαπιστώνεται ὅτι οἱ μαρμάρινες πλάκες ἦταν συνδεδεμένες μὲ τὸ ὑπόβαθρο ὄχι μόνο μὲ ἓναν, ἀλλὰ καὶ μὲ περισσότερους γόμφους. Ἐπίσης, διαπιστώσαμε ὅτι γομφωμένες ἦταν μόνο οἱ πλάκες πού ἦταν τοποθετημένες περιμετρικὰ τοῦ βάθρου καὶ οἱ ὁποῖες ἔχουν διαρπαγεῖ⁴³⁸. Οἱ

430. Βλ. B. WESENBERG, Augustusforum und Akropolis, *Jdl* 99, 1984.

431. *Hesperia* 19, 1950, 41, 83, 86.

432. H. THOMPSON, *Χαριστήριον Α'*, 314-323 ἰδίως 321 κέ. εἰκ. 2 καὶ W.B. DINSMOOR, *Χαριστήριον Δ'*, 145 κέ. ἰδίως 146.

433. W.B. DINSMOOR, Rhamnountine Fantasies, *Hesperia* XXX, 1961, 197, 199.

434. H. THOMPSON, ὁ.π. 322.

435. HOEFNER, *Pompeion* 150 κέ.

436. R. SCRANTON, Temples of Commodus at Corinth, *Hesperia* 1944, 320-321 εἰκ. 4. Ἐπίσης, μεμονωμένη χρῆση τοῦ κλασικίζοντος αὐτοῦ συνδέσμου ἀπαντᾶται σὲ διάφορα μεταγενέστερα κτίρια ἢ μετασκευὲς τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος ἢ τοῦ μεσαιῶνα, ὅπως στὴν ἀψίδα τοῦ τετράκογχου ναοῦ στὴ βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, στὴ σύγχρονη μὲ τὸ μεσαιωνικὸ πύργο (βυζαντινῇ) συμπλήρωση τῆς κλασικῆς ἀπότμησης τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῆς νότιας πτέρυγας τῶν Προπυλαίων, σὲ ἐπισκευὴ βαθμίδας τῆς ρωμαϊκῆς κλίμακας ἀνόδου πρὸς τὰ Προπύλαια, καὶ ἄλλου. Ἡ χρῆση, βέβαια, τῶν συνδέσμων αὐτῶν στὰ τελευταῖα παραδείγματα δὲν ἀποτελεῖ στροφὴ στὶς ἀρχαῖες οἰκοδομικὲς μεθόδους, ἀλλὰ ὀφείλεται ἀπλῶς στὴν ἐπαναχρησιμοποίηση κλασικῶν συνδέσμων πού ἀφαίρεθηκαν ἀπὸ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη.

437. Ὁ BEDFORD συγκεκριμένα ὑποστήριξε ὅτι ἡ παρατηρούμενη ἑλλειψὴ ὕψους βαθμοῦ τελειότητος στὴν τεχνικὴ ἐπεξεργασία τῶν μαρμάρινων ἐπιφανειῶν στὴν Ἐλευσίνα, δὲν μπορεῖ νά ἀποδοθεῖ οὔτε σὲ ἑλλειψὴ γνώσης οὔτε σὲ λόγους οἰκονομίας, ἐφόσον οἱ σύνδεσμοι πού χρησιμοποιήθηκαν ἐδῶ ἦταν ὀρειχάλκινοι, ἐνῶ τῶν Ἀθηνῶν σιδερένιοι (DILETTANTI, *Attica* κεφ. 2, 10).

438. Λόγῳ τῆς διαρπαγῆς τῶν ἀκραίων πλακῶν τοῦ τοιχοβάτη, ἐτέθη τὸ ζήτημα ἀπὸ τοὺς Dilettanti ἐὰν οἱ μακροὶ πλευρικοὶ τοῖχοι τοῦ κτιρίου ἔβαιναν πάνω στὶς ἀκραῖες πλάκες ἢ οἱ πλάκες κατέληγαν στὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς

έσωτερικές πλάκες, τουλάχιστον εκεί όπου μπορεί να ελεγχθεί, δεν ήταν γομφωμένες, εφόσον ο έγκιβωτισμός τους μεταξύ των γομφωμένων —άμετακίνητων— πλακών τις έκανε και αυτές άμετακίνητες. Τέλος, από τη φορά των αulάκων μολυβδοχόησης, διαπιστώνουμε ότι ή τοποθέτηση του μαρμάρινου δαπέδου άρχισε από την περίμετρο της βάσης και προχώρησε προς το έσωτερικό της (άναδ. σχ. 2).

Έκτος από τους παραπάνω τόρμους, διακρίνουμε στο κέντρο βάρους κάθε πλάκας του πώρινου υποβάθρου το χαρακτηριστικό κατακόρυφο τόρμο σχήματος τραπεζίου, που χρησίμευε για την ένθεση του *λύκου*, του σιδερένιου εξαρτήματος για την ανύψωση και τοποθέτηση των λίθων στη θέση τους⁴³⁹. Τέλος, μιá σειρά μοχλοβοθρίων μās υποδεικνύουν την ακριβή φορά με την οποία έγινε ή τοποθέτηση των λίθων της πλακόστρωσης, όπου αυτές έχουν διαρπαγεί.

‘Η κρηπίδα

‘Η κρηπίδα αποτελείται από 6 άναβαθμούς από πεντελικό μάρμαρο. ‘Ο κατώτατος άναβαθμός, που εδράζεται στην πώρινη πλακόστρωση της ρωμαϊκής αulής, έχει βάθος πατήματος 0.889 μ. και είναι σημαντικά φαρδύτερος από τους υπόλοιπους άναβαθμούς, που έχουν πάτημα 0.555 μ. περίπου⁴⁴⁰ (πίν. 53). ‘Η κρηπίδα στρεφόμενη κατά όρθή γωνία εκτείνεται και στις πλευρές της βάσης, μέχρι να συναντήσει το άμυντικό τείχος του ιεροῦ, ή συνέχεια του οποίου διακόπτεται στους μακρούς πλευρικούς τοίχους των Προπυλαίων (είκ. 55, πίν. 53α, 119α). Είναι χαρακτηριστικό ότι προς την πλευρά του Καλλιχόρου, ο κατώτατος άναβαθμός της κρηπίδας δεν εκτείνεται μέχρι να συναντήσει το τείχος, αλλά διακόπτεται απότομα, κάτι το οποίο έρμηνεύτηκε ως δείγμα σεβασμού των κατασκευαστών, ώστε να μην εισχωρήσουν στο νοητό χώρο που κατελάμβανε το Καλλίχορον φρέαρ⁴⁴¹ (είκ. 53, πίν. 54). Οί άναβαθμοί έχουν ύψ. 0.29 μ. περίπου, πλην του κατώτατου (0.368 μ.) και του ανώτατου (0.335 μ.), ο οποίος αποτελεί και το στυλοβάτη του κτιρίου (είκ. 60). ‘Η χαρακτηριστική ύποτομή που συναντάμε κατά μήκος της βάσης των μετώπων των άναβαθμών στην κρηπίδα των μνησικλειων Προπυλαίων, εδώ δεν έχει επαναληφθεί.

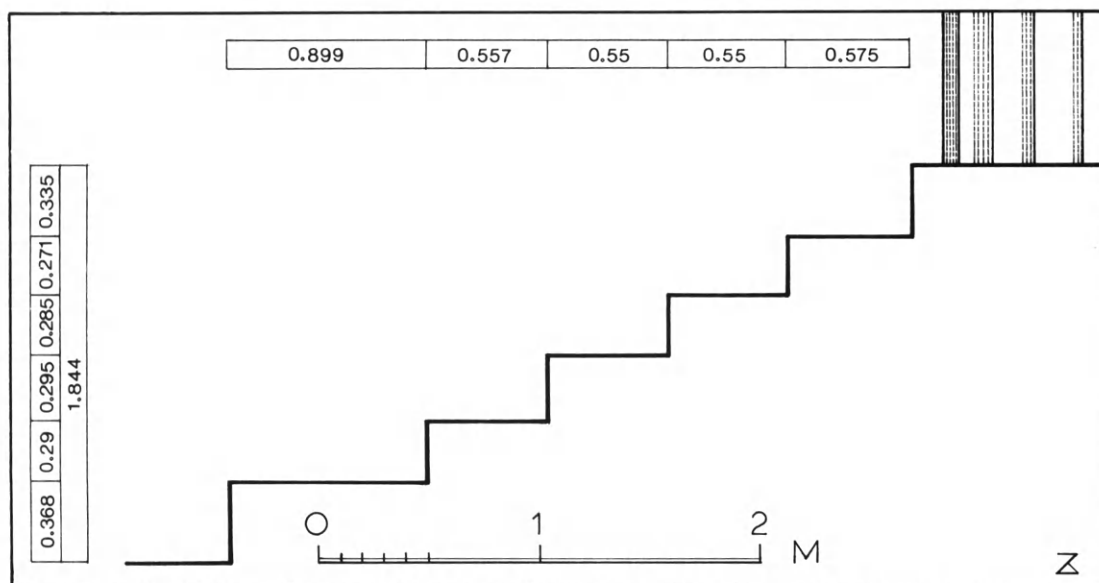
Στη δυτική πλευρά, όπου οί μαρμάρινοι λίθοι της κρηπίδας έχουν όλοσχερως διαρπαγεί, εύκολα μπορούμε να διαπιστώσουμε το μήκος της (27.375 μ.), από το ίχνος φθοράς που έχει αφήσει στην πώρινη πλακόστρωση της αulής (πίν. 53β). Οί άρμοί, τέλος, των λίθων που συνθέτουν τους άναβαθμούς της κρηπίδας, βρίσκονται σε άμεση και άρμονική σχέση με τους άρμους της πλακόστρωσης της αulής, ένδεικτικό του κοινου οικοδομικού προγράμματος στο οποίο ανήκουν (είκ. 47, πίν. 45β, 55).

τους (DILETTANTI, γαλλ. έκδοση, *Les antiquités inédites de l'Attique* (Paris MDCCCXXXII) κεφ. 2, σ. 11 σημ. 1). Βέβαια, δεν έχουμε σήμερα καμία άμφιβολία ότι οί πλευρικοί τοίχοι του κτιρίου εδράζονταν στις μαρμαρίνες πλάκες του δαπέδου, εφόσον θραύσματα της άκραίας αυτής στρώσης βρέθηκαν *in situ* στη δυτική πλευρά του κτιρίου και τά οποία φέρουν τά ίχνη του εδραζόμενου πάνω σε αυτά τοίχου. ‘Από ό,τι φαίνεται, ή πλευρά αυτή δεν ήταν προσιτή την εποχή που διεξήγαγαν τις έρευνές τους οί Dilettanti.

439. Οί τόρμοι του λύκου σε κάθετη τομή παρουσιάζουν τη χαρακτηριστική τραπεζοειδή διατομή, με άμφότερες τις στενές πλευρές κεκλιμένες, όπως ακριβως συνήθίζεται από το τέλος της ‘Ελληνιστικής εποχής και ιδίως κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους (βλ. σχετ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομής* 2, 174, 175).

440. ‘Ο κατώτατος αυτός άναβαθμός προφανως λειτουργεί ως μεταβατικό στοιχείο μεταξύ της πώρινης πλακόστρωσης της αulής και των υπόλοιπων άναβαθμών της κρηπίδας.

441. Την έρμηνεία αυτή πρώτος έδωσε ο Δ. ΦΙΛΙΟΣ μετά την αποκάλυψη των λειψάνων του Καλλιχόρου (*ΙΑΕ* 1892, 34). ‘Η απόδειξη ότι ο κατώτατος άναβαθμός δε συνεχιζόταν σε όλο το μήκος του προς την πλευρά του Καλλιχόρου, δίνεται από τον τρόπο θεμελίωσης του ανώτερου άναβαθμου στο τμήμα που άπουσιάζει ο κατώτατος. Συγκεκριμένα, ο ανώτερος άναβαθμός σε όλο το μήκος της κρηπίδας εδράζεται στο έμπρόσθιο τμήμα του πάνω στον κατώτατο. Στο τμήμα, όμως, όπου ο κατώτατος άναβαθμός έχει παραλειφθεί, ο ανώτερος εδράζεται έξ όλοκλήρου στο χυτό κονίαμα που συμπλήρωσε το κενό που δημιουργείται. ‘Επίσης στο τμήμα όπου θά έπρεπε να υπήρχε ο άναβαθμός που λείπει, άπουσιάζουν τά ίχνη των λιθοπλίνθων που τον αποτελούσαν (άρνητικά άποτυπώματα) στο χυτό κονίαμα της βάσης.

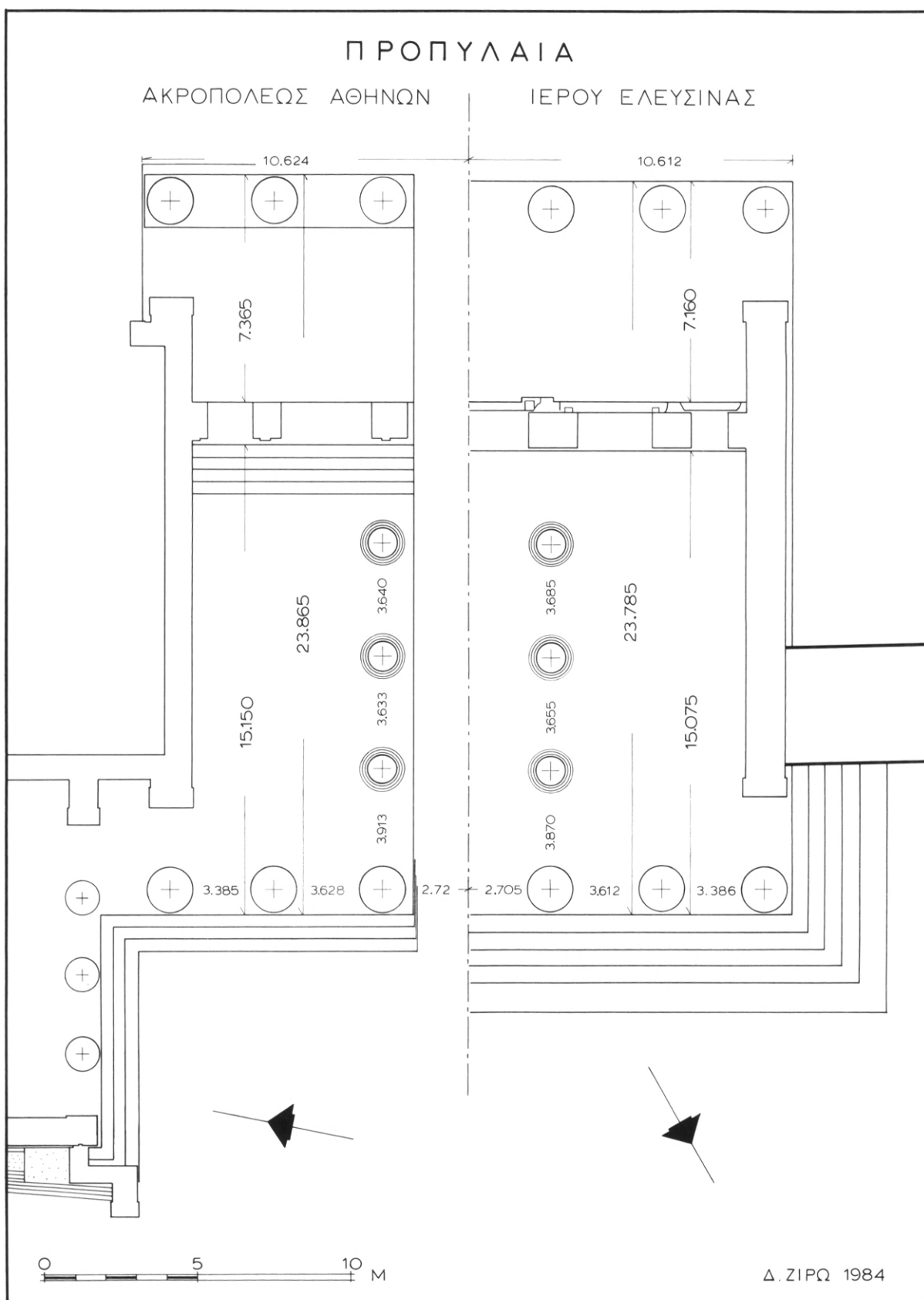

Εικ. 60. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή στην κρηπίδα της κύριας ὁψης.

Ἡ πλακόστρωση τοῦ δαπέδου

Τὸ δάπεδο τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καλύπτεται ὁλόκληρο ἀπὸ μεγάλες ὀρθογώνιες μαρμάρινες πλάκες, τῶν ὁποίων ἡ διάταξη παρέχει ἰσχυρότατη ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγησή τῆς ἀνέγερσης τοῦ κτιρίου, τουλάχιστον στὸ κατώτατο αὐτὸ τμήμα του. Ὅπως εἶδαμε καὶ στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, ὅλοι οἱ κατὰ μήκος ἄρμοι τῆς πλακόστρωσης, ὅπως καὶ τοῦ κρηπιδώματος, συμπίπτουν προεκτεινόμενοι νοερὰ μὲ τοὺς ἄρμους τῆς πώρινης πλακόστρωσης τῆς αὐλῆς μπροστὰ στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ (πίν. 55). Τὸ στοιχείο αὐτό, μαζί μὲ τὸν κοινὸ τρόπο θεμελίωσης, ἀποτελεῖ ἰσχυρότατη ἐνδειξη ὅτι ἡ ρωμαϊκὴ αὐλὴ μὲ τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν κτισμάτων τῆς ἀνήκουν στὸν ἴδιο ἀρχιτεκτονικὸ σχεδιασμὸ καὶ κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα μὲ τὴ βάση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Ἀλλὰ στὸ θέμα αὐτὸ θὰ ἐπανέλθουμε, ὅταν ἀσχοληθοῦμε μὲ τὰ ζητήματα χρονολόγησής τοῦ κτιρίου καὶ τὴν ἐπισήμανση τῶν οἰκοδομικῶν του φάσεων.

Τὸ ὕψος τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων εἶναι ἴσο μὲ αὐτὸ τοῦ ἀναβαθμοῦ-στυλοβάτη τῆς κρηπίδας, δηλαδὴ 0.35 μ. Οἱ πλάκες αὐτὲς εἶναι τοποθετημένες σὲ κανονικὲς σειρὲς καὶ ἡ διάταξή τους διαφέρει τελείως ἀπὸ τὴ διάταξη τῆς πλακόστρωσης τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ στυλοβάτη τῶν δωρικῶν κιονοστοιχιῶν (εἰκ. 53). Ἐπάνω στὶς πλάκες τοῦ δαπέδου σώζονται ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀναπαραστήσουμε μὲ ἀσφάλεια τὴν κάτοψη τῶν Προπυλαίων. Ἀπὸ τὴν ἀνωδομή τοῦ κτιρίου δὲν ἔχουν σωθεῖ παρὰ ἐλάχιστα μέλη στὴ θέση τους, ὅπως οἱ δύο κατώτατοι σφόνδυλοι τοῦ ἀκραίου πρὸς Δ κίονα τῆς νότιας κιονοστοιχίας τῶν Προπυλαίων (πίν. 67α-β). Ἐπίσης, στὴ θέση τους παρέμειναν οἱ ἑξὶ ἰωνικὲς βάσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς τῆς εἰσόδου τῶν Προπυλαίων, οἱ ὁποῖες δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διαρπαγοῦν, ἐφόσον κατασκευάστηκαν συμφυεῖς μὲ τὴν ὑποκείμενη πλίνθο τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου (πίν. 56α). Ὅλες σχεδὸν οἱ ἀκραῖες πλάκες κατὰ μήκος τῆς δυτικῆς καὶ τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς ἔχουν διαρπαγεῖ. Ἐπίσης, δὲ σώζεται καμία ἀπὸ τὶς πλάκες τοῦ στυλοβάτη τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἐκτὸς ἀπὸ μία, δίπλα στὸν κατὰ μήκος ἄξονα τοῦ κτιρίου (ἀναδ. σχ. 2). Τέλος, ἓνας μεγαλύτερος ἀριθμὸς πλακῶν ἔχει διαρπαγεῖ ἀπὸ τὴ βορειοδυτικὴ γωνία τοῦ κτιρίου. Ὁ στυλοβάτης τῆς νότιας πλευρᾶς σώζεται

Είκ. 61. Σύγκριση της κάτοψης των μνησίκλειων Προπυλαίων και των Μεγάλων Προπυλαίων.

σὲ καλύτερη κατάσταση, μετὰ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία ἀνέπαφη, ἐνῶ ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο στυλοβάτη ἔχουν μετακινηθεῖ μόνο οἱ πλάκες ὅπου ἐδράζονταν οἱ κίονες (πίν. 56β).

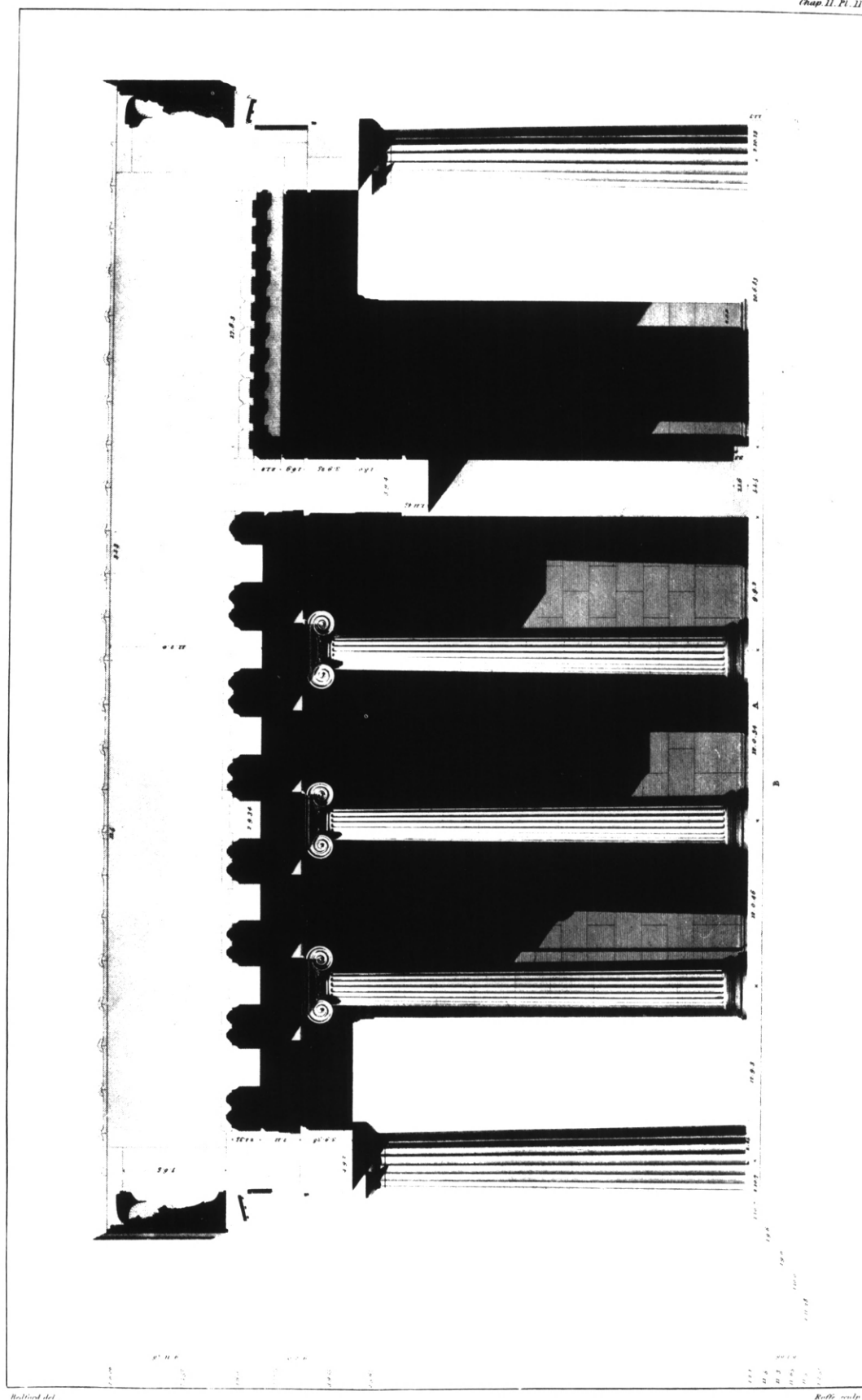
Λόγω τῆς ἀπώλειας τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτη, τὸ πλάτος τοῦ κτιρίου εἶναι δυνατό νὰ μετρηθεῖ μόνο τμηματικά. Δηλαδή, ἐὰν φέρουμε τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτιρίου, ὁ ὁποῖος συμπίπτει μετὰ τὸν κεντρικὸ ἄρμὸ τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου, μποροῦμε νὰ μετρήσουμε με ἀκρίβεια τὸ πλάτος τοῦ βορειοδυτικοῦ ἡμίσεος καὶ τὸ πλάτος τοῦ νοτιοδυτικοῦ ἡμίσεος τοῦ κτιρίου. Στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τὸ πλ. εἶναι 10.593 μ. ἐνῶ στὴ νοτιοδυτικὴ 10.612 μ.⁴⁴² (εἰκ. 55). Ἔτσι, τὸ συνολ. πλάτος τῶν Προπυλαίων στὶς ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ στυλοβάτη εἶναι 21.205 μ. Τὸ συνολ. μῆκος τῶν Προπυλαίων, μετροῦμενο ἀπὸ τὸ βόρειο στυλοβάτη στὸ νότιο, εἶναι 23.785 μ. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ὅτι ὡς πρὸς τὸ πλάτος τὰ Μεγάλα Προπύλαια εἶναι κατὰ 4.3 ἐκ. στενότερα ἀπὸ τὰ ἀθηναϊκά⁴⁴³, ἐνῶ ὡς πρὸς τὸ μῆκος 8 ἐκ. μικρότερα (εἰκ. 61).

Τὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας, ὅπως ἀκριβῶς καὶ τῆς Ἀκροπόλεως στὴν Ἀθήνα, εἶχαν κατὰ μῆκος τῶν πλευρῶν τοὺς μακροὺς τοίχους, ἐνῶ μετὰ ἕναν ἄλλο ἐγκάρσιο ἢ θυραῖο τοῖχο διαιροῦνταν σὲ δύο τμήματα ἢ στοᾶς. Ἡ πρώτη στοᾶ, βαθύτερη, μετὰ ἕξι δωρικοὺς κίονες στὴν ὄψη καὶ δύο σειρὲς ἀπὸ τρεῖς ἰωνικοὺς κίονες κατὰ μῆκος τοῦ κύριου ἄξονά της, ἐνῶ ἡ δεύτερη, μικρότερου βάθους (1/3 περίπου τοῦ συνολικοῦ μήκους τοῦ κτιρίου), ἡ ὁποία ἦταν στραμμένη πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 55, 56, 61).

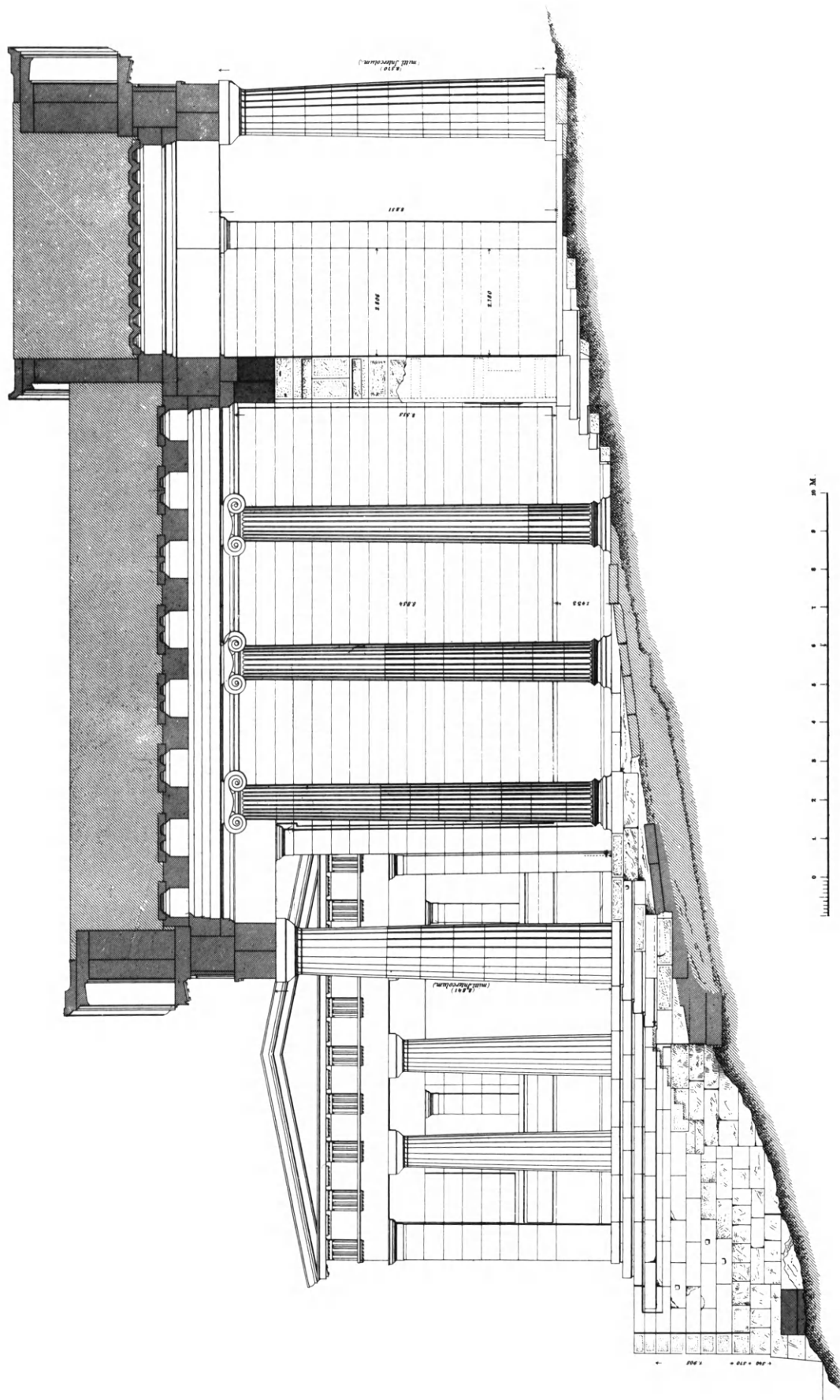
ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ		ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΜΗΚΟΣ	ΙΩΝΙΚΗΣ ΣΤΟΑΣ	15.15	15.075
	ΔΩΡΙΚΗΣ ΣΤΟΑΣ	7.365	7.16
	ΤΟΙΧΟΒΑΤΗΣ ΘΥΡΑΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ	1.35	1.55
	ΣΥΝΟΛΟ	23.865	23.785
ΠΛΑΤΟΣ		21.248	21.205

442. Ἐπίσης στὰ ἀθηναϊκά Προπύλαια διαπιστώνεται μιὰ διαφορὰ 7 χιλιοστῶν μεταξὺ τῶν δύο τμημάτων τοῦ ὑπερυψωμένου στυλοβάτη τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς. Μῆκ. βόρειου τμήματος 8.691 μ., μῆκ. νότιου τμήματος 8.698 μ.

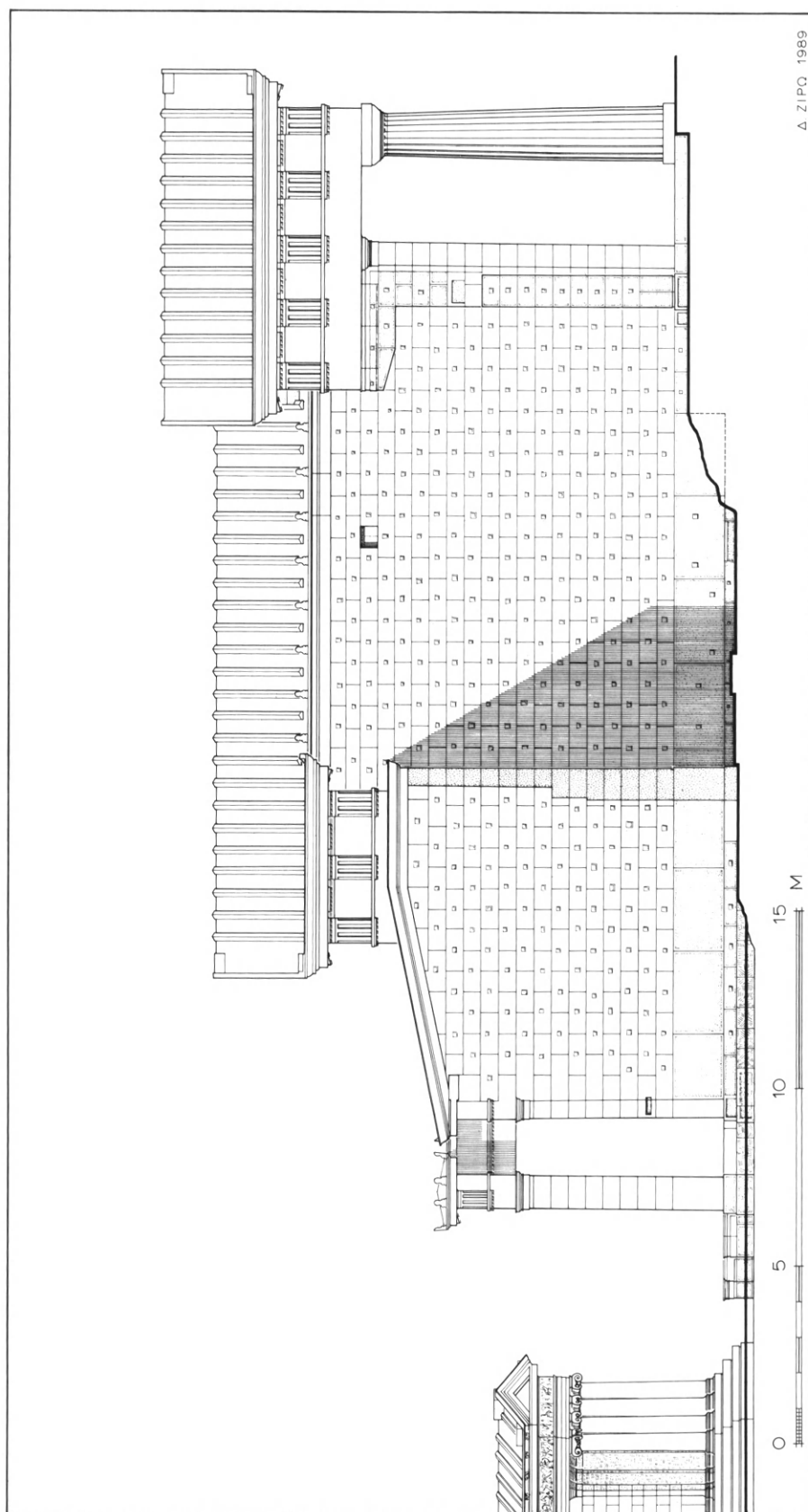
443. Ὡς πρὸς τὸ ἀκριβὲς πλάτος τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, πρέπει νὰ σημειώσουμε τὰ ἀκόλουθα. Τὸ πλάτος αὐτὸ δὲν μπορεῖ νὰ μετρηθεῖ με ἀκρίβεια στὴ δυτικὴ ὄψη τοῦ κτιρίου, ἐφόσον ὁ στυλοβάτης ἐκτείνεται πολὺ πέρα ἀπὸ τοὺς γωνιακοὺς κίονες τῆς δυτικῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας, ἐξαιτίας τῶν πλευρικῶν περυγῶν καὶ τῆς κρηπίδας σχήματος Π. Στὴν ἀνατολικὴ ὁμοῦς ὄψη ὑπάρχουν ἄλλες ἰδιομορφίες. Ὁ στυλοβάτης ἐδῶ ἀποτελεῖ στὴν οὐσία ἀναβαθμὸ, μετὰ πλάτος λίγο μικρότερο ἀπὸ τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου τῆς δωρικῆς στοᾶς πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται. Ἔτσι, ἡ πλακόστρωση προεξέχει ἀπὸ τὸ στυλοβάτη κατὰ 5.2 ἐκατ. στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ 5.5 ἐκατ. στὴ νότια. Ἐνῶ ὁμοῦς αὐτὸ γίνεται ἀμέσως ἀντιληπτὸ στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τοῦ στυλοβάτη, στὴ νοτιοανατολικὴ ὑπάρχει ἄλλη μιὰ διαφοροποίηση. Ἐδῶ ἡ μαρμαρινὴ πλακόστρωση διακόπτεται κάτω ἀπὸ τὸν ὑπερυψωμένο στυλοβάτη, μετὰ ἀποτέλεσμα ὁ τελευταῖος νὰ ἐδράζεται κατὰ τὸ ὑπόλοιπο ἀνατολικὸ του ἡμισὺ στὸ φυσικὸ βράχο, ποὺ κατὰ ἀριστοτεχνικὸ τρόπο ἀπολαξεύτηκε, ἀποτελώντας οὐσιαστικὰ τὴ φυσικὴ ἐπέκταση τῆς πλακόστρωσης τῆς δωρικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων πρὸς τὰ ἔξω. Τὸ σημεῖο διακοπῆς τῆς μαρμαρινῆς πλακόστρωσης διακρίνεται καθαρὰ στὴ νότια πλευρὰ τῆς νοτιοανατολικῆς γωνίας τῶν Προπυλαίων, ὅπου τὸ μάρμαρο συναντᾷ τὸ φυσικὸ βράχο 85.5 ἐκατ. δυτικὰ τῆς γωνίας. Ἡ παραπάνω ἰδιαιτερότητα πιθανῶς παρέσυρε τὸν Bohn ὥστε νὰ προσδιορίσει τὸ συνολικὸ πλάτος τῶν Προπυλαίων (κεντρικὸ κτίριο), μετρώντας ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῆς πλακόστρωσης τῆς δωρικῆς στοᾶς (ἡ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, προεξέχει τοῦ στυλοβάτη κατὰ 5.2 ἐκατ.) μέχρι τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία τοῦ ὑπερυψωμένου στυλοβάτη, ἡ ὁποία ὁμοῦς στὴν οὐσία εἰσέχει ἀπὸ τὸ πραγματικὸ πλάτος τῆς ὑποκείμενης πλακόστρωσης (Bohn, *Propyläen* πίν. III). Συνεπῶς, στὸ μέτρο ποὺ παραδίδει ὁ Bohn, 21.16 μ., θὰ πρέπει νὰ προστεθοῦν ἄλλα 5.5 ἐκατ., ὅσο δηλαδὴ προεξέχει ἡ πλακόστρωση πρὸς Ν ἀπὸ τὴ νοτιοανατολικὴ γωνία. Τὸ πλάτος, ὁμοῦς, ποὺ παραδίδει ὁ Bohn δὲ συμφωνεῖ μετὰ τὶς νέες μετρήσεις ποὺ κάναμε. Μετρώντας ἀπὸ τὶς ἴδιες θέσεις ποὺ προαναφέραμε, βρήκαμε μιὰ διαφορὰ 3.3 ἐκατ., ἥτοι 21.193. Στὸ μέτρο αὐτὸ προσθέσαμε καὶ τὴ νότια πλευρικὴ προεξοχὴ τῆς πλακόστρωσης, συνεπῶς τὸ πραγματικὸ πλάτος τῶν Προπυλαίων (κεντρικὸ κτίριο) εἶναι 21.218 μ. καὶ ὄχι 21.141 μ., ποὺ εἶναι τὸ συνολικὸ πλάτος μόνο τοῦ ὑπερυψωμένου ἀνατολικοῦ στυλοβάτη.

Εικ. 62. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατά μήκος (Dilettanti).

Εἰκ. 63. Μνησίκλεια Προπίλαια. Τομή κατὰ μῆκος τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου (Bohn).

Εἰκ. 64. Μνησίκλεια Προπύλαια. Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ κτιρίου μὲ τὴ νότια πτέρυγα καὶ τὸ ναὸ τῆς Νίκης. Γραφικὴ ἀποκατάσταση.

Οί πλευρικοί τοίχοι

Ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς αὐτοὺς τοίχους δὲ διατηρήθηκε κανένα τμήμα στὴ θέση του, ἐφόσον διηρπάγησαν σχεδὸν ὅλες οἱ πλάκες τοῦ δαπέδου ὅπου ἐδράζονταν. Ἀπὸ τὸ μεγάλο ἀριθμὸ λιθοπλίνθων ποὺ τοὺς ἀποτελοῦσαν, σώθηκαν ἐλάχιστα μέλη ἀκέραια ἢ σὲ θραύσματα, ποὺ ὅμως μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίσουμε τὶς μορφολογικὲς καὶ κατασκευαστικὲς λεπτομέρειές τους.

Ἀπὸ τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε ἡ ἔδραση τῶν τοίχων στὸ μαρμάρينو δάπεδο κοντὰ στὴ βορειοδυτικὴ γωνία τῶν Προπυλαίων, ὅπως καὶ στὴν καλύτερα σωζόμενη νοτιοδυτικὴ πλευρά τους, μπορούμε μὲ βεβαιότητα νὰ γνωρίζουμε τὸ ἀκριβὲς σημεῖο τοῦ τέρματός των, 3.00 μ. ἀπὸ τὸ κέντρο τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα καὶ 3.06 μ. ἀπὸ τοῦ βορειοανατολικοῦ⁴⁴⁴ (εἰκ. 65).

Σχετικὰ μὲ τὴ διάρθρωση τῶν τοίχων αὐτῶν, ὁ Bedford στὴν ἀναπαράστασή του δέχεται στὸ κάτω τμήμα τους τὴν ὑπαρξὴ ὀρθοστατῶν, ποὺ κοσμοῦνταν μὲ κυμάτιο στὴ βάση τους⁴⁴⁵ (εἰκ. 54, 125). Μετὰ ἀπὸ προσεκτικὴ ἔρευνα σὲ πλῆθος ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τὰ ὁποῖα ὁ Bedford ἐξέλαβε ὡς ὀρθοστάτες τῶν μακρῶν τοίχων. Τὰ μέλη αὐτὰ δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὰ κυματοφόρα ἀντιθήματα τῶν δωρικῶν ἐπιστυλίων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ποὺ θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια (εἰκ. 86 Α, πίν. 85α). Τὸ ὕψος τους, 1.15 μ., συμφωνεῖ μὲ αὐτὸ τῶν ἐπιστυλίων, ἐνῶ εἶναι ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι τὰ μέλη αὐτὰ ὁ Bedford λανθασμένα τὰ σχεδίασε ἀντεστραμμένα στὴν ἀναπαράστασή του, προφανῶς γιὰτὶ δὲν ἔλαβε ὑπόψη τοῦ τοῦ συνδέσμου Π καὶ τὸν τόρμο τοῦ λύκου, ποὺ δείχνουν καθαρά ὅτι ἡ κυματοφόρος ὀρίζοντια ἔδρα τοῦ λίθου ἀποτελοῦσε τὴν ἄνω ἔδρα τοῦ μέλους καὶ ὄχι τὴν κάτω⁴⁴⁶. Ἀπὸ τοὺς αὐθεντικοὺς ὀρθοστάτες τοῦ κτιρίου ἐντοπίσαμε μὲ ἐπιφύλαξη ἓνα μέλος (πίν. 57α), καὶ ἔτσι στοιχεῖα μπορούμε νὰ ἀντλήσουμε μόνο ἀπὸ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ ἄφησε ἡ ἔδρασή τους στὰ *in situ* θραύσματα τῶν πλακῶν τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ τοιχοβάτη (εἰκ. 65). Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἰχνῶν αὐτῶν φαίνεται καθαρά ὅτι οἱ ὀρθοστάτες ἀποτελοῦνταν ἀπὸ δύο ἐπιμήκεις δίδυμους λίθους πλ. 0.66-0.67 μ. περίπου, τὸ δὲ ὕψος τους, σύμφωνα μὲ λίθο ποὺ ἐντοπίσαμε, εἶναι 1.125 μ.⁴⁴⁷ (1.427 καὶ 0.985 μ. στὴν Ἀθήνα), καὶ δὲν ἔφεραν κυμάτιο στὴ βάση τους, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια.

Ἐπάνω στοὺς ὀρθοστάτες ἦταν τοποθετημένοι κατὰ στρώσεις, ὄχι ἀπόλυτα ἰσοῦψεῖς, οἱ λιθόπλινθοι τοῦ τοίχου, περίπου πᾶχ. 1.32 μ., ὅπως μπορούμε νὰ διαπιστώσουμε σὲ ἀρκετοὺς ἀπὸ τοὺς διασωθέντες ἀκραίους λίθους ποὺ διαμορφώνουν τὶς παραστάδες τῶν τοίχων (πίν. 58), ὅπως καὶ σὲ ἓνα ἀκέραιο λιθόπλινθο τῶν μακρῶν τοίχων, ὁ ὁποῖος τοποθετημένος φορητῶς διασώζει τὸ πλάτος του⁴⁴⁸ (εἰκ. 66, πίν. 57β).

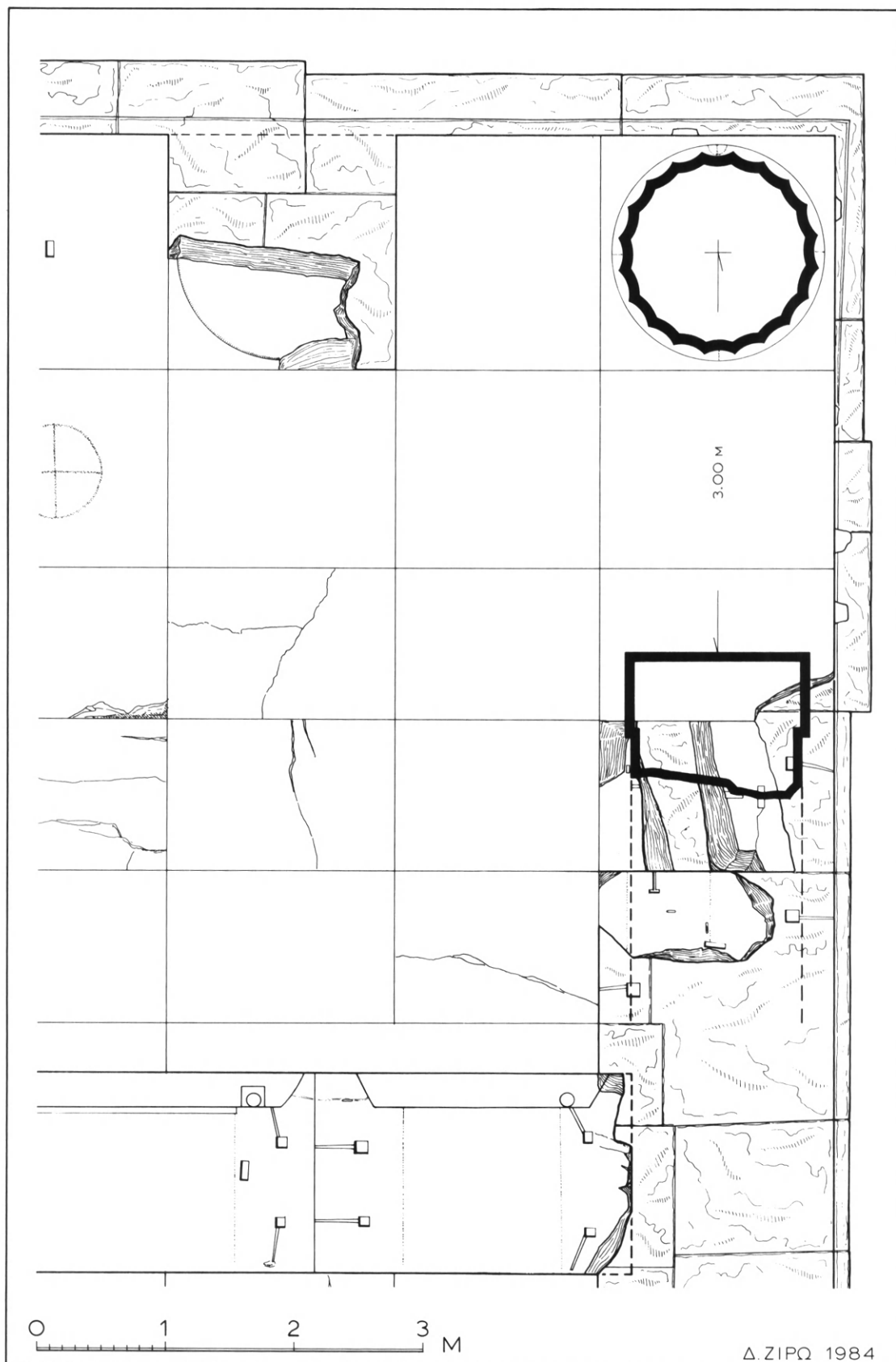
444. Δύο ἀπὸ τὶς λιθοπλίνθους τῶν παραστάδων τοποθετήθηκαν στὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τοῦ πλευρικοῦ τοίχου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, μὲ ὁδηγὸ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ ἄφησε ἡ τοιχοποιία στὸ μαρμάρينو δάπεδο. Ὁ τρόπος, ὅμως, ποὺ τοποθετήθηκαν δημιουργεῖ κάποια σύγχυση, γιὰτὶ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ μακροὶ τοῖχοι ἦταν χτισμένοι καθ' ὕψος σὲ ἰσοῦψεῖς στρώσεις (0.50 μ. περίπου), δίχως ὀρθοστάτες στὴ βάση.

445. DILETTANTI, ὁ.π. πίν. 3.

446. Παρομοίως, στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο οἱ Dilettanti ἐσφαλμένα σχεδίασαν τμήμα τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ μὲ κυμάτιο στὴ βάση, ἐνῶ κυμάτιο φέρει μόνο ἡ βάση τῆς παραστάδας (βλ. σχετ. Α. ΟΡΑΝΔΟΥ, Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὀροφή, *ΑΕ* 1917, 215 σημ. 1 καὶ εἰκ. 2, 15).

447. Τὸ μέτρο αὐτὸ δίνεται μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, ἐφόσον διαπιστώθηκε σὲ ἓνα καὶ μοναδικὸ μέλος ποὺ ἐντοπίσαμε ἀνάμεσα σὲ σωροὺς μαρμάρινων μελῶν καὶ τὸ ὁποῖο διασώζει τὴν ἄνω καὶ κάτω ἀκμὴ του σὲ μικρὸ τμήμα τῆς. Εἶναι πάντως βέβαιο ὅτι δὲν πρόκειται γιὰ ἐπιστύλιο, ἐφόσον, ὅπως θὰ δοῦμε, τὸ ὕψος ὅλων τῶν μελῶν ποὺ ἐντοπίσαμε εἶναι 1.15 μ.

448. Στὴν Ἀθήνα οἱ μακροὶ τοῖχοι τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων ἦταν χτισμένοι στὸ μεγαλύτερο τμήμα τους μὲ λιθόπλινθους τοποθετημένους παρὰ μῆκος καὶ εἶχαν πολὺ μικρότερο πᾶχος, 0.88 μ. συμπεριλαμβανομένου τοῦ ἀπέργου (βλ. ἐπίσης DINSMOOR, *Gables* 158).

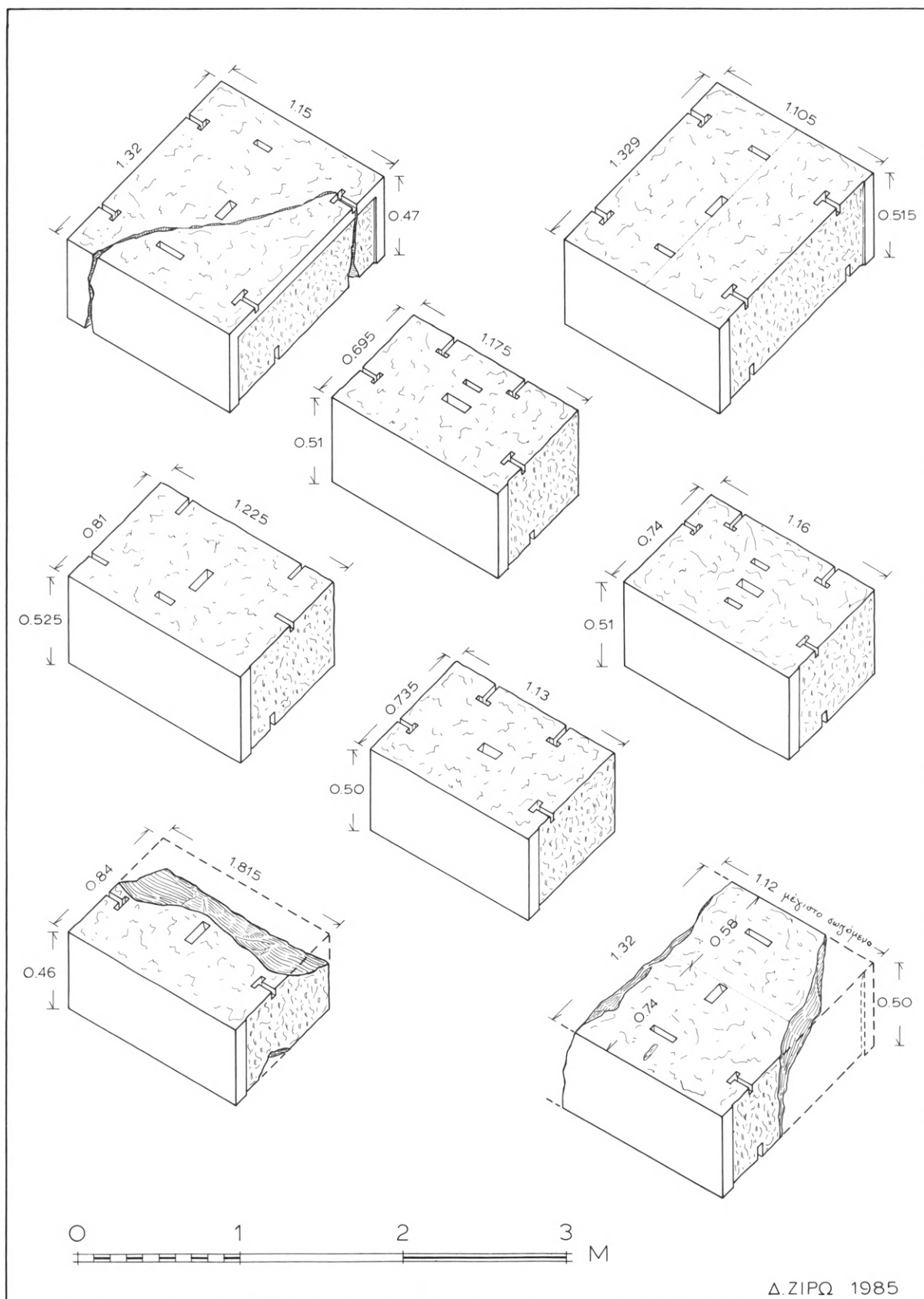
Εικ. 65. Μεγάλα Προπύλαια. 'Αποτύπωση της νοτιοδυτικής γωνίας.

“Όπως είπαμε, οί στρώσεις που συνέθεταν την ανώδομή των μακρών τοίχων ήταν ανισοϋψείς, όπως μπορέσαμε να διαπιστώσουμε με τη βοήθεια οκτώ άγελαιών λιθοπλίνθων που έντοπίσαμε (εϊκ. 66), αλλά και με έξι άκόμα λίθους, οί όποιοι τοποθετημένοι στα έλεύθερα άκρα των τοίχων διαμόρφωναν τις παραστάδες (εϊκ. 68). Τα ύψη λοιπόν των στρώσεων κυμαίνονταν μεταξύ 0.46 μ. και 0.525 μ., ήτοι βρέθηκε ένας λίθος με 0.46 μ. ύψ., ένας με 0.47 μ., δύο με 0.48 και 0.484 μ., δύο με 0.49 και 0.495 μ., τρεις με 0.50 μ., δύο με 0.51 μ., δύο με 0.515 μ. και ένας λίθος με 0.525 μ. Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι τó ύψος των τοίχων, άμεσα έξαρτώμενο από τó ύψος των δωρικών κιόνων των ὄψεων, δέν είναι δυνατό να έξακριβωθεί άθροιστικά, έξαιτίας των παραπάνω διακυμάνσεων που παρατηρούνται στα ύψη των λιθοπλίνθων των όριζόντιων στρώσεων τής τοιχοποιίας⁴⁴⁹. Μπορούμε μόνο να παρατηρήσουμε ότι οί μακροί τοίχοι είχαν τó ίδιο ύψος και στις δύο στοές, όχι μόνο έξωτερικά, έξαιτίας του θριγκού που δίχως διακοπή περιέτρεχε τó κτίριο, αλλά και στο έσωτερικό των δύο διαφορετικού ύψους στοών, για καθαρά κατασκευαστικούς λόγους. “Αν δηλαδή άκολουθοῦσαν πιστά τó παράδειγμα των άθηνάϊκων Προπυλαίων και στη μεγαλύτερου ύψους ιωνική στοά είχε καταργηθεί ή έπικρανίτις έσωτερικά (πίν. 59), στη θέση δέ του έπίτοιχου άντιθήματος των δωρικών έπιστυλίων είχαν τοποθετηθεί συνολικά τρεις κοινοί λιθόπλινθοι μέχρι τó ύψος του θράνου όπου έδράζεται τó ιωνικό έπίτοιχο έπιστύλιο (εϊκ. 126, 128), τότε οί λιθόπλινθοι αυτοί θα έπρεπε να τοποθετηθούν άναγκαστικά παρά μήκος δίχως να έναλλάσσονται με διατόνους, λόγω του έπίτοιχου δωρικού έπιστυλίου τής έξωτερικής πλευράς. Έπάνω στις δύο αυτές στρώσεις θα έπρεπε να τοποθετηθούν σε κατακόρυφη διάταξη ó θράνος, τó ιωνικό έπίτοιχο ήμιεπιστύλιο και ή μεταδόκια πλάκα, στην όποία στηρίζονται τα άκραία φατνώματα τής όροφής. Αυτό θα είχε ως άποτέλεσμα να προκύψει μιá ιδιαίτερα άσταθής κατασκευή, έφόσον σε ύψ. 3.20 μ. δέ θα ήταν δυνατό να παρεμβληθεί οὔτε ένας φορμηδόν τοποθετημένος λίθος. “Η όλη εὔστάθεια τής κατασκευής θα έπρεπε να βασιστεί σε έλάχιστους όριζόντιους συνδέσμους και στοὺς γόμφους, έφόσον όλα τα μέλη δέν ήταν δυνατό να συνδεθούν όριζοντίως με τα άντίστοιχα μέλη τής έξωτερικής πλευράς του τοίχου. Στα άθηνάϊκα Προπύλαια βέβαια ή προσθήκη των δύο στρώσεων του τοίχου έγινε δυνατή με την κατάργηση τής έπικρανίτιδος στην ιωνική στοά, έξαιτίας τής διαφορής ύψων μεταξύ των δύο στοών του κτιρίου και από την άπουσία του δωρικού ρυθμού στην έξωτερική πλευρά των τοίχων τής ιωνικής στοάς, λόγω τής προγραμματισθείσας βόρειας και νότιας πτέρυγας⁴⁵⁰.

“Από τή μελέτη των λιθοπλίνθων που έντοπίσαμε, διαπιστώσαμε ότι οί πλευρικοί τοίχοι ὑψώνονταν κατακόρυφα, δέν παρουσίαζαν δηλαδή κλίση πρὸς τó έσωτερικό του κτιρίου ὅπως συμ-

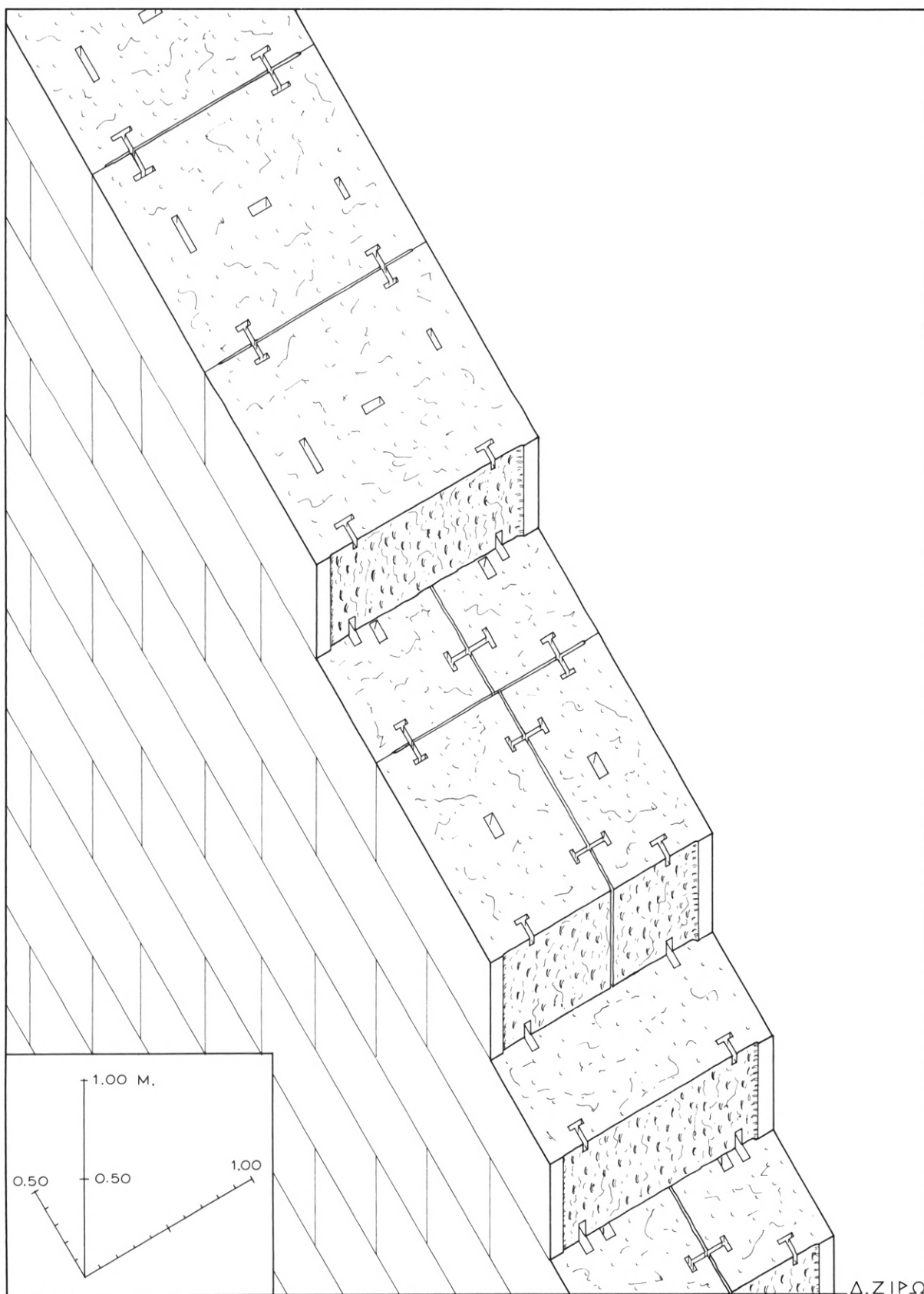
449. Μικρές παρεκκλίσεις διαπιστώνονται και στα ύψη των στρώσεων του τοίχου των άθηνάϊκων Προπυλαίων. Συγκεκριμένα, ενώ τó ύψος των περισσότερων στρώσεων κατά κανόνα είναι 0.49 μ. \pm 1-2 χιλ., ὑπάρχουν στρώσεις με μεγαλύτερα ύψη, ὅπως ή 13η και ή 14η στρώση του βόρειου τοίχου τής ανατολικής στοάς, όπου τó ύψος είναι 0.495 μ. Σε ειδικά πάλι σημεία τής τοιχοποιίας χρησιμοποιούνται δόμοι τελείως διαφορετικού ύψους, για καθαρά κατασκευαστικούς λόγους. Έτσι, οί δύο ανώτατες στρώσεις του τοίχου έξωτερικά τής ιωνικής στοάς, κάτω άκριβώς από τó ειδικά διαμορφωμένο γεῖσο, έχουν ύψ. 0.417 και 0.415 μ. Επίσης ή ανώτατη στρώση του θυραίου τοίχου, κάτω από τó θράνο, στην πλευρά που είναι στραμμένη πρὸς τήν ιωνική στοά έχει ύψ. 0.65 μ. περίπου (λόγω του δυσπρόσιτου στην περιοχή αυτή, ή μέτρηση έγινε κατά προσέγγιση). Στην Έλευσίνα οί διαπιστωθείσες διαφορές στα ύψη των στρώσεων του τοίχου, εκτός από τήν περίπτωση τής πλημμελοῦς εκτέλεσης του έργου σε ό,τι άφορᾶ θέματα χάραξης και τυποποίησης μελών, είναι δυνατό να έχουν ὑπαγορευτεί και από άλλους λόγους. Ίσως να όφειλεται στην προσπάθεια των κατασκευαστών να προσαρμόσουν τις στρώσεις του τοίχου στα συγκεκριμένα ύψη, που είχαν προεπιλεγεί για τή διάνοξη των θυρών στον έγκάρσιο τοίχο, ή άκόμα και για να προσλάβει ó τοίχος τó επιθυμητό ύψος που ὑπαγορεύτηκε από τó προκαθορισμένο ύψος των δωρικών κιόνων των ὄψεων.

450. BOHN, *Propyläen* πίν. VI και VII.

Δ. ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 66. Μεγάλα Προπύλαια. Λιθόπλινθοι τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου.

Είκ. 67. Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεσις τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου.

βαίνει στο κλασικό κτίριο⁴⁵¹. Επίσης, παρατηρήσαμε ότι οί διάτονοι λίθοι που έπιαναν όλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου, έχουν καλὰ ἐπεξεργασμένη τὴ μία μόνο πλευρά τους, προφανῶς αὐτὴ ποὺ ἦταν στραμμένη στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Προπυλαίων. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀφανὴς στὸ κοινό, παρέμεινε μὲ τὸ ἄπεργο καὶ οὐδέποτε καταξέστηκε⁴⁵².

Ἡ ὀριζόντια σύνδεση τῶν λίθων γινόταν μὲ συνδέσμους διπλοῦ Τ, δύο σὲ κάθε πλευρά, ἐφόσον ὁ λίθος ἦταν διάτονος. Ὅταν οἱ λίθοι ἦταν τοποθετημένοι κατὰ ζεύγη, παρὰ μῆκος, τότε συνδέονταν μεταξύ τους μὲ δύο συνδέσμους διπλοῦ Τ⁴⁵³. Οἱ δίδυμοι αὐτοὶ λίθοι συνδέονταν ἐπίσης μὲ τοὺς παρακείμενους ὁμοίους τους μὲ δύο συνδέσμους διπλοῦ Τ σὲ κάθε πλευρά, ἓνα σὲ κάθε λίθο⁴⁵⁴. Ὅλοι οἱ λίθοι, τέλος, ποὺ συνέθεταν τὶς ὀριζόντιες στρώσεις τοῦ τοίχου, ἦταν κατακόρυφα συνδεδεμένοι μεταξύ τους μὲ λεπτοὺς γόμφους καὶ εἶχαν τοποθετηθεῖ στὴ θέση τους μὲ τὴ μέθοδο τοῦ λύκου (εἰκ. 66, 67).

Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, μπορούμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι εἶναι ἐμφανὴς ἡ προσπάθεια γιὰ μιὰ καλὴ καὶ στέρη κατασκευή, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τουλάχιστον τὸ τεχνικὸ μέρος τοῦ ἔργου. Αὐτὸ βέβαια ἔρχεται σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὴν αἰσθητικὴ πλευρὰ τῆς κατασκευῆς, λόγω τῆς φανερὰ πλημμελοῦς ἐπεξεργασίας τῶν ὁρατῶν ἐπιφανειῶν, ποὺ ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, ὅταν δὲν παρέμεναν ἡμιτελεῖς μὲ τὸ ἄπεργο, ἡ τελικὴ ἐπεξεργασία τους προδίδει ἀδεξιότητα καὶ βιασύνη.

Οἱ παραστάδες

Στὰ ἐλεύθερα ἄκρα τῶν μακρῶν τοίχων διαμορφώνονται οἱ παραστάδες, ποὺ ἀνήκουν στὸν τύπο τῶν «ισόπλευρων»⁴⁵⁵ (εἰκ. 65, 68). Ὁ Bedford στὰ σχέδιά του ἐπιχειρεῖ μιὰ διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν δύο βόρειων παραστάδων τῆς ἰωνικῆς στοᾶς καὶ τῶν δύο νότιων τῆς δωρικῆς. Ἐτσι, τὶς δύο πρῶτες τὶς παρουσιάζει ὡς «ἀνισόπλευρες», δηλαδὴ μὲ τὶς ἐσωτερικὲς πλευρὲς τους πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς (εἰκ. 54). Ὅπως διαπιστώσαμε μετὰ ἀπὸ ἐπισταμένη ἔρευνα, ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ δὲ στηρίχτηκε σὲ συγκεκριμένα εὐρήματα, ἀλλὰ σὲ ἓνα θεωρητικὸ ζήτημα τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι παρέσυρε τὸν Bedford στὴν ἐσφαλμένη αὐτὴ παραδοχὴ.

Οἱ ἀνισόπλευρες παραστάδες ὡς γνωστὸν δημιουργοῦνται ὅταν στηρίζουν ὄχι μόνο ἓνα συναξονικὸ μὲ αὐτὲς ἐπιστύλιο, ἀλλὰ καὶ ἓνα ἐγκάρσιο· συνεπῶς ἡ πλευρὰ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ δεῦτερο παίρνει τὸ πλάτος τοῦ ἐπιστυλίου⁴⁵⁶. Στὰ Προπύλαια οἱ παραστάδες τῆς ἰωνικῆς στοᾶς

451. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι παρουσιάζουν ἰσχυρὴ κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, τὴν ὁποία ὑπολογίσαμε ὅτι ἔχει τιμὴ 1.375%. Μὲ τὴν κλίση αὐτὴ αὐξάνεται σημαντικὰ ἡ εὐστάθεια τῆς κατασκευῆς στὸ σύνολό της, ἐφόσον οἱ πλευρικοὶ τοῖχοι στὸ μεγαλύτερο τμῆμα της ἔχουν κατασκευαστεῖ ἰδιαίτερα λεπτοὶ (πάχ. 0.88 μ. μὲ τὸ ἄπεργο), παρὰ τὴν ψευδὴ ἐντύπωση ποὺ προκαλεῖ ἡ παρουσία τῶν μεγάλων παραστάδων στὰ ἐλεύθερα ἄκρα τους (πλ. 1.43 μ.). Ὁ ἔξυπνος αὐτὸς τρόπος μείωσης τοῦ πάχους τῶν τοίχων, ἔγινε δυνατὸς μὲ τὸν προγραμματισμὸ τῶν πλευρικῶν διαμερισμάτων τῶν Προπυλαίων καὶ ἀσφαλῶς περιόρισε σημαντικὰ τὴν ἀπαιτούμενη ποσότητα πεντελικοῦ μαρμάρου, καὶ συνεπῶς τὴ δαπάνη ἀνέγερσης.

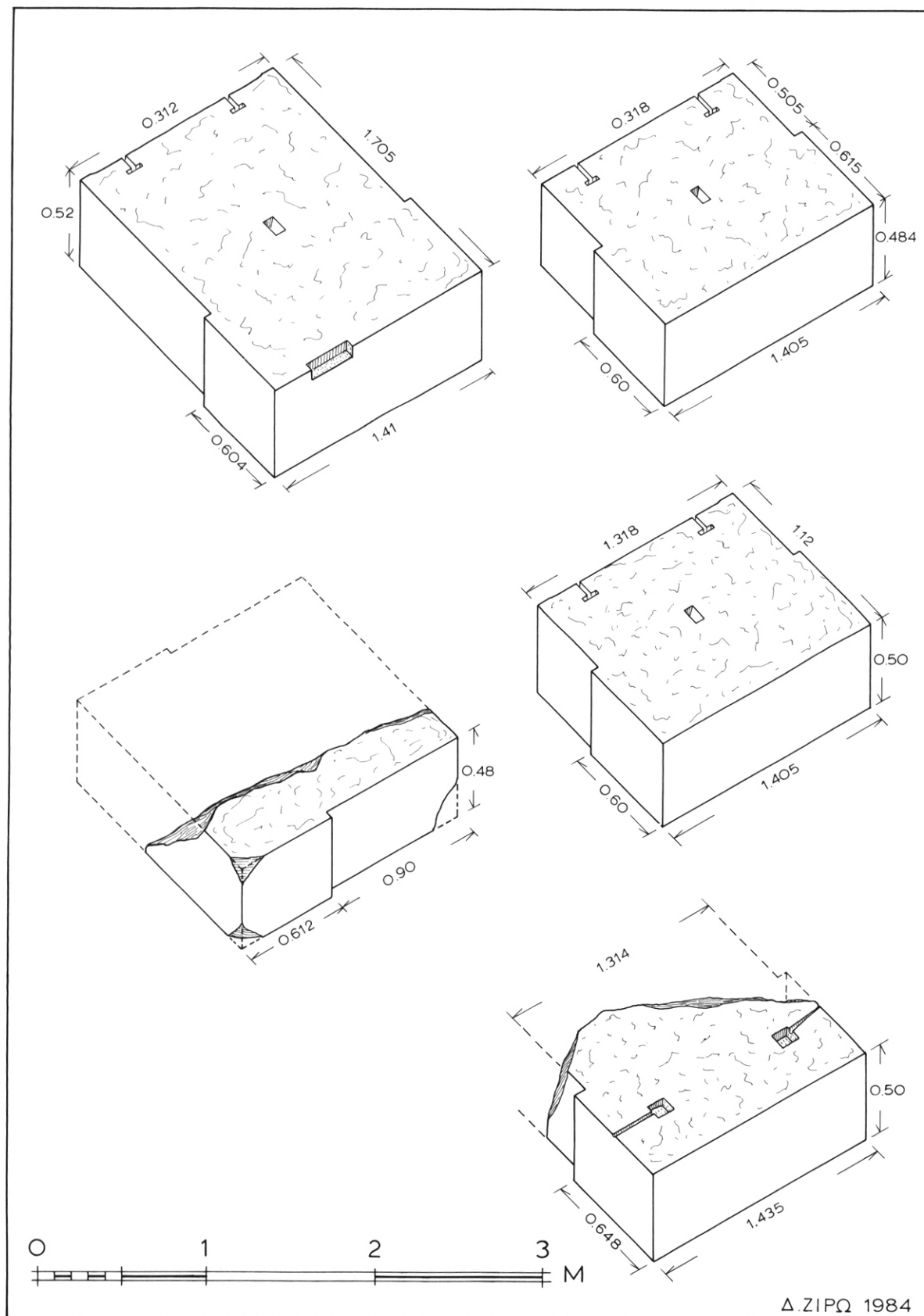
452. Αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν αἰτία γιὰ τὶς παρατηρούμενες μικροδιαφορὲς στὰ πλάτη τῶν σωζόμενων δόμων, ὅσων ἦταν τοποθετημένοι φορμηδόν.

453. Οἱ διπλοὶ αὐτοὶ λίθοι, τοποθετημένοι παρὰ μῆκος, δὲν ἦταν αὐστηρὰ ἴσου πάχους, συνεπῶς ὁ ἄρμος ὡσεὺς τους δὲ συνέπιπτε μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τῶν μακρῶν τοίχων, ἀλλὰ παρεξέκλινε ἐλαφρά. Αὐτὸ ἔγινε προφανῶς γιὰ λόγους οἰκονομίας, ἀφοῦ μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκαν διάφορου πάχους μάρμαρα.

454. Ἡ ἀποκλειστικὴ σχεδὸν χρῆση συνδέσμων διπλοῦ Τ γιὰ τὴ σύνδεση τῶν λιθοπλίνθων τῶν μακρῶν τοίχων, ἀποτελεῖ ἓνα βασικὸ στοιχείο γιὰ τὸν ἄμεσο ἐντοπισμὸ καὶ τὴ διάκριση αὐτῶν τῶν μελῶν. Ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, στίς ὑπόλοιπες λιθοπλίνθους ποὺ ἀνήκουν στὸν ἐγκάρσιο θυραῖο τοῖχο, χρησιμοποιήθηκαν ἀποκλειστικὰ σύνδεσμοι Π. Ἀπὸ τὶς διασθεθεῖσες λιθοπλίνθους τῶν μακρῶν τοίχων μόνο μιὰ ἔφερε συνδέσμους Π.

455. Μιὰ παραστάδα χαρακτηρίζεται ὡς ἰσόπλευρη, ὅταν οἱ δύο πλευρὲς της εἶναι ἴσες καὶ μικρότερες ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ πλάτους της.

456. Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό, βλ. τὴ διεξοδικὴ ἀνάλυση καθὼς καὶ τὰ παραδείγματα ποὺ ἀναφέρει στὸ ἐγχειρίδιό του ὁ MARTIN, *Manuel* 476-480.

Δ. ΖΙΡΩ 1984

Εικ. 68. Μεγάλα Προπύλαια. Λιθόπλινθοι τῶν παραστάδων.

στηρίζουν ένα συναξονικό επιστύλιο, ενώ μία δοκός της φατνωματικής όροφης φαίνεται ότι περνά έγκαρσίως από αυτές, αν επιχειρήσουμε να σχεδιάσουμε την άνοψη της φατνωματικής όροφης, τέμνοντας τους τοίχους ψηλά στις παραστάδες. Η δοκός όμως αυτή περνά πολύ ψηλότερα από τα έπίκρανα των παραστάδων, δεν έδράζεται σε αυτές και συνεπώς δεν υπάρχει κανένας λόγος διαφοροποίησης των πλευρών τους. Οί παραστάδες των Μεγάλων Προπυλαίων είναι έπομένως ισόπλευρες, όπως ακριβώς συμβαίνει και με τις παραστάδες των Προπυλαίων της 'Ακροπόλεως. Η διαφοροποίηση που έπιχειρήσε ο Bedford οφείλεται καθαρά σε λόγους αισθητικούς, που δεν άφορουσαν τίποτε άλλο παρά το ίδιο το σχέδιο της άνοψης της φατνωματικής όροφης που σχεδίασε (είκ. 107). Από τα μέλη που διαμόρφωναν τις παραστάδες έντοπίσαμε πέντε άκέραιους λίθους. Έξαιτίας όμως των διαφορών που παρατηρούνται στις διαστάσεις των λίθων αυτών, καθίσταται άδύνατο προς το παρόν να όριστεί ή ακριβής θέση τους στις τέσσερις παραστάδες των Μεγάλων Προπυλαίων (είκ. 68, πίν. 58).

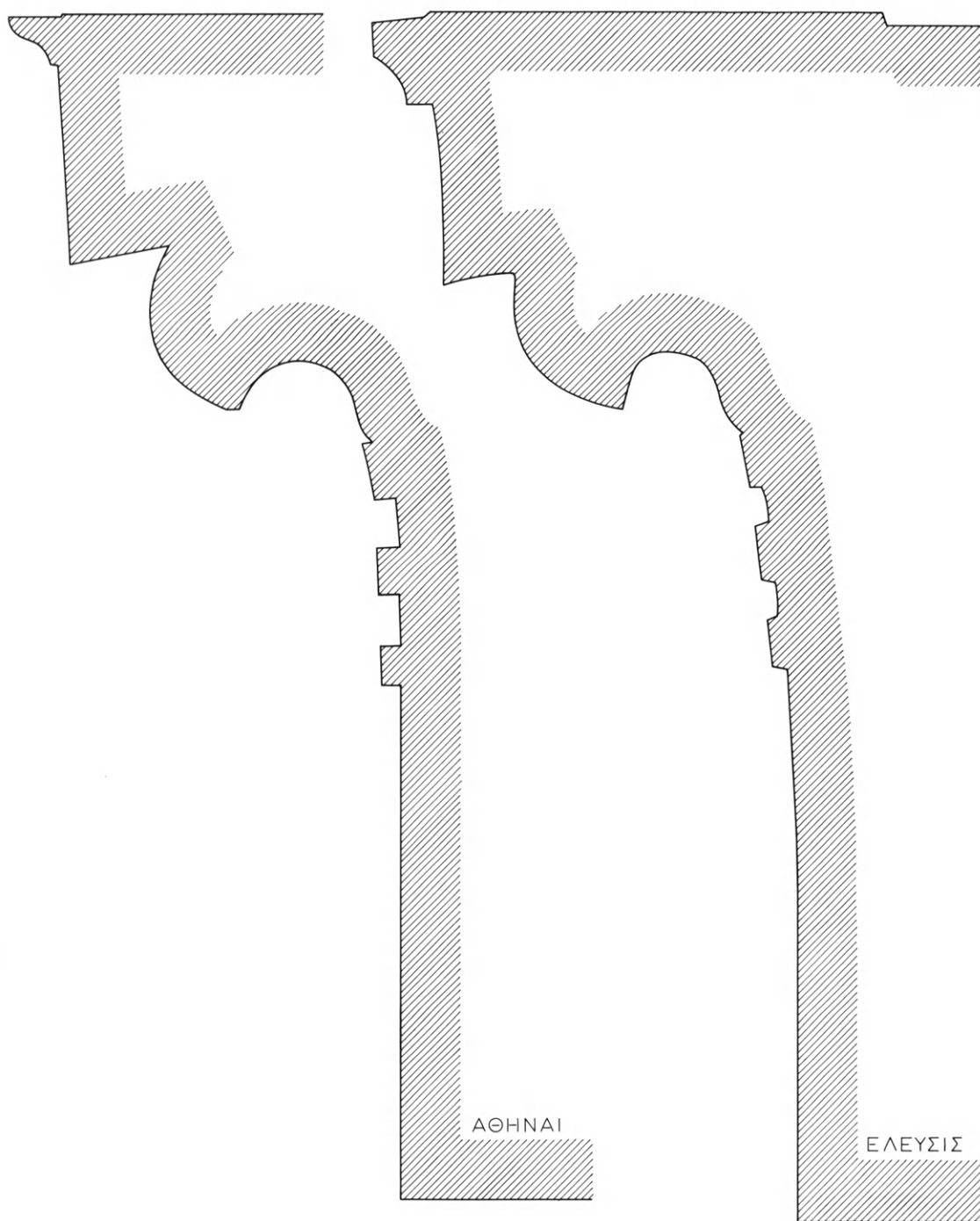
ΠΑΡΑΣΤΑΔΑ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ			
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ		
		ΠΛΙΝΘΟΣ Α-Β	Γ-Δ	Ε
ΠΛΑΤΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ	ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ 1.441	1.435	1.405	1.41
ΜΗΚΟΣ ΠΛΕΥΡΩΝ	0.642-0.643	0.648-0.654	0.60	0.604
ΠΛΑΤΟΣ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ	ΔΥΤΙΚΗ 1.437			
ΜΗΚΟΣ ΠΛΕΥΡΩΝ	0.63-0.635			

Τα έπίκρανα των παραστάδων

Τα έπίκρανα των παραστάδων έκ πρώτης όψεως έπαναλαμβάνουν όλα τα μορφολογικά στοιχεία που συναντάμε στα έπίκρανα του κεντρικού κτιρίου των άθηναικών Προπυλαίων⁴⁵⁷ (είκ. 69). Βέβαια, υπάρχουν άξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις ως προς τη διατομή των κυμάτων και την όλη ποιότητα κατεργασίας του έπικράνου. Το λέσβιο κυμάτιο στην έπίστεψη του άβακα έπαναλαμβάνεται, μόνο που έδω έχει άντικατασταθεί από ένα χονδροειδές σχηματοποιημένο κυμάτιο κοίλης διατομής (cavetto). Ο άβαξ διατηρεί την κλίση του προς τα έξω, αλλά αυτό συμβαίνει μόνο στα έπίκρανα των παραστάδων και όχι στην έπικρανίτιδα των μακρών τοίχων, για την όποία θα μιλήσουμε στη συνέχεια. Το δωρικό κυμάτιο δεν παρουσιάζει στην όροφή του τη λεπτή ήμικυκλική καμπύλη διατομή που χαρακτηρίζει τα δωρικά κυμάτια του 5ου αϊ. π.Χ., αλλά λαξεύτηκε άτελέστερα, σε μιá προσπάθεια άπλούστευσης της κατασκευής του, έφόσον στο ση-

457. Τα έπίκρανα του κεντρικού κτιρίου διαφέρουν μορφολογικά από τα μικρότερα έπίκρανα των πτερύγων των Προπυλαίων, κυρίως στη ζώνη που όρίζεται από την ύποτομή, στη βάση του δωρικού κυματίου και στην άνω πλευρά του πρώτου ιμάντα. Στα μεγάλα έπίκρανα των παραστάδων του κεντρικού κτιρίου, ή ζώνη αυτή έχει κλίση προς τα έξω, για να δώσει μεγαλύτερη προβολή στο δωρικό κυμάτιο, ή διατομή της όμως είναι έπίπεδη και έχει τεκτονικό χαρακτήρα. Στα μικρότερα έπίκρανα των πτερύγων ή ζώνη αυτή, πάντα με κλίση προς τα έξω για την καλύτερη προβολή του δωρικού κυματίου, έχει προσλάβει έδω μιá διατομή λεπτής καμπύλης, που προσδίδει στα έπίκρανα αυτά ιδιαίτερη χάρη.

ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ

0 .05 .10 .15 M

Δ. ΖΙΡΩ

Είκ. 69. Σύγκριση της διατομής του ἐπικράνου τῆς παραστάδας τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

μείο αυτό ή ατέλεια δὲ θὰ ἦταν ἐμφανής. Τὰ ὑπόλοιπα μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ συναντᾶμε στὰ ἐπικράνα τοῦ πρωτοτύπου, ἢ ἐπίπεδη ἀποφυγὴ κάτω ἀπὸ τὴ ζώνη τοῦ δωρικοῦ κυματίου, οἱ δύο ἱμάντες καὶ τὸ ὑποτραχήλιο, παραμένουν ὅπως καὶ στὸ πρωτότυπο, μὲ μικρὲς μόνο διαφορές, λόγῳ τῆς ποιοτικὰ χαμηλότερης ἐπεξεργασίας τοῦ μέλους. Τὴ συγκεκριμένη διατομὴ τῶν κυματίων τοῦ ἐπικράνου ποὺ παρουσίασε ὁ Bedford, δίχως νὰ τὴν ἀποκλείουμε, δὲν μπορέσαμε νὰ τὴν ἐπαληθεύσουμε σὲ μέλη ποὺ ἐντοπίσαμε (εἰκ. 125, 127, πίν. 61β).

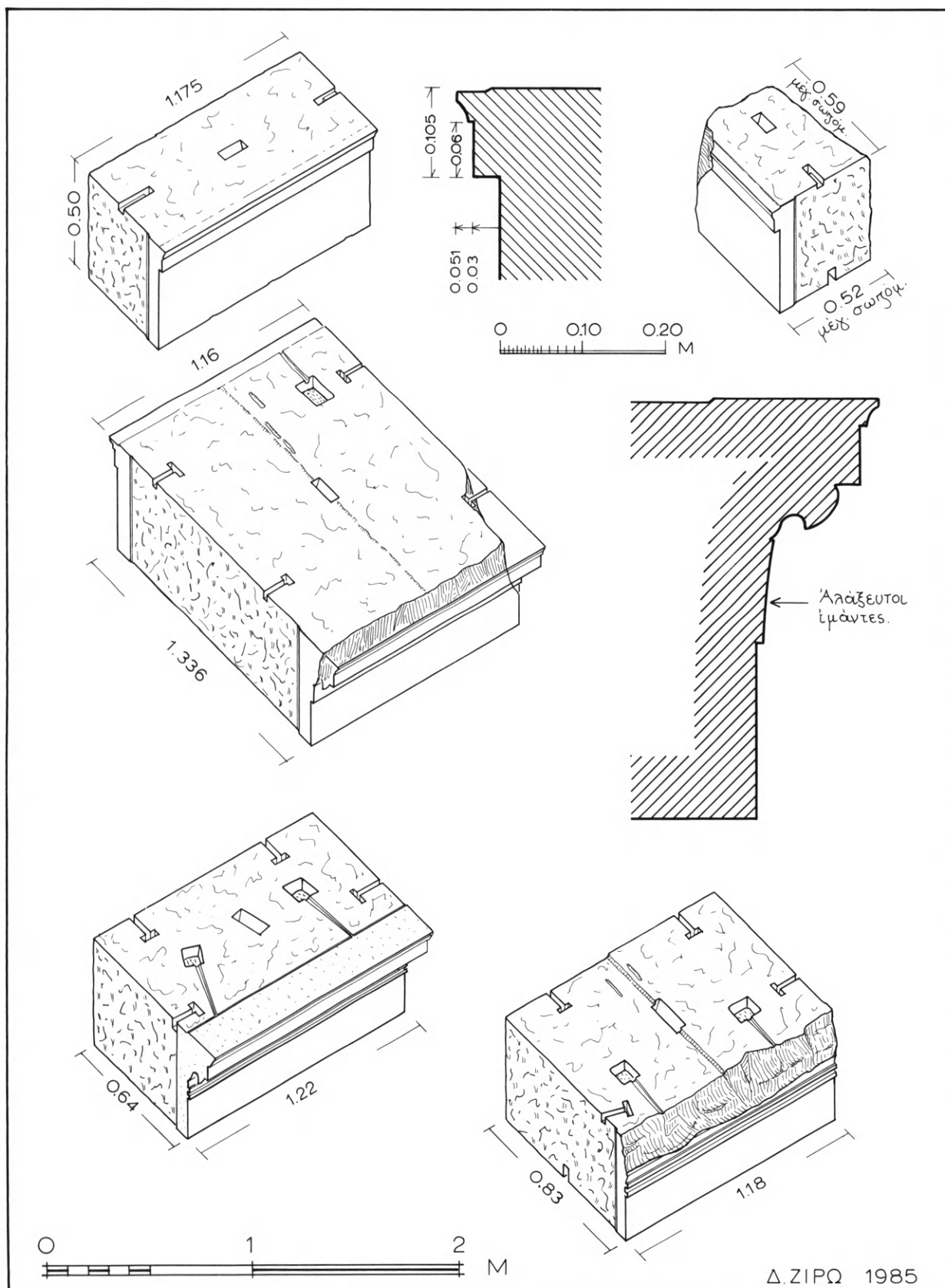
ΕΠΙΚΡΑΝΟ ΠΑΡΑΣΤΑΔΑΣ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΥΨΟΣ ΣΥΝΟΛΙΚΟ	0.491	0.496
ΥΨΟΣ ΑΒΑΚΑ	0.104	0.109
ΥΨΟΣ ΔΩΡΙΚΟΥ ΚΥΜΑΤΙΟΥ	0.066	0.060
ΥΨΟΣ ΕΚΑΣΤΟΥ ΙΜΑΝΤΑ	0.015-0.016	0.02-0.021
ΥΨΟΣ ΥΠΟΤΡΑΧΗΛΙΟΥ*	0.217	0.216

* Ἀπὸ τὴ βάση τοῦ ἐπικράνου ὡς τὸ κάτω μέρος τοῦ πρώτου ἱμάντα.

Ἡ ἐπικρανίτις

Ἡ ἐπικρανίτις χρησιμοποιήθηκε μὲ καθαρὰ διακοσμητικὴ διάθεση κατὰ μῆκος τῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῆς Ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, στὴν ὀριζόντια στρώση τοῦ τοίχου ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ὕψος τῶν ἐπικράνων καὶ σὲ συνέχεια μὲ αὐτά. Λειτουργεῖ ὡς μεταβατικὸ στοιχεῖο μεταξὺ τῶν στρώσεων τοῦ τοίχου καὶ τῶν ἐπίτοιχων ἐπιστυλίων, συμβάλλοντας στὸν τονισμό τοῦ διαχωρισμοῦ τῶν λειτουργιῶν, καὶ μεταφέρει μέρος τῶν μορφολογικῶν γνωρισμάτων τοῦ ἐπικράνου τῆς παραστάδας σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ τοίχου, ἀποσκοπώντας στὴν ὀργανικὴ σύνδεση τοῦ ἀπομονωμένου στὰ ἄκρα ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους μὲ τὸ ὑπόλοιπο κτίριο. Σχετικὰ μὲ τὴν εἰσαγωγὴ τοῦ στοιχείου αὐτοῦ στὴ ναοδομία, ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε ὅτι ὁ θησαυρὸς τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς (507 π.Χ.) δὲν ἔφερε ἐπικρανίτιδα κατὰ μῆκος τῶν πλευρικῶν τοίχων, ὅπως δὲν ἔφερε καὶ ὁ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ θησαυρὸς τῶν Κνιδίων (δεύτερο μισὸ 6ου αἰ. π.Χ.). Ἡ ἐπικρανίτις ἐμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ στὰ μέσα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. στὸν ἀμφιπρόστυλο ἰωνικὸ ναὸ τοῦ Ἰλίου (449 π.Χ.), κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων, ἐνῶ τὰ μεγάλα δωρικὰ μνημεῖα τῆς ἴδιας περιόδου (Παρθενῶν, ναὸς Ἡφαίστου) δὲ φέρουν ἐπικρανίτιδα κατὰ μῆκος τοῦ τοίχου τοῦ σηκοῦ. Στὰ μνησίκλεια Προπύλαια τὸ στοιχεῖο αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε ἐπιλεκτικὰ καὶ μὲ ἀφαιρετικὴ διάθεση⁴⁵⁸. Ἡ ἐπικρανίτις ἐδῶ δὲ φέρει ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ ἀπαντῶνται στὸ

458. Ἀφαιρετικὰ χρησιμοποιήθηκε ἐπίσης στὸ μικρὸ ἀμφιπρόστυλο ἰωνικὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (427-424 π.Χ.), ὅπου μέρος μόνο τῶν μορφολογικῶν στοιχείων τοῦ ἐπικράνου πέρασε στὴν ἐπικρανίτιδα, ἐνῶ στὸ νεότερο Ἐρέχθειο (421-405 π.Χ.) ἡ πλούσια διακοσμημένη ἐπικρανίτις του, δίχως νὰ διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὰ ἐπικράνα, ἀποτελέσσει σημαντικὸ μορφολογικὸ στοιχεῖο τῆς γενικῆς σύνθεσης τῶν τοίχων. Χωρὶς ἀμφιβολία, ἡ χρησιμοποίησή τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ στοιχείου τῆς ἐπικρανίτιδος στὰ δωρικὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως, συμπεριλαμβάνεται στοὺς μορφολογικοὺς νεωτερισμοὺς ποὺ εἰσήγαγε ὁ Μνησικλῆς στὸ κτίριό του, μὲ τὴ χρῆση κυματίων σὲ ἀσυνήθιστες θέσεις καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν σαφὴ τὴν καταγωγὴ τους στὸν ἰωνικὸ ρυθμό.

Εἰκ. 70. Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ ἐπικρανίτις.

ἐπίκρανο τῆς παραστάδας, δηλαδή τὸ δωρικὸ κυμάτιο, τοὺς ἱμάντες κλπ., ἀλλὰ μὲ διάθεση οἰκονομίας, ἴσως μὲ κάποιο δισταγμὸ, ἐφόσον τὸ στοιχείο αὐτὸ ἀποτελεῖ ἓνα νεωτερισμὸ στὸ δωρικὸ ρυθμὸ, χρησιμοποιοῦν μόνο τὰ στοιχεῖα τοῦ ἄβακα τοῦ ἐπικράνου, δηλαδή τὸ μικρὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης καὶ τὴν ταινία. Ἔτσι, χρησιμοποιοῦνται κυρίως στὴν ἀνατολικὴ ἐσωτερικὴ στοά, ἐξωτερικὰ καὶ ἐσωτερικὰ τῶν πλευρικῶν τοίχων, καθὼς καὶ στὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου. Ἐξωτερικὰ δὲν ἐκτείνεται σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων, ἀλλὰ διακόπτεται ὅπως διακόπτεται καὶ ὁ θριγκός, γιὰ τὴν ἀνέγερση τῆς βόρειας πτέρυγας ποὺ δὲ χτίστηκε ποτέ. Στὴ δυτικὴ ἰωνικὴ στοά ἡ ἐπικρανίτις δὲ χρησιμοποιοῦνται ἐξωτερικὰ στοὺς πλευρικοὺς τοίχους, γιὰτὶ δὲ θὰ ἦταν ὀρατὴ λόγῳ τῆς ὑπαρξῆς τῆς Πινακοθήκης καὶ τῆς Νότιας Πτέρυγας. Δὲ χρησιμοποιοῦνται ὅμως οὔτε στὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς, γιὰτὶ θὰ διέκοπτε δίχως λόγῳ τὴ συνέχεια τῶν τοίχων πρὸς τὰ ἑπάνω, οἱ ὁποῖοι ἐδῶ τελειώνουν κατὰ δύο σειρὲς λιθοπλίνθων πρὸ ψηλὰ (1.137 μ.) ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς στρώσης ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ ἐπίκρανο τῆς παραστάδας· καὶ αὐτὸ ἐξαιτίας τῆς διαφορᾶς ὕψους μεταξὺ τῶν ὑψηλότερων ἰωνικῶν κιόνων τῆς στοᾶς καὶ τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς ὄψης (εἰκ. 62, 63, 64, πίν. 59α).

Στὴν Ἐλευσίνα ἡ βασικὴ ἀρχὴ τηρήθηκε. Ἡ ἐπικρανίτις χρησιμοποιοῦνται κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων ἐξωτερικὰ, σὲ ὅλο βέβαια τὸ μῆκος τους, ἀφοῦ δὲν ὑπῆρχαν ἐδῶ οἱ πτέρυγες (εἰκ. 132). Ἐπίσης χρησιμοποιοῦνται στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τῶν δύο στοῶν, ἐφόσον ἡ τοποθέτηση τοῦ κτιρίου σὲ ἐνιαία ὀριζόντια βάση καὶ ἡ παρουσία ἐξωτερικὰ τῆς συνεχοῦς δωρικῆς ζωφόρου, ὅπως εἶδαμε, δὲν ἐπέτρεπε γιὰ λόγους εὐστάθειας τῆς κατασκευῆς διαφοροποιήσεις στὸ ὕψος τῶν μακρῶν τοίχων, στὴν ἰωνικὴ καὶ τὴ δωρικὴ στοά (εἰκ. 129, 130).

Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν μακρῶν τοίχων ἡ ἐπικρανίτις, δίχως δισταγμούς, διατηρεῖ ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα ποὺ συναντήσαμε στὰ ἐπίκρανα τῶν παραστάδων (πίν. 60). Ὁ ἄβακας, ἡ ζώνη τοῦ δωρικοῦ κυματίου καὶ οἱ ἱμάντες διατρέχουν τοὺς μακροὺς τοίχους καὶ συνδέουν ὀργανικὰ τὰ δύο ἐπίκρανα τὰ τοποθετημένα ἀνά στίς παραστάδες (εἰκ. 132). Ἡ μόνη ἀξιοσημείωτη διαφορὰ μὲ τὰ τελευταῖα εἶναι ὅτι ὁ ἄβακας τῆς ἐπικρανίτιδος ἐδῶ εἶναι κατακόρυφος, δίχως κλίση, ἐνῶ τὸ λέσβιο κυμάτιο στὴν ἐπίστεψή του μοιάζει περισσότερο μὲ ἐκεῖνο τοῦ κλασικοῦ πρωτοτύπου⁴⁵⁹ (εἰκ. 69). Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν μακρῶν τοίχων, ἡ ἐπικρανίτις ἀντιγράφει σὲ μορφή τὴν ἐπικρανίτιδα τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, ἡ ὁποία, ὅπως προαναφέραμε, φέρει μόνο τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἄβακα τῶν ἐπικράνων, δηλαδή τὸ λέσβιο ἐπιστέφον κυμάτιο καὶ τὴν ταινία. Τὰ μέλη ποὺ συνέθεταν τὴ στρώση τῆς ἐπικρανίτιδος ἀποτελοῦνταν ἄλλοτε ἀπὸ ἓνα λίθο, ποὺ ἔπιανε ὅλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου, καὶ ἄλλοτε ἀπὸ δίδυμους λίθους, ποὺ συνδέονταν μεταξὺ τους μὲ συνδέσμους διπλοῦ T (εἰκ. 70, πίν. 60β).

Ἐνα ἄλλο ἐνδιαφέρον στοιχεῖο ποὺ διαπιστώσαμε σὲ ἀκέραιο μέρος τῆς ἐπικρανίτιδος, ποὺ ἔπιανε ὅλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου, εἶναι ὅτι ἐνῶ ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἔφερε τὸ μικρὸ κυμάτιο καὶ τὴν κάθετὴ ταινία ποὺ περιγράψαμε, στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ, ἡ ὁποία ἔφερε ὅλα τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ ἐπικράνου, δὲ διακρίνουμε τοὺς ἱμάντες, ποὺ ἐδῶ δὲ λαξεύτηκαν, ἀλλὰ παρέμειναν ὑπὸ τὴ μορφή προεξέχουσας ἐνιαίας ταινίας⁴⁶⁰ (εἰκ. 70, πίν. 61α).

Ἡ ἐπικρανίτις, τέλος, εἶναι βέβαιο ὅτι συνεχιζόταν καὶ στὸ θυραῖο τοίχο, ὅπως συμβαίνει καὶ στὰ ἀθηναῖκα Προπύλαια, ὅχι ὅμως μόνο πρὸς τὴν πλευρὰ τῆς δωρικῆς στοᾶς, ἀλλὰ καὶ στίς δύο πλευρὲς του (εἰκ. 63, 129, 130).

459. Λόγῳ τῆς χαμηλῆς ποιότητος ἐπεξεργασίας ποὺ παρατηρεῖται γενικὰ στὸ κτίριο, εἶναι δύσκολο νὰ ποῦμε ἂν τὸ χονδροειδὲς «λέσβιο» κυμάτιο ποὺ συναντᾶμε στὴν ἐπίστεψη τοῦ ἄβακα τοῦ ἐπικράνου, ἀποτελεῖ προϊόν συνειδητῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς τῆς μορφῆς καὶ δὲν πρόκειται γιὰ μιὰ ἀκόμα κακοτεχνία.

460. Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἄπεργο. Ὅπως διαπιστώσαμε καὶ σὲ ἄλλες παρόμοιες περιπτώσεις, πολλὲς λεπτομέρειες τοῦ κτιρίου παρέμειναν ἡμιτελεῖς (κυμάτια, ἀστράγαλοι κλπ.), ἐνδεικτικὸ τῆς προσπάθειας γιὰ τὴν ταχεῖα ἀνέγερσή του.

Ὁ θυραῖος τοῖχος

Ἐγκάρσια στοὺς δύο μακροὺς τοίχους τῶν πλευρῶν τοῦ κτιρίου ἦταν χτισμένος ὁ θυραῖος τοῖχος, πού, ὅπως ἀκριβῶς καὶ στὸ πρωτότυπο, χώριζε τὰ Προπύλαια σὲ δύο ἄνισα μέρη: τὴν ἐξωτερικὴ ἰωνικὴ στοά, μὲ βάθος τὰ 2/3 τοῦ συνολικοῦ μήκους, καὶ τὴν ἐσωτερικὴ δωρικὴ ἢ νότια στοά, μὲ βάθος τὸ ὑπόλοιπο 1/3⁴⁶¹ (εἰκ. 61).

Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ βασικότερα στοιχεῖα τῆς σύνθεσης τοῦ Μνησικλῆ, ἡ ὑπαρξὴ τοῦ ὁποῖου ἐπέτρεψε τὴν ὁμαλὴ σύνδεση τῶν διαφορετικῆς μορφολογίας ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων πού συνέθεταν τὶς δύο ἀνισοῦψεῖς καὶ διαφορετικοῦ ρυθμοῦ στοές. Ὅπως καὶ στὸ πρωτότυπο, ὁ τοῖχος αὐτὸς φέρει πέντε θύρες, πού ἀντιστοιχοῦν κατὰ προσέγγιση στοὺς ἄξονες τῶν διαφορετικοῦ πλάτους μετακινίων τῶν δύο ἐξάστρων δωρικῶν κιονοστοιχιῶν τῶν ὤψεων. Λόγω τῆς διαφορᾶς τοῦ ὕψους μεταξὺ τῶν δύο στοῶν τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, ὁ τοῖχος αὐτὸς ἀνεγέρθηκε πάνω σὲ κλίμακα ἀπὸ πέντε ἀναβαθμούς, πού λειτουργοῦσε γιὰ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ χαμηλότερο ἐξωτερικὸ ἐπίπεδο τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, στὸ ἐσωτερικὸ ὑψηλότερο ἐπίπεδο τῆς δωρικῆς (εἰκ. 63). Στὴν Ἐλευσίνα, ὁ ἐγκάρσιος αὐτὸς τοῖχος τοποθετήθηκε σὲ ἀπλὸ ἀναβαθμό, ὕψ. 0.34 μ., θυμίζοντας τὴν ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θυραίου τοίχου τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως (πίν. 62, 63). Ἡ ἀπουσία ὅμως τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου τονίζει τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ἀναβαθμοῦ, ὁ ὁποῖος ἐνῶ ἔχει σαφὴ προορισμό, χρησιμεύοντας ταυτόχρονα ὡς κατώφλι ἀλλὰ καὶ ὡς βάση γιὰ τὴν κάθετη στήριξη καὶ λειτουργία τῶν ξύλινων φύλλων τῶν θυρῶν, ξενίζει μὲ τὴν παρουσία του καὶ μοιάζει νὰ ἀποτελεῖ ἐμπόδιο γιὰ τὴ διέλευση τῶν πεζῶν⁴⁶².

Ἀπὸ τὸ θυραῖο τοῖχο δὲν ἔχει διασωθεῖ κανένα τμῆμα τῆς ἀνωδομῆς στὴ θέση του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν παραπάνω ἀναβαθμὸ πάνω στὸν ὁποῖο πατοῦσε. Ὁ ἀναβαθμὸς αὐτὸς σώθηκε ἀκέραιος σὲ ὅλο τὸ μῆκος του, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένες μικροκαταστροφές πού παρατηροῦνται στὰ ἄκρα καὶ τὴν ἀπόσπαση μικροῦ τμήματος ἀπὸ τὸ μέσο του, πού ὅμως βρίσκεται στὴν περιοχὴ τοῦ ἐλευθεροῦ ἀνοίγματος τῆς κεντρικῆς θύρας, συνεπῶς δὲν προκλήθηκε καμία σημαντικὴ ἀπώλεια πληροφοριῶν (πίν. 63α). Στὴν ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ ἀναβαθμοῦ σώζεται πλῆθος ἀπὸ ἴχνη, τὰ ὁποῖα μᾶς παρέχουν ὅλα τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα, ὥστε νὰ γνωρίζουμε τὸ ἀκριβὲς ἀνοίγμα τῶν θυρῶν στὴ βάση τους, τὸν τρόπο στερέωσης τῶν ξύλινων φύλλων πού τὶς ἐκλείναν, τὴ συχνότητα χρησιμοποίησής κάθε θύρας, τὸ πάχος τοῦ θυραίου τοίχου, ἀλλὰ καὶ ἄλλες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως τὸν τρόπο γόμφωσης τῶν ὀρθοστατῶν τοῦ τοίχου στὸν ἀναβαθμό, καθὼς καὶ τὸν ἀκριβὴ τρόπο σύνθεσής τους (ἀναδ. σχ. 2, πίν. 64, 65).

Ὁ ἀναβαθμὸς ἀποτελεῖται ἀπὸ συμμετρικὰ τοποθετημένους λίθους, πλ. 1.55 μ., ἀπὸ τοὺς ὁποῖους ὁ κάθε ἓνας ἀντιστοιχεῖ καὶ σὲ ἓνα ἄνοιγμα θύρας. Δύο μικροὶ σχετικὰ σὲ μῆκος λίθοι ἔχουν τοποθετηθεῖ στὰ ἄκρα τοῦ ἀναβαθμοῦ καὶ ἀντιστοιχοῦν στὶς δύο ἀκραῖες μικρὲς θύρες τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου. Ἀμέσως μετὰ ἀκολουθοῦν δύο μεγαλύτεροι σὲ μῆκος λίθοι, τοποθετημένοι ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος καὶ οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν στὶς δύο ἐνδιάμεσες θύρες τοῦ τοίχου. Τὸ τμῆμα τοῦ ἀναβαθμοῦ πού ἀντιστοιχεῖ στὸ μεγάλο μεσαῖο ἄνοιγμα ἔχει σύνθετη

461. Τὸ συν. μῆκος τῶν Προπυλαίων, διαιρούμενο σὲ τρία ἀκριβῶς τμήματα, εἶναι 23.785:3=7.928 μ. Ὁ ἐγκάρσιος ἄξονας τοῦ κτιρίου, πού διέρχεται κατὰ μῆκος τοῦ ἄξονα τοῦ ἀναβαθμοῦ ὅπου ἐδράζεται ὁ θυραῖος τοῖχος, ἀπέχει ἀπὸ τὸ στυλοβάτη τῶν ὤψεων τοῦ κτιρίου 15.85 μ., ἥτοι 7.925 μ. × 2 καὶ 7.935 μ. Ἡ σχέση συνεπῶς 2/3 καὶ 1/3 πού ὀρίζει τὸ βάθος τῶν στοῶν ἰσχύει μὲ μεγάλη προσέγγιση.

462. Τὰ κλασικὰ κατώφλια τῶν τριῶν θυρῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης ἦταν καὶ αὐτὰ ὑπερυψωμένα ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ, ἐν εἴδει ἀναβαθμοῦ. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ χρήσεως τοῦ ναοῦ κατὰ τοὺς χριστιανικοὺς χρόνους, τὸ μεσαῖο κατώφλι ἀφαιρέθηκε ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἐμπόδιζε τὴν ἀνετὴ διέλευση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ μετασκευασμένου σηκοῦ (Α. ORLANDOS, Nouvelles observations sur la construction du temple d'Athéna Niké, BCH LXXI-LXXII, 1947-1948, 13 καὶ Δ. ΖΙΡΩ, Παρατηρήσεις σὲ ἀρχιτεκτονικὰ καὶ ἱστορικὰ ζητήματα τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης. Ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς νέας ἀναστήλωσης, Γ' Διεθνὴς συνάντηση γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν μνημείων Ἀκροπόλεως (Ἀθήνα 1989) 11.

κατασκευή (είκ. 55, πίν. 63). Δύο μικρού μήκους (1.175 μ.), αλλά μεγαλύτερου πλάτους (1.70 μ.) λίθοι έχουν τοποθετηθεί εκατέρωθεν του ελεύθερου ανοίγματος της θύρας, στα σημεία που αντιστοιχοῦν στους στροφείς των δύο τεράστιων φύλλων της⁴⁶³. Στο υπόλοιπο μήκος του κεντρικού ανοίγματος τοποθετήθηκε διαμήκης λίθος, πλάτους λίγο μικρότερου από το υπόλοιπο αναβαθμού, δηλαδή 1.45 μ. Οί παραπάνω λίθοι συνδέονται μεταξύ τους με ὀριζόντιους συνδέσμους, ἔκτος ἀπὸ τοὺς δύο μικρότερου μήκους λίθους, πάνω στους ὁποίους στρέφονται οἱ κάθετοι ἄξονες τῆς τεράστιας κεντρικῆς θύρας. Αὐτοὶ ἔχουν συνδεθεῖ ἀπὸ τὴ μία μόνο πλευρά τους, αὐτὴν ποὺ εἶναι στραμμένη πρὸς τὰ δύο ἄκρα τοῦ θυραίου τοίχου, με τοὺς παρακείμενους λίθους τοῦ ἀναβαθμοῦ με συνδέσμους διπλοῦ Τ (πίν. 64).

Ὅπως εἶναι φυσικό, ὁ ἀναβαθμὸς ποὺ περιγράψαμε, ἔκτος ἀπὸ τοιχοβάτης τοῦ θυραίου τοίχου, λειτουργοῦσε ταυτόχρονα ὡς κατώφλι. Ἔτσι, κατὰ μήκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς του, ἐκείνης ποὺ βλέπει στὴν ἐσωτερικὴ (δωρικὴ) στοὰ των Προπυλαίων καὶ στὰ τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν με τὰ ελεύθερα ἀνοίγματα τῶν θυρῶν, δημιουργεῖται ἐγκοπὴ εἰσέχουσα ἀπὸ τὴν ἀκμὴ κατὰ 0.25-0.28 μ. στὶς μικρότερες θύρες, ἐνῶ στὴ μεσαία μεγαλύτερου πλάτους θύρα εἰσέχει κατὰ 0.16 μ.⁴⁶⁴ (πίν. 63β, 65β). Τὸ βάθος τῶν ἐγκοπῶν αὐτῶν εἶναι 0.08 μ. περίπου καὶ χρησίμευαν γιὰ τὴν προσαρμογὴ σὲ αὐτὲς τῶν φύλλων τῆς θύρας, ὅταν ἦταν κλειστά. Τὰ φύλλα τῶν θυρῶν ἦταν διπλὰ στὰ τρία μεσαία ἀνοίγματα, ἐνῶ στὰ δύο ἄκραία μονά. Οἱ ἐγκοπὲς αὐτὲς στὰ ἄκρα τους εἶναι κατάλληλα διαμορφωμένες, ὥστε νὰ ἐπιτρέπουν τὸ ἄνοιγμα τῶν θυρῶν καὶ πέρα ἀπὸ τὴν ὀρθὴ γωνία⁴⁶⁵. Στὰ ἄκρα τῶν ἐγκοπῶν αὐτῶν λαξεύτηκαν τετράγωνοι τὸρμοι, μέσα στοὺς ὁποίους εἶχε τοποθετηθεῖ ἡ ὀρειχάλκινη θήκη περιστροφῆς τοῦ κατακόρυφου ἄξονα κάθε φύλλου τῆς θύρας⁴⁶⁶. Στὶς δύο ἄκραιες μονόφυλλες μικρὲς θύρες, λόγω τοῦ μικρότερου βάρους τοῦ ξύλινου θυρόφυλλου, ὁ τὸρμος τοῦ στροφέα ἀνοίχτηκε ἀπευθείας στὸ μάρμαρο καὶ εἶναι σχετικὰ μικρὸς καὶ στρογγυλός, με διάμ. 0.12 μ. (ἀναδ. σχ. 2).

Ἀπὸ τὶς πέντε θύρες τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, αὐτὴ ποὺ βρισκόταν σὲ συνεχρὴ χρῆση ἦταν ἡ ἀκραία πρὸς Α μικρὴ θύρα, τῆς ὁποίας τὸ κατώφλι φέρει καὶ τὰ ἐντονότερα ἴχνη φθορᾶς ἀπὸ ὅλα τὰ ἄλλα ἀνοίγματα⁴⁶⁷ (είκ. 55, πίν. 65α). Τὰ καθαρὰ ἀνοίγματα τῶν θυρῶν εἶναι εὐκόλο νὰ μετρηθοῦν ἀπὸ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ ἄφησαν στὸν ἀναβαθμὸ τοῦ

463. Γιὰ τὸ λόγο ποὺ ἀνάγκασε τοὺς κατασκευαστὲς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων νὰ χρησιμοποιήσουν στὸ σημεῖο αὐτὸ μεγαλύτερου πλάτους λίθους, βλ. πκ. σημ. 466.

464. Τὸ μικρότερο πλάτος ποὺ προσέλαβε ἐδῶ ἡ ἐγκοπὴ, ὀφείλεται στὸ ὅτι ὁ λίθος ποὺ συνθέτει στὸ τμήμα αὐτὸ τὸ κατώφλι εἶναι λίγο στενότερος (1.45 μ.) ἀπὸ τὸ σύνθετος πλάτος τῆς ὑπόλοιπης βαθμίδας τοῦ τοιχοβάτη (1.55 μ. περίπου). Αὐτὸ ἀρχικὰ μᾶς ἔκανε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι ἐδῶ ὁ ἀναβαθμὸς συμπληρωνόταν με ἓνα δεύτερο λίθο, πλ. 0.25-0.30 μ., ὥστε νὰ προσλάβει τὸ πλάτος τῶν δύο ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος λίθων (1.70 μ.), πάνω στοὺς ὁποίους λαξεύτηκαν οἱ πολὺ μεγάλοι τὸρμοι γιὰ τοὺς στροφεῖς τῶν θυροφύλλων τοῦ μεσαίου ἀνοίγματος. Ἀπὸ τὴν ἀπουσία ὅμως ἰχνῶν ἀπὸ τὴ γόμφωση τοῦ «ἐλλείποντος» αὐτοῦ λίθου, ἢ ἀπὸ τὴ σύνδεσή του με τὰ παρακείμενα μέλη τοῦ ἀναβαθμοῦ, δὲν μπορούμε νὰ ἀποφανθοῦμε θετικὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ του.

465. Καὶ ἐδῶ ἡ προχειρότητα καὶ ἡ ἔλλειψη τυποποίησης στὴν κατασκευὴ τῶν ἐγκοπῶν αὐτῶν προξενεῖ ἐντύπωση. Τὰ ἄκρα τῶν ἐγκοπῶν ἄλλοτε διαμορφώνονται κατὰ ἀμβλεία γωνία καὶ ἄλλοτε εἶναι καμπύλα. Ἐπίσης διαφορὲς παρατηροῦνται στὴν κατασκευὴ τῶν τὸρμων γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν θηκῶν, μέσα στὶς ὁποῖες περιστρέφονταν οἱ ἄξονες (στροφεῖς) τῶν θυροφύλλων.

466. Οἱ τὸρμοι αὐτοὶ εἶναι ἀνάλογοι πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὸ βάρος τῶν θυρῶν. Οἱ τὸρμοι τῶν δύο ἐνδιάμεσων θυρῶν ἔχουν διάστ. 0.20 × 0.20 μ. περίπου, ἐνῶ τῆς μεσαίας θύρας 0.30 × 0.30 μ. Λόγω τῶν μεγάλων διαστάσεων τῶν τὸρμων τῶν χοινικίδων, γιὰ τὴν ἔνθεση καὶ λειτουργία τῶν ὄλων τῆς τεράστιας μεσαίας θύρας, τὸ κατώφλι στὰ τμήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ λαξευτοῦν οἱ τὸρμοι χρειάστηκε νὰ λάβει μεγαλύτερο πλάτος, με ἀποτέλεσμα τὰ τμήματα αὐτὰ νὰ προεξέχουν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο ἀναβαθμὸ.

467. Ἡ θύρα αὐτὴ, λόγω τῆς ἀνορθόδοξης τοποθέτησής τῶν δύο Προπυλαίων, βρίσκεται στὸν ἄξονα τῆς συντομότερης ὁδοῦ γιὰ τὸν εἰσερχόμενο στὸ ἱερὸ ἐπισκέπτη. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος ποὺ τὴν προτιμοῦσαν γιὰ τὶς καθημερινὲς ἀνάγκες τοῦ ἱεροῦ. Οἱ ὑπόλοιπες δὲ λειτουργοῦσαν, παρὰ μόνον κατὰ τὶς ἡμέρες τῆς τέλεσης τῶν Μυστηρίων, γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ διέλευση τῶν χιλιάδων μυστῶν ποὺ συνέρεαν ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα στὸ ἱερὸ τῆς Δήμητρας ἐν πομπῇ.

τοιχοβάτη οί μεταξύ τῶν ἀνοιγμάτων τοποθετημένες λιθοπλίνθοι τοῦ τοίχου· ὅπου ὅμως αὐτὸ εἶναι ἀδύνατο, διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ ἐλεύθερο ἄκρο τῆς μακρᾶς αὐλακας μολυβδοχόησης τῶν γόμφων, στὴν κατώτατη στρώση τῶν λιθοπλίνθων (πίν. 62, 64, 65).

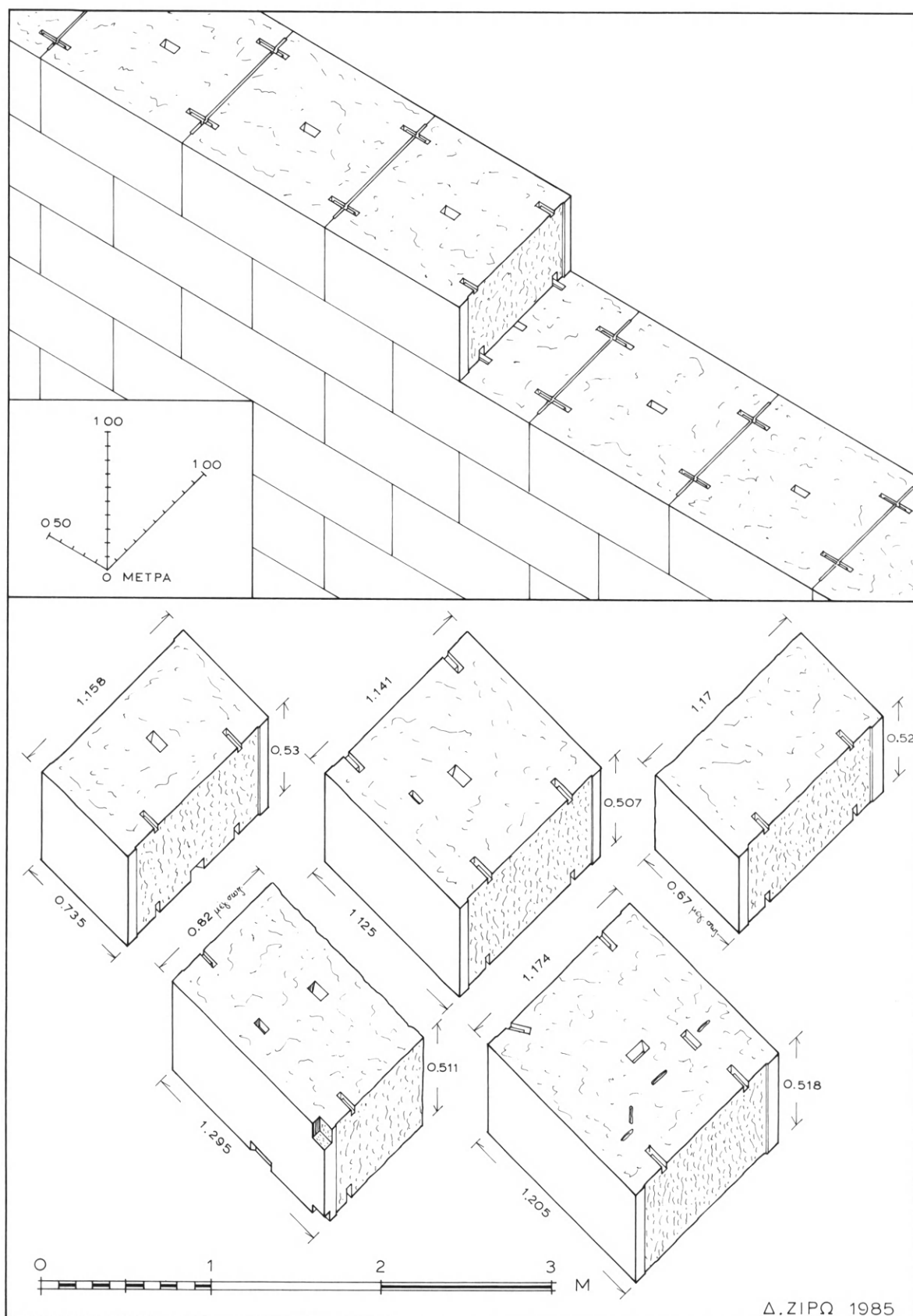
ΘΥΡΑΙΟΣ ΤΟΙΧΟΣ		ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	
		ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΠΛΑΤΟΣ ΤΟΙΧΟΒΑΤΗ ΘΥΡΑΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ		1.350	1.545-1.550
ΠΑΧΟΣ ΘΥΡΑΙΟΥ ΤΟΙΧΟΥ		1.210	1.141-1.174
ΑΝΟΙΓΜΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΘΥΡΑΣ	ΧΩΡΙΣ ΘΥΡΩΜΑ	4.145	
	ΜΕ ΤΟ ΘΥΡΩΜΑ	3.820	4.00
ΑΝΟΙΓΜΑ ΕΝΔΙΑΜΕΣΩΝ ΘΥΡΩΝ	ΧΩΡΙΣ ΘΥΡΩΜΑ	2.925	
	ΜΕ ΤΟ ΘΥΡΩΜΑ	2.590	2.55
ΑΝΟΙΓΜΑ ΜΙΚΡΩΝ ΘΥΡΩΝ	ΧΩΡΙΣ ΘΥΡΩΜΑ	1.472	
	ΜΕ ΤΟ ΘΥΡΩΜΑ	1.215	1.190 & 1.195

Τὸ πάχος τοῦ θυραίου τοίχου ἐξακριβώθηκε μὲ τὸν ἐντοπισμὸ πέντε λιθοπλίνθων ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του (εἰκ. 71, πίν. 66α). Οἱ λίθοι αὐτοὶ ἔχουν καὶ τὶς δύο πλευρὲς τοὺς καλύτερα φινιρισμένες, σὲ σύγκριση μὲ τοὺς λίθους τῶν μακρῶν τοίχων, στοὺς ὁποίους, ὅταν κατέχουν ὅλο τὸ πάχος τοῦ τοίχου (διάτονοι), παρατηροῦμε ὅτι ἡ μία μόνο πλευρά τους (ἡ ἐσωτερικὴ προφανῶς) ἔχει δεχτεῖ καλύτερη ἐπεξεργασία· ἡ ἄλλη παρέμεινε μὲ τὸ ἄπεργο, ἐνῶ εἶναι ἀμφίβολο ἂν στὴν περίμετρο τῶν τοίχων ὑπῆρχε τὸ χαρακτηριστικὸ περιταίνιο-ὀδηγὸς γιὰ τὴν τελικὴ κατάξεση, κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια ποὺ διακρίνεται στοὺς τοίχους τοῦ κλασικοῦ πρωτοτύπου.

Ἡ διαφορὰ ποὺ διαπιστώσαμε στὸ πάχος τῶν λίθων αὐτῶν (1.141-1.174 μ.) ὀφείλεται ἀσφαλῶς στὴ μὴ ὀλοκλήρωση τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴ μὴ κατάξεση τῆς ἐπιφάνειας τοῦ τοίχου, ὅπως ἀκριβῶς συνέβη καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια⁴⁶⁸ (πίν. 59β). Καὶ ἐδῶ οἱ στρώσεις τῶν λίθων ποὺ τὸν συνέθεταν δὲν ἦταν ἰσοῦψεῖς, ἀλλὰ ὑπῆρχαν μικρὲς διαφορὲς. Ἐνδεικτικὰ παραθέτουμε τὰ ὕψη τῶν τεσσάρων ἀπὸ τοὺς πέντε λιθοπλίνθους ποὺ σώθηκαν: $\alpha = 0.507$ μ., $\beta = 0.518$ μ., $\gamma = 0.51$ μ., $\delta = 0.53$ μ.

Τὰ μεταξὺ τῶν θυρῶν τμήματα τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου, ποὺ λειτουργοῦν ταυτόχρονα καὶ ὡς

468. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια παρομοίως οἱ στρώσεις τῶν λίθων τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, ὅπως καὶ ὁ ἀνατολικὸς τοίχος τῆς Πινακοθήκης, ἰδιαίτερα στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρὰ παρουσιάζουν μικροδιαφορὲς στὸ πάχος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι ὀλόκληρες σειρὲς λιθοπλίνθων ἔχουν ὑποστεί μετατοπίσεις ἕως ἓνα ἑκατοστὸ περίπου σὲ κάθε πλευρά, συνεπεία φυσικῶν φαινομένων (σεισμῶν). Στὴν πραγματικότητα, αὐτὲς οἱ μικρὲς προεξοχὲς τῶν ὀριζόντιων στρώσεων τῶν λιθοπλίνθων μεταξὺ τους (ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιπτώσεις ποὺ σαφῶς ἔχουν προκληθεῖ ἀπὸ ἄλλα φαινόμενα, καθιζήσεις, ἐκρήξεις κλπ.) ὀφείλονται στὸν «ἡμίτελῃ» χαρακτῆρα τῶν ἐπιφανειῶν τῶν τοίχων καὶ τὴ διατήρηση τοῦ ἀπέργου. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς μετὰ τὴν τελικὴ κατάξεση τῶν τοίχων θὰ ἐξαφανίζονταν.

Εικ. 71. Μεγάλα Προπύλαια. Λιθόπλινθοι θυραίου τοίχου και αναπαράσταση της οικοδομικής τους σύνθεσης.

σταθμοί τῶν θυρῶν, ἀποτελοῦνταν στήν κατώτατη στρώση τους ἀπὸ δίδυμους λίθους τοποθετημένους φορμηδόν⁴⁶⁹ (πίν. 64α,β), οἱ ὁποῖοι προφανῶς δὲν εἶχαν τὸ κανονικὸ ὕψος τῶν λιθοπλίνθων τῶν κοινῶν στρώσεων τῆς τοιχοποιίας, 0.48-0.51 μ., ἀλλὰ μεγαλύτερο, 0.785 μ., ὥστε προστιθεμένου τοῦ ὕψους τοῦ ἀναβαθμοῦ πάνω στὸν ὁποῖο ἦταν τοποθετημένοι, νὰ ἀποκτήσουν τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τοὺς ὀρθοστάτες τῶν πλευρικῶν τοίχων: $0.785 + 0.34 = 1.125$ μ. (εἰκ. 130).

Οἱ ἀνώτερες στρώσεις τοῦ τοίχου ἀποτελοῦνταν ἀποκλειστικὰ ἀπὸ διάτονους λίθους, ποὺ ἐπιαναν δηλαδὴ ὅλο τὸ πάχος τοῦ θυραίου τοίχου (πίν. 66α). Ἀπὸ τὶς πέντε λιθοπλίνθους ποὺ μπορέσαμε νὰ ἐντοπίσουμε, ἀντλοῦμε τὶς τεχνικὲς πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο δομῆς του. Ἡ ὀριζόντια σύνδεση τῶν λίθων γίνεται ἀποκλειστικὰ μὲ συνδέσμους Π, δύο σὲ κάθε πλευρά, ἐνῶ ἡ σύνδεση μὲ τοὺς ὑποκείμενους λίθους γίνεται μὲ λεπτοὺς γόμφους στὸ κάτω μέρος τῶν ἀρμῶν ὥσεως, κατὰ τὸν κλασικὸ τρόπο. Σὲ μερικοὺς σώζεται ὁ τὸρμος στὸ κέντρο τῆς κάτω ἀκμῆς τοῦ ἀρμοῦ ὥσεως τοῦ λίθου, τραπεζοειδοῦς ὀριζόντιας τομῆς, μὲ τὴ στενὴ πλευρὰ πρὸς τὸ ἐσωτερικόν, ὁ ὁποῖος χρησίμευε γιὰ τὴ μόχλευση τοῦ λίθου καὶ τὴν τοποθέτησή του στήν ὀριζική του θέση. Ἡ ἀνύψωση καὶ τοποθέτηση τῶν λίθων ἔγινε μὲ τὸ λύκο (εἰκ. 71).

Τὰ μαρμάρινα περίθυρα τῶν ἀνοιγμάτων ἦταν ἀπλά, κατὰ τὰ κλασικὰ δωρικὰ πρότυπα, καὶ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Bedford, ποὺ δείχνει κυματοφόρα περίθυρα, θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἐσφαλμένη⁴⁷⁰ (εἰκ. 72).

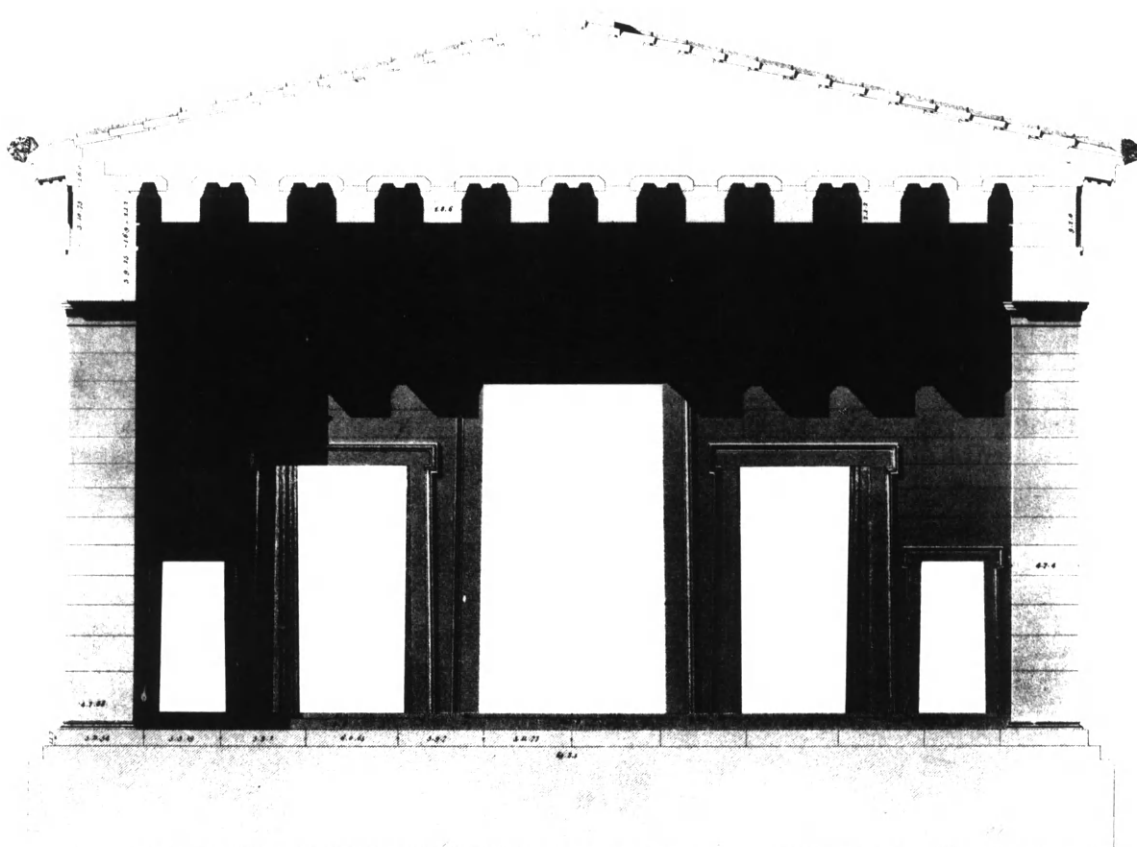
Ἡ διαφορά μεταξὺ τῶν πλαisiῶν τῶν θυρῶν τοῦ κλασικοῦ κτιρίου καὶ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἀντιγράφου εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια ἀποτελοῦνταν ἀπὸ ξύλινες σανίδες, οἱ ὁποῖες ἐπένδυναν τοὺς μεταξὺ τῶν θυρῶν σταθμούς. Οἱ ἐγκοπὲς γιὰ τὴν ἔδραση τῶν κάθετων αὐτῶν ξύλων σώζονται στὸ κατώφλι, στὴ βάση τῶν τριῶν πλευρῶν καθενὸς ἀπὸ τοὺς σταθμούς⁴⁷¹. Ἀπὸ τὴν ἀρχικὴ αὐτὴ ἐπένδυση δὲ σώθηκε κανένα ἴχνος, ἐκτὸς ἀπὸ ὀρισμένα τμήματα τῆς ἐπισκευῆς ποὺ ἔγινε στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους⁴⁷² (πίν. 66β). Κατὰ τὴν ἐπισκευὴ αὐτὴ ἀντικαταστάθηκαν τὰ ξύλινα πλαίσια μὲ μαρμάρινες πλάκες, ποὺ μορφολογικὰ ἀντέγραφαν τὴν ἀρχικὴ ἐπένδυση καὶ ἔφεραν στήν ὀπίσθια ἀφανὴ ἐπιφάνειά τους ἐγκάρσιες συμφυεῖς νευρώσεις, κατ' ἀναλογία τῶν ξύλινων ὀριζόντιων ἐνισχύσεων (στηρίξεων) τῶν κάθετων σανίδων τοῦ κλασικοῦ πλαisiοῦ. Αὐτὸ ἀποτέλεσε τὴν ἀφορμὴ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι στήν κλασικὴ ἐποχὴ τὰ πλαίσια τῶν θυρῶν τῶν Προπυλαίων ἀποτελοῦνταν ἐπίσης ἀπὸ μαρμάρινες πλάκες καὶ ὅτι οἱ ὀριζόντιες ἐγκοπὲς, ποὺ γενικὰ θεωροῦνται ὅτι χρησίμευαν γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ξύλων ὅπου

469. Αὐτὸ διαπιστώνεται ἀπὸ τοὺς τὸρμους γιὰ τὴ γόμφωση τῶν λίθων στὸν τοιχοβάτη, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ διάταξη τῶν μοχλοβοθρίων, ποὺ δείχνουν ὅτι ἡ κατώτατη στρώση τῶν λίθων ποὺ συνέθεταν τοὺς σταθμούς τῶν θυρῶν δὲν ἦταν μονοὶ ἀλλὰ διπλοί, τοποθετημένοι φορμηδόν.

470. DILETTANTI, *Attica* κεφ. II πίν. 12, 13, 16. Πρὸς τὸ παρὸν ἔχουμε ἐντοπίσει δύο ἀπὸ τὰ κυματοφόρα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀποδίδονται ἀπὸ τὸν Bedford στήν περίμετρο τῶν θυρῶν τοῦ κτιρίου. Πρόκειται γιὰ λιθοπλίνθους ὁμοίας κατεργασίας μὲ τοὺς λίθους τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ ἔχουν ὕψ. καὶ πλάχ. ἡ μία 0.855×0.555 μ. καὶ ἡ ἄλλη 0.61×0.635 μ. Ἡ ὀπίσθια ἐπιφάνειά τους εἶναι κάθετη καὶ ἐπεξεργασμένη μὲ βελόνι, γεγονός ποὺ δηλώνει ὅτι οἱ λίθοι αὐτοὶ ἦταν τοποθετημένοι παρὰ μῆκος καὶ εἶχαν ἀντίθημα. Ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅμως ποὺ κάναμε, ὅτι ὁ θυραῖος τοῖχος, πλάχ. 1.14 μ. περίπου, ἀπετελεῖτο στὸ σύνολό του ἀπὸ λιθοπλίνθους τοποθετημένους φορμηδόν (ἐξαιρουμένων ἴσως μόνο τῶν ὑπερθύρων), ἀποκλείεται ἡ περίπτωση οἱ παραπάνω λίθοι νὰ ἀνήκουν στὸ ὑπὸ ἐξέταση κτίριο. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸ περίθυρο τῆς ὑστερορωμαϊκῆς πύλης, ἡ ὁποία ἀνοίχτηκε στὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ μετακινίου τῆς ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων μετὰ τὴ μετατροπὴ τῆς σὲ ἀμυντικὸ τεῖχος, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Βαλεριανοῦ (βλ. σ. 284).

471. BOHN, *Propyläen* πίν. 3.

472. Τὰ ξύλινα πλαίσια τῶν θυρῶν τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, μαζί μὲ τὰ θυρόφυλλα, εἶναι σαφὲς ὅτι καταστράφηκαν ἀπὸ φωτιά, σύμφωνα μὲ τὰ ἴχνη φθορᾶς ποὺ διακρίνονται στὸ ὑπέρθυρο. Ἡ καταστροφὴ αὐτὴ πιθανότατα ἔγινε τὸ 86 π.Χ., κατὰ τὴν εἰσβολὴ τοῦ Σύλλα στήν Ἀθήνα καὶ τὴν πολιορκία τῆς Ἀκροπόλεως ἀπὸ τὸν Κουρίωνα ποὺ ἀκολούθησε (ΠΛΟΥΤ. *Bioi*, Σύλλας 14). Οἱ ἐργασίαι ἐπισκευῆς τῶν θυρωμάτων ἔγιναν πιθανότατα στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, ἐφόσον ἡ ποιότητα ἐπεξεργασίας τῆς μαρμάρινης ἐπένδυσης τῶν σταθμῶν εἶναι ἐφάμιλλη μὲ αὐτὴν τῆς μετασκευῆς τοῦ Ἐρεχθεῖου καὶ τοῦ ναοῦ Αὐγούστου καὶ Ρώμης.

Εἰκ. 72. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατὰ πλάτος στη δωρική στοά (Dilettanti).

καρφώνονταν οἱ κάθετες σανίδες τῶν θυρωμάτων, δὲν ἀνήκουν στὴν ἀρχικὴ φάση τοῦ κτιρίου, ἐφόσον δὲν παρουσιάζουν τέλεια ἐπεξεργασία⁴⁷³. Βέβαια, ἡ ἀποψη αὐτὴ δύσκολα μπορεῖ νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὴ, ὅταν τὸ κύριο στοιχεῖο στὸ ὁποῖο στηρίζεται, αὐτὸ δηλαδὴ τῆς ἀτελέστερης ἐπεξεργασίας τῶν ὀριζόντιων τórμων, δὲ φαίνεται νὰ ἰσχύει. Οἱ ἐγκοπὲς αὐτὲς παρουσιάζουν παραπλήσια ἐπεξεργασία —ἐφόσον θὰ ἦταν ἀφανεῖς— μὲ τὴν ὑπόλοιπη δουλεμένη μὲ βελόνι κάθετη ἐπιφάνεια τῶν σταθμῶν, ἢ ὁποῖα ἔμελλε νὰ καλυφθεῖ ἀπὸ τὴν ξύλινη ἐπένδυση⁴⁷⁴.

473. DINSMOOR, *Architecture* 201 σημ. 2. Βέβαια, τὰ ξύλινα θυρώματα σὲ λίθινα κτίρια δὲν ἦταν ἄγνωστα στὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ. Χαρακτηριστικὰ παραδείγματα συναντᾶμε στὴ στοὰ τῆς Βραυρώνας (ΜΠΟΥΡΑΣ, *Στοὰ Βραυρώνας* 83 καὶ σημ. 146 σχ. 62), στὸ πρόπυλο τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (Β. ΣΤΑΗΣ, *Ἀνασκαφαὶ ἐν Σούνιῳ*, *ΑΕ* 1900, 120) κ.ά.

474. Ἐξάλλου, ἡ λειτουργία τῶν ὀριζόντιων αὐτῶν ἐγκοπῶν φαίνεται ὅτι ἔχει παρερμηνευθεῖ (βλ. καὶ ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρθενὼν Γ'* 425 σημ. 4). Στὶς ἐγκοπὲς αὐτὲς δὲν ἐπρόκειτο νὰ σφηνωθοῦν ξύλα πάνω στὰ ὁποῖα θὰ κάρφωναν τὶς κάθετες σανίδες τοῦ θυρώματος. Ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ διατομή τους δὲν προσφέρεται γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό. Ἀπλῶς οἱ ἐγκοπὲς λαξεύτηκαν γιὰ νὰ δημιουργηθεῖ ἐλεύθερος χώρος, προκειμένου νὰ εἰσχωρήσουν ἐκεῖ τὰ ὀριζόντια προεξέχοντα στὸ πίσω μέρος τῆς ἐπένδυσης ξύλα ποὺ συνέδεαν ἐκ τῶν προτέρων τὶς κάθετες σανίδες τοῦ θυρώματος, μία κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια ποὺ ἀκολουθήθηκε καὶ στὴ μαρμαρινὴ ἀπόδοσή τους (βλ. τὸ *in situ* μαρμαρίνο θύρωμα στὴ νότια μικρὴ θύρα τοῦ κλασικοῦ κτιρίου). Ἡ ξύλινη αὐτὴ ἐπένδυση στερεωνόταν ἐπαρκῶς μὲ σειρὰ λεπτῶν ἀφανῶν γόμφων, ποὺ διακρίνονται στὶς γυμνὲς σήμερα μαρμαρίνες παρεῖς τῶν θυρῶν, περιμετρικὰ τῶν ἀνοιγμά-

Στην Ἐλευσίνα ἡ κατασκευή στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπλουστεύθηκε. Ἀντὶ γιὰ τὴν ἐπένδυση τῶν πλαϊσίων τῶν θυρῶν μὲ ὀρθομαρμάρωση, οἱ ἴδιοι οἱ λιθόπλινθοι τοῦ θυραίου τοίχου ποὺ διαμορφώνουν τοὺς σταθμοὺς ἀποτελέσαν ταυτόχρονα καὶ τὰ πλαῖσια τῶν θυρῶν, μὲ ὅλα τὰ ἐλαττώματα ποὺ συνεπάγεται ἡ λύση αὐτή, καὶ ποὺ ἐντοπίζονται κυρίως στὸ γεγονός ὅτι οἱ ἄρμοι τῶν στρώσεων τοῦ τοίχου παραμένουν ἐμφανεῖς στὶς ἐσωτερικὲς κάθετες παρειὲς τῶν θυρῶν, τὸ ἴδιο δὲ τὸ θύρωμα δὲν ἀποκτᾷ ἰδιαίτερο μορφολογικὸ χαρακτήρα, ἐφόσον δὲν τονίζεται τὸ περιγράμματό του. Γιὰ νὰ μὴν ὑπάρξει κενὸ μεταξὺ τῶν στροφῶν τῶν θυρῶν καὶ τῶν λίθινων σταθμῶν, οἱ τελευταῖοι ἐκτείνονται πίσω ἀπὸ τὶς θύρες τόσο, ὅσο χρειάζεται ὥστε νὰ καλυφθεῖ τὸ κενὸ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ προκύψει (εἰκ. 65).

Σχετικὰ μὲ τὰ ὕψη ποὺ πῆραν οἱ θύρες, εἶναι ἀδύνατο μὲ τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα νὰ ἐκτιμήσουμε ἂν ἀκολουθήθηκαν πιστὰ τὰ ὕψη τῶν θυρῶν τοῦ πρωτοτύπου, κάτι τὸ ὁποῖο δὲ θὰ ἦταν φυσικὰ ἀπαραίτητο, ὅταν ἔχουμε δεδομένες τὶς διαφορὲς στὰ πλάτη τους. Μία μόνο γενικὴ διαπίστωση μπορούμε νὰ κάνουμε, σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος τοῦ μεγάλου μεσαίου ἀνοίγματος. Τὸ ὕψος τῆς θύρας αὐτῆς στὴν Ἀθήνα σήμερα εἶναι 7.378 μ., μετρούμενο ἀπὸ τὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τοῦ τοιχοβάτη μέχρι τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀνωφλίου. Βέβαια, τὸ καθαρὸ ὕψος τῆς θύρας αὐτῆς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα θὰ ἦταν ἀρκετὰ μικρότερο, ἐφόσον ὑπῆρχε καὶ ἡ ξύλινη ἐπένδυση τοῦ ὀριζόντιου ὑπερθύρου. Τὸ ὕψος αὐτό, ἰδιαίτερα στὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας, ἐξαρτᾶται ἁπλῶς ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς κιονοστοιχίας τῶν ὄψεων. Ἄν γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια, ὡς ὕψος δωρικοῦ κίονα δεχτοῦμε τὸ ὕψος τῆς δυτικῆς ὄψης τοῦ κλασικοῦ κτιρίου (8.824 μ.) καὶ ἐπίσης ὅτι ἡ κεντρικὴ θύρα στὴν Ἐλευσίνα εἶχε τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τῆς Ἀθήνας (7.378 μ.), τότε τὸ ὕψος ποὺ ἀπομένει γιὰ τὴν τοποθέτηση ὑπερθύρου εἶναι μόλις 0.606 μ.⁴⁷⁵, ὕψος πολὺ μικρό, ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι στὴν Ἀθήνα τὸ ὑπερθύρο τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος ἔχει ὕψ. 1.15 μ. περίπου στὴν ἰωνικὴ στοὰ καὶ 1.00 μ. στὴ δωρική.

Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι τὸ ὕψος τῆς κεντρικῆς θύρας τῶν Προπυλαίων τῆς Ἐλευσίνας εἶναι ἀδύνατο νὰ συμπίπτει μὲ τὸ ὕψος τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος τοῦ πρωτοτύπου, καὶ συνεπῶς κατασκευάστηκε ἀρκετὰ χαμηλότερο. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μείωση ποὺ παρουσίαζαν οἱ πέντε θύρες τῶν Προπυλαίων, τὰ ὑπάρχοντα στοιχεῖα δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ νὰ προβοῦμε σὲ διαπιστώσεις. Ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Bedford στὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι αὐθαίρετη καὶ ἂν θέλαμε νὰ ἀκολουθήσουμε τὸ παράδειγμα τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε μεγαλύτερη μείωση ἀπὸ αὐτὴ ποὺ παρουσιάζει στὰ σχέδιά του⁴⁷⁶ (εἰκ. 72, 135).

Ἡ δωρικὴ κιονοστοιχία τῶν ὄψεων

Ἡ σύνθεση τῶν ὄψεων τοῦ κτιρίου ἀκολουθεῖ τὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο (εἰκ. 57, 58). Μία δωρικὴ κιονοστοιχία, μὲ ἕξι κίονες σὲ κάθε πλευρά, στηρίζει τὸ δωρικὸ θριγκὸ καὶ τὰ ἀετώματα. Ἀπὸ τοὺς κίονες αὐτοὺς, μόνο οἱ δύο κατώτατοι σφόνδυλοι τοῦ νοτιοδυτικοῦ κίονα παρέμειναν στὴ θέση τους, δεδομένου ὅτι εἶχαν ἐντοιχιστεῖ σχετικὰ νωρὶς στὸ ἀμυντικὸ τεῖχος ποὺ κατασκευά-

των. Ἐφόσον λοιπὸν δὲν ἐπιδιώκοταν ἡ τέλεια συναρμογὴ τῶν ὀριζόντιων ξύλων σύνδεσης τῆς ἐπένδυσης μὲ τοὺς ὀριζόντιους τὸρμους στοὺς μαρμαρινοὺς σταθμοὺς, ἡ λάξευση τῶν τελευταίων δὲν προσέλαβε τὸν ὑψηλὸ βαθμὸ τελειότητος ποὺ διακρίνουμε σὲ ἄλλα μέρη τοῦ κτιρίου. Πάντως, ἡ ἐργασία αὐτὴ δύσκολα μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς δεύτερης ποιότητος, ἀπλῶς ἐπειδὴ γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησιμοποιήθηκε ἀποκλειστικὰ τὸ βελόνι καὶ ὄχι τὸ ντισιλίδικο.

475.	ὕψ. δωρικοῦ κίονα	8.824 μ.
	- ὕψ. θύρας	7.378 μ.
	- ὕψ. βαθμίδας τοῦ τοιχοβάτη	0.34 μ.
	- ὕψ. ἐπικραντίδος	0.50 μ.

υπόλοιπο ὕψος γιὰ τὸ ὑπερθύρο 0.606 μ.

476. DILETTANTI, δ.π. κεφ. II πίν. 12, 13.

στηκε στα ύστερορωμαϊκά χρόνια από το Βαλεριανό (πίν. 67α,β). Ἡ διάμετρος τῆς βάσης τοῦ γωνιακοῦ αὐτοῦ κίονα εἶναι 1.555 μ. (1.558 Ἀθήνα) (εἰκ. 73), ἐνῶ ὁ Bedford δίνει μία ἀκόμα διάμετρο, 1.534 μ., γιὰ τοὺς ὑπόλοιπους κίονες (εἰκ. 76, 88). Παρὰ τὶς προσπάθειές μας, ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ἄλλου κατώτατου σφονδύλου κίονα πρὸς ἐξακρίβωση αὐτῆς τῆς πληροφορίας δὲν ἔφερε κανένα ἀποτέλεσμα, συνεπῶς δὲν εἶναι δυνατὸ πρὸς τὸ παρὸν νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ἢ ὄχι τὴν πληροφορία τοῦ Bedford⁴⁷⁷. Δύο συναρμολογημένοι στὸ ἔδαφος κίονες, ποὺ βρίσκονται στὴν περιοχὴ τῆς ρωμαϊκῆς αὐλῆς τῆς εἰσόδου, ἀποτελοῦν μιὰ παλαιότερη προσπάθεια γιὰ ἐξακρίβωση τοῦ ἀκριβοῦς ὕψους τῶν δωρικῶν κιονοστοιχιῶν (πίν. 67γ). Μὲ τὴ νέα ἐπιμέτρηση τῶν σφονδύλων αὐτῶν, διαπιστώσαμε ὅτι οἱ σφόνδυλοι δὲν ἀνήκουν ὅλοι στὸν ἴδιο κίονα, ἔχουν τοποθετηθεῖ κατὰ προσέγγιση καὶ δὲ μᾶς δίνουν τὸ ὕψος τοῦ⁴⁷⁸.

Οἱ κίονες ἐδράζονταν στὴν ἐξωτερικὴ σειρὰ τῆς πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου, ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε τὸ στυλοβάτη καὶ ὁ κατώτατος σφόνδυλος ἦταν γομφωμένος στὸ δάπεδο, κατὰ τὴ συνήθη πρακτικὴ στοὺς ὕστερους αὐτοὺς χρόνους⁴⁷⁹ (ἀναδ. σχ. 2, πίν. 68β). Οἱ πλάκες τοῦ στυλοβάτη εἶναι τετράγωνες σὲ κάτοψη, οἱ δὲ ἄρμοί τους ἀποτελοῦν συνέχεια μὲ αὐτοὺς τοῦ ὑπόλοιπου δαπέδου τῶν Προπυλαίων. Τὸ κέντρο βάρους κάθε πλάκας ποὺ ἔφερε κίονα συμπίπτει μὲ τὸν κάθετο ἄξονα τοῦ κίονα, κάτι ποὺ διαπιστώνεται καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια (εἰκ. 53).

Μία ἀκόμα χαρακτηριστικὴ ἀπομίμηση κατασκευαστικῆς λεπτομέρειας τῶν κλασικῶν Προπυλαίων ἀποτελοῦν οἱ κυκλικὰ λαξευμένες καὶ ὑποβιβασμένες κατὰ 6 χιλιοστὰ ἐπιφάνειες, διαμέτρου λίγο μεγαλύτερης ἀπὸ αὐτὴν τῆς κάτω βάσης τοῦ κίονα, μέσα στὶς ὁποῖες τοποθετεῖται ὁ κατώτατος σφόνδυλος (πίν. 68, 69α). Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια οἱ κυκλικὲς αὐτὲς λαξεύσεις ἀπαντῶνται μόνο στὶς κιονοστοιχίες τῶν πλευρικῶν διαμερισμάτων τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου καὶ ἔχουν τὸ χαρακτῆρα ὁδηγοῦ γιὰ τὴν τελικὴ κατάξεση τοῦ δαπέδου. Στὴν Ἐλευσίνα παρομοίως τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου οὐδέποτε δέχτηκε τὴν τελικὴ ἐπεξεργασία καὶ τὸ λεπτὸ βελόνι εἶναι ἐμφανέστατο σὲ πολλὰ μέρη τῆς πλακόστρωσης, ιδίως ἐκεῖ ὅπου ὑπῆρχε ἀραιότερη κυκλοφορία.

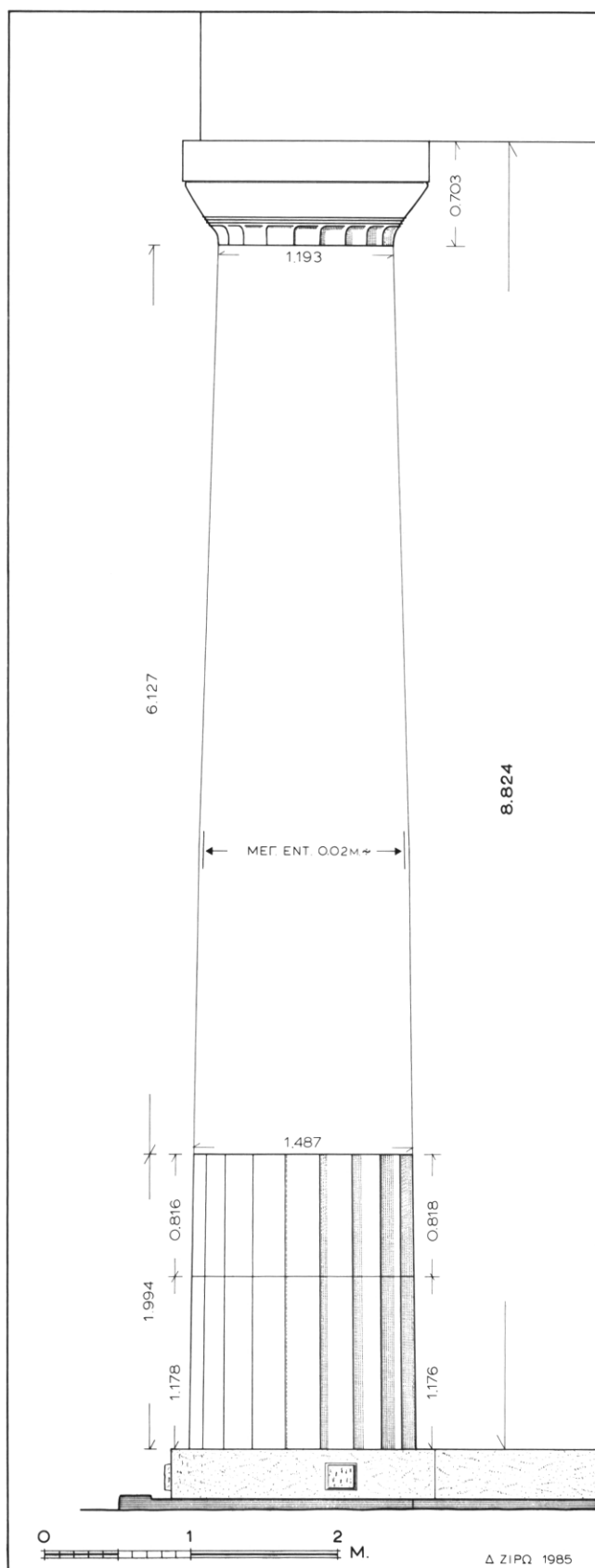
Τὰ μεταξόνια τῶν κίωνων εἶναι δυνατὸ νὰ μετρηθοῦν μὲ ἀκρίβεια στὴ νότια δωρικὴ κιονοστοιχία, ὅπου οἱ περισσότερες πλάκες τοῦ στυλοβάτη σώζονται στὴ θέση τους (πίν. 56β). Στὰ τμήματα τοῦ στυλοβάτη ὅπου οἱ πλάκες ἔχουν διαρπαγεῖ, ἀπὸ τὴ διαπίστωση ὅτι τὸ κέντρο κάθε πλάκας συμπίπτει μὲ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τῶν κίωνων, μπορούμε μὲ ἐλάχιστα περιθώρια σφάλματος νὰ ἐξακριβώσουμε καὶ τὰ ὑπόλοιπα μεταξόνια.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν δύο κτιρίων γίνεται σαφὴς ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν τήρηση τῶν μετρικῶν σχέσεων τῶν μεταξονίων τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, ἐνῶ στὸ δυτικὸ ἥμισυ τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἀντιγράφου τὰ μεταξόνια ἔχουν ἐλαφρὰ μετατοπιστεῖ, λόγω τῆς κακῆς τοποθέτησης τῶν πλακῶν τοῦ στυλοβάτη (εἰκ. 55, 61).

477. Τὴν πληροφορία αὐτὴ τοῦ Bedford μάλλον θὰ πρέπει νὰ τὴ θεωρήσουμε ἀβάσιμη. Ἀκόμα καὶ ἂν βρεθεῖ αὐτὸς ὁ σφόνδυλος, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ γνωρίζουμε ἂν ἡ διαφορὰ στὴ διάμετρο εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς συνειδητῆς ἐπιλογῆς μικρότερης διαμέτρου στὴν κατασκευὴ τῶν κορμῶν τῶν ὑπόλοιπων κίωνων ἀπὸ αὐτῶν γωνιαίων. Ἡ διαφορὰ τῶν δύο ἑκατοστῶν δὲν εἶναι μεγάλη καὶ ἂν πράγματι ὑπάρχει, τότε μάλλον πρόκειται γιὰ κακοτεχνία στὴν κατασκευὴ τοῦ σφονδύλου, συνηθέστατο φαινόμενο στὰ ἑλευσινιακὰ Προπύλαια. Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι στὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο ἡ κάτω διάμετρος εἶναι σταθερὴ σὲ ὅλους τοὺς δωρικοὺς κίονες, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέση ποὺ εἶχαν στὴν ὄψη.

478. Στὸν ἕνα ἀνασυνθεμένο κίονα, ἡ ἄθροιση τῶν σφονδύλων καὶ τοῦ κιονοκράνου δίνει συν. ὕψ. 6.639 μ., ἐνῶ στὸν ἄλλο 6.203 μ., μὲ μέγιστη διάμετρο σφονδύλου (μέτρηση στὸ βάθος τῶν ραβδώσεων) 1.358 μ. καὶ 1.362 μ. ἀντίστοιχα. Στοὺς δύο διασωθέντες *in situ* κατώτερους σφονδύλους τοῦ νοτιοδυτικοῦ γωνιαίου κίονα, ἡ ἀντίστοιχη διάμετρος τῆς ἄνω ἔδρας τοῦ ἐπάνω σφονδύλου εἶναι 1.4065 μ. (μέτρηση στὸ βάθος τῶν ραβδώσεων). Συνεπῶς, ἡ συναρμολόγηση τῶν δύο κίωνων δὲν εἶναι πλήρης.

479. Στὴν κλασικὴ ἐποχὴ ὁ κατώτατος σφόνδυλος τῶν δωρικῶν κίωνων δὲν ἦταν γομφωμένος στὸ στυλοβάτη. Ὁ DINS-MOOR (ὁ.π. 171) ἐντοπίζει τὴν κατασκευαστικὴ αὐτὴ λεπτομέρεια στὴν περὶκλεια ἐποχὴ. Ἐπίσης βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 192 σημ. 3.

Εικ. 73. Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ δωρικός κίονας. Ἀποκατάσταση τοῦ ὕψους καὶ ἐξακρίβωση τῆς ἔντασης.

Τὸ ὕψος τοῦ δωρικοῦ κίονα τῶν Προπυλαίων τῆς Ἑλευσίνας ὑποθέτουμε ὅτι ἀκολουθεῖ τὸ ὕψος τοῦ δωρικοῦ κίονα τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως (8.824 μ.), ὁ ὁποῖος εἶναι ὑψηλότερος κατὰ 0.2795 μ. ἀπὸ αὐτὸν τῆς ἀνατολικῆς ὀψης⁴⁸⁰, καὶ συνδυάζεται καλύπτεται μὲ τοὺς ἰωνικοὺς κίονες τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας (εἰκ. 63). Ἡ ἐπιλογὴ τοῦ χαμηλότερου σὲ ὕψος κίονα (8.544 μ.) θὰ προσέδιδε βαρύτερες ἀναλογίες στὴν ὄψη τοῦ κτιρίου, ἐντύπωση ποὺ δὲ θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ μετριάσται μὲ τὸν τρόπο ποὺ αὐτὸ ἐγίνε στὴν Ἀκρόπολη, δηλαδὴ μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν κιόνων τῆς ἀνατολικῆς ὀψης σὲ ὑπερυψωμένο στυλοβάτη. Ἀλλὰ τὸ σπουδαιότερο, ἡ ἐπιλογὴ τοῦ χαμηλότερου κατὰ 0.279 μ. κίονα, θὰ πρόσθετε προβλήματα στὸ ὕψος τῆς κεντρικῆς θύρας τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου, ἡ ὁποία, ὅπως εἴπαμε, οὕτως ἢ ἄλλως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχει τὸ ὕψος τῆς κεντρικῆς θύρας τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων.

Οἱ σφόνδυλοι τῶν κιόνων συνδέονταν κατακόρυφα μεταξὺ τους μὲ τὴν κλασικὴ μέθοδο τῶν πόλων καὶ τῶν ἐμπολίων, μὲ διαστ. τὸρμων 0.10×0.10 μ. καὶ βάθ. 0.08 μ.⁴⁸¹. Γιὰ τὴν ἀνύψωση καὶ τὴν τοποθέτηση τῶν μελῶν αὐτῶν στὴ θέση τους δὲ χρησιμοποιοῦντο ἡ παλαιὰ μέθοδος τῶν «ἀγκώνων», ἀλλὰ ἡ συνήθης μέθοδος τοῦ λύκου, ὅπως διαπιστώνεται ἀπὸ τὰ ζεύγη τὸρμων ποὺ σώζονται σὲ διαμετρικὰ ἀντίθετα σημεία στὴν ἄνω ἔδρα τους⁴⁸². Ἐπίσης, γιὰ τὴν καλὴ προσαρμογὴ τῶν σφονδύλων μεταξὺ τους, ἐφαρμόστηκε ἡ μέθοδος τῆς ἀναθύρωσης, δίχως ὅμως τὸν ἀριστοτεχνικὸ τρόπο διαμόρφωσης τῶν ἐδρῶν ποὺ ἔχει παρατηρηθεῖ στὸν Παρθενῶνα, τὰ Προπύλαια καὶ ἀλλοῦ⁴⁸³ (πίν. 69β).

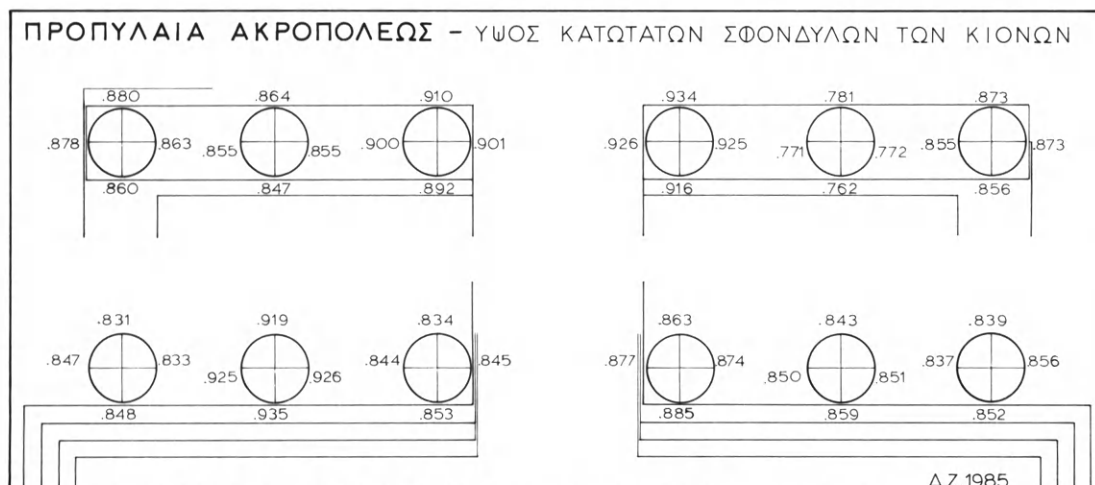
Μία σημαντικὴ παρατήρηση ποὺ κάναμε εἶναι ὅτι οἱ δωρικοὶ κίονες τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας στοᾶς, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς κίονες τοῦ κλασικοῦ πρωτοτύπου, δὲν παρουσίαζαν κλίση πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Ἀκόμα καὶ οἱ γωνιακοὶ κίονες ἦταν κατακόρυφοι. Στὴ διαπίστωση αὐτὴ καταλήξαμε ὕστερα ἀπὸ ἀκριβεῖς μετρήσεις στοὺς διατηρηθέντες *in situ* δύο κατώτατους σφονδύλους τοῦ γωνιακοῦ δυτικοῦ κίονα τῆς νότιας ὀψης τοῦ κτιρίου, μὲ διάφορους τρόπους. Πρῶτα, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ νήματος τῆς στάθμης, μετρήθηκε ἡ ἀπόκλιση τοῦ κίονα ἀπὸ τὴν κάθετο, στὰ τέσσερα σημεία τῆς περιφέρειας τῶν δύο κατώτατων σφονδύλων, τὰ ὁποῖα ὀρίζονται ἀπὸ τοὺς διερχόμενους ἀπὸ τὸ κέντρο δύο κύριους, ὀριζόντιους καὶ κάθετα τεμνόμενους μεταξὺ τους ἄξονες, καὶ διαπιστώθηκε ὅτι ἡ ἀπόκλιση ἀπὸ τὴν κάθετο τῶν παρειῶν τῶν σφονδύλων πρὸς τὰ ἄνω ὀφειλόταν ἀπλῶς στὴ μείωση τοῦ κίονα. Ἐπίσης, ἐλέγχθηκε μὲ ἀλφάδι ἡ ἐλεύθερη ἔδρα τοῦ ἀνώτερου *in situ* σφονδύλου καὶ διαπιστώθηκε ὅτι δὲν παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀριζόντιο. Μὲ προσεκτικὴ χωροστάθμηση ποὺ ἐγίνε στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου, παρὰ τίς ὑψομετρικὲς μικροδιαφορὲς ἐξαιτίας τῶν παραμορφώσεων καὶ καθιζήσεων τοῦ θεμελίου, ἰδίως στὰ μέρη ὅπου τὸ δάπεδο δεχόταν τὰ περισσότερα φορτία τῆς ἀνωδομῆς (μακροὶ τοῖχοι, στυλοβάτης κλπ.), δὲ διαπιστώθηκε καμπυλότητα στὸ στυλοβάτη, ἐνῶ ἡ πλάκα πάνω στὴν ὁποία ἐδράζεται ὁ κατώτατος σφόνδυλος, μὲ ἀφετηρίαν μέτρησης τὴν τελικὴ κυκλικὴ ἐπιφάνεια ἔδρας τοῦ σὲ τέσσερα ἐκ διαμέτρου ἀντίθετα σημεία, δὲν παρουσιάζει ἀποκλίσεις ἀπὸ τὴν ὀριζόντιο, ποὺ νὰ δικαιολογοῦν μία ἐκ τῶν ὑστέρων καθετότητα τοῦ κίονα, λόγω καθιζήσεως. Οἱ παραπάνω παρατηρήσεις μᾶς ὡδήγησαν στὸ συμπέρασμα ὅτι καὶ οἱ ὑπόλοιποι κίονες τῶν ὄψεων ἦταν ἀπόλυτα κατακόρυφοι. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ ἔρχεται, ὅπως εἴπαμε, σὲ πλήρη ἀντίθεση μὲ τὸ κλασικὸ κτίριο, ὅπου οἱ δωρικὲς κιονοστοιχίες κλίνουν πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου, ἐνῶ οἱ τέσσερις γωνιακοὶ κίονες, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν παραπάνω κλίση, παρουσιάζουν κλίση καὶ πρὸς τὸ

480. Γιὰ τοὺς λόγους τῆς διαφοροποίησης τῶν ὑψῶν μεταξὺ τῶν δωρικῶν κιόνων τῶν δύο στοῶν τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου, δίχως ὅμως νὰ ἀλλάζει τίποτε ἄλλο στὶς ἀναλογίες τῶν ἄνω καὶ κάτω διαμέτρων τους, βλ. BUNDGAARD, *Mnesicles* 164, 165.

481. Στὰ κλασικὰ Προπύλαια οἱ διαστάσεις τῶν τὸρμων αὐτῶν εἶναι 0.135×0.135 καὶ βάθ. 0.085 μ. Βλ. σχετ. ΟΡΑΝΔΟΥ, ὅ.π. 194.

482. Ὁ.π. 165, 174.

483. Ὁ.π. 176 κέ.

Είκ. 74. Μνησίκλεια Προπύλαια. Καταγραφή του ύψους των κατώτατων σφονδύλων των δωρικών κίωνων του κεντρικού κτιρίου, για την εξακρίβωση της κλίσης.

μέσο της κιονοστοιχίας, ήτοι κλίνουν κατά τη διαγώνιο. Ἡ απόκλιση αὐτὴ ἐπιτυγχάνεται μὲ τὴν κατάλληλη λάξευση τῶν κατώτατων σφονδύλων, τῶν ὁποίων ἡ ἀνώτερη ἔδρα δὲν εἶναι ὀριζόντια ἀλλὰ ἐλαφρῶς κεκλιμένη, συνεπῶς τὰ ὕψη τῶν σφονδύλων αὐτῶν, μετρούμενα στὶς δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες πλευρὲς τους (καὶ στὶς τέσσερις στοὺς γωνιακοὺς) παρουσιάζουν σημαντικὲς διαφορὲς ποὺ φτάνουν τὰ 1.3-2 ἑκατοστά (εἰκ. 74). Ἐπάνω στοὺς ἤδη διαμορφωμένους μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ κατώτατους σφονδύλους τοποθετοῦνταν οἱ ὑπόλοιποι σφόνδυλοι, τῶν ὁποίων οἱ δύο ὀριζόντιες ἔδρες ἦταν παράλληλες μεταξύ τους⁴⁸⁴. Θὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ διαπιστώθηκε μία ἀκόμα οὐσιαστικὴ διαφορὰ μεταξύ τῶν κλασικῶν σφονδύλων καὶ ἐκείνων τοῦ ἔλευσινιακοῦ ἀντιγράφου, ὅπου παρατηρήθηκαν διαφορὲς στὰ ὕψη τῶν σφονδύλων μετρώντας σὲ δύο ἐκ διαμέτρου ἀντίθετες πλευρὲς. Οἱ διαφορὲς αὐτὲς εἶναι μικρὲς, τῆς τάξης τοῦ ἑνὸς ἑξῶς τριῶν χιλιοστῶν, καὶ ὀφείλονται στὴν ἑλλειψη ἀκρίβειας στὴν κατασκευὴ καὶ ὄχι σὲ συγκεκριμένους κατασκευαστικοὺς σκοποὺς (π.χ. κλίση κίωνων κλπ.)⁴⁸⁵ (εἰκ. 73).

Τέλος, ἓνα ἀκόμα ζήτημα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησε ἦταν ἐὰν οἱ κίονες τοῦ ἀντιγράφου παρουσιάζαν ἔνταση. Μὲ γνωστὲς τὶς διαμέτρους τοῦ κίονα στὶς ἀκμὲς τῶν ραβδώσεων, α) στὴν ἄνω βάση $\Delta = 1.193 \mu.$, β) στὴν κάτω βάση $\Delta = 1.555 \mu.$, γ) σὲ ὕψ. $1.994 \mu.$ ἀπὸ τὸ δάπεδο στοὺς κατὰ χώραν

484. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ἐφαρμόστηκε κατ' ἀρχὰς στὸν Παρθενῶνα καὶ ἐν συνεχείᾳ στὶς δωρικὲς κιονοστοιχίαις τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων (βλ. σχετ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρθενῶν Β'* 171 κέ. Ἐπίσης BUNDGAARD, ὁ.π. 133, 134 εἰκ. 47).

485. Οἱ διαπιστωθεῖσες μικροδιαφορὲς στὶς πλευρὲς κάθε σφονδύλου δὲν ἐπηρέαζαν τὴν καθετότητα τοῦ κίονα, ἐφόσον αὐτὲς μηδενίζονταν στὸ συνολικὸ ὕψος τοῦ κίονα μὲ διορθώσεις στὰ ὕψη τῶν ὑπερκείμενων σφονδύλων. Ὅποια ἄλλη μικροδιαφορὰ προέκυπτε, διορθωνόταν στὴ συνέχεια κατὰ τὴ διαδικασία ἀφαίρεσης τοῦ ἀπέργου ἀπὸ τοὺς σφονδύλους καὶ τὴ λάξευση τῶν ραβδώσεων, ἐφόσον ἡ τελικὴ διαμόρφωση τοῦ κίονα γινόταν μετὰ τὴν τοποθέτηση ὅλων τῶν σφονδύλων καὶ τοῦ κιονοκράνου στὴ θέση τους (βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 148 κέ.). Βέβαια, ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ποὺ συναντᾶμε στὰ Μεγὰλα Προπύλαια εἶναι ἀπλούστερος καὶ ἀπαιτεῖ πολὺ λιγότερες ἱκανότητες ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ἀπὸ αὐτὸν τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅπου ἡ συνολικὴ κλίση τοῦ κίονα καθοριζόταν ἤδη ἀπὸ τὸν κατώτατο σφόνδυλο, συνεπῶς οἱ ὑπόλοιποι σφόνδυλοι κατασκευάζονταν μὲ τὶς ἔδρες τους ἀπόλυτα παράλληλες. Εἶναι προφανὲς ὅτι στὸ 2ο αἰ. μ.Χ. τέτοιες λεπτὲς ἐργασίες ἦταν τουλάχιστον ἀνέφικτες.

διασωθέντες σφονδύλους του νοτιοδυτικού γωνιαίου κίονα $\Delta = 1.487 \mu.$, και με την παραδοχή ότι ο κίονας είχε ύψος όσο και οι κίονες της δυτικής όψης του πρωτοτύπου ($9.824 \mu.$ - $0.703 \mu.$ τὸ ὕψ. κιονοκράνου = $8.121 \mu.$ ὕψ. κορμοῦ κίονα), διαπιστώθηκε μαθηματικά ἡ ὑπαρξὴ ἔντασης (εἰκ. 73). Ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ἔντασης ἔχει ὡς ἐξῆς: Σὲ ὕψ. $1.994 \mu.$ ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου, ἡ διάμετρος τοῦ κίονα εἶναι $1.487 \mu.$ (μέτρηση στὴν ἀκμὴ τῶν ραβδώσεων). Πρέπει νὰ διαπιστωθεῖ ἂν ἡ διάμετρος αὐτὴ συμπίπτει μὲ μιὰ ὁμαλὴ μείωση τοῦ κορμοῦ τοῦ κίονα πρὸς τὰ πάνω, γιὰ ἓνα ὕψ. $8.121 \mu.$ (8.824 συνολ. ὕψ. κίονα - 0.703 ὕψ. κιονοκράνου), μὲ δεδομένη τὴν ἄνω καὶ κάτω διάμετρο τοῦ κίονα. Ἔχουμε: $[(1.193 + X) \cdot 6.127] : 2 + [(X + 1.555) \cdot 1.994] : 2 = [(1.193 + 1.555) \cdot 8.121] : 2 \Rightarrow X = 1.465 \mu. < 1.487 \mu.$, ἄρα ὑπάρχει ἔνταση.

Ἄν δὲν ὑπῆρχε ἔνταση ἀλλὰ μόνο μείωση, τότε οἱ τρεῖς διάμετροι ποὺ διαπιστώσαμε ἐφαρμόζονται σὲ κορμὸ κίονα ὕψ. $10.61 \mu.$, χωρὶς τὸ κιονόκρανο, ἢ συνολ. ὕψ. $11.323 \mu.$ Τὸ μέτρο αὐτὸ εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλο σὲ σχέση μὲ τὸ πρῶτοτυπο καὶ φυσικὰ ἀπορρίπτεται.

Στὴ συνέχεια ὑπολογίστηκε γραφικὰ τὸ μέγιστο μέγεθος τῆς ἔντασης στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τῶν κίωνων⁴⁸⁶ καὶ βρήκαμε ὅτι εἶναι $0.02 \mu.$ περίπου σὲ κάθε πλευρά, δηλαδὴ ἰσοῦται μὲ τὴν ἔνταση τῶν κίωνων τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τῶν κλασικῶν Προπυλαίων καὶ τὸ ὁποῖο, σύμφωνα μὲ τὸν Penrose, εἶναι 0.0627 ἀγγλ. πόδες ἢ $0.0191 \mu.$ ⁴⁸⁷.

Τὰ δωρικά κιονόκρανα

Στὴν περιοχὴ βρέθηκαν τρία κιονόκρανα σχεδὸν ἀκέραια καὶ ἓνα θραῦσμα, ποὺ σώζει μόνο τὸ μισὸ ἄβακα. Τὰ κιονόκρανα αὐτὰ χωρὶς ἀμφιβολία ἀντιγράφουν τὰ ἀντίστοιχα κλασικὰ τῶν Προπυλαίων, παρὰ τὶς διαπιστούμενες μετρικὲς διαφορὲς καὶ κακοτεχνίες ποὺ δυσχεραίνουν κάπως τὴ σύγκριση (εἰκ. 75, πίν. 70).

ΔΩΡΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ				
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ			
		Α	Β	Γ	Δ
ΠΛΑΤΟΣ ΑΒΑΚΑ (ἄνω ἀκμὴ)	1.672	1.672	1.670	1.641	1.664
ΥΨΟΣ ΑΒΑΚΑ	0.291	0.276	0.272	0.290	0.230
ΣΥΝΟΛΙΚΟ ΥΨΟΣ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ	0.702	0.668	0.704	0.703	
ΑΝΩ ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ ΚΙΟΝΑ	1.216	1.185	1.193		

Μορφολογικὰ οἱ ἱμάντες τείνουν νὰ μιμηθοῦν τοὺς ἱμάντες τῆς κλασικῆς ἐποχῆς, ὅμως αὐτὸ δὲ συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα κιονόκρανα, κάτι τὸ ὁποῖο εἶχε γίνεῖ ἀντιληπτὸ καὶ ἀπὸ τὸν Bedford καὶ σημειώθηκε στὰ σχέδιά του⁴⁸⁸ (εἰκ. 76). Διαφορὲς παρατηροῦνται καὶ στὴν ἄνω

486. Ἡ κατασκευὴ τῶν κίωνων τῶν Προπυλαίων μιμεῖται αὐτὴν τῆς περιστάσης τοῦ Παρθενώνα σὲ πολλὲς λεπτομέρειες. Γιὰ τὴν ἔνταση τῶν κίωνων τοῦ Παρθενώνα, ὅπως καὶ γιὰ τὶς διάφορες ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν, βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Παρθενὼν Β'* 159-167.

487. PENROSE, *Principles* 40.

488. DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. II πίν. 7.

ἀπόληξη τῶν ραβδώσεων τῶν κίωνων, κάτω ἀπὸ τοὺς ἱμάντες. Ἐδῶ ἡ ὀροφή τῶν ἀπολήξεων αὐτῶν σὲ ἄλλα μέλη ἀκολουθεῖ τὴν ἐπίπεδη κλασικὴ γραμμὴ, ἐνῶ σὲ ἄλλα ἔχει πάρει σχῆμα ἡμιελλειπτικόν, ἐνδεικτικὸ τῆς προχειρότητας ἢ τῆς ἄγνοιας τῶν κλασικῶν κανόνων ἀπὸ τοὺς τεχνίτες ποὺ ἐκτελοῦσαν τὸ ἔργο. Ὁ ἐχῖνος διατηρεῖ τὴν ἐλαφρὰ καμπυλότητά του, χαρακτηριστικὴ στὰ δωρικὰ κιονόκρανα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ φυσικὰ στὰ κιονόκρανα τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων⁴⁸⁹, ἐνῶ στὸ σημεῖο ποὺ συναντᾶται μὲ τὸν ἄβακα κάμπτεται ὁμαλὰ, δημιουργώντας τὴ λεπτή, μικροῦ ὕψους καμπύλη τῶν κλασικῶν παραδειγμάτων (εἰκ. 75). Αὐτὸ ὅμως δὲ συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ σωζόμενα κιονόκρανα τῶν ἐλευσινιακῶν Προπυλαίων. Σὲ ἄλλα ὁ ἐχῖνος ἔχει πιὸ ἔντονη καμπυλότητα, ἐνῶ στὸ σημεῖο συνάντησής του μὲ τὸν ἄβακα παρατηρεῖται σὲ μερικὰ μέλη μία γωνιώδης ἀπόληξη, ἀπλούστερης ἐκτέλεσης καὶ ποὺ ταιριάζει περισσότερο μὲ τὸ πνεῦμα τῶν ὑπόλοιπων κυματίων. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὰ παραπάνω, μιὰ σημαντικὴ διαπίστωση ποὺ κάναμε εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Ἡ κάτω ἔδρα τοῦ κιονοκράνου σὲ δύο ἀπὸ τὰ τέσσερα σωζόμενα παραδείγματα στὰ ὁποῖα εἶναι δυνατό νὰ γίνουν παρατηρήσεις, φέρει λαξευμένο τὸ χαρακτηριστικὸ προεξέχοντα πλατὺ δακτύλιο, ποὺ προστάτευε τὶς ἀκμὲς τῶν ἤδη διαμορφωμένων ραβδώσεων τοῦ ὑποτραχηλίου κατὰ τὴν τοποθέτηση καὶ τὴ μερικὴ περιστροφή τοῦ κιονοκράνου πάνω στοὺς ἀδιαμόρφωτους ἀκόμα σφονδύλους τοῦ κίονα⁴⁹⁰ (πίν. 71α). Αὕτῃ ὅμως ἡ κατεργασία, ἐνδεικτικὴ τῆς διάθεσης γιὰ τὴν πιστὴ ἐφαρμογὴ καὶ σὲ αὐτὸ τὸ ἀφανὲς σημεῖο ἐνὸς ἀκόμα κλασικοῦ κανόνα τῆς οἰκοδομικῆς, ἀπουσιάζει σὲ ἄλλα κιονόκρανα τοῦ ἴδιου κτιρίου (πίν. 71β). Μαζί, λοιπόν, μὲ τὶς ἄλλες μορφολογικὲς διαφορὲς καὶ ἀτέλειες ποὺ διαπιστώνονται κατὰ τὴ σύγκριση τῶν σωζόμενων κιονοκράνων μεταξύ τους, ἡ προαναφερθεῖσα διαφοροποίησις στὸν τρόπο διαμόρφωσης τῆς κάτω ἔδρας τοὺς εἶναι δυνατό νὰ δηλώνει κάτι ἀκόμα: τὴν κατασκευὴ τοὺς σὲ δύο οἰκοδομικὲς περιόδους, συμπέρασμα ποὺ πηγάζει καὶ ἀπὸ ἀνάλογες παρατηρήσεις σὲ ἄλλα τμήματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτιρίου. Ἀλλὰ γιὰ τὸ θέμα αὐτὸ θὰ προσπαθήσουμε νὰ δώσουμε ἐρμηνεῖα ἀργότερα.

Ἡ ἰωνικὴ ἐσωτερικὴ κionoστοιχία

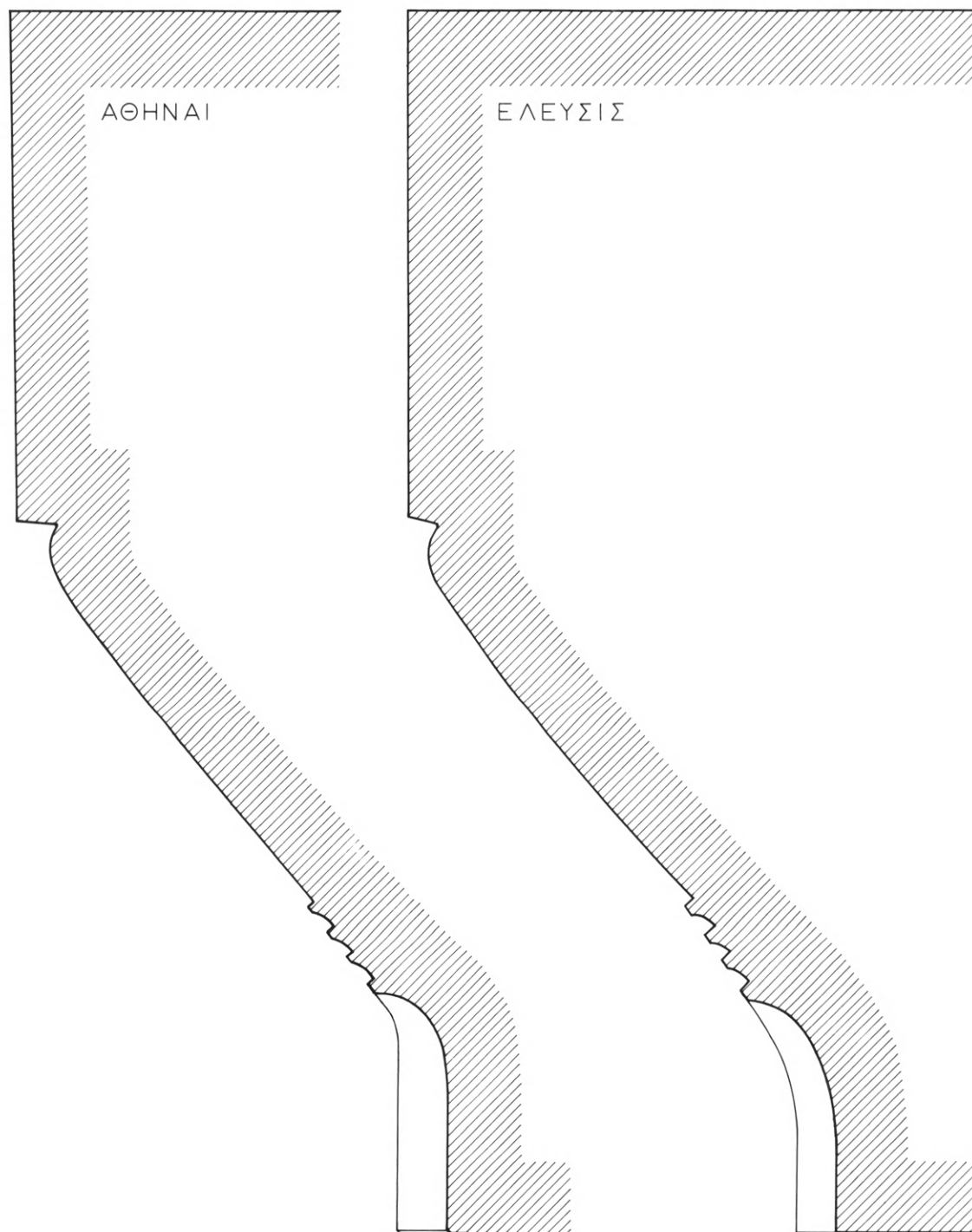
Δύο σειρὲς ἀπὸ τρεῖς ἰωνικοὺς κίονες στηρίζουν τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια στὰ ὁποῖα βαίνουν ἐγκάρσια οἱ μαρμάρινες δοκοὶ τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς βόρειας στοᾶς, κατὰ τὸ παράδειγμα τῆς δυτικῆς στοᾶς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως. Τὸ μεταξόνιο τῆς διπλῆς αὐτῆς κionoστοιχίας συμπίπτει μὲ τὸ μεγάλο κεντρικὸ μεταξόνιο τῆς δωρικῆς κionoστοιχίας τῶν ὤσεων, ἥτοι 5.412 μ. (5.44 μ. στὴν Ἀθήνα). Δημιουργεῖται ἔτσι ἓνας νοητὸς κεντρικὸς διάδρομος, ποὺ ὁδηγεῖ διὰ μέσου τῆς μεγάλης μεσαίας θύρας τοῦ ἐγκάρσιου τοίχου στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ⁴⁹¹ (εἰκ. 55, 77, πίν. 56).

489. Εἶναι ἀξιοσημείωτη ἡ ἀπομίμηση τοῦ κιονοκράνου τῶν κλασικῶν Προπυλαίων μὲ τὸν ἐλαφρὰ καμπύλο ἐχῖνο, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὸ δωρικὸ κιονόκρανο ἔχει χάσει τὶς κλασικὲς του ἀναλογίες. Ἦδη ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. π.Χ., τὸ δωρικὸ κιονόκρανο προσλαμβάνει ἀπλούστερη μορφή· ὁ ἐχῖνος γίνεται σχεδὸν εὐθύγραμμος, στὴν πραγματικότητα ἓνας κόλινος κῶνος, ποὺ ξεχωρίζει ἀπὸ τὸν ἄβακα μὲ μία λιγότερο ἢ περισσότερο τονισμένη αὐλακα. Περισσότερα γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ δωρικοῦ κιονοκράνου, βλ. COULTON, *Greek Architects* 103-107. Βέβαια, δὲν πρέπει νὰ παραλείψουμε νὰ πούμε, ὅτι στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους δὲ λείπουν τὰ παραδείγματα δωρικῶν κιονοκράνων μὲ τὸν ἐχῖνο νὰ ἔχει ἀποκτήσει ὑπερβολικὰ καμπύλη διατομή. Αὐτὸ συμβαίνει π.χ. στὸ δωρικὸ πρόπυλο τῆς Ἀρχηγείδος Ἀθηνᾶς στὴν εἴσοδο τῆς Ῥωμαϊκῆς ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρα καὶ Αὐγούστου στὴν Ἀθήνα (βλ. STUART-REVERT, *Athens* I, κεφ. I πίν. II). Ἀπὸ τὰ παραπάνω γίνεται σαφὲς ὅτι ἡ ἐπιστροφή στὴ διατομὴ τοῦ κλασικοῦ ἐχίνου τῶν Προπυλαίων τῶν Ἀθηνῶν ἀποτελεῖ σημαντικὸ στοιχεῖο, ποὺ δείχνει ὅτι ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ κτιρίου εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς βαθύτερης μελέτης τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῶν κανόνων τῶν κλασικῶν χρόνων.

490. Γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου αὐτῆς στὸν Παρθενῶνα καὶ τὰ Προπύλαια, βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 180· BOHN, ὁ.π. πίν. XIII.

491. Στὴν Ἀθήνα ἡ λειτουργία τῆς διπλῆς ἰωνικῆς κionoστοιχίας τονίζεται ἰδιαίτερα μὲ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ κεντρικοῦ ἀνηφορικοῦ διαδρόμου, τὸν ὁποῖο πλαισιώνει.

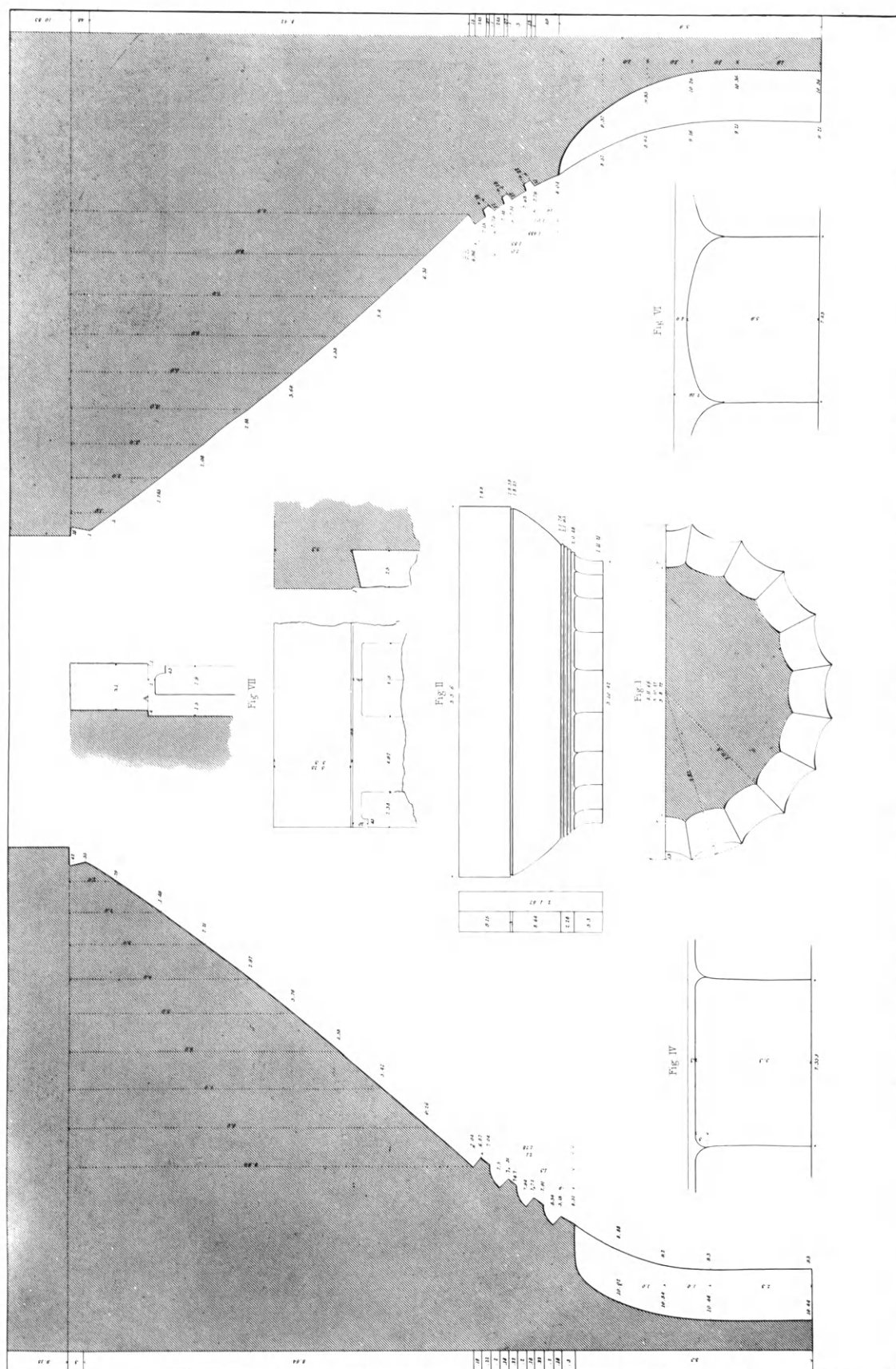
ΔΩΡΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ

0 0.10 0.20 M

Δ. ΖΙΡΩ 1984

Είκ. 75. Σύγκριση της διατομής του δωρικού κιονοκράνου τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Εικ. 76. Μεγάλα Προπύλαια. Τὸ δωρικό κιονόκρανο (Dilettanti).

Οί ιωνικές βάσεις

Ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ κιονοστοιχία διατηρήθηκαν στὴ θέση τοὺς οἱ βάσεις τῶν κίωνων, μὲ λίγες φθορές (πίν. 47, 72, 73). Σὲ αὐτὸ συνετέλεσε ἡ ἰδιαίτερότητα στὴν κατασκευὴ τοὺς, ποὺ τὶς κάνει νὰ διαφέρουν ἀπὸ τὶς βάσεις τῶν κίωνων τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων.

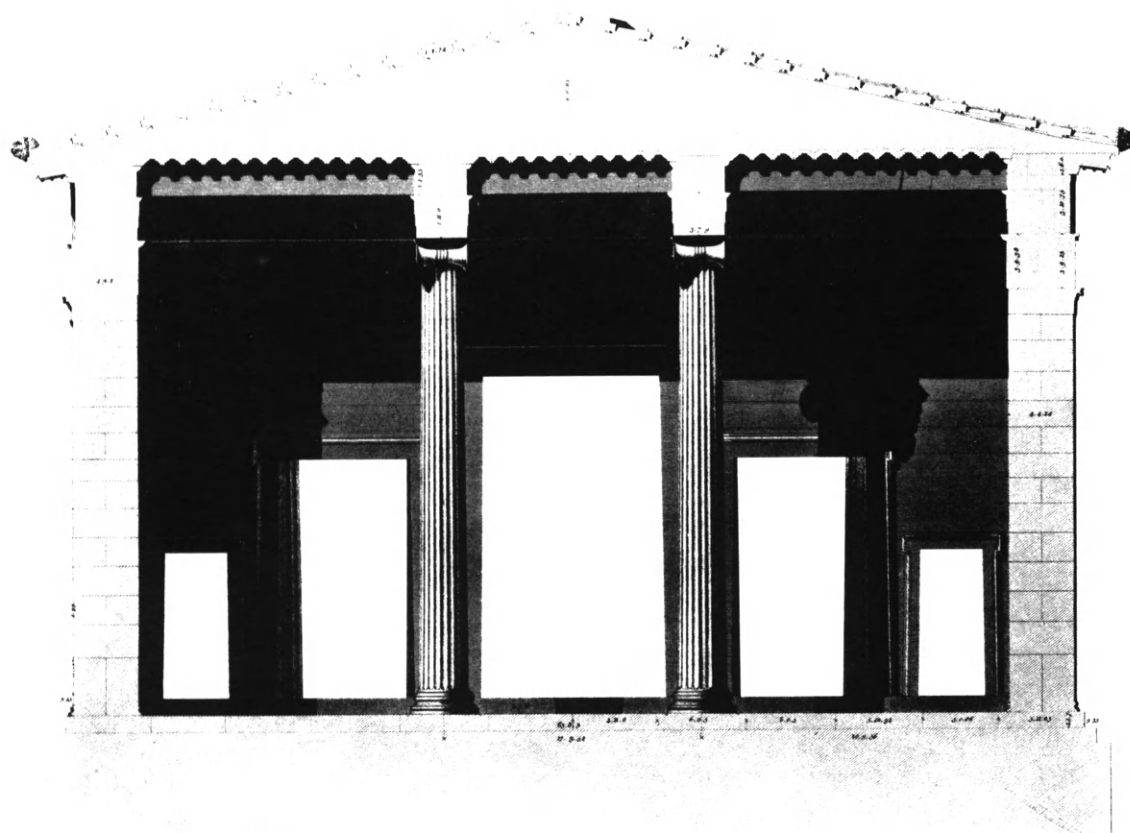
Οἱ βάσεις αὐτὲς ἀποτελοῦνται ἀπὸ ἓνα καὶ μόνο κομμάτι μαρμάρου, εἶναι συμφυεῖς μὲ τὴν τετράγωνη πλίνθο στὴν ὁποία ἐδράζονται καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου (πίν. 73). Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταστήσει τὴ διαρπαγὴ τοὺς δυσκολότατο ἐγχείρημα, ἂν ὄχι ἀδύνατο, ἐφόσον ἔπρεπε πρῶτα νὰ ἀπομακρυνθοῦν οἱ ὑπόλοιπες πλάκες τοῦ δαπέδου, κάτι τὸ ὁποῖο οὐδέποτε ἔγινε. Στὴν Ἀκρόπολιν οἱ βάσεις αὐτὲς κατασκευάστηκαν σὲ δύο κομμάτια μαρμάρου. Τὸ ἓνα εἶναι ἡ πλάκα τοῦ δαπέδου μὲ τὴ συμφυὴ χαρακτηριστικὴ ἀπόθεση τοῦ κατώτερου τμήματος τῆς βάσης. Πάνω τοῦ ἐδράζεται ἡ ὑπόλοιπη βάση μὲ τὶς δύο σπεῖρες καὶ τὴ σκοτία⁴⁹².

Μορφολογικὰ οἱ ἰωνικὲς βάσεις τοῦ ἔλευσινιακοῦ ἀντιγράφου ἀκολουθοῦν πιστὰ τὸ πρωτότυπο (εἰκ. 78, 79). Ἡ ἀνώτερη σπεῖρα διατηρεῖ τὶς ὀριζόντιες ραβδώσεις, ποὺ ἀποτελέσαν ἓνα χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῶν ἀθηναϊκῶν μνημείων τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁴⁹³, ἐνῶ ἡ δευτέρη κατώτερη σπεῖρα διαχωρίζεται ἀπὸ τὴν ἀνώτερη μὲ τὴν παρεμβολὴ τῆς χαρακτηριστικῆς σκοτίας. Τὸ σύνολο ποὺ δημιουργεῖται, ὀνομάστηκε ἀττικὸς τύπος βάσης, πρωτοεμφανίστηκε στὸ ναὸ τοῦ Ἰλίου καὶ ἀργότερα χρησιμοποιήθηκε στὰ Προπύλαια κ.ά. Ἡ ὀριστικὴ τῆς μορφῆς ἀποκρυσταλλώθηκε στὸ ναὸ τῆς Νίκης καὶ στὸ Ἑρέχθειο, ἐνῶ στὴ συνέχεια ἔγινε δημοφιλέστατη καὶ κυριάρχησε σὲ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμο, ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸν 3ο αἰ. π.Χ. καὶ ὕστερα⁴⁹⁴. Ἡ χαρακτηριστικὴ ἀπόθεση ποὺ λειτουργεῖ ὡς μεταβατικὸ στοιχεῖο μεταξὺ τῶν σπειρῶν καὶ τῆς σκοτίας τῆς βάσης τοῦ κίονα μὲ τὸ δάπεδο, ἐπαναλαμβάνεται καὶ στὶς ἰωνικὲς βάσεις τῶν ἔλευσινιακῶν Προπυλαίων. Περιμετρικὰ τῆς ἀπόθεσης καὶ πάνω στὴν ὀριζόντια συμφυὴ πλάκα τοῦ δαπέδου, διακρίνουμε τὴ λεπτὴ χαρακτηριστικὴ αὐλακα ποὺ ὑπάρχει καὶ στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, ἡ ὁποία ἔχει χαρακτήρα περιταίνιου (πίν. 73, 74). Τὸ στοιχεῖο αὐτό, μαζὶ μὲ τὶς παρόμοιες φύσης κυκλικὲς ὑποβιβασμένες ἐπιφάνειες ἐδρασης τῶν δωρικῶν κίωνων, δείχνει τὸ βαθμὸ στὸν ὁποῖο εἶχε προχωρήσει ἡ ἐφαρμογὴ ὄχι μόνο τῶν μορφολογικῶν, ἀλλὰ καὶ ἄλλων κλασικῶν μεθόδων κατασκευῆς, τουλάχιστον στὰ κατώτατα αὐτὰ τμήματα τοῦ κτιρίου, τὰ ὁποία, ὅπως πιστεύουμε

492. Εἶναι σπάνιο, ὁποιοδήποτε μέρος ἐνὸς κίονα νὰ ἀποτελεῖ κατασκευαστικὰ ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ στυλοβάτη. Στὸν ἀρχαῖο δωρικὸ ναὸ τῆς Πομπηίας (500 π.Χ.), κάτω ἀπὸ τοὺς κατώτατους σφονδύλους μερικῶν κίωνων, ὑπῆρχε ἐλαφρὰ ὑπερυψωμένος δίσκος μὲ ραβδώσεις, ποὺ ἀποτελοῦν συνέχεια τῶν ραβδώσεων τῶν κορμῶν. Ὁ ναὸς αὐτὸς εἶχε καταστραφεῖ πρὶν ἀπὸ τὸ 79 μ.Χ. καὶ φαίνεται ὅτι ἡ παραπάνω κατασκευαστικὴ ἰδιομορφία δὲν ἀνήκει στὴν αὐθεντικὴ φάση τοῦ κτιρίου (ROBERTSON, *Architecture* 122 σημ. 1 καὶ 325).

493. Ἡ διακόσμηση τῆς ἀνώτερης σπεῖρας τῆς ἰωνικῆς βάσης μὲ ὀριζόντιες ραβδώσεις ἔχει ἐμφανιστεῖ σποραδικὰ σὲ ἀρχαιότερα μνημεῖα, ὅπως στὸ ναὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Μαγνησία τοῦ 6ου αἰ. π.Χ. ἢ σὲ ἰωνικὴ βάση τῆς Δήλου τῶν ἀρχῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. Οἱ Ἀθηναῖοι φαίνεται ὅτι τὴ διακόσμηση αὐτὴ τὴν ἐφάρμοσαν συστηματικὰ σὲ σειρὰ μνημείων ποὺ ἀνήγειραν σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., ὅπως στὴ στοὰ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφούς (475 π.Χ.), στὸ ναὸ τοῦ Ἰλίου στὴν Ἀθήνα (450 π.Χ.), στὰ Προπύλαια (437-432 π.Χ.), σὲ βάσεις ἄγνωστου μνημείου τῆς ἀθηναϊκῆς Ἀγορᾶς (450-430 π.Χ.), στὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (425 π.Χ.), στὴν ἀνατολικὴ κιονοστοιχία τοῦ Ἑρεχθείου (420-415 π.Χ.). Ἡ διακόσμηση αὐτὴ δὲν ἀπαντᾷ σὲ ἄλλα μεταγενέστερα μνημεῖα, μὲ ἐξαίρεση τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς στὴν Πριήνη, ὅπου ὅμως δὲν καλύπτει ὅλη τὴν ἀνώτερη σπεῖρα, ἀλλὰ περιορίζεται στὸ κάτω ἡμισὺ τῆς, παραμένοντας ἔτσι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀφανής. Γιὰ τὰ ἀναφερόμενα παραδείγματα ἀλλὰ καὶ τὴ γενικότερη ἐξέλιξη τοῦ τύπου, βλ. COULTON, ὁ.π. 100-101.

494. Ἡ ἐπικράτηση τοῦ τύπου αὐτοῦ στὴ Ρώμῃ καὶ ἡ ἐξάπλωσή του ἀργότερα σὲ ὅλη τὴ ρωμαϊκὴ ἐπικράτεια, ὀφείλεται στὴν ἀντιγραφὴ καὶ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ στὴν κορινθιακοῦ ρυθμοῦ κιονοστοιχία τοῦ ναοῦ τοῦ Ἄρη Ἐκδικητῆ (Mars Ultor), στὸ Forum τοῦ Αὐγούστου, ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς αὐγουστιανῆς ἐποχῆς στὴν πρὶν ὥριμη περίοδὸ τῆς (42-44 π.Χ.) (βλ. B. WESENBERG, *Augustusforum und Akropolis*, *JdI* 99, 1984, 161 κέ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ναοῦ, βλ. WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 28 κέ.

Είκ. 77. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατά πλάτος στην ιωνική στοά (Dilettanti).

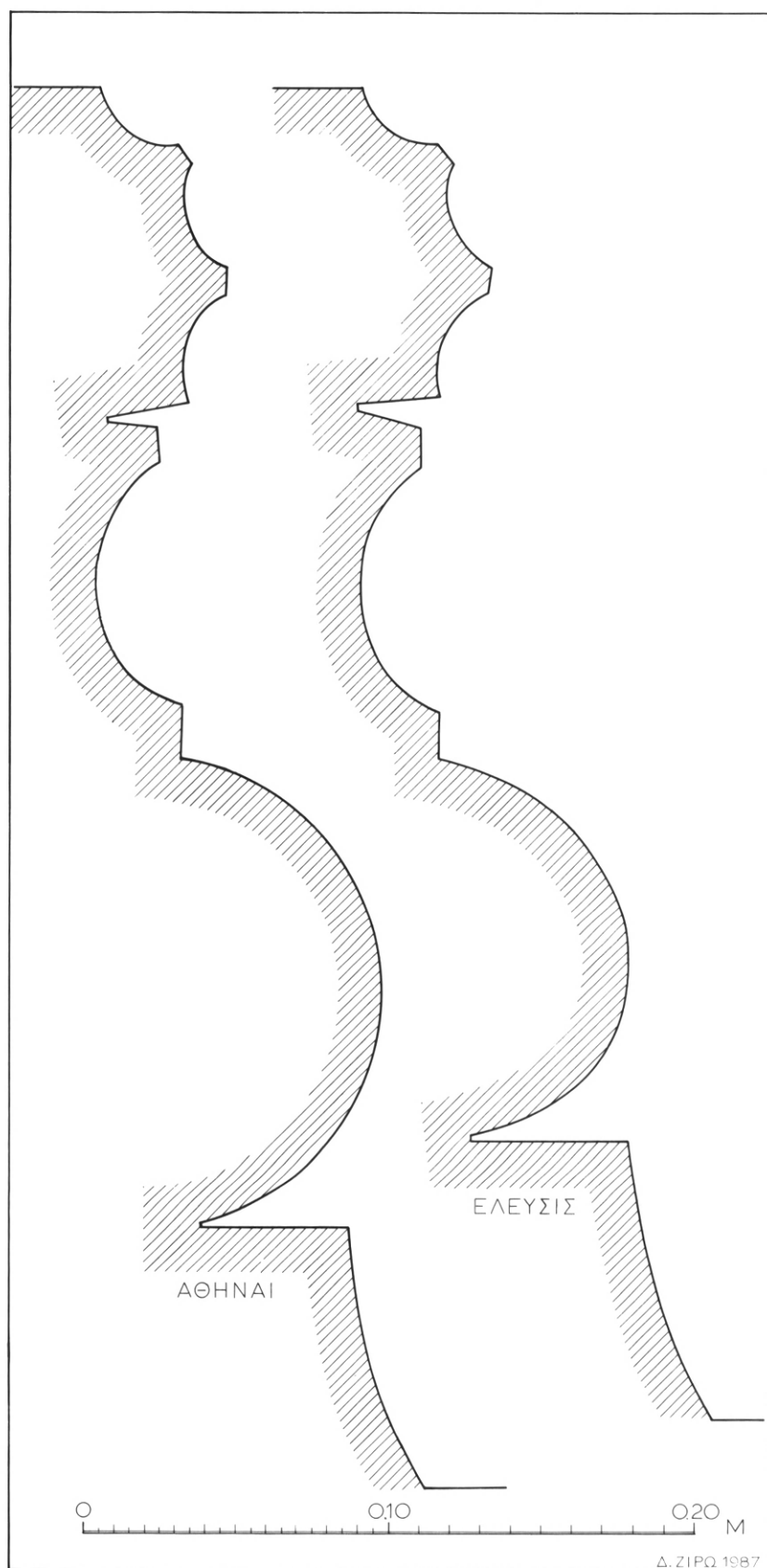
και θα έχουμε την ευκαιρία να δείξουμε στη συνέχεια, ανήκουν στο πρώτο στάδιο των εργασιών, που πρέπει να εκτελέστηκαν επί εποχής 'Αδριανού.

Τα ύψη των βάσεων των ιωνικών κιόνων στα Προπύλαια της 'Ελευσίνας όμως δεν είναι σταθερά. Έτσι, οι παρατηρούμενες διαφορές αποτελούν ένα ακόμα δείγμα της προχειρότητας και της βιασύνης που έπεδείχθη από τους τεχνίτες κατά την εκτέλεση του έργου. Σε σχετικό πίνακα παραθέτουμε τα ύψη που μετρήθηκαν στα άκρα των δύο κύριων οριζόντιων άξόνων των βάσεων, όπου αυτό ήταν δυνατό να γίνει⁴⁹⁵ (είκ. 55).

Οί κορμοί των ιωνικών κιόνων

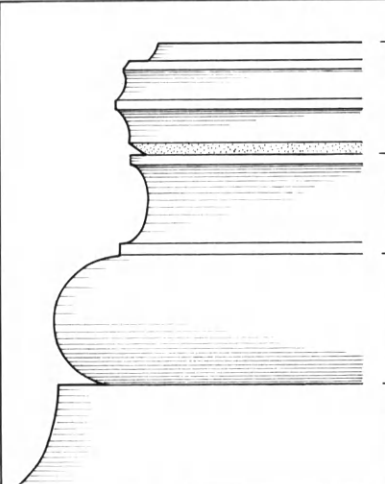
Τρεις κατώτατοι σφόνδυλοι των ιωνικών κιόνων διατηρήθηκαν στη θέση τους πάνω σε ισάριθμες βάσεις. Οί κορμοί τους μορφολογικά ακολουθούν το αθηναϊκό πρωτότυπο. Παρουσιάζουν μείωση προς τα άνω, ενώ προς το παρόν δεν είμαστε σε θέση να αποφανθούμε για την ύπαρξη ή

495. Από τον πίνακα αυτό γίνεται σαφές ότι οι διαφορές στα ύψη των βάσεων οφείλονται καθαρά σε κακοτεχνία και όχι βέβαια σε πρόθεση να δώσουν κλίση στους υπερκείμενους κορμούς των κιόνων. Οι διαφορές αυτές στη συνέχεια εκμηδενίζονταν, με μικρές επεμβάσεις στις έδρες και στα ύψη των σφονδύλων των κιόνων, όπως ακριβώς είδαμε ότι συμβαίνει και στους σφονδύλους των δωρικών κιόνων.

Εικ. 78 Σύγκριση της διατομής της ιωνικής βάσης των μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

ΒΑΣΗ ΙΩΝΙΚΟΥ ΚΙΟΝΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

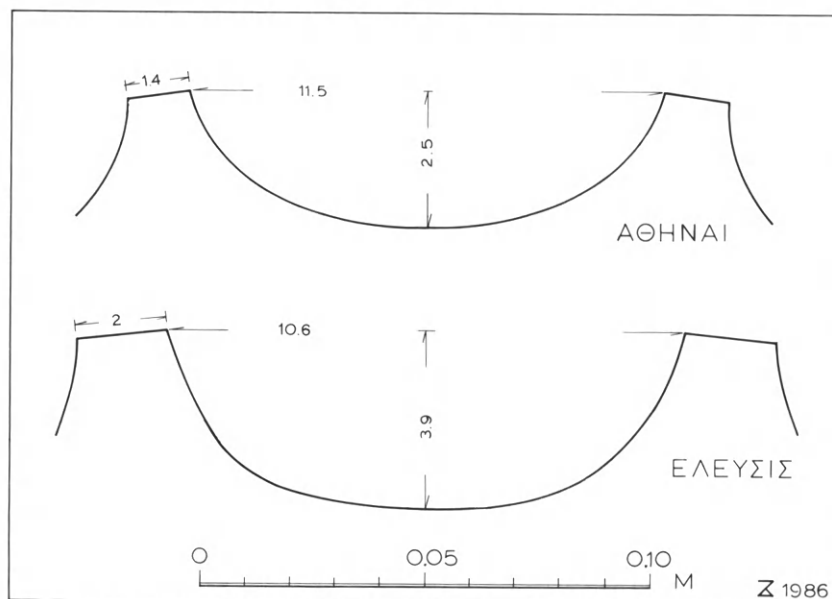
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
	0.114	0.110
	0.112	0.107
	0.128	0.125
	0.100	0.090
	0.454	0.432

Εικ. 79. Σύγκριση του ύψους της ιωνικής βάσης του κίονα των μνησίκλειων Προπυλαίων και των Μεγάλων Προπυλαίων.

όχι έντασης⁴⁹⁶. Ο αριθμός των ραβδώσεων είναι 24, ενώ η διατομή τους παρουσιάζει μεγαλύτερο βάθος από την κλασική ή μιμελλειπτική διατομή των κίωνων των αθηναϊκών Προπυλαίων (εικ. 80). Στο κάτω μέρος του κορμού τους, στο σημείο που συναντάνε την ανώτερη σπείρα της βάσης, τελειώνουν με τη χαρακτηριστική διεύρυνση, την αποφυγή, όπως ακριβώς συμβαίνει και με το πρωτότυπο (εικ. 78, 81). Σε ό,τι αφορά τη σύνθεση των ιωνικών κίωνων, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι δεν κατασκευάστηκαν με πολλούς μικρού ύψους σφονδύλους, όπως συμβαίνει στο κλασικό κτίριο⁴⁹⁷, για λόγους τους οποίους υπαγόρευσε ή ανάγκη οικονομίας στην εξεύρεση και μεταφορά του υλικού από τα πεντελικά λατομεία στην Ακρόπολη. Στην Έλευσίνα οι

496. Το θέμα της έντασης των ιωνικών κίωνων των μνησίκλειων Προπυλαίων δεν έχει ακόμα με ασφάλεια διερευνηθεί. Ο ΡΕΝΡΟΣΕ δέ συμπεριέλαβε τους εν λόγω κίονες στις έρευνές του (*Principles* 39-43), ενώ ο ΒΟΗΝ, έχοντας πιθανώς διερευνήσει το ζήτημα, σχεδίασε τους ιωνικούς κίονες με ένταση στην αναπαράσταση της κατά μήκος τομής των Προπυλαίων (*Propyläen* πίν. VII). Αργότερα ο G. STEVENS, σε ειδική μελέτη του (*Entasis in Roman Columns, MemAmAc* IV, 1924, 121 κέ.), έμμεσα φαίνεται να δέχεται την ύπαρξη έντασης, εφόσον δεν περιέλαβε τους εν λόγω κίονες μεταξύ των ελάχιστων παραδειγμάτων κλασικών ιωνικών κίωνων που στερούνται έντασης, όπως αυτών του ναού της Αθηνάς Νίκης και της ανατολικής πρόστασης του Έρεχθείου. Ο ΔΙΝΣΜΟΟΡ στο έγχειρίδιό του (*Architecture* 199 κέ.) δέ δίνει καμία σχετική πληροφορία, ενώ ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ στο έργο του περί της αρχιτεκτονικής του Παρθενώνος, όπως και ο Stevens, δέ συμπεριέλαβε τους ιωνικούς κίονες των Προπυλαίων μεταξύ των γνωστών παραδειγμάτων ιωνικών και άλλων ναών, των οποίων οι κίονες στερούνται έντασης (*Παρθενών Β* 161). Ανεξάρτητα πάντως από την ύπαρξη ή όχι έντασης στους κλασικούς ιωνικούς κίονες των αθηναϊκών Προπυλαίων, είναι γεγονός ότι στους ρωμαϊκούς χρόνους η εφαρμογή της έντασης στους κίονες γενικεύτηκε, σε βαθμό ώστε ο STEVENS να δηλώνει στη μελέτη του (ό.π. 121) ότι δέ γνωρίζει ρωμαϊκό κίονα που να στερείται αυτού του είδους της οπτικής εκλέπτυνσης. Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι θα ήταν χρήσιμη μια νέα διερεύνηση για την ασφαλή εξακρίβωση της ύπαρξης ή όχι έντασης στους ιωνικούς κίονες των αθηναϊκών Προπυλαίων. Επίσης, είναι απαραίτητη η παράλληλη έρευνα στους διάσπαρτους ιωνικούς σφονδύλους του έλευσινιακού αντιγράφου —κάτι που υπό τις παρούσες συνθήκες ήταν αδύνατο να γίνει— ώστε να πλουτισθούν περαιτέρω οι γνώσεις μας σχετικά με τις δυνατότητες και την ικανότητα των τεχνιτών του 2ου αϊ. μ.Χ., που ανέλαβαν το δύσκολο και σύνθετο έργο της αναπαραγωγής του κλασικού κτιρίου.

497. Οι ιωνικοί κίονες των Προπυλαίων της Ακροπόλεως αποτελούνται από 12 σφονδύλους, ύψ. 0.74-0.79 μ. ο καθένας, και είναι τελείως κατακόρυφοι.

Είκ. 80. Σύγκριση τῆς διατομῆς τῆς ράβδωσης τοῦ ἰωνικοῦ κίονα τῶν μνησικλειῶν Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

κορμοὶ τῶν ἰωνικῶν κίωνων ἀποτελοῦνταν ἀπὸ μικρότερο ἀριθμὸ σφονδύλων, πολὺ μεγαλύτερου ὅμως ὕψους, κυμαινόμενου ἀπὸ 1.23-1.405 μ. (πίν. 59α, 74).

Ἡ κάθετη σύνδεση τῶν σφονδύλων ἐξασφαλιζόταν μὲ τὸν παραδοσιακὸ τρόπο, τοῦ πόλου καὶ τῶν ἐμπολίων, τῶν ὁποίων οἱ τετράγωνοι τόρμοι ἔχουν διαστ. 8×8 ἐκ. καὶ βάθ. 4 ἐκ. περίπου⁴⁹⁸ (10×10 ἐκ. στὴν Ἀθήνα). Ἐπίσης, θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι οἱ ὀριζόντιες ἐδρες τῶν σφονδύλων φέρουν περιμετρικὰ τοῦ τόρμου κυκλικὴ ἀναθύρωση διαμ. 19 ἐκ., ἐνῶ σὲ ἄλλους σφονδύλους ἡ ἀναθύρωση αὐτὴ, χονδροειδῶς λαξευμένη, δὲν ἔχει σαφὲς κυκλικὸ σχῆμα. Φυσικά, σὲ καμία περίπτωσι οἱ ἀναθύρωσις αὐτὲς δὲν ἔχουν τὸ περίτεχνο σχῆμα ποὺ παρατηροῦμε στοὺς σφονδύλους τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (πίν. 75).

Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα

Σὲ γενικὲς γραμμὲς μιμοῦνται τὴ μορφή τῶν κιονοκράνων τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (εἰκ. 81, πίν. 76). Ὑπάρχουν βέβαια ὀρισμένες βασικὲς διαφορὲς. Οἱ ἀντιγραφεῖς ἐδῶ δὲ θέλησαν πιθανῶς ἢ δὲν μπόρεσαν νὰ ἀκολουθήσουν τὶς αὐστηρὲς, τέλειες γραμμὲς τοῦ κλασικοῦ παραδείγματος⁴⁹⁹. Οἱ ἔλικες δὲν ἔχουν ἀκρίβεια στὴ γεωμετρικὴ τους χάραξη, ἐνῶ ὁ κυκλικὸς ὀφθαλμὸς

498. Ὁ παραδοσιακὸς αὐτὸς τρόπος σύνδεσης τῶν σφονδύλων τῶν Μεγάλων Προπυλαίων εἶναι ἐνδεικτικὸς τοῦ γενικότερου πνεύματος κλασικισμοῦ ποὺ ἐννύαρχε στὴν ὅλη κατασκευή. Στὸν ἀδριάνειο ναὸ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς στὴν Ἀθήνα, ἡ κάθετη σύνδεση τῶν σφονδύλων ἐγίνε μὲ τὸ ρωμαϊκὸ τρόπο, δηλαδὴ μὲ δύο γόμφους τοποθετημένους ἀντιδιαμετρικά, ποὺ στὴ συνέχεια μολυβδοχοήθηκαν μὲ εἰδικὲς αὐλακες ποὺ λαξεύτηκαν γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτό.

499. Τὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων θεωροῦνται τὰ ὀραιότερα τοῦ τύπου (DINSMOOR, ὅ.π. 202-203). Γιὰ τὴν κατασκευὴ τους χρησίμευσε ὡς πρότυπο τὸ κιονόκρανο τοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος Ἀγροτέρας (στὸν Ἰλισό), τὸ ὁποῖο μᾶς διέσωσαν οἱ STUART-REVERT (ὅ.π. 2, κεφ. 2 πίν. 6, 7). Τὸ κιονόκρανο τῶν Προπυλαίων μιμεῖται σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειές του τὸ ἀνωτέρω παράδειγμα, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι κατασκευάστηκε, σχεδὸν μὲ ἀπόλυτη ἀκρίβεια, διπλάσιο σὲ μέγεθος (IONE MYLONAS SHEAR, Kallikrates, *Hesperia* XXXII, 1963, 424).

έλαβε σὲ μερικὰ κιονόκρανα σχῆμα ἐλαφρά ὠοειδές, λόγω πλημμελοῦς ἐκτελέσεως (πίν. 78). Φυσικά, ἡ τέλεια γεωμετρικὴ χάραξη τῆς ἑλικας ποὺ παρουσιάζει ὁ Bedford στὰ σχέδιά του, δὲν ἀνταποκρίνεται στὴν πραγματικότητα⁵⁰⁰ (εἰκ. 83).

Ὁ ἐχίνος δὲ διαχωρίζεται ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο καμπύλο σχοινίو τοῦ κοίλου μετώπου τοῦ κιονοκράνου, μὲ τὸν ἀπόλυτο καὶ σαφὴ κλασικὸ τρόπο. Ἀντίθετα, ἔχοντας προσλάβει μεγαλύτερο ὕψος⁵⁰¹, ἐφάπτεται στὸ σχοινίο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, τὰ ἀνάγλυφα ὡς ποὺ κοσμοῦν τὸν ἐχίνον ἔχασαν τὸ σαφὲς ἡμιελλειπτικὸ κλασικὸ τους σχῆμα, ἐφόσον συνεχίζουν πέραν τοῦ ἡμίσεος, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ στενεύουν πρὸς τὰ πάνω (πίν. 76). Ὁ γλυπτὸς διάκοσμος τοῦ ἐχίνου (ὡς καὶ λόγγες) συνεχίζεται δίχως καμία ἄλλη μεταβολὴ στὸ σχῆμα ἢ τὴ μορφή τους καὶ στὸ λιγότερο ἐμφανὲς τμήμα του, αὐτὸ ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὶς ἑλικες καὶ τὰ προσκεφάλαια (εἰκ. 82, πίν. 80α, 81α). Καὶ ἐδῶ παρατηροῦμε μιὰ σημαντικὴ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ κιονόκρανο τῆς Ἀθήνας, ὅπου στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ ἐχίνου, τὰ ὡς καὶ οἱ λόγγες κατ' οἰκονομίαν λαξεύτηκαν ἐπιτεδόγλυφα, διατηρώντας ὅμως ἀμετάβλητο τὸ περίγραμμα καὶ τὸ μέγεθός τους (πίν. 80β, 81β). Ὁ τρόπος τῆς ἀπόδοσης αὐτῆς τοῦ ἰωνικοῦ κυματίου τοῦ ἐχίνου στὸ κιονόκρανο τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων εἶναι πρωτότυπος, ἐπαναλήφθηκε στὰ ἰωνικὰ κιονόκρανα τοῦ σχεδὸν σύγχρονου μὲ τὰ Προπύλαια γειτονικοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης καί, ὡς πρὸς τὸ πνεῦμα, συγγενεῖ μὲ τὸν ἀφαιρετικὸ τρόπο ποὺ διακοσμήθηκε ἡ σίμη στὶς πλευρὲς τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων⁵⁰².

Στὸ ἑλευσινιακὸ κιονόκρανο τὰ διακοσμητικὰ ἡμιανθέμια στὶς γωνίες ποὺ δημιουργοῦν οἱ ἑλικες μὲ τὸν ἐχίνον, προεκτείνονται καὶ καλύπτουν τμήμα τῶν ὧν, μιὰ αἰσθητικὴ ἀντιμετώπιση ξένη πρὸς τὸ κλασικὸ πρωτότυπο⁵⁰³ (πίν. 78, 79). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γλυπτικὴ ἀπόδοση τῶν ἡμιανθεμίων εἶναι σαφὲς ὅτι ἔχουν χάσει τὴν ἀρχαϊζουσα, αὐστηρὴ, λιτὴ γραμμὴ ποὺ θαυμάζουμε στὸ κιονόκρανο τῆς Ἀθηνᾶς⁵⁰⁴. Μὲ ὑπερτονισμένο τὸ διακοσμητικὸ τους χαρακτήρα, προβάλλουν τώρα περισσότερο στὶς γωνίες τῶν ἐλίκων, ἐνῶ τὰ φύλλα, χονδροειδέστερα, παρουσιάζουν ἔντονη κινητικότητα, ὅχι ὅμως καὶ χάρη⁵⁰⁵. Στὰ παραπάνω θὰ πρέπει νὰ προσθέσουμε ὅτι ὡς πρὸς τὴν ἀπόδοση τῶν ἡμιανθεμίων παρατηροῦνται σημαντικὲς μορφολογικὲς διαφορὲς, συγκρίνοντας καὶ αὐτὰ ἀκόμα τὰ κιονόκρανα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων μεταξὺ τους. Οἱ διαφο-

500. DILETTANTI, *Attica* κεφ. II πίν. 16.

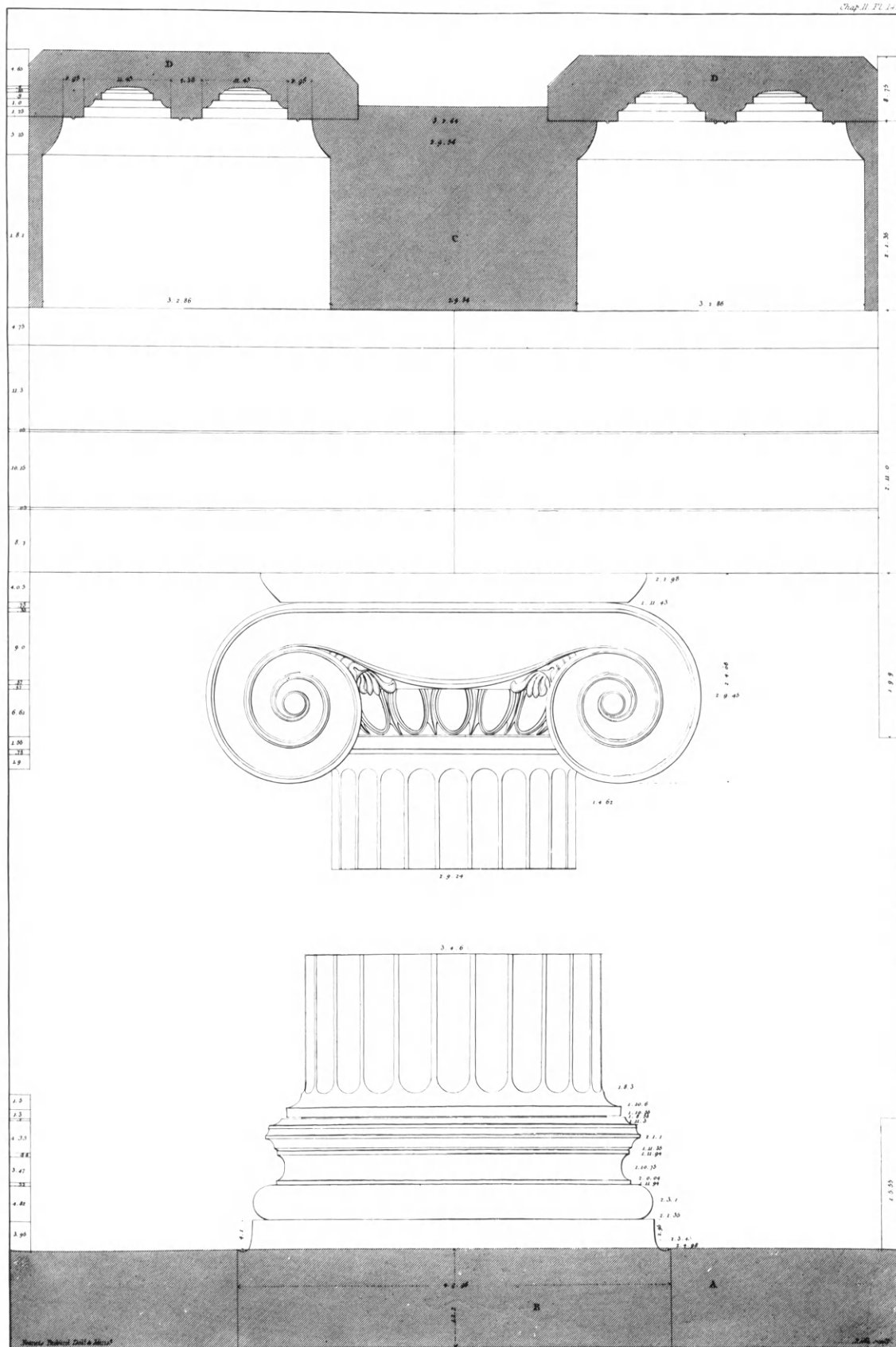
501. Ὁ σαφὴς τρόπος διαχωρισμοῦ τοῦ ἐχίνου ἀπὸ τὸ ὑπερκείμενο καμπύλο σχοινίο τοῦ μετώπου φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ καθαρὰ ἀθηναϊκὸ γνῶρισμα, ἐφόσον τὸ συναντᾶμε σὲ δύο σίγουρα καλλικράτεια ἔργα, τὸ ναὸ τοῦ Ἰλισοῦ (449 π.Χ.) καὶ τὸ ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (427-424 π.Χ.), καθὼς ἐπίσης καὶ στὸ Ἐρέχθειο.

502. BOHN, ὁ.π. πίν. XIV σχ. 1, 2, 8.

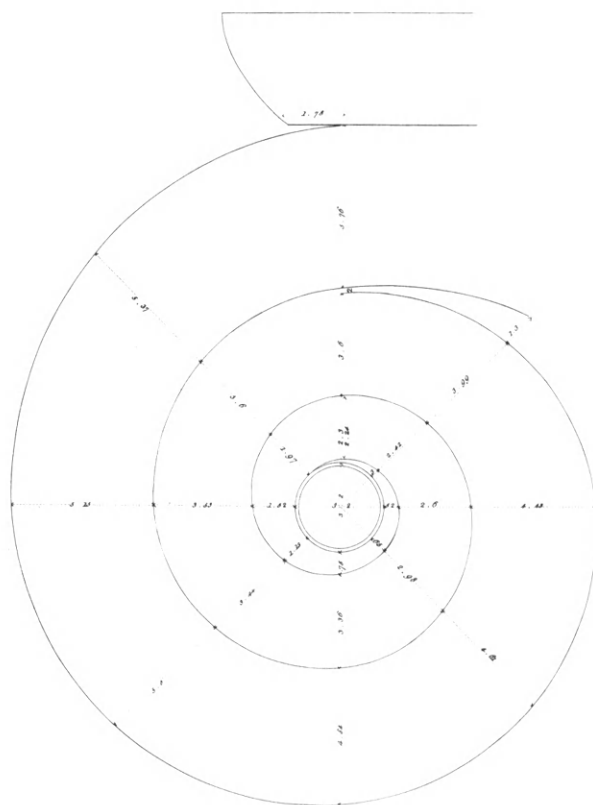
503. Στὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο τῶν Προπυλαίων ὁ διαχωρισμὸς τῶν μερῶν ποὺ τὸ συνθέτουν εἶναι ἀπόλυτος καὶ σαφής, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι ἐπιτρεπτό τὰ ἀνθέμια αὐτὰ νὰ εἰσχωρήσουν στὴν περιοχὴ τοῦ ἐχίνου. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ παρατηρήσουμε ὅτι στὸ σχεδὸν σύγχρονης ἐποχῆς ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης, τὰ ἡμιανθέμια τῶν κιονοκρανῶν, μὲ μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ ἀπόδοση τῶν πετάλων, ἐπικαλύπτουν κάπως τὰ ἀνάγλυφα ὡς καὶ τὶς λόγγες τοῦ ἐχίνου. Αὐτὴ ἡ διαφορὰ ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ μελετητὲς ὡς ἀπόδειξη τῆς μεταγενέστερης κατασκευῆς τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῆς Νίκης. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὀφείλεται ἀπλῶς στὸ προσωπικὸ γούστο τοῦ ἀρχιτέκτονα. Γιὰ τὰ παραπάνω βλ., IONE MYLONAS SHEAR, ὁ.π. 381 σημ. 47.

504. Ἡ αὐστηρὴ γραμμὴ τῶν ἡμιανθεμίων τῶν ἰωνικῶν κιονοκρανῶν τῶν Προπυλαίων ἔχει σαφὴ καταγωγὴ σὲ ἀρχαϊκὰ πρότυπα κιονοκρανῶν, εὐρύτατα διαδεδομένων σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ κόσμον (Μεγάλῃ Ἑλλάδι, νησιᾷ, Ἰωνίᾳ). Γιὰ τὰ παραδείγματα αὐτά, βλ. H. LOCKWOOD MACE, *The Archaic Ionic Capital, Studies in Formal and Stylistic Development* (Chapel Hill, N. Carolina, 1978).

505. Ὁ διακοσμητικὸς χαρακτήρας τῶν ἡμιανθεμίων εἶχε ἀρχίσει νὰ ὑπερτονίζεται ἤδη ἀπὸ τὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια. Τὰ κιονόκρανα τῆς Ἀθηνᾶς Πολιάδος στὴν Πριήνη (340-156 π.Χ.), τοῦ Διδυμαίου τῆς Μιλήτου (313 π.Χ. καὶ 41 μ.Χ.), τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Μαγνησίᾳ (175 π.Χ.) ἀποτελοῦν σαφὴ παραδείγματα τῶν τάσεων αὐτῶν, οἱ ὁποῖες φυσικὰ ἐπικράτησαν στοὺς μετέπειτα χρόνους. Βλ. σχετ. G.P. STEVENS, *The Volute of the Capital of the Temple of Athena at Priene, MemAmAc IX, 1931*· A.V. GERKAN, *Der Tempel von Didyma und sein antikes Baumass, ÖJh XXXII, 1940*· Society of DILETTANTI, *The Antiquities of Ionia* (London 1727-1915) κ.ά.

Εἰκ. 81. Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ ἰωνικὸς κίονας καὶ τὸ κιονόκρανο (Dilettanti).

Είκ. 83. Μεγάλα Προπύλαια. Χάραξη της έλικας του ιωνικού κιονοκράνου (Dilettanti).

ρές αυτές φανερώνουν ότι ή κατασκευή τους έγινε από διαφορετικούς καλλιτέχνες, δίχως όμως αύστηρή επίβλεψη ή όδηγίες, επί τη βάσει κάποιου συγκεκριμένου μοντέλου (πίν. 78, 79).

Επίσης, θα σημειώσουμε την άπουσία των μικρών τόρμων στο άνω κεντρικό τμήμα του έχίνου, για τη στερέωση πρόσθετων όρειχάλκινων ανθεμίων, όπως έγινε στα κιονόκρανα του πρωτοτύπου (πίν. 76β, 82α). Ίσως τα ανθέμια αυτά είχαν ήδη καταπέσει, όταν επιχειρήθηκε ή αναπαραγωγή των κιονοκράνων αυτών στην Έλευσίνα, πέρασαν έτσι άπαρατήρητα στους αντιγραφείς, ή ακόμα μπορεί νά παρέμεινε ανερμήνευτη ή χρησιμότητα των μικρών τόρμων στον έχίνο του πρωτοτύπου, αν λογικά δεχτούμε ότι υπήρξε προσέγγιση στα κλασικά κιονόκρανα για την εκτέλεση γενικών μετρήσεων, απαραίτητων για την αναπαραγωγή.

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι στο ιωνικό κιονόκρανο των έλευσιναίων Προπυλαίων δέν υπερίσχυσαν παντού οί κλασικοί κανόνες του πρωτοτύπου. Οί τεχνίτες που εκτέλεσαν την αντιγραφή, ένω άκολούθησαν πιστά σέ γενικές διαστάσεις τó κλασικό κιονόκρανο, δέν μπόρεσαν, ως φαίνεται, νά αποδώσουν τά επί μέρους μορφολογικά στοιχεία με τόν άκατανόητο ίσως γι' αυτούς λιτό άρχαίο τρόπο, τόσο ξένο στίς συνήθειες και τίς προτιμήσεις της όψιμης αυτής εποχής⁵⁰⁶. Παρ' όλες όμως τίς διαπιστωμένες μορφολογικές διαφορές του αντιγράφου με τó

506. Για τά παραπάνω σύγκρινε με τó ιωνικό κιονόκρανο του ύδραγωγείου του Άδριανού στην Άθήνα (STUART-REVERT, ό.π. ΙΙΙ κεφ. ΙV πίν. ΙΙΙ). Άλλά και στα υπόγεια του Έθνικού Μουσείου, όπως επίσης και στην Άκρόπολη, βρίσκονται συγκεντρωμένα ιωνικά κιονόκρανα της αδριανείας περιόδου, προερχόμενα ίσως από οίκιες της περιοχής Έθνικού Κήπου -Όλυμπίου, άξια μελέτης.

πρωτότυπο, δὲν παύουμε νὰ θεωροῦμε σημαντικὴ τὴν ἐπιστροφή στὶς κλασικὲς ἀναλογίες, ὅταν ἡ γενικὴ τάση τῆς ἐποχῆς, ποὺ ἔχει τὶς ρίζες της στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, εἶναι νὰ παράγει κιονόκρανα διαφορετικῆς μορφῆς καὶ ἀναλογιῶν ἀπὸ ἐκεῖνα τῶν κλασικῶν χρόνων· μικρότερα δηλαδὴ ὡς πρὸς τὸ ὕψος καὶ τὸ πλάτος τους. Ἔτσι, σὲ ὄψιμα παραδείγματα κιονοκράνων, ἰδίως στὴν αὐτοκρατορικὴ Ρώμη, οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἐλίκων εἶναι κατὰ κανόνα τοποθετημένοι στὸν κάθετο ἄξονα ὁ ὁποῖος ἐφάπτεται στὴν περίμετρο τοῦ ὑποκείμενου κορμοῦ τοῦ κίονα, ἐνῶ συμπίπτουν μὲ τὸ ὀριζόντιο ἐπίπεδο ποὺ διέρχεται ἀπὸ τὴν ἄνω ἀπόληξη τοῦ ἐχίνου⁵⁰⁷. Στὰ ἀθηναϊκὰ ὅμως Προπύλαια τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. καὶ συνεπῶς στὰ ἐλευσινιακὰ Προπύλαια τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., οἱ ὀφθαλμοὶ τῶν ἐλίκων εἶναι τοποθετημένοι στὸ μέσο περίπου τοῦ ὕψους τοῦ ἐχίνου καὶ ἀρκετὰ πρὸ ἐξω ἀπὸ τὴν περίμετρο τοῦ ὑποκείμενου κορμοῦ τοῦ κίονα, γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ τὸ ἐλευσινιακὸ ἀντίγραφο ἴσως μοναδικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Τὰ προσκεφάλαια μὲ τὴ σειρά τους μιμοῦνται καὶ αὐτὰ τὸ πρωτότυπο (πίν. 77, 82β). Φέρουν ἀπλουστευμένη τὴ λιτὴ κλασικὴ διακόσμηση μὲ τὶς τρεῖς ζῶνες καὶ τὰ τέσσερα σχοινία, χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τοῦ ἀττικοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ συνήθη πρακτικὴ τῆς ὀψιμῆς αὐτῆς ἐποχῆς, ὅπου σὲ πλεῖστα παραδείγματα διακρίνουμε τὴν ἐντονὴ διακοσμητικὴ διάθεση, ποὺ παρομοίως ἔχει τὶς ρίζες της στοὺς ἐλληνιστικοὺς χρόνους, μὲ τὴν προσθήκη στὰ προσκεφάλαια διάφορων στοιχείων, ὅπως ζωστήρων, φύλλων δάφνης ἢ καλάμου κ.ἄ. (κιονόκρανα στοῦς Ἀττάλου, κ.ἄ.).

ΙΩΝΙΚΟ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	
	ΑΘΗΝΩΝ*	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΜΕΓ. ΜΗΚΟΣ ΟΨΗΣ	1.66	1.698
ΥΨΟΣ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΟΥ	0.533	0.556
ΜΗΚΟΣ ΑΒΑΚΑ	1.259	1.32
ΥΨΟΣ ΑΒΑΚΑ	0.097	0.10
ΥΨΟΣ ΙΩΝΙΚΟΥ ΚΥΜΑΤΙΟΥ	0.125	0.165
ΠΛΑΤΟΣ ΕΛΙΚΑΣ	0.517	0.537
ΔΙΑΜΕΤΡΟΣ ΟΦΘΑΛΜΟΥ	0.110	0.082
ΠΛΑΤΟΣ ΠΡΟΣΚΕΦΑΛΑΙΟΥ	1.00	1.135

* Μετρήσεις Bohn.

Τὰ μεταξόνια

Τὰ μεταξόνια τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας τῶν Προπυλαίων τῆς Ἐλευσίνας ἀντιστοιχοῦν μὲ αὐτὰ τοῦ πρωτοτύπου. Οἱ παρατηρούμενες μετρικὲς διαφορὲς εἶναι μικρὲς, ἀμελητέες θὰ λέγαμε, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη τὴ γενικὴ ἔλλειψη ἀκριβείας ποὺ παρατηρεῖται στὴ χάραξη τοῦ κτιρίου (εἰκ. 61).

507. Γιὰ τὶς ἐλληνιστικὲς αὐτὲς ἐπιρροὲς καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα, βλ. ROBERTSON, *Architecture* 122 σημ. 3, 157 καὶ 211 σημ. 1.

Τὸ ὕψος τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη εἶναι πρὸς τὸ παρὸν ἀδύνατο νὰ ἐξακριβώσουμε τὸ ὕψος τῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας⁵⁰⁸. Εἶναι ὅμως ἀπόλυτα βέβαιο ὅτι δὲν εἶχε τὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὴν ἀντίστοιχη κιονοστοιχία τῶν Προπυλαίων τῆς Ἀθήνας. Αὐτὸ ὀφείλεται κυρίως στὸ γεγονὸς ὅτι στὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας, λόγῳ τῆς τοποθέτησής τους σὲ ἐνιαία βάση, δὲν ὑπάρχουν περιθώρια ἐπιλογῆς στὸ ὕψος τῶν ἰωνικῶν κίωνων, δεδομένου ὅτι αὐτὸ καθορίζεται ἀπὸ τὸ ἄθροισμα τοῦ ὕψους τῶν δωρικῶν κίωνων τῶν ὄψεων, τοῦ ὕψους τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τοῦ θράνου. Ἐφόσον λοιπόν, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἤδη ἀναφέραμε, δεχτήκαμε ὅτι ὡς ὕψος δωρικοῦ κίονα ἐπιλέχτηκε τὸ μεγαλύτερο, αὐτὸ δηλαδὴ τῆς δυτικῆς κιονοστοιχίας τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, τότε τὸ ὕψος τῆς ἐσωτερικῆς ἰωνικῆς κιονοστοιχίας εἶναι:

ὕψος δωρικοῦ κίονα	8.824 μ.
ὕψος ἐπιστυλίου	1.15 μ.
ὕψος θράνου	0.48 μ.
σύνολον	10.454 μ.

ἤτοι κατὰ 0.182 μ. ὑψηλότερη ἀπὸ τῆς Ἀκροπόλεως (10.272 μ.). Βέβαια, θὰ μπορούσε νὰ ὑποθεθῇ ὅτι ὡς ὕψος κίονα ἐπιλέχτηκε τὸ ὕψος τῶν ἰωνικῶν κίωνων τοῦ κλασικοῦ κτιρίου. Αὐτὸ θὰ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ μείωση τοῦ ὕψους τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῶν ὄψεων κατὰ 0.182 μ., γεγονὸς ποὺ καθιστᾷ τὴ δεύτερη αὐτῇ ἐπιλογὴ λιγότερο πιθανή, ἐφόσον οἱ ἀντιγραφεῖς ἀσφαλῶς θὰ προτίμησαν νὰ ἐφαρμόσουν τὸ ὕψος τῶν κίωνων τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων στὴν κιονοστοιχία ποὺ φαίνεται ἀπὸ μακριά, αὐτῇ τῶν ὄψεων τοῦ κτιρίου, καὶ ὅχι στὴν ἐσωτερικὴ ἰωνικὴ στοά, τῆς ὁποίας ἡ αὔξησις τοῦ ὕψους κατὰ 0.182 μ. ἢ κατὰ 1.77%, πολὺ δύσκολα θὰ γινόταν ἀντιληπτή, ἀκόμα καὶ στὸν πιὸ ἐξασκημένο παρατηρητὴ (εἰκ. 129).

Ὁ θριγκὸς

Ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη ὀριζόντια στρώσις τοῦ κτιρίου, ἡ ὁποία ἐδράζεται πᾶνω στὶς δωρικὰς κιονοστοιχίας καὶ τοὺς μακροὺς τοίχους του, δίχως διακοπὴ. Διαιρεῖται καθ' ὕψος σὲ τρία μέρη, τὰ ἐπιστύλια, τὴ ζωφόρο καὶ τὰ γεῖσα, τὰ ὁποῖα θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια τὸ καθένα χωριστά (εἰκ. 88).

Τὰ ἐπιστύλια

Ἀποτελοῦν τὰ πλέον δυσεύρετα μέλη τοῦ θριγκοῦ. Μέχρι πρόσφατα πιστευόταν ὅτι εἶχαν ἐξ ὀλοκλήρου διαρπαγῇ, ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστα πολὺ μικρὰ τμήματά τους⁵⁰⁹, τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ μᾶς δώσουν πληροφορίες γιὰ τὸ ὕψος ἢ τὸ πάχος τους. Ὑστερα ἀπὸ ἐπίμονη ἔρευνα, κατορθώσαμε νὰ ἐντοπίσουμε δύο τμήματα ἐπιστυλίου ποὺ διασώζουν χρήσιμες πληροφορίες. Τὸ ἓνα διατηρεῖ τὴν ταινία κατὰ μῆκος τῆς ἄνω ἀκμῆς του καὶ σώζει ἀκέραιο τὸ ὕψος καὶ τὸ πάχος του, πλὴν τοῦ μήκους του. Τὸ δεύτερο σώζει ἐπιπλέον τὸν κανόνα καὶ τὶς σταγόνες (εἰκ. 84, πίν. 83). Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ δύο αὐτὰ μέλη, ἐντοπίσαμε ἓνα μεγαλύτερο ἀριθμὸ ἀντιθημάτων, ποὺ σώθηκαν σὲ καλύτερη κατάστασις καὶ μᾶς ἐπιτρέπουν μὲ ἀσφάλεια νὰ προβοῦμε σὲ παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ σύνθεσις τῶν ἐπιστυλίων (εἰκ. 85, 86 Α, πίν. 84, 85α).

508. Καὶ ἐδῶ, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς δωρικοὺς κίονες, οἱ ἐλάχιστοι διασωθέντες σφόνδυλοι τῶν ἰωνικῶν κίωνων δὲν ἐπιτρέπουν τὴν ἀσφαλὴ ἐξακρίβωσις τοῦ ὕψους των.

509. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Μελέτη πρὸς ἀνάδειξιν τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου τῆς Ἐλευσίνας, *ΑΔ* 17, 1961-1962, Χρον., 47.

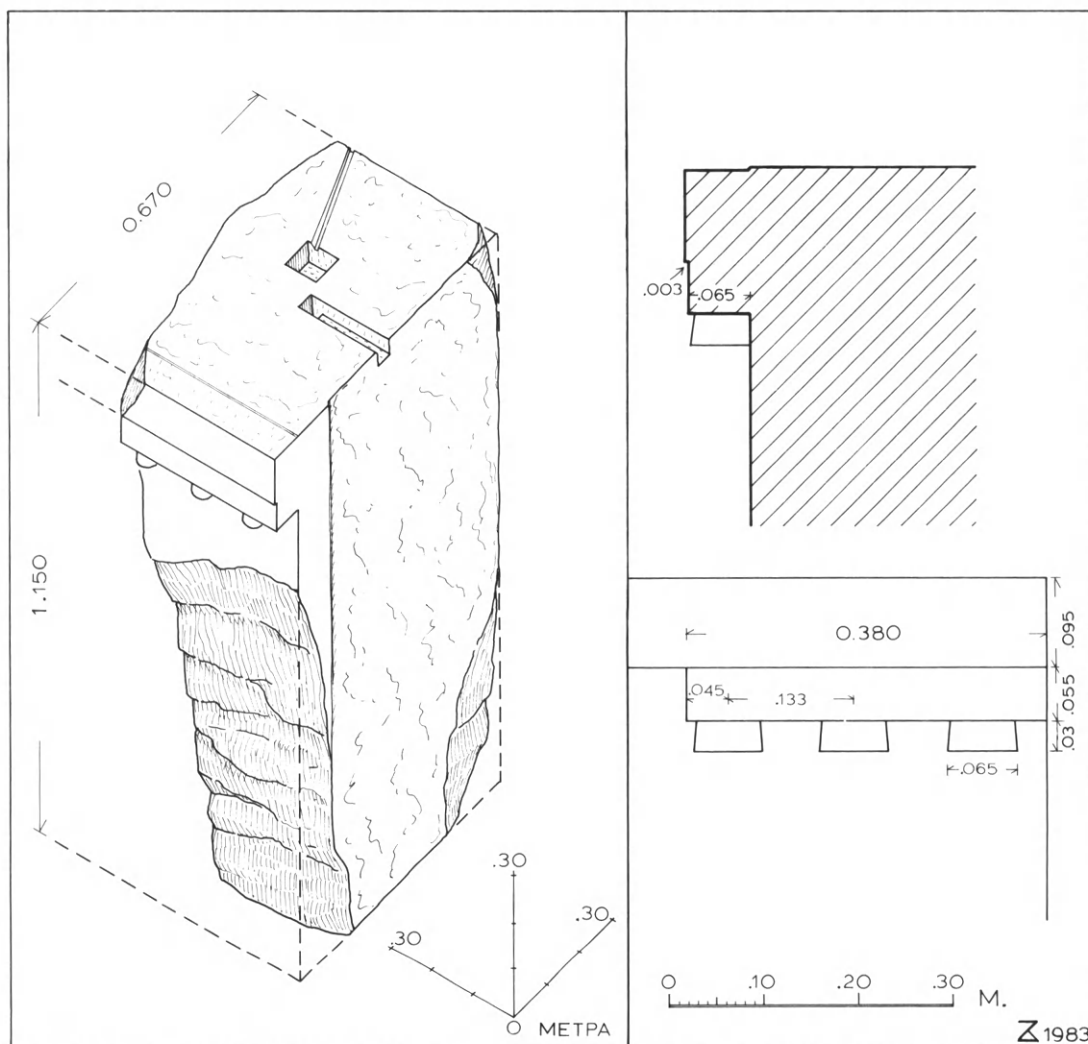
ΔΩΡΙΚΟ ΕΠΙΣΤΥΛΙΟ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ		
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ	
		ΜΕΛΟΣ Α	ΜΕΛΟΣ Β
ΥΨΟΣ	1.150	1.150	1.150
ΠΑΧΟΣ	1.445	1.460	
ΥΨΟΣ ΤΑΙΝΙΑΣ	0.091	0.105	0.095
ΥΨΟΣ ΚΑΝΟΝΑ	0.066		0.055
ΥΨΟΣ ΣΤΑΓΩΝΩΝ	0.035		0.030
ΠΑΧΟΣ ΚΑΝΟΝΑ	0.073		0.065
ΠΡΟΒΟΛΗ ΤΑΙΝΙΑΣ	0.076		0.068

Τὰ δωρικά ἐπιστύλια τῶν ἐξωτερικῶν πλευρῶν τοῦ κτιρίου φέρουν ψηλὰ τὴ συνήθη ταινία, καὶ φυσικὰ τοὺς κανόνες καὶ τὶς σταγόνες. Τὸ πάχος τῶν διασωθέντων τμημάτων εἶναι 0.65-0.67 μ. καὶ τὸ ὕψος τοὺς 1.15 μ. (εἰκ. 84, 86 Β). Ἀπὸ τὸ πάχος τῶν ἐπιστυλίων, ὅπως ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὰ πάχη τῶν ἀνευρεθέντων ἀντιθημάτων ποὺ θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια, προκύπτει ὅτι τὸ ἐπιστύλιο ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο δίδυμους λίθους σὲ ὅλο τὸ μήκος του καὶ ὄχι τρεῖς, ὅπως συμβαίνει στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια. Πράγματι, τὸ πάχος 0.65 μ. καὶ 0.67 μ. ἐπιτρέπει τὴν τοποθέτηση ἑνὸς μόνο ἀντιθήματος, προκειμένου τὸ ἐπιστύλιο νὰ προσλάβει τὸ συνολικὸ του πάχος, 1.46 μ., ποὺ μὲ ἀρκετὴ ἀκρίβεια μποροῦμε νὰ διαπιστώσουμε ἀπὸ τὰ ἴχνη ποὺ ἄφησε ἡ ἑδρασί του στὴν ἄνω ἐπιφάνεια τοῦ ἄβακα τῶν κιονοκράνων.

Γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μελῶν αὐτῶν μεταξύ τους δὲ χρησιμοποιήθηκαν σύνδεσμοι διπλοῦ Τ ἀλλὰ κοινοὶ Π, ποὺ θὰ τοὺς συναντήσουμε ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ ὑπόλοιπα μέρη τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτιρίου. Γιὰ τὴν ἀνύψωση τῶν μελῶν ἐφαρμόστηκε ἡ μέθοδος τοῦ λύκου.

Τὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων φέρουν ἐπιστέφον κυμάτιο κατὰ μήκος τῆς ἄνω πρόσθιας ἀκμῆς τους, γεγονός ποὺ ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ τὴ διάκρισή τους ἀπὸ τὰ ἐπιστύλια τῶν ὤψεων. Ἡ χρῆση κυματίου στὰ ἀντιθήματα, ἂν καὶ ἔχει διαπιστωθεῖ κατὰ τὸ παρελθὸν καὶ σὲ ἄλλα ἀττικὰ κλασικὰ μνημεῖα δωρικοῦ ρυθμοῦ⁵¹⁰, ἐδῶ ἀποτελεῖ διαφοροποίηση ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, ἐφόσον τὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων εἶναι ἀκόσμητα. Στὰ κλασικὰ Προπύλαια, ἡ ἐπιλογή ἀκόσμητου ἀντιθήματος ὀφείλεται κυρίως στὴν ἀνάγκη νὰ μὴν τονιστεῖ περισσότερο ἡ παρουσία τῶν μελῶν αὐτῶν στὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἰωνικῆς

510. Τὸ ἐσωτερικὸ ἐπιστύλιο τοῦ προνάου τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, ὅπως καὶ τοῦ «Θησείου» στὴν Ἀθήνα, διακοσμεῖται μὲ λέσβιο κυμάτιο ποὺ μορφολογικὰ σχετίζεται ἄμεσα μὲ τὴν ὑπερκείμενη συνεχῆ ἰωνικὴ ζωοφόρο (W. DÖRPFELD, *Der Tempel von Sunion*, *AM* IX, 1884, 324 κέ. πίν. XVI· KOCH, *Theseustempel* πίν. 48-50). Στὸν Παρθενῶνα τὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων τῆς περιστάσεως ἔμειναν χωρὶς ἐπίστεψη. Στὰ ἐπιστύλια ὁμῶς τοῦ προνάου καὶ τοῦ ὀπισθόναου, ἐνῶ στὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ δυτικὴ τους πλευρὰ ἀντιστοίχως ἔφεραν ταινία μὲ κανόνες καὶ σταγόνες (κάτι ποὺ ἐπαναλήφθηκε ἀργότερα στὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα), τὰ ἀντιθήματά τους κοσμήθηκαν μὲ ἀπλὴ ἐπιστέφουσα ταινία (βλ. ΟΡΑΝΔΟΥ, *Παρθενὼν* Β' 201, 317 καὶ Γ' 443· γιὰ τὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως, A. ORLANDOS, *Note sur le sanctuaire de Némésis à Rhamnonte*, *BCH* XLVIII, 1924, 311-312).

Είκ. 84. Μεγάλα Προπύλαια. Τὸ δωρικὸ ἐπιστύλιο.

στοᾶς. Αὐτὸ γιατί τὰ μόνα ἐπιστύλια ποὺ συμφωνοῦν μετὰ τὸ ρυθμὸ τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς ἐν λόγῳ στοᾶς, εἶναι τὰ τρίζωνα ἰωνικά, ποὺ ἐδράζονται μετὰ τὴν παρεμβολὴ τοῦ θράνου πάνω στὰ ἀντιθήματα τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς δυτικῆς ὀψης (εἰκ. 63). Ὁ τονισμὸς τῶν δωρικῶν ἀντιθημάτων μετὰ τὴν χρῆση κυματίου στὴν ἐπίστεψη, θὰ ἐπιδείκνυνε τὴν ἀσύμβατη παρουσία δύο ρυθμῶν ἐπιστυλίων σὲ ἐπάλληλη διάταξη, ἐνὸς δωρικοῦ καὶ ἐνὸς ἰωνικοῦ, στὸ ἐσωτερικὸ μιᾶς στοᾶς σαφῶς ἰωνικοῦ ρυθμοῦ. Γιὰ τὸν πρόσθετο αὐτὸ λόγον, πιστεύω ὅτι ἡ χρῆση τῶν ἀντιθημάτων περιορίστηκε στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς ὀψης καὶ δὲν ἐπεκτάθηκε στοὺς πλευρικοὺς τοίχους τῆς ἰωνικῆς στοᾶς (πίν. 59α). Στὴν Ἐλευσίνα ὁ μορφολογικὸς αὐτὸς προβληματισμὸς τοῦ Μνησικλῆ δὲ φαίνεται νὰ ἔγινε ἀντιληπτός. Ἡ τοποθέτηση κυματίου στὰ ἀντιθήματα τοῦ δωρικοῦ ἐπιστυλίου, ποὺ περιέτρεχαν γιὰ τοὺς προαναφερθέντες δομικοὺς λόγους τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, μᾶλλον ἐπιδιώχθηκε παρὰ ἀποφεύχθηκε. Ἡ αἰτία τῆς χρήσης τοῦ ἐπιστέφοντος κυματίου στὰ ἐν λόγῳ μέλη, θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ στὴ μορφή ποὺ προσέλαβε τὸ ἐδραζόμενον στὰ ἀντιθήματα ὑποδόκιον, ὁ θράνος.

Στὴν Ἀκρόπολιν ὁ θράνος αὐτὸς ἔχει προσλάβει ὡραιότατη καὶ χαρακτηριστικὴ διατομή, μετὰ

δωρικό κυμάτιο στο άνω μέρος της πλίνθου του και μεγάλο λέσβιο κυμάτιο στη βάση του⁵¹¹. Συνεπώς, η μετάβαση από το στερούμενο κάθε μορφής κυματίου ή ταινίας αντίθημα στο θράνο γίνεται όμαλά, με τη μεσολάβηση του λέσβιου κυματίου της βάσης (εικ. 98). Στην Έλευσίνα ο θράνος δεν ακολουθούσε τη μορφή του πρωτοτύπου. Έδω προτιμήθηκε η απλούστερη αλλά συχνότατα απαντώμενη στα δωρικά μνημεία της κλασικής εποχής μορφή θράνου, με δωρικό κυμάτιο στην επίστεψη και απλή κατακόρυφη πλίνθο μέχρι τη βάση του, δίχως την παρεμβολή άλλης γλυπτής διακόσμησης⁵¹² (εικ. 85). Ίσως για το λόγο αυτό, κρίθηκε απαραίτητη η τοποθέτηση κυματίου στο άνω μέρος των αντιθημάτων, προκειμένου αυτό να λειτουργήσει ως μεταβατικό στοιχείο από το κατώτερο μέλος στο άνωτερο, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στον όπτικο διαχωρισμό των μελών.

Τα κυματοφόρα αυτά αντιθήματα χωρίζονται σε δύο κατηγορίες, ανάλογα με τη διατομή του κυματίου που χρησιμοποιήθηκε. Στην πρώτη κατηγορία ανήκουν τα αντιθήματα που φέρουν κυμάτιο αποτελούμενο από λεπτή ταινία στο άνω μέρος του και σχηματοποιημένο, ακόσμητο, πεπλατυσμένο ιωνικό κυμάτιο στη βάση (εικ. 85, πίν. 84). Στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν τα αντιθήματα που φέρουν παρομοίως λεπτή ταινία στο άνω μέρος του κυματίου και ακόσμητο λέσβιο κυμάτιο στη βάση (εικ. 86 Α, πίν. 85α). Τα αντιθήματα του δεύτερου αυτού τύπου ο Bedford λανθασμένα τα θεώρησε ὀρθοστάτες και τα χρησιμοποίησε στην αναπαράστασή του⁵¹³ (εικ. 125). Ασφαλώς δεν είχε λάβει υπόψη του τα ίχνη των τόρμων για τους συνδέσμους και τον τόρμο του λύκου, για την ανύψωση και τοποθέτηση του μέλους στη θέση του, που δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι το μέλος είναι αντίθημα επιστυλίου με το κυμάτιο στο άνω μέρος του και όχι στο κάτω, σε επαφή με το δάπεδο⁵¹⁴ (βλ. π. σ. 151).

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι οι δύο τύποι αντιθημάτων χρησιμοποιήθηκαν ξεχωριστά, ένας σε κάθε στοά των Προπυλαίων. Προς το παρόν, είναι δύσκολο να αποφανθούμε με βεβαιότητα για το ποιός τύπος ήταν τοποθετημένος στην εξωτερική ιωνική στοά και ποιός στην έσωτερική δωρική στοά. Για λόγους καθαρά μορφολογικούς και με κάθε επιφύλαξη, αποδίδουμε τα αντιθήματα με το ιωνικό κυμάτιο στη δωρική στοά, ενώ τα αντιθήματα με το λέσβιο κυμάτιο στην ιωνική (εικ. 126, 128). Ο Bedford έχει επισημάνει την ύπαρξη των κυματοφόρων αυτών αντιθημάτων και στην αναπαράστασή του τοποθετεί αυτό με το ιωνικό κυμάτιο στην ιωνική στοά (εικ. 125). Στη δωρική στοά παραδόξως δείχνει το αντίθημα με απλή ταινία, ὅμοια με αυτή των δωρικών επιστυλίων, χωρίς ὅμως κανόνες και σταγόνες⁵¹⁵ (εικ. 127). Προφανώς πρόκειται

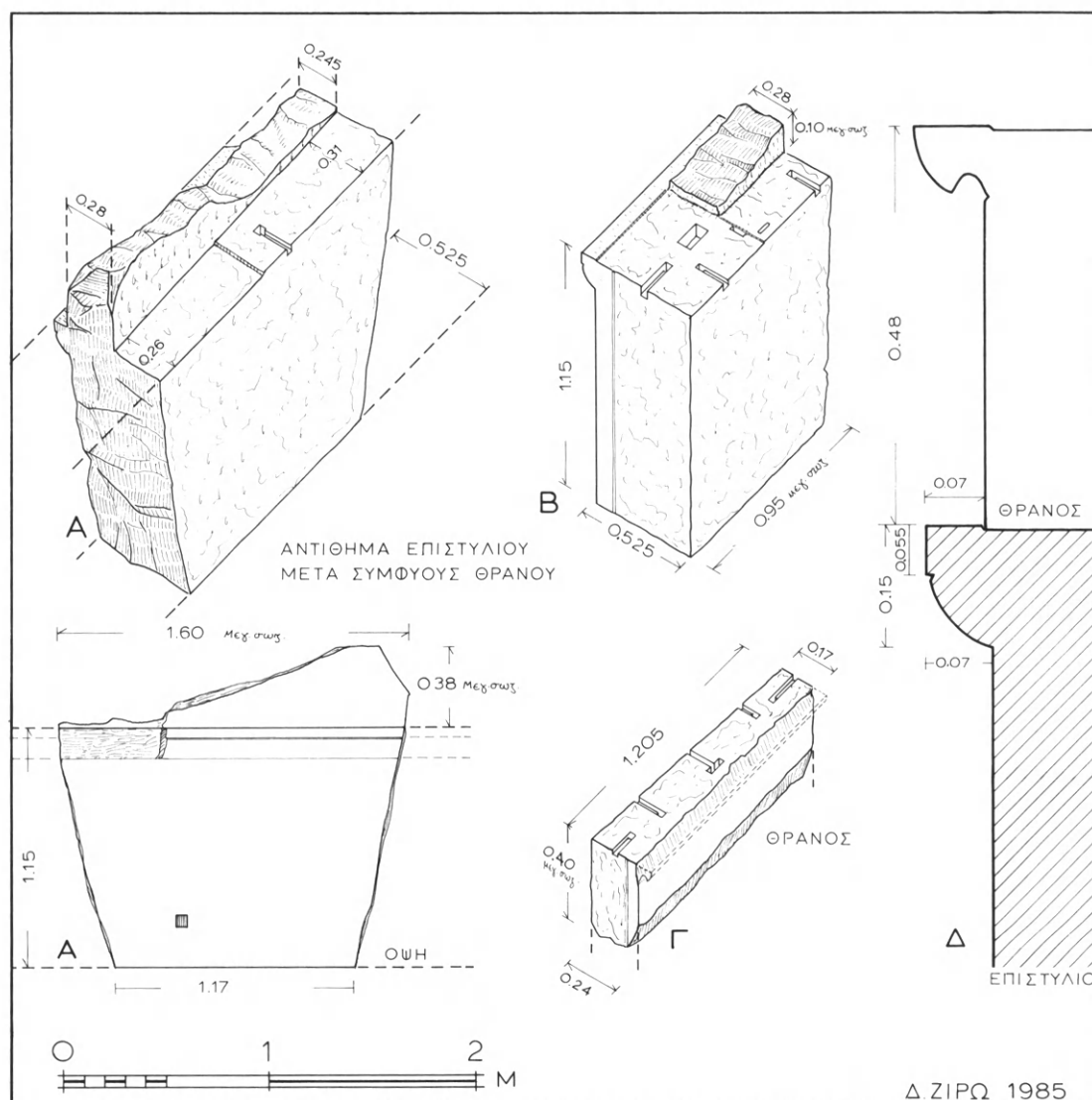
511. Στην Ακρόπολη θράνοι αυτής της διατομής χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στην περίπτωση του ικτίνειου Παρθενώνα και αποτέλεσαν παράδειγμα για το Μνησικλή, ο οποίος τους χρησιμοποίησε στα Προπύλαια, αντιγράφοντάς τους (βλ. π. σ. 213).

512. Ήφαιστειον (449 π.Χ.), Παρθενών (έσωτερικό του σηκού) (447-432 π.Χ.), ναός Ποσειδώνος στο Σούνιο (444-440 π.Χ.), ναός Νεμέσεως Ραμνούντος (446-432 π.Χ.) κ.ά.

513. DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. II πίν. 5 εικ. IV.

514. Στα Προπύλαια των Αθηνών οι ὀρθοστάτες δεν είναι κυματοφόροι, αλλά καταλήγουν εὐθύγραμμα στη βάση τους, ὅπως συνηθίζεται στο δωρικό ρυθμό. Βέβαια, λόγω της ἐπιρροῆς που ἄσκησε ὁ ιωνικός ρυθμός στα δωρικά κτίρια, δὲ λείπουν παραδείγματα δωρικών ναῶν στοὺς ὁποίους ὁ τοιχοβάτης εἶναι κυματοφόρος, ὅπως στὸν Προπαρθενῶνα (B. HILL, *The Older Parthenon*, *AJA* 16, 1912, 552 εικ. 18), στὸ Ήφαιστειο τῆς Ἀρχαίας Ἀγορᾶς (KOCH, ὁ.π. 55 πίν. 44, 45, 46) ἢ στὸ Ἡραῖο τοῦ Ἀργεῶς (τέλη 5ου αἰ. π.Χ.) (P. AMANDRY, *Hesperia* 21, 1952, 256 σημ. 71). Ἐπίσης ἀπαντᾶται ὡς μεμονωμένο μορφολογικὸ στοιχείο στὴ βάση τῆς παραστάδας τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος τοῖχοι καὶ ὁροφή, *AE* 1917, 215 εικ. 2 σημ. 1 καὶ εικ. 15). Γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ κυματοφόρου τοιχοβάτη καὶ τὰ σχετικὰ παραδείγματα, βλ. MARTIN, *Manuel* 361-365.

515. DILETTANTI, ὁ.π. κεφ. II πίν. 6 εικ. 1. Καθὼς φαίνεται, ὁ Bedford χρησιμοποίησε στὴν ἀναπαράστασή του στοιχεῖα ποὺ δὲ βρῆκε ἀνάμεσα στὰ εἰρήπια τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ προῆλθαν πιθανῶς ἀπὸ συγκρίσεις μὲ ἄλλα μνημεία. Γιὰ παράδειγμα, ἀναφέρουμε ὅτι τὰ ἀντιθήματα τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιστυλίων τοῦ πρόναου καὶ τοῦ ὀπισθόναου τοῦ Παρθενῶνα φέρουν στὸ ἄνω τμήμα τους ἀπλὴ ταινία, χωρὶς κανόνες καὶ σταγόνες (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενὼν* Γ, 444 εικ. 280, βλ. ἐπίσης σημ. 510). Ἐπίσης μὲ ἀπλὴ ταινία κοσμοῦνται τὰ ἀντιθήματα τῆς περιστάσης στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ ναοῦ τοῦ Ήφαιστου στὴν Ἀθήνα καὶ τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο (KOCH, ὁ.π. πίν. 43-46-52 καὶ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Τὸ ἀέτωμα τοῦ ἐν Σουνίῳ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος, *ΑΔ* 1915, 19 εικ. 13).

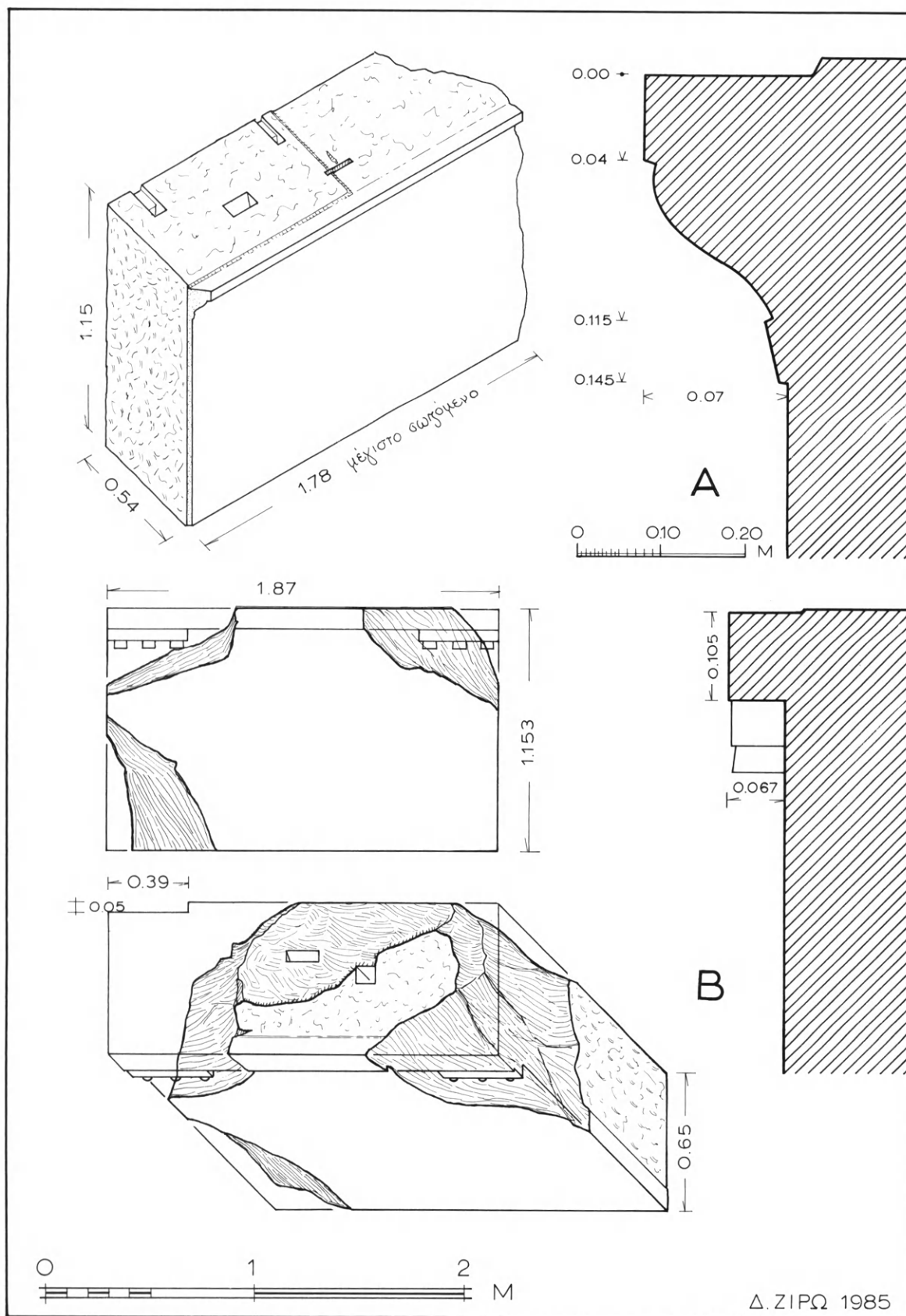

Εικ. 85. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀντιθήματα ἐπιστυλίου καὶ οἰκοδομικὴ σύνθεση τοῦ θράνου στὴ δωρικὴ στοά.

περὶ λάθους, ἐφόσον παρόμοιο μέλος δὲν ὑπάρχει στὴν Ἐλευσίνα, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἶναι δυνατό νὰ θεωρήσουμε τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο ἀνευρεθέντα θραύσματα δωρικῶν ἐπιστυλίων, τὸ ὁποῖο διασώζει τὴν ταινία σὲ μῆκ. 0.60 μ., ὡς ἀντίθημα, ὅπως φαίνεται ὅτι ἔπραξε ὁ Bedford (εἰκ. 86 Β, πίν. 83α).

Τὸ πάχος τῶν ἀντιθημάτων δὲν εἶναι σταθερὸ καὶ κυμαίνεται μεταξὺ 0.535 μ. ἕως 0.68 μ.⁵¹⁶. Μικρότερου πάχους ἐπιστύλια ἢ ἀντιθήματα δὲν ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἐλευσίνα, συνεπῶς μπορούμε νὰ θεωρήσουμε ὅτι τὰ ἐπιστύλια ἀποτελοῦνταν ἀπὸ διπλοὺς λίθους σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ

516. Προφανῶς, τὰ ἀντιθήματα αὐτὰ ἀνήκουν στὰ ἐπίτοιχα ἐπιστύλια, ὅπου ὁ ἀρμός δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ συμπίπτει μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ τοίχου.

Δ. ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 86. Μεγάλα Προπύλαια: Α. Ἀντίθημα ἐπιστυλίου καὶ διατομή τοῦ κυματίου τῆς ἐπίστεψης. Β. Ἐπίτοιχο δωρικό ἐπιστύλιο καὶ διατομή τῆς ταινίας.

θριγκοῦ καὶ ὄχι τριπλούς, ὅπως συμβαίνει στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια⁵¹⁷. Θὰ σημειώσουμε ἐπίσης τὴν ἀνεύρεση ἀντιθήματος ἐπιστυλίου μὲ συμφυῆ λεπτὸ θράνο, τὸ ὁποῖο ἐνῶ μᾶς δημιουργεῖ ἀπορίες σχετικὰ μὲ τὴν αἰτία τῆς ιδιόρρυθμης κατασκευῆς του (ἐνίσχυση τῆς ἀντοχῆς του;), δίνει μὲ βεβαιότητα τὴν ἀκριβῆ θέση τοῦ θράνου στὰ ἀντιθήματα (εἰκ. 85). Τὸ μέτωπο δηλαδὴ τοῦ θράνου βρίσκεται στὸ ἴδιο κατακόρυφο ἐπίπεδο μὲ αὐτὸ τῶν ἐπιστυλίων καὶ ὄχι σὲ ἐξοχή, ὅπως συμβαίνει συνήθως μὲ παρόμοιαις διατομῆς θράνους σὲ ἀρχαῖα κτίρια, στὸ Ἑφαιστεῖο, στὸν Παρθενῶνα, στὸν Ἐπικούρειο Ἀπόλλωνα, κ.ά.

Ἐπάνω στὰ ἐπιστύλια εἶχε λαξευτεῖ ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή, ἀπὸ τὴν ὁποία διασώθηκαν μόνο ἑξὶ γράμματα σὲ τρία θραύσματα (πίν. 85β, 86). Ἀπὸ τὰ θραύσματα προκύπτει ὅτι ἡ ἐπιγραφή ἦταν σὲ δύο γραμμές, ἀπὸ τίς ὁποῖες στὴν κατώτερη διαβάζουμε τὸ ὄνομα τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου: *M. Α[ὐρήλιος Ἀντ]Ω[νεῖ] ΝΟC*⁵¹⁸ (εἰκ. 87).

Ἡ ζωφόρος

Πάνω στὰ ἐπιστύλια ἐδράζονταν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ συνέθεταν τὴ δωρικὴ ζωφόρο, οἱ τρίγλυφοι καὶ οἱ μετόπες (εἰκ. 88). Ἀντίθετα μὲ ὅ,τι συνέβη στὰ ἐπιστύλια, ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς τριγλύφων καὶ μετοπῶν ἔχουν σωθεῖ σὲ καλὴ σχετικὰ κατάσταση. Ἀρκετὰ ἀκόμα μέλη σώθηκαν σὲ μεγάλα θραύσματα, γεγονός ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβοῦμε σὲ χρήσιμες παρατηρήσεις σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μορφολογία τους, τὴν ποιότητα ἐπεξεργασίας τους, ἀλλὰ καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο εἶχαν τοποθετηθεῖ καὶ συνδεθεῖ στὴ θέση τους.

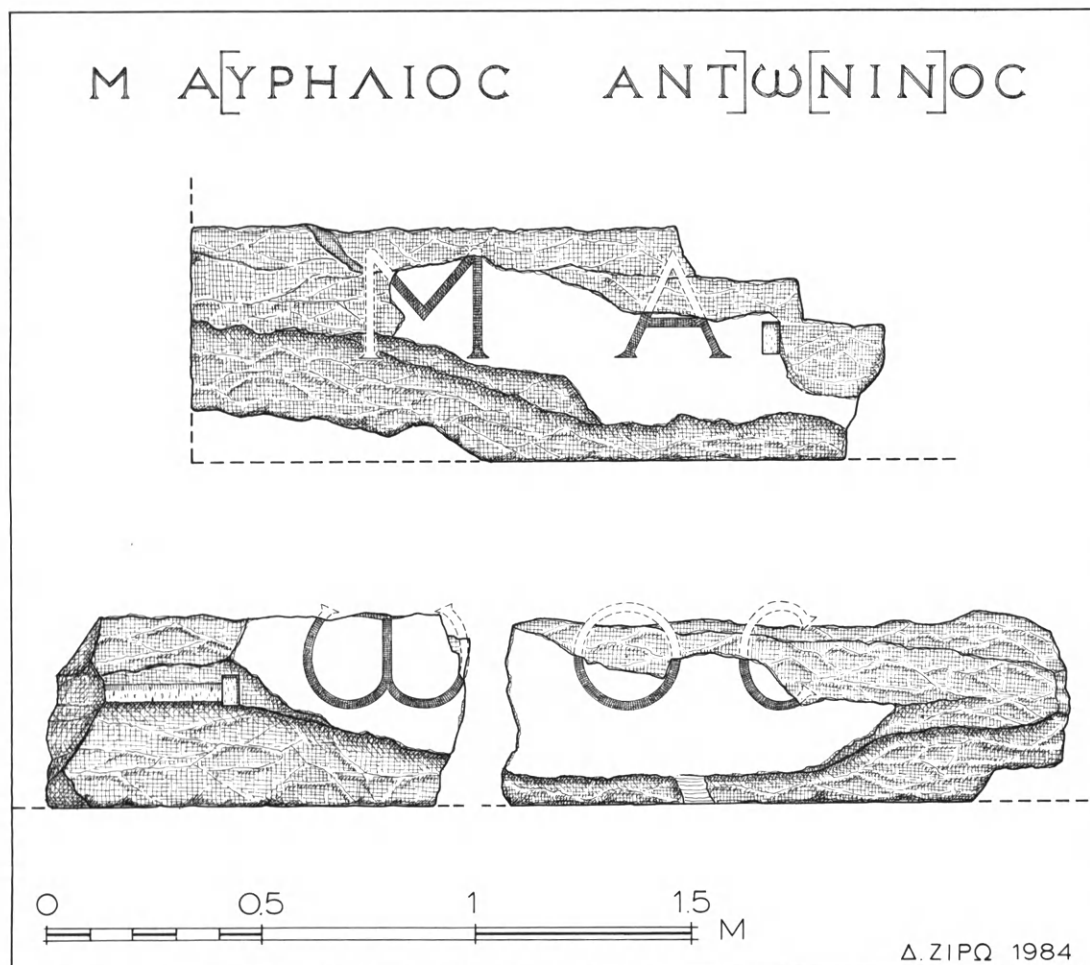
Οἱ τρίγλυφοι

Τὸ πλάτος τῶν τριγλύφων εἶναι κατὰ κανόνα σταθερό, 0.748-0.749 μ., ἐνῶ τὸ ὕψος τους παρουσιάζει μικροδιαφορές, ἐφόσον σὲ μιὰ γωνιακὴ τρίγλυφο μετρήθηκε ὕψ. 1.195 μ., ἐνῶ στίς περισσότερες ἀγελαῖες εἶναι 1.184-1.185 μ.⁵¹⁹ (εἰκ. 89). Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ποιότητα ἐπεξεργασίας τους, θὰ πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι εἶναι ἰδιαίτερα χαμηλὴ, ἐνῶ ὑπάρχουν προβλήματα ἀκόμα καὶ στὴν τυποποίηση τῶν μελῶν. Μετρικὲς διαφορὲς μεταξὺ τῶν τριγλύφων παρατηροῦνται στὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τους, ἐνῶ πολλὲς φορὲς συναντᾶμε μορφολογικὲς καὶ ἄλλες διαφορὲς, ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν τμημάτων τῆς ἴδιας τῆς τριγλύφου. Ἔτσι, ἐνῶ τὸ συνολικὸ πλάτος τῆς τριγλύφου παραμένει σταθερό, τὰ πλάτη τῶν μηρῶν καὶ τῶν γλυφῶν παρουσιάζουν μικροδιαφορὲς μεταξὺ τῶν ὁμοειδῶν μελῶν καὶ δὲ λείπουν περιπτώσεις ποὺ διαφέρει μορφολογικὰ ἢ ἄνω ἀπόληξη τῶν γλυφῶν στὴν ἴδια τὴν τρίγλυφο. Στὸ παρατιθέμενο παράδειγμα, παρατηροῦμε ὅτι ἡ ὀροφή τῆς γλυφῆς στὴ μίᾳ περίπτωσιν προσλαμβάνει τὸ ἐπίπεδο σχῆμα μὲ καμπύλα τὰ ἄκρα, ποὺ ἀπαντᾶται

517. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια (ὅπως καὶ στὸν Παρθενῶνα) τὸ ἐπιστύλιο τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῶν ὧσεων ἀποτελεῖται ἀπὸ τρεῖς παρὰ μῆκος τοποθετημένους λίθους, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ μεγάλο μεσαῖο μεταξόνιο πλ. 5.44 μ., τὸ ὁποῖο κατασκευάστηκε γιὰ στατικούς λόγους μὲ δύο λίθους. Τριπλοὶ εἶναι φυσικὰ καὶ οἱ λίθοι τῶν ἐπιστυλίων ποὺ ἐδράζονται στοὺς μακροὺς τοίχους τοῦ κτιρίου. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ὀφείλεται κυρίως σὲ λόγους οἰκονομίας, ἐφόσον γιὰ τὰ ἐπιστύλια χρησιμοποιοῦνται μικρότεροι λίθοι, ποὺ ἐξορύσσονται, μεταφέρονται καὶ τοποθετοῦνται στὴ θέση τους μὲ λιγότερη δαπάνη, ἐνῶ ὡς ἀντιθήματα μποροῦν νὰ χρησιμοποιηθοῦν ἀκόμα καὶ μάρμαρα σὲ δεύτερη χρῆση.

518. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ, ἐλάχιστα σωζόμενη σὲ τρία θραύσματα ἐπιστυλίου, βρέθηκε ἀπὸ τὸν F. Lenormant, ὁ ὁποῖος τὴν ἀπέδωσε στὴν ἐσωτερικὴ ὄψη τοῦ κτιρίου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Μέχρι σήμερον παρέμενε ἀδημοσίευτη, ἂν ἐξαιρέσουμε ἓνα πρόχειρο σκαρίφημα τῶν σωζόμενων γραμμάτων τῆς καὶ μόνο αὐτῶν, ποὺ συνέταξε ὁ ἴδιος. Ὁ Dinsmoor ἀργότερα ἀνέγνωσε στὴν ἐπιγραφή τὸ ὄνομα τοῦ Μ. Αὐρηλίου (βλ. σχετ. LENORMANT, *Recherches à Eleusis* 46· DINSMOOR, *Gables* 155 σημ. 1).

519. Ἡ παρατηρούμενη διαφορὰ στὰ ὕψη τῶν τριγλύφων δημιουργεῖ ἀπορίες, ἀλλὰ μᾶλλον θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ὀφείλεται σὲ κακοτεχνία καὶ ὄχι σὲ ἄλλο λόγο. Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι παρόμοιες διαφορὲς διαπιστώνονται καὶ σὲ κλασικὰ κτίρια, ὅπως στὸν Παρθενῶνα, ὅπου τὸ ὕψος τῶν τριγλύφων κυμαινόταν μεταξὺ 1.3425 καὶ 1.351 μ., δίχως αὐτὸ νὰ ὀφείλεται σὲ κάποια ὀπτικὴ διόρθωση (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενῶν* Β' 231).

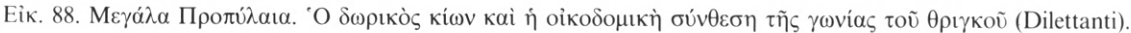
Εικ. 87. Μεγάλα Προπύλαια. Θραύσματα του ἐπιστυλίου με τμήματα της αφιερωματικής ἐπιγραφής.

σὲ κλασικὰ κτίρια, ἐνῶ ἡ ἄλλη διατηρεῖ τὸ ἡμικυκλικὸ σχῆμα ποὺ συναντᾶμε σὲ ὄψιμα κτίρια τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ σὲ ἀρχαῖα παραδείγματα (κτίριο Α Ἀκροπόλεως)⁵²⁰ (πίν. 87).

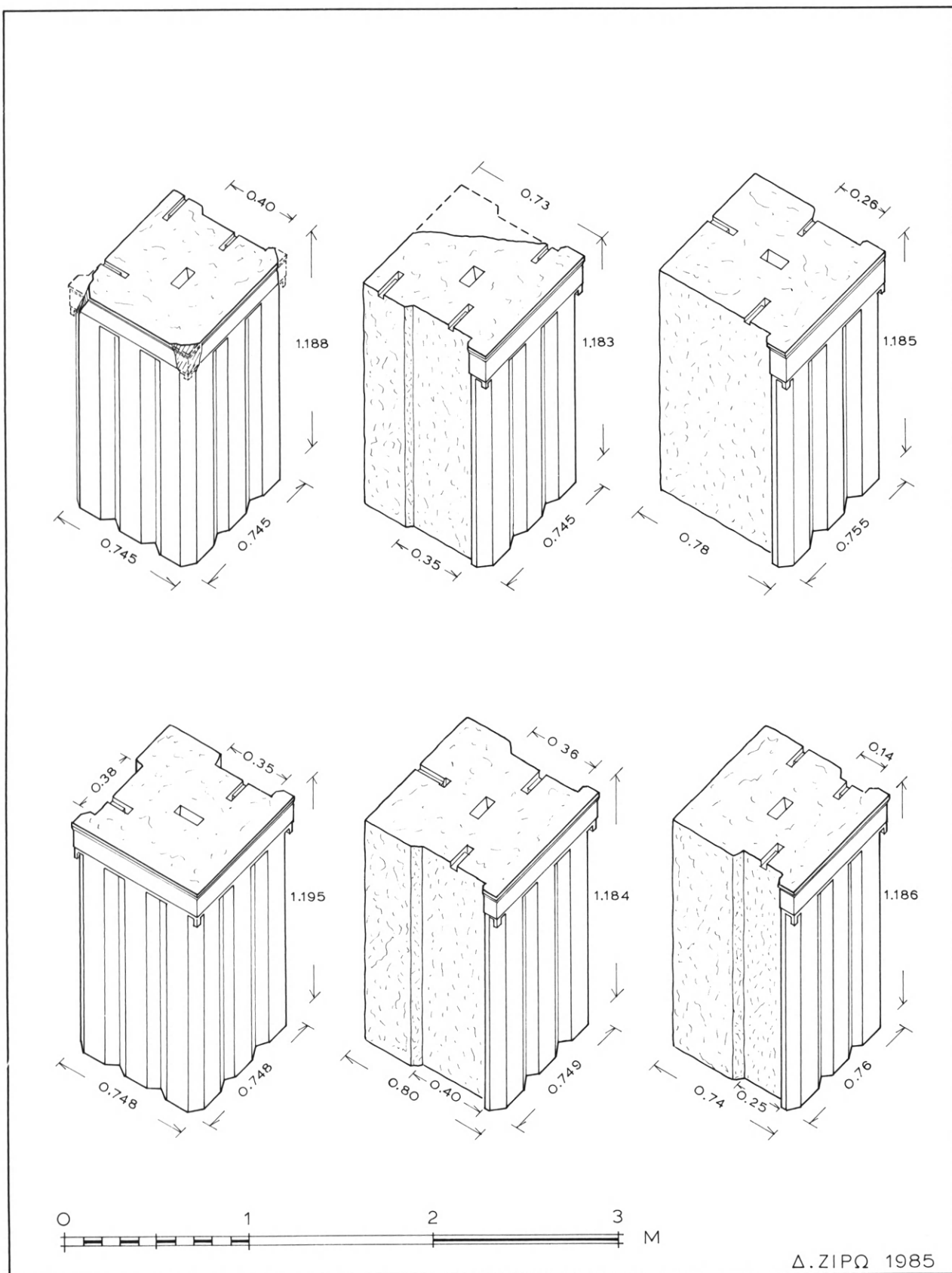
Στὴν κεφαλὴ τῆς τριγλύφου καὶ στὸ ἄνω μέρος τῆς ἐπαναλαμβάνεται τὸ μικρὸ ἰωνικὸ κυμάτιο (ονόλο) ποὺ κοσμεῖ τὶς τριγλύφους τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ⁵²¹, τὸ ὁποῖο ὅμως διαφέρει

520. WIEGAND, *Poros-Architektur* 148 κέ. Τὸ συγκεκριμένο ὅμως καμπύλο σχῆμα ποὺ παίρνει ἡ ὀροφὴ τῆς γλυφῆς ἴσως νὰ ὀφείλεται καὶ σὲ ἀστοχία κατὰ τὴ διαδικασία τῆς λάξευσης. Μπορεῖ ὁ τεχνίτης, θέλοντας νὰ ἀποδώσει τὴν ὀριζόντια κλασικὴ μορφή στὸ ἄνω ἄκρο της, τὸ μάρμαρο ἔσπασε. Τότε ἡ ζημιὰ διορθώθηκε μετὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ σχήματος σὲ καμπύλο.

521. Ὡς στοιχεῖο μορφολογικὸ, τὸ ονόλο ποὺ κόσμησε τὴν κεφαλὴ τῶν τριγλύφων καὶ τῶν μετοπῶν τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως, ἔχει τὴν καταγωγὴ του στὶς μετόπες καὶ τὶς τριγλύφους τοῦ κλασικοῦ Παρθενώνα, οἱ ὁποῖες φέρουν στὴν ἐπίστεψη τῆς κεφαλῆς ὄχι ἀπλὸ ἰωνικὸ κυμάτιο, ἀλλὰ μονὴ σειρὰ ἀνάγλυφου ἀστραγάλου. Ἡ χρησιμοποίησις τοῦ στοιχείου αὐτοῦ παραλλαγμένου ἀπὸ τὸ Μνησικλῆ, δείχνει γιὰ μιὰ ἀκόμα φορὰ τὴν ἐπιρροὴ ποὺ ἄσκησε τὸ ἱκτινεῖο ἔργο στὸν ἀρχιτέκτονα τῶν Προπυλαίων. Ὅπως θὰ δοῦμε, ἀνάλογη ἀπλούστευση ἀπὸ ἀστραγάλους σὲ ἀπλὰ βεργία ἡμικυκλικῆς διατομῆς ἔχουμε καὶ στὰ φατνώματα τῶν Προπυλαίων. Εἶναι φανερό ὅτι ὑπάρχει ἡ πρόθεση ἀπλούστευσης σὲ ἓνα κτίριο ποὺ δὲν ἦταν ναός.

Εἰκ. 88. Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ δωρικός κίων καὶ ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεσις τῆς γωνίας τοῦ θριγκοῦ (Dilettanti).

Δ.ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 89. Μεγάλα Προπύλαια. Τρίγλυφοι.

μορφολογικά από αυτό του κλασικού κτιρίου, εφόσον εδώ έχει προσλάβει χονδροειδή γωνιώδη διατομή (είκ. 90). Θα πρέπει να σημειωθεί ότι το στοιχείο αυτό, σημαντικό για την εκτίμηση του βαθμού προσέγγισης του ρωμαϊκού αντιγράφου στο πρωτότυπο, διέφυγε της προσοχής του Bedford και έτσι στα σχέδια λεπτομερειών της τριγλύφου που συνέταξε, παρουσιάζει την κεφαλή ακόσμητη⁵²² (είκ. 88, 125, 127).

ΤΡΙΓΛΥΦΟΣ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΥΨΟΣ	1.164	1.184 - 1.195
ΠΛΑΤΟΣ	0.709 - 0.711	0.748 - 0.749
ΥΨΟΣ ΚΕΦΑΛΗΣ	0.144	0.132 - 0.150
ΠΛΑΤΟΣ ΜΗΡΟΥ	0.908	0.125 - 0.140
ΠΛΑΤΟΣ ΓΛΥΦΗΣ	0.139	0.110 - 0.120
ΠΛΑΤΟΣ ΗΜΙΓΛΥΦΗΣ	0.069	0.052

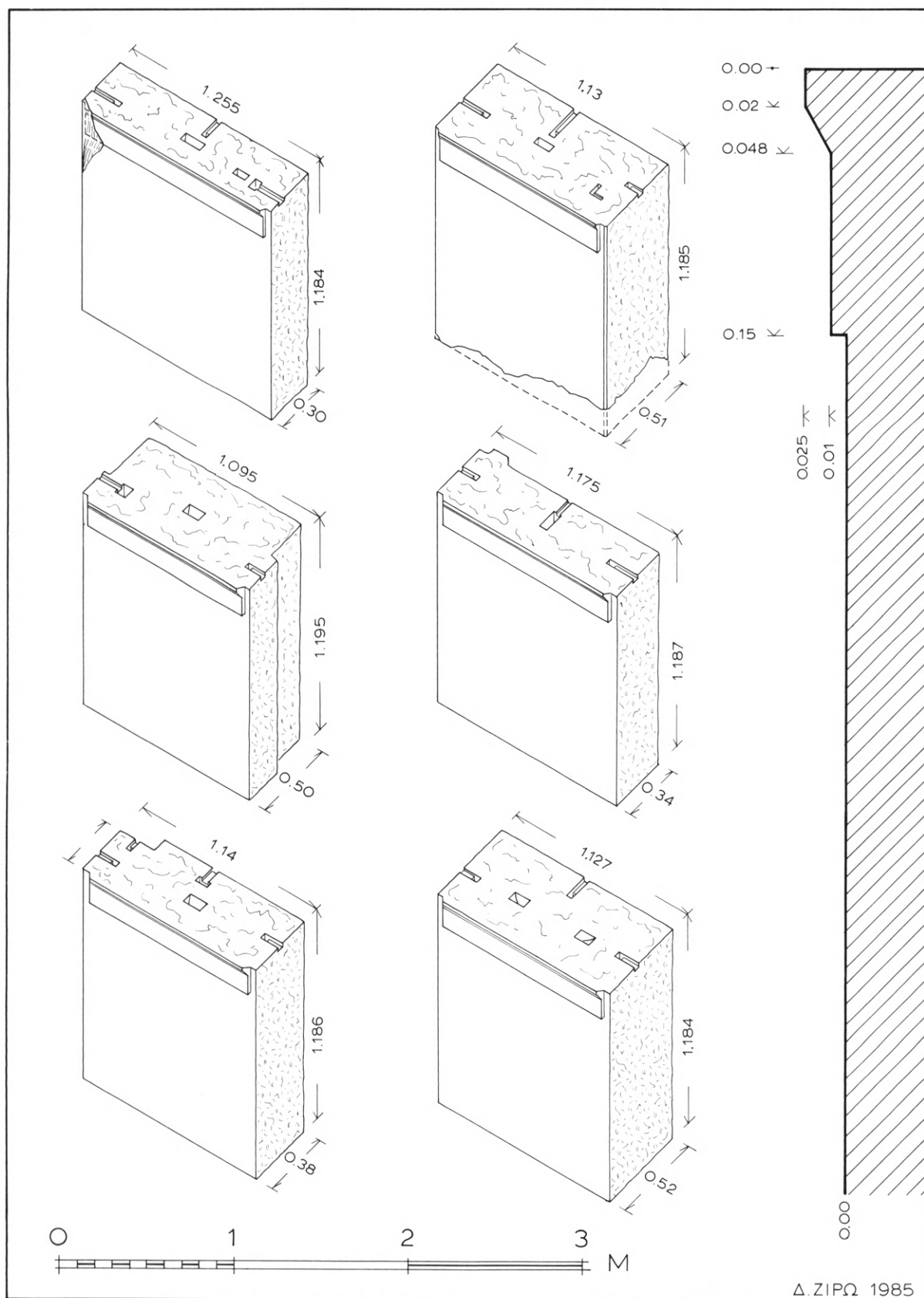
Οί μετόπες

Έναλλασσόμενες με τις τριγλύφους, οί μετόπες συνθέτουν τη δωρική ζωφόρο (πίν. 87). Άρκετες μετόπες έχουν σωθεί άκέραιες⁵²³, ενώ μεγάλα θραύσματα κείτονται ανάμεσα στα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του κτιρίου (είκ. 90).

Οί μετόπες, ακολουθώντας το παράδειγμα του κλασικού κτιρίου, δεν έφεραν γλυπτό διάκοσμο. Η κεφαλή τους είναι ισοϋψής με την κεφαλή των τριγλύφων, τυπικό γνώρισμα της αρχιτεκτονικής των ρωμαϊκών χρόνων, συνεπώς εδώ έχουμε μία διαφοροποίηση από τα κλασικά πρότυπα, όπου ή κεφαλή των μετοπών είναι αίσθητά μικρότερου ύψους από αυτή των τριγλύφων (Παρθενών, Προπύλαια κλπ.). Στην έπίστεψη της κεφαλής διακρίνουμε κυμάτιο ίδιας μορφής και μεγέθους με αυτό που κοσμούσε την κεφαλή των τριγλύφων και με το όποιο άποτελοῦσε συνέχεια. Το συνολικό ύψος των μετοπών είναι το ίδιο με των τριγλύφων, ενώ το πλάτος τους παρουσιάζει σημαντικές διακυμάνσεις.

522. DILETTANTI, ό.π. κεφ. II πίν. 7 είκ. VII. 'Ο ίδιος, πάντως, έχει έπισημάνει τις διαφορές στην άνω άπόληξη των γλυφών και τις παρουσιάζει στον ίδιο πίνακα, δίχως όμως να διευκρινίζεται ότι οί διαφορές αυτές δυνατόν να συναντώνται και μεταξύ των γλυφών ενός μέλους (είκ. IV και VI).

523. Οί σωζόμενες μετόπες είναι έξι τόν αριθμό και μαζί με τις σωζόμενες άκέραιες τριγλύφους (δέκα μέλη) έχουν τοποθετηθεί από τόν Α. Όρλάνδο δυτικά της κρηπίδας των Μεγάλων Προπυλαίων, σε μία προσπάθεια ανασύνθεσης της ζωφόρου. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ή τοποθέτηση των μετοπών στην ανασύνθεση αυτή είναι τυχαία. Για τη συγκέντρωση του ύλικού αυτού δεν έχει δημοσιευτεί τίποτα το συγκεκριμένο, πλην μιās συντομότητας αναφοράς του ΟΡΛΑΝΔΟΥ στα Έλευσινιακά 27. Έκεί πληροφορούμαστε ότι το 1919 και 1920, με δαπάνη της 'Αρχαιολογικής Έταιρείας, υπό τη διεύθυνση του Κ. Κουρουνιώτη, τακτοποίησε τα συσσωρευμένα στην πρό των Μεγάλων Προπυλαίων πλατεία διάφορα άρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 90. Μεγάλα Προπύλαια. Μετόπες.

ΜΕΤΟΠΗ	ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ	
	ΑΘΗΝΩΝ	ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΥΨΟΣ	1.164	1.184
ΠΛΑΤΟΣ	1.106*	α. 1.170**
		β. 1.140
		γ. 1.190
		δ. 1.120
		ε. 1.125
		στ. 1.255

* Καθαρό πλάτος ** Μικτό πλάτος

Οί παρατηρούμενες μεγάλες διαφορές στα πλάτη των μετοπών δημιουργούν βέβαια έρωτήματα, ως προς τον τρόπο που ήταν τοποθετημένες στη ζωφόρο. Για την κατανόηση του προβλήματος αυτού και έπειδή τα Μεγάλα Προπύλαια αποτελούν αντίγραφο των Προπυλαίων των Άθηνων, κρίναμε σκόπιμο να έρευνήσουμε τον τρόπο με τον όποιο το ζήτημα αυτό επιλύθηκε από το Μνησικλή.

Στα άθηναϊκά Προπύλαια ό τρόπος επίλυσης του προβλήματος της γωνιακής τριγλύφου δέν έχει βρεϊ σύμφωνους τούς μελετητές του κτιρίου. Έτσι, επικρατούν διάφορες απόψεις όχι μόνο ως προς το πλάτος που έλαβε ή άκραιο μετόπη, αλλά και ως προς το πλάτος που είχε ή τρίγλυφος. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να υπολογίζεται το συνολικό πλάτος της ζωφόρου των όψεων διαφορετικά.

Ό Bohn⁵²⁴ δίνει πλ. τριγλύφου 0.709 μ. και σταθερό πλ. μετόπης 1.106 μ., σέ όλο το μήκος της ζωφόρου. Από την άθροιση των μελών της ζωφόρου προκύπτει ως συνολικό μήκος της 20.674 μ.

πλάτος τριγλύφων	$0.709 \times 12 = 8.508 \mu.$
πλάτος μετοπών	$1.106 \times 11 = \underline{12.166 \mu.}$
συνολικό μήκος ζωφόρου	20.674 μ.

Ό W.B. Dinsmoor⁵²⁵ υπολογίζει το πλάτος της ζωφόρου 20.744 μ. Έχει όμως έλαφρά υπερεκτιμήσει την κλίση προς το μέσο της όψης των γωνιακών κιόνων της άνατολικής κιονοστοιχίας, με αποτέλεσμα να υπολογίσει ότι το πλάτος του άκραιο μεταξονίου, στο ύψος των άβάκων των κιονοκράνων, είναι 3.302 μ. Επίσης, έκτίμησε το πλάτος των τριγλύφων σέ 0.723 μ., ενώ όρθό είναι το μέτρο που παραδίδει ό Bohn, δηλαδή 0.71 μ., με διακυμάνσεις της τάξης των χιλιοστών (0.709-0.711 μ.), όπως μπορέσαμε να διαπιστώσουμε σέ διασωθέντα τμήματα της συμφυούς ζωφόρου του κεντρικού τμήματος των όψεων⁵²⁶. Η έλαφρά μείωση του άκραιο μεταξο-

524. *Propyläen* πίν. XI.

525. *Gables* 143 πίν. IV-V.

526. Στις πλευρές ίσως να υπήρχε έλαφρά διαφοροποίηση, έφόσον το πλάτος της κατά χώραν σωζόμενης τριγλύφου στο άνατολικό άκρο του βορειοδυτικού τμήματος της ζωφόρου, έξωτερικά της ίωνικής στοάς την όποία μετρήσαμε τμηματικά, βρήκαμε ότι είναι 0.706 μ.

νίου και ή παράλληλη αύξηση του πλάτους των τριγλύνων, σύμφωνα με τον Dinsmoor, δίνει και έδω ένα σχεδόν σταθερό πλάτος για τις μετόπες, το όποιο υπολογίζεται ότι είναι 1.1087 μ. στα άκραία μεταξόνια και 1.09-1.0905 μ. στα υπόλοιπα.

Ο Μπαλάνος με τη σειρά του, στην αναστήλωση της ζωφόρου της ανατολικής όψης του κεντρικού κτιρίου⁵²⁷, χρησιμοποίησε τριγλύνους σταθερού πλάτους 0.71 μ., ενώ αύξησε το πλάτος της γωνιακής μετόπης σε 1.136 μ. Για το υπόλοιπο μήκος που αναστήλωσε, χρησιμοποίησε μετόπες σχεδόν σταθερού πλάτους, που κυμαίνεται από 1.109-1.11 μ. Σύμφωνα με την αναστήλωση Μπαλάνου, αν επιχειρήσουμε να συμπληρώσουμε το υπόλοιπο τμήμα της ζωφόρου που απομένει, προκύπτουν τα ακόλουθα:

πλάτος τριγλύφου	0.71 × 12 =	8.52 μ.
πλάτος ακραίας μετόπης	1.136 × 2 =	2.272 μ.
μέσο πλάτος άγελαιών μετοπών	1.1085 × 9 =	<u>9.985 μ.</u>
συνολικό μήκος ζωφόρου		20.777 μ.

ήτοι 0.033 μ. μεγαλύτερο από το μήκος που υπολόγισε ο Dinsmoor. Πράγματι, ύστερα από νέες μετρήσεις που έκτελέσαμε στην αναστηλωμένη ζωφόρο, διαπιστώσαμε ότι ή κλίση του άριστα διασωθέντος κίονα της βόρειας γωνίας της ανατολικής όψης του κτιρίου⁵²⁸, είναι λίγο μικρότερη από αυτήν που δέχεται ο Dinsmoor. Τα δύο άκραία μεταξόνια της ανατολικής πλευράς, μετρούμενα στο μέσο του πλάτους του άβακα των κιονοκράνων (από το βόρειο άκρο, προς το μέσο της όψης), δεν είναι 3.302 μ. και 3.627 μ. που δέχεται ο Dinsmoor, αλλά 3.336 μ. και 3.617 μ. αντίστοιχα⁵²⁹. Αν τώρα μεταφέρουμε το μήκος των μετρηθέντων μεταξονίων στη νότια πλευρά της όψης και στη συνέχεια προσθέσουμε το μεσαίο μεταξόνιο, που δεν μπορέσαμε να μετρήσουμε, αλλά όλοι συμφωνούν ότι είναι 5.44 μ., καθώς και το πλάτος των δύο ακραίων τριγλύνων, τότε το συνολικό μήκος της ζωφόρου είναι:

πλάτος μεταξονίων βόρειας πλευράς ανατολικής όψης	3.336 μ.
	3.617 μ.
πλάτος μεσαίου μεταξονίου	5.44 μ.
πλάτος μεταξονίων νότιας πλευράς ανατολικής όψης	3.617 μ.
	3.336 μ.
πλάτος ακραίων τριγλύνων 2 × 0.71	<u>1.42 μ.</u>
συνολικό μήκος ζωφόρου	20.766 μ.

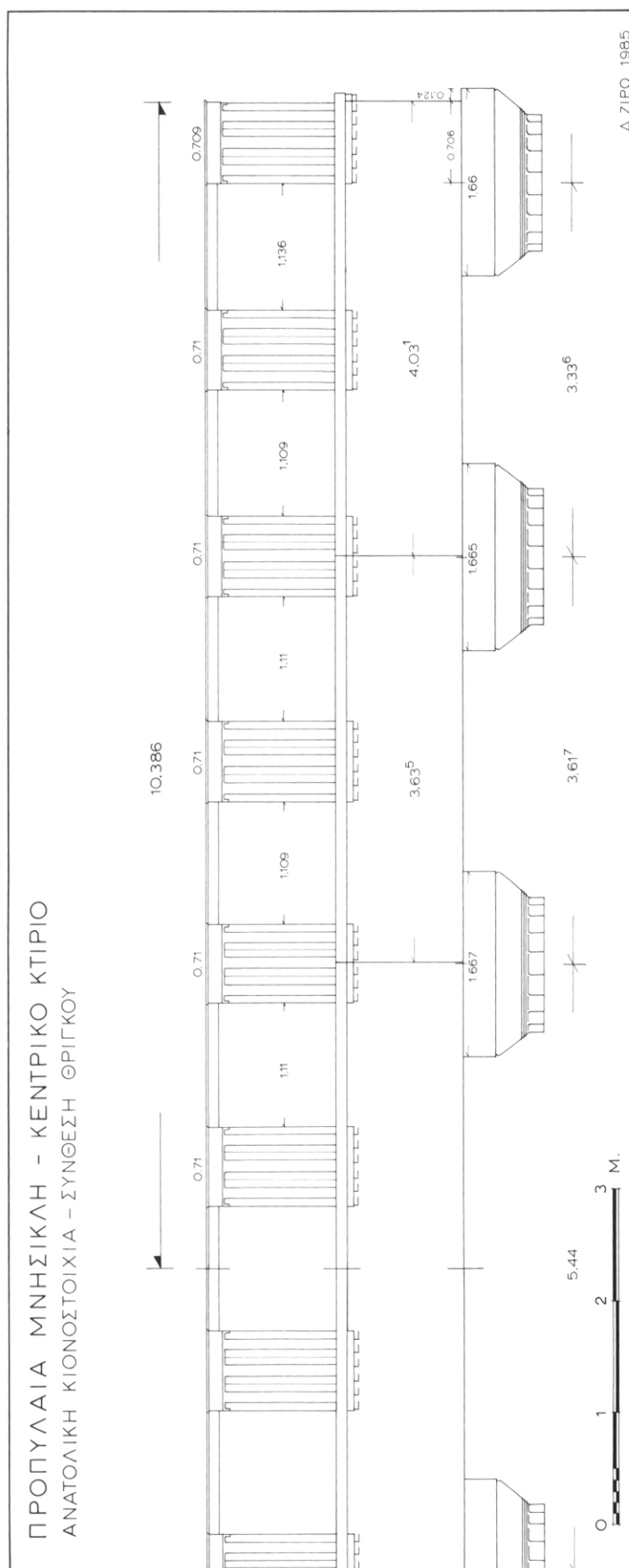
Το μήκος αυτό συμφωνεί με διαφορά μόλις 1 εκατοστού περίπου, με το μήκος που υπολογίσαμε θεωρητικά ότι θα είχε ή ζωφόρος της αναστήλωσης Μπαλάνου, αν είχε αποκατασταθεί σε όλη την όψη του κτιρίου. Βάσει των παραπάνω υπολογισμών, φαίνεται ότι πρόθεση του Μνησικλή

527. Η αναστήλωση του Μπαλάνου στα κτίρια της Ακροπόλεως διήρκεσε οκτώ χρόνια, από το 1909 έως το 1917. Η δημοσίευση των αναστηλωτικών αυτών εργασιών έγινε πολλά χρόνια αργότερα και δυστυχώς ήταν συνοπτικότερη και έλλιπής (N. BALANOS, *Les monuments de l'Acropole, Relèvement et conservation* (Paris 1938). Επίσης του ίδιου, *Η αναστήλωση των μνημείων της Ακροπόλεως* (Αθήναι 1940).

528. Ο κίονας αυτός σώθηκε ανέπαφος από ζημιές ή μετακινήσεις σφονδύλων, έπειδή ένσωματώθηκε σε μεσαιωνικά προσκτίσματα. Τα προσκτίσματα αυτά κατεδάφισε το 1836-37 ο Πιτάκης και αποκάλυψε τον κίονα (Π. ΚΑΒΒΑΔΙΑΣ-Γ. ΚΑΒΕΡΑΟΥ, *Η ανασκαφή της Ακροπόλεως από το 1885 μέχρι το 1890* (Αθήναι 1907) 9). Κατά την αναστήλωση της βορειοανατολικής γωνίας του θριγκού το 1909, ο Μπαλάνος έστρεψε το κιονόκρανο, προκειμένου να εμφανίσει στην ανατολική όψη του κτιρίου μία άθικτη πλευρά του άβακα. Αυτό όμως δεν έπηρέασε τη γενική κλίση του κίονα, συνεπώς ή μέτρηση που έκάναμε είναι άσφαλής (βλ. σχετ. Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, ό.π. 24).

529. Η διαφορά των δύο ακραίων μεταξονίων δεν αντιστοιχεί άκριβώς προς το ήμισυ του πλάτους μιας τριγλύφου

$$3.617 - 3.336 = 0.281 < \frac{0.71}{2} \text{ ή } 0.355.$$

Είκ. 91. Μνησίκληα Προπύλαια. Οικοδομική σύνθεση τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τῆς ζωφόρου στὴν ἀναστηλωμένη ἀνατολική κιονοστοιχία.

ἦταν νὰ διατηρηθεῖ σταθερὸ τὸ πλάτος τῶν μετοπῶν σὲ ὅλο τὸ μῆκος τῆς ζωφόρου, στὰ πλαίσια φυσικὰ τοῦ δυνατοῦ, ἐφόσον παράλληλα εἶχε ἐπιμελῶς φροντίσει, ὥστε οἱ νοητοὶ κάθετοι ἄξονες τῶν κιόνων νὰ συμπίπτουν μὲ τοὺς ἀρμούς τῶν ἐπιστυλίων, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ μέσο τῶν ὑπερκειμένων τριγλύφων. Οἱ παρεκκλίσεις ποὺ παρατηροῦνται εἶναι ἀμελητέες (λίγα χιλιοστὰ) καὶ δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι ὀφείλονται στὴ νέα ἀναστήλωση τοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τὸν Μπαλᾶνο⁵³⁰. Εἰδικὰ ὅμως στὴν ἀκραία μετόπη ὑπῆρξε ἀνάγκη νὰ αὐξηθεῖ ἐλαφρὰ τὸ πλάτος τῆς κατὰ 3 περίπου ἑκατοστὰ, ὅσο ἀκριβῶς χρειαζόταν προκειμένου ἡ πλευρική κάθετη ἐπιφάνεια τῆς τριγλύφου νὰ ἔρθῃ στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο μὲ τὴν ἐξωτερικὴ κάθετη πλευρὰ τοῦ ἐπιστυλίου⁵³¹ (εἰκ. 91).

Στὴν Ἐλευσίνα τὸ πρόβλημα πρέπει νὰ ἀντιμετωπίστηκε κατὰ ἀνάλογο τρόπο. Βέβαια, ἡ χαλαρότητα τὴν ὁποία διαπιστώνουμε, ὡς πρὸς τὴν τήρηση ἀκριβῶν διαστάσεων σὲ ὁμοειδή μῆλη καὶ ἰδιαίτερα στὰ πλάτη τῶν μετοπῶν ποὺ σώθηκαν, δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προβοῦμε στὴ συναγωγή πιδὸ συγκεκριμένων συμπερασμάτων. Τὸ μόνο ἀσφαλὲς στοιχεῖο ὡς πρὸς τὸ πλάτος τῆς ἀκραίας μετόπης, μᾶς δίνεται ἀπὸ θραῦσμα ὀριζόντιου δωρικοῦ γείσου, ποὺ διασώζει ὅλο τὸ μῆκος τῆς μιᾶς πλευρᾶς τοῦ⁵³². Ἐδῶ σώζονται σὲ καλὴ κατάσταση δύο πρόμοχοι καὶ δύο ὁδοὶ (εἰκ. 97, πίν. 88α). Ἀκολουθώντας τὸν κανόνα ὅτι ἡ πρώτη πρόμοχος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ πλάτος τῆς ὑποκείμενης γωνιακῆς τριγλύφου, τότε τὸ πλάτος τῆς ἐπόμενης προμόχου μαζί μὲ τὶς δύο ὁδοὺς θὰ μᾶς δώσει τὸ πλάτος τῆς πρώτης μετόπης. Σύμφωνα μὲ τὰ παραπάνω, διαπιστώνεται ὅτι ἡ γωνιακὴ τρίγλυφος εἶχε πλ. 0.743 μ., τὸ ὁποῖο συμφωνεῖ μὲ τὰ εὐρήματα, ἐφόσον ἡ διαφορὰ τῶν 2-3 χιλιοστῶν εἶναι ἀμελητέα, ἡ δὲ μετόπη πλ. 1.06 μ., ὅσο δηλαδὴ καὶ τὸ πλάτος τῆς μετόπης ποὺ δέχεται ὁ Bohn στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια. Καὶ τὸ πλάτος αὐτὸ συμφωνεῖ μὲ τὶς ἀνευρεθεῖσες μετόπες μικτοῦ πλ. 1.12-1.125 μ. (συμπεριλαμβανομένων τῶν εἰσχωρήσεων στὶς κάθετες ἐγκοπὲς τῆς τριγλύφου, βάθ. 0.035 μ.). Γιὰ τὶς ὑπόλοιπες μετόπες τῶν ὤψεων, καὶ ἰδιαίτερα αὐτὲς τῶν μακρῶν πλευρῶν, φαίνεται ὅτι δὲν ἀκολουθήθηκε αὐστηρὰ τὸ μέτρο, ἀλλὰ χρησιμοποιήθηκαν ἐπίσης μετόπες μεγαλύτερου πλάτους, προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ σὲ ὅλο τὸ μῆκος τοῦ ὁ θριγκός⁵³³.

Ὅπως στὴν Ἀθήνα, ἔτσι καὶ στὴν Ἐλευσίνα ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τῶν μελῶν ποὺ συνέθεταν τὴ δωρικὴ ζωφόρο στὶς ὀψεις τοῦ κτιρίου εἶναι 12 τρίγλυφοι καὶ 11 μετόπες, μὲ δύο μετόπες, δύο ἡμιτρίγλυφους καὶ μία τρίγλυφο ἀνὰ μεταξόνιο, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μεσαῖο μεταξόνιο, στὸ ὁποῖο ἀντιστοιχοῦσαν τρεῖς μετόπες, δύο τρίγλυφοι καὶ δύο ἡμιτρίγλυφοι (εἰκ. 57, 58, 135).

Στὶς μακρὲς ὅμως πλευρὲς διαπιστώνεται μιὰ σημαντικὴ διαφοροποίηση μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων, ὡς πρὸς τὴ σύνθεση τῆς ζωφόρου. Στὴν Ἀθήνα, ἐξωτερικὰ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου καὶ στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὴν ἀνατολικὴ (δωρικὴ) στοά, ὑπάρχει βέβαια

530. Στὸν Παρθενῶνα καμία τρίγλυφος δὲ συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὸν ἄξονα τῶν ὑποκείμενων κιόνων τοῦ πτεροῦ (DINS-MOOR, *Architecture* 162).

531. Ἐὰν ὁ Μνησικλῆς ἐφάρμοζε πιστὰ τὸν κλασικὸ κανόνα, ὁ ὁποῖος, σύμφωνα μὲ τὰ ὅσα παραδίδει ὁ Βιτρούβιος, θέλει τὴ μείωση τοῦ ἀκραίου μεταξονίου νὰ ἰσοῦται μὲ τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τῆς τριγλύφου, τότε ἡ ἀκραία τρίγλυφος θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετηθεῖ ἐλάχιστα ἑκατοστὰ πιδὸ μέσα ἀπὸ τὸ βόρειο ἐλεύθερο ἄκρο τοῦ ἐπιστυλίου, τὸ ὁποῖο, ἤδη τοποθετημένο στὴ θέση του, καθόριζε *a priori* τὴ θέση ποὺ ἔπρεπε νὰ καταλάβει ἡ ἀκραία αὐτὴ τρίγλυφος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ διακυμάνσεις στὰ πλάτη τῶν μετοπῶν εἶναι πολὺ μικρὲς, ἀνεπαίσθητες θὰ λέγαμε, καὶ συνεπῶς μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς γωνιακῆς τριγλύφου ἐπιλύθηκε στὰ Προπύλαια ἐπιτυχῶς. Γιὰ τὸ πρόβλημα τῆς γωνιακῆς τριγλύφου, βλ. ROBERTSON, *Architecture* 106.

532. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ βρίσκεται μισοθαμμένο καὶ σὲ στενὴ ἐπαφὴ μὲ ἄλλα μῆλη στὸ χῶρο μεταξὺ τῶν Μικρῶν καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Εἶναι δύσκολο ἔτσι νὰ διαπιστώσουμε ἐὰν ἡ διασωθεῖσα πλευρὰ ἀνήκει στὴν ὄψη ἢ στὶς πλευρὲς τοῦ κτιρίου.

533. Μὲ τὴν ἐξακρίβωση ὅτι οἱ δωρικοὶ κίονες τῶν ὤψεων εἶναι ἀπόλυτα κατακόρυφοι, μπορούμε μὲ ἐλάχιστα περιθώρια σφάλματος νὰ ὑπολογίσουμε τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς ζωφόρου στὴν ὄψη καὶ τὸ ὁποῖο εἶναι 20.82 μ. Στὸ μῆκος αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν 12 τρίγλυφοι $\times 0.748 \mu. = 8.976 \mu.$, καὶ 11 μετόπες $\times 1.06 \mu. = 11.66 \mu.$, ἥτοι συν. μῆκ. 20.636 μ., μέτρο μικρότερο κατὰ 0.184 μ. ἀπὸ τὸ μῆκος ποὺ ὑπολόγισαμε. Συνεπῶς, ἡ διαφορὰ καλύπτεται μὲ τὴν χρησιμοποίηση ἐλαφρὰ πλατύτερων μετοπῶν. Γιὰ τὶς μακρὲς πλευρὲς βλ. πκ. σημ. 534.

ζωφόρος. Ἐξαιτίας ὅμως τοῦ προγραμματισμοῦ τῆς κατασκευῆς τῶν πλευρικῶν διαμερισμάτων καὶ τῆς ὑπομετρικῆς διαφορᾶς τῶν στεγῶν, ἡ ζωφόρος, ὕστερα ἀπὸ τὴν τοποθέτηση πέντε τριγλῦφων καὶ τεσσάρων μετοπῶν, διακόπτεται στὸ σημεῖο συνάντησης τοῦ ἐγκάρσιου θυραίου τοίχου μὲ τοὺς πλευρικούς. Στὸ ἄλλο ἄκρο τοῦ κτιρίου, ἐξωτερικὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ἡ ζωφόρος ἐκτείνεται πρὸς Α σὲ πολὺ λιγότερο μῆκος καὶ διακόπτεται μετὰ τὴν τοποθέτηση τριῶν τριγλῦφων καὶ δύο μετοπῶν, γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους (εἰκ. 64). Στὴν Ἑλευσίνα βέβαια, ἐφόσον δὲν συνέτρεχαν οἱ παραπάνω λόγοι, ἡ ζωφόρος περιέτρεχε δίχως διακοπὴ καὶ τὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ κτιρίου. Στὶς μακρὲς πλευρὲς ἡ ζωφόρος τοῦ κτιρίου ὑπολογίζεται ὅτι εἶχε 13 τριγλῦφους καὶ 12 μετόπες⁵³⁴ (εἰκ. 132).

Παρατηρήσεις στὴν οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς ζωφόρου τῆς βόρειας καὶ τῆς νότιας ὀψης τοῦ κτιρίου

Ἐνα ἀπὸ τὰ ζητήματα ποὺ μᾶς ἀπασχόλησαν ἰδιαίτερα ἦταν ἡ μέθοδος ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴν κατασκευὴ τοῦ κεντρικοῦ τμήματος τῆς ζωφόρου, στὶς ὀψεις τοῦ κτιρίου. Ἡ ἐξακριβώση τῆς μεθόδου θὰ μᾶς ἔδινε ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα γιὰ τὸ ἐπίπεδο γνώσεων τοῦ ἀρχιτέκτονα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ.· κατὰ πόσον δηλαδὴ ἦταν γνώστης τῶν σοφῶν μεθόδων ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Μνησικλῆς, προκειμένου νὰ βελτιώσει κατὰ τὸ μέγιστο δυνατὸ τὴ στατικὴ ἐπάρκεια τοῦ κτιρίου του.

Ὁ Μνησικλῆς, ὡς γνωστόν, προκειμένου νὰ μὴν ἐπιβαρύνει μὲ πρόσθετα φορτία τὸ μεγάλο ἐπιστύλιο ποὺ γεφυρώνει τὸ εὐρύτατο μεσαῖο μετακίονιο τοῦ κτιρίου καὶ τὸ ὁποῖο στὸ δορικὸ ρυθμὸ ἀποτελεῖ τὸ δεύτερο σὲ μέγεθος μετακίονιο ὕστερα ἀπὸ αὐτὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος στὸ Σελινούντα, ἐφάρμοσε τὴν ἀκόλουθη μέθοδο⁵³⁵: Κατασκεύασε τὸ κεντρικὸ τμῆμα τῆς ζωφόρου μονολιθικὸ, ἀποτελούμενο ἀπὸ δύο μακρύτατες «δοκοὺς», μήκ. 5.44 μ. ἡ καθεμιὰ, ποὺ ἔφεραν στὶς ὀψεις ἀπλῶς λαξευμένες τὶς τριγλῦφους καὶ τὶς μετόπες. Οἱ δύο αὐτὲς «δοκοὶ» τοποθετήθηκαν πάνω στὰ ἐπιστύλια κατὰ τρόπο τέτοιο, ὥστε ἀπὸ τὸ κέντρο βάρους καθεμιᾶς νὰ διέρχεται ὁ κάθετος ἄξονας τῶν δύο ὑποκείμενων κιόνων τοῦ μεσαίου μετακιονίου τῶν ὤψεων, ἀντίστοιχα⁵³⁶. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὸ μεγάλο καὶ ἐπίφοβο γιὰ τὸ Μνησικλῆ κεντρικὸ ἐπιστύλιο νὰ μὴ δέχεται οὐσιαστικὰ κανένα φορτίο ἀπὸ τὸ θριγκό, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἀσήμαντο βάρος τῆς κεντρικῆς μετόπης, ποὺ «συρταρωτὰ» τοποθετημένη κατὰ τὸ συνήθη τρόπο, ἔκρυβε πίσω της τὸν ἀρμό ὤσεως τῶν δύο «δοκῶν», ποὺ συνέπιπτε ἀκριβῶς μὲ τὸ μέσο τοῦ κεντρικοῦ ἀνοίγματος.

Στὴν Ἑλευσίνα ἡ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ κάποιου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους τῆς ζωφόρου, τὸ ὁποῖο νὰ διασώζει στοιχεῖα ποὺ νὰ ἀποδεικνύουν τὴν ἐφαρμογὴ παρόμοιας λύσης, δὲν ἔδωσε καρπούς. Εἴμαστε βέβαιοι ὅτι ἂν εἶχε ἐφαρμοστῇ ἡ μέθοδος τοῦ Μνησικλῆ, κάποιον τμῆμα ἀπὸ τὰ δυσκολομετακίνητα τεράστια αὐτὰ μέλη, ἔστω κάποιον μικρὸ θραῦσμα, θὰ εἶχε διασωθεῖ, ὅταν

534. Τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς ζωφόρου τῶν μακρῶν πλευρῶν μπορεῖ νὰ ὑπολογιστεῖ μὲ μικρὸ ποσοστὸ σφάλματος καὶ εἶναι 23.474 μ. Μὲ σταθερὸ τὸ μέσο πλάτος τῶν τριγλῦφων 0.7485 μ., μπορούμε νὰ ὑπολογίσουμε τὸ μέσο πλάτος τῆς μετόπης:

πλάτος ζωφόρου	23.474 μ.
συνολ. πλάτος τριγλῦφων (0.7485 × 13)	- 9.73 μ.
συνολ. πλάτος μετοπῶν	13.744 : 12 = 1.145 μ. μέσο πλάτος μετόπης.

Τὸ μέτρο αὐτὸ προσεγγίζει τὸ πλάτος ποὺ διαπιστώσαμε στὶς διασωθεῖσες μετόπες. Ἄν, ἀντίθετα, δεχόμασταν 14 τριγλῦφους, τότε τὸ μέσο πλάτος μετόπης θὰ ἦταν 0.999 μ., μέτρο ἐξαιρετικὰ μικρό· ἐνῶ ἂν οἱ τρίγλυφοι ἦταν 12, τότε οἱ μετόπες θὰ εἶχαν μέσο πλάτος 1.317 μ., μέτρο ὑπερβολικὰ μεγάλο. Καὶ τὰ δύο πλάτη ἀπορρίπτονται, ἐφόσον δὲ διαπιστώθηκαν σὲ καμία ἀπὸ τὶς σωζόμενες μετόπες, ἐνῶ διαφέρουν ὑπερβολικὰ ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς μετόπης τοῦ ἀθηναϊκοῦ πρωτοτύπου.

535. Ἡ μέθοδος αὕτη ἐπισημάνθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν BOHN (δ.π. 19-20) καὶ μελετήθηκε διεξοδικὰ ἀπὸ τὸν Dinsmoor τὸ 1910, πρὶν τὴν ἀναστήλωση τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ αἵετώματος τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν Προπυλαίων, ποὺ ἀλοκληρώθηκε τὸ 1917. Γιὰ τὴν πλήρη παράθεση τῶν στοιχείων, βλ. DINSMOOR, *Gables* 145-147 πίν. IV. Ἐπίσης βλ. Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, δ.π. 26· COULTON, *Greek Architects* 151 εἰκ. 67.

536. Μὲ τὴν ἴδια ἀρχὴ κατασκευάστηκαν τὰ ἀντιθήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὸ κεντρικὸ αὐτὸ τμῆμα τῆς ζωφόρου καὶ τὰ ὁποῖα εἶχαν ἴδιο μῆκος μὲ τὶς δοκοὺς τῆς ζωφόρου, δηλαδὴ 5.44 μ.

τὰ μικρότερου μεγέθους αὐτοτελῆ καὶ ἀνεξάρτητα μέλη τῆς ζωφόρου βρέθηκαν ἐκεῖ ἀκριβῶς ποὺ ἔπесαν μετὰ τὴν κατάρρευση τοῦ κτιρίου. Στὸ μέλλον, ὅταν μᾶς δοθεῖ ἡ δυνατότητα νὰ ἐπεκτείνουμε τὴν ἔρευνά μας καὶ στὰ ἀπρόσιτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου, αὐτὰ ποὺ κείτονται θαμμένα στὸ χῶμα ἢ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασκαφεῖς γιὰ τὴν κατασκευὴ ἀναλημμάτων, ἴσως μπορέσουμε νὰ ἐξακριβώσουμε ἐὰν ἡ εὐφυὴς αὐτὴ λύση τοῦ Μνησικλῆ ἐφαρμόστηκε καὶ στὸ ἑλευσινιακὸ ἀντίγραφο. Ἀπὸ τὴ μελέτη πάντως τῶν διασωθέντων μελῶν τῆς ζωφόρου, εἶναι προφανὲς ὅτι στὴν Ἐλευσίνα οἱ κατασκευαστὲς δὲν ἔλαβαν κανένα ἀπὸ τὰ συνήθη μέτρα ποὺ διαπιστώνουμε στὸ κλασικὸ κτίριο γιὰ τὴν ἐλάττωση τῶν φορτίων στὰ ἐπιστύλια (βαθειεῖς ἀναθυρώσεις, κενὰ μεταξὺ τῶν ἀντιθημάτων κλπ.). Ἀντίθετα, μὲ τὴ μέθοδο ποὺ ἀκολούθησαν καὶ στὴν ὁποία θὰ ἀναφερθοῦμε εὐθὺς ἀμέσως, ἡ κατασκευὴ ἔγινε ἡ βαρύτερη δυνατή. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸ ὅτι ἀκόμα καὶ οἱ μετόπες, ποὺ τοποθετήθηκαν κατὰ τὸν κλασικὸ τρόπο ἀπὸ ψηλά, «συρταρωτὰ» ἀνάμεσα στὶς εἰδικὲς ἐγκοπὲς ποὺ λαξεύονται στὶς πλευρὲς τῶν τριγλύφων⁵³⁷, ἔλαβαν σημαντικὸ πάχος ποὺ φτάνει στὶς ἀνευρεθεῖσες μετόπες τὰ 0.53 μ., ἀλλὰ πολλὲς φορὲς ἦταν ἀκόμα παχύτερες, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὶς κατακόρυφες πλευρικὲς ὑποδοχὲς τῶν τριγλύφων⁵³⁸.

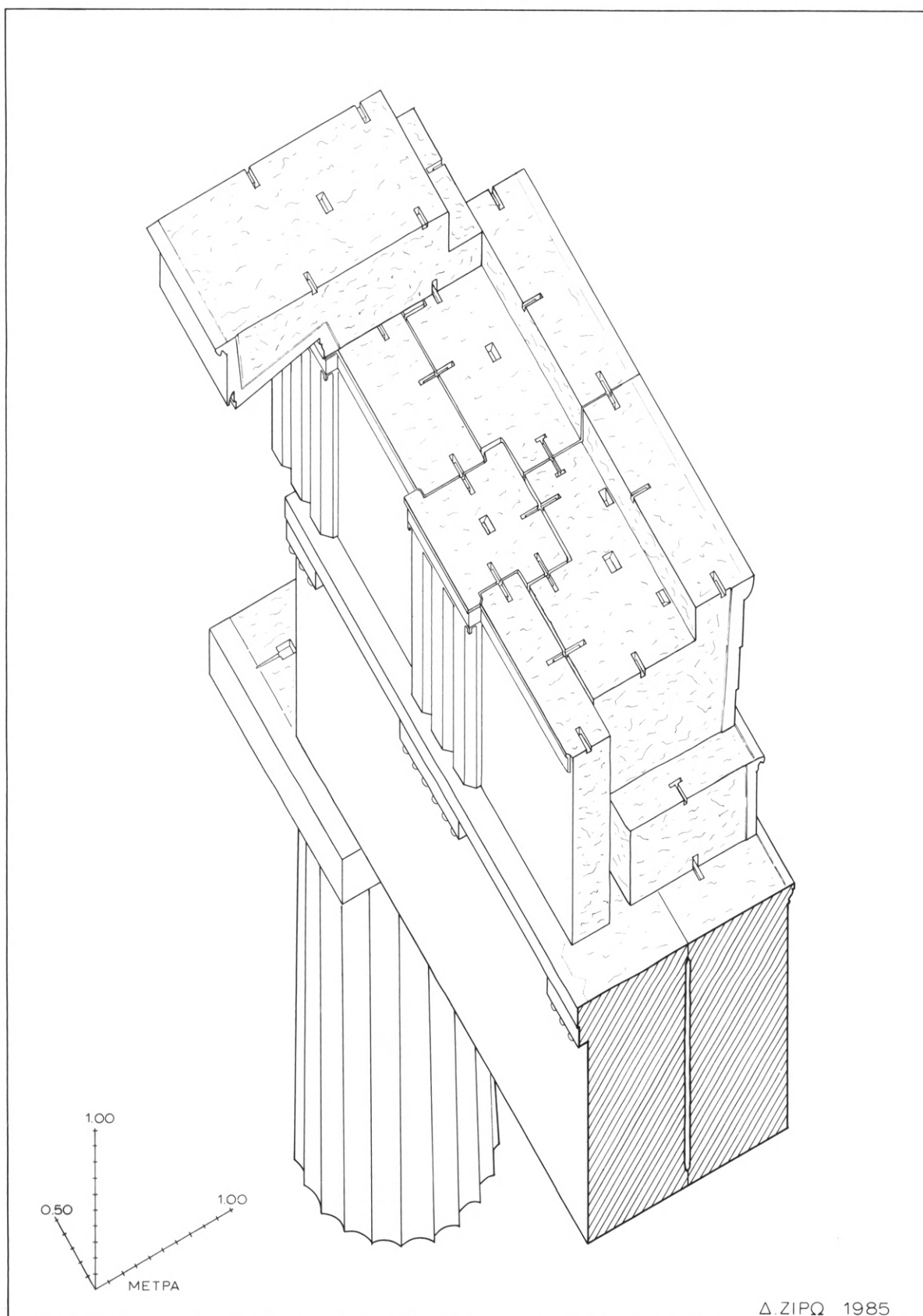
Ἐξαιτίας τῶν μεγάλων παχῶν ποὺ προσέλαβαν τὰ μέλη τῆς ζωφόρου, ἔγινε περιττὴ ἡ χρησιμοποίηση ἀντιθημάτων γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν κενῶν (εἰκ. 92). Ἐπίσης, τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἦταν τοποθετημένα ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῆς ζωφόρου, οἱ θρᾶνοι, τὰ ἡμιδόκια (μεταδόκιες πλάκες), ποὺ στηρίζαν τὴ φατνωματικὴ ὀροφή, ἀπέκτησαν παρομοίως μεγάλο πάχος. Οἱ πίσω κάθετες πλευρὲς τους, μὲ κατάλληλες μασχαλιαῖες λαξεύσεις, εἰσχώρησαν στὰ κενὰ μέχρι νὰ συναντήσουν τὶς πίσω πλευρὲς τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου. Αὐτὸ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὰ κενὰ νὰ περιοριστοῦν στὸ ἐλάχιστο, ἐνῶ ἡ κατασκευὴ νὰ γίνεи βαρύτερη⁵³⁹ καὶ σίγουρα ἀντιοικονομικὴ, ἐφόσον, προκειμένου νὰ ἐπιτύχουν τὴ σφιχτὴ συναρμογὴ τῶν λίθων ποὺ συνέθεταν τὸ θριγκὸ μὲ τὴν εἰσχώρηση τοῦ ἐνὸς μέλους στὸ κενὸ ποὺ ἄφηνε τὸ ἄλλο, ὑποχρεώθηκαν νὰ χρησιμοποιήσουν μεγάλα κομμάτια μαρμάρου, ἀκόμα καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ μικρότερων σχετικὰ μελῶν, ὅπως τῶν θράνων. Μὲ τὴ συγκεκριμένη διαμόρφωση τῶν πίσω ἀφανῶν ἐπιφανειῶν τους, γιὰ τὴ δημιουργία τῶν ἀπαραίτητων γιὰ τοὺς παραπάνω σκοποὺς μασχαλιαίων λαξεύσεων, μεγάλο ποσοστὸ τοῦ πολὺτιμου μαρμάρου ἀφαιρέθηκε καὶ ἀχρηστεύθηκε. Ἐπίσης, παρέμειναν ἀχρησιμοποίητα καὶ ὅλα τὰ μικρότερα τεμάχια μαρμάρου ἀπὸ περισσεύματα, ποὺ ἀλλιῶς θὰ ἦταν δυνατό νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὡς γέμισμα.

Ἡ σύνδεση τῶν τριγλύφων μὲ τὶς μετόπες γινόταν μὲ συνδέσμους Π, ἕναν σὲ κάθε πλευρά, ἐφόσον ἡ μετόπη εἶναι μεγάλου πάχους. Ὅταν ἡ μετόπη ἦταν λεπτότερη, τότε ἡ τρίγλυφος συνδεόταν καὶ μὲ τὸ ἀντίθημα ποὺ εἰσχωροῦσε στὸ δημιουργούμενο κενό, μὲ δεῦτερο σύνδεσμο παράλληλο μὲ τὸν πρῶτο (εἰκ. 89, 90, 92). Σύνδεσμο Π τοποθετοῦσαν ἐπίσης στὸ μέσο τῆς πίσω πλευρᾶς κάθε μετόπης καὶ τριγλύφου, γιὰ τὴ σύνδεση τῶν μελῶν αὐτῶν μὲ τὰ ὀπισθεν ἰστάμενα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν δύο στοῶν. Τέλος, γιὰ τὴν ἀνύψωση καὶ τοποθέτηση τῶν μελῶν αὐτῶν στὴ θέση τους, χρησιμοποιήθηκε καὶ ἐδῶ ὁ λύκος.

537. Γιὰ τὴν κλασικὴ αὐτὴ μέθοδο, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΥ, *Παρθενὸν* Β' 232 εἰκ. 141 καὶ 147.

538. Οἱ τρίγλυφοι, μὲ σταθ. πᾶχ. 0.75 μ. περίπου, πολλὲς φορὲς μόλις ποὺ προεξέχουν στὸ πίσω μέρος τους ἀπὸ τὶς μετόπες.

539. Σὲ καμιά περίπτωσι δὲ διαπιστώθηκε ἀφαίρεση ὑλικοῦ ὑπὸ μορφὴν ἀναθύρωσης στὶς πίσω πλευρὲς τῶν μελῶν μὲ σκοπὸ τὴν ἐλάττωση τοῦ βάρους των, πρακτικὴ ποὺ συνηθέστατα ἀπαντᾷ σὲ κλασικὰ μνημεῖα. Στὰ Προπύλαια, προκειμένου νὰ ἐλαττωθεῖ τὸ βάρος τῶν μεσαίων ἐπιστυλίων, τὰ κατασκεύασαν κοῖλα, μὲ τὴν ἀφαίρεση μέρους τοῦ μαρμάρου ἀπὸ τὶς ἀφανεῖς κάθετες πλευρὲς τους (DINSMOOR, ὅ.π. 145). Τὸ ἴδιο ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ στὸν Παρθενῶνα, στὴ νότια πλευρὰ τῆς περιστάσης, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀνακούφιση τῶν ἐπιστυλίων, ἀλλὰ καὶ γιὰ λόγους οἰκονομίας μαρμάρου, τὰ ἀντιθήματα τῆς ζωφόρου παρουσιάζουν μεγάλα κενὰ, ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα, ἰδίως κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν πλευρῶν τοῦ ναοῦ, μπορεῖ κανεῖς, μὲ κάποια βέβαια δυσκολία, νὰ βαδίσει. Ὁ τρόπος αὐτὸς κατασκευῆς ἦταν πολὺ γνωστὸς κατὰ τὴν ἀρχαιότητα καὶ μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Εὐριπίδη (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὅ.π. 235, 236 εἰκ. 149).

Δ. ΖΙΡΩ 1985

Είκ. 92. Μεγάλα Προπύλαια. Οικοδομική σύνθεση του θριγκού και τρόπος σύνδεσης των αντιθημάτων στην ιωνική στοά.

Τὸ δωρικό γείσο

Ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη ὀριζόντια στρώση τοῦ θριγκοῦ. Ἀρκετὰ μέλη τοῦ γείσου σώθηκαν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μπορούμε νὰ προβοῦμε σὲ ἀσφαλεῖς παρατηρήσεις (εἰκ. 93). Προεξείχε ἰσχυρὰ ἀπὸ τὴ ζωφόρο κατὰ 0.747 μ., προκειμένου νὰ προστατεύσει τὸ γλυπτὸ ἢ γραπτὸ διάκοσμο τῆς (ὅταν ὑπάρχει) ἀπὸ τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ἢ τὰ ἄλλα ἀτμοσφαιρικὰ φαινόμενα. Λόγω τῆς ἰσχυρῆς προεξοχῆς του καὶ γιὰ νὰ ἀποτραπῇ ὁ κίνδυνος ἀνατροπῆς τῶν μελῶν ποὺ τὸ συνθέτουν, τὸ ὀπισθεν ἰστάμενο καὶ ἀφανὲς τμήμα κάθε μέλους, ἢ «οὐρά» του, προσέλαβε μεγάλο μήκος, μὲ ἀποτέλεσμα τὸ συνολικὸ μήκος του νὰ κυμαίνεται μεταξὺ 1.86 μ. καὶ 1.977 μ. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, τὸ γείσο δὲν ἐδραζόταν μόνο στὶς μετόπες καὶ τὶς τριγλύφους τῆς ζωφόρου, ἀλλὰ καὶ στὰ ἀντιθήματά της, τὰ ὁποῖα δὲν εἶναι ἄλλα ἀπὸ τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ στηρίζουν τὴ φατνωματικὴ ὀροφή (εἰκ. 92, 134).

Σὲ ἐγκάρσια τομὴ τὸ δωρικὸ γείσο τῆς Ἑλευσίνας παρουσιάζει τὴν τυπικὴ διάρθρωση τοῦ κλασικοῦ γείσου τῶν Προπυλαίων, τὸ ὁποῖο μιμεῖται (εἰκ. 94). Τὸ μέτωπό του, κάτω ἀπὸ τὸ δωρικὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης, δὲν παρουσιάζει τὴν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ ἔξω ποὺ παρατηρεῖται στὰ Προπύλαια τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ μήκος τῆς κάτω ἀκμῆς τοῦ μετώπου διαμορφώνεται ἐσωτερικὰ βαθειὰ κοίλη ἐσοχή, χρήσιμη γιὰ τὸ καταστάλαγμα τῶν ὀμβρίων, ἢ σκοτία, τῆς ὁποίας ἡ διατομὴ δὲ διαφέρει αἰσθητὰ ἀπὸ τὸ κλασικὸ πρωτότυπο⁵⁴⁰. Κάθε ἓνα ἀπὸ τὰ μέλη ποὺ συνθέτουν τὸ γείσο φέρει στὴν κάτω ἐπιφάνειά του ἀπὸ μία πρόμοχθο, πλάτους ἴσου μὲ αὐτὸ τῶν ὑποκείμενων τριγλύφων, δηλαδὴ 0.745 μ. περίπου⁵⁴¹, καὶ ἀπὸ μία ὁδὸ, τῆς ὁποίας τὸ πλάτος κυμαίνεται ἀπὸ 0.136-0.138 μ. μέχρι 0.156-0.159 μ. σὲ μερικὲς περιπτώσεις⁵⁴² (πίν. 89).

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τυποποίηση τῶν μελῶν τοῦ δωρικοῦ γείσου, παρατηρήσαμε μεγάλῃ χαλαρότητα. Διαπιστώσαμε ὅτι δὲν ἀκολουθοῦσαν τὴ συνήθη μέθοδο ποὺ ἐφαρμόστηκε σὲ ἄλλα κλασικὰ κτίρια, ὅπου κάθε μέλος φέρει ἀπὸ μία πρόμοχθο καὶ μία ὁδὸ, πλὴν τῆς καταφραγῆς, ἢ ὁποία εἶναι δυνατό νὰ στερεῖται ὁδοῦ. Στὴν Ἑλευσίνα, προκειμένου νὰ χρησιμοποιηθοῦν μάρμαρα διάφορων μεγεθῶν, κατασκευάστηκαν γείσα ποὺ ἔφεραν μία πρόμοχθο καὶ δύο ὁδοὺς ἢ μία πρόμοχθο, μία ὁδὸ καὶ 1/3 προμόχθου (εἰκ. 95, πίν. 88β, 89α). Τὸ τελευταῖο παράδειγμα μᾶς θυμίζει ἀρχαίκοις τρόπους κατασκευῆς, ὅπου καὶ ἐδῶ ἡ τυποποίηση δὲν ἦταν αὐστηρή, ὅπως γιὰ παράδειγμα διαπιστώσαμε στὰ πώρινα δωρικὰ γείσα τοῦ ἀρχαικοῦ ναοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στὴ Βραυρώνα⁵⁴³.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγελαῖα γείσα, ὑπῆρχαν καὶ τὰ τέσσερα γωνιαῖα γείσα, ποὺ εἶχαν ἰδιαίτερη διάταξη καὶ μεγάλες διαστάσεις. Δύο ἀπὸ τὰ γείσα αὐτὰ ἐντοπίστηκαν· τὸ πρῶτο σώζεται σὲ μικρὸ τμήμα του, ἐνῶ τὸ δεύτερο διατηρεῖ ἀκέραιο ὅλο τὸ προεξέχον τμήμα τῆς μιᾶς πλευρᾶς του (εἰκ. 97, πίν. 88α). Τὰ γείσα αὐτὰ ἔφεραν ἀπὸ δύο προμόχθους καὶ δύο ὁδοὺς σὲ κάθε πλευρὰ τῆς γωνίας, ἐνῶ στὴ συνάντηση τῶν πλευρῶν ἔφεραν τὴ συνήθη ἀπλὴ τετράγωνη ἐπιφάνεια,

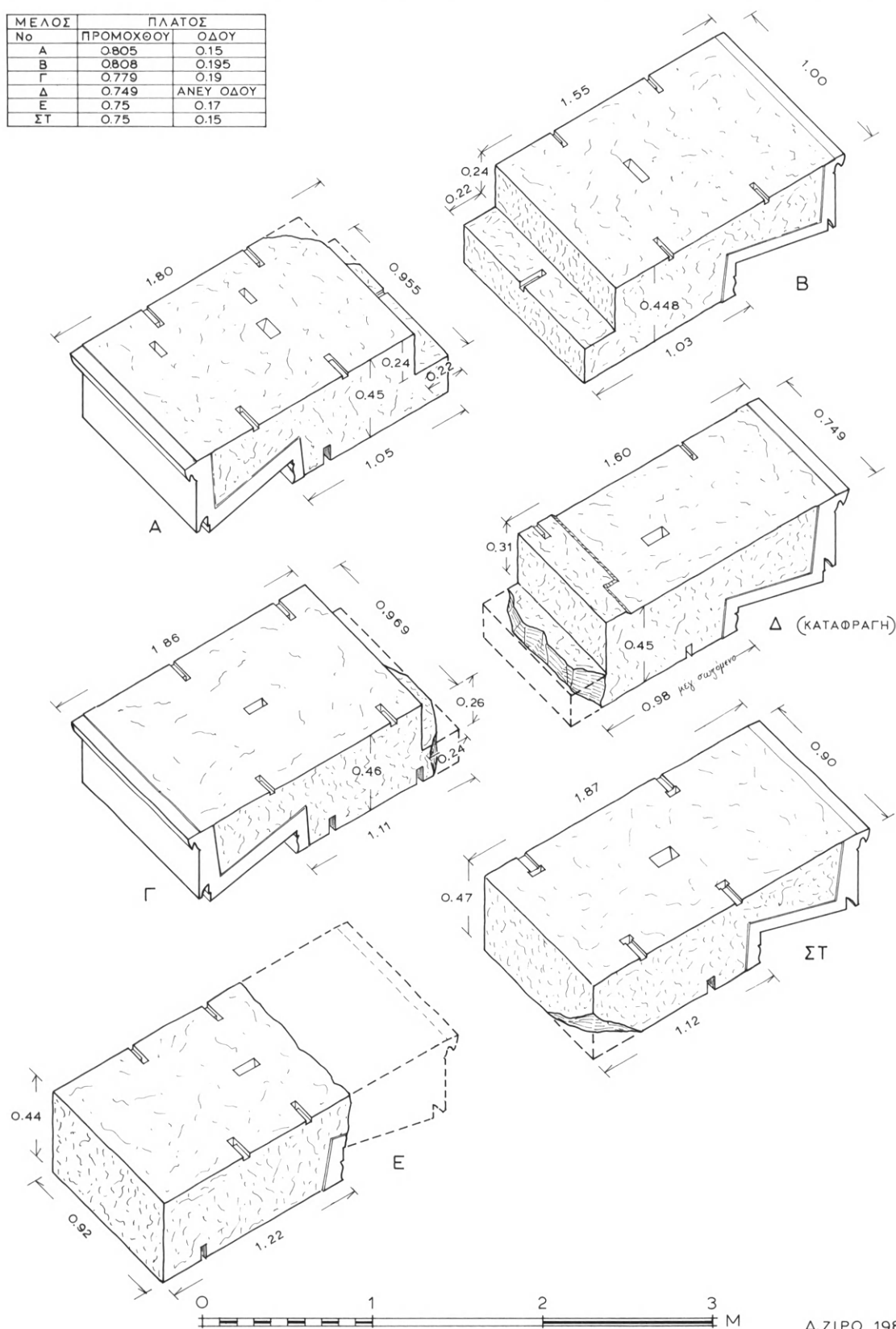
540. Ἡ σκοτία (ΒΙΤΡΟΥΒΙΟΣ, *De archit.* IV 3, 6) στὰ Προπύλαια ἔχει προσλάβει ἰδιαίτερα μεγάλο βάθος, μὲ τὸ χαμῆλωμα τοῦ μετώπου μέχρι τὴ βάση τοῦ κρεμάμενου ἀπὸ τὴν κάτω πλευρὰ πίνακα, τὴν πρόμοχθο. Στὸν Παρθενῶνα τὸ μέτωπο εἶναι μικρότερου ὕψους, ἢ σκοτία συνεπῶς μικρότερου βάθους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μένει ὁρατὸ τὸ λεπτὸ μέτωπο τῆς κάτω κεκλιμένης ἐπιφάνειας τοῦ γείσου, πάνω στὴν ὁποία μοιάζουν ἐφηλωμένες οἱ πρόμοχθοι.

541. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ σὲ ὅλα τὰ μετρηθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, παρατηροῦνται μικρὲς διακυμάνσεις στὸ πλάτος τῶν προμόχθων, οἱ ὁποῖες σὲ ἄλλα μέλη ἔχουν μετρηθεῖ καὶ εἶναι 0.73-0.735 μ. Ἡ προκύπτουσα διαφορὰ μὲ τὶς τριγλύφους ἔμελλε νὰ καλυφθεῖ μὲ ἀνάλογη αὐξηση τοῦ πλάτους τῶν ὁδῶν.

542. Αὐτὸ βέβαια συμβαίνει, ἐπειδὴ οἱ ὁδοὶ ἐξαρτῶνται ἅμεσα ἀπὸ τὸ μεταβλητὸ πάχος τῶν ἀντίστοιχων μετοπῶν, σὲ ἀντίθεση μὲ τὶς προμόχθους, ποὺ ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὸ σταθερὸ κατὰ κανόνα πλάτος τῶν τριγλύφων. Τὸ πλάτος συνεπῶς κάθε μέλους τοῦ γείσου εἶναι ἴσο μὲ τὸ ἄθροισμα τοῦ πλάτους τῆς προμόχθου καὶ τῆς ἀντίστοιχης ὁδοῦ, τὸ ὁποῖο παρουσιάζει φυσικὰ μικροδιακυμάνσεις ἀπὸ μέλος σὲ μέλος.

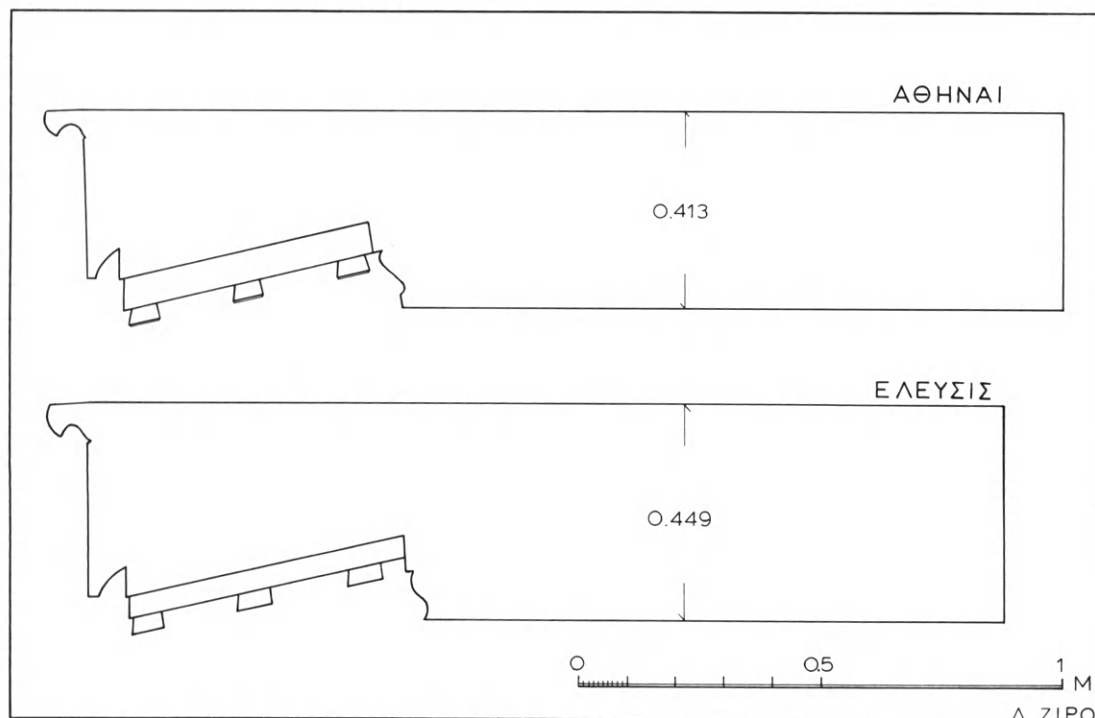
543. Τὰ μέλη αὐτὰ εἶναι ἀδημοσίευτα. Βρέθηκαν ἐντοιχισμένα σὲ μεταγενέστερο ἀνάλημμα, κοντὰ στὴ λίθινη γέφυρα μπροστὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς στοᾶς τῆς Βραυρώνας.

ΜΕΛΟΣ No	ΠΛΑΤΟΣ	
	ΠΡΟΜΟΧΘΟΥ	ΟΔΟΥ
A	0.805	0.15
B	0.808	0.195
Γ	0.779	0.19
Δ	0.749	ΑΝΕΥ ΟΔΟΥ
Ε	0.75	0.17
ΣΤ	0.75	0.15

Δ. ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 93. Μεγάλα Προπύλαια. Τὸ δωρικό γείσο.

Είκ. 94. Σύγκριση του δωρικού γείσου των μνησίκλειων Προπυλαίων και των Μεγάλων Προπυλαίων.

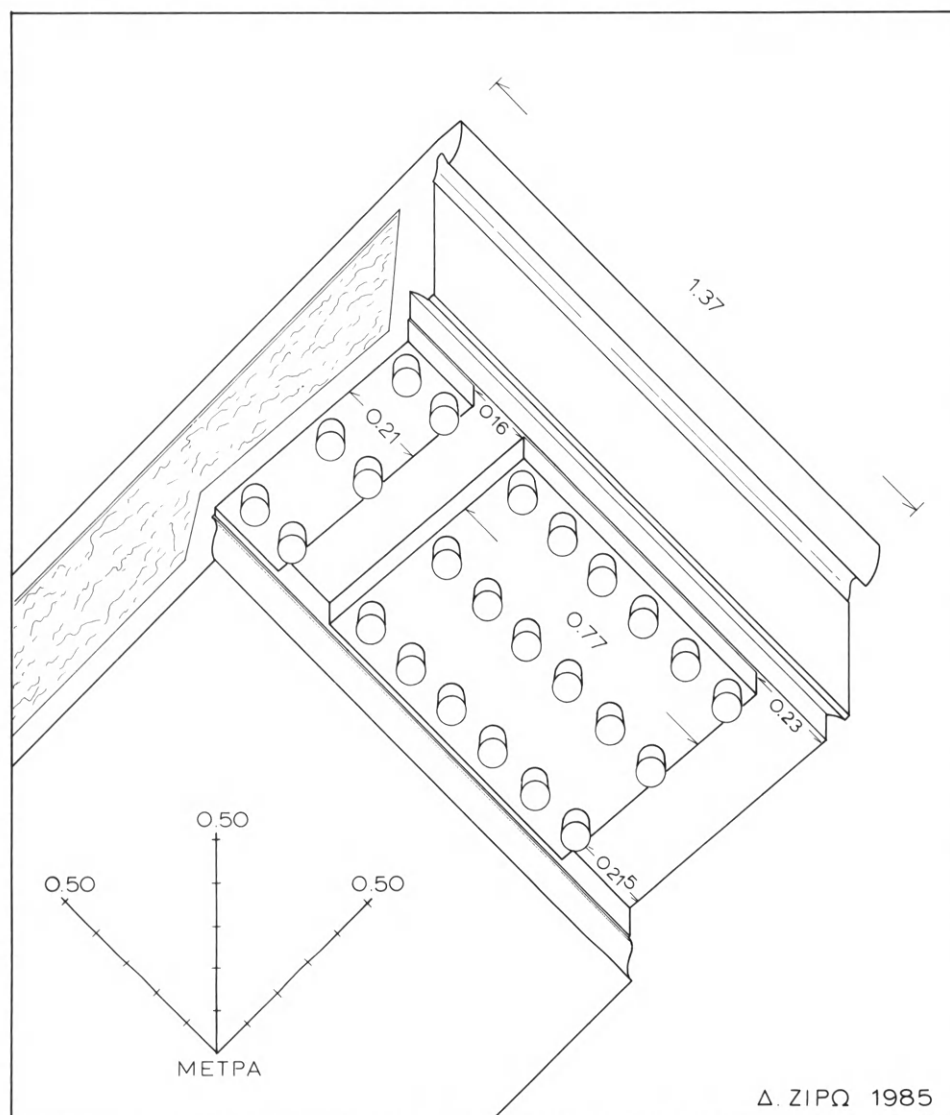
τεθλασμένη σε δύο τρίγωνα⁵⁴⁴. Ἡ ὀροφή κάθε προμόχθου κοσμεῖται με 18 ἥλους ἢ σταγόνες⁵⁴⁵, τοποθετημένες συμμετρικὰ ἀνὰ 6 σὲ τρεῖς παράλληλες σειρές, ὅπως κατὰ κανόνα συμβαίνει στὰ δωρικά μνημεῖα τῆς κλασικῆς ἐποχῆς. Ὁ κάθε ἥλος σὲ κάθετη τομὴ παρουσιάζει διεύρυνση στὴν κάτω ἐπιφάνειά του, ἀπλούστερης ὅμως διατομῆς ἀπὸ ἐκείνη ποὺ παρατηρεῖται στὶς προμόχθους τοῦ κλασσικοῦ πρωτοτύπου (εἰκ. 96). Ἐπίσης, ἀπουσιάζει ἡ χάραξη τοῦ δεύτερου μικρότερου κύκλου ἐσωτερικὰ τῆς περιμέτρου τῆς βάσης τοῦ ἥλου, χρήσιμου γιὰ τὴν τοποθέτηση τῆς ζωγραφικῆς διακόσμησης στὸ κλασσικὸ γεῖσο, ὄχι μόνο τῶν Προπυλαίων ἀλλὰ καὶ ἄλλων ναῶν⁵⁴⁶. Ἄλλες ἀξιοσημεῖωτες διαφορὲς παρατηρήθηκαν στὴ διατομὴ τοῦ ἐπιστέφοντος τὸ γεῖσο δωρικοῦ κυματίου καὶ στὸ λέσβιο κυμάτιο τῆς βάσης. Τὸ δωρικὸ κυμάτιο ἔχει ἐδῶ ἀτελέστερη γωνιώδη διατομή, παρόμοια με αὐτὴ ποὺ περιγράψαμε στὰ ἐπικράνα τῶν παραστάδων. Ἡ ἐπανάληψη τοῦ λέσβιου κυματίου στὴ βάση τοῦ προεξέχοντος τμήματος τοῦ γείσου, ἀποτελεῖ βεβαίως σημαντικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐκτίμηση τοῦ βαθμοῦ στὸν ὁποῖο προχώρησε ἡ ἀντιγραφὴ τοῦ κλασσικοῦ κτιρίου, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὰ ἐπὶ μέρους μορφολογικὰ του στοιχεῖα⁵⁴⁷. Θὰ θυμίσουμε ὅτι ἡ

544. Στὸ καλύτερα διατηρημένο τεμάχιο τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ γωνιαῖα γεῖσα, μετρήθηκε τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς πλευρᾶς, ποὺ εἶναι 2.505 μ.

545. Γιὰ τὴ σημασία τῶν κυλινδρικών αὐτῶν στοιχείων καὶ τὴν καταγωγὴ τους, βλ. DINSMOOR, *Architecture* 57· L.B. HOLLAND, *Origin of the Doric Entablature*, *AJA* XXI, 1917, 117-158 πίν. VII, καὶ A. MALLWITZ, *Kritisches zur Architektur Griechenlands*, *AA* 1981, 599-642.

546. W.B. DINSMOOR, *The Temple of Ares*, *Hesperia* 9, 1940, 31.

547. Τὸ λέσβιο κυμάτιο στὴ βάση τῶν δωρικῶν γείσων ἐπαναλαμβάνεται στὰ γεῖσα τῶν προπυλαίων τῆς Ἐπιδαύρου (A. DEFRASSE-H. LECHAT, *Epidauré* (Paris 1895, 183), στὸ ναὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ (δ.π. 58), στὴ Θόλο τῆς Ἐπιδαύρου (δ.π. πίν. V, 107 καὶ πίν. VI). Τὸ στοιχεῖο αὐτὸ ἐπαναλήφθηκε στὰ γεῖσα τοῦ προπύλου τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς (10-0 π.Χ.), στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρα καὶ Αὐγούστου στὴν Ἀθήνα. Ἡ χρησιμοποίησή του, μαζί με ἄλλα κλασικίζοντα στοιχεῖα, δείχνει τὴ συνεχὴ ἐπιρροὴ ποὺ ἀσκοῦσαν τὰ κλασσικὰ κτίρια σὲ ὅλα τὰ μεταγενέστερα κτίρια τῆς ἀρχαιότητος (STUART-REVETT, *Athens* I κεφ. I πίν. VI).

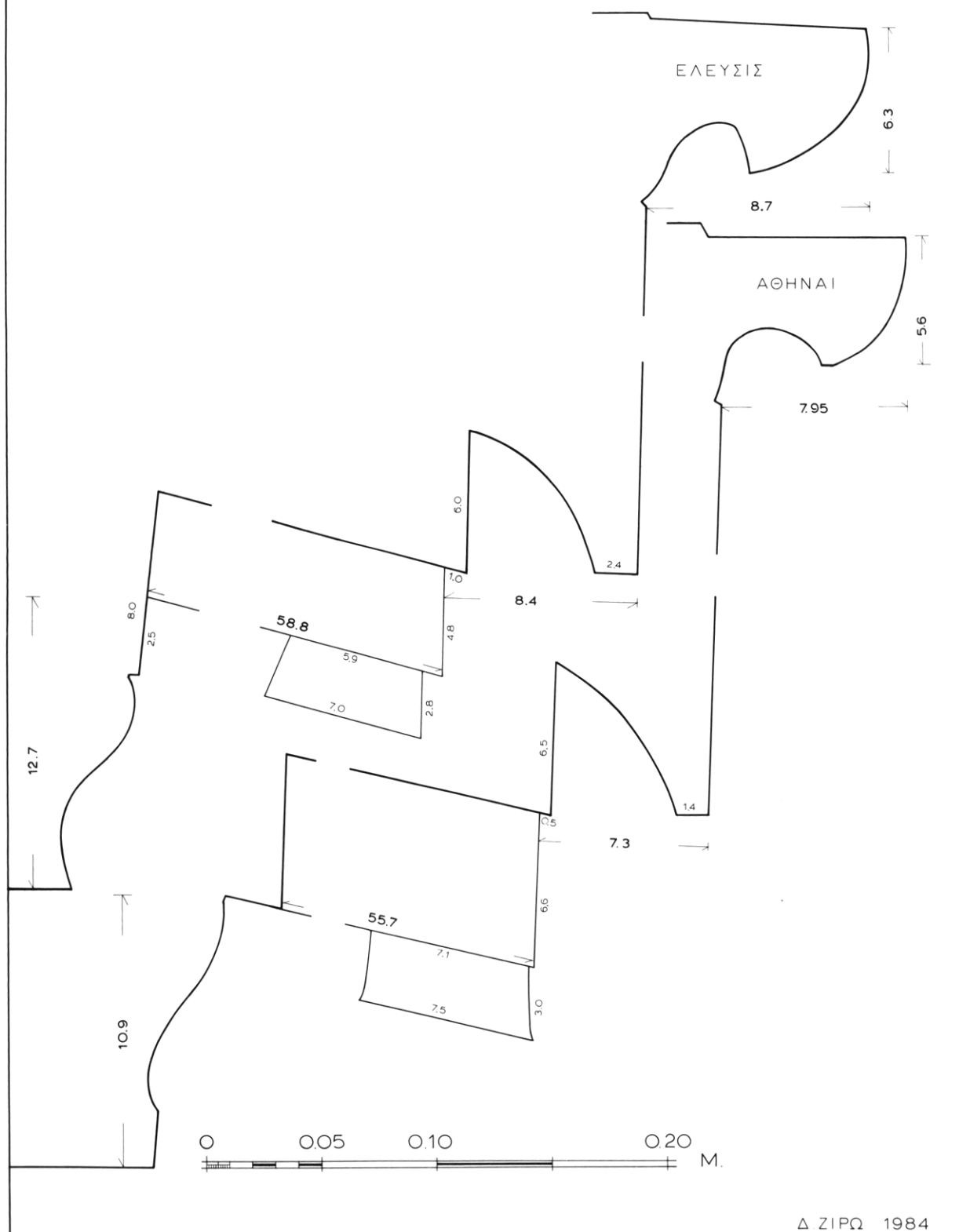
Εικ. 95. Μεγάλα Προπύλαια. Ίδιόρρυθμο δωρικό γείσο με δύο οδούς, μία προμόχθο και ένα τμήμα προμόχθου.

χρησιμοποίηση του κυματίου αυτού στα γείσα των κλασικῶν προπυλαίων αποτέλεσε νεωτερισμό του Μνησικλῆ, ἀφοῦ γιὰ πρώτη φορὰ χρησιμοποιεῖται στή θέση αὐτὴ κυμάτιο, ἀντὶ γιὰ τὴν ἐπίπεδη ταινία διατομῆς ἀπλῆς κατακόρυφης γραμμῆς, πού συναντᾶμε σὲ ἄλλα δωρικά μνημεῖα, ὅπως στὴν Ἀφαία, στὸ «Θησεῖο», στὸν Παρθενώνα, στὸν Ἐπικούρειο Ἀπόλλωνα, στὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως στὸ Ραμνούντα κλπ. Καὶ ἐδῶ ὅμως ἡ διατομὴ τοῦ λέσβιου κυματίου ἔχει σημαντικὰ ἀπλουστευθεῖ, ἐφόσον παραλείπεται ἡ λεπτὴ ταινία στὴ βάση τοῦ κυματίου, προφανῶς χάριν εὐκολίας καὶ ἐξοικονόμησης χρόνου (εἰκ. 96).

Τὸ ὕψος τοῦ ὀριζόντιου γείσου (0.45-0.46 μ.) εἶναι ἐλαφρὰ μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τοῦ κλασικοῦ κτιρίου (0.413 μ.), ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες μετρικὲς διαφορὲς σημειώνονται στὸ σχέδιο πού παραθέτουμε (εἰκ. 94).

Ἡ ὀριζόντια σύνδεση κάθε μέλους τοῦ γείσου γίνεται μὲ δύο συνδέσμους Π σὲ κάθε πλευρά. Κάθε μέλος ἐπίσης εἶναι γομφωμένο μὲ τὰ ἀντίστοιχα ὑποκείμενα μέλη στὰ ὁποῖα ἐδράζεται. Γιὰ λόγους τοὺς ὁποίους θὰ ἐξετάσουμε ἐκτενέστερα στὴ συνέχεια, ὅλα τὰ μέλη τοῦ γείσου πού ἦταν τοποθετημένα ἐξωτερικὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, φέρουν στὴν πίσω πλευρὰ τους ὀριζόντια ἐγκοπὴ,

ΔΩΡΙΚΟ ΓΕΙΣΟ

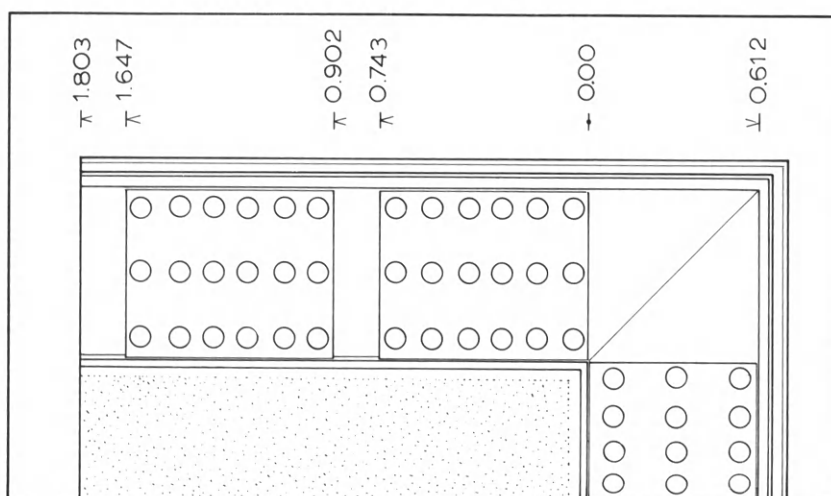

Δ ΖΙΡΩ 1984

Είκ. 96. Σύγκριση της διατομής του δωρικού γέισου των μνησίκλειων Προπυλαίων και των Μεγάλων Προπυλαίων.

μιά πατούρα, πού φέρει στο μέσο της επίσης σύνδεσμο Π, για τη σύνδεση του μέλους με τὸ ὀπισθεν αὐτοῦ καὶ στραμμένο πρὸς τὴ στοὰ ἰωνικὸ ἐπιστύλιο (εἰκ. 92, 93).

Ἡ μασχαλιαία αὐτὴ ἐγκοπὴ, διαστ. 0.25×0.25 μ., ἀποτελεῖ βασικὸ γνῶρισμα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ ὅσων ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ γείσου ἦταν τοποθετημένα στὶς μακρὲς πλευρὲς, ἐξωτερικὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, εἶναι δὲ ἰδιαίτερα χρήσιμη σήμερα γιὰ τὴ διάκριση τῶν διασωθέντων μελῶν ἀπὸ αὐτὰ τοῦ γείσου πού ἀντιστοιχοῦν στοῦ ἐξωτερικοῦ τῆς δωρικῆς στοᾶς, τὰ ὁποῖα δὲ φέρουν ἐγκοπὴ οὔτε σύνδεσμο στὴν ὀπίσθια ἐπιφάνεια (εἰκ. 93, 128, 134). Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ὁ Bedford ἔχει λανθασμένα ἀποδώσει τὰ γεῖσα μὲ τὴ μασχαλιαία ἐγκοπὴ στὴ δωρικὴ στοᾶ⁵⁴⁸ (εἰκ. 127). Τὴν αἰτία τοῦ σφάλματος αὐτοῦ θὰ δείξουμε στὴ συνέχεια, κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς οἰκοδομικῆς σύνθεσης τῶν μελῶν τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ διαζώματος τῶν δύο στοῶν καὶ τὸν τρόπο σύνδεσης τῶν ἐσωτερικῶν μελῶν μὲ τὰ ἐξωτερικὰ μέλη τῆς ζωφόρου.

Εἰκ. 97. Μεγάλα Προπύλαια. Γωνιαῖο δωρικὸ γεῖσο.

Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ διαζώματος

Ὁ θρᾶνος

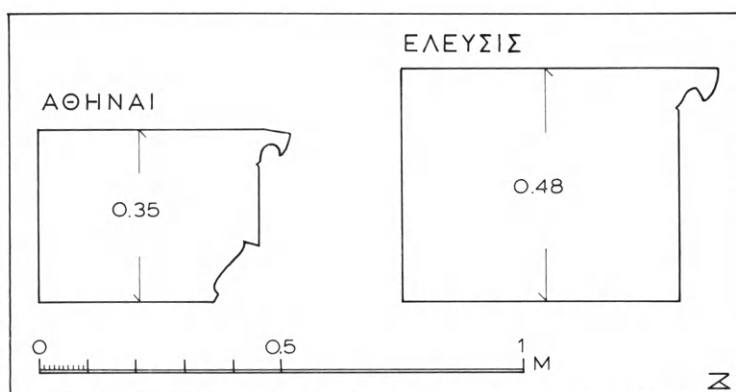
Στὸ ἐσωτερικὸ τῶν στοῶν τοῦ κτιρίου, στὴν πίσω πλευρὰ τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου καὶ πάνω στὰ ἐσωτερικὰ κυματοφόρα ἀντιθημάτα τῶν ἐπιστυλίων, ἐδραζόταν ὁ θρᾶνος ἢ ὑποδόκιο. Λειτουργικὰ χρησίμευε ὡς βάση ὅπου πατοῦσαν οἱ δοκοὶ τῆς μαρμάρινης ὀριζόντιας ὀροφῆς πού ἐκάλυπτε τὶς δύο στοᾶς, τὴν ἰωνικὴ στοὰ τῆς εἰσόδου καὶ τὴ δωρικὴ στοὰ τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 134).

Μορφολογικὰ ὁ θρᾶνος, ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε καὶ σὲ ἄλλῃ θέσῃ, δὲν ἀκολούθησε πιστὰ τὸ ἀθηναϊκὸ παράδειγμα (εἰκ. 98, πίν. 90α). Ἐδῶ προτιμήθηκε ὁ ἀπλούστερος καὶ συχνότερα ἀπαντῶμενος τύπος θράνου, αὐτὸς μὲ δωρικὸ κυμάτιο στὴν ἐπίστεψη καὶ μὲ ἀπλὴ κατακόρυφης διατομῆς πλίνθο μέχρι τὴ βάση⁵⁴⁹, δίχως τὸ χαρακτηριστικὸ καὶ ὠραιότατο λέ-

548. DILETTANTI, *Attica* κεφ. II πίν. 13.

549. Ἡ ἐπιλογὴ καὶ ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ἀπλούστερου αὐτοῦ τύπου εἶναι ἀμφίβολο ὅτι εἶχε ὡς αἰτία τὴν προσπάθεια

σβιο κυμάτιο στο κάτω μέρος, το οποίο αφού πρωτοχρησιμοποιήθηκε για συγκεκριμένο λειτουργικό σκοπό στον Παρθενώνα, επαναλήφθηκε απλά για λόγους μορφολογικούς στα Προπύλαια από το Μνησικλή. Βέβαια, πρέπει να σημειωθεί ότι ο τύπος του κυματοφόρου αυτού θράνου είχε αρχίσει να συγκεκριμενοποιείται σε ένα άλλο αττικό δωρικό μνημείο των μέσων του 5ου αι. π.Χ., μόλις προγενέστερο του Παρθενώνος, στο ναό του Ἡφαίστου στην Ἀγορά των Ἀθηνῶν. Στον πρόναο του κτιρίου και πάνω από το ἐπιστύλιο ὑπάρχει συνεχής ἰωνική ζωφόρος με γλυπτές παραστάσεις. Ἡ ὑπαρξή της ἰωνικῆς ζωφόρου στο δωρικό μνημείο ὑποχρέωσε τὸν ἀρχιτέκτονα νὰ χρησιμοποιήσει κυμάτια στὴ βάση καὶ στὴν ἐπίστεψη τῆς ζωφόρου. Στὴ βάση, λοιπόν, χρησιμοποιήθηκε λέσβιο κυμάτιο, πὺλ λαξεύτηκε πάνω στὰ ἀντιθήματα τῶν δωρικῶν ἐπιστυλίων, ἐνῶ στὴν ἐπίστεψη τῆς ζωφόρου καὶ συμφυῆς με αὐτὴν λαξεύτηκε ἰωνικὸ γλυπτὸ κυμάτιο (ονολο). Ὁ ὑπερκείμενος τῶρα τῆς ζωφόρου θράνος, εἰδικὰ ἐδῶ, τοποθετήθηκε κατὰ τρόπο πὺλ νὰ προεξέχει λίγα ἑκατοστὰ ἀπὸ τὸ ἰωνικὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης τῆς ζωφόρου.

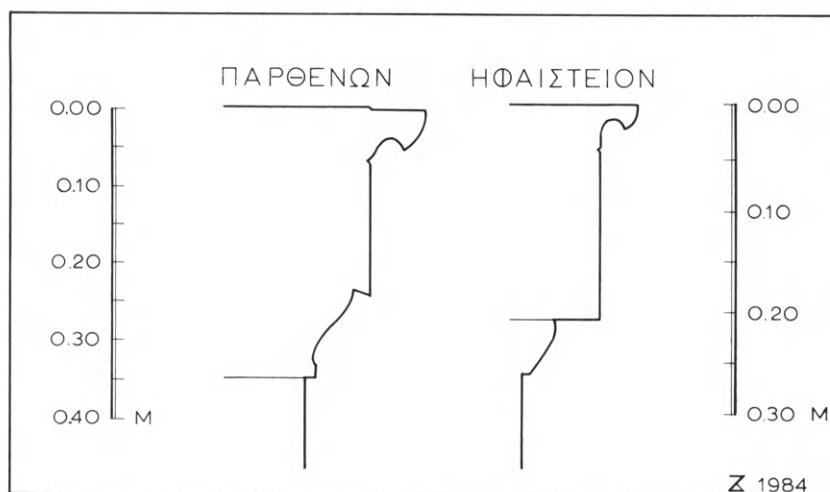

Εἰκ. 98. Σύγκριση τῆς διατομῆς τοῦ θράνου τῶν μνησικλείων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Ἐπειδὴ στὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ οἱ ἄρμοι δὲ λαμβάνονταν ὑποψη, ἡ τελικὴ ἐντύπωση τῆς σύνθεσης ἦταν ἕνας προεξέχων θράνος με ἰωνικὸ κυμάτιο στὴ βάση του, πάνω ἀπὸ τὶς γλυπτές παραστάσεις τῆς ἐσωτερικῆς ζωφόρου. Στὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ναοῦ, ὁ θράνος τοποθετήθηκε κατὰ τὸ συνήθη τρόπο, δίχως κυμάτιο στὴ βάση (εἰκ. 99).

Στὸν Παρθενώνα ἡ ὑπαρξή ἰωνικῆς ζωφόρου ἐξωτερικὰ τῶν τοίχων τοῦ σηκοῦ, ὅπως ἐπίσης στὸν πρόναο καὶ τὸν ὀπισθόναο τοῦ ναοῦ, ὀδήγησε σὲ παρόμοια λύση. Ἐδῶ, στὴ βάση τῆς ζωφόρου δὲ χρησιμοποιήθηκε γλυπτὸ κυμάτιο, ἀλλὰ ἀπλὴ πλατιά προεξέχουσα ταινία πὺλ δὲν εἶναι συμφυῆς με τὶς πλάκες τῆς ζωφόρου, ἀλλὰ με τὰ ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων. Οἱ ἴδιες οἱ ἀνάγλυφες πλάκες τῆς ζωφόρου κατασκευάστηκαν χωρὶς κυμάτιο στὴν ἐπίστεψή τους. Τὸ αἰσθητικὸ αὐτὸ κενὸ ἦρθε νὰ καλύψει ὁ θράνος, ὁ ὁποῖος μόνο στὰ τμήματα πὺλ τοποθετήθηκε πάνω ἀπὸ τὴ συνεχὴ ζωφόρο ἔλαβε τὴ χαρακτηριστικὴ διατομὴ με λέσβιο κυμάτιο στὴ βάση του. Καὶ ἐδῶ, ὅπως καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἡφαίστου, τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα εἶναι τὸ ἴδιο: ἡ ἰωνικὴ

τῶν κατασκευαστῶν νὰ ἀπλοποιήσουν τὴν κατασκευή, ἐφόσον ἡ προκύπτουσα οἰκονομία στὸ χρόνο λαξεύσεως τῶν μελῶν ἀντισταθμιζόταν με τὴν κατασκευὴ τῶν ὑποκείμενων ἀντιθημάτων τῶν ἐπιστυλίων, πὺλ ὅπως εἶδαμε ἔφεραν ἐπιστέφον κυμάτιο, σὲ ἀντίθεση με τὰ στερούμενα κυματίου κλασικὰ ἀντιθήματα.

Εἰκ. 99. Ἐξέλιξη τῆς μορφῆς τοῦ κυματιοφόρου θράνου, ἀπὸ τὸ Ἡφαίστειο στὸν Παρθενώνα.

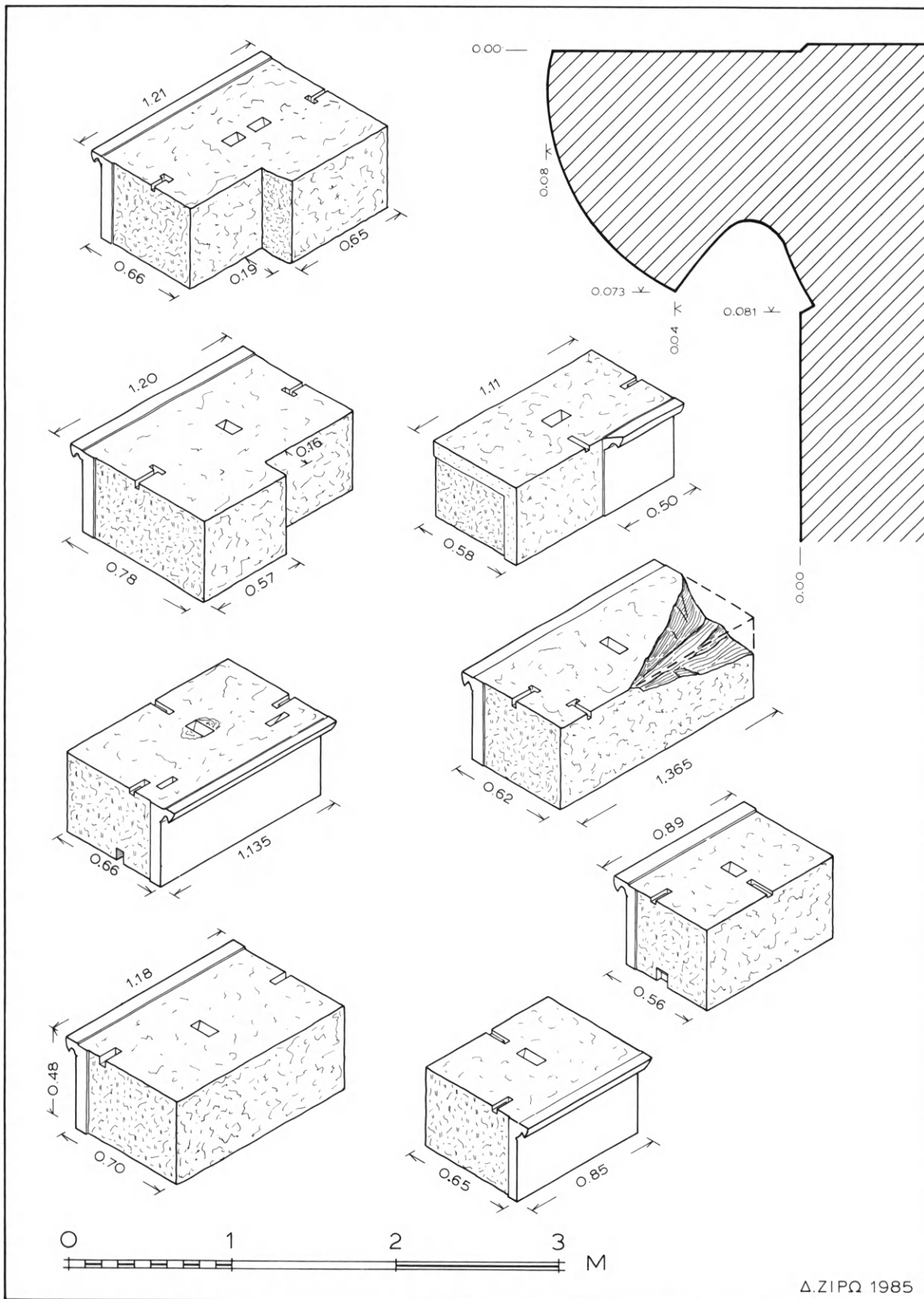
ζωφόρος ἐμφανίζεται μὲ ἐπιστέφον κυμάτιο, ἰωνικὸ ἢ λέσβιο δὲν ἔχει καμία σημασία, ἐφόσον αὐτὸ εἶναι καθαρὰ θέμα αἰσθητικῆς ἐπιλογῆς τοῦ γλύπτη· καὶ φυσικὰ ἦταν ἀπολύτως ἀδιάφορο ἐὰν τὸ κυμάτιο αὐτὸ κατασκευαστικὰ ἀνῆκε στὶς πλάκες τῆς ζωφόρου ἢ στὸ θράνο, ἀφοῦ μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα ἦταν τὸ ἴδιο. Ἐξάλλου οἱ ἄρμοί, ὡς ἀφανεῖς, δὲ λαμβάνονταν ὑπόψη. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα τμήματα τοῦ ναοῦ, ὅπως καὶ στὸ Ἡφαίστειο, ὁ θράνος κατασκευάστηκε δίχως κυμάτιο στὴ βάση καὶ τοποθετήθηκε κατὰ τὸ συνήθη τρόπο⁵⁵⁰ (εἰκ. 99).

Σὲ διαστάσεις ὁ θράνος τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἀντιγράφου εἶναι ἀρκετὰ ψηλότερος ἀπὸ τὸν κλασικό. Αὐτὸ ὀφείλεται σὲ κατασκευαστικούς λόγους, ὥστε τὸ ἄθροισμα τοῦ θράνου καὶ τοῦ ὑπερκείμενου ἐπίτοιχου ἡμιδοκίου (στὴ δωρικὴ στοὰ) νὰ ἐξισωθεῖ μὲ τὸ ὕψος τῆς ζωφόρου, δηλαδὴ 1.18 μ. περίπου (εἰκ. 98, 100, 128).

Σὲ βάθος ὁ θράνος προσέλαβε σημαντικὲς διαστάσεις (μέχρι καὶ 0.92 μ.), ἐφόσον προχωρεῖ μέχρι νὰ συναντήσῃ τὶς πίσω ἐπιφάνειες τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου (εἰκ. 100, πίν. 90β). Μὲ κατάλληλες μασχαλιαῖες λαξεύσεις, εἰσχωροῦσε καὶ συμπλήρωνε τὰ κενὰ ποὺ δημιουργοῦνταν μεταξύ τῶν παχύτερων κατὰ κανόνα τριγλύφων καὶ τῶν λεπτότερων μετοπῶν. Ὅλα τὰ μέλη τῶν θράνων συνδέονταν κατακόρυφα μὲ τὸ ἐπιστύλιο μὲ δύο γόμφους, λόγῳ τοῦ μεγάλου τους μήκους, ἐνῶ συνδέονται ὀριζοντίως μεταξύ τους μὲ συνδέσμους Π, ἓναν σὲ κάθε πλευρά. Μασχαλιαῖοι θράνοι γιὰ τὴν τοποθέτησή τους στὶς γωνίες δὲν εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ, ἐνῶ ἡ σύνδεση στὸ σημεῖο αὐτὸ γινόταν μὲ τὴν τοποθέτηση δύο μελῶν κατὰ ὀρθὴ γωνία καὶ λοξὴ ἀπότμηση μόνο τοῦ προεξέχοντος κυματίου τῆς ἐπίστεψης.

Ὁ θράνος χρησιμοποιήθηκε, ὅπως προαναφέραμε, στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τῶν δύο διαφορετικοῦ ρυθμοῦ στοῶν τοῦ κτιρίου. Αὐτὸ τὸ τονίζουμε ἰδιαίτερα, γιατί καὶ ἐδῶ ὁ Bedford ὑπέπεσε σὲ σφάλμα. Συγκεκριμένα, ἐνῶ τοποθέτησε τὸ θράνο ὀρθὰ πάνω στὰ ἐπιστύλια τῆς δωρικῆς στοᾶς (εἰκ. 127), τὸν παρέλειψε στὴν ἰωνικὴ στοὰ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ ἰωνικὴ ἐπίτοιχη δοκὸς νὰ ἐδράζεται ἀπευθείας στὸ ἀντίθημα τῶν ἐπιστυλίων καὶ ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνειά της νὰ βρίσκεται στὸ 1/3 περίπου τοῦ ὕψους τῆς ζωφόρου τῶν ὄψεων (εἰκ. 125). Αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι σωστό, ἐφόσον μὲ τὴ διάταξη αὐτὴ δὲ θὰ εἶχαν λόγο ὑπάρξεως οἱ διασωθέντες στὶς ἰωνικὲς ἡμιδοκοὺς ὀριζόν-

550. Γιὰ τὴν ἀνάγκη προβολῆς τοῦ θράνου καὶ τὴν τοποθέτησή του σὲ ἐξοχὴ ἀπὸ τὸ ἐπιστέφον τὴν ἰωνικὴ ζωφόρο κυμάτιο στὸν Παρθενώνα, βλ. M. KORRÈS, *Der Pronaos und die Fenster des Parthenon, Parthenon-Kongress* (Mainz 1984) 51 κέ.

Δ. ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 100. Μεγάλα Προπύλαια. Θράνοι και λεπτομέρεια της διατομής του επιστέφοντος δωρικού κυματίου.

τιοι σύνδεσμοι σχήματος Π, οί όποιοι συνέδεαν τὸ μέλος αὐτὸ μὲ τὶς ἀντίστοιχες μετόπες καὶ τριγλύφους τῆς ζωφόρου (εἰκ. 92, 102). Καὶ ἐδῶ ὁ Bedford, ὅπως ἄλλωστε εἶχε πράξει καὶ μὲ τὰ κυματοφόρα ἀντιθήματα τῶν ἐπιστυλίων, ἀγνόησε τὰ ἀδιάψευστα αὐτὰ τεκμήρια καὶ προχώρησε στὴν ἀναπαράσταση ὅπως νόμιζε καλύτερα, γιὰ ἓνα λόγο ὁ όποῖος, ὅπως θὰ δείξουμε, ἔχει σχέση μὲ τὰ ξύλινα κεκλιμένα δοκάρια, τὶς ἐπιτεγίδες τῆς δικλινοῦς ξύλινης στέγης τοῦ κτιρίου (βλ. πκ. σημ. 589).

Ἡ ὀροφή τῶν Μεγάλων Προπυλαίων

Τὰ Προπύλαια καλύπτονταν σὲ ὅλη τὴν ἔκτασή τους μὲ ὀριζόντια μαρμάρινη ὀροφή, ποὺ ἦταν ὀρατὴ μόνο ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ κτιρίου. Ἡ μαρμάρινη αὐτὴ ὀροφή καλυπτόταν μὲ τὴ σειρά τῆς ἀπὸ τὴν ὀρατὴ ἐξωτερικά, συνήθη δικλινὴ στέγη μὲ τὴ μαρμάρινη κεράμωση, καὶ τὸν ξύλινο σκελετό, ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ στὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο. Βέβαια, ἡ τοποθέτηση τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἀντιγράφου σὲ ἀπλὴ βάση ἀπλούστευσε τὴν κατασκευὴ τῆς δικλινοῦς στέγης, ποὺ ἐδῶ κατασκευάστηκε ἐνιαία, ἐνῶ στὴν Ἀθήνα, λόγω τῶν ὑψομετρικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο στοῶν, ἡ στέγη χωρίστηκε σὲ δύο ἀνισοῦψῃ τμήματα (εἰκ. 63, 64).

Ἡ φατνωματικὴ ὀροφή

Ἡ κάλυψη τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων μὲ ὀριζόντια μαρμάρινη φατνωματικὴ ὀροφή ἀποτέλεσε νεωτερισμὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ, ἐφόσον ἓνας τόσο μεγάλος ἐνιαῖος χώρος καλύφθηκε μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο, καὶ βέβαια θαυμάστηκε ἰδιαίτερα ἀπὸ τοὺς ἐπισκέπτες τοῦ ἱεροῦ σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος⁵⁵¹.

Στὴν Ἐλευσίνα τὰ διασωθέντα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη δὲ μᾶς ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία, ὅτι τὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων καλύφθηκε ἐπίσης μὲ ὀριζόντια μαρμάρινη ὀροφή ἀπὸ πεντελικὸ μάρμαρο, κατὰ πιστὴ ἀπομίμηση τῆς περίφημης μαρμάρινης ὀροφῆς ποὺ κοσμοῦσε τὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο.

Ἡ ὀροφή αὐτὴ δὲν κατασκευάστηκε μὲ ὅμοιο τρόπο στὶς δύο στοῖς τοῦ κτιρίου καὶ παρουσιάζει διαφορὰς ὡς πρὸς τὴ διάταξη τῶν μελῶν ποὺ τὴ συνθέτουν. Συνεπῶς, θὰ ἐξετάσουμε τὸν τρόπο σύνθεσης τῆς ὀροφῆς ξεχωριστὰ σὲ κάθε στοᾶ.

Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς

Μαζὶ μὲ τὰ μέλη ποὺ συνέθεταν τὴν ὀροφή τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ ἐξετάσουμε ἐπίσης τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια τῆς ἰωνικῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἐφόσον ἡ λειτουργία τους ἦταν ἡ στηρίξη τῶν δοκῶν τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς⁵⁵². Συνεπῶς, τὴν ὀροφή τῆς ἐν λόγω στοᾶς ἀποτελοῦσαν: α) τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια, β) οἱ δοκοὶ καὶ γ) οἱ φατνωματικὲς πλάκες.

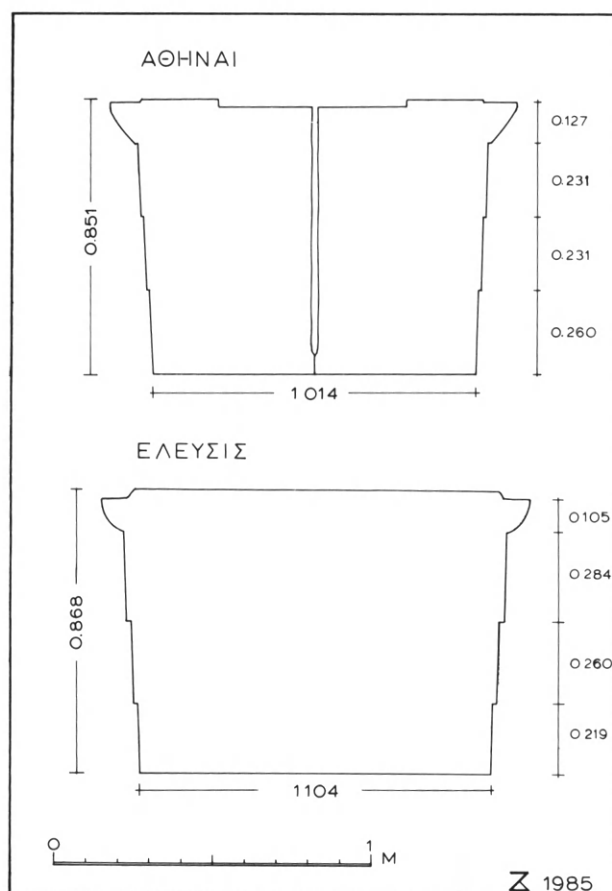
Τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια

Τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια ἔχουν διαρθρωμένες τὶς κάθετες ὀρατὲς πλευρὲς τους σὲ τρεῖς ἐπᾶλληλες ὀριζόντιες καὶ προεξέχουσες πρὸς τὰ ἄνω ταινίες⁵⁵³, ἐνῶ ψηλὰ φέρουν ὡς ἐπίστεψη ἀκόσμητο

551. Ὁ ΠΑΥΣΑΝΙΑΣ, ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Ἀθήνα τὸ 160 μ.Χ., γράφει γιὰ τὰ Προπύλαια τῆς Ἀκροπόλεως: *Τὰ δὲ προπύλαια λίθου λευκοῦ τὴν ὀροφὴν ἔχει, καὶ κόσμῳ καὶ μεγέθει τῶν λίθων μέχρι γε καὶ ἐμοῦ προεῖχε* (I, 22, 4).

552. Βλ. καὶ BUNDGAARD, *Mnesicles* 158 κέ.

553. Ἡ τριπλὴ αὐτὴ διάρθρωση τῶν ἐσωτερικῶν ἰωνικῶν ἐπιστυλίων ἀποτέλεσε νεωτερισμὸ στὸν ἰωνικὸ ρυθμὸ καὶ πρωτοεμφανίστηκε στὴν Ἀττικὴ, στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν ἐπιστυλίων τοῦ προστώου τοῦ ναοῦ στὸν Ἰλιό (449 π.Χ.) (STUART-REVERT, ὁ.π. I, κεφ. 2 πίν. 5). Μὲ τὴν ἐπανάληψη τῆς τριταίνωτῆς διακόσμησης στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ Παρθενῶνα καὶ στὰ ἐσωτερικὰ ἐπιστύλια τῆς ἰωνικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων, ὁ τρόπος αὐτὸς ἐπικράτησε καὶ

Είκ. 101. Σύγκριση της διατομής του ιωνικού επιστυλίου της ιωνικής στοάς των μνησίκλειων Προπυλαίων και των Μεγάλων Προπυλαίων.

ϊωνικό κυμάτιο (είκ. 101, πίν. 91). Τα επιστύλια αυτά, με διεύθυνση παράλληλη πρὸς τὸ διαμήκη ἄξονα τοῦ κτιρίου, ἐδράζονταν στὴ διπλὴ σειρὰ τῶν ἰωνικῶν κιόνων στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βαθειᾶς βόρειας στοᾶς τῶν Προπυλαίων, χωρίζοντας τὴν ἄνοψη τῆς ὀροφῆς σὲ τρία ἐπιμήκη ὀρθογώνια, διευκολύνοντας ἔτσι τὴν τοποθέτηση τῶν ἐγκάρσιων δοκῶν τῆς ἀνώτερης στρώσης, ποὺ στήριζαν τὶς φατνωματικὲς πλάκες (είκ. 107, 108, 129, 130). Περιμετρικὰ τῶν τοίχων ποὺ ὀρίζουν τὴν ἰωνικὴ στοᾶ, καθὼς καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ τῆς βόρειας κιονοστοιχίας, στὸ ἴδιο ὕψος μὲ τὰ ἰωνικὰ επιστύλια, ἔβαιναν πάνω στὸ θρᾶνο ὁμοίας διατομῆς επιστύλια (ἡμιεπιστύλια), ποὺ λειτουργοῦσαν παράλληλα ὡς ἀντιθήματα τῆς δωρικῆς ζωφόρου ποὺ περιέτρεχε

χρησιμοποιήθηκε στὰ ἐξωτερικὰ επιστύλια ναῶν τοῦ ἰωνικοῦ ρυθμοῦ, οἱ ὁποῖοι ἀνεγέρθηκαν τὴν ἐποχὴ αὐτὴ στὴν Ἀκρόπολη (Ἀθηνᾶ Νίκη, Ἑρέχθειο). Στὴ συνέχεια, ἡ χρῆση τοῦ τριταίνωτοῦ αὐτοῦ επιστυλίου γενικεύτηκε καὶ τὸ συναντᾶμε σὲ πλῆθος μνημείων ἰωνικοῦ καὶ κορινθιακοῦ ρυθμοῦ, σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἀρχαιότητος (ἐσωτερικὸ Θόλου τῆς Ἐπιδαύρου (360-320 π.Χ.), Μαυσωλεῖο Ἀλικαρνασσοῦ (355-350 π.Χ.), ναὸς Ἀθηνᾶς Πολιάδος στὴν Πριήνη (340-156 π.Χ.), βωμὸς Περγάμου (197-159 π.Χ.), ναὸς Ἀρτέμιδος Λευκοφρυγῆνης Μαγνησίας (175 π.Χ. περίπου), Ὀλυμπιεῖον Ἀθηνῶν (174 π.Χ.-132 μ.Χ.) κ.ά.

έξωτερικά τὸ κτίριο. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, ἡ πίσω ἐπιφάνειά τους παρουσιάζει παρόμοιες μασχαλιαίες λαξεύσεις ὅπως αὐτὲς ποὺ εἶδαμε στοὺς θράνους, ὥστε τὰ μέλη νὰ εἰσχωροῦν στὰ δημιουργούμενα μεταξὺ τῶν μετοπῶν καὶ τῶν τριγλῶν κενά (εἰκ. 92, 102, πίν. 92).

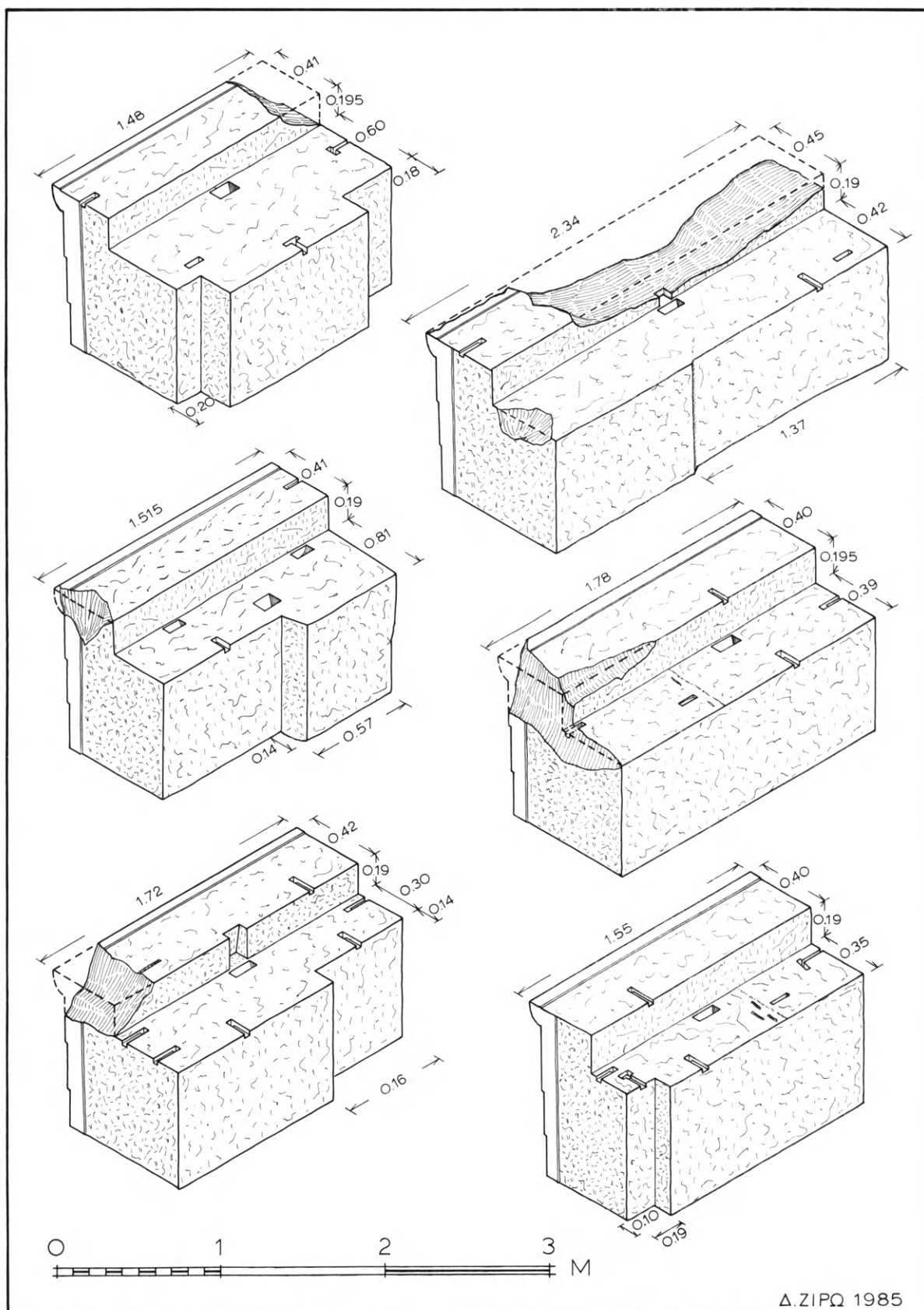
Ἐπειδὴ τὸ ἄθροισμα τοῦ ὕψους τοῦ θράνου (0.48 μ.) καὶ τοῦ ἰωνικοῦ ἐπίτοιχου ἐπιστυλίου (0.895 μ.) ὑπερβαίνει αὐτὸ τῆς ζωφόρου (1.184-1.195 μ.) κατὰ 0.18-0.19 μ. περίπου, καὶ προκειμένου νὰ καταστεί δυνατὴ ἡ ὀριζόντια σύνδεση τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου καὶ τῶν ἀντιθημάτων, ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν ἰωνικῶν ἐπίτοιχων ἐπιστυλίων χωρίστηκε σὲ δύο ἀνισοῦσῃ, παράλληλα πρὸς τὴν ὄψη ἐπίπεδα (εἰκ. 102, 126, πίν. 92). Τὸ μπροστινὸ τμήμα τῆς ὀριζόντιας ἐπιφάνειας παρέμεινε ὡς ἔχει, σὲ βάθος ἀπὸ τὴν ἀκμὴ τῆς ὄψης 0.40-0.43 μ., ἐνῶ τὸ πίσω τμήμα ὑποβιβάστηκε μὲ μασχαλιαία ἐγκοπὴ κατὰ 0.18-0.19 μ. περίπου, ὥστε νὰ ἀποτελέσει μὲ τὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου ἐνιαῖο ἐπίπεδο, προκειμένου νὰ ἐπιτευχθεῖ ἡ τοποθέτηση ἐκεῖ τῶν ὀριζόντιων γείσων τοῦ θριγκοῦ. Γιὰ τὴ σύνδεση τῶν ἐξωτερικῶν αὐτῶν μελῶν τοῦ θριγκοῦ μὲ τὰ ἀντίστοιχα ἐσωτερικὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια, χρησιμοποιήθηκαν σύνδεσμοι Π. Ἡ «πατούρα» στὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν ἰωνικῶν ἐπίτοιχων ἐπιστυλίων ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα ὅσων μελῶν χρησιμοποιήθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ ἐσωτερικοῦ τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ κτιρίου καὶ τῆς κιονοστοιχίας τῶν ὀψεων. Τὴν πατούρα αὐτὴ δὲν τὴ φέρουν μόνο ὅσα μέλη χρησιμοποιήθηκαν κατὰ μῆκος τοῦ θυραίου τοίχου⁵⁵⁴ (εἰκ. 130).

Ἀπὸ τὴ σύγκριση μὲ τὸ κλασικὸ πρωτότυπο προκύπτει ὅτι στὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια τοῦ ἔλευσινικοῦ ἀντιγράφου ἔχει αὐξηθεῖ ἐλαφρὰ τὸ ὕψος τους, ἐνῶ ἡ βάση τους ἔχει κατασκευαστεῖ λίγο στενότερη (εἰκ. 101).

Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τίς μετρικὲς μικροδιαφορὲς ποὺ παρατηροῦνται στίς διαστάσεις τῶν ἐπιστυλίων τοῦ πρωτοτύπου καὶ τοῦ ἀντιγράφου, πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε ὅτι ἡ βασικὴ διαφορὰ τους ἔγκειται στὸν τρόπο κατασκευῆς τους. Τὰ κλασικὰ ἐπιστύλια, μὲ πνεῦμα οἰκονομίας ὡς πρὸς τὴν χρησιμοποίηση μικρότερων τεμαχίων μαρμάρου, ἀλλὰ κυρίως γιὰ νὰ διευκολυνθεῖ ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν βαρύτερων αὐτῶν μελῶν στὴ θέση τους, δὲν εἶναι μονολιθικά, ἀλλὰ ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο διαμήκεις λίθους, μὲ πρόσθετο ὄφελος νὰ βελτιώνεται σημαντικὰ ἡ στατικὴ συμπεριφορὰ τους, ἀπὸ ἐκείνη ποὺ θὰ εἶχαν ἂν κατασκευάζονταν μονολιθικά (εἰκ. 101). Ὁ κάθετος ἄρμος ὥσεως τῶν δύο αὐτῶν τεμαχίων ἔχει ἐπιπροσθέτως λαξευτεῖ στὸ κεντρικὸ τμήμα του, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ χαθεῖ ἀρκετὸ ἀπὸ τὸ βάρος τους καὶ συνεπῶς νὰ διευκολυνθεῖ ἀκόμα περισσότερο ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ τοποθέτηση τῶν μελῶν στὴ θέση τους⁵⁵⁵. Στὴν Ἐλευσίνα ὅμως,

554. Τὰ ὅσα περιγράψαμε παραπάνω ἔχουν διαπιστωθεῖ σὲ μεγάλο ἀριθμὸ διασωθέντων ἐπίτοιχων ἰωνικῶν ἐπιστυλίων. Ὅλα αὐτὰ τὰ ἐπιστύλια φέρουν στὸ ἄνω μέρος τους τοὺς τὸρμους τῶν συνδέσμων Π, συνεπῶς ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Bedford, στὴν ὁποία ἀναφερθήκαμε προηγουμένως, εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη ὅτι εἶναι λανθασμένη. Σύμφωνα μὲ τὸν Bedford, ἡ ἀπουσία τοῦ θράνου προϋποθέτει ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ ἰωνικῶν ἐπίτοιχων ἐπιστυλίων, ποὺ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ φέρουν στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνειά τους κανένα ἴχνος ἀπὸ τὴ σύνδεσή τους μὲ τὰ ἐξωτερικὰ μέλη τοῦ θριγκοῦ, ἐφόσον ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν τελευταίων θὰ βρισκόταν ὑψηλότερα κατὰ 0.48 μ. Τέτοια ἐπιστύλια βέβαια δὲν ὑπάρχουν στὴν Ἐλευσίνα, ἀφοῦ ὅλα, χωρὶς ἐξαίρεση, φέρουν ὅπως εἶπαμε τοὺς τὸρμους γιὰ τὴ σύνδεση αὐτῆ. Ἀπλῶς ὁ Bedford δὲν ἔλαβε ὑπόψη του τὰ παραπάνω στοιχεῖα, ἴσως γιὰ τὴν ἔμφανη δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ τὰ ἐρμηνεύσει.

555. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια ἡ ἀφαίρεση αὐτῆ τοῦ μαρμάρου ἔχει τὸ χαρακτῆρα ἀναθύρωσης καὶ δὲ φαίνεται νὰ ἰσχύει ἡ ἰσχυρὴ ἀπόλαξευση ποὺ δείχνει στὰ σχέδιά του ὁ Bohn. Πάντως, βαρύτερα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη, ποὺ γιὰ λόγους κυρίως αἰσθητικούς καὶ ὄχι στατικούς προσελάμβαναν μεγάλες διαστάσεις καὶ διατομές, ὅπως π.χ. ἐπιστύλια, ἀνώφλια, δοκοὶ κλπ., συνήθως ἀπολαξεύονταν σὲ ἀφανὴ σημεία, μὲ σκοπὸ τὴν ἐλάττωση τοῦ βάρους τους, προκειμένου νὰ διευκολυνθεῖ ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ τοποθέτησή τους στὸ κτίριο κατὰ κύριο λόγο, καὶ ὄχι ἡ ἐλάφρυνση τῆς κατασκευῆς γιὰ στατικούς λόγους. Τέτοια παραδείγματα ἔχουμε στὰ ἐπιστύλια τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνα στίς Συρακοῦσες (πρώμος 6ος αἰ. π.Χ.) καὶ στὰ ἀνώφλια τοῦ ναοῦ τοῦ Διονύσου τῆς Νάξου (τέλη 6ου αἰ. π.Χ.). Ἐπίσης, τὰ ἐπιστύλια τοῦ θησαυροῦ τῶν Ἀθηναίων στοὺς Δελφοὺς (530 π.Χ.) ἀποτελοῦνται ἀπὸ δύο τεμάχια μαρμάρου σχήματος L, ἐνῶ οἱ μαρμάρινες δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ Ἐπικουρείου Ἀπόλλωνα ἔχουν παρομοίως διατομὴ σχήματος L. Γιὰ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν ἐπιχειρημάτων καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. COULTON, *Greek Architects* 145-147 καὶ εἰκ. 63.

Δ.ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 102. Μεγάλα Προπύλαια. Ἐπίτοιχα ἰωνικά ἐπιστύλια τῆς ἰωνικῆς στοᾶς.

στοὺς ὄψιμους αὐτοκρατορικοὺς χρόνους, δὲν ἀκολουθήθηκε ἡ παραπάνω μέθοδος.

Μὲ λυμένα ὅπως φαίνεται τὰ προβλήματα μεταφορᾶς καὶ ἀνύψωσης βαρύτατων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, μὲ ἐξασφαλισμένη τὴ χρηματοδότηση τοῦ ἔργου ἀπὸ τὰ αὐτοκρατορικά ταμεῖα τῆς Ρώμης καὶ χωρὶς τὸν αὐστηρότατο ἔλεγχο πού ἀσκοῦσε ἄλλοτε ὁ δῆμος, ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ τὴ διαχείριση τοῦ δημόσιου χρήματος, μὲ πλήρη ἀπουσία συνεπῶς τοῦ γνωστοῦ πνεύματος οἰκονομίας πού κυριαρχοῦσε στὰ κλασικὰ καὶ μεταγενέστερα ἐλληνικὰ ἔργα⁵⁵⁶, ὁ ἀρχιτέκτονας τοῦ ἔργου τῆς ἀντιγραφῆς προτίμησε τὸ δαπανηρότερο τρόπο. Τὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια κατασκευάστηκαν σὲ ἐνιαῖο τεμάχιο μαρμάρου, μὲ ὅλες τὶς δυσχέρειες πού συνεπάγεται ἡ μέθοδος αὐτὴ ὡς πρὸς τὴν ἐξεύρεση, ἐξόρυξη καὶ μεταφορὰ τῶν μεγάλων αὐτῶν λίθων ἀπὸ τὰ λατομεῖα τῆς Πεντέλης στὴν Ἑλευσίνα (εἰκ. 101, πίν. 91β).

Ἡ διάταξη τῶν δοκῶν

Ἐγκάρσια στὸ διαμήκη ἄξονα τοῦ κτιρίου, πάνω στὰ ἰωνικὰ ἐπιστύλια, ὅπως καὶ στὰ ἀντίστοιχα ἐπίτοιχα, ἐδράζονταν ἀμφιέριστα οἱ δοκοί. Ἡ διάταξή τους εἶχε γίνει κατὰ τρόπο, ὥστε ἄλλες δοκοὶ νὰ ἀντιστοιχοῦν μὲ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τῶν ἰωνικῶν κιόνων καὶ ἄλλες μὲ τὸ μέσο τοῦ μεταξονίου κάθε ἰωνικῆς δοκοῦ (εἰκ. 129, 130). Ἰδιαίτερα οἱ τελευταῖες αὐτὲς δοκοὶ ἀποτελέσαν καὶ τὴν αἰτία, ὥστε ὁ Μνησικλῆς νὰ χρησιμοποιήσῃ στὸ κτίριό του ἓνα ἰδιοφυὲς σύστημα ἐνίσχυσης τῶν ἐπιστυλίων μὲ σιδηρὲς ράβδους στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους, ἐφόσον στὸ σημεῖο αὐτὸ κάθε ἐπιστύλιο ἔφερε φορτία τῆς τάξεως τῶν $6\frac{1}{2}$ τόννων σὲ καθεμιά ἀπὸ τὶς δύο πλευρὲς του· δηλαδὴ τὸ φορτίο τῶν δοκῶν, βάρ. 11 τόννων ἢ καθεμιά, σὺν τὸ πρόσθετο φορτίο τῶν φατνωματικῶν πλακῶν⁵⁵⁷.

Στὴν Ἑλευσίνα δὲ διαπιστώσαμε τὴν ἐφαρμογὴ αὐτοῦ τοῦ συστήματος καὶ βεβαίως δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ γνωρίζουμε ἂν αὐτὸ ὀφείλεται σὲ ἄγνοια τῆς μεθόδου ἢ στὴν ὑπερεκτίμηση τῆς ἀντοχῆς τῶν ἰωνικῶν αὐτῶν ἐπιστυλίων στὰ συγκεκριμένα φορτία τῆς μαρμαρίνης ὀροφῆς.

Σὲ κάθετη τομὴ οἱ δοκοὶ μιμοῦνται τὶς ἀντίστοιχες δοκοὺς τοῦ πρωτοτύπου (εἰκ. 103). Στὸ ἄνω μέρος ἐπαναλαμβάνεται τὸ ἐπιστέφον ἀπλὸ ἰωνικὸ κυμάτιο (ονόλο), μὲ μιὰ πιὸ καμπύλῃ διατομῇ ἀπὸ αὐτὴ πού συναντᾶμε στὴν κλασικὴ δοκό, ἐνῶ τὸ πλάτος τῆς δοκοῦ, μετρούμενο στὴ βάση τῶν ἐπιστεφόντων αὐτῶν κυματίων, εἶναι λίγο μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ πλάτος τῆς κάτω ἑδρας τῆς, μὲ ὀπτικὴ ἐκλέπτυνση πού ἔχει παρατηρηθεῖ καὶ στὶς δοκοὺς τοῦ ἀθηναϊκοῦ πρωτοτύπου.

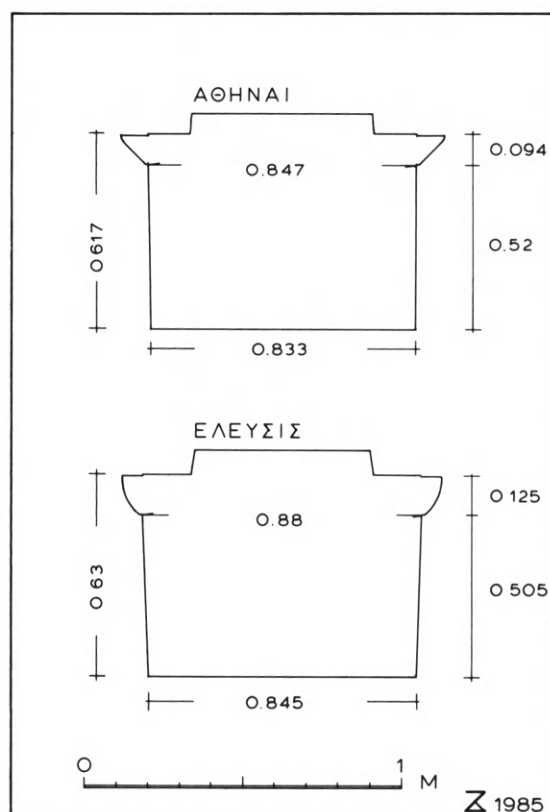
Λόγω τῆς ἀπόλυτης καθετότητας τῶν πλευρικῶν τοίχων τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τῆς τοποθέτησης τοῦ θράνου σὲ ἐσοχὴ καὶ ὄχι σὲ ἐξοχὴ, τὸ μῆκος τῆς ἐγκάρσιας δοκοῦ τῆς ὀροφῆς τῶν δύο πλευρικῶν κλιτῶν ὑπολογίζεται ὅτι εἶναι 0.18 μ. μεγαλύτερο ἀπὸ αὐτὸ τῶν Ἀθηνῶν. Ὑπολογίσαμε ὅτι τὸ ἐλεύθερο μῆκος τῆς δοκοῦ, χωρὶς τὰ ἐπιστέφοντα κυμάτια, ἦταν 5.58 μ. (5.40 μ. στὴν Ἀθήνα), ἄνοιγμα πού καλύπτεται μὲ 13 φατνωματικὲς πλάκες μέσου πλάτους λίγο μεγαλύτερου ἀπὸ αὐτὲς τῶν Ἀθηνῶν, δηλαδὴ 0.415 μ., ἐνῶ στὴν Ἀθήνα τὸ μέσο πλάτος τῶν πλακῶν αὐτῶν εἶναι 0.40 μ.⁵⁵⁸.

556. Τὸ πνεῦμα αὐτὸ γίνεται ἰδιαίτερα ἀντιληπτό, ἂν λάβει κανεὶς ὑπόψη ὅτι σὲ ἀφανὴ σημεῖα τῆς ὑποδομῆς ἢ τῆς ἀνωδομῆς ναῶν τοῦ 5ου ἢ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., γινόταν εὐρύτατη χρῆση παλαιότερου ὕλικου ἀπὸ κατεδάφιση προγενέστερων ναῶν ἢ κτισμάτων. Τὸ μάρμαρο καὶ ὁ πωρόλιθος θεωροῦνταν πολὺτιμα οἰκοδομικὰ ὕλικά καὶ χρησιμοποιοῦνταν ὅπου ἦταν δυνατό, προκειμένου νὰ προκύψει οἰκονομία σὲ ἔργα πού χρηματοδοτοῦνταν ἀπὸ τὸ αὐστηρὰ ἐλεγχόμενο δημόσιο ταμεῖο τῆς πόλης-κράτους.

557. Γιὰ τὴν πληρέστερη περιγραφὴ τοῦ συστήματος αὐτοῦ, βλ. Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, ὁ.π. 30 κέ.· DINSMOOR, *Architecture* 203 καὶ COULTON, ὁ.π. 148-149, ὅπου καὶ ἄλλα παραδείγματα ἐνισχύσεως δοκῶν, ἐπιστυλίων κλπ., μὲ σιδηρὲς ράβδους. Ἐπίσης, W.B. DINSMOOR, *Structural Iron in Greek Architecture*, *AJA* 26, 1922, 148 κέ., εἰδικότερα 152 ἕως 154 εἰκ. 3 καὶ ΟΡΑΝΑΔΟΥ, *Υλικά δομῆς* 2, 19 κέ.

558. Θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πλάτος τῶν φατνωματικῶν πλακῶν τῶν κλασικῶν Προπυλαίων δὲν εἶναι οὔτε αὐτὸ σταθερό. Μετὰ ἀπὸ μετρήσεις σὲ πλῆθος κατακεῖμένων φατνωματικῶν πλακῶν στὴν Ἀκρόπολη, διαπιστώσαμε πλάτη ὅπως 0.40 μ., 0.402 μ., 0.404 μ., 0.405 μ., 0.407 μ., 0.408 μ., 0.409 μ., 0.41 μ., 0.413 μ., 0.429 μ., ἐνῶ σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ ἀκράια τὸ πλάτος ἦταν 0.44 μ., λόγω τῆς πατούρας πού ἔφερε καὶ στὶς δύο πλευρὲς του.

Δυστυχῶς δὲν ἔχουν διασωθεῖ δοκοὶ ἀκέραιες ἀπὸ τὰ πλευρικά κλίτη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ ἡ μοναδική δοκὸς ποὺ ἔχει βρεθεῖ σὲ καλὴ κατάσταση ἔχει μέγ. σωζ. μῆκ. στὸ ὁρατὸ μέτωπό της 5.47 μ., δηλαδὴ σαφῶς μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μῆκος τῆς ἀθηναϊκῆς δοκοῦ ποὺ προαναφέραμε (πίν. 93α). Ἀπὸ τὸ κεντρικὸ κλίτος ἔχει σωθεῖ μία μόνο δοκὸς ἀκέραιη, ἡ ὁποία μᾶς δίνει μὲ ἀσφάλεια τὸ ἐλεύθερο μῆκος της, ποὺ εἶναι 4.245 μ. στὴ βάση τῶν κυματίων, ἄνοιγμα ποὺ καλύπτεται μὲ 10 φατνωματικὲς πλάκες (πίν. 93β).

Εἰκ. 103. Σύγκριση τῆς διατομῆς τῶν δοκῶν τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐγκάρσια ἐδραζόμενες στὰ ἰωνικά ἐπιστύλια ἀμφιέριστες δοκοὺς, περιμετρικὰ τῆς στοᾶς καὶ στὰ ἐπίτοιχα ἐπιστύλια ἐδράζονταν τὰ ἐπίτοιχα ἡμιδόκια (εἰκ. 104). Ἐπειδὴ, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέραμε, ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν ἰωνικῶν ἐπίτοιχων ἐπιστυλίων εἶχε κατασκευαστεῖ σὲ δύο ἀνισοῦψῃ ἐπίπεδα καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐμπρόσθιο ἀνώτερο ἐπίπεδο δὲν ἐπαρκοῦσε γιὰ τὴν ἔδραση τοῦ ἐπίτοιχου ἡμιδοκίου (0.40 μ. πλ. μὲ τὸ κυμάτιο), μία χαρακτηριστικὴ ὀριζόντια μασχαλαία ἐγκοπὴ λαξεύτηκε στὴν πίσω πλευρὰ τῶν δωρικῶν γείσων τοῦ θριγκοῦ, ποὺ ἦταν τοποθετημένα ἐξωτερικὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς καὶ ἔβαιναν μερικῶς πάνω στὰ ἰωνικά ἐπίτοιχα ἐπιστύλια. Μὲ τὴ μασχαλαία αὕτῃ ἐγκοπὴ, διαστ. 0.25 × 0.25 μ. περίπου καὶ πλάτους ἴσου μὲ τὸ πλάτος τοῦ μέλους τοῦ γείσου, δημιουργήθηκε ἡ ἀπαιτούμενη ὀριζόντια ἐπιφάνεια γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ μεγάλου πάχους ἡμιδοκίου (0.50-0.55 μ.), τὸ ὁποῖο μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ

έδραζόταν και στα δύο μέλη ταυτόχρονα⁵⁵⁹ (είκ. 92, 126, 129).

Σε ό,τι αφορά την όριζόντια σύνδεση των επίτοιχων ήμιδοκίων με τις κύριες δοκούς της όροφης, προξενεί ιδιαίτερη έντύπωση ή πλήρης απουσία σιδηρών συνδέσμων σε όλα τα μέλη που έντοπίσαμε. Η απουσία αυτή δύσκολα έρμηνεύεται και αποτελεί μοναδικό φαινόμενο μεταξύ των άλλων αρχιτεκτονικών μελών του κτιρίου (είκ. 104).

Η διάταξη των φατνωματικών πλακών

Τα μεταξύ των άμφιέριστων δοκών κενά καλύπτονταν με τις φατνωματικές πλάκες, πολλές από τις όποιες, όλόκληρες ή σε μεγάλα και μικρά θραύσματα, έντοπίσαμε σε μεγάλη έκταση του χώρου του έλευσινιακού ιεροῦ. Στην ίωνική στοά κάθε φατνωματική πλάκα φέρει από δύο φατνώματα που μορφολογικά δε διαφέρουν από αυτά της ίωνικής στοάς των αθηναϊκών Προπυλαίων, έχοντας πάντα ως δεδομένες τις διαφορές που οφείλονται στη χαμηλότερη ποιότητα κατεργασίας του μαρμάρου (είκ. 105, 106, πίν. 94).

Περιμετρικά των φατνωμάτων, έπαναλαμβάνεται ό λεπτός άκόσμητος άστράγαλος που παρατηρείται στο πρωτότυπο, ενώ είναι βέβαιο ότι το έσωτερικό των φατνωμάτων έφερε έγχρωμο γραπτό διάκοσμο, ίχνη του όποιου διαπιστώσαμε σε πολλά από τα μέλη (είκ. 105).

Στην Αθήνα, έκτος από τις κοινές φατνωματικές πλάκες με τα δύο φατνώματα, χρησιμοποιήθηκαν και δύο άλλοι τύποι φατνωματικών πλακών μικρότερου μήκους, με μονό επίμηκες φατνώματα. Οί πλάκες αυτές διαφέρουν ως προς το μήκος τους κατά 0.10 μ. μεταξύ τους⁵⁶⁰ και χρησιμοποιήθηκαν για την κάλυψη των δύο άκραιών μεταδόκιων διαστημάτων της ίωνικής στοάς, που γειτονεύουν το ένα με τη δωρική κιονοστοιχία της όψης και το άλλο με το θυραίο τοίχο.

Στην Έλευσίνα παρόμοια μονά σκαφοειδή φατνώματα του μικρότερου σε μήκος τύπου έχουν καταγραφεί από τον Bedford (είκ. 105). Μετά από επίμονες προσπάθειες, μπορέσαμε να έντοπίσουμε πάλι ένα από αυτά και καταγράψαμε τις άκριβείς διαστάσεις του, που συμφωνούν με τα μέτρα που σημειώνουν οι Dilettanti (είκ. 106, πίν. 94α).

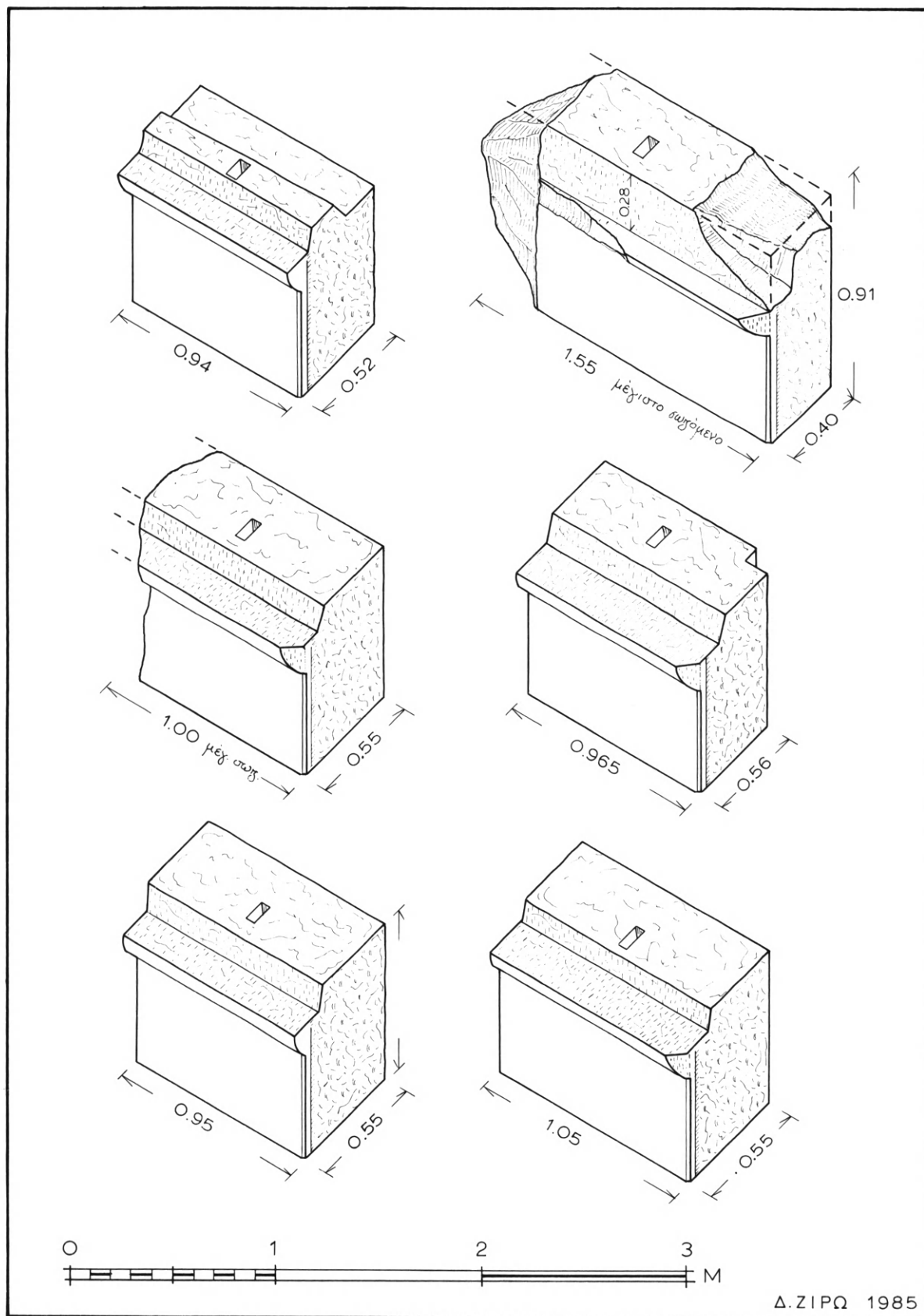
Ο Bedford, στην άναπαράσταση της φατνωματικής όροφης που παρουσίασε, τοποθετεί τα μονά αυτά επίμηκη φατνώματα μόνο στη μία πλευρά της ίωνικής στοάς, αυτή που γειτονεύει με το θυραίο τοίχο. Στην άλλη πλευρά, έσωτερικά της δωρικής πρόσοψης, τοποθετεί κοινές φατνωματικές πλάκες με δύο φατνώματα⁵⁶¹ (είκ. 107). Ασφαλώς πρόκειται περί λάθους, γιατί βάσει των ύπολογισμών μας, ό χώρος αυτός δεν έπαρκει για την τοποθέτηση κοινής φατνωματικής πλάκας σε κανένα από τα άκρα, αλλά μις πλάκας με μονό επίμηκες φατνώματα και στις δύο πλευρές, όπως δηλαδή συμβαίνει στα αθηναϊκά Προπύλαια (είκ. 108).

Συγκεκριμένα, στην ίωνική στοά το έλεύθερο άνοιγμα μεταξύ του έσωτερικού των έπιστυλίων της δωρικής κιονοστοιχίας και της αντίστοιχης πλευράς του θυραίου τοίχου, ύπολογίζεται με μεγάλη προσέγγιση σε 13.35 μ., άνοιγμα που καλύπτεται με 7 δοκούς και 8 φατνωματικές πλάκες.

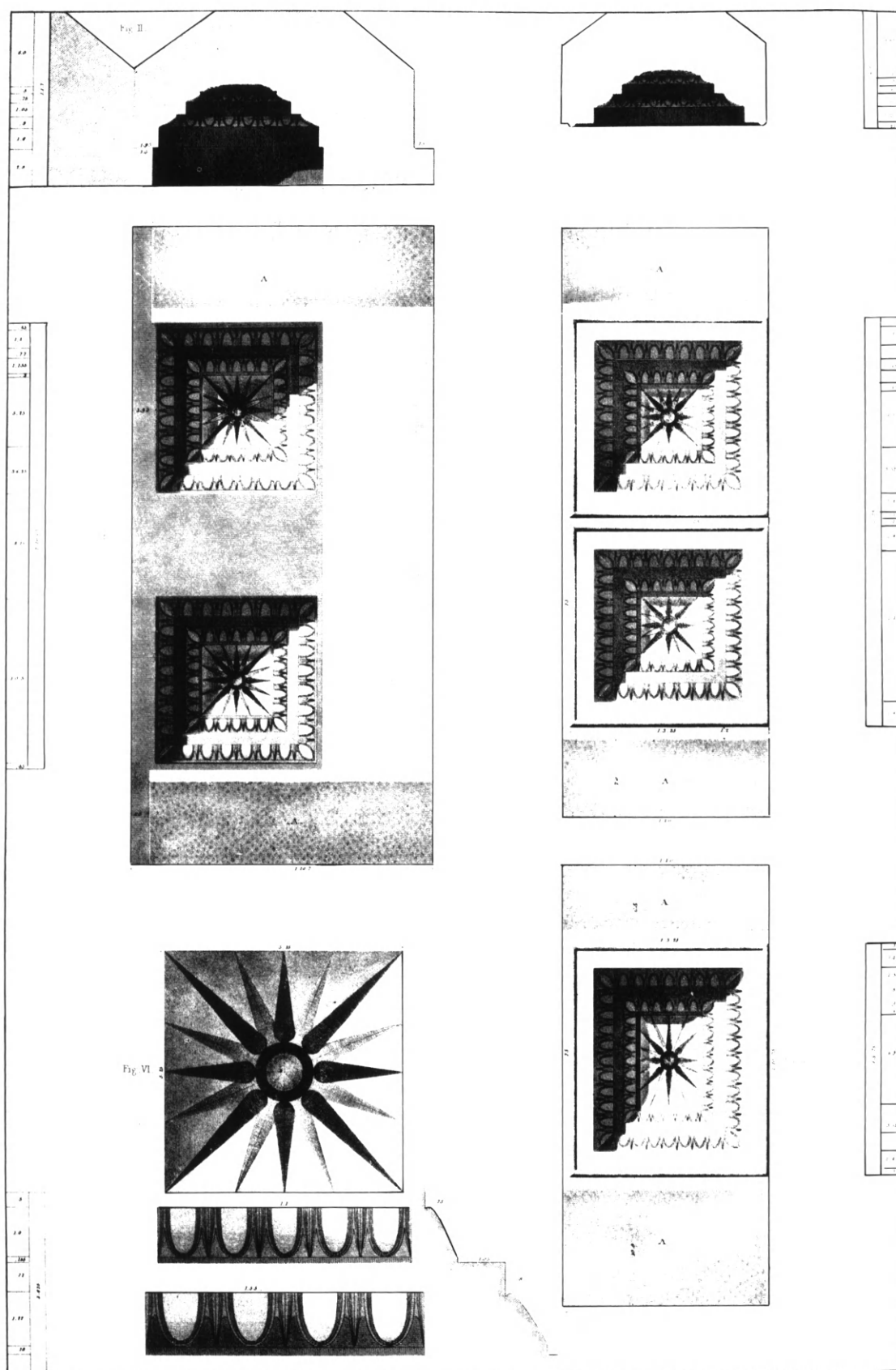
559. Ο σύνθετος αυτός τρόπος κατασκευής έχει άρκετά πλεονεκτήματα, έφόσον με το πρόσθετο βάρος του ήμιδοκίου στο πίσω μέρος του γείσου άπομακρύνεται άκόμα περισσότερο ό κίνδυνος άνατροπής του εξαιτίας του βάρους του προεξέχοντος τμήματός του. Επίσης, γίνεται δυνατή ή όριζόντια σύνδεση του γείσου με τα ίωνικά έπιστύλια με σύνδεσμο Π, που τοποθετείται στο μέσο του πλάτους του μέλους και στην όριζόντια επιφάνεια της μασχαλιαίας έγκοπής. Χωρίς την έγκοπή αυτή, ή επιπλέον σύνδεση που άναφέραμε θα ήταν άδύνατο να πραγματοποιηθεί, άφου τα δύο μέλη ήταν τοποθετημένα σε διαφορετικά έπίπεδα. Στην Αθήνα, για το λόγο αυτό, τα γείσα είναι άπλως γομφωμένα στις έπίτοιχες ίωνικές δοκούς, έφόσον δεν ύπάρχει τρόπος για την όριζόντια σύνδεση των μελών μεταξύ τους.

560. BOHN, *Propyläen* πίν. XII σχ. 1, 3. Για τους πιθανούς λόγους που όδήγησαν το Μνησικλή σε αυτή την άναγκαστική διόρθωση, βλ. BUNDGAARD, ό.π. 174-175.

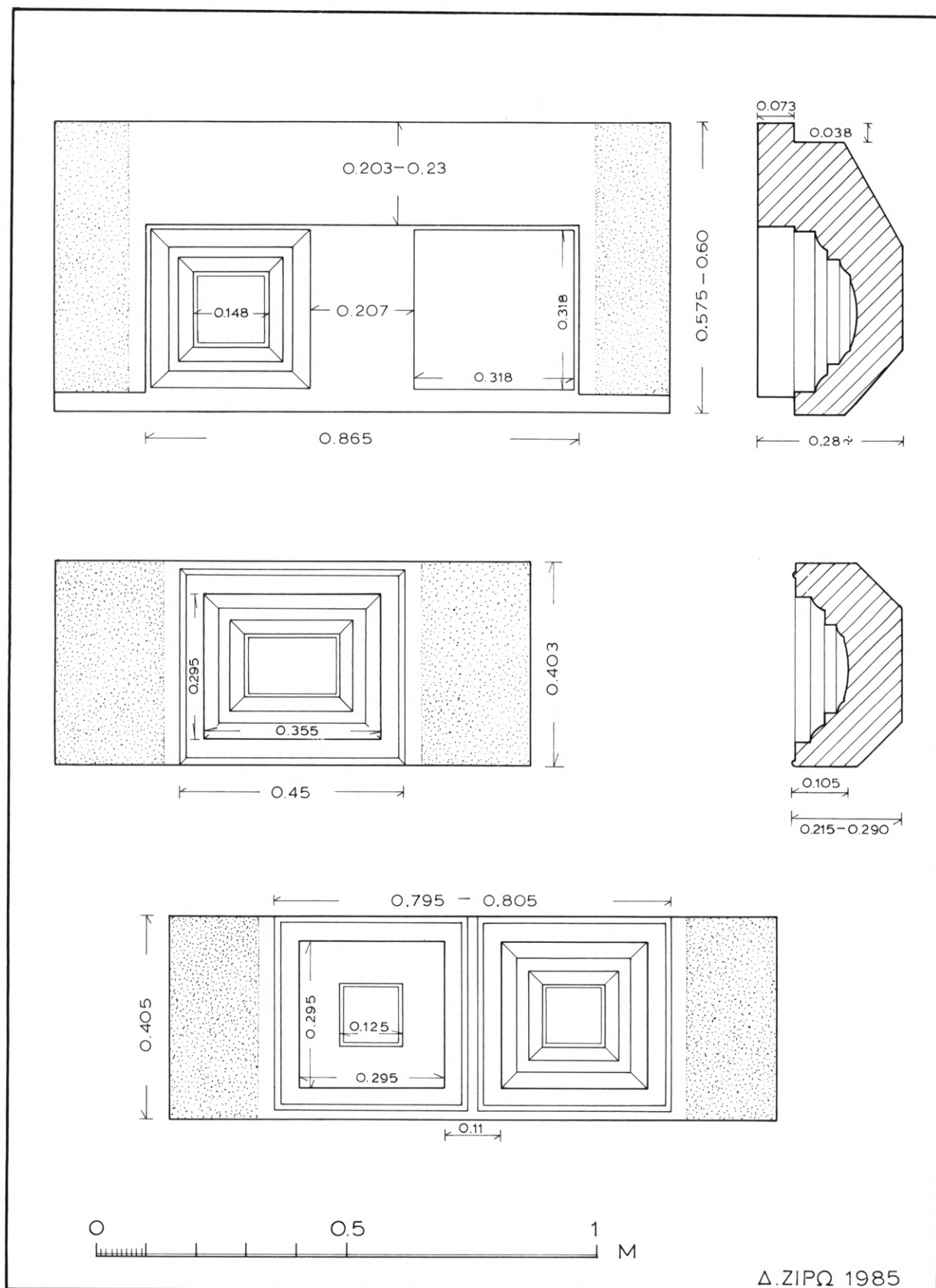
561. DILETTANTI, ό.π. κεφ. II πίν.9.

Εικ. 104. Μεγάλα Προπύλαια. Ἐπίτοιχες δοκοὶ τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς.

Εικ. 105. Μεγάλα Προπύλαια. Φαντωματικές πλάκες και αναπαράσταση του γραπτού διακόσμου (Dilettanti).

Δ.ΖΙΡΩ 1985

Εἰκ. 106. Μεγάλα Προπύλαια. Οἱ φατνωματικὲς πλάκες.

α) Πλάτος δοκοῦ μετὰ τὰ κυμάτια 1.01 μ. κατὰ μέσον ὄρο.

β) Ὅρατὸ μήκος κοινῆς φατνωματικῆς πλάκας (δύο φατνώματα) $0.80 + 0.06$ «ἀέρα» = 0.86 μ. κατὰ μέσον ὄρο.

γ) Ὅρατὸ μήκος ἀκραίας φατνωματικῆς πλάκας σύμφωνα με νέα μέτρηση (μονὸ φάτνωμα) $0.45 + 0.06$ «ἀέρα» = 0.51 μ.

Ἐὰν τὸ πρῶτο μεταξόνιο μεταξὺ δωρικῆς κιονοστοιχίας καὶ ἰωνικοῦ κίονα καλυπτόταν με κοινὴ φατνωματικὴ πλάκα, τότε τὸ μήκος ποῦ θὰ ἀποκτοῦσε ἡ φατνωματικὴ ὀροφὴ θὰ ἦταν:

δοκοὶ $1.01 \times 7 = 7.07$ μ.

φατνώματα κοινὰ $0.86 \times 7 = 6.02$ μ.

φάτνωμα μονὸ $0.51 \times 1 = 0.51$ μ.

Σύνολο 14.60 μ. > 13.35 , ἥτοι $\Delta = 1.25$ μ., ἄρα δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ δεχτοῦμε τὴ λύση Bedford.

Ἐάν, κατ' ἀναλογίαν τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως, στὰ ἄκρα τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς ὑπῆρχε ἀπὸ ἓνα μονὸ σκαφοειδὲς φάτνωμα, τότε τὸ συνολικὸ μήκος τῆς ὀροφῆς εἶναι:

δοκοὶ (μέσος ὄρος) $1.01 \times 7 = 7.07$ μ.

φατνώματα κοινὰ $0.86 \times 6 = 5.16$ μ.

φατνώματα μονὰ $0.51 \times 2 = 1.02$ μ.

Σύνολο 13.25 μ. < 13.35 , ἥτοι $\Delta = 0.10$ μ. Ἡ διαφορὰ τῶν 10 ἑκατοστῶν ποῦ προκύπτει, μπορεῖ νὰ καλυφθεῖ μετὰ τὴν ἐλαφρὰ ἀραίωση τῶν στοιχείων ποῦ συνθέτουν τὴν ὀροφὴν σὲ ὅλο τὸ μήκος τῆς. Ἀλλὰ μπορεῖ νὰ ὑποδηλώνει καὶ κάτι ἄλλο. Τὴν ὑπαρξὴ δηλαδὴ ἐνὸς ἀκόμα τύπου μονοῦ φατνώματος, ποῦ δὲν ἔχει βρεθεῖ μέχρι στιγμῆς στὴν Ἐλευσίνα, ἀλλὰ ὑπάρχει στὸ ἀθηναϊκὸ πρωτότυπο. Τὸ φάτνωμα αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι ἀκριβῶς 10 ἑκατοστὰ μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μονὸ φάτνωμα ποῦ βρήκαμε καὶ καταγράψαμε, ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει στὴν Ἀκρόπολη. Λόγω τῆς ἀπόλυτης καθετότητας τῶν δωρικῶν κίωνων τῆς ὄψης, ἡ διάταξη τῶν ἐγκάρσια τοποθετημένων στὰ ἐσωτερικὰ ἰωνικὰ ἐπιστυλῖα δοκῶν ἔχει ἐλαφρὰ ἀναστατωθεῖ, ἐφόσον οἱ κατακόρυφοι ἄξονες τῶν ἰωνικῶν κίωνων δὲ συμπίπτουν ἀκριβῶς μετὰ τὸ μέσο τῶν ὑπερκείμενων δοκῶν. Ἀναλυτικὰ, ὑπολογίζοντας τὸ μήκος τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς ἐσωτερικὰ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ἀνὰ μεταξόνιο ἔχουμε:

Α) Πρῶτο μεταξόνιο μεταξὺ δωρικοῦ κίονα καὶ πρώτου ἰωνικοῦ κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας = 3.87 μ. Τὸ ἐλεύθερο ἄνοιγμα ποῦ καλύπτεται ἀπὸ τὴν φατνωματικὴ ὀροφὴ στὸ τμήμα αὐτὸ εἶναι τὸ μήκος τοῦ μεταξονίου μείον τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τοῦ ἐπιστυλίου, συμπεριλαμβανομένης τῆς κλίσης τοῦ ὑπερκείμενου ἰωνικοῦ ἐπιστυλίου καὶ τοῦ κυματίου τῆς δοκοῦ (0.73 μ. + 0.10 μ. περίπου), ἥτοι: $3.87 - 0.83 = 3.04$ μ. Στὸ τμήμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν:

δοκοὶ $1.5 \times 1.01 = 1.515$ μ.

φατνώματα κοινὰ $1 \times 0.86 = 0.86$ μ.

φάτνωμα μονὸ $1 \times 0.51 = 0.51$ μ.

Σύνολο 2.885 μ. < 3.04 , ἥτοι $\Delta = 0.155$ μ. Ὁ κατὰ μήκος ἄξονας τῆς δοκοῦ εἶναι συνεπῶς μετατοπισμένος πρὸς τὴν ὄψιν τοῦ κτιρίου κατὰ 0.155 μ. σὲ σχέσιν μετὰ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τοῦ ἰωνικοῦ κίονα. Ὅμως, ἡ σχετικὰ μεγάλη αὐτὴ διαφορὰ πιστεύω ὅτι ὑποδηλοῖ αὐτὸ ἀκριβῶς ποῦ ἐπισημάνσαμε καὶ πιὸ πάνω, ὅτι στὸ πρῶτο αὐτὸ τμήμα τῆς ὀροφῆς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὁ μεγαλύτερος σὲ μήκος τύπος μονοῦ σκαφοειδοῦς φατνώματος, ποῦ ὅμως δὲ βρέθηκε ἀκόμα μεταξὺ τῶν διάσπαρτων μελῶν τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Μετὰ τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ὑποθετικοῦ αὐτοῦ μέλους, τὸ μήκος τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς στὸ πρῶτο ἀπὸ τὴν ὄψιν μεταξόνιο εἶναι:

δοκοὶ $1.5 \times 1.01 = 1.515$ μ.

φατνώματα κοινὰ $1 \times 0.86 = 0.86$ μ.

φάτνωμα μονὸ (μεγάλον) $1 \times 0.61 = 0.61$ μ.

Σύνολο 2.985 μ. < 3.04 , ἥτοι $\Delta = 0.055$ μ. Μετὰ τὸν τρόπο αὐτό, ὁ κατὰ

μήκος άξονας της δοκού είναι μετατοπισμένος προς την όψη του κτιρίου μόνο 0.055 μ., σε σχέση με τον κατακόρυφο άξονα του πρώτου ιωνικού κίονα.

B) Δεύτερο μεταξόνιο 3.655 μ. + ($\Delta = 0.055$ μ.) = 3.710 μ.

δοκοί $2 \times 1.01 = 2.02$ μ.

φατνώματα κοινά $2 \times 0.86 = 1.72$ μ.

Σύνολο 3.74 μ. > 3.71 μ., ήτοι $\Delta = 0.03$ μ. Έδω ό κατά μήκος άξονας της δοκού είναι μετατοπισμένος προς τό θυραίο τοίχο κατά 0.03 μ. σε σχέση με τον κατακόρυφο άξονα του δεύτερου ιωνικού κίονα.

Γ) Τρίτο μεταξόνιο 3.685 μ. - ($\Delta = 0.03$ μ.) = 3.655 μ.

δοκοί $2 \times 1.01 = 2.02$ μ.

φατνώματα κοινά $2 \times 0.86 = 1.72$ μ.

Σύνολο 3.74 μ. > 3.655 μ., ήτοι $\Delta = 0.085$ μ. Καί έδω ό κατά μήκος άξονας της δοκού είναι μετατοπισμένος προς τό θυραίο τοίχο κατά 0.085 μ., σε σχέση με τον κατακόρυφο άξονα του τρίτου ιωνικού κίονα.

Δ) Μήκος ελεύθερου ανοίγματος μεταξύ του κατακόρυφου άξονα του τρίτου ιωνικού κίονα και του θυραίου τοίχου, έχοντας λάβει υπόψη την κλίση του ιωνικού επίτοιχου επιστυλίου και του κυματίου της επίτοιχης μεταδόκιας πλάκας = 2.97 μ. περίπου - ($\Delta = 0.085$ μ.) = 2.885 μ.

δοκοί $1.5 \times 1.01 = 1.515$ μ.

φατνώματα κοινά $1 \times 0.86 = 0.86$ μ.

φάτνωμα μονό (μικρό) $1 \times 0.51 = 0.51$ μ.

Σύνολο 2.885 μ. = 2.885, ήτοι $\Delta = 0.00$ μ.

Φυσικά, οί παραπάνω ύπολογισμοί είναι θεωρητικοί και σκόπιμα εφαρμόσαμε σταθερές και κατά μέσον όρο τιμές στα μήκη των αρχιτεκτονικών μελών της φατνωματικής όροφής, προκειμένου να γίνουν έμφανείς οί διαφορές στη διάταξη των έν λόγω μελών και των υποκείμενων μεταξονίων. Στην πράξη οί διαφορές αυτές ήταν μικρότερες με τη χρησιμοποίηση έλαφρά διαφοροποιημένων ως προς τό πλάτος τους μελών, των οποίων ή ύπαρξη έξακριβώθηκε μεταξύ των διάσπαρτων μελών του κτιρίου.

Με τη διάταξη που αναλυτικά περιγράψαμε, συντάχθηκε και τό σχέδιο άνοψης της φατνωματικής όροφής (είκ. 108). Η όχι απόλυτη αντιστοιχία μέρους των εγκάρσιων δοκών της όροφής με τους κατακόρυφους άξονες των ιωνικών κίωνων παραμένει, ακόμα και αν δεχτούμε ότι τό ύποθετικό μεγαλύτερο μήκος μονό φάτνωμα είχε, όπως και στα αναστηλωμένα αθηναϊκά Προπύλαια, τοποθετηθεί στο τελευταίο, τό έσωτερικό διάστημα της φατνωματικής όροφής. Οί διαφορές που προκύπτουν μεταξύ των κατά μήκος άξόνων των δοκών με τους κατακόρυφους άξονες των ιωνικών κίωνων, διατηρώντας σταθερές τις λοιπές παραμέτρους, είναι: α) στο πρώτο μεταξόνιο 0.155 μ. προς την όψη του κτιρίου, β) στο δεύτερο μεταξόνιο $\Delta = 0.07$ μ. προς την όψη του κτιρίου, γ) στο τρίτο μεταξόνιο 0.015 μ. προς την όψη του κτιρίου, δ) μηδενική διαφορά.

Θά κλείσουμε τις παραπάνω μετρικές παρατηρήσεις με τη διαπίστωση ότι στην Αθήνα, λόγω της κλίσης της δωρικής κιονοστοιχίας προς τό έσωτερικό του κτιρίου και λόγω της ισχυρής προεξοχής του θράνου με την ειδική διαμόρφωση του μέλους, προκύπτει μείωση του μήκους του πρώτου διαστήματος της φατνωματικής όροφής, εκείνου δηλαδή μεταξύ του δωρικού κίονα της όψης και του πρώτου ιωνικού κίονα της έσωτερικής κιονοστοιχίας, με αποτέλεσμα οί κατά μήκος άξονες όλων των δοκών που υπέρκεινται των ιωνικών κίωνων να συμπίπτουν με τους κατακόρυφους άξονες των τελευταίων, σχεδόν απόλυτα. Οί διαφορές που προκύπτουν είναι της τάξης των 2-3 έκατοστών, δηλαδή άνευ σημασίας. Για παράδειγμα, στο πρώτο μεταξόνιο μεταξύ των ιωνικών κίωνων μήκ. 3.633 αντιστοιχούν:

δοκοί $2 \times 1.007 = 2.014$ μ.

φατνώματα κοινά $2 \times 0.827 = 1.654$ μ.

Σύνολο 3.668 μ. > 3.633 , ήτοι $\Delta = 0.035$ μ. και ούτω καθεξής.

Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς δωρικῆς στοᾶς

Ἡ ὀροφή τῆς μικρότερου βάθους δωρικῆς στοᾶς ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο ὀριζόντιες στρώσεις: τὴ στρώση τῶν δοκῶν καὶ τὴ στρώση τῶν φατνωματικῶν πλακῶν.

Ἡ διάταξη τῶν δοκῶν καὶ τῶν φατνωματικῶν πλακῶν

Παράλληλα μὲ τὸν κατὰ μῆκος ἄξονα τοῦ κτιρίου καὶ πάνω στοὺς θράνους τοῦ θυραίου τοίχου, ὅπως καὶ σὲ αὐτοὺς τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς νότιας ὀψης, ἐδράζονται ἀμφιέριστα οἱ δοκοί. Ὡς πρὸς τὴ μορφή καὶ τὴ διατομή τους, δὲν παρατηρεῖται καμία διαφορὰ ἀπὸ τὶς δοκοὺς ποὺ χρησιμοποιήθηκαν στὴν ἰωνικὴ στοά· συνεπῶς ἰσχύουν καὶ ἐδῶ τὰ ὅσα ἀναπτύξαμε σχετικὰ μὲ αὐτὲς προηγουμένως.

Ὅπως εἶδαμε κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ὀροφῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ἔτσι καὶ ἐδῶ τὰ μεταξὺ τῶν δοκῶν κενὰ καλύπτονται μὲ φατνωματικὲς πλάκες. Κάθε πλάκα φέρει ἀπὸ δύο φατνώματα, ἐνῶ ὅπως θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια, θὰ πρέπει νὰ υποθέσουμε καὶ τὴν ὕπαρξη μερικῶν πλακῶν μὲ τρία φατνώματα, γιὰ νὰ τοποθετηθοῦν στὰ ἄκρα τῶν πλευρῶν τῆς ὀροφῆς.

Οἱ φατνωματικὲς πλάκες τῆς δωρικῆς στοᾶς διαφέρουν ἀπὸ τὶς πλάκες τῆς ἰωνικῆς· ἔχουν πιὸ σύνθετη κατασκευὴ καὶ μοιάζουν σχεδὸν ἀπόλυτα μὲ τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, ὅχι μόνο μορφολογικὰ ἀλλὰ καὶ μετρικὰ (εἰκ. 106, πίν. 95).

Σχετικὰ μὲ τὴ διάταξη τῶν δοκῶν καὶ τῶν φατνωμάτων, ὁ Bedford καὶ ἐδῶ ἔχει ὑποπέσει σὲ σφάλμα, ἐφόσον τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπιχειρεῖ τὴν ἀναπαράστασή του δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ τρόπος σύνθεσης τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (εἰκ. 107).

Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, μὲ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Μπαλάνου (1909-1917), ἐγίνε σαφὲς ὅτι οἱ δύο ἀκραίες δοκοὶ τῆς ὀροφῆς δὲν εἶναι ἀμφιέριστες, ἀλλὰ τριέριστες⁵⁶², ἐφόσον ἡ πρὸς τοὺς μακροὺς τοίχους πλευρὰ βαίνει καὶ αὐτὴ πάνω στοὺς θράνους. Οἱ δοκοὶ αὐτές, ἡμιδόκια στὴν πραγματικότητα, ἔχουν φυσικὰ μία μόνο διαμορφωμένη πλευρὰ καὶ προεξέχουν ἰσχυρὰ ἀπὸ τὸ θρᾶνο, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ κάτω ὀριζόντια ἔδρα τους νὰ εἶναι ἐμφανὴς κατὰ 0.54 μ. ἀπὸ τὴν ἐπίστυψη τοῦ δωρικοῦ κυματίου τοῦ ὑποκείμενου μέλους, τοῦ θράνου. Τὸ ἐλεύθερο ἄνοιγμα μεταξὺ τοῦ ἡμιδοκίου αὐτοῦ καὶ τῆς πρώτης δοκοῦ γεφυρώνεται μὲ εἰδικὲς φατνωματικὲς πλάκες, ποὺ φέρουν ἀπὸ τρία φατνώματα ἀντὶ τῶν συνήθων μὲ δύο. Ὁ Bohn στὴν ἀναπαράστασή του δὲ χρησιμοποιεῖ τὸ ἰσχυρῶς προεξέχον ἡμιδόκιο, ἀλλὰ τὸ τοποθετεῖ κατὰ τὸ συνήθη τρόπο πάνω στὸ θρᾶνο. Τὴν προκύπτουσα κατ' αὐτὸ τὸν τρόπο διέυρυνση τῆς ἀπόστασης τοῦ ἡμιδοκίου ἀπὸ τὴν ἀμέσως ἐπόμενη ἐλεύθερη ἀμφιέριστη δοκό, τὴν καλύπτει μὲ εἰδικὴ φατνωματικὴ πλάκα μὲ τέσσερα φατνώματα⁵⁶³.

Τέτοιες φατνωματικὲς πλάκες δὲν ἔχουν βρεθεῖ στὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ οὔτε καὶ στὴν Ἐλευσίνα. Ἀντίθετα, ἡ ὕπαρξη πλακῶν μὲ τρία φατνώματα ὁδηγεῖ στὴ λύση Μπαλάνου, ὅπως ἐφαρμόστηκε, ἢ στὴ λύση Bohn, μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι στὰ ἄκρα θὰ πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν φατνωματικὲς πλάκες ἀπὸ τρία φατνώματα ἀντὶ τέσσερα καὶ ἡ διαφορὰ νὰ καλυφθεῖ μὲ μία ἀκόμα σειρὰ φατνωματικῶν πλακῶν ἀπὸ τρία φατνώματα στὸν ἄξονα τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς στοᾶς, λύση ἀπαράδεκτη, λόγῳ τῶν αἰσθητικῶν προβλημάτων ποὺ δημιουργεῖ.

Ὁ Bedford, προσπαθώντας νὰ ἐπιλύσει τὸ πρόβλημα τῆς διάταξης τῶν ἀκραίων δοκῶν τῆς δωρικῆς στοᾶς, τὶς τοποθετεῖ καὶ αὐτὸς ἀμφιέριστες καὶ καλύπτει μεταξὺ τῶν ἀκραίων δοκῶν καὶ τῶν ἡμιδοκίων κενὸ μὲ φατνωματικὲς πλάκες μὲ ἓνα μόνο φάτνωμα (εἰκ. 107). Τέτοιες πλάκες δὲν ἔχουν βρεθεῖ μέχρι σήμερα στὴν Ἐλευσίνα, ὅπως ἐπίσης δὲν ἔχουν βρεθεῖ δυστυχῶς καὶ πλάκες ἀπὸ τρία φατνώματα, ὥστε νὰ ἔχουμε τὴ βεβαιότητα ὅτι καὶ σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐφαρμόστηκε ἡ λύση ποὺ διαπιστώσαμε στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια. Σύμφωνα ὅμως μὲ τὰ ὑπάρχοντα

562. ΜΠΑΛΑΝΟΣ, ὁ.π. 28 εἰκ. 12.

563. BOHN, ὁ.π. πίν. VIII.

στοιχεία (θραύσματα τῶν φατνωματικῶν πλακῶν) καὶ μὲ τοὺς ἀναλυτικοὺς ὑπολογισμοὺς μας, θὰ πρέπει νὰ θεωρήσουμε βέβαιο ὅτι καὶ ἐδῶ ἐπαναλήφθηκε ἡ λύση ποὺ πρῶτος διαπίστωσε ὁ Dinsmoor καὶ ἐφάρμοσε ὁ Μπαλᾶνος στὴν ἀναστήλωση τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων⁵⁶⁴ (εἰκ. 108, 129, 130).

Λόγω τῆς ἀπόλυτης καθετότητας τῶν μακρῶν τοίχων καὶ τῶν δωρικῶν κιόνων τῆς ὄψης, μποροῦμε μὲ ἀκρίβεια νὰ ὑπολογίσουμε τὸ ἐλεύθερο μῆκος μεταξὺ τῶν ἀντιθημάτων τοῦ ἐπιστυλίου καὶ τοῦ θυραίου τοίχου ἀφ' ἑνός, καὶ τὸ ἐλεύθερο πλάτος μεταξὺ τῶν μακρῶν τοίχων τῆς στοᾶς, ἀφ' ἑτέρου. Τὸ δεύτερο μέτρο παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, ἀφοῦ ἀπὸ αὐτὸ ἐξαρτᾶται κυρίως ἡ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς στοᾶς, μὲ τὴν ἐναλλαγὴ δοκῶν καὶ φατνωματικῶν πλακῶν, ποὺ ὅπως θὰ δείξουμε ἀκολουθεῖ πιστὰ τὸν τρόπο ποὺ ἐφαρμόστηκε στὴ φατνωματικὴ ὀροφή τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων. Τὸ ἥμισυ τοῦ πλάτους τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς, μετρούμενο στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου, ἀπὸ τὸν κατὰ μῆκος κεντρικὸ ἄξονα τοῦ κτιρίου ἕως τὴν ἐσωτερικὴν παρεῖα τοῦ μακροῦ πλευρικοῦ τοίχου, εἶναι 9.073 μ. Σύμφωνα μὲ τὴν λύση ποὺ ἐφαρμόστηκε στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, τὸ ἄνοιγμα αὐτὸ καλύπτεται μὲ 4 δοκοὺς, μία ἐπίτοιχη τριέρειστη ἡμιδοκὸ, 3,5 κοινὲς φατνωματικὲς πλάκες μὲ δύο φατνώματα καθεμία καὶ 1 πλάκα μὲ τρία φατνώματα, ἥτοι:

δοκοὶ $4 \times 0.985 = 3.94 \mu.$

ἄκραιο ἡμιδόκιο $1 \times 0.731 = 0.731 \mu.$

φατνώμα κοινὸ $3.5 \times 0.865 = 3.0275 \mu.$

φατνώμα τριπλὸ $1 \times 1.375 = 1.375 \mu.$ ἥτοι σύνολο 9.073 μ.

Τὸ πλάτος τῆς δοκοῦ ποὺ δεχτήκαμε στὸν παραπάνω ὑπολογισμό εἶναι τὸ ἐλάχιστο ποὺ μετρήθηκε σὲ ἀνευρεθεῖσες δοκοὺς (συμπεριλαμβανομένων τῶν δύο κυματίων), ἐνῶ ἔχουν ἐντοπιστεῖ δοκοὶ συνολ. πλ. μέχρι 1.02 μ. Συνεπῶς, ἡ προεξοχή τῆς ἀκραίας τριέρειστης δοκοῦ κατὰ 0.731 μ. (0.651 + 0.08 μ. κυμάτιο) θὰ μποροῦσε νὰ μειωθεῖ κατὰ μερικὰ ἑκατοστά, μὲ τὴν χρῆση λίγο πλατύτερων δοκῶν καὶ νὰ πλησιάζει ἔτσι τὸ κλασικὸ πρωτότυπο, ὅπου ἡ δοκὸς αὐτὴ προεξέχει στὴ βάση της ἀπὸ τὸ θρᾶνο κατὰ 0.54 μ. (0.62 μ. μὲ τὸ κυμάτιο). "Αν ὅμως λάβουμε ὑπόψη ὅτι ὁ κλασικὸς θρᾶνος διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ αὐτὸν τοῦ ἀντιγράφου, προεξέχοντας ἰσχυρὰ ἀπὸ τὸ ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου κατὰ 0.20 μ. περίπου (διαφορὰ μετρούμενη ἀπὸ τὴν βάση τοῦ κυματίου ἕως τὸ δωρικὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης), ἐνῶ στὸ ἀντίγραφο ὁ θρᾶνος εἶναι κατακόρυφος καὶ ἡ κάθετη ἐμπρόσθια ἐπιφάνειά του εἶναι στὸ ἴδιο κάθετο ἐπίπεδο μὲ τὸ ἀντίθημα τοῦ ἐπιστυλίου, τότε ἡ διαφορὰ αὐτὴ δικαιολογεῖται. Ἐπίσης, ἡ ἐλαφρὰ μετατόπιση τῶν δοκῶν, προκειμένου νὰ μειωθεῖ ἡ προεξοχή τοῦ ἐπίτοιχου ἐπιστυλίου, ἢ τὸ ἐλαφρὸ «κλέψιμο» στὸ ἄνοιγμα τῶν φατνωμάτων, θὰ ἐπέφερε ἀσήμαντὴ ἀναστάτωση στὴ διάταξη τῶν δοκῶν, τὸ μέσο τῶν ὁποίων δὲ συμπίπτει οὕτως ἢ ἄλλως μὲ τὸ μέσο τῶν ἀβάκων τῶν ὑποκείμενων κιόνων. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν τελευταία αὐτὴ παρατήρηση, παραθέτουμε ἀναλυτικὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς.

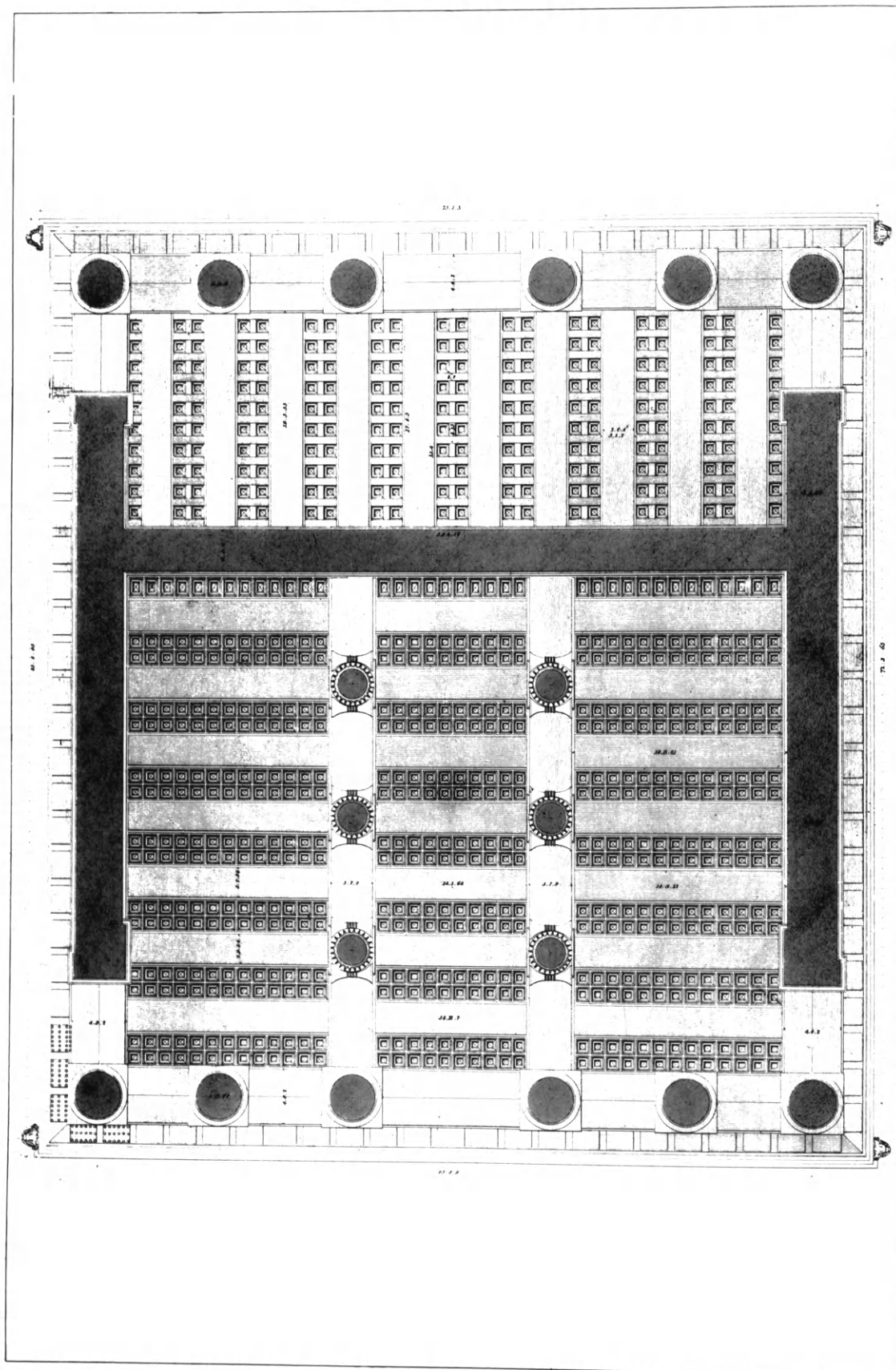
α) Πλάτος μεσαίου μεταξονίου 5.412 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀναλογοῦν 3 δοκοὶ ($2 + 2 \times 1/2$) καὶ 3 κοινὲς φατνωματικὲς πλάκες, οἱ ὁποῖες δίνουν μέτρο:

$3 \times 0.985 + 3 \times 0.865 = 5.55 \mu. > 5.412$, ἥτοι διαφορὰ 0.138 μ. Συνεπῶς, ὁ κατὰ μῆκος ἄξονας τῶν δύο ἀκραίων δοκῶν αὐτοῦ τοῦ μεταξονίου δὲ συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὸ μέσο τοῦ ὑποκείμενου ἄβακα τοῦ κιονοκράνου, ἀλλὰ εἶναι ἐλαφρῶς μετατοπισμένος πρὸς τὶς δύο ἐξωτερικὲς πλευρὲς τοῦ κτιρίου κατὰ 0.069 μ. (δηλ. 0.138:2).

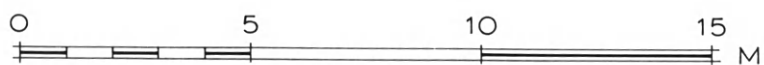
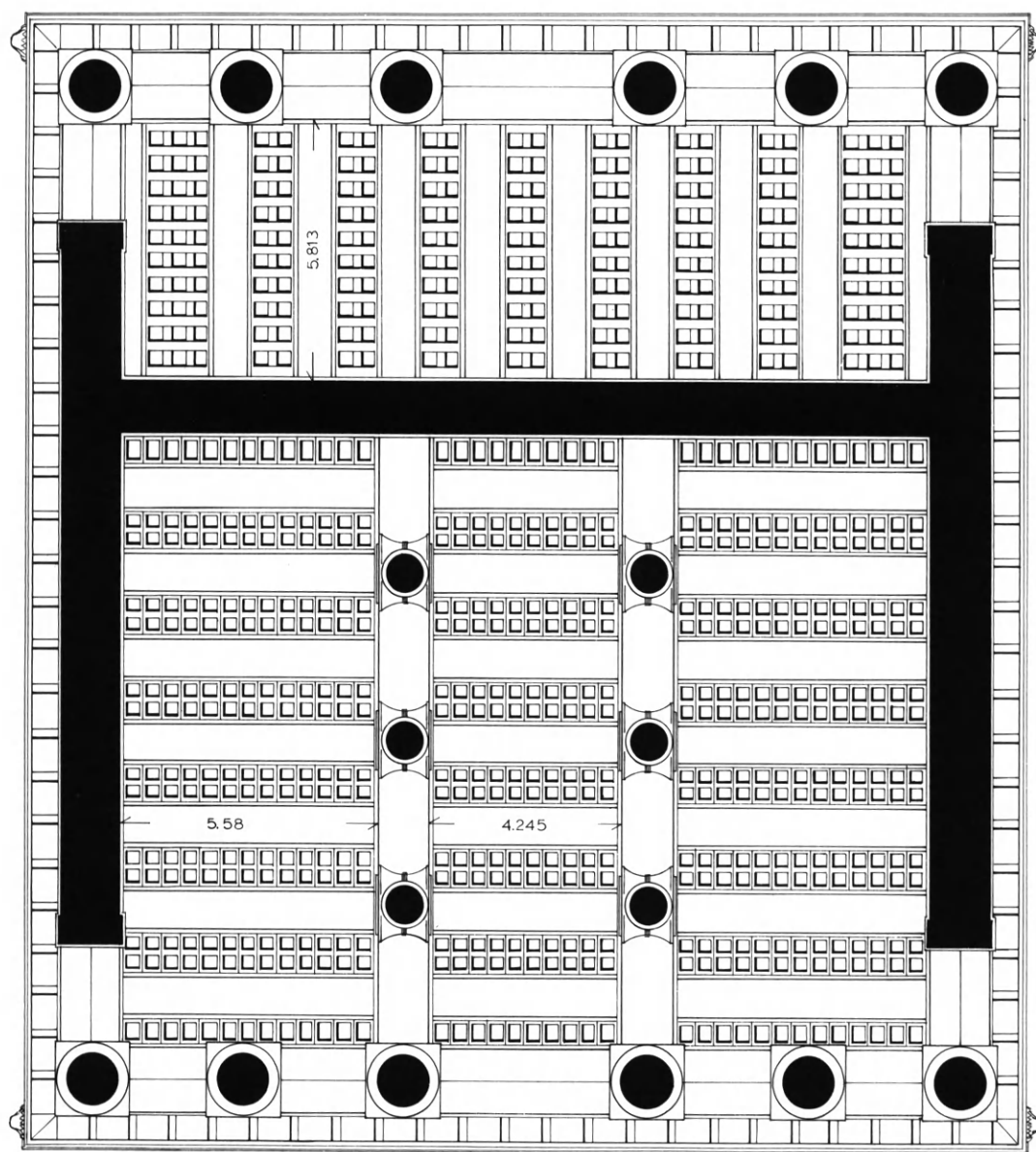
β) Πλάτος ἐνδιάμεσου μεταξονίου 3.612 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν 2 δοκοὶ ($1 + 2 \times 1/2$) καὶ 2 κοινὲς φατνωματικὲς πλάκες οἱ ὁποῖες δίνουν μέτρο:

$2 \times 0.985 + 2 \times 0.865 + 0.069 = 1.97 + 1.73 + 0.069 = 3.769 > 3.612$, ἥτοι διαφορὰ 0.157 μ. Συνεπῶς, ὁ

564. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἔχει ἐπισημανθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν DINSMOOR στὸ ἄρθρο τοῦ *Gables* (143 κέ.) καὶ παρουσιάζεται στὸ σχέδιο ποὺ παραθέτει στὸν πίν. 5. Ἐπίσης, βλ. στὸ ἴδιο ἄρθρο σ. 145 σημ. 2.

Εικ. 107. Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεσις τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς, κατὰ Dilettanti.

Δ.ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 108. Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς.

κατὰ μήκος ἄξονας τῆς ὑπερκείμενης τοῦ κιονοκράνου δοκοῦ εἶναι μετατοπισμένος πρὸς τὶς ἐξωτερικὰς πλευρὰς κατὰ 0.157 μ. ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἄβακα.

γ) Στὸ τελευταῖο μεταξόνιο μήκ. 3.386 μ. ἀντιστοιχεῖ ἐλεύθερο ἄνοιγμα φατνωματικῆς ὀροφῆς 3.386-0.157 (διαφορὰ προηγούμενου μεταξονίου)-1.318:2 (ἥμισυ ἐπίτοιχου ἐπιστυλίου)-0.08 (κυμάτιο ἐπίτοιχης δοκοῦ)=2.49 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν μισὴ δοκός, μία πλάκα τριῶν φατνωμάτων καὶ μία προεξέχουσα τριέρειστη δοκός. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς προεξοχῆς τῆς τελευταίας αὐτῆς δοκοῦ ἔχουμε:

$$1/2 \times 0.985 = 0.492$$

$$1 \times 1.375 = 1.375$$

Σύνολο $1.867 \mu. - 2.49 = 0.623$ προεξοχή τῆς δοκοῦ. Μὲ τὴ χρῆση ἐλαφρῶς πλατύτερης δοκοῦ (1.02 μ.), ποὺ ἔχει ἐξακριβωθεῖ ἀνάμεσα στὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου, καὶ μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ φατνώματος μὲ ἐλάχιστο «ἀέρα» (1.5-2 ἐκ.) σὲ κάθε πλευρά του, ἡ προεξοχή 0.623 μ. τῆς δοκοῦ ποὺ ὑπολογίσαμε μὲ ἀκρίβεια, μπορεῖ νὰ μειωθεῖ ἀκόμα περισσότερο καὶ νὰ πλησιάσει τὸ μέτρο ποὺ διαπιστώνουμε στὰ Προπύλαια τοῦ Μνησικλῆ (0.54 μ.), στὸ τρίτο μεταξόνιο.

Ἀξίζει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ παραπάνω παρατηρήσεις γιὰ τὴ φατνωματικὴ ὀροφή τῆς δωρικῆς στοᾶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων ἰσχύουν καὶ γιὰ τὸ πρωτότυπο τῆς Ἀθήνας, κάτι ποὺ ἔχει διαφύγει μέχρι τώρα τῆς προσοχῆς τῶν μελετητῶν τοῦ μνημείου. Συγκεκριμένα: α) τὸ κεντρικὸ μεταξόνιο τοῦ κτιρίου ἔχει πλάτος στὸ ὕψος τῶν κιονοκράνων 5.44 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν παρομοίως 3 δοκοὶ + 3 φατνωματικὲς πλάκες, ποὺ δίνουν μέτρο $3 \times 1.007 + 3 \times 0.84 = 5.54 \mu. > 5.44 \mu.$, ἥτοι $\Delta = 0.10$. Συνεπῶς, ὁ κατὰ μήκος ἄξονας τῶν δύο ἀκραίων δοκῶν αὐτοῦ τοῦ μεταξονίου εἶναι, ὅπως καὶ στὴν Ἐλευσίνα, μετατοπισμένος κατὰ 0.05 μ. ἀπὸ τὸ διερχόμενο διὰ τοῦ μέσου τῶν ἀβάκων τῶν ὑποκείμενων κιονοκράνων ἄξονα. β) Πλάτος ἐνδιάμεσου μεταξονίου, σύμφωνα μὲ πρόσφατες μετρήσεις, 3.617 μ. Στὸ ἄνοιγμα αὐτὸ ἀντιστοιχοῦν παρομοίως 2 δοκοὶ + 2 κοινὲς φατνωματικὲς πλάκες ποὺ δίνουν μέτρο $2 \times 1.007 + 2 \times 0.84 \mu. + 0.05 = 3.744 > 3.617$, ἥτοι διαφορὰ 0.127 μ. Συνεπῶς καὶ ἐδῶ ὁ κατὰ μήκος ἄξονας τῆς ὑπερκείμενης τοῦ κιονοκράνου δοκοῦ εἶναι ἐλαφρὰ μετατοπισμένος πρὸς τὰ ἄκρα κατὰ 0.127 μ. ἀπὸ τὸ μέσο τοῦ ἄβακα. Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν εἶναι ἐμφανὴς στὰ δημοσιευμένα σχέδια τοῦ Bohn, οὔτε φαίνεται νὰ ἔχει ληφθεῖ ὑπόψη ἀπὸ τὸν Μπαλᾶνο κατὰ τὴν ἀναστήλωση μέρους τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς δωρικῆς στοᾶς. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Μπαλάνου, θὰ σημειώσουμε ὅτι προκειμένου νὰ συμπέσουν οἱ κατὰ μήκος ἄξονες τῶν δοκῶν μὲ τὸν κατακόρυφο ἄξονα τῶν ὑποκείμενων κιόνων, αὐθαίρετα συμπέσει τὰ ἐλεύθερα διαστήματα μεταξὺ τῶν δοκῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ φατνώματα, μὲ συνέπεια τὰ κυμάτια τῶν δοκῶν νὰ εἰσχωροῦν κατὰ 1.6 ἑκατοστὰ σὲ κάθε πλευρὰ στὸ χῶρο τῶν φατνωμάτων, κάτι ποὺ εἶναι ἀδύνατο νὰ συμβαίνει στὴν πραγματικότητα, ἐφόσον αὐτὸ δὲ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὸν ἴδιο τρόπο κατασκευῆς τῶν φατνωματικῶν πλακῶν (ἄριστα ἐπεξεργασμένες καὶ τέλεια λειασμένες ταινίες περιμετρικὰ τῶν φατνωμάτων, πλ. 0.05 μ. περίπου, οἱ ὁποῖες μαρτυροῦν ὅτι τὰ φατνώματα αὐτὰ τοποθετοῦνταν μὲ λίγο «ἀέρα» ἀπὸ τὰ προεξέχοντα ἰωνικὰ κυμάτια τῶν δοκῶν καὶ ὅτι σὲ καμία περίπτωσι τὰ κυμάτια αὐτὰ δὲν εἰσχωροῦν στὸ κενὸ τῶν φατνωμάτων).

Τέλος, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ σύνθεση τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς δωρικῆς στοᾶς τῶν Προπυλαίων ἀκολουθεῖ τὸ συνήθη τρόπο σύνθεσης ὀροφῆς σὲ δωρικὸς ναοὺς καὶ συγκεκριμένα στὰ τμήματα ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὸν πρόναο καὶ τὸν ὀπισθόναο. Ἔτσι, στὸν Παρθενῶνα οἱ ἐγκάρσιες στὰ ἐπιστύλια τοῦ ὀπισθοναοῦ δοκοὶ τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς δὲ συμπίπτουν μὲ τοὺς κατακόρυφους ἄξονες τῶν κιόνων, ἐνῶ τὸ ἴδιο συμβαίνει ἐδῶ καὶ μὲ τὶς δοκοὺς τοῦ περὶ⁵⁶⁵.

565. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενὼν* Α' πίν. 79. Ἐπίσης σύγκρινε καὶ μὲ τὸ ναὸ τοῦ Διὸς, στὸ Στράτο Ἀκαρνανίας (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ὁ ἐν Στράτῳ τῆς Ἀκαρνανίας ναὸς τοῦ Διὸς, *ΑΔ* 8, 1923, I κέ. εἰκ. 14).

Τὰ ἀετώματα

Ἐπάνω στοῦ θριγκοῦ τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς βόρειας καὶ νότιας πλευρᾶς τῶν Προπυλαίων ὑψωνόταν τὸ ἀέτωμα, στοιχείο κυρίαρχο καὶ ἐξέχον, τὸ ὁποῖο ὁλοκληρώνει τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση τῶν ὤψεων τοῦ κτιρίου. Τὸ ἀέτωμα ἐδραζόταν στὰ ὀριζόντια δωρικά γείσα καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ τρία κύρια μέρη: α) τὸν ἀετωματικὸ τοῖχο ἢ τύμπανο, β) τὰ καταέτια γείσα, γ) τὴν ἐπαετίδα ἢ σίμη (εἰκ. 57, 58, 135).

Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τοῦ τυμπάνου

Τὸ τύμπανο ἦταν κατασκευασμένο μὲ μαρμάρινους ὀρθοστάτες, ὅπως καὶ τὸ πρωτότυπο. Ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες ἔχουν σωθεῖ ἀρκετοί, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ ἀναπαραστήσουμε μὲ ἀσφάλεια τὴν οἰκοδομικὴ σύνθεση τοῦ τυμπάνου (εἰκ. 109). Οἱ ὀρθοστάτες δὲν ἔχουν σταθερὸ πάχος, ἐφόσον κυμαίνεται ἀπὸ 0.45-0.75 μ.⁵⁶⁶ Οἱ ὀρθοστάτες ποὺ σώθηκαν δὲν ἀνήκουν ὅλοι στὸ ἴδιο ἀέτωμα, ἀλλὰ προέρχονται καὶ ἀπὸ τὰ δύο ἀετώματα τοῦ κτιρίου· συνεπῶς ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ τοποθέτησή τους ποὺ ἐγίνε παλαιότερα, δίπλα στὴν κρηπίδα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, εἶναι ἐνδεικτικὴ καὶ ἔχει διδακτικὸ καὶ μόνο χαρακτήρα (πίν. 99).

Ἀπὸ τὰ σωζόμενα μέλη τοῦ τυμπάνου μπορέσαμε νὰ μετρήσουμε τὴν κλίση τοῦ ἀετώματος (14°) καὶ διαπιστώσαμε ὅτι αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ κατὰ προσέγγιση μὲ τὴν κλίση τοῦ ἀετώματος τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων, δηλαδὴ μὲ τὴν κλίση ποὺ δίνει ὁ Dinsmoor 0.240 μ. ἀνὰ μέτρο, ἥτοι 1/4.167 ἢ 13° 29' 40''⁵⁶⁷.

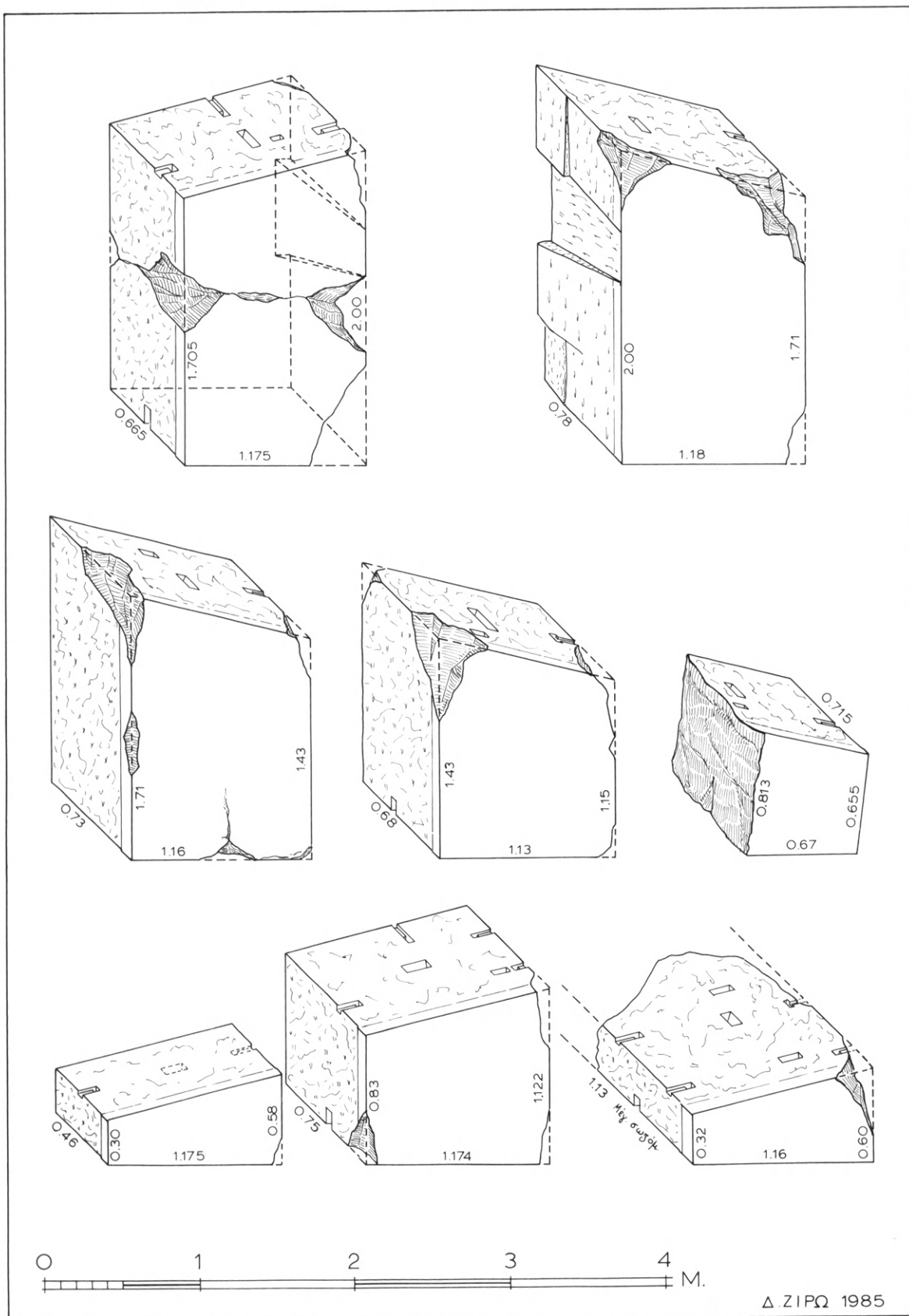
Οἱ ὀρθοστάτες τοῦ τυμπάνου ἦταν συνδεδεμένοι μεταξὺ τους μὲ ἓνα σύνδεσμο Π σὲ κάθε πλευρά· ἐπίσης μὲ συνδέσμους Π συνδέονταν καὶ μὲ τοὺς ὀπισθεν τοποθετημένους λίθους τοῦ ἀντιθηματικοῦ τοίχου. Ἰσχυρὴ ἀναθύρωση ἢ ἄλλου εἶδους ἀπολάξευση, μὲ σκοπὸ τὴ μείωση τοῦ βάρους στὶς πίσω ἐπιφάνειες τῶν λίθων τοῦ τυμπάνου, δὲ διαπιστώσαμε (πίν. 101α).

Ὁ μεσαῖος ὀρθοστάτης ἔφερε στὴν ἐμπρόσθια ἐπιφάνειά του τὴν εἰκόνα σὲ ὄπλο ποὺ ἀναφέραμε ἤδη σὲ ἄλλη θέση, μὲ τὴν προτομὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ὁ ὁποῖος μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τιμήθηκε ὡς μέγιστος εὐεργέτης στοῦ ἀέτωμα τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Ἡ προτομὴ εἶναι τεραστίων διαστάσεων καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς χρησιμοποιήθηκε ὑπερμέγεθες τεμάχιο πεντελικοῦ μαρμάρου, ποὺ τὸ πάχος του θὰ πρέπει νὰ ξεπερνοῦσε τὰ 1.60 μ. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἰσχυρὰ προεξέχουσα προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα (πίν. 100), τὸ πάχος τοῦ κυρίως ὀρθοστάτη εἶναι ἰδιαίτερα λεπτὸ, 0.46 μ., πολὺ λεπτότερο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ὀρθοστάτες τοῦ ἀετώματος. Γιὰ νὰ ἀποφευχθεῖ ὁ κίνδυνος ἀνατροπῆς τοῦ λίθου πρὸς τὰ ἐμπρός, λόγῳ τοῦ βάρους τῆς προεξέχουσας προτομῆς, οἱ ἀντιγραφεῖς ἀκολούθησαν πιστὰ τὸ πρωτότυπο, σὲ μιὰ ἐκπληκτικὴ προσπάθεια ἀπομίμησης τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, ἀκόμα καὶ σὲ μιὰ ἀφανὴ κατασκευαστικὴ λεπτομέρεια ποὺ θὰ περιγράψουμε στὴ συνέχεια.

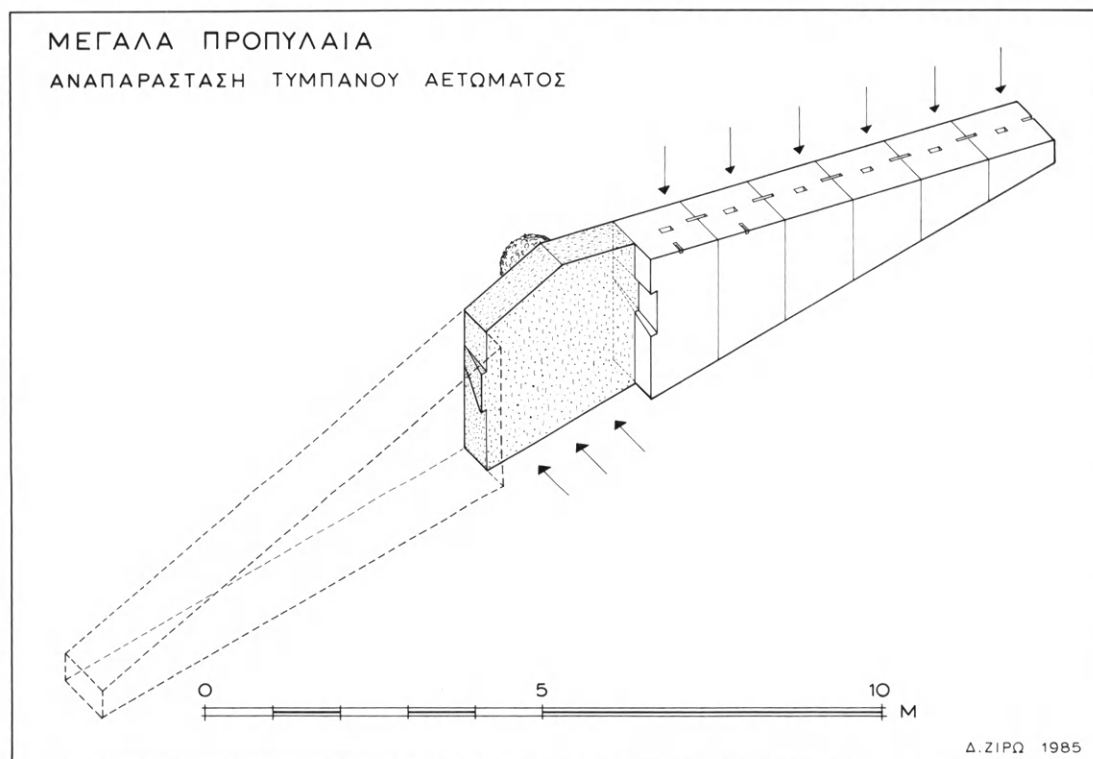
Στὴν Ἀθήνα ὁ μεσαῖος ὀρθοστάτης, ποὺ δὲ σώθηκε, ἔφερε στὰ ἄκρα του δύο πρισματικὲς προεξοχές, μία σὲ κάθε πλευρά, οἱ ὁποῖες εἰσχωρώντας σὲ δύο εἰδικὰ κατασκευασμένους ἐσοχές στὶς πλευρὲς τῶν παρακείμενων ὀρθοστατῶν, ἐμπόδιζαν τὸ μέλος νὰ γείρει πρὸς τὰ ἐμπρός. Ἡ χρησιμοποίησις λίθινων προεξοχῶν καὶ ὄχι σιδηρῶν συνδέσμων γιὰ τὴ συγκράτηση τοῦ κεντρικοῦ αὐτοῦ μέλους ἀπὸ τοὺς λίθους τοῦ ἀντιθηματικοῦ τοίχου, ἀποτελεῖ τὴν ἀπόδειξη ὅτι γιὰ λόγους μείωσης τοῦ βάρους στοῦ μεσαῖο τμήμα τοῦ ἀετώματος —καὶ συνεπῶς μείωση τῶν φορτίων στοῦ ὑποκείμενο μεγάλο μεσαῖο ἐπιστύλιο— ὁ ἀντιθηματικὸς τοῖχος στοῦ τμήμα αὐτό, σὲ

566. Μόνο οἱ ἀκραῖοι ὀρθοστάτες τοῦ τυμπάνου τῆς νότιας ὀψης τοῦ κτιρίου εἶχαν μεγάλο πάχος, ποὺ ἦταν ἴσο μὲ τὸ βάθος τοῦ ὑποκείμενου ὀριζόντιου γείσου. Ἐνας ἀπὸ τοὺς ὀρθοστάτες αὐτοὺς σώθηκε σχεδὸν ἀνέπαφος, μὲ μέγ. σωζ. βάθ. 1.13 μ.

567. DINSMOOR, ὁ.π. 148.

Εικ. 109. Μεγάλα Προπύλαια. Μέλη από τα τύπανα των αετωμάτων.

Είκ. 110. Μεγάλα Προπύλαια. Οικοδομική σύνθεση του τυμπάνου του αετώματος και τρόπος τοποθέτησης των λίθων.

πλάτος λίγο μεγαλύτερο από του μεσαίου ὀρθοστάτη, ἥτοι 1.60 μ. περίπου, εἶχε παραλειφθεῖ⁵⁶⁸ (πίν. 101β).

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς μέθοδο ἐφάρμοσαν καὶ στὴν Ἑλευσίνα (εἰκ. 109, 110, πίν. 101α). Ἐδῶ σώθηκαν οἱ δύο ἐκατέρωθεν τοῦ μεσαίου λίθου ὀρθοστάτες τοῦ τυμπάνου, οἱ ὁποῖοι φέρουν τὶς χαρακτηριστικὲς αὐτὲς πρισματικὲς ἐσοχὲς ποὺ διαπιστώθηκαν στὴν Ἀθήνα. Τὸ μεσαῖο μέλος δὲ σώζει παρὰ ἐλάχιστα τὶς προεξοχὲς ποὺ ἦταν λαξευμένες στὶς δύο πλευρὲς του, γιατί ἀπὸ τὴν πτώση του καὶ τὴ μακρόχρονη παραμονὴ στὸ ἔδαφος, οἱ προεξοχὲς αὐτὲς ἔσπασαν καὶ οἱ πλευρὲς ἐφθάρησαν. Τμῆμα τῆς προεξοχῆς διακρίνεται καθαρὰ σὲ μεγάλο θραῦσμα τοῦ κεντρικοῦ ὀρθοστάτη τοῦ αετώματος, τῆς ἐσωτερικῆς ὀψης τοῦ κτιρίου. Ἀπὸ τὸν ὀρθοστάτη αὐτὸν ἔχει σωθεῖ ἡ μία πλευρά του, καθὼς καὶ τμῆμα τῆς ἀσπίδας, πάνω στὴν ὁποία δὲ γνωρίζουμε ἕαν ἐπαναλαμβανόταν ἡ προτομὴ τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορα. Στὴν πλευρά του φαίνεται καθαρότατα τὸ ἔχνος τῆς προεξοχῆς ποὺ περιγράψαμε καὶ βεβαίως δὲν ἀφήνει καμία ἀμφιβολία ὅτι τὸ ἴδιο συνέβαινε καὶ στὸν κεντρικὸ ὀρθοστάτη τοῦ αετώματος τῆς πρόσοψης (πίν. 101γ). Αὐτὸ βέβαια ἀποτελεῖ σημαντικώτατη ἔνδειξη γιὰ τὸ πόσο ὁ ὑπεύθυνος γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ ἀντιγράφου ἀρχιτέκτων εἶχε μελετήσῃ τὸ κλασικὸ κτίριο, εἴτε μέσω κάποιου χαμένου γιὰ μᾶς συγγράμματος εἴτε μὲ τὴν ἐπιτόπια διερεύνηση τῶν μεθόδων ποὺ ὁ Μνησικλῆς εἶχε ἐφαρμόσει στὰ Προπύλαια. Οἱ ἐνδείξεις ὅμως φαίνεται νὰ συνηγοροῦν γιὰ τὸ δεύτερο. Κατὰ τὶς πρόσφατες ἀνασθηλωτικὲς

568. Ὁ.π. 149 εἰκ. 2. πίν. IV.

έργασίες στην Ἀκρόπολη καὶ στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος καταγραφῆς καὶ ταύτισης τῶν διάσπαρτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν σὲ ὅλη τὴν ἑκταση τοῦ βράχου, τὴν ἀνοιξη τοῦ 1983, στὸ χῶρο ἀνατολικά τῆς Πινακοθήκης ἐντόπισα ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ φατνωματικῶν πλακῶν (900 περίπου μεγάλα καὶ μικρὰ θραύσματα), ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴν ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων καὶ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἐκεῖ σὲ λιθοσωρό, ἴσως κατὰ τὶς ἀναστηλωτικὲς ἐργασίες τοῦ Μπαλάνου. Κατὰ τὴν καταγραφὴ αὐτῶν τῶν μελῶν διαπιστώθηκε ὅτι σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ φατνώματα, ἐνῶ ἦταν σαφὲς ὅτι προέρχονταν ἀπὸ τὰ Προπύλαια καὶ μάλιστα ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοά, ἡ ποιότητα ἐπεξεργασίας τους ἦταν ἐξαιρετικὰ χαμηλὴ, κακότεχνη θὰ λέγαμε, σὲ σχέση μὲ τὰ ὑψηλῆς ποιότητος κλασικὰ φατνώματα⁵⁶⁹. Ἀπὸ τὴ σύγκριση τῶν κακότεχνων φατνωμάτων μὲ τὰ ἀντίστοιχα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων τῆς Ἐλευσίνας, διαπιστώσαμε μεγάλη συγγένεια ὡς πρὸς τὸν τρόπο χάραξης καὶ ἐπεξεργασίας στὶς ἀφανεῖς καὶ ἐμφανεῖς ἐπιφάνειές τους, σὰν νὰ ἀνῆκαν σὲ κοινὴ κατασκευαστικὴ περίοδο (πίν. 96, 97, 98). Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους ἐκτελέστηκαν ἐργασίες ἐπισκευῆς στὴν ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων, ὅχι μόνο γιὰ τὴν ἀντικατάσταση τοῦ σκελετοῦ τῆς στέγης λόγω κοπώσεως τῶν ξύλων ἀπὸ τὴν πολυκαιρία, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἀντικατάσταση μέρους τῶν φατνωματικῶν πλακῶν λόγω φυσικῆς ἢ ἄλλης φθορᾶς (θραύση κλπ.). Ἀπὸ τὸν κοινὸ τρόπο κατεργασίας τῶν ἀνευρεθεισῶν φατνωματικῶν πλακῶν τῆς Ἀκροπόλεως μὲ τὰ ἀντίστοιχα φατνώματα τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἀντιγράφου, ἔχω τὴ γνώμη ὅτι οἱ ἐργασίες ἐπισκευῆς στὰ κλασικὰ Προπύλαια ἐγίναν στοὺς χρόνους τῶν Ἀντωνίωνων, στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν, εἶναι πιθανότατο ὅτι ἐγίναν καὶ οἱ ἀπαραίτητες παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν ἀφανῶν κατασκευαστικῶν λύσεων τοῦ Μνησικλῆ στὸ ἑλευσινιακὸ ἀντίγραφο⁵⁷⁰ (εἰκ. 110, πίν. 101).

Μία βασικὴ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ κεντρικοῦ ὀρθοστάτη τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἀντιγράφου καὶ τοῦ ἀθηναϊκοῦ πρωτοτύπου ἀφορᾷ τὸ σχῆμα του. Στὴν Ἐλευσίνα ὁ ὀρθοστάτης αὐτὸς εἶναι πεντάπλευρος καὶ οἱ δύο ἀνώτερες κεκλιμένες ἑδρες του σχηματίζουν στὴν κορυφὴ του γωνία (πίν. 99, 101). Στὴν Ἀθῆνα ὅμως ἦταν ἑξαπλευρος, οἱ δύο κεκλιμένες πλευρές του συνεπῶς δὲν κατέληγαν στὴν κορυφὴ σὲ γωνία, ἀλλὰ διακόπτονταν μὲ τὴ δημιουργία μιᾶς ἑκτῆς ὀριζόντιας ἑδρας, στὸ ἄνω τμήμα του. Ἡ ὀριζόντια αὐτὴ ἐπιφάνεια βοήθησε περισσότερο στὴν ἀσφαλὴ ἑδραση τοῦ σύνθετου ἀμφικλινοῦς κορυφαίου καταέτιου γείσου, ἐφόσον στὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τυμπάνου ἡ συνολικὴ ἐπιφάνεια ἑδρασης ἦταν σημαντικὰ μειωμένη, λόγω ἀπουσίας τῶν ἀντιθημάτων γιὰ τοὺς λόγους ποὺ προαναφέραμε. Στὴν Ἐλευσίνα ἡ παράλειψη τοῦ ἀντιθηματικοῦ τοίχου στὸ μέσο τοῦ τυμπάνου καὶ τὸ λεπτὸ πάχος ποὺ προσέλαβε ὁ ὀρθοστάτης, λόγω τῆς προτομῆς τοῦ αὐτοκράτορα⁵⁷¹ (0.46 μ.), δὲ δημιουργοῦσε ἰδιαίτερα προβλήματα γιὰ τὴν ἑδραση τοῦ κορυφαίου καταέτιου γείσου. Αὐτὸ συνέβαινε ἐπειδὴ ἡ οὐρὰ τοῦ γείσου (μῆκ. μέχρι 1.34 μ.), ἐκτὸς ἀπὸ τὸ τμήμα ποὺ ἐδραζόταν στὸν ὀρθοστάτη, στὸ πίσω μέρος τῆς στηριζόταν στὴ μεγάλη κορυφαία ξύλινη διαμήκη δοκὸ τοῦ ξύλινου σκελετοῦ τῆς δικλινοῦς ὀροφῆς (εἰκ. 129, 130).

569. Τὰ φατνώματα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπισκευῆς τῶν Προπυλαίων ἔχουν καταχωρισθεῖ μὲ τοὺς ἀκόλουθους ἀριθμούς, στὸ ἀρχεῖο τῶν διάσπαρτων μελῶν Ἀκροπόλεως: 2.200-235+611, 603, 725, 743, 825 καὶ 826.

570. Τὶς ἐπισκευὲς στὴ φατνωματικὴ ὀροφὴ τῶν Προπυλαίων τίς εἶχε ἐπισημάνει καὶ ὁ Dinsmoor καὶ τίς ἀνέφερε ἐπιγραμματικὰ σὲ μελέτῃ του, χρονολογώντας τις γενικὰ στοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους, δίχως ὅμως νὰ δίνει ἄλλες πληροφορίες σχετικὰ μὲ τὰ εὐρήματα ἢ τίς παρατηρήσεις του (βλ. σχετ. W.B. DINSMOOR, Two Monuments on the Athenian Acropolis, *Χαριστήριον* Δ' 147). Ἐπίσης, στὴν ἴδια περίοδο τοποθετοῦνται καὶ οἱ ἐπισκευὲς ποὺ ἔχουν διαπιστωθεῖ στὴν ἀνατολικὴ θύρα τοῦ Παρθενῶνα (βλ. G. STEVENS, The Setting of the Periclean Parthenon, *Hesperia*, Suppl. III, 1940, 78).

571. Ἡ λάξευση τῆς προτομῆς τοῦ αὐτοκράτορα στὸ μεσαῖο λίθου τοῦ τυμπάνου μείωσε τὸ πάχος τοῦ ὀρθοστάτη σὲ 0.46 μ., ἐφόσον, ὅπως προαναφέραμε, τὸ συνολικὸ πάχος τοῦ λίθου αὐτοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν λάξευση πρέπει νὰ ἦταν τουλάχιστον 1.60 μ. Ἐὰν ἀποφασίζοταν ὁ ὀρθοστάτης νὰ προσλάβει μεγαλύτερο πάχος, προκειμένου νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ πλήρης ἑδραση τοῦ κορυφαίου γείσου, τότε ὁ ἀρχικὸς λίθος ποὺ θὰ ἀνεζητεῖτο στὸ λατομεῖο καὶ θὰ μεταφερόταν στὴν Ἐλευσίνα, ἔπρεπε νὰ εἶναι ἐξαιρετικὰ παχὺς (ἄνω τῶν 2 μ.) καὶ καλῆς ποιότητος, ιδιότητες ποὺ τὸν καθιστοῦσαν ἀρκετὰ δυσεύρετο.

Ἀπὸ τὸν ἀντιθηματικὸ τοῖχο δὲ βρέθηκαν μέχρι τώρα μέλη, ἐνδεικτικὸ ὅτι ἦταν κατασκευασμένος μὲ μικρότερους λίθους, οἱ ὅποιοι λεηλατήθηκαν εὐκόλα μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου.

Ἡ οἰκοδομικὴ σύνθεση τῶν καταέτιων γείσων

Στὸ τύμπανο τοῦ αἰετώματος ἐδραζόταν τὸ καταέτιο γεῖσο, ποὺ μὲ τὴν ἰσχυρὴ προεξοχή του προστάτευε τὸ τύμπανο καὶ τὸ γλυπτό του διάκοσμο (ἐὰν ὑπῆρχε) ἀπὸ τὴ βροχή (πίν. 102α).

Ἀποτελεῖται ἀπὸ ὀρθόμητους λίθους, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ σύνθετα μέλη ποὺ ἦταν τοποθετημένα στὰ ἄκρα τοῦ γείσου καὶ στὴν κορυφή του. Ὅπως τὸ ὀριζόντιο γεῖσο, ἔτσι καὶ τὰ μέλη τοῦ καταέτιου γείσου προκειμένου νὰ ἀποτραπῇ ὁ κίνδυνος ἀνατροπῆς τους, λόγω τοῦ ἰσχυρὰ προεξέχοντος πρόσθιου τμήματός τους, ἀποκοτοῦσαν μεγάλο μῆκος στὸ πίσω μέρος τους. Συγκεκριμένα, διαπιστώσαμε ὅτι γιὰ τὸ προεξέχον κατὰ 0.811 μ. τμήμα τους ἀναλογεῖ 1.34 μ. «οὐρά», ποὺ λειτουργεῖ ὡς ἀντίβαρο (εἰκ. 111).

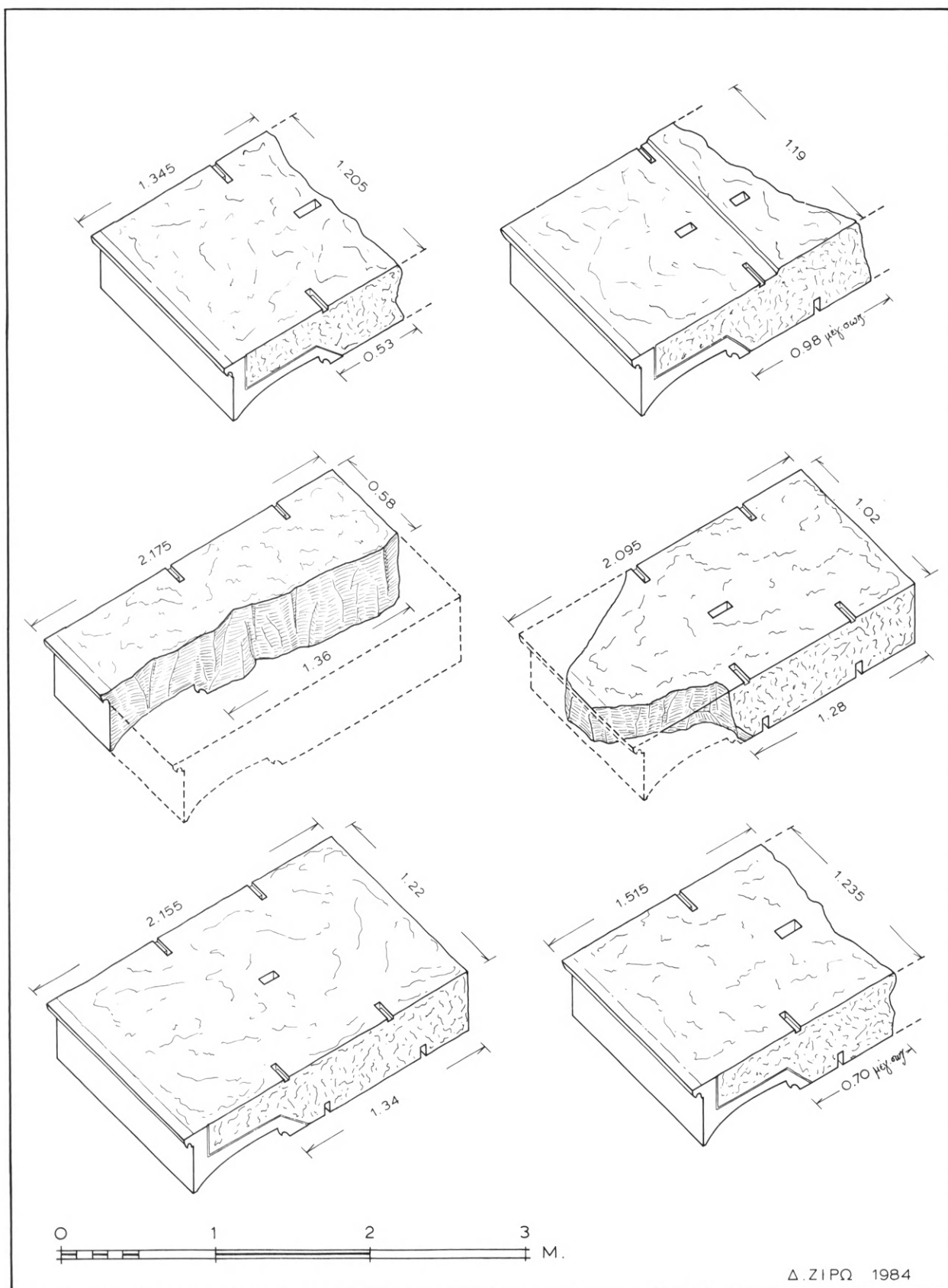
Ἡ σύνδεση τῶν μελῶν αὐτῶν μεταξὺ τους γινόταν μὲ δύο συνδέσμους Π σὲ κάθε πλευρά, ἐνῶ μὲ τέσσερις γόμφους συνδέονταν κατακόρυφα μὲ τοὺς ὑποκείμενους λίθους τοῦ τυμπάνου (δύο σὲ κάθε πλευρά). Τὸ ὕψος τοῦ καταέτιου γείσου εἶναι 0.367 μ. (0.336 μ. στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια), ἐνῶ διαπιστώνονται οἱ συνήθεις διαφορὲς στὴ διατομὴ τῶν κυματίων, στὸ δωρικὸ κυμάτιο τῆς ἐπίστεψης τοῦ μέλους καθὼς καὶ σὲ αὐτὸ τῆς βάσης τῆς ὀροφῆς τοῦ γείσου (εἰκ. 112, 113).

Ἀπὸ τὸ σύνθετο μέλος τῆς κορυφῆς τοῦ γείσου δὲν ἔχει σωθεῖ κανένα στοιχείο. Ὅμως, παρὰ τὸ ὅτι δὲ βρέθηκε ἀκόμα τὸ μέλος αὐτὸ ἀνάμεσα στὰ προσεῖτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου, εἴμαστε σὲ θέσι νὰ παρατηρήσουμε ὅτι διέφερε ἀπὸ τὸ ἀντίστοιχο μέλος τοῦ πρωτοτύπου στὴν ἔδρασή του. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια τὸ σύνθετο μέλος τοῦ κορυφαίου γείσου δὲ σώζει τὴ βάση του. Ἀπὸ συγκρίσεις ὅμως μὲ ἄλλες ἀνάλογες περιπτώσεις, φαίνεται ὅτι ὅταν τὸ τύμπανο ἐνὸς αἰετώματος δὲν εἶχε ἄρμὸ στὸν ἄξονά του, τότε οἱ δύο κεκλιμένες ἀνώτερες ἔδρες του δὲν κατέληγαν σὲ γωνία, ἀλλὰ μὲ τὴν ἀπότμηση τῆς κορυφῆς ἐδημιουργεῖτο ὀριζόντια ἔδρα. Συμπεραίνεται ἔτσι ὅτι ἀνάλογη διαμόρφωση, μὲ ὀριζόντια δηλαδὴ τὴν κάτω ἔδρα του, προσλάμβανε καὶ τὸ σύνθετο κορυφαῖο γεῖσο τοῦ πρωτοτύπου. Αὐτὸ διαπιστώνεται στὸ «Θησεῖο» ἢ ἀκόμα καὶ στὰ ἴδια τὰ Προπύλαια, ὅπου ἡ κορυφή τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰετώματος πάνω ἀπὸ τὸ θυραῖο τοῖχο ἔχει σωθεῖ καὶ φέρει αὐτὴ τὴν ἀπότμηση⁵⁷². Στὴν Ἑλευσίνα, ἐπειδὴ οἱ δύο κεκλιμένες ἀνώτερες ἔδρες τοῦ μεσαίου ὀρθοστάτη δὲν ἀποτμήθηκαν ἀλλὰ κατέληγαν σὲ γωνία, ἀνάλογη διαμόρφωση σαμαριοῦ πῆρε καὶ ἡ κάτω ἔδρα τοῦ σύνθετου κορυφαίου γείσου. Αὐτὴ ἡ λύση εἶναι βέβαια ἀνορθόδοξη γιὰ τὴ συγκεκριμένη διάταξη τοῦ τυμπάνου, ἐφόσον, σύμφωνα μὲ τὸν Dinsmoor, αὐτὸ συνήθως ἐφαρμόζεται μόνο σὲ τύμπανα ποὺ ἔχουν ἄρμὸ στὸν ἄξονα, ὅπως στὸ ναὸ τῆς Ἀφαιῆς στὴν Αἶγινα⁵⁷³. Ἡ διαφοροποίηση αὐτὴ στὴν κατασκευὴ τῆς κορυφῆς τοῦ μεσαίου ὀρθοστάτη δὲν εἶναι βέβαιον ὅτι προῆλθε ἀπὸ ἄγνοια τῶν κατασκευαστῶν τῆς κλασικῆς μεθόδου. Πιθανότερο εἶναι ὅτι τὴ συγκεκριμένη μορφή του τὴν ἐπέβαλε ἡ παρουσία τῆς συμφυοῦς ἀνάγλυφης προτομῆς τοῦ αὐτοκράτορα ἐπὶ ὄπλου, στὴν ὄψη τοῦ λίθου. Ἐὰν εἶχε ἀποτμηθεῖ ἡ κορυφή τοῦ ὀρθοστάτη, τότε δὲ θὰ ὑπῆρχε ἄρκετὸς χώρος γιὰ νὰ λαξευτεῖ τὸ ἄνω μέρος τῆς ἀσπίδας⁵⁷⁴ (πίν. 46, 99). Τέλος, ἐντοπίσαμε θραῦσμα τοῦ ἀκραίου τμήματος τοῦ γείσου, τὸ ὅποιο,

572. DINSMOOR, *Gables* 152.

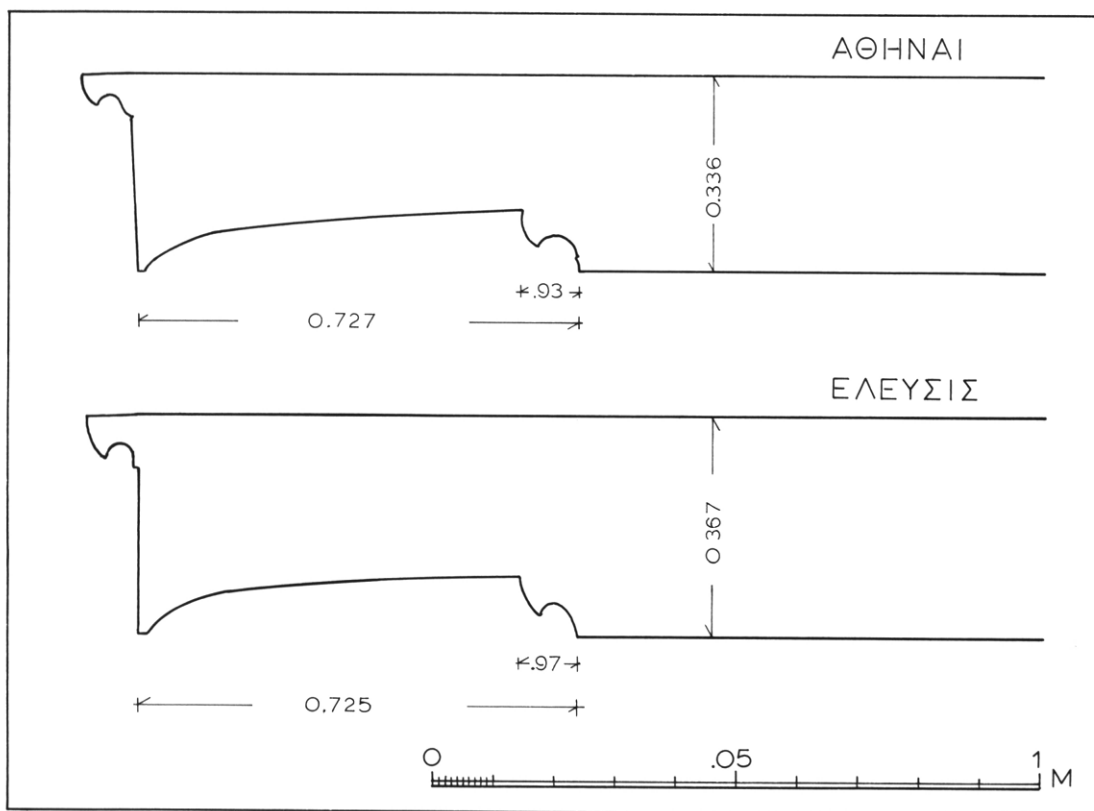
573. FURTWÄGLER, *Aegina* πίν. 34· COCKERELL, *Temple at Aegina* πίν. XI, 7.

574. Θὰ σημειώσουμε ὅτι καὶ ὁ ναὸς τοῦ Διὸς στὸ Στράτο Ἀκαρνανίας, παρ' ὅτι δὲ φέρει ἄρμὸ στὸ μέσο τοῦ αἰετώματος, τὸ μεσαῖο μέλος του δὲ διαμορφώνεται ὅπως στὰ Προπύλαια, ἀλλὰ μὲ ἀμφικλινεῖς τὶς ἄνω ἔδρες του. Ὁ ναὸς ὅμως αὐτὸς δὲν ἀνήκει στὰ μνημεῖα τοῦ 5ου αἰ. π.Χ., καὶ ἔχει χρονολογηθεῖ στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὁ.π. 1 κέ., εἰκ. 12). Τὸ ἴδιο συμβαίνει στὸ μεσαῖο λιθὸ τοῦ τυμπάνου τοῦ προπύλου τῆς Ἀρχηγέτιδος Ἀθηνᾶς, στὴν Ἀγορὰ τοῦ Καίσαρα καὶ Αὐγούστου στὴν Ἀθήνα.

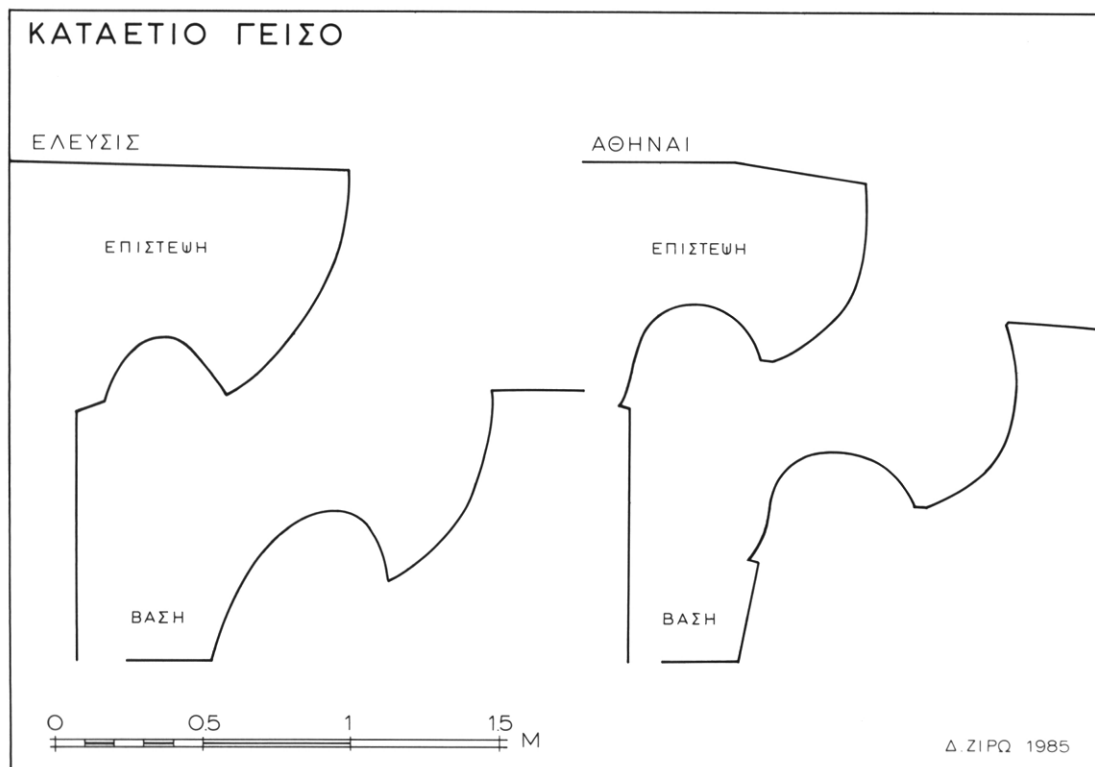

Δ. ΖΙΡΩ 1984

Εικ. ΙΙΙ. Μεγάλα Προπύλαια. Καταέτια γείσα.

Είκ. 112. Σύγκριση της διατομής του καταέτιου γέισου τών μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τών Μεγάλων Προπυλαίων.

Είκ. 113. Σύγκριση της διατομής τών κυματίων του καταέτιου γέισου τών μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τών Μεγάλων Προπυλαίων.

συμφυές με την έπαετίδα και τη γωνιαία λεοντοκεφαλή, αποτελούσε ένα από τα δύο οξύληκτα μέλη στα άκρα του αετώματος⁵⁷⁵.

Ἡ έπαετίδα ἢ σίμη

Ἀποτελεῖ τὴν ἀνώτατη ἀπόληξη τοῦ αετώματος καὶ ἐδραζόταν στὰ καταέτια γεῖσα. Οἱ έπαετίδες λειτουργικὰ ἀποτελοῦν τμῆμα τῆς κεράμωσης τῆς ὀροφῆς καὶ μάλιστα τῶν στρωτήρων κεράμων. Μὲ τὴν ἰσχυρὴ κάμψη τοὺς πρὸς τὰ ἄνω, ἐμποδίζουν τὰ νερὰ τῆς βροχῆς νὰ τρέξουν πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ αετώματος, ἐνῶ ταυτόχρονα μὲ τὸ γραπτὸ τοὺς διάκοσμο ὁλοκληρώνουν τὴ σύνθεση τοῦ αετώματος (εἰκ. 114, πίν. 103).

Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια καὶ κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων ἔχει τοποθετηθεῖ συνεχὴς σίμη, κατὰ πού συνηθιζόταν σὲ ναοὺς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁷⁶. Ἀντὶ ὅμως τῶν συνήθων λεοντοκεφαλῶν στὴ θέση τῶν ὑδροροῶν, ἡ σίμη διατρήθηκε μὲ τριγωνικὲς ὀπές, δημιουργώντας ἓνα σχῆμα ἐπιπεδόγλυφων ὧν καὶ λογχῶν, πού ἀποτελέσαν ταυτόχρονα καὶ πρωτότυπο στοιχεῖο διακόσμησης⁵⁷⁷ (εἰκ. 64, πίν. 110).

Στὴν Ἑλευσίνα δὲν ἀκολουθήθηκε ἡ μέθοδος αὐτή. Ἀπὸ τὴ γωνιακὴ έπαετίδα, πού ὅπως εἶδαμε εἶναι συμφυὲς μὲ τὸ γωνιακὸ καταέτιο γεῖσο, διαπιστώνουμε τὴν ὕπαρξη μιᾶς γωνιακῆς λεοντοκεφαλῆς, λαξευμένης σὲ ὀρθογώνια πλίνθο-βάση γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν γωνιακῶν ἀκρωτηρίων, ἡ ὁποία δὲ λειτουργοῦσε γιὰ τὴν ἀπομάκρυνση τῶν ὀμβρίων ὑδάτων πού ἔρρεαν κατὰ μῆκος τῆς έπαετίδας, ἀλλὰ ἦταν ἀπλῶς διακοσμητικὴ. Σχετικὰ μὲ τὸ μέλος αὐτὸ ἔχουμε νὰ παρατηρήσουμε ὅτι παρουσιάζει μιὰ ἰδιομορφία στὴν ἀνώτερη ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου-βάσης, γιὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀκρωτηρίου. Ἡ βάση αὐτὴ προεξέχει ἐλάχιστα, 1,5 ἐκ., ἀπὸ τὴν ἄνω ἀκμὴ τῆς σίμης καὶ ἀκολουθεῖ τὴν κλίση τῆς (πίν. 104α). Κεκλιμένες βάσεις γωνιακῶν ἀκρωτηρίων εἶναι ἀρκετὰ σπάνιες (συναντῶνται στὸ πεισιστράτειο Τελεστήριο τῆς Ἑλευσίνας⁵⁷⁸, στὸ θησαυρὸ τῶν Μεγαρέων στὴν Ὀλυμπία⁵⁷⁹ κ.ά.), δημιουργήθηκε ἔτσι πρόβλημα γιὰ τὴ γραφικὴ ἀποκατάσταση τῆς στέγης στὸ τμῆμα αὐτό. Μετὰ ἀπὸ ἔρευνα, ἐντοπίσαμε ἄλλο θραῦσμα λεοντοκεφαλῆς μὲ συμφυὴ βάση ἀκρωτηρίου, πού ὅμως δὲν ἔπιανε ὅλο τὸ σωζόμενο πλάτος τῆς λεοντοκεφαλῆς, διακοπτόταν δηλαδὴ ἐκ κατασκευῆς ἀπότομα στὸ μέσο περίπου τῆς χαίτης, δημιουργώντας γιὰ τὸ ὑπόλοιπο τμῆμα ἓνα κεκλιμένο ἐπίπεδο (πίν. 104β). Φάνηκε ἔτσι ὅτι τὰ δύο μέλη συνανῆκαν, ὅταν στὴ συνέχεια τοποθετήσαμε τὸ μικρότερο θραῦσμα στὴ θέση του, πάνω στὸ μεγαλύτερο (εἰκ. 115, πίν. 104, 105α).

Εἶναι σαφὲς ὅτι ἡ πρόθεση ἦταν νὰ κατασκευαστεῖ κανονικὰ ἡ λεοντοκεφαλὴ συμφυὲς μὲ τὴν βάση τοῦ ἀκρωτηρίου, πού εἶχε ὀριζόντια τὴν ἄνω ἔδρα του. Κατὰ τὴ λάξευση τοῦ σύνθετου αὐτοῦ μέλους, τὸ ἀνώτερο τμῆμα τῆς λεοντοκεφαλῆς ἔσπασε, ἴσως ἐξαιτίας κάποιας φυσικῆς ἀτέλειας τοῦ μαρμαροῦ. Τὸ μέλος ὅμως δὲν ἀχρηστεύτηκε, ἀλλὰ λαξεύτηκε στὸ σημεῖο πού ὑπέστη τὴ ζημιὰ καὶ μὲ κατάλληλη διαμόρφωση, σύμφωνα μὲ τὴν πορεία τῆς θραύσης, τοποθετή-

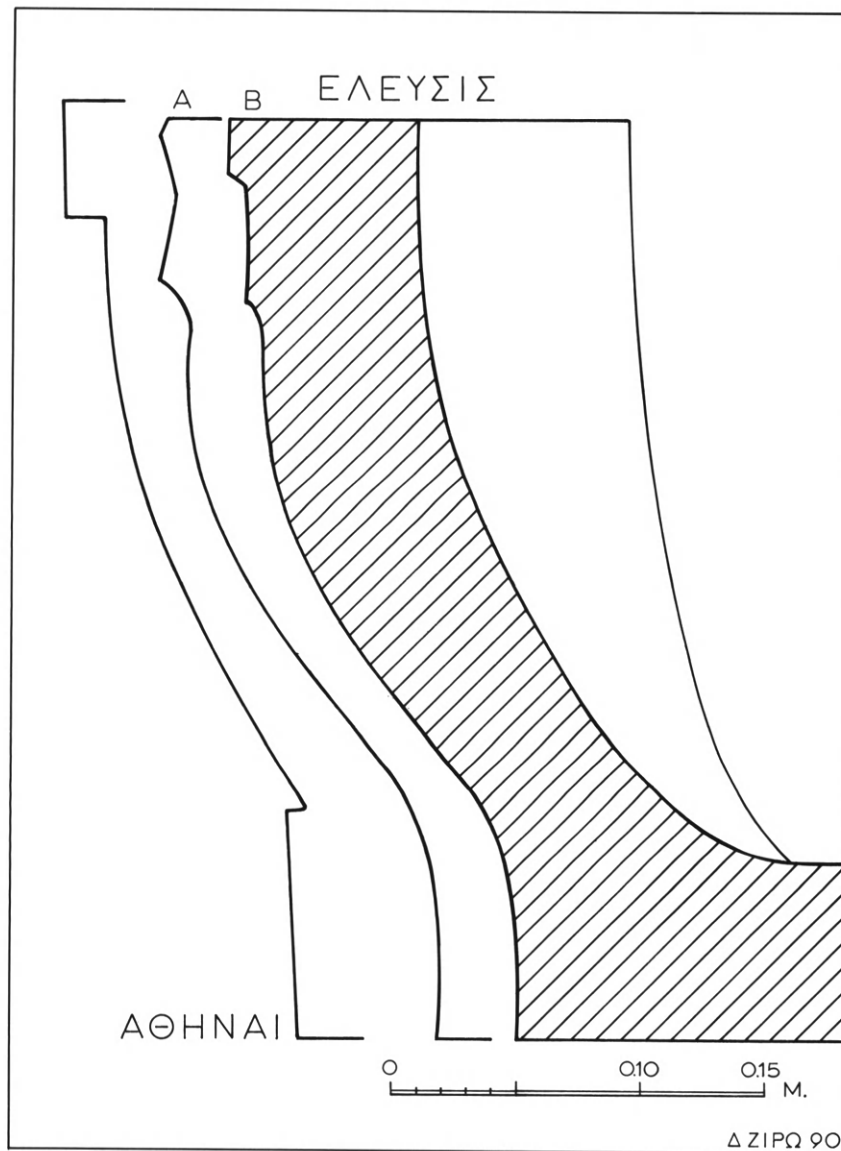
575. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, ὅπως καὶ στὸν Παρθενῶνα, τὸ μέλος αὐτὸ κατασκευάστηκε γιὰ πρώτη φορὰ συμφυὲς μὲ τὴ σίμη, ἐνῶ ὁ μέχρι τότε κανόνας ἦταν τὸ ἀκραῖο καταέτιο γεῖσο νὰ κατασκευάζεται συμφυὲς μὲ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο, ὅπως συμβαίνει στὸ Ἑφαιστεῖο, στοὺς ναοὺς τῆς Αἰῖνας καὶ τῶν Βασσῶν, στὸ Ἐρέχθειο, κλπ. (DINSMOOR, ὁ.π. 152-153).

576. Ναὸς Ἑφαιστου στὴν Ἀθήνα, Διὸς στὴν Ὀλυμπία, Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, Νεμέσεως στὸ Ραμνούνα, Ἀρεῶς Ἀχαρνῶν, ὅχι ὅμως στὸν Παρθενῶνα καὶ στὸν Ἐπικούρειο Ἀπόλλωνα, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν ἐξαίρεση (DINSMOOR, ὁ.π. 153-154).

577. BOHN, ὁ.π. πίν. XIV. Ἡ ἰδιότυπη αὐτὴ σίμη θὰ ἐπαναληφθεῖ ἀργότερα στὸ Ἐρέχθειο καὶ συγκεκριμένα στὴν πρόσταση τῶν Καρυαίδων.

578. NOACK, *Eleusis* 65.

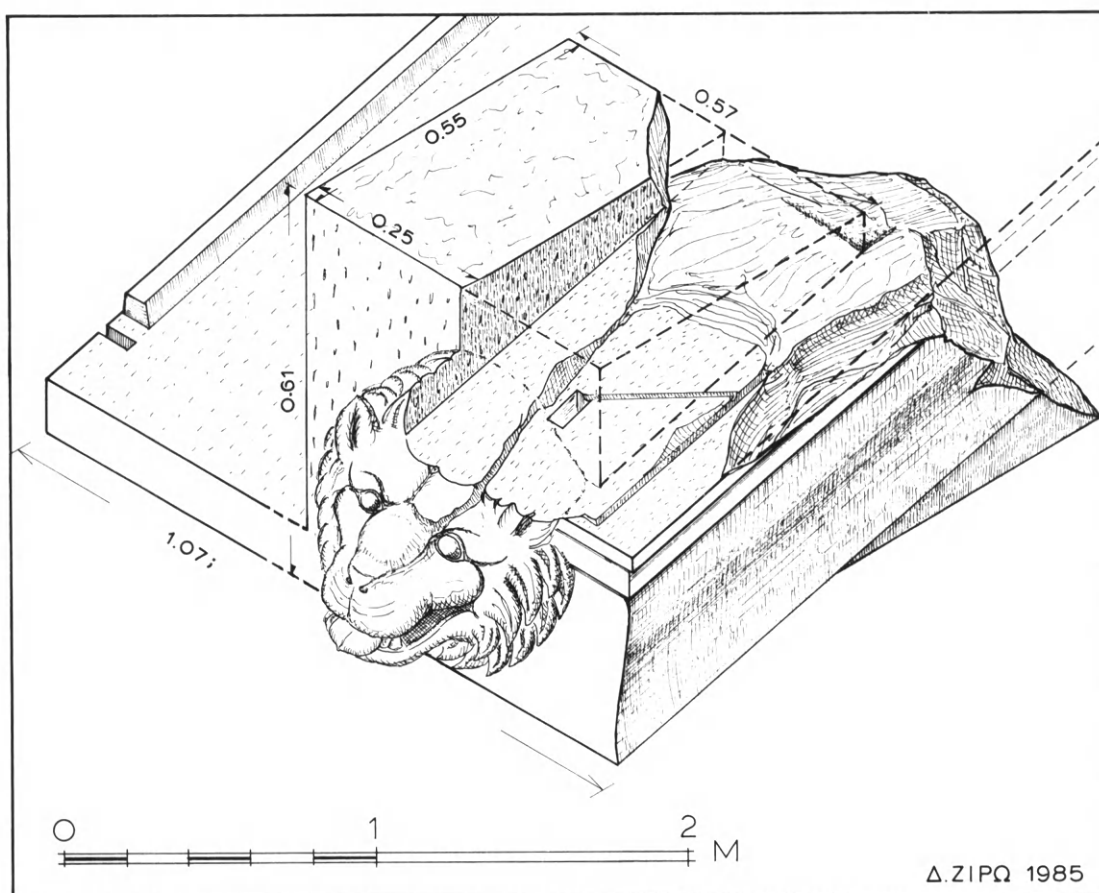
579. CURTIUS-ADLER, *Olympia* II, Tafelband II (Berlin 1896) πίν. LXXXIX καὶ *Olympia* I (Berlin 1892) πίν. XXXVI καὶ XXXVII.

Είκ. 114. Σύγκριση της διατομής της σίμης τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων καὶ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

θηκε ἐκεῖ συμπλήρωμα τῆς λεοντοκεφαλῆς μαζί με τὸ ὑπόλοιπο τμήμα τῆς πλίνθου ποὺ ἔλειπε (εἰκ. 115). Τὸ συμπλήρωμα στερεώθηκε με γόμφο, ὁ τόρμος τοῦ ὁποῖου σώζεται μαζί με τὴ μακρὰ αὐλάκα μολυβδοχόησης. Τὰ παραπάνω ἐκτίθενται ἀναλυτικά, ἐπειδὴ ἀπὸ τὴ μελέτη τοῦ μεγάλου διασωθέντος ἀκραίου τμήματος τοῦ ἀετώματος, εἶναι δυνατό νὰ δημιουργηθεῖ σύγχυση ὡς πρὸς τὸ εἶδος τῆς βάσης τοῦ ἀκρωτηρίου ἢ γιὰ τὸν τρόπο στερέωσής του, ἂν δὲ ληφθεῖ ὑπόψη τὸ μικρότερο θραῦσμα ποὺ συσχετίσαμε καὶ τοποθετήσαμε στὴ θέση του.

Ἡ σίμη, ὅπως ἀπὸ τὰ παραπάνω προκύπτει, δὲ συνεχιζόταν στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ μετὰ τὴ γωνιακὴ λεοντοκεφαλὴ τοποθετήθηκαν σὲ κανονικὲς ἀποστάσεις ἀνθεμωτὲς ἡγεμό-

Είκ. 115. Μεγάλα Προπύλαια. Γωνιακή σίμη με συμφυή πλίνθο ακρωτηρίου και λεοντοκεφαλή. Μερική αποκατάσταση.

νες κεραμίδες στέγης, κατά τὸν τρόπο πὺ πρωτοχρησιμοποιήθηκαν στὸν Παρθενώνα⁵⁸⁰ (εἰκ. 132).

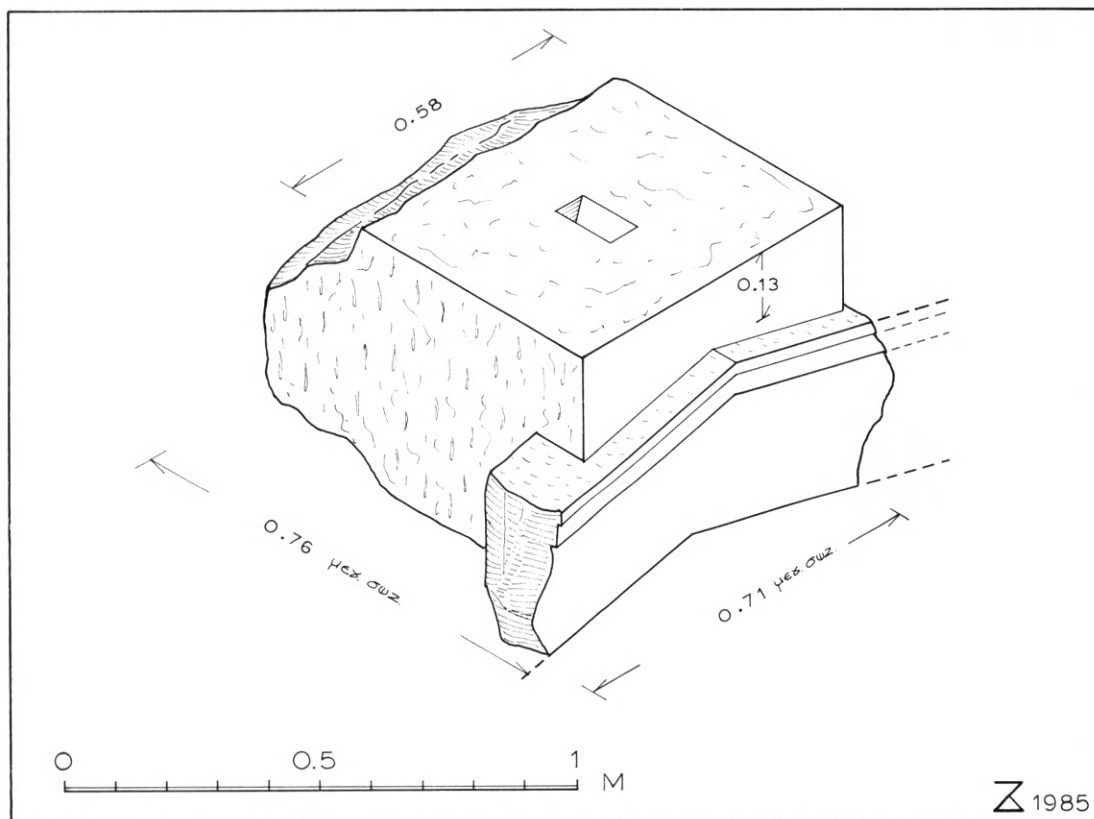
Σὲ κάθετη τομὴ ἡ ἐπαετίδα δὲν πῆρε τὴν καθαρὰ ὡσειδῆ μορφή (ονοιο) πὺ συναντᾶμε στὰ κλασικὰ Προπύλαια⁵⁸¹. Ἐπίσης, στὸ κάτω μέρος ἀπουσιάζει ἡ χαρακτηριστικὴ ταινία πὺ χωρίζει τὴ βάση τῆς κλασικῆς ἐπαετίδας. Ἐδῶ ἡ ταινία αὐτὴ ἀποδόθηκε κατὰ τρόπο πὺ νὰ ἀποτελεῖ φυσικὴ συνέχεια τῆς ὡσειδοῦς καμπύλης τοῦ ἄνω μέρους, καμπτόμενη κατὰ ἀντίστροφη φορά καὶ σχηματίζοντας ἕνα ἀνοιχτὸ S (κοιλόκυρτη διατομή) (εἰκ. 114). Στὸ ἄνω τμήμα τῆς ἡ σίμη φέρει ὡς ἐπίστεψη ἀπροσδιόριστης διατομῆς κυμάτιο (δύο μικρὲς ἐπάλληλες ταινίες), τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι ἡ ἀπλὴ ταινία πὺ ἐπιστέφει τὴν κλασικὴ σίμη τῶν Προπυλαίων.

Κατὰ τὶς λοιπὲς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ἡ ἐπαετίδα μιμεῖται τὸ κλασικὸ πρότυπο καὶ κάθε τεμάχιό τῆς ἐνώνονταν μὲ τὸ παρακείμενο μὲ ζητοειδῆ ἀρμὸ κλειδώσεως, τὸ συνήθη τρόπο πὺ συναντᾶμε σὲ ὅλους τοὺς ναοὺς τοῦ 5ου αἰ. π.Χ.⁵⁸², καὶ στερεωνόταν στὸ ὑποκείμενο καταέτιο γεῖσο μὲ γόμφους (πίν. 103β). Ἡ κορυφαία σίμη, μὲ τὴ συμφυὴ πλίνθο στὸ ἄνω μέρος τῆς γιὰ

580. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Παρθενὼν* Γ' 604 εἰκ. 423.

581. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ τύπου αὐτοῦ, βλ. DINSMOOR, ὅ.π. 154 καὶ ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὅ.π. 556.

582. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ὅ.π. 549 εἰκ. 377, 378.

Εικ. 116. Μεγάλα Προπύλαια. Κορυφαία σίμη με συμφυή πλίνθο ακρωτηρίου.

την τοποθέτηση του άνθεμιού, έχει σωθεί και βρίσκεται σε αρκετά καλή κατάσταση⁵⁸³ (εικ. 116, πίν. 102β). Τη δεύτερη κορυφαία σίμη δεν μπορέσαμε να την έντοπίσουμε.

Ἡ στέγη

Σχετικά με τὸν ξύλινο σκελετὸ ὁ ὁποῖος ἔφερε τὴ μαρμάρινη κεράμωση τῆς στέγης, δὲν εἴμαστε σὲ θέση νὰ διατυπώσουμε καμία τεκμηριωμένη ἄποψη, ἐκτὸς ἀπὸ ὑποθέσεις. Ἡ διατομή τῶν κατὰ μῆκος κύριων δοκῶν, πὺ στήριζαν τὶς ἐπιτεγίδες τῆς ὀροφῆς, δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαπιστωθεῖ, ἀφοῦ δὲν ἔχουν βρεθεῖ λαξευμένες δοκοθήκες σὲ διασωθέντα μέλη τοῦ ἀντιθηματικοῦ τοίχου τῶν ἀετωμάτων. Συνεπῶς, στὴν ἀναπαράσταση πὺ παραθέτουμε, βασιστήκαμε κυρίως σὲ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλες γνωστὲς ξύλινες στέγες ναῶν⁵⁸⁴ (εἰκ. 129, 130).

583. Στὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου διακρίνεται τετράγωνος τὸρμος γιὰ τὴν ἐνθεση τοῦ λύκου. Ὁ τὸρμος αὐτὸς στὴ συνέχεια προσέλαβε μεγάλο βάθος (0.20 μ. περίπου), ἴσως γιὰ τὴ στερέωση τοῦ κορυφαίου άνθεμιού. Πάντως, δὲν εἶναι βέβαιο ὅτι εἶχε τοποθετηθεῖ τελικὰ ἀκρωτήριο, ἐφόσον ὁ τὸρμος στερεῖται αὐλακας μολυβδοχόης. Ἐπίσης στὰ Προπύλαια οὐδέποτε τοποθετήθηκαν ἀκρωτήρια στὸ αέτωμα, παρὰ τὸν προγραμματισμὸ τους.

584. Βλ. σχετ. A. TREVOR HODGE, *The Woodwork of Greek Roofs* (Cambridge 1960)· ΟΡΑΝΔΟΥ, ὅ.π. 559 κέ.· W.B. DINSMOOR, ὅ.π. 143 κέ., εἰδικὰ 165 καὶ 173, εἰκ. 4 καὶ πίν. V.

Στήν ιωνική στοά ή κορυφαία επιμήκης δοκός στηριζόταν κατά διαστήματα (3.20 μ. περίπου) σε εγκάρσια τοποθετημένα ξύλινα όριζόντια δοκάρια, τις μεσόμνες⁵⁸⁵, οι οποίες δια μέσου ζευγών ξύλινων υποθημάτων⁵⁸⁶ (όρθοστατών), μετέφεραν τὰ φορτία της στέγης κατευθείαν στους υποκείμενους ιωνικούς κίονες. Στη δωρική στοά, παρὰ τὸ μεγαλύτερο ἐλεύθερο ἄνοιγμα ποὺ πρέπει νὰ καλύψει ἡ κορυφαία επιμήκης δοκός (6 μ. περίπου), πιθανότατα ἐφαρμόστηκε τὸ ἴδιο σύστημα με αὐτὸ ποὺ περιγράψαμε στὴν ιωνική στοά, ἐφόσον ἡ προσθήκη ἀντηρίδων στὰ δύο ἄκρα της προϋποθέτει τὴ χρησιμοποίηση υποθήματος, ποὺ θὰ μετέφερε φορτία στὸ ἐπίφοβο κεντρικὸ ἐπιστύλιο τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας. Τὸ σύστημα αὐτὸ κατασκευῆς ποὺ ἐφαρμόσαμε στὸ σχέδιο τομῆς ποὺ παραθέτουμε, εἶναι κοινὸ στὴν ἀρχαία ἀρχιτεκτονική⁵⁸⁷ καὶ ἔχει τὸ πλεονέκτημα ὅτι κανένα φορτίο τῆς στέγης δὲ μεταφέρεται στὶς μαρμάρινες ὀριζόντιες δοκοὺς ποὺ στηρίζουν τὶς φατνωματικὲς πλάκες τῆς ὀροφῆς⁵⁸⁸. Κάθετα στὶς κατὰ μῆκος κύριες δοκοὺς καὶ κατὰ τὴν κλίση τῆς στέγης ἦταν τοποθετημένες οἱ ἐπιτεγίδες (σφηκίσκοι), ποὺ καὶ αὐτῶν ἡ διατομὴ δὲν τεκμηριώνεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Γενικὰ ἡ τοποθέτηση τῶν ἐπιτεγίδων, στὶς ὁποῖες θὰ ἔπρεπε νὰ πατήσουν οἱ μαρμάρινοι στρωτῆρες τῆς κεράμωσης, με τὴ μεσολάβηση ἢ ὄχι ἐγκάρσιων σανίδων, δὲν παρουσιάζει ἰδιαίτερα προβλήματα στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴ δωρική στοά. Ἀντίθετα, στὸ τμήμα ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν ιωνική στοά, ἐξαιτίας τοῦ μεγάλου ὕψους ποὺ προσέλαβαν ἐσωτερικὰ οἱ τοῖχοι, λόγω τῆς ὑψηλῆς ιωνικῆς κιονοστοιχίας καὶ τῶν ιωνικῶν ἐπιτοιχῶν ἐπιστυλίων, δημιουργεῖται πρόβλημα στὴν τοποθέτηση τῶν ἐπιτεγίδων στὸ σημεῖο ἐπαφῆς με τοὺς πλευρικοὺς τοίχους, καὶ ἀπαιτεῖται μείωση τοῦ ὕψους τοῦ ἀκράιου φατνώματος ἐκεῖ⁵⁸⁹ (εἰκ. 118, 126, 128).

Στὰ Προπύλαια τῶν Ἀθηνῶν, παρὰ τὴ χρησιμοποίηση ἐιδικοῦ σύνθετου μέλους κατὰ μῆκος τῶν μακρῶν τοίχων, ἐξωτερικὰ τῆς ιωνικῆς στοᾶς (ἐνὸς ὑψηλοῦ καὶ βαρέων ἀναλογιῶν ιωνικοῦ

585. Σκευοθήκη Φίλωνος, *IG* II 2² 1668 στ. 48 καὶ DINSMOOR, ὅ.π. 173.

586. Σκευοθήκη Φίλωνος, *IG* ὅ.π. στ. 51.

587. Ἐχει ἐφαρμοστεῖ στὸ ναὸ τοῦ Ποσειδῶνος (Paestum), στὸ «Θησεῖο» καὶ ἄλλοι (A.T. HODGE, ὅ.π. εἰκ. 2 καὶ 4). Ἐπίσης ἐφαρμόστηκε πιθανότατα καὶ στὰ Προπύλαια τῶν Ἀθηνῶν (DINSMOOR, ὅ.π. 173).

588. Γιὰ τὴν ὀριστικὴ λύση τοῦ προβλήματος ἀπαιτεῖται ὁ ἀναλυτικὸς στατικὸς ὑπολογισμὸς τῶν φορτίων ποὺ μποροῦν νὰ φέρουν με ἀσφάλεια οἱ μαρμάρινες ὀριζόντιες δοκοὶ τῶν Προπυλαίων. Στὸν Παρθενῶνα, γιὰ παράδειγμα, ἡ μελέτη Μυλωνᾶ δέχεται ὅτι ἡ κορυφαία ξύλινη επιμήκης δοκὸς στηρίζεται κατὰ διαστήματα σὲ υποθήματα με λοξὲς ἀντηρίδες, τὰ ὁποῖα μεταφέρουν τὰ φορτία τοῦ κορυφαίου τμήματος τῆς στέγης στὸ μέσο τοῦ μήκους τῶν ξύλινων ὀριζόντιων δοκῶν ποὺ στηρίζουν τὴν ξύλινη φατνωματικὴ ὀροφὴ τοῦ κεντρικοῦ κλίτους τοῦ σηκοῦ, ἐλεύθερου ἀνοίγματος 10 μ. περίπου. Παρὰ τὶς δυσμενεῖς συνθήκες φόρτισης, ἡ ἐλάχιστη ἀπαιτούμενη διατομὴ τῶν ξύλινων αὐτῶν δοκῶν εἶναι 0.50 μ. ὕψ. καὶ 0.30 μ. πλ. (Π.Μ. ΜΥΛΩΝΑΣ, Ἡ στέγη τοῦ Ἰκτινείου Παρθενῶνος, *AE* 1953-54, 208 κέ., εἰδικότερα 212 σημ. 2). Συνεπῶς, γιὰ τὶς ἐνδιάμεσες κατὰ μῆκος κύριες δοκοὺς τῆς στέγης τῶν Προπυλαίων (ἂν ὑποθέσουμε ὅτι ὑπῆρχαν ἀπὸ μία στὸ μέσο κάθε κεκλιμένης πλευρᾶς), θὰ μπορούσαμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι στηρίζονται σὲ υποθήματα, ποὺ κατανέμουν τὸ συνολικὸ βάρος τῶν τμημάτων αὐτῶν τῆς στέγης στὶς 7 ὀριζόντιες μαρμάρινες δοκοὺς τῆς φατνωματικῆς ὀροφῆς τῆς ιωνικῆς στοᾶς. Στὴ δωρική στοά οἱ ἐνδιάμεσες κύριες ἐπιμήκεις ξύλινες δοκοὶ (τεγίδες), με ἐλεύθερο ἄνοιγμα περὶ τὰ 6 μ., στηριζόμενες μόνο σὲ ὑποδοχὲς στὸν ἀντιθηματικὸ τοῖχο τοῦ τυμπάνου τοῦ αἵτωματος καὶ σὲ υποθήματα στὸ θυραῖο τοῖχο, ἔχοντας τὴν κατάλληλη διατομὴ (0.70 × 0.50 μ. στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης), μποροῦν ἄνετα νὰ δεχτοῦν τὰ φορτία τῆς μαρμάρινης κεράμωσης τῆς στέγης, δίχως νὰ ἐπιβαρύνουν σὲ κανένα σημεῖο τὶς πλάκες τῆς ὀριζόντιας φατνωματικῆς ὀροφῆς. Στὸν Παρθενῶνα, γιὰ παράδειγμα, οἱ δυσμενέστερα φορτιζόμενες ὀριζόντιες ξύλινες δοκοὶ τῆς ὀροφῆς τοῦ κυρίως Παρθενῶνα, με ἐλεύθερο ἄνοιγμα 5.00 μ., ἔχει ὑπολογιστεῖ ὅτι ἀρκοῦσε νὰ ἔχουν διατομὴ 0.30 μ. πλ. καὶ 0.42 μ. ὕψ., (βλ. σχετ. Π. ΜΥΛΩΝΑΣ, ὅ.π. 210 σημ. 1).

589. Αὐτὴ ἡ δυσκολία φαίνεται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν αἰτία ποὺ ὀδήγησε τὸν Bedford νὰ ἀφαιρέσει τὸ θράνο ἀπὸ τὸν τοῖχο τῆς ιωνικῆς στοᾶς. Ἀσφαλῶς δὲ γνώριζε ὅτι παρόμοιο πρόβλημα εἶχε ἀντιμετωπίσει καὶ ὁ Μνησικλῆς, παρὰ τὴ μεγαλύτερη ἐλευθερία ποὺ εἶχε ὡς πρὸς τὴν ἐπιλογὴ τῶν ὕψων ἀπὸ τὸν ἐπιχειροῦντα τὴν ἀντιγραφὴ ἀρχιτέκτονα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Στὸ σχέδιο τομῆς κατὰ πλάτος ποὺ παραθέτουμε, φαίνεται ὁ τρόπος ποὺ θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐπιλυθεῖ τὸ παρουσιαζόμενο πρόβλημα.

γείσου), προκειμένου να δημιουργηθεί πολύτιμος χώρος για την τοποθέτηση των επιτεγίδων⁵⁹⁰, μόλις 20 εκ. του μέτρου εξοικονομούνταν γι' αυτό το σκοπό⁵⁹¹ (εϊκ. 117). Έπιπλέον, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι για τον ίδιο λόγο οι φατνωματικές πλάκες της οριζόντιας όροφης της ιωνικής στοάς του κλασικού κτιρίου κατασκευάστηκαν ιδιαίτερα λεπτές (μόλις 0.16 μ. - 0.17 μ. πάχ.). Επίσης, οι άκραιες πλάκες απολαξεύτηκαν στην άνω επιφάνειά τους κατά την κλίση της στέγης, ενώ κατά διαστήματα (ανά 0.24 μ.) διακρίνονται και βαθύτερες λαξεύσεις (έγκοπες), για την εξοικονόμηση δύο ή τριών μόλις εκατοστών, προκειμένου να πατήσουν οι επιτεγίδες (πίν. 98γ). Ύστερα από επιτόπια έρευνα, εκτός από τα παραπάνω, διαπιστώσαμε ότι στα μεταδόκια διαστήματα (άνοιγμα 1.20 μ.), πάνω από τις φατνωμένες πλάκες, οι επιτεγίδες, με διατομή 0.20 μ. ύψ. και 0.24 μ. πλ., τοποθετήθηκαν πυκνότερα (μεταξόνιο 0.48 μ.) από ό,τι απαιτούσε το μέτρο των στρωτήρων κεράμων (μεταξόνιο 0.61 μ.). Η πυκνότερη διάταξη των επιτεγίδων στα παραπάνω διαστήματα και η αναγκαστική επιλογή μεγαλύτερου μεταξονίου στα τμήματα που υπέρκεινται των δοκών (0.88 μ.), εξαιτίας του μικρού ελεύθερου ύψους και της αδυναμίας έτσι στερέωσης του κατώτατου άκρου της επιτεγίδας σε οριζόντια μηκίδα, δίχως να επιφέρει ουσιαστική μεταβολή στο συνολικό αριθμό των απαιτούμενων επιτεγίδων, επέβαλε όμως την τοποθέτηση μικρών εγκάρσιων σανίδων για την έδραση των στρωτήρων κεράμων, τουλάχιστον στο άκραιο αυτό τμήμα της στέγης⁵⁹². Ο τρόπος στερέωσης των επιτεγίδων με οριζόντιους ξύλινους τάκους (στρωτήρες) ειδικής κατασκευής, που σφηνώνονταν σε ειδικά διαμορφωμένες λοξές έγκοπες, στο πίσω άφανές τμήμα του οριζόντιου ιωνικού γείσου των μνησίκλειων Προπυλαίων, καθώς και άλλες τεχνικές λεπτομέρειες που ήδη περιγράψαμε, παρουσιάζονται στο άξονομετρικό σχέδιο που παραθέτουμε, καθώς και σε σχέδιο τομής του μακρού τοίχου, στο τμήμα που αντιστοιχεί στην ιωνική στοά⁵⁹³ (εϊκ. 117, 119).

Η κεράμωση

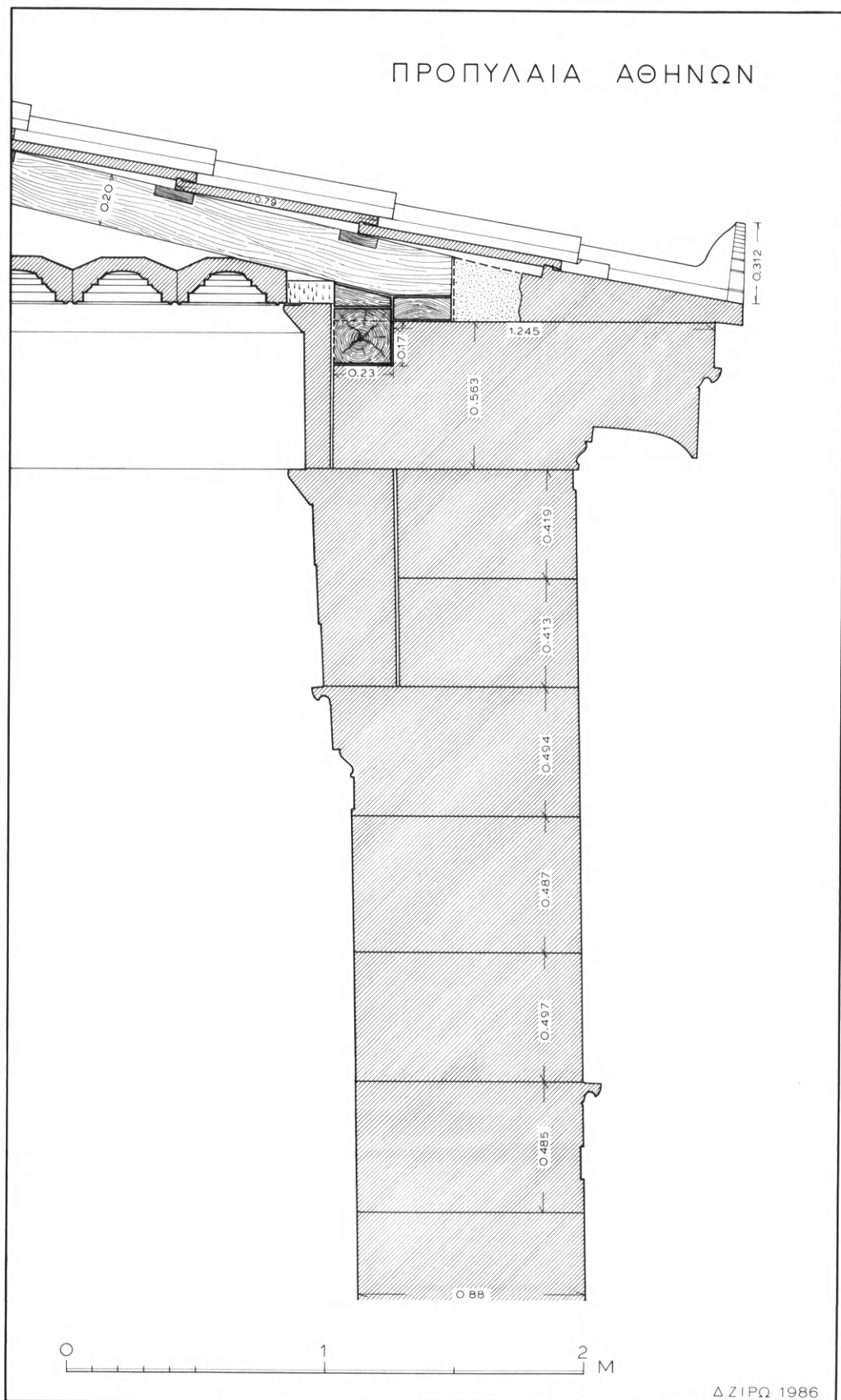
Ήταν κατασκευασμένη από μάρμαρο, με στρωτήρες και καλυπτήρες κεράμους του δικλινούς κορινθιακού τύπου, κατ' απομίμηση των κεραμίδων των αθηναϊκών Προπυλαίων, όχι μόνο σε

590. Αυτός είναι, κατά τη γνώμη μας, ο κύριος λόγος για την επιλογή της συγκεκριμένης διατομής γείσου ως προς το ύψος του, στη θέση αυτή. Ο BUNDGAARD (*Mnesicles* 153 κέ.) δίνει διαφορετική έρμηνεία για την αίτια επιλογής αυτού του άνεπιτυχούς σε αναλογίες μέλους.

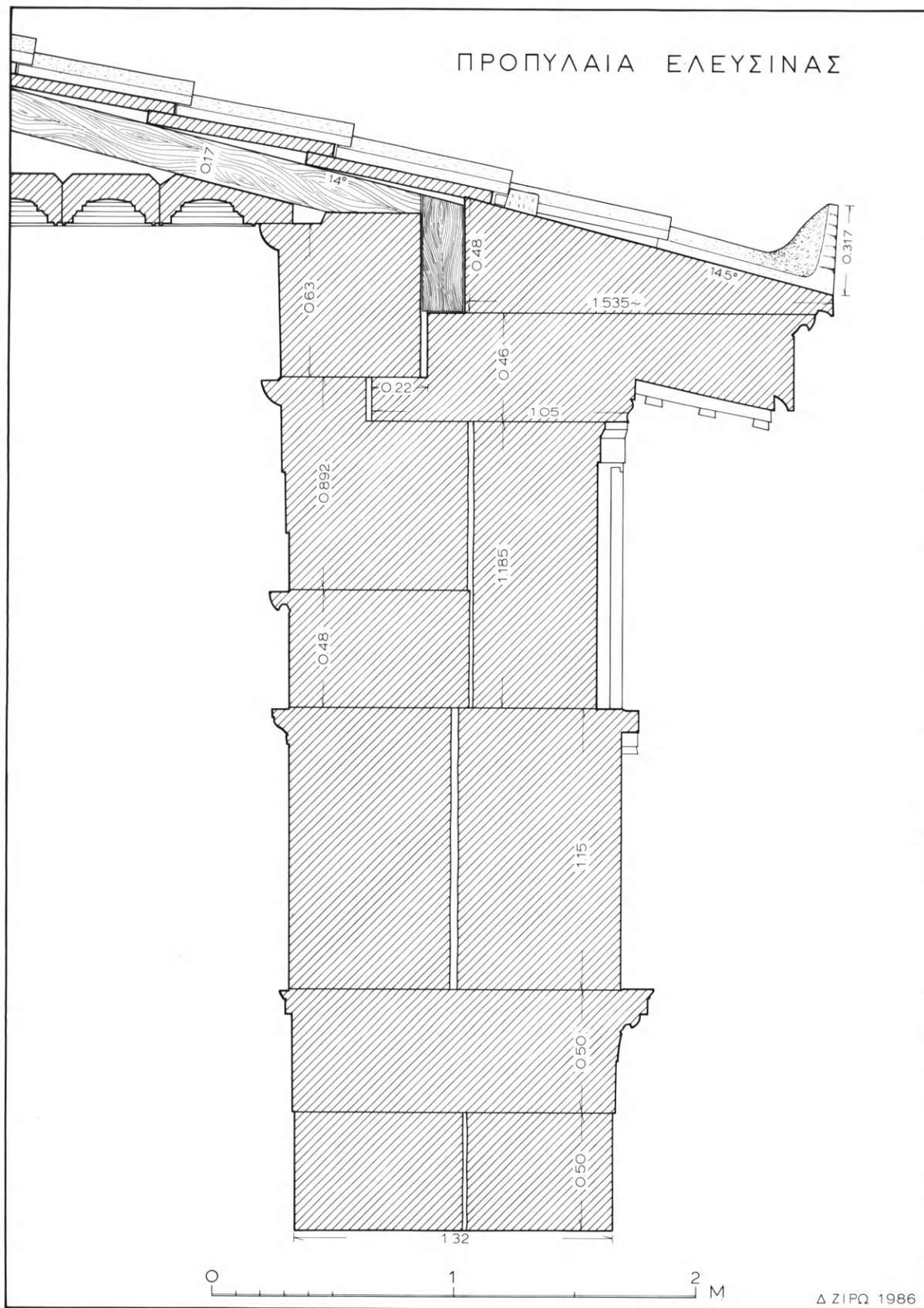
591. Η δυσχέρεια αυτή δυνατόν να παρατηρηθεί επίσης στα σχέδια του Penrose και του Bohn (βλ. σχετ. PENROSE, *Principles* κεφ. X πίν. 29, και BOHN, ό.π. πίν. XI).

592. Η χαρακτηριστική λάξευση πλ. 0.24 μ. που διαπιστώσαμε στην άνωτερη επιφάνεια των αναστηλωμένων φατνωματικών πλακών της ιωνικής στοάς των Προπυλαίων, χρήσιμη για την ύποδοχή (στρώσιμο) των επιτεγίδων, είναι ιδανική ως προς το μέτρο της, εφόσον το συνολικό μήκος του φατνώματος, 1.20 μ., επαρκεί έτσι για την τοποθέτηση τριών επιτεγίδων πλ. 0.24 μ., με δύο κενά διαστήματα μεταξύ τους πλ. 0.24 μ. το καθένα. Από ό,τι όμως φαίνεται, ο κανόνας αυτός δεν εφαρμόστηκε σε όλες τις φατνωματικές πλάκες, αφού χρησιμοποιήθηκαν ξύλα διάφορων διατομών, με αποτέλεσμα τα μεταξύ των επιτεγίδων ελεύθερα διαστήματα να μην είναι σταθερού μέτρου, αλλά με ελαφρές διακυμάνσεις. Αυτό, βέβαια, συνέβη προκειμένου να χρησιμοποιηθούν όλα τα διαθέσιμα ξύλα, αφού στην πράξη δεν επηρεάζονταν η τοποθέτηση των στρωτήρων κεράμων, που όπως είδαμε εδράζονταν σε εγκάρσια τοποθετημένες σανίδες (άραιη δόρωση), για το λόγο που αναπτύξαμε. Έτσι, ανάμεσα στα κατακείμενα θραύσματα της φατνωματικής όροφης, σε όσα ήταν δυνατόν να γίνουν ασφαλείς μετρήσεις, διαπιστώσαμε έγκοπες πλ. 0.165 μ. (αριθμ. άρχείου 273) ή 0.175 μ. (αριθμ. άρχείου 460). Σε άλλα μέλη δεν υπήρχε έγκοπή, αλλά γενική λάξευση της άνω επιφάνειάς τους (αριθμ. άρχείου 649). Οι διαπιστώσεις αυτές ίσως έρμηνεύουν την ελαφρά διαφορετική και ασφαλώς έλλιπη έκτιμηση του Μπαλάνου, σχετικά με τη διατομή των επιτεγίδων στο τμήμα αυτό της στέγης των Προπυλαίων (βλ. σχετ. Ν. ΜΠΑΛΑΝΟΥ, *Η αναστήλωση των μνημείων της 'Ακροπόλεως* ('Αθήναι 1940) 32).

593. Τα σχέδια αυτά συντάχθηκαν ύστερα από άκριβεις μετρήσεις στο κεντρικό κτίριο των μνησίκλειων Προπυλαίων. Ειδικότερα, στο σχέδιο τομής του μακρού τοίχου παρουσιάζεται σε αποκατάσταση ή ξύλινη κατασκευή της στέγης, καθώς και ο άκραιο ήγειμος στρωτήρας, ο όποιος, μαζί με τα πρώτα κεραμίδια της στέγης, δεν είναι σήμερα τοποθετημένος στη θέση του. Επίσης σχεδιαστικά τοποθετήθηκαν στην όρθη θέση ο θράνος, το έπιτοίχο ιωνικό έπιστύλιο, ή μεταδόκια πλάκα και το άκραιο φάντωμα.

Εικ. 117. Μνησίκλεια Προπύλαια. Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς σύνθεσης τοῦ ἄκρου τῆς στέγης στὴν ἰωνικὴ στοά.

Είκ. 118. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς σύνθεσης τοῦ ἄκρου τῆς στέγης στὴν ἰωνικὴ στοά.

ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ μέγεθος καὶ τὶς ἄλλες τεχνικὲς λεπτομέρειες, ἀλλὰ ὅπως θὰ δοῦμε καὶ ὡς πρὸς τὴ σύνθεσή τους. Ἡ ποιότητα κατασκευῆς τους ὑστερεῖ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως ἀλλωστε τὸ ἴδιο εἶδαμε ὅτι συμβαίνει σὲ ὅλα τὰ τμήματα τῆς ἀνωδομῆς τοῦ κτιρίου, πὺν μέχρι τώρα ἐξετάσαμε (πίν. 106, 107).

Οἱ στρωτῆρες κέραμοι ὡς γνωστὸν διακρίνονται σὲ τέσσερα εἶδη, ἀνάλογα μὲ τὴ θέση τους στὸ κτίριο: α) τὶς ἐπαετίδες κεραμίδες, πὺν στὴν ἐξωτερικὴ τους πλευρὰ διαμορφώνουν τὴ σίμη, β) τὶς κοινὲς ἢ ἀγελαῖες, γ) τὶς κορυφαῖες ἢ ἀμφικύφους, τοποθετημένες στὴν κορυφογραμμὴ τῆς στέγης, καὶ δ) τὶς ἡγεμόνες στρωτῆρες κεραμίδες, πὺν τοποθετοῦνταν πάνω στὰ ὀριζόντια γεῖσα στὶς μακρὲς πλευρὲς τοῦ κτιρίου, στὸ χεῖλος τῆς στέγης. Ἀπὸ τὰ εἶδη αὐτὰ ἐντοπίστηκαν μόνο λίγες κοινὲς κεραμίδες, πὺν ἔσωζαν ὅλο τὸ πλάτος τους, ἀρκετὲς ἡγεμόνες, καμία ἀπὸ τὶς ἀμφικύφους, ἐνῶ ἀπὸ τὶς ἐπαετίδες κεράμους δὲ σώθηκε καμία πὺν νὰ διατηρεῖ ἀκέραιο τὸ ὅπισθεν τῆς σίμης ἐκτεινόμενο πλάτος τοῦ στρωτήρα, στοιχεῖο ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἀσφαλὴ ἀναπαράσταση τῆς διάταξης τῆς κεράμωσης τοῦ κτιρίου⁵⁹⁴.

Σύμφωνα, λοιπὸν, μὲ τὰ λίγα εὐρήματα, διαπιστώνεται ὅτι τὸ πλάτος τῶν ἀγελαίων στρωτήρων δὲν εἶναι σταθερό, ἀλλὰ κυμαίνεται μεταξὺ 0.57 μ. - 0.60 μ. (0.614 μ. στὴν Ἀθήνα), ἐνῶ δὲν μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε τὸ μῆκος τους⁵⁹⁵ (εἰκ. 120, πίν. 106, 107α). Ὡς πρὸς τὶς ἄλλες τεχνικὲς λεπτομέρειες, ἀκολουθοῦν τὸ συνήθη τύπο στρωτήρα κεράμου τῶν κλασικῶν χρόνων, ἥτοι εἶναι ὀρθογώνιες πλάκες πᾶχ. 0.055 μ. - 0.06 μ., δηλαδὴ λίγο μεγαλύτερου ἀπὸ τῶν πρωτοτύπων (0.04 μ.). Οἱ κατὰ μῆκος τῶν ἀρμῶν ὥσεως πλευρὲς τους κάμπτονται πρὸς τὰ ἄνω ὅχι ἀκριβῶς μὲ τὴν καμπύλη πὺν παρατηρεῖται σὲ κλασικὰ παραδείγματα, ἀλλὰ μὲ μία περισσότερο γωνιώδη διατομή (πίν. 106). Στὸ ἐμπρόσθιο τμήμα τῆς κάτω ὀριζόντιας ἐπιφάνειάς τους ὑπάρχει ἡ συνήθης κοίλη ἐγκοπὴ, γιὰ τὴν ἐναρμογὴ τῆς ἀνώτερης κεραμίδας στὸ πίσω μέρος τῆς κατώτερης καὶ ταυτόχρονα γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὀλίσθησης τῆς μιᾶς πάνω στὴν ἄλλη (εἰκ. 120, πίν. 106β).

Ἀντίθετα ἀπὸ τὰ ἄλλα εἶδη στρωτήρων, ἀρκετὲς ἡγεμόνες κεραμίδες, ἐξαιτίας τοῦ μεγέθους καὶ τοῦ σχήματός τους πὺν τὶς καθιστοῦσε δύσχρηστες γιὰ τὴν ἐπαναχρησιμοποίησή τους ὡς κοινὸ οἰκοδομικὸ ὑλικό, σώθηκαν ἀπὸ τὴ διαρπαγὴ, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μποροῦμε νὰ ἐξάγουμε ἀσφαλὴ συμπεράσματα σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο διάταξης τῶν κεράμων καὶ νὰ προβοῦμε ἔτσι σὲ πληρὴ ἀναθεώρηση τῆς ἀναπαράστασης τοῦ Bedford (εἰκ. 121).

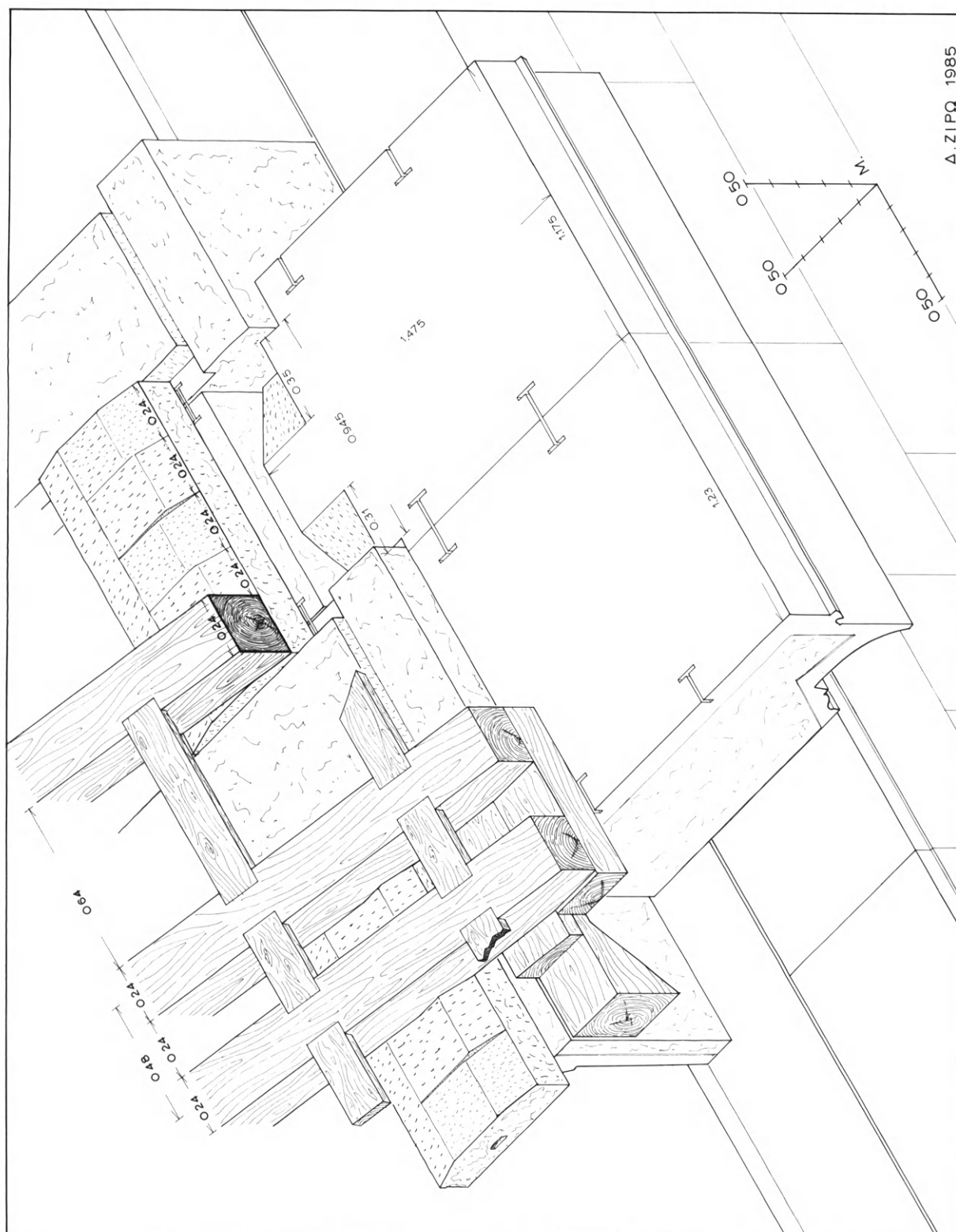
Ἡ ἀνώτερη ἐπιφάνειά τους παρουσιάζει κλίση 14.5°, ἥτοι λίγο μεγαλύτερη ἀπὸ τῆς στέγης (14°)⁵⁹⁶ (εἰκ. 122). Διαφοροποιοῦνται συνεπῶς ἐλαφρὰ ἀπὸ τοὺς ἡγεμόνες στρωτῆρες μὲ τὴ συμφοὴ πλευρικὴ σίμη τῆς στέγης τῆς δωρικῆς στοᾶς τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων⁵⁹⁷. Στὸ ἐμπρό-

594. Τὸ πλάτος αὐτὸ δὲ σώζεται οὔτε στὸ σύνθετο μέλος τῆς γωνιακῆς ἐπαετίδας μὲ τὸ συμφοὺς βάθρο τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ τὴ λεοντοκεφαλὴ. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι ἀμέσως μετὰ τὸ ὀρθογώνιο βάθρο τοῦ ἀκρωτηρίου, ἐκτεινόνταν, ἄγνωστο ἀκριβῶς γιὰ πόσο ἀκόμα μῆκος, συμφοὺς ἡγεμῶν στρωτήρας, ὅπως σαφῶς διακρίνουμε ἀπὸ τὸ ἴχνος θραύσης του ἐκεῖ. Ἐπομένως εἶναι φανταστικὴ ἡ ἀναπαράσταση τοῦ Bedford, ὁ ὁποῖος, ἐπηρεασμένος προφανῶς ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, τοποθετεῖ ἀμέσως μετὰ τὸ βάθρο τοῦ ἀκρωτηρίου καὶ κατ' ἐπέκτασή του νέα πλίνθο, μὲ προσαρτημένο ἀνάγλυφο ἀνθεμωτὸ ἡγεμόνα καλυπτῆρα (DILETTANTI, *Attica* πίν. 4).

595. Στὴν ἀναπαράσταση τῆς κεράμωσης τῆς στέγης δεχτήκαμε ὡς μῆκος ἐκεῖνο τῶν στρωτήρων κεράμων τῶν μνησικλειῶν Προπυλαίων, δηλαδὴ 0.79 μ.

596. Στὸ μοναδικὸ θραῦσμα ἡγεμόνος στρωτήρα τοῦ ὁποίου σώθηκε τὸ ἐμπρόσθιο τμήμα, μετρήσαμε κλίση ἴση μὲ 14.5°, ἥτοι ἐλαφρὰ μεγαλύτερης ἀπὸ τὴ γενικὴ κλίση τῆς στέγης (14°). Αὐτὸ μπορεῖ νὰ συμβαίνει λόγω κακοτεχνίας ἢ ἀκόμα γιὰ νὰ ἐξοικονομηθεῖ μεγαλύτερο ὕψος στὸ πίσω μέρος τοῦ στρωτήρα, γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ἐπιτεγίδων πὺν καταλήγουν ἐκεῖ. Πάντως, ἀπὸ ἕνα καὶ μόνο μέλος εἶναι δύσκολο νὰ ἐξαχθοῦν ἀσφαλὴ συμπεράσματα. Στὰ ὑπόλοιπα ἀνευρεθέντα μέλη ἦταν ἀδύνατη ἡ μέτρηση τῆς κλίσης τους, δίχως νὰ προηγηθεῖ ἡ μετακίνηση τῶν μελῶν σὲ ἄλλη, προσφορότερη γιὰ ἀκριβεῖς μετρήσεις θέση.

597. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια οἱ ἡγεμόνες στρωτῆρες μὲ συμφοὴ πλευρικὴ σίμη, τοῦ ἀνατολικοῦ (ὑπερυψωμένου) τμήματος τῆς στέγης τῆς δωρικῆς στοᾶς, παρουσιάζουν κλίση στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους ἴση μὲ τὴ γενικὴ κλίση τῆς στέγης, ἡ ὁποία συμπίπτει μὲ αὐτὴ τοῦ αἰτώματος. Ἀντίθετα, οἱ κοινοὶ ἡγεμόνες στρωτῆρες, τοποθετημένοι στὰ

Εικ. 119. Μνησίκλεια Προπύλαια. Ἀναπαράσταση τῆς διάταξης τῶν ξύλινων ἐπιτεγίδων στὴ στέγη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς καὶ τρόπος στερέωσής τους στὰ ἰωνικά γείσα τῶν πλευρῶν.

σθιο ἄκρο τους κατέληγαν σὲ σκοτία, τῆς ὁποίας ἡ διατομή θυμίζει τὸ ἰωνικὸ γεῖσο καὶ ἡ ὁποία προεξείχε ἀπὸ τὸ ἐπιστέφον κυμάτιο τοῦ ὀριζόντιου δωρικοῦ γείσου κατὰ 0.072 μ., διαφοροποιούμενες ἔτσι καὶ ὡς πρὸς τὸ σημεῖο αὐτὸ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες κεράμους τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων⁵⁹⁸. Τὸ πλάτος τῶν ἡγεμόνων στρωτήρων δὲν εἶναι σταθερό, κυμαίνεται ἀπὸ 1.13 μ. ἕως 1.20 μ. περίπου, ἥτοι ἰσοῦται πάντοτε μὲ τὸ πλάτος δύο κοινῶν στρωτήρων, τὸ ὁποῖο ὅπως εἶδαμε παρουσίαζε καὶ αὐτὸ διακυμάνσεις. Στὸ πίσω μέρος τῆς ἄνω κεκλιμένης ἐπιφάνειας τῶν στρωτήρων καὶ στὸ μέσο τοῦ πλάτους τῶν, λαξευόταν συμπαγῆς ὀρθογωνικὴ προεξοχή, τὴ χρησιμότητα τῆς ὁποίας θὰ ἐξετάσουμε στὴ συνέχεια μαζί μὲ τοὺς καλυπτῆρες κεράμους (εἰκ. 121, πίν. 108).

Οἱ καλυπτῆρες κέραμοι μὲ κορινθιακοῦ τύπου ἀμφικλινὴ ράχη διακρίνονται σὲ τρία εἶδη: α) τοὺς κοινούς ἢ ἀγελαίους, β) τοὺς κορυφαίους καὶ γ) τοὺς ἀνθεματοὺς ἡγεμόνες, τοποθετημένους στὸ χεῖλος τῆς στέγης. Ἀπὸ τοὺς ἀγελαίους καλυπτῆρες ἐντοπίσαμε λίγα θραύσματα, στὰ ὁποία διαπιστώσαμε ὅτι τὸ πλάτος τους εἶναι 0.23 μ. καὶ τὸ ὕψος τους 0.10 μ. (εἰκ. 120, πίν. 107β, γ), εἶναι δηλαδὴ χαμηλότεροι ἀπὸ αὐτοὺς πού παρουσιάζει ὁ Bedford στὴν ἀναπαράστασή του⁵⁹⁹ (εἰκ. 124, 127)· προσεγγίζουν ἔτσι στὶς διαστάσεις τῶν κλασικῶν καλυπτῆρων τοῦ πρωτοτύπου (0.23 × 0.10 μ.)⁶⁰⁰. Τὸ μῆκος τους, ἄμεσα ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὸ μῆκος τῶν στρωτήρων, δὲ διαπιστώθηκε ἀπὸ τὰ εὐρήματα. Ἡ κάτω ἐπιφάνειά τους δικλινής, δουλεμένη μὲ βελόνι, σώζει στὸ ἄνω μέρος καὶ 5.5 ἐκ. ἀπὸ τὸ ἐμπρόσθιο ἄκρο τους, στενὸ διέρισμα πλ. 5 ἐκ., πού χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὀλίσθησης τοῦ ἐνὸς καλυπτῆρα πάνω στὸν ἄλλο, λόγῳ τῆς κλίσης τῆς στέγης (πίν. 107γ).

Οἱ ἀγελαῖοι καλυπτῆρες, τοποθετημένοι κατὰ τὴν κλίση τῆς στέγης σὲ ἐλαφρῶς βαθμιδωτὲς σειρὲς, κάλυπταν τοὺς μεταξὺ τῶν στρωτήρων δημιουργούμενους ἄρμους· κατέληγαν στὸ κατώτατο ἄκρο τῆς στέγης σὲ ἀνθεματοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες, πού στερεώνονταν μὲ ζευγὸς γόμφων στοὺς ἡγεμόνες στρωτήρες. Στὸ σημεῖο ὅμως αὐτὸ παρατηρεῖται μία ἰδιομορφία. Ὅλες οἱ σειρὲς τῶν καλυπτῆρων δὲν κατέληγαν στὸ χεῖλος τῆς στέγης, παρὰ μόνο κάθε δεύτερη σειρά, αὐτὲς δηλαδὴ πού ἀντιστοιχοῦσαν στοὺς ἄρμους ὥσεως τῶν ἡγεμόνων στρωτήρων, οἱ ὁποῖοι ὅπως εἶδαμε εἶχαν πλάτος ἴσο μὲ δύο ἀγελαίων. Οἱ ἐνδιάμεσες σειρὲς, ὅσες δηλαδὴ ἀντιστοιχοῦσαν μὲ τὸ μέσο τῶν ἡγεμόνων στρωτήρων, κατέληγαν ψηλότερα, στὴ συμπαγὴ λίθινη προεξοχή, πού, ὅπως ἤδη ἀναφέραμε, ἦταν λαξευμένη στὸ μέσο τοῦ πίσω μέρους τῆς ἄνω κεκλιμένης ἐπιφάνειας τοῦ στρωτήρα καὶ χρησίμευε γιὰ τὴν ἀποφυγὴ τῆς ὀλίσθησης τοῦ τελευταίου καλυπτῆρα πάνω στὸν ἡγεμόνα στρωτήρα⁶⁰¹ (εἰκ. 121). Θὰ πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ διάταξη αὐτὴ τῆς κεράμωσης, ἀπὸ κοινού μὲ τὴ χρῆση τῶν τεσσάρων γωνιακῶν διακοσμητικῶν λεοντοκεφαλῶν καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πλευρικῆς σίμης, ἔχει μᾶλλον ἐπηρεαστεῖ ἀπὸ τὴ στέγη τοῦ Παρθενῶνα, παρὰ ἀπὸ τὴ στέγη τῶν Προπυλαίων.

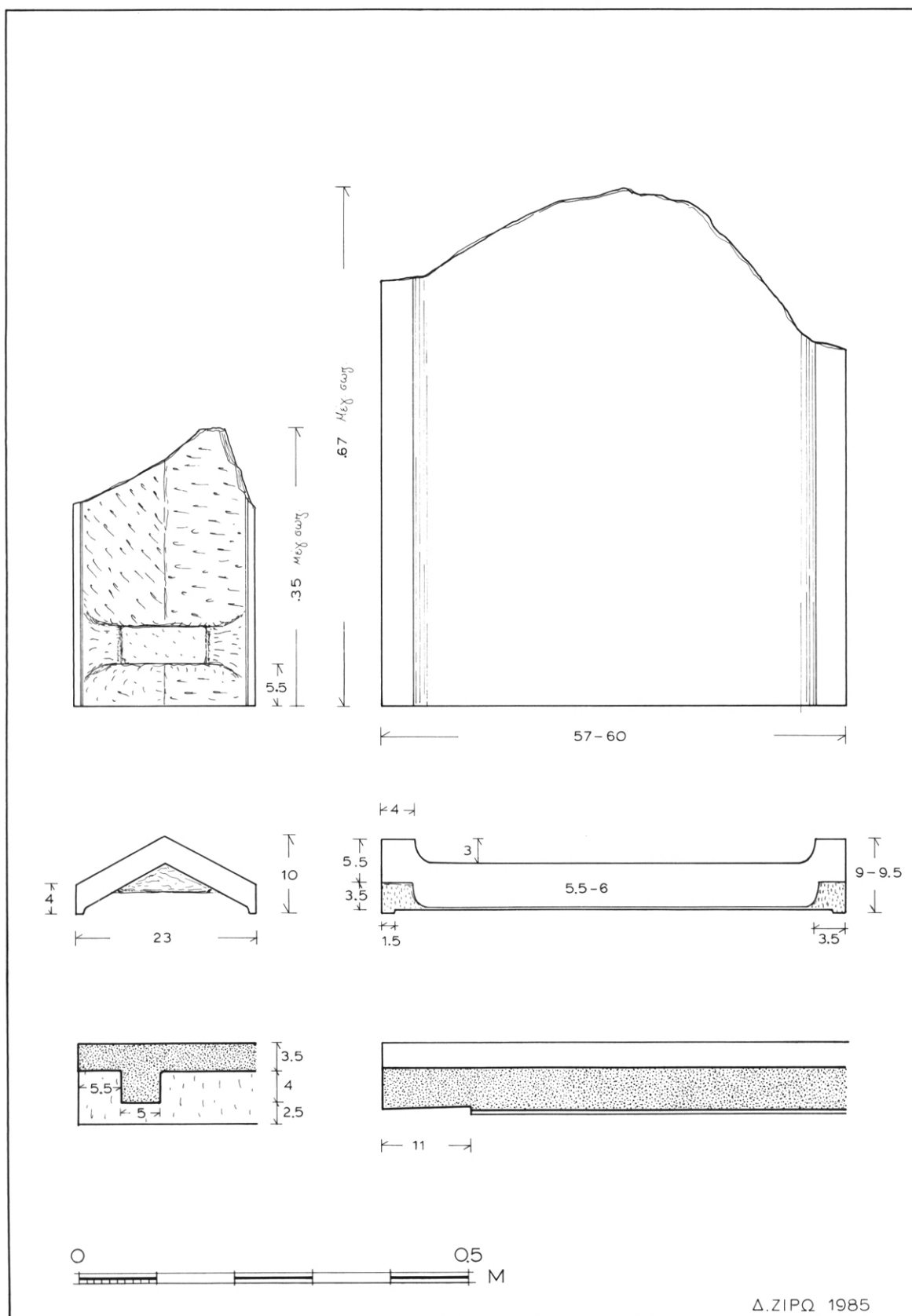
ἰωνικὰ γεῖσα στὸ ἐξωτερικὸ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, στὸ ἐμπρόσθιο τμήμα τους, μήκ. 0.77 μ., παρουσιάζουν κλίση μικρότερη (9° περίπου) ἀπὸ αὐτὴν τῆς στέγης (13°, 29°, 40°). Στὴ συνέχεια ὅμως, μετὰ ἀπὸ μία ἐγκοπὴ βάθ. 5 ἐκ., προεκτείνονται (ἄγνωστο γιὰ πόσο ἀκόμα μῆκος, ἐφόσον δὲν ἔχει σωθεῖ ἀκέραιο μέρος) κατὰ τὴν κλίση τῆς στέγης, προφανῶς μέχρι νὰ συναντήσουν τὸ ἄκρο τῶν ἐπιτεγίδων. Στὴ στέγη τῆς δωρικῆς στοᾶς οἱ ἡγεμόνες στρωτῆρες παίρνουν ἐξαρχῆς τὴν κλίση τῆς στέγης, δίχως ἄλλη διαφοροποίηση (BOHN, *Propyläen* πίν. XII εἰκ. 7 καὶ πίν. XIV εἰκ. 1, 2).

598. Στὴν Ἀθήνα ἡ ὁροφὴ τῆς προεξοχῆς τοῦ ἀκράιου στρωτήρα εἶναι ἀπλούστερης διατομῆς, ἐλαφρὰ κεκλιμένη ἀλλὰ ἐπίπεδη (BOHN, ὁ.π.).

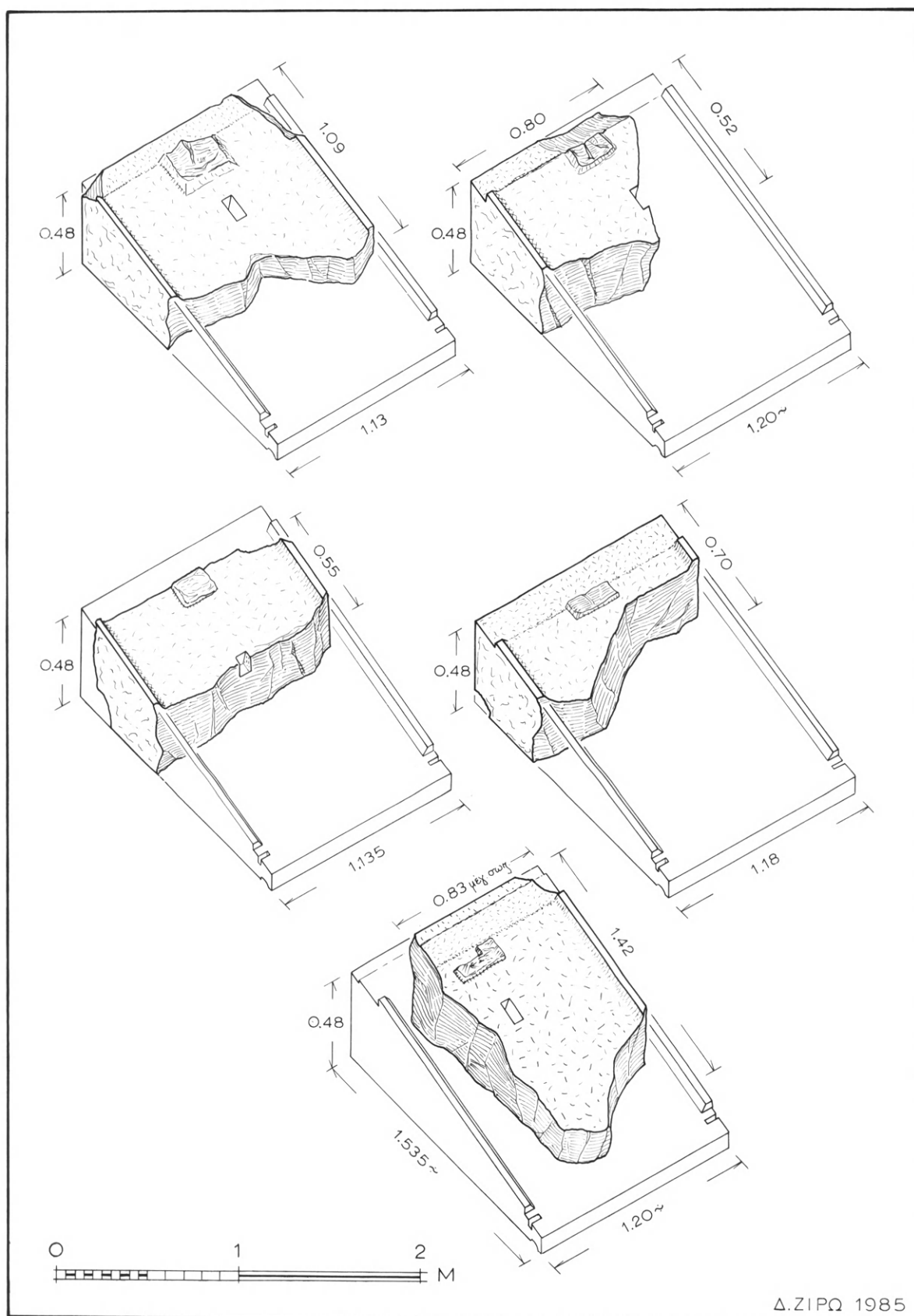
599. DILETTANTI, *Attica* κεφ. II πίν. 8.

600. BOHN, ὁ.π. πίν. XII.

601. Ἡ προεξοχή αὐτὴ, ἀτελῶς κατασκευασμένη, ἔχει τὴ μορφὴ οἰκοδομικοῦ ἀγκώνα. Στὰ Προπύλαια καὶ στὸν Παρθενῶνα, ὅπου καὶ ἐκεῖ μέρος τῶν σειρῶν τῶν καλυπτῆρων δὲν κατέληγε στὸ ἄκρο τῆς στέγης, ἀλλὰ στὸ πίσω μέρος τῶν ἡγεμόνων στρωτήρων, ἡ λίθινη προεξοχή ἔπαιρνε τὴ μορφὴ συμφοῦς ψευδοκαλυπτῆρα μὲ δικλινὴ ράχη, πάνω στὸν ὁποῖο ἔμπαινε ὁ τελευταῖος κανονικὸς καλυπτῆρας τῶν ἐνδιάμεσων αὐτῶν σειρῶν (βλ. σχετ. BOHN, ὁ.π. πίν. XII εἰκ. 7 καὶ XIV εἰκ. 1· ΟΡΑΝΔΟΥ, *Παρθενὼν Γ'* 604 εἰκ. 423· DINSMOOR, *Gables* 168 εἰκ. 7).

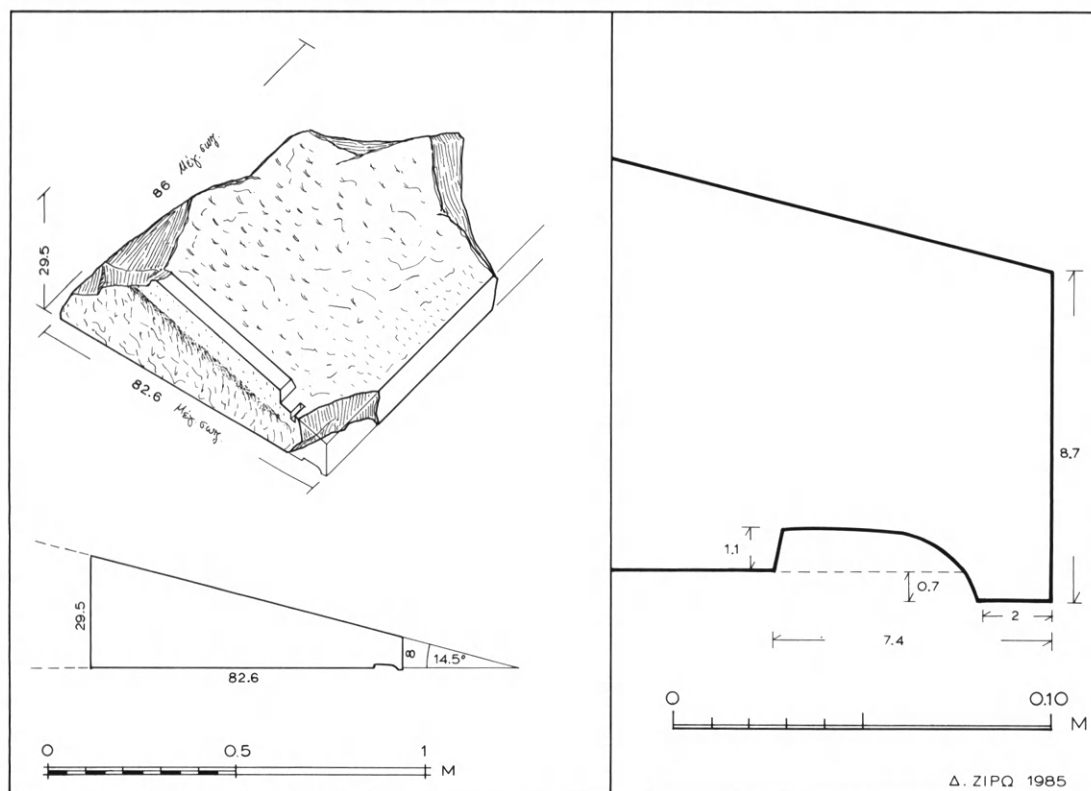

Εικ. 120. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀγελαῖοι κέραμοι στρωτήρες καὶ καλυπτῆρες κορινθιακοῦ τύπου.

Δ.ΖΙΡΩ 1985

Εικ. 121. Μεγάλα Προπύλαια. Κέραμοι ήγεμόνες στρωτήρες.

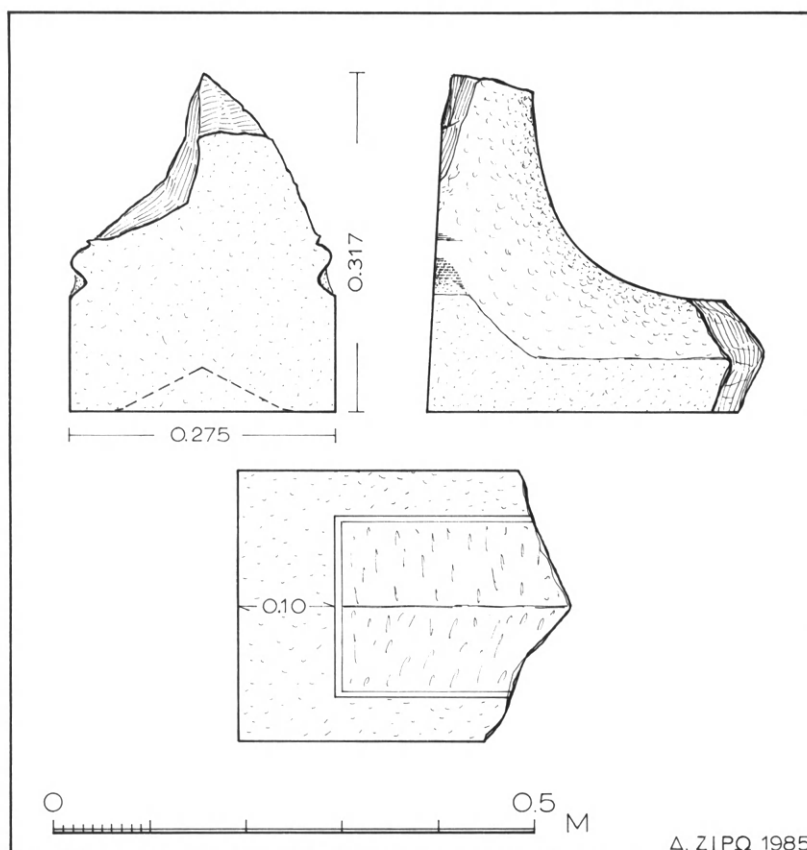

Εικ. 122. Μεγάλα Προπύλαια. Κέραμος ήγεμών στρωτήρας. Ήξακρίβωση τής κλίσης και λεπτομέρεια τής διατομής τής σκωτίας.

Ἀπὸ τοὺς κορυφαίους καλυπτῆρες δὲν ἐντοπίσαμε κανένα μέλος. Μὲ τὸν ἐντοπισμὸ ὅμως δύο ἀνθεμωτῶν ήγεμόνων καλυπτῆρων, ἀποδείχτηκε ἐσφαλμένη ἡ ἄποψη τοῦ Bedford, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὴν πρόσοψη τοῦ ήγεμόνα μὲ διακόσμηση ἀνάγλυφων ἐλίκων καὶ ἀνθεμίου (εἰκ. 88). Βέβαιο εἶναι ὅτι ἡ ὄψη, ἀδρὰ κατεργασμένη, παρέμεινε ἐπίπεδη γιὰ νὰ δεχτεῖ γραπτὸ διάκοσμο, ὅπως συμβαίνει καὶ στοὺς ήγεμόνες καλυπτῆρες τοῦ ἀθηναϊκοῦ πρωτοτύπου⁶⁰² (εἰκ. 123, πίν. 109). Ἐπίσης, ἡ οὐρὰ τοῦ ήγεμόνα καλυπτῆρα εἶναι βέβαιο ὅτι δὲν προσλαμβάνει μῆκος τόσο ὅσο ἐμφανίζει ὁ Bedford, δηλαδὴ ἴσο μὲ τὸ μῆκος τοῦ ήγεμόνα στρωτήρα⁶⁰³ (εἰκ. 127), ἀλλὰ

602. Στὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο μέλη, αὐτὸ ποὺ παρουσιάζουμε σὲ σχέδιο (εἰκ. 123), λείπει στὴν κάτω ἔδρα ὁ τόρμος γιὰ τὴ γόμφωσή του στὸν ήγεμόνα στρωτήρα, ὅπου διαπιστώνονται τὰ ἴχνη αὐτῆς τῆς γόμφωσης. Αὐτὸ ὅμως ὀφείλεται σὲ κακοτεχνία, ἐφόσον στὸ δεύτερο μέλος ποὺ ἐντοπίσαμε πολὺ ἀργότερα, ἡ γόμφωση αὐτὴ εἶναι ἐμφανὴς στὴ βάση του καὶ ἔτσι δὲν ἔχουμε καμία ἀπολύτως ἀμφιβολία ὅτι προέρχονται ἀπὸ τὴ στέγη τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Ἐπίσης, παρὰ τὴν κακὴ σχετικὰ κατάσταση διατήρησης τῶν δύο αὐτῶν κεράμων, μπορέσαμε νὰ μετρήσουμε μὲ μεγάλη προσέγγιση τὸ ὕψος τοῦ ἀνθεμίου (0.317 μ.), ποὺ εἶναι σχεδὸν ἴδιο μὲ αὐτὸ τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (0.312 μ.), ἀλλὰ διαφέρει ριζικὰ ὡς πρὸς τὸ περίγραμμά του (βλ. σχετ. ΒΟΗΝ, ὁ.π. πίν. XII εἰκ. 5).

603. DILETTANTI, ὁ.π. πίν. 6.

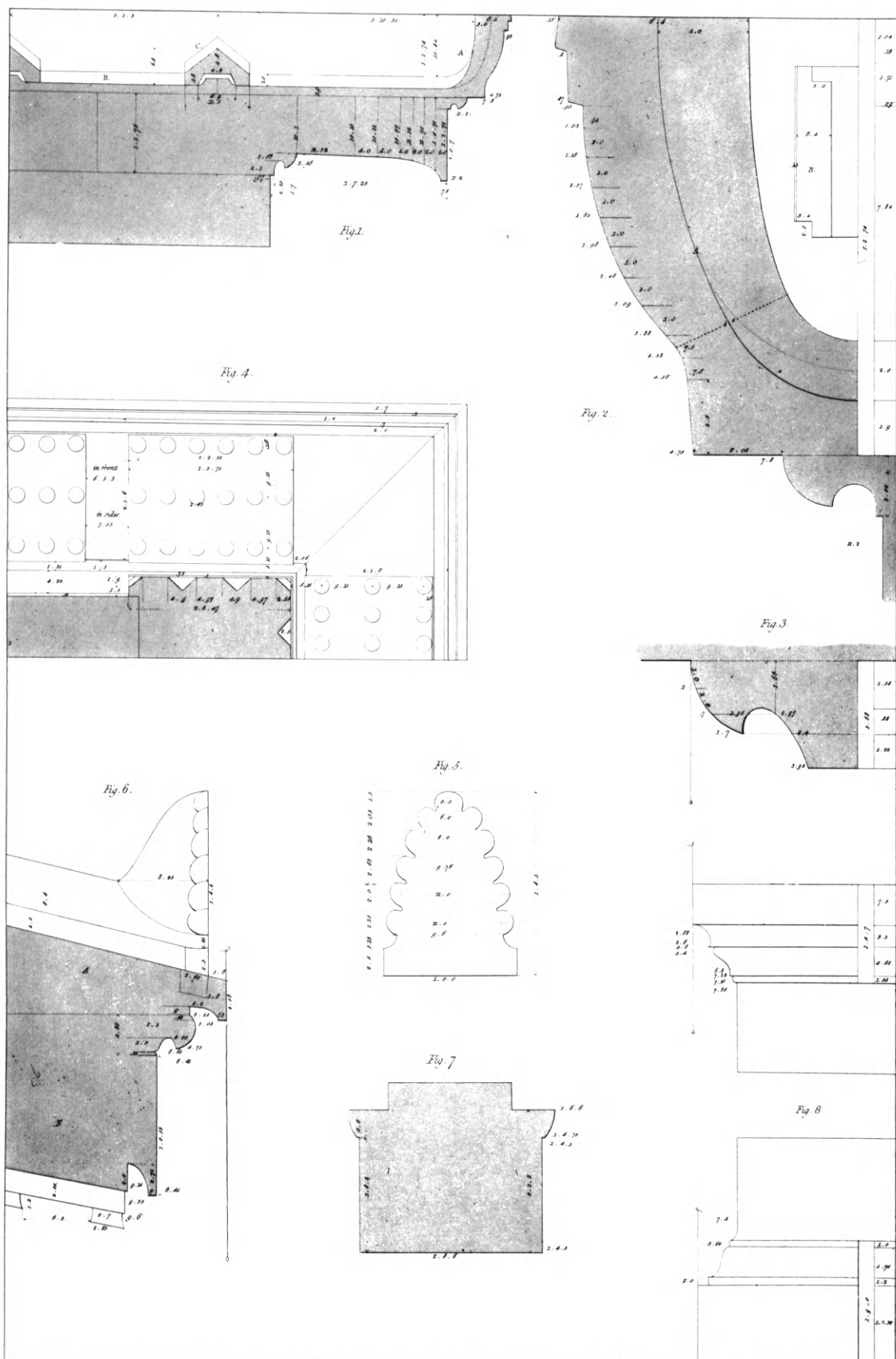
Είκ. 123. Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ ἀνθεμωτὸς ἡγεμὼν καλυπτήρας.

σχεδὸν ἴσο μετὰ ἐνὸς ἀγελαίου καλυπτήρα, κατὰ πὺν συμβαίνειν σὲ ὅλα τὰ κτίρια τῆς ἀρχαιότη-
τας⁶⁰⁴ (εἰκ. 126, 128).

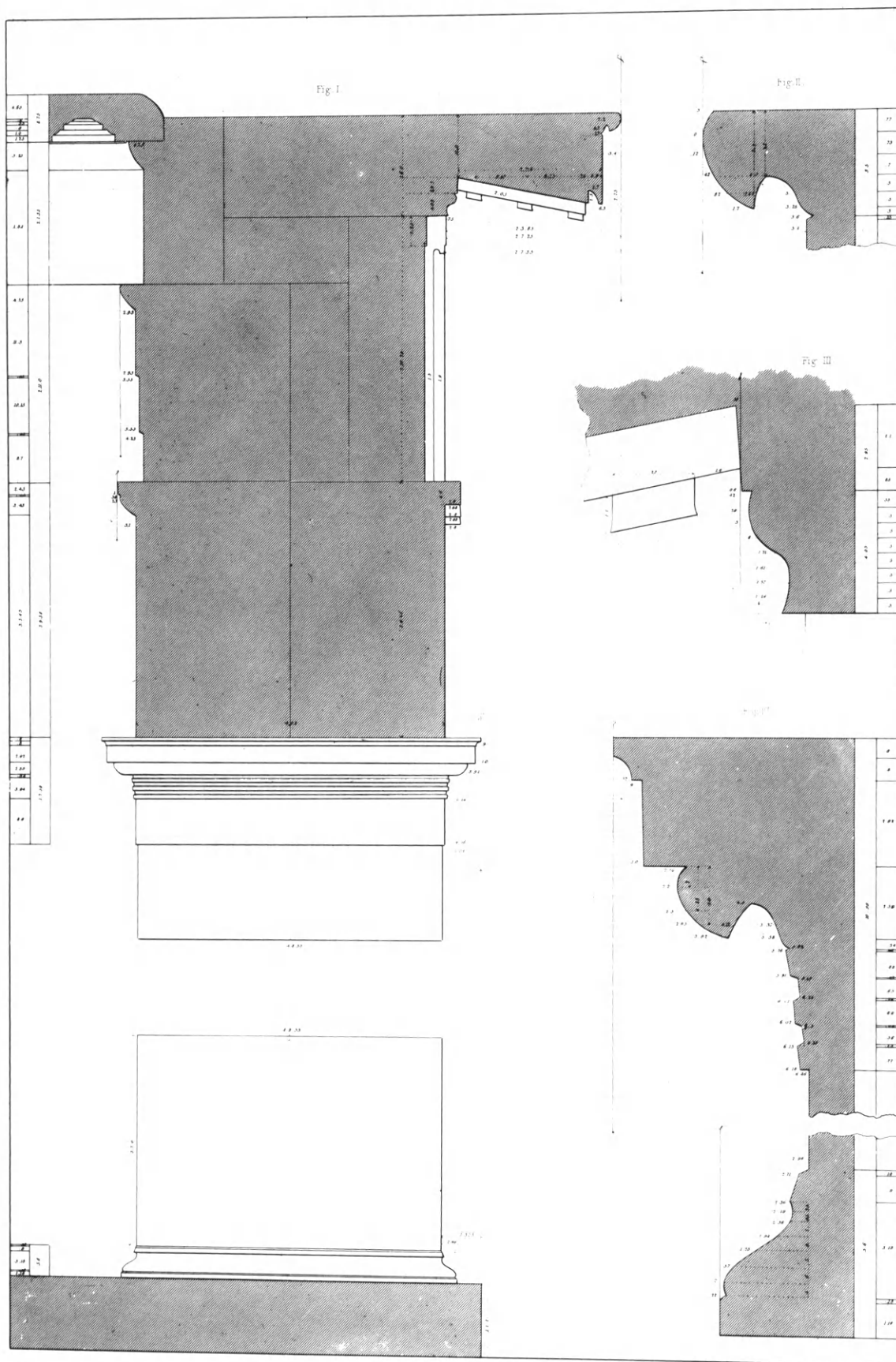
Σύμφωνα λοιπὸν μετὰ τὰ παραπάνω, δὲν ἰσχύει ἡ ἀναπαράσταση τῆς κεράμωσης τῆς ὀροφῆς τοῦ
Bedford, ὃ ὁποῖος θέλει ὅλες οἱ σειρὲς τῶν καλυπτῆρων κεράμων νὰ καταλήγουν σὲ ἀνθεμωτοὺς
ἡγεμόνες⁶⁰⁵ (εἰκ. 131). Ἀντίθετα, ὁ ὀρθὸς τρόπος διάταξης τῆς κεράμωσης τῆς στέγης εἶναι
αὐτὸς πὺν παρουσιάζεται στὸ σχέδιο ἀναπαράστασης πὺν παραθέτουμε, ὅπου μόνον κάθε δεύτερη
σειρὰ καταλήγει σὲ ἀνθεμωτὸ καλυπτῆρα (εἰκ. 132). Ὁ τρόπος αὐτὸς συμφωνεῖ μετὰ τὸν τρόπο
κεράμωσης τῆς στέγης τῶν ἀθηναϊκῶν Προπυλαίων (πίν. 110), κυρίως ὅμως στὸ τμήμα τῆς πὺν

604. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια δὲν ἔχει ἐξακριβωθεῖ τὸ μήκος τῆς οὐρᾶς τοῦ ἡγεμόνα καλυπτῆρα (βλ. σχετ. ΒΟΗΝ, ὁ.π. πίν. XII). Εἶναι ὅμως πολὺ ἀπίθανο νὰ εἶχε μήκος μεγαλύτερο ἀπὸ τῶν κοινῶν καλυπτῆρων. Στὸ σχέδιο τομῆς πὺν παραθέτουμε, παρουσιάζεται ὁ τρόπος τοποθέτησης τῶν στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων κεράμων μετὰ τοὺς ἡγεμόνες, στὸ ἀκραῖο αὐτὸ τμήμα τῆς στέγης. Γιά τὸν Παρθενῶνα, βλ. ΟΥΛΑΝΔΟΥ, ὁ.π. 604, 605 εἰκ. 423.

605. DILLETANTI, ὁ.π. πίν. 8.

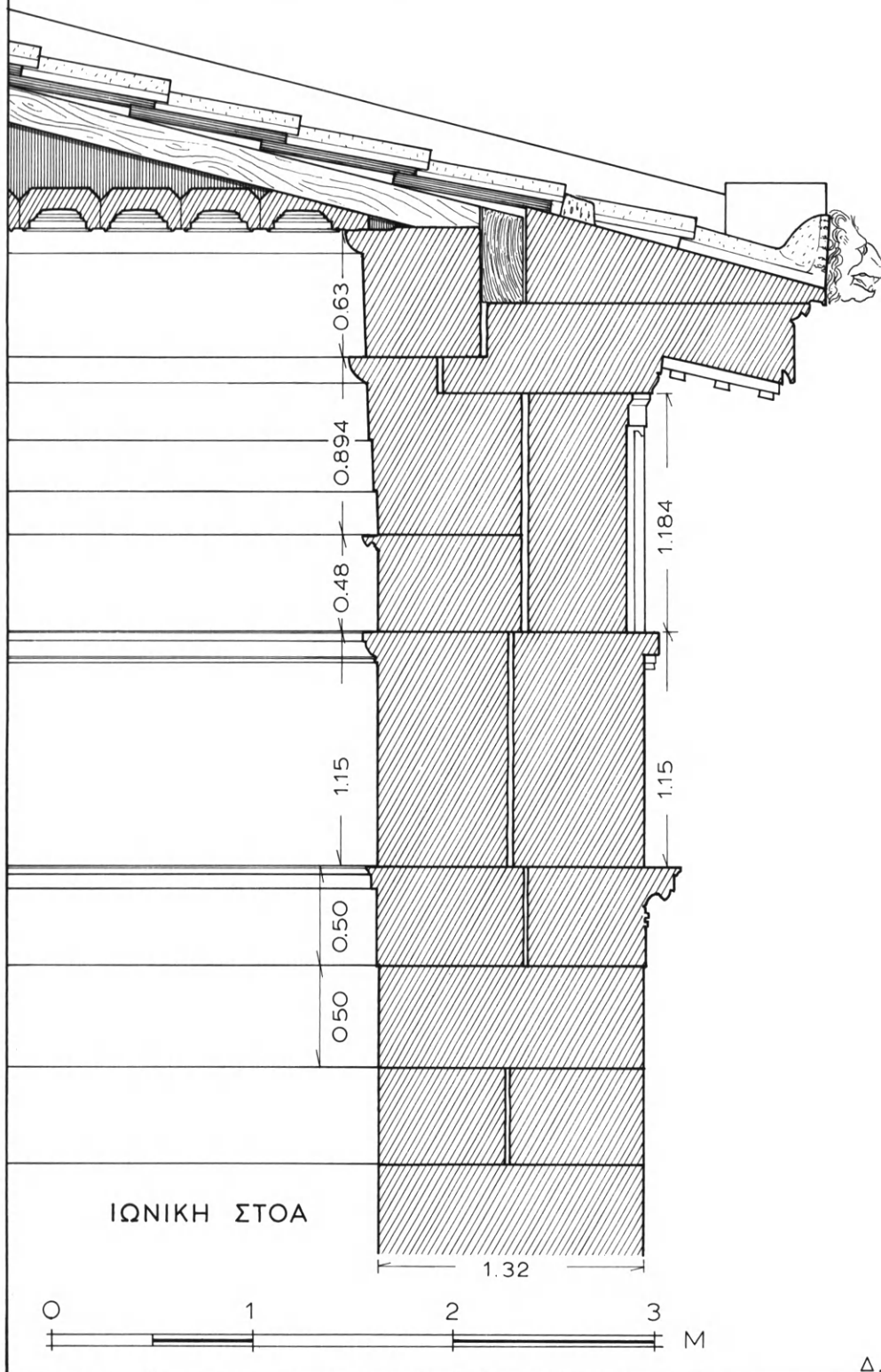

Εἰκ. 124. Μεγάλα Προπύλαια. Λεπτομέρεια τῶν μελῶν τῆς ἀνώτατης στρώσης τοῦ κτιρίου (Dilettanti).

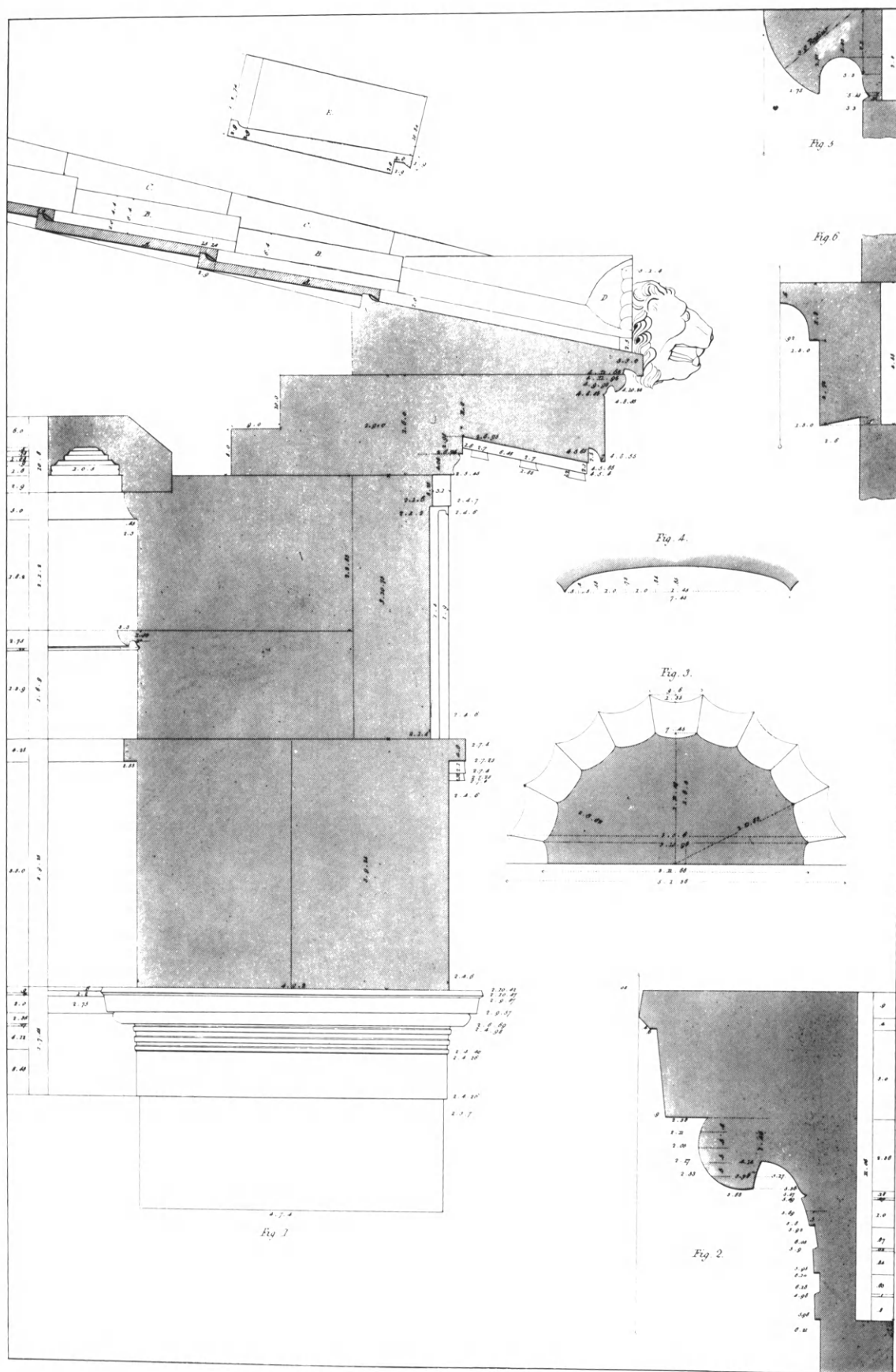
Εικ. 125. Μεγάλα Προπύλαια. Οικοδομική σύνθεση του θριγκού και των αντίθιμάτων στην Ιωνική στοιά, κατά τὸν Bedford.

ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΟΣ

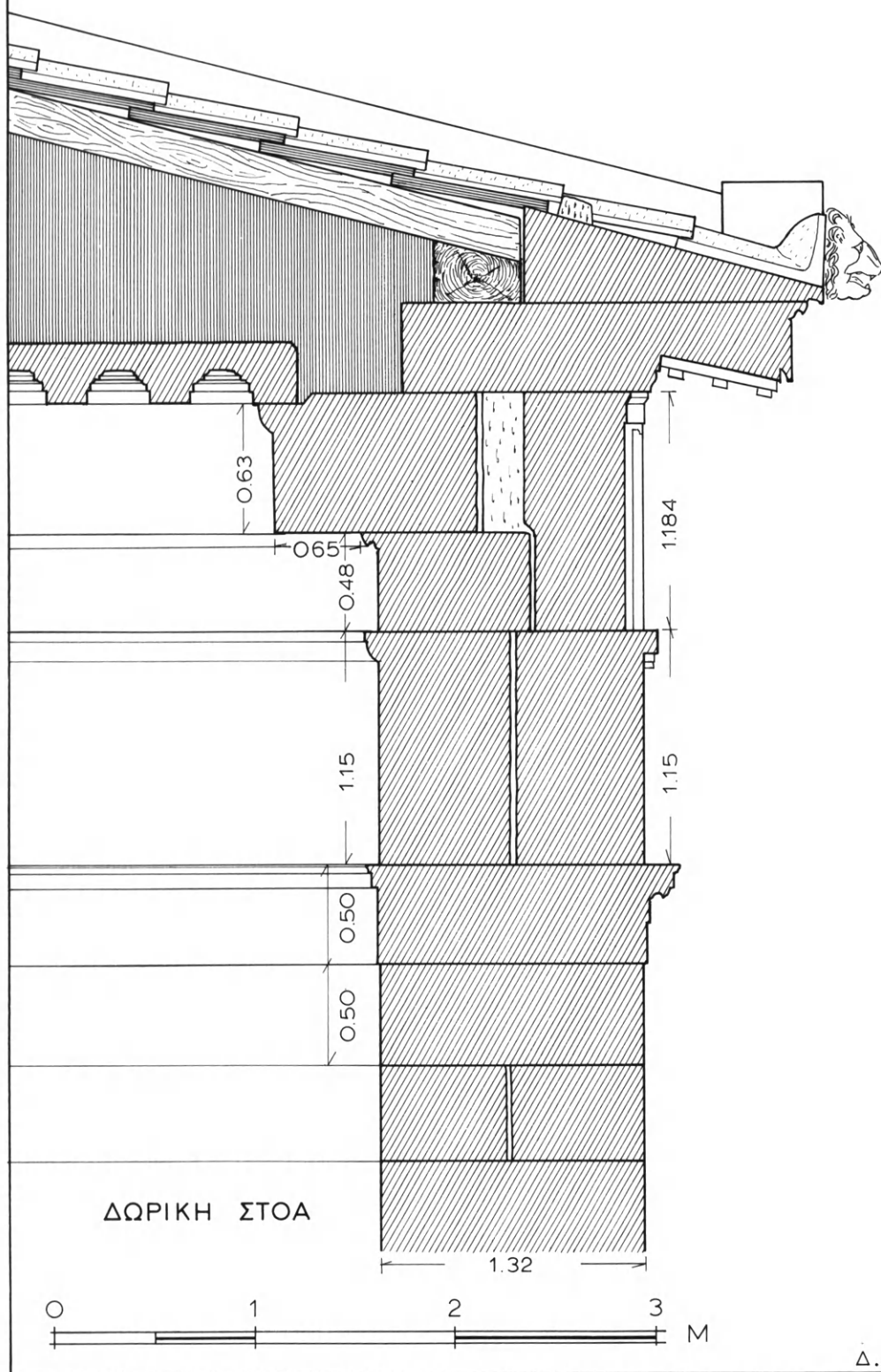
Δ. ΖΙΡΩ 1984

Είκ. 126. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς σύνθεσης τοῦ θριγκοῦ καὶ τῶν ἀντιθημάτων στὴν ἰωνικὴ στοά.

Εἰκ. 127. Μεγάλα Προπύλαια. Οἰκοδομικὴ σύνθεσις τοῦ θριγκοῦ καὶ τῶν ἀντιθημάτων στὴ δωρικὴ στοᾶ, κατὰ τὸν Bedford.

ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΤΟΜΗ ΚΑΤΑ ΠΛΑΤΟΣ

Είκ. 128. Μεγάλα Προπύλαια. Ἀποκατάσταση τῆς οἰκοδομικῆς σύνθεσης τοῦ θριγκοῦ καὶ τῶν ἀντιθημάτων στὴ δωρικὴ στοά.

καλύπτει την ιωνική στοά⁶⁰⁶ (εἰκ. 64). Τὰ Μεγάλα Προπύλαια καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀκολουθοῦν ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ τὸ παράδειγμα τῶν κλασικῶν Προπυλαίων, μὲ ἐξαίρεση φυσικὰ τὴ χρήση τῶν τεσσάρων διακοσμητικῶν λεοντοκεφαλῶν στὰ ἄκρα τῶν μακρῶν πλευρῶν τῆς στέγης καὶ τὴν ἐγκατάλειψη τῆς πλευρικῆς σίμης, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ὅπως εἴπαμε συναντῶνται στὸν Παρθενώνα.

Λόγω τῶν διακυμάνσεων ποὺ παρατηροῦνται στὸ πλάτος τῶν στρωτήρων κεράμων, εἶναι δύσκολο νὰ ὑπολογιστεῖ μὲ ἀκρίβεια ὁ ἀριθμὸς τῶν σειρῶν τῶν στρωτήρων καὶ καλυπτῆρων ποὺ κατὰ τὴν κλίση τῆς στέγης ἦταν τοποθετημένοι ἐκεῖ. Ἐχοντας ὑπολογίσει ὅτι τὸ συνολικὸ μῆκος τῆς στέγης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, μετροῦμενο ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῶν ἐπαετίδων, ἦταν 25.174 μ.⁶⁰⁷ καὶ ὅτι ὁ ἄξονας τῆς πρώτης σειρᾶς ἡγεμόνων κεράμων βρίσκεται σὲ ἀπόσταση 1.07 μ. ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἄκρο τῆς ἐπαετίδας (κατ' ἀναλογίαν τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων), στὸ τμήμα τῆς στέγης ποὺ ἀπομένει ἀντιστοιχοῦσαν κατὰ μέσον ὄρο 40 σειρὲς στρωτήρων κεράμων καὶ 41 καλυπτῆρων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες οἱ 21 σειρὲς κατέληγαν σὲ ἀνθεμωτοὺς ἡγεμόνες (εἰκ. 64, 132).

ΓΕΝΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

Ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἐξέταση τοῦ κτιρίου καὶ τὴν παράλληλη σύγκριση ποὺ ἐπιχειρήσαμε μὲ τὸ κλασικὸ πρωτότυπο, προέκυψαν ὁρισμένα γενικὰ συμπεράσματα, μερικὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀναπτύξαμε ἤδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς περιγραφῆς τῶν ἐπὶ μέρους δομικῶν στοιχείων του.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ γενικὴ σύνθεση τοῦ κτιρίου, δὲν ἔχουμε καμία ἀμφιβολία ὅτι ἀντιγράφει συνειδητὰ τὸ κεντρικὸ κτίριο τῶν Προπυλαίων τοῦ Μνησικλῆ. Βέβαια, δὲ λείπουν οἱ διαφοροποιήσεις, οἱ κυριότερες ἀπὸ τὶς ὁποῖες εἶναι ἡ παράλειψη τοῦ κεντρικοῦ ἀνηφορικοῦ διαδρόμου, ἡ τοποθέτηση τοῦ νέου κτιρίου σὲ ἐνιαία ὀριζόντια βάση, ἡ ὑψηλὴ κρηπίδα στὰ βόρεια καὶ ἡ ἐνιαία στέγη. Οἱ διαφοροποιήσεις αὐτὲς συνέβαλαν δραστικὰ στὴν ἀπλούστευση τῆς γενικῆς σύνθεσης, ἀφαιρώντας ἀπὸ τὸ ἀντίγραφο ἓνα σημαντικὸ μέρος ἀπὸ τὰ πρωτότυπα ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ μοναδικότητα τοῦ μνησίκλειου ἔργου.

Σὲ ὅλα τὰ ἄλλα μέρη, ἡ ἐπιχειρηθεῖσα ἀντιγραφή ἐπαναλαμβάνει συνειδητὰ τὰ ἀριθμητικὰ μεγέθη τῶν πρωτότυπων μελῶν, ἐνῶ ἰδιαίτερη προσοχὴ δόθηκε γιὰ τὴν ἐπανάληψη τῶν λοιπῶν μορφολογικῶν στοιχείων, ὅπως καὶ ἄλλων κατασκευαστικῶν τρόπων δομῆς, ποὺ μερικὲς φορὲς βρῆκαν ἐφαρμογὴ γιὰ πρώτη φορὰ στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια.

Πέρα ὅμως ἀπὸ τὶς παραπάνω γενικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐνῶ ἐκ πρώτης ὄψεως μπορεῖ νὰ μιλᾷ κανεὶς γιὰ τὶς σαφεῖς προθέσεις τῶν κατασκευαστῶν γιὰ τὴν πιστὴ ἀντιγραφή τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, μὲ τὴν ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων διαπιστώνε-

606. Στὰ ἀθηναϊκὰ Προπύλαια, στὸ τμήμα τῆς στέγης ποὺ καλύπτει τὴν ιωνικὴ στοά, οἱ σειρὲς τῶν καλυπτῆρων δὲν κατέληγαν ὅλες σὲ ἀνθεμωτοὺς κεράμους στὸ χεῖλος τῆς στέγης, ἀλλὰ μόνο κάθε δεύτερη σειρὰ, ὅπως διαπιστώνουμε ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν ἡγεμόνων στρωτήρων ποὺ ἦταν τοποθετημένοι ἐκεῖ (βλ. σχετ. ΒΟΗΝ, ὁ.π. πίν. XII εἰκ. 7, καὶ DINSMOOR, ὁ.π. 168 εἰκ. 7). Αὐτὸ βέβαια συμβαίνει ὄχι μόνο στὸ παραπάνω τμήμα τῆς στέγης, ἀλλὰ καὶ στὰ ἄκρα τμήματά της ποὺ ἔμεναν ἀφανῆ, πίσω ἀπὸ τὴν πλευρικὴ σίμη. Ἐδῶ, μὲ μιὰ πιὸ ἐλεύθερη διάταξη, οἱ σειρὲς τῶν καλυπτῆρων κεράμων δὲν κατέληγαν παρομοίως ὅλες στὸ ἐσωτερικὸ μέρος τῆς σίμης, ἀλλὰ ἀκόμα πιὸ πίσω στὸ συμφυὲ ψευδοκαλυπτῆρα στὸ μέσο τοῦ πίσω τμήματος τοῦ ἡγεμόνα στρωτήρα (βλ. σχετ. ΒΟΗΝ, ὁ.π. πίν. XIV σχ. 1, 2).

607. Συνολικὸ μῆκος ζωφόρου	23.474 μ.
Προεξοχή τῶν δωρικῶν γείσων συμπεριλαμβανομένου τοῦ κυματίου τῆς ἐπίστεψης	1.474 μ. (0.737 × 2)
Προεξοχή ἐπαετίδας ἀπὸ τὸ κυμάτιο ἐπίστεψης τοῦ δωρικοῦ γείσου	0.226 μ. (0.113 × 2)

Συνολικὸ μῆκος στέγης

25.174 μ.

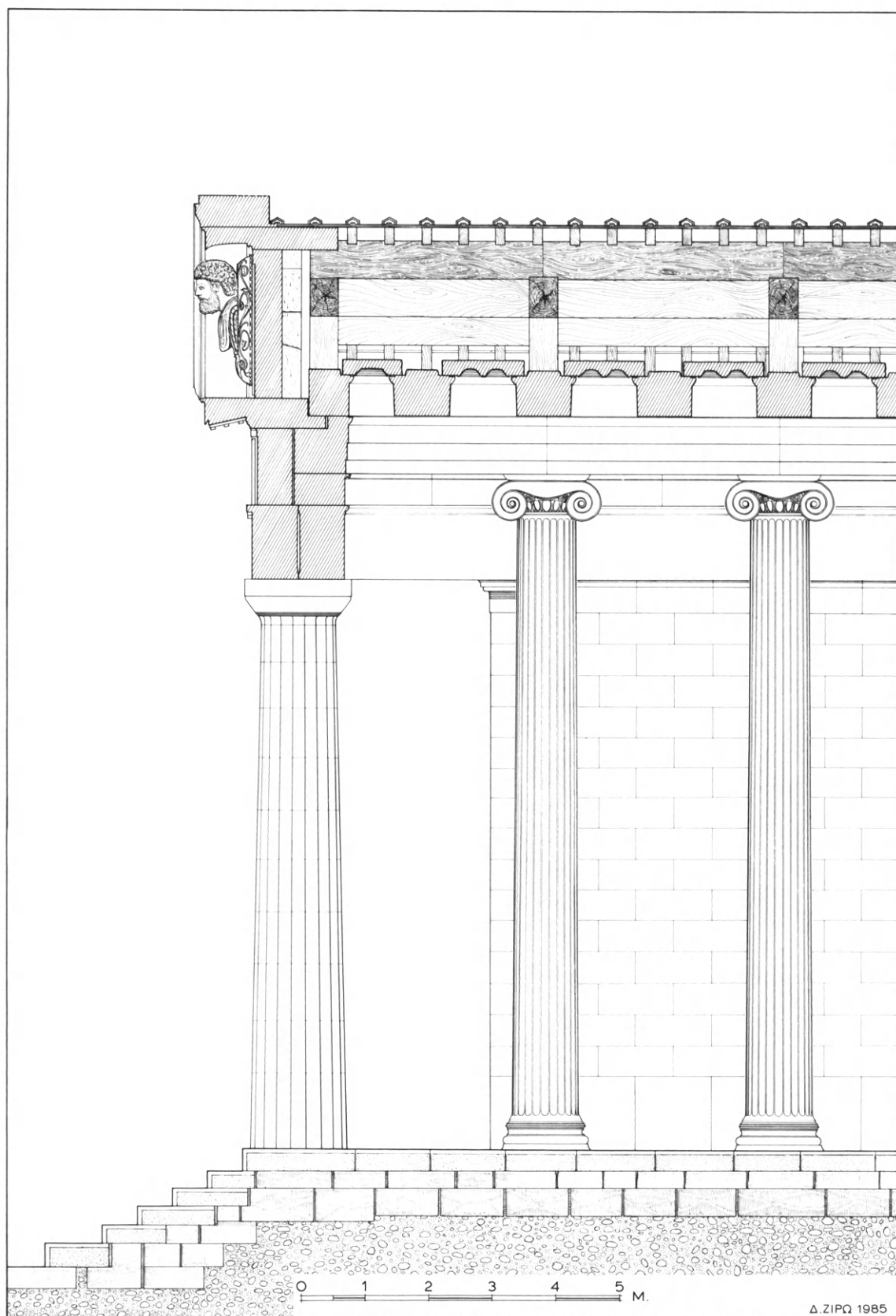
ται μιὰ σχετική ἐλευθερία ὡς πρὸς τὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν (διατομὲς κυματίων, κιονοκράνων κλπ.), ἐνῶ δὲ λείπουν διαφοροποιήσεις ὄχι μόνο μορφολογικές, ἀλλὰ καὶ μετρικές σὲ συγκεκριμένα μέλη, γιὰ λόγους καθαρὰ κατασκευαστικούς (σύνδεση τῶν μελῶν τῆς ζωφόρου μὲ τὰ ἀντιθήματα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν στοῶν, μὲ τοὺς θράνους, τὰ ἐπίτοιχα ἐπιστύλια, τὶς δοκοὺς κλπ.).

Κατὰ τὴν ἀνέγερση τοῦ ἀντιγράφου, ἐξαιτίας τῶν βασικῶν συνθετικῶν καὶ μορφολογικῶν διαφορῶν μεταξὺ τῶν δύο κτιρίων —ὅπως ἡ τοποθέτηση τῶν δύο ἀνισοῦψων στοῶν σὲ ἐνιαία ὀριζόντια βάση καὶ ἡ κάλυψή τους μὲ ἐνιαία στέγη, ἡ ἐξαιτίας τῆς δωρικῆς ζωφόρου, ποὺ τοποθετήθηκε δίχως καμία διακοπὴ περιμετρικὰ τοῦ κτιρίου—, προέκυψαν κατασκευαστικὰ προβλήματα ποὺ ἐπέβαλαν ἀλλαγὲς ἀπὸ τὴν πρωτότυπη σύνθεση. Τὰ προβλήματα αὐτὰ μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἀντιμετωπίστηκαν μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὸν ὑπεύθυνον ἀρχιτέκτονα τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος εἶναι σαφὲς ὅτι δὲν περιορίστηκε ἀπλῶς στὴν ἀντιγραφὴ τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, ἀλλὰ ἀναπτύσσοντας πρωτοβουλία ἔδωσε λύση σὲ σειρά ἀρχιτεκτονικῶν προβλημάτων, ἐνῶ παράλληλα ἐπέφερε ἀξιοσημείωτες μετατροπὲς σὲ μορφολογικὰ στοιχεῖα τοῦ κτιρίου, ὅταν καὶ ὅπου ἔκρινε ὅτι ἦταν ἀπαραίτητο. Ἔτσι, στοιχεῖα ποὺ ἐφαρμόστηκαν μὲ δισταγμὸ στὸ πρωτότυπο, ὅπως ἡ ἐπικρανίτις, βρῆκαν πλήρη ἐφαρμογὴ στὸ ἀντίγραφο, ὄχι μόνο στὸ ἐσωτερικὸ τῶν δύο στοῶν, ἀλλὰ, ἐφόσον δὲν συνέτρεχαν οἱ κατασκευαστικοὶ περιορισμοὶ ποὺ ὑπῆρχαν στὴν Ἀθήνα, καὶ στὸ ἐξωτερικὸ τοῦ κτιρίου, μὲ τὴν πλήρη ἀνάπτυξη τῶν μορφολογικῶν τῆς στοιχείων. Ἀλλοτε πάλι, διατομὲς συγκεκριμένων μελῶν, ὅπως τοῦ θράνου, μετατράπηκαν ριζικά, ἐνῶ προστέθηκαν νέα κυμάτια σὲ μέλη ποὺ δὲν ἔφεραν κανένα εἶδος διακόσμου στὸ πρωτότυπο, ὅπως στὰ ἀντιθήματα τῶν δωρικῶν ἐπιστυλίων. Ἐπίσης, ἐπῆλθαν σημαντικὲς ἀλλαγὲς στὴν κεράμωση τῆς στέγης, ὅπου ἡ σίμη ἀντικαταστάθηκε στὶς πλευρὲς μὲ ἀνθεμωτοὺς ἡγεμόνες καλυπτῆρες, ἐνῶ στὶς γωνίες τοποθετήθηκαν διακοσμητικὲς λεοντοκεφαλές, κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ Παρθενῶνα.

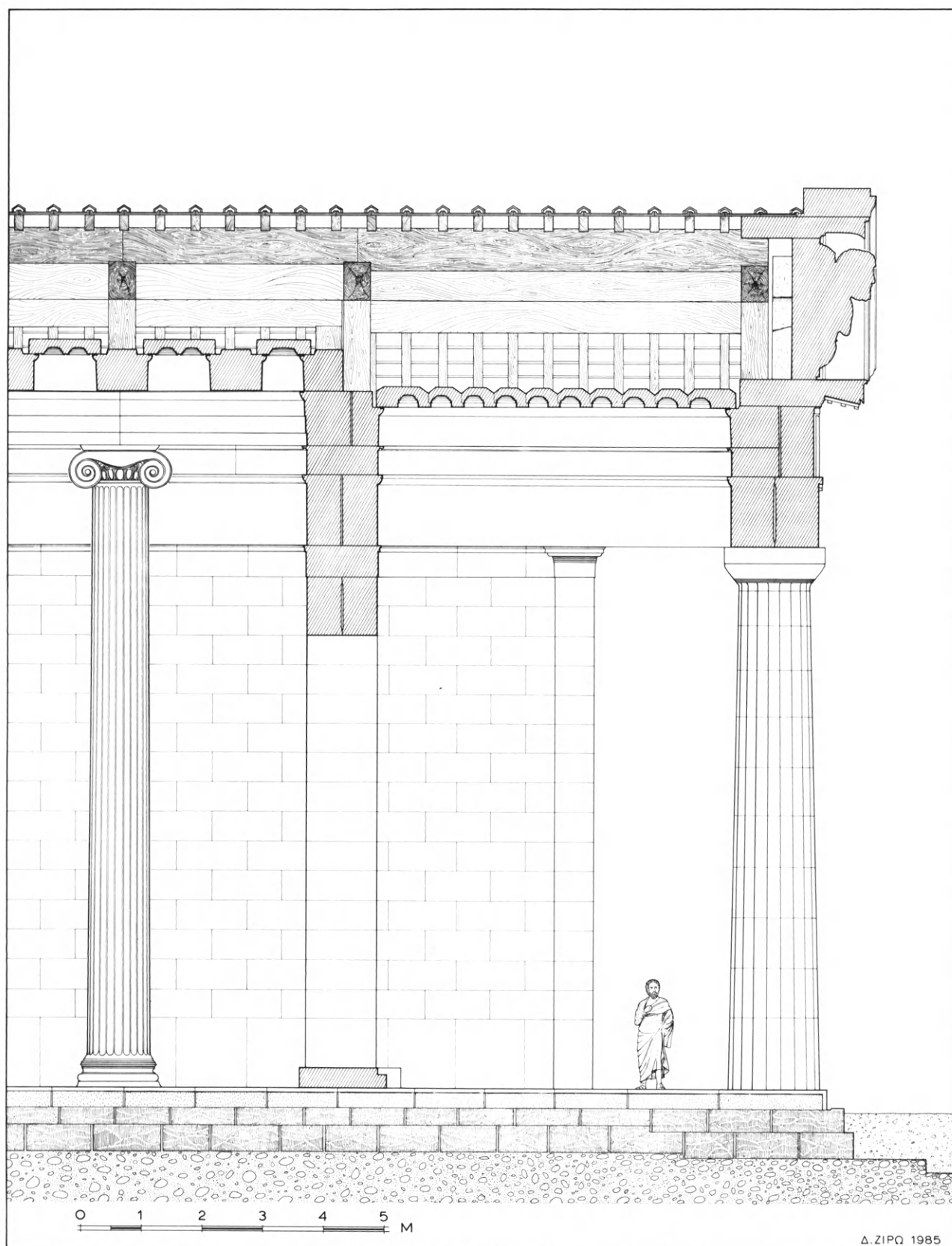
Οἱ λόγοι, κυρίως κατασκευαστικοί, ποὺ ἐπέβαλαν ὄχι μόνο τὶς παραπάνω, ἀλλὰ καὶ ἄλλες μεταβολὲς σὲ λιγότερο ἐμφανῆ τμήματα τοῦ κτιρίου, ὅπως στὸν τρόπο σύνδεσης τῶν μελῶν μεταξὺ τους, στὸ θριγκὸ ἢ στὸ θυραῖο τοῖχο κλπ., ἐξετάστηκαν ἀναλυτικὰ σὲ ἄλλη θέση. Αὐτὸ ὅμως ποὺ ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε εἶναι ὅτι οἱ σημειούμενες συνειδητὲς ἐκτροπὲς ἀπὸ τὸ πρωτότυπο, δηλώνουν τὸ «δυναμικὸ» τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ ἀρχιτέκτονας προώθησε καὶ ἔφερε εἰς πέρας τὴν ἀντιγραφὴ ἑνὸς ὄχι τυχαίου, ἀλλὰ ἀνέκαθεν θαυμαζόμενου κλασικοῦ ἔργου. Ἡ δυναμικότητα αὐτὴ ἀσφαλῶς προϋποθέτει τὴν πλήρη γνώση τῶν ἀρχαίων τρόπων δομῆς τῶν κλασικῶν ἀθηναϊκῶν κτιρίων, ὅπως καὶ τὴ μελέτη σὲ βάθος τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς τεχνολογίας ποὺ ἐφάρμοσε ὁ Μνησικλῆς στὸ κτίριό του. Πῶς ὅμως ἡ γνώση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἔχει ἀποκτηθεῖ; Σύμφωνα μὲ μία ἄποψη, τὰ κλασικὰ κτίρια τῶν Ἀθηνῶν σώζονταν ἀνέπαφα στὸ σύνολό τους μέχρι τὴ φοβερὴ καταστροφὴ ποὺ προξένησε ἡ ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων στὴν Ἀττικὴ τὸ 267 μ.Χ.⁶⁰⁸. Ὡς ἐκ τούτου, θὰ ἦταν δύσκολο νὰ γίνουν γνωστὲς στοὺς τεχνίτες τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. διάφορες ἀφανεῖς κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, ὅπως αὐτὴ τοῦ εἵδους τῶν χρησιμοποιηθέντων συνδέσμων στὰ Προπύλαια. Ἐν τούτοις, εἶναι βέβαιο ὅτι σημαντικὴ γνώση καὶ ἐμπειρία σχετικὰ μὲ τὶς κλασικὲς μεθόδους κατασκευῆς ἀποκτήθηκε ἤδη ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου, μὲ τὴ συστηματικὴ διάλυση καὶ μεταφορὰ ἀρχαίων ναῶν τοῦ 5ου αἰ. π.Χ. ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ στὴν Ἀθήνα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς διαπιστωθεῖσες ἐπισκευὲς ποὺ ἔγιναν στὰ κλασικὰ κτίρια τῆς Ἀκροπόλεως, ὕστερα ἀπὸ πυρκαγιές, τὰ αἷτια τῶν ὁποίων δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς ἐρμηνευθεῖ. Γιὰ παράδειγμα, τὴν ἐποχὴ τοῦ Αὐγούστου διαλύθηκε καὶ μεταφέρθηκε, τὸ πιθανότερο ἀπὸ τὶς Ἀχαρνές, στὴν Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν ὁ ναὸς τοῦ Ἄρη, τοῦ 440-436 π.Χ.⁶⁰⁹. Τότε ἀφαιρέθηκε καὶ

608. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρούλων καὶ ἡ ἐπισκευὴ του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, *AE* 1973, 219.

609. THOMPSON-WYCHERLEY, *Agora* 162-165.

Είκ. 129. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατά μήκος στην ιωνική στοά. 'Αναπαράσταση.

Εικ. 130. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατά μήκος στο θυραίο τοίχο και τη δωρική στοά. Ἀναπαράσταση.

τὸ ὀριζόντιο γείσο τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνος στὸ Σούνιο, προκειμένου νὰ τοποθετηθεῖ στὸν ἐπανασυναρμολογημένο ναὸ τοῦ Ἄρη⁶¹⁰. Στὴν ἴδια ἐποχὴ ἀνάγεται καὶ ἡ ἐπαναχρησιμοποίηση ἀταύτιστων ἰωνικῶν κιόνων καὶ κιονοκράνων, ποὺ βρέθηκαν ἐντοιχισμένα στὸ ὑστερορωμαϊκὸ τεῖχος, προμνησίκλειας χρονολόγησης (λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν κατασκευὴ τῶν Προπυλαίων), σὲ ἄγνωστο μεταγενέστερο κτίριο⁶¹¹. Ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν κατασκευὴ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἀγορᾶς τοῦ Καίσαρα καὶ Αὐγούστου, τὸ 47 π.Χ., χρειάστηκε νὰ ἀπελευθερωθεῖ ἓνας μεγάλος χώρος ἀπὸ τὰ κτίσματα ποὺ ὑπῆρχαν ἐκεῖ. Ἔτσι, δημόσια κτίρια καὶ ναοί, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κλασικῶν χρόνων, κατεδαφίστηκαν καὶ ἴσως μεταφέρθηκαν σὲ ἄλλες θέσεις⁶¹².

Τὸν 1ο αἰ. μ.Χ. κίονες καὶ ἄλλα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ ἀνῆκαν στὸ ναὸ τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Κόρης μεταφέρθηκαν διὰ θαλάσσης ἀπὸ τὸ Θορικὸ καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νοτιοανατολικοῦ ναοῦ στὴν ἀθηναϊκὴ Ἀγορά⁶¹³. Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὁ μαρμάρινος βωμὸς τοῦ Διὸς Ἀγοραίου τοῦ 4ου αἰ. π.Χ., ἀρχικὰ τοποθετημένος σὲ ἄλλη θέση, πιθανῶς στὴν Πνύκα, μεταφέρθηκε στὴν Ἀγορὰ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μνημεῖο τῶν Ἐπωνύμων Ἡρώων⁶¹⁴. Ἐπίσης, τὸ 2ο αἰ. μ.Χ. ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ναοῦ τῆς Σουινιάδος Ἀθηνᾶς (450 π.Χ.), κίονες, κιονόκρανα καὶ θριγκὸς μεταφέρθηκαν στὴν Ἀθήνα καὶ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴ μετασκευὴ ἑνὸς ἄλλου ναοῦ, ἴσως τοῦ νοτιοδυτικοῦ πρόστυλου ναοῦ ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς στὴ νότια πλατεία τῆς Ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος εἶχε ὑποστῇ ζημιὲς ἀπὸ τὴν ἐπιδρομὴ τοῦ Σύλλα τὸ 86 π.Χ.⁶¹⁵. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς διαπιστωμένες ἐπισκευὲς σὲ κλασικὰ κτίρια, γνωρίζουμε ὅτι: στὸ Ἐρέχθειο καὶ εἰδικότερα στὰ ἀνώτερα τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ του, ὅπως καὶ σὲ ὑπέρθυρα, δοκοὺς, φατνώματα τῆς βόρειας πρόστασης κλπ., διαπιστώθηκαν ἐκτεταμένες ἐπισκευὲς, ποὺ κατέστησαν ἀναγκαῖες λόγῳ τῶν σοβαρῶν ζημιῶν ποὺ προκλήθηκαν ἀπὸ τὴν πυρπόληση τῆς ξύλινης ὀροφῆς τοῦ κτιρίου. Οἱ ἐπισκευὲς αὐτές, ἡ τουλάχιστον ἓνα μέρος τους, ἐγίναν τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 1ου αἰ. μ.Χ. καὶ εἶναι σύγχρονες μὲ τὴν κατασκευὴ τοῦ ναοῦ Αὐγούστου καὶ Ρώμης, ἴσως δὲ νὰ ὀφείλονται καὶ στὸν ἴδιο ἀρχιτέκτονα⁶¹⁶. Ἐπίσης, ἐπισκευὲς ποὺ ἀνάγονται στὰ χρόνια τοῦ Αὐγούστου ἔχουν διαπιστωθεῖ στὸ βάθρο τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς⁶¹⁷, ἐνῶ στὸ ναὸ τῆς Νεμέσεως τοῦ Ραμνούντα, στὰ χρόνια τοῦ Κλαύδιου (45/6 μ.Χ.), καθαιρέθηκε ὁλόκληρη ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ θριγκοῦ, προκειμένου νὰ ἀφαιρεθοῦν οἱ γλυπτὲς μετόπες καὶ νὰ μεταφερθοῦν στὴ Ρώμη. Στὴ συνέχεια, ἡ πλευρὰ αὐτὴ ἀνακατασκευάστηκε καὶ ἡ σύνδεση τῶν μελῶν μεταξύ τους ἐγίνε μὲ κλασικίζοντες συνδέσμους διπλοῦ Τ⁶¹⁸. Στὰ Προπύλαια, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς ἐπισκευὲς στὴ φατνωματικὴ ὀροφή, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητες συνεπεῖα φυσικῆς ἢ ἄλλης φθορᾶς τῶν πλακῶν, περισσότερο ἴσως ἀπὸ μία φορὰ θὰ χρειάστηκε νὰ ἀντικατασταθοῦν τὰ ξύλα τοῦ σκελετοῦ τῆς ὀροφῆς, λόγῳ φυσικῆς κόπωσης ἀπὸ τὴν πολυκαιρία. Τότε ἀσφαλῶς θὰ ἐγίναν καὶ πολλὲς παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ κτιρίου. Εἶναι, λοιπόν, βέβαιο ὅτι ἀρχιτέκτονες καὶ τεχνίτες, ἤδη ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, εἶχαν τὴν εὐκαιρία νὰ μελετήσουν ἀπὸ κοντὰ τὴν κλασικὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἀποκτήσουν ἔτσι τὴν πολύτιμη ἐμπειρία τῶν κλασικῶν μεθόδων κατασκευῆς⁶¹⁹.

610. J.M. CAMP, *The Athenian Agora* (London 1986) 186.

611. THOMPSON-WYCHERLEY, ὁ.π. 166.

612. W.B. DINSMOOR, The Temple of Ares in Athens, *Hesperia* 9, 1940, 50.

613. THOMPSON-WYCHERLEY, ὁ.π. 167-168.

614. THOMPSON, *Agora-Guide* 68.

615. Ὁ.π. 160.

616. G. STEVENS, *The Erechtheum* (Cambridge Mass. 1927) 223, 224 σημ. 2 καὶ 478-479· I. ΤΡΑΥΛΟΣ, ὁ.π. 223 καὶ σημ. 7.

617. H. THOMPSON, A Colossal Moulding in Athens, *Χαριστήριον* Α' 314 κέ., εἰδικὰ 320-321 καὶ W.B. DINSMOOR, Two Monuments on the Athenian Acropolis, *Χαριστήριον* Δ' 145 κέ., εἰδικὰ 147.

618. W.B. DINSMOOR, Rhamnuntine Fantasies, *Hesperia* XXX, 1961, 179 κέ., εἰδικότερα 197-199.

619. Δὲ θὰ πρέπει ὅμως νὰ παραβλεφθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι στὴ διατήρηση καὶ ἀναζωογόνηση αὐτῶν τῶν παραδοσιακῶν μεθόδων κατασκευῆς, ἀσφαλῶς συνετέλεσε καὶ ἡ μακροαίωνη συνέχιση καὶ ἀποπεράτωση μεγάλων οἰκοδομικῶν ἔργων, ὅπως τὸ Ὀλυμπιεῖο στὴν Ἀθήνα, τὸ Διδυμαῖον τῆς Μιλήτου, κ.ἄ.

Τὰ παραπάνω επιβεβαιώθηκαν κυρίως με τὴν ἐξακρίβωση τοῦ πανομοιότυπου τρόπου σύνθεσης τοῦ τυμπάνου, ὅπου ἐδῶ, ὅπως καὶ στὴν Ἀθήνα, ἐφαρμόστηκε ἡ ἴδια σοφὴ καὶ πρωτοποριακὴ μνησίκλεια μέθοδος, προκειμένου νὰ ἐλαττωθοῦν τὰ φορτία ποὺ ὑπέρκεινται τοῦ μεγάλου μεσαίου μεταξονίου τῶν δωρικῶν κιονοστοιχιῶν. Συνεπῶς, ἡ ἐπιλεκτικὴ μέθοδος ἐφαρμογῆς μορφολογικῶν καὶ ἄλλων δομικῶν μνησίκλειων στοιχείων στὴ νέα σύνθεση, πέρα τῶν ὧσων παραπάνω ἀναπτύξαμε, θέλουμε νὰ τονίσουμε ὅτι εἶναι ἐνδεικτικὴ τῆς αὐτοπεποίθησης καὶ τῆς τεχνικῆς κατάρτισης τοῦ ὑπευθύνου τοῦ ἔργου, ὁ ὁποῖος δὲ θὰ πρέπει νὰ λησμονοῦμε ὅτι ἔζησε καὶ ἐργάστηκε σὲ μιὰ ὥριμη καὶ δημιουργικὴ ἐποχὴ, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἐπιστῆμη καὶ οἱ τέχνες ἀσφαλῶς δὲν περιορίστηκαν στὴ στεῖρα ἀναπαραγωγὴ τοῦ παρελθόντος. Ἀντίθετα, μετὰ τὴ συνεχιζόμενη ἐρευνα καὶ τὴ συσσωρευμένη ἐμπειρία, ὁ 2ος αἰ. μ.Χ. μπόρεσε ὡς γνωστὸν νὰ διευρύνει τοὺς στενοὺς ἀπὸ κατασκευαστικῆς ἄποψης ὀρίζοντες τῆς κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς σὲ νέα, ἀδιανόητα γιὰ τὸ παρελθὸν ἐπίπεδα, μετὰ τὶς παράτολμες καὶ ὀριακὲς ἐφαρμογὲς τοῦ «νέου» οἰκοδομικοῦ ὕλικου στὶς κατασκευές, τοῦ *opus caementicium*, τὶς ιδιότητες τοῦ ὁποίου πρῶτοι οἱ Ρωμαῖοι, μετὰ μιὰ μακροχρόνια ἐμπειρικὴ διαδικασία, ἐκτίμησαν καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν στὸ ἔπακρο⁶²⁰.

Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ «ῥυθμός» τῆς ἀντιγραφῆς, στενὰ ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὴν ποιότητα κατεργασίας τοῦ μαρμάρου, φέρει κατὰ τὴ γνώμη μας τὰ κοινὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ χαρακτηρίζουν τὰ ἔργα τέχνης (ἀντίγραφα γλυπτῶν ἢ ἀρχιτεκτονικὰ μνημεῖα), τῆς περιόδου ποὺ ἀκολούθησε τὸ θάνατο τοῦ Ἀδριανοῦ, στὶς ἐπαρχίες. Τὴ χαμηλὴ δηλαδὴ ποιότητα κατεργασίας τοῦ ὕλικου μετὰ τὸ ἐλλειπὲς φινίρισμά του, ὅπως καὶ τὴν ἔλλειψη ἀκρίβειας στὴν κατασκευὴ τῶν μελῶν⁶²¹. Εἶναι προφανὲς ὅτι γιὰ τὴν ἀντιγραφή καὶ τὴν ἀπόδοση τῶν ἐπὶ μέρους μορφολογικῶν καὶ ἄλλων στοιχείων τοῦ πρωτοτύπου, δόθηκε προτεραιότητα στὴ γενικὴ ἐντύπωση ποὺ θὰ ἔκανε ἀπὸ μακριὰ τὸ μαρμάρينو ἀντίγραφο στὴν εἴσοδο τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, καὶ ὅχι ἡ πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν λεπτομερειῶν του (κυμάτια κλπ.), σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴ μορφή καὶ τὴν κατεργασία τους⁶²².

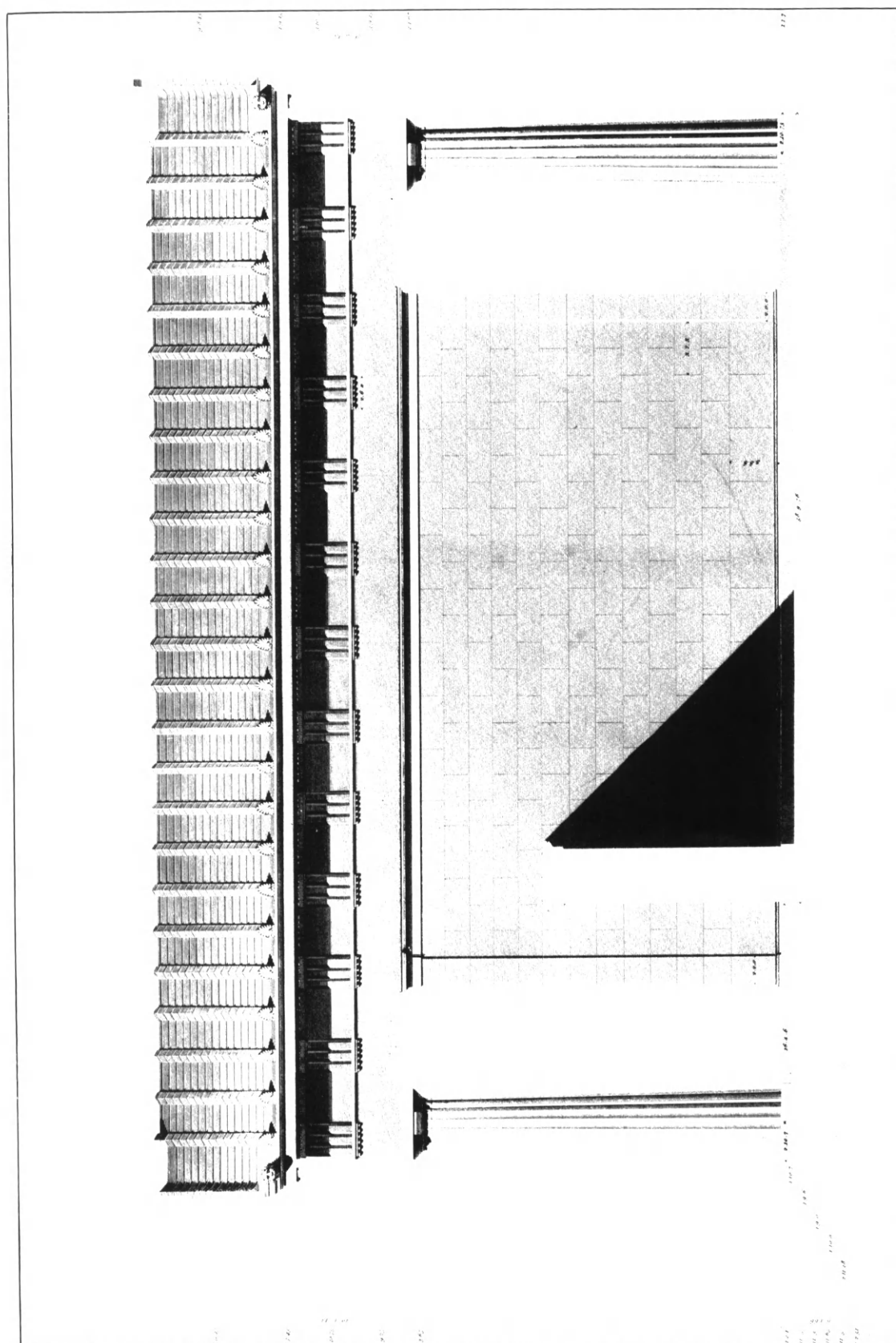
Ἐνῶ λοιπὸν δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχή, ὥστε οἱ γενικὲς διαστάσεις τοῦ κτιρίου, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπὶ μέρους τμημάτων τῆς ἀνωδομῆς, νὰ ἀκολουθήσουν ὅσο γίνεται πιὸ πιστὰ τὸ πρωτότυπο, κατὰ τὴν ἐκτέλεση τῆς ἐργασίας οἱ ὁμάδες τῶν τεχνιτῶν ἐργάστηκαν μετὰ μεγαλύτερη ἐλευθερία στὴν ἀπόδοση τῶν μορφῶν. Καὶ αὐτὸ ἦταν φυσικὸ, ἀφοῦ ἀπὸ μακριὰ οἱ διαφορὲς στὴ διατομὴ τῶν κυματίων ἢ στὸν τρόπο ἀπόδοσης τῶν ἄλλων μελῶν (π.χ. τῶν ἰωνικῶν κιονοκράνων) θὰ ἦταν δύσκολο, ἂν ὅχι ἀδύνατο, νὰ γίνουν ἀντιληπτὲς ἀκόμα καὶ ἀπὸ τὸν πιὸ προσεκτικὸ παρατηρητὴ. Αὐτὸ λοιπὸν ποὺ προεῖχε ἦταν τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ ἀντιγράφου νὰ παρουσιάζουν γενικὰ τὴν ἴδια διάρθρωση μετὰ τὸ πρωτότυπο, ἀδιαφορώντας γιὰ τὴν πιστὴ ἀναπαραγωγὴ τῶν μορφολογικῶν του στοιχείων, ἐφόσον τελικὰ τὸ ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα στέφθηκε μετὰ ἐπιτυχία καὶ τὸ κτίριο ἔδινε σαφῶς τὴν ἐντύπωση τοῦ πιστοῦ ἀντιγράφου τῶν κλασικῶν Προπυλαίων τῆς Ἀκροπόλεως⁶²³.

620. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦμε στὴν κατασκευὴ τοῦ Πανθέου στὴ Ρώμη, τὸ ὁποῖο μετὰ διάμ. θόλου 43.20 μ., ἀπέτελεσε θρίαμβο τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ἐφαρμοσμένης τεχνολογίας τοῦ *opus caementicium* στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ (118-128 μ.Χ.). Ταυτόχρονα παραμένει ἕνας κατασκευαστικὸς ἄθλος ἀξεπέραστος ὡς τὶς ἡμέρες μας (βλ. σχετ. KJELD DE FINE LICHT, *The Rotunda in Rome, a Study of Hadrian's Pantheon* (Copenhagen 1968) 141 σημ. 37).

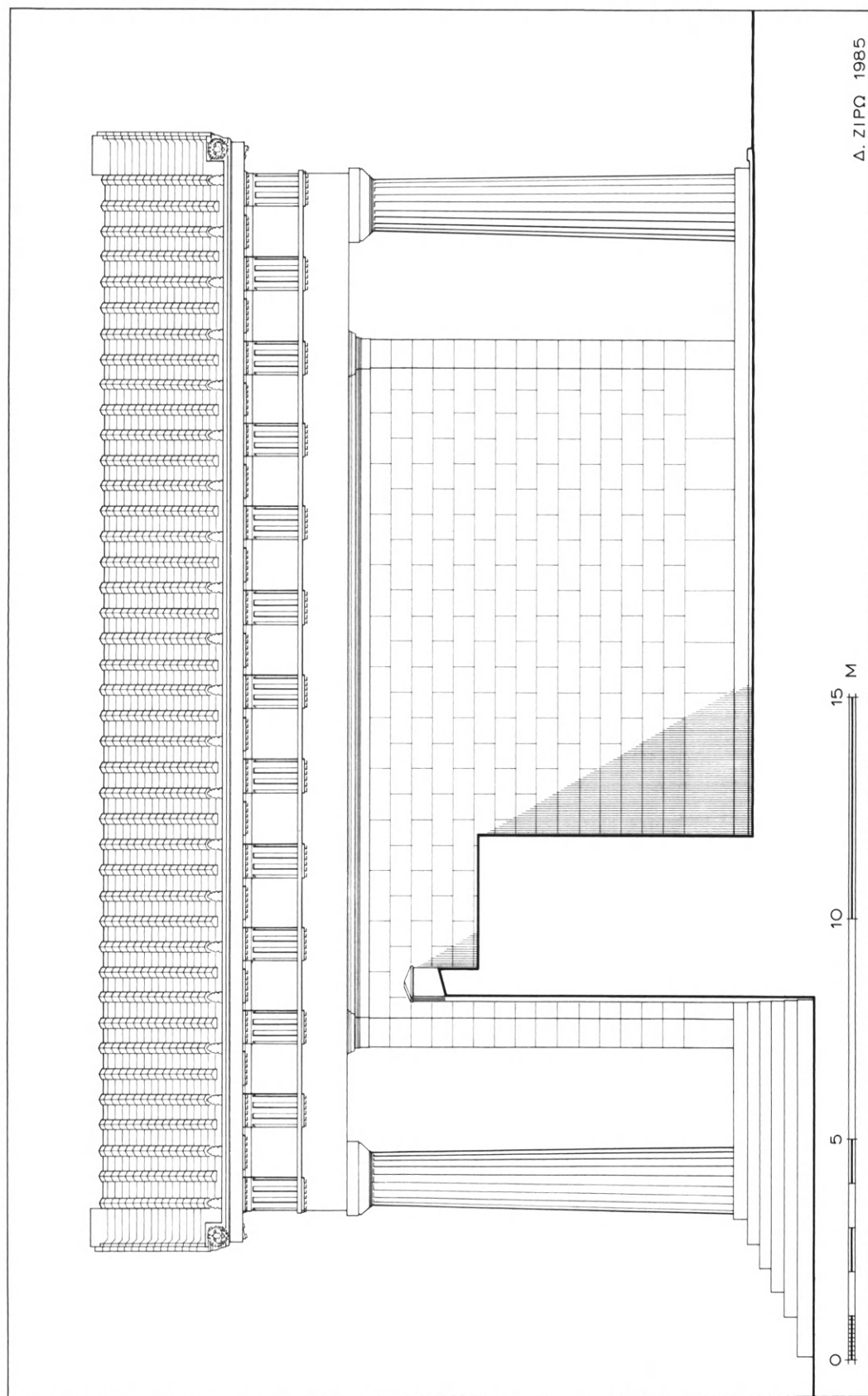
621. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, βλ. σχετ. τὶς ἀπόψεις τῆς BIEBER, *Copies* 174 κέ. καὶ 222.

622. Οἱ διαπιστώσεις αὐτὲς ἰσχύουν καὶ γιὰ τὰ γλυπτὰ ἔργα τῆς ἴδιας περιόδου, βλ. σχετ. BIEBER, ὁ.π. 174.

623. Ἡ «γλυπτικὴ» αὐτὴ ἀντιμετώπιση ἀσφαλῶς συμφωνεῖ μετὰ τὸ πνεῦμα ποὺ χαρακτηρίζει γενικὰ τὰ ἀντίγραφα ἔργων τέχνης τῆς μετααδριανείας ἐποχῆς, δηλαδὴ τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀντωνίνων καὶ εἰδικότερα τῆς τελευταίας περιόδου. Τὴν ἀνάπτυξη, μετὰ ἄλλα λόγια, ἐνὸς τρόπου ἀπόδοσης τῶν ἔργων μετὰ ἐμφαση στὴν ψευδαίσθηση ποὺ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ δημιουργήσει ἀπὸ μακριὰ. Ὅπως φαίνεται, ἡ τεχνικὴ γιὰ τὴν ταχεῖα ἐκτέλεση ἔργων, ποὺ ἀπὸ μιὰ ἀπόσταση νὰ δίνουν τὴν ἐντύπωση ὅτι φέρουν πολὺ περισσότερη ἐργασία ἀπὸ ὅ,τι στὴν πραγματικότητα συμβαίνει —μετὰ τὴ χρῆση τρυπάνου καὶ τὶς βαθειὲς πτυχώσεις στὸ ὕψος καὶ τὰ μαλλιά, ὅταν πρόκειται γιὰ ἀγάλματα—, χωρὶς ἀμφιβολία ἔχει ἐπεκταθεῖ καὶ στὰ ἀρχιτεκτονικὰ ἔργα. Γιὰ τὶς τάσεις αὐτὲς τῆς γλυπτικῆς βλ. BIANCHI-BANDINELLI, *Rome* 316 κέ.

Εικ. 131. Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ πλάγια ὄψη. (Dilettanti)

Εικ. 132. Μεγάλα Προπύλαια. 'Αποκατάσταση της πλάγας ὄψης.

Σχετικά με τὸν τρόπο χειρισμοῦ τῶν βαρύτατων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως τῶν ἰωνικῶν ἐπιστυλίων, ποὺ ἐδῶ κατασκευάστηκαν μονολιθικὰ καὶ ὄχι σύνθετα ἀπὸ δύο λίθους, ἔχουμε ἀναφερθεῖ διεξοδικὰ κατὰ τὴν ἐξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν ἐπὶ μέρους μορφῶν. Τὸ μόνο ποὺ θὰ προσθέσουμε εἶναι ὅτι ὁ δαπανηρὸς καὶ ἐπίπονος αὐτὸς τρόπος δόμησης μὲ μεγάλα μονολιθικὰ μέλη, ποὺ διαπιστώθηκε καὶ σὲ ἄλλα μέρη τοῦ κτιρίου, ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἔκφραση τοῦ δυναμισμοῦ τῶν ἀρχιτεκτονικῶν κατασκευῶν αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ τῆς σημαντικῆς προόδου ποὺ εἶχε συντελεστεῖ, σχετικὰ μὲ τὶς μεθόδους μεταφορᾶς καὶ ἀνύψωσης βαρύτατων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, ὅπως διαπιστώνουμε καὶ σὲ ἄλλες περιπτώσεις, στοὺς ναοὺς τοῦ Baalbeck, τῆς Παλμύρας κλπ.⁶²⁴.

Τέλος, σχετικὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τῆς προτομῆς τοῦ τιμώμενου αὐτοκράτορα σὲ ὄπλο στὸ τύμπανο τοῦ αἰτώματος τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἀσφαλῶς ἀποτελεῖ μιὰ πράξη ἀδιανόητη, ἂν ὁ κύριος καὶ μοναδικὸς σκοπὸς τῆς κατασκευῆς τοῦ κτιρίου ἦταν ἡ πιστὴ ἀναπαραγωγή τοῦ πρωτοτύπου. Καὶ ἐδῶ οἱ ὑπεύθυνοι γιὰ τὴν ἐκτέλεση τοῦ ἔργου ἐνήργησαν χωρὶς περιορισμούς, τοποθετώντας τὴν κολοσσιαία προτομὴ στὸ αἶτωμα, ἀκολουθώντας μιὰ μακρὰ ἀλλὰ ὄχι συχνὰ ἐφαρμοσμένη παράδοση κατασκευῆς τιμητικῶν προτομῶν σὲ ὄπλο (*imago clipeata*), ποὺ εἶχαν στὸ παρελθὸν τοποθετηθεῖ σὲ ἄλλα κτίρια⁶²⁵.

Μὲ τὶς παραπάνω ἐπισημάνσεις, θέση μας εἶναι ὅτι ἡ ἀνέγερση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων ἀσφαλῶς ξεπέρασε τὰ στενὰ ὅρια ποὺ ἔθετε ἡ ἀπλὴ ἀντιγραφή τοῦ κλασικοῦ κτιρίου καὶ μετατράπηκε σὲ πράξη νέας δημιουργίας μὲ συγκεκριμένες, ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, πολιτικὲς ἐπεκτάσεις.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΩΝ ΦΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ

Ὅπως εἶχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφέρουμε καὶ προηγουμένως, ἓνα σημαντικό στοιχεῖο ποὺ ἀφορᾷ τὴ χρονολόγηση τοῦ κτιρίου, εἶναι ἡ παρατήρηση ὅτι ὅλοι οἱ κατὰ μῆκος ἄρμοι τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τοῦ δαπέδου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, προεκτείνονται νοερά, συμπίπτουν ἀπόλυτα μὲ τοὺς ἄρμους τῆς πώρινης πλακόστρωσης τῆς αὐλῆς. Τὸ στοιχεῖο αὐτό, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸν κοινὸν τρόπο κατασκευῆς τοῦ βάθρου τῆς θεμελίωσης τῶν Προπυλαίων καὶ τοῦ ὑποβάθρου τῆς αὐλῆς, μὲ χυτὸ ρωμαϊκὸ σκυρόδεμα, μᾶς ὁδηγοῦν στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι ἀνήκουν σὲ ἓνα ἐνιαῖο γενικὸ σχεδιασμὸ διαμόρφωσης τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ καὶ δίχως ἀμφιβολία κατασκευάστηκαν ταυτόχρονα.

Ἡ ἀνέγερση ὅμως τῶν Μεγάλων Προπυλαίων φαίνεται ὅτι πραγματοποιήθηκε σὲ δύο διαφορετικὲς οἰκοδομικὲς περιόδους. Ἰσχυρὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ διακοπὴ τῶν ἐργασιῶν καὶ τὴν ἐπανάληψή τους ἀργότερα ἀποτελεῖ τὸ εἶδος τῶν χρησιμοποιηθέντων συνδέσμων.

Ἡ χρῆση τῶν συνδέσμων διπλοῦ Τ στὸ κτίριο τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. προξενεῖ ἐντύπωση, ὅταν εἶναι γνωστὸ ὅτι ὁ σύνδεσμος αὐτός, ποὺ χρησιμοποιήθηκε κατ' ἐξοχὴν σὲ κτίρια κλασικῆς ἐποχῆς, εἶχε ἀντικατασταθεῖ ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. μὲ τὸν εὐκολότερα κατασκευαζόμενον σύνδεσμο Π.

624. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο τοῦ τάφου τῶν Haterii, στὸ μουσεῖο τοῦ Λατερανοῦ, ὅπου ἀπεικονίζεται ἡ κατασκευὴ ἐνὸς ναοῦ μὲ τὴ βοήθεια τεράστιου ἀνυψωτικοῦ μηχανήματος (βλ. σχετ. R. GINOUVÈS-R. MARTIN, *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine* 1 (Roma 1985) 32 εἰκ. 4).

625. Οἱ παλαιότερες εἰκόνες σὲ ὄπλο ποὺ γνωρίζουμε εἶναι τοῦ Μιθριδάτειου τῆς Δήλου (102/1 π.Χ.), ἐνὸς διαπιστώθηκαν ἀνάλογες προτομὲς μὲ αὐτὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων στὸ πρόπυλο τοῦ Ἀσκληπείου τῆς Περγάμου (130 - 140 μ.Χ.) καὶ στὸ ναὸ τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Κύζικο (139 καὶ 167 μ.Χ.), μὲ τὴν εἰκόνα τοῦ Ἀδριανοῦ. Γιὰ τὴν καταγωγὴ τοῦ τύπου τῆς *imago clipeata*, ὅπως καὶ γιὰ ἄλλα παραδείγματα, βλ. Γ. ΔΟΝΤΑ, Appius Pulcher, *Χαριστήριον Β'* 123 κέ. σημ. 1. Ἐπίσης O. DEUBNER, Zu den Grossen Propyläen von Eleusis, *AM* 62, 1937, 78 κέ. Γιὰ τὸ Ἀδριάνειο τῆς Κυζίκου, βλ. WARD-PERKINS, *Roman Architecture* 281.

Ὁ σύνδεσμος διπλοῦ Τ χρησιμοποιήθηκε στὴν πώρινη καὶ ἀφανὴ ὑποδομὴ τῆς μαρμάρινης πλακόστρωσης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, σὲ ὅλες σχεδὸν τὶς διασωθεῖσες λιθοπλίνθους τῶν πλευρικῶν τοίχων τοῦ κτιρίου, ὅπως καὶ στὸν τοιχοβάτη τοῦ θυραίου τοίχου. Στὶς λιθοπλίνθους τοῦ θυραίου τοίχου χρησιμοποιήθηκε ὁ σύνδεσμος Π. Στὴν ἀνωδομὴ τοῦ κτιρίου, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἐπικραντίδος καὶ πάνω, ἡ χρῆση τοῦ κλασικίζοντος συνδέσμου δὲ διαπιστώθηκε, παρὰ σὲ ἐλάχιστα ἰωνικὰ ἐπίτοιχα ἐπιστύλια καὶ θράνους τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ἀπὸ κοινοῦ μὲ συνδέσμους Π, πολλὰς φορές στὸ ἴδιο μέλος. Γιὰ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς ἀνωδομῆς ἡ χρῆση τῶν συνδέσμων Π μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ἦταν ἀποκλειστική.

Ἡ περίεργη πράγματι διακοπὴ τῆς χρήσης τοῦ συνδέσμου διπλοῦ Τ, ποὺ χρησιμοποιήθηκε ἀποκλειστικὰ στὰ προαναφερθέντα τμήματα τοῦ κτιρίου, ἔχει πιστεύουμε σχέση μὲ τὴν ἀνέγερση καὶ τὴν ἀποπεράτωσή του σὲ δύο οἰκοδομικὲς περιόδους. Ἡ πρώτη περίοδος ταυτίζεται μὲ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅταν ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὰ κτίσματα καὶ τὴν πλακόστρωση τῆς ἐξωτερικῆς αὐλῆς, προγραμματίστηκε καὶ ἄρχισε νὰ κατασκευάζεται τὸ βάθρο τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ τὸ μαρμάρινο δάπεδο, ὅπως ἐπίσης ἡ κατασκευὴ τῶν πλευρικῶν τοίχων, τοῦ θυραίου τοίχου καὶ πιθανῶς τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῆς κύριας ὄψης, ἂν λάβουμε ὑπόψη τὰ σημαντικότερα κλασικὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα ποὺ διαπιστώσαμε σὲ μερικὰ ἀπὸ τὰ σωζόμενα κιονόκρανα. Ἡ ἀνέγερση τῶν πλευρικῶν τοίχων, ὅπως καὶ τοῦ θυραίου ἐσωτερικά, σίγουρα ἀνήκει στὴν πρώτη φάση ἐργασιῶν τοῦ κτιρίου, ἐφόσον πάνω τους ἔπρεπε νὰ καταλήξει τὸ ἀμυντικὸ τεῖχος τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ὁποῖου εἶχε κατεδαφιστεῖ ἓνα τμήμα, προκειμένου νὰ χτιστοῦν τὰ Προπύλαια. Ὁ θυραῖος τοίχος ἦταν ἐπίσης ἀπαραίτητος, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἀναγκαία μυστικότητα τοῦ χώρου ἀπὸ τὰ «ἀδιάκριτα» βλέμματα τῶν ἀμυήτων. Βέβαια, ἡ λειτουργία καὶ ἡ ἀποτελεσματικότητα τοῦ τείχους μὲ τὴ διακοπὴ τῆς συνέχειάς του ἀπὸ τότε μειώθηκε σημαντικά, ἀφοῦ οἱ φρουρὲς σὲ περίπτωσι ἐπιδρομῆς ἦταν ἀδύνατο νὰ ἐπικοινωνήσουν καὶ νὰ ἀλληλοβοηθηθοῦν στὰ ἐκατέρωθεν τῶν Προπυλαίων τμήματά του.

Τὸ πρόγραμμα αὐτὸ διακόπηκε μὲ τὸ θάνατο τοῦ Ἀδριανοῦ, μὲ ἀποτέλεσμα ἡ Κυρία Εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ νὰ παραμείνει ἡμιτελὴς γιὰ μεγάλο χρονικὸ διάστημα⁶²⁶. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια τὸ ἱερὸ νὰ καταστεῖ εὐάλωτο στὶς ἐχθρικές ἐπιδρομές, γεγονός στὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ ἔδωσαν ἐλάχιστη προσοχὴ οἱ Ἐπιστάτες, ἐφόσον στὴν ἀκμάζουσα αὐτὴ ἐποχὴ ὁ κίνδυνος μιᾶς τέτοιας ἐπιδρομῆς ἔθεωρεῖτο ὅπως φαίνεται ἀνύπαρκτος.

Αὐτὴ τὴν ἀμέλεια δὲν ἄργησε νὰ τὴν πληρώσει ἀκριβὰ τὸ ἐλευσινιακὸ ἱερὸ. Τὸ καλοκαίρι τοῦ 170 μ.Χ. οἱ Κοστοβόκοι, βάρβαρη γοτθικὴ φυλὴ τῆς Σαρματίας, ἐπέδραμαν ξαφνικὰ στὴν Ἀττική⁶²⁷, λεηλατώντας καὶ καταστρέφοντας τὴν Ἐλευσίνα⁶²⁸ καὶ τὸ ναὸ της. Ἡ πρωτοφανὴς σὲ ἔκταση καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ πυρπόληση τοῦ Τελεστηρίου δὲν ἔχει μέχρι σήμερα ἐπαρκῶς ἐρμηνευθεῖ, ὡς πρὸς τὴν εὐκολία μὲ τὴν ὁποία οἱ ἐπιδρομεῖς κατόρθωσαν νὰ διασπᾶσουν τὸ

626. Τὸ μανσわれο τοῦ Ἀδριανοῦ, ὅπως ἐπίσης καὶ ὁ κολοσσαῖος ναὸς τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Ρώμης στὴ Ρώμη, ἡ οἰκοδόμησις τοῦ ὁποῖου ἄρχισε τὸ 121 μ.Χ., ἦταν ἀκόμα ἡμιτελὴ ὅταν ὁ αὐτοκράτορας πέθανε τὸ 138 μ.Χ. (βλ. σχετ. WARD-PERKINS, ὅ.π. 123· CREMA, *Architectura Romana* 382). Ὁ νέος αὐτοκράτορας, ὁ Ἀντωνίνος ὁ Εὐσεβής, σὲ μιὰ προσπάθεια ἀνθρώπινης τῆς ρωμαϊκῆς οἰκονομίας ἔκανε στὴ συνέχεια περικοπὲς σὲ δαπάνες καὶ διέκοψε τὰ αὐτοκρατορικὰ ταξίδια καὶ τὶς οἰκοδομὲς (Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* ΣΤ' (Ἀθῆναι 1976) 100).

627. Αὐτὲς οἱ ξαφνικὲς εἰσβολές, ὅσο καὶ ἂν ξενίζουν, ἦταν δυνατό νὰ συμβοῦν ἐξαιτίας τοῦ τρόπου ὀργάνωσης τῆς ἄμυνας τῶν συνόρων. Ἄν δηλαδὴ ὁ εἰσβολέας κατόρθωνε νὰ διασπᾶσει τὴν ἀμυντικὴ γραμμὴ ἢ τὸ δίκτυο τῶν συνοριακῶν ρωμαϊκῶν ὀχυρώσεων, τότε δὲν ὑπῆρχε στὴν πράξη στράτευμα νὰ τοὺς ἐμποδίσει στὴν πορεία τους, μέχρι τὴν καρδιὰ τῆς αὐτοκρατορίας. Κατὰ παρόμοιο τρόπο, οἱ Μαρκομάννοι καὶ οἱ σύμμαχοί τους, τὸ 169 μ.Χ., διέσπασαν τὴν ἀμυντικὴ γραμμὴ τοῦ Νωρικοῦ καὶ τῆς Παννονίας καὶ προήλασαν ἀνενόχλητοι μέχρι τὴ Βόρειο Ἰταλία. Γιὰ τὰ αἷτια ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν προέλαση τῶν Κοστοβόκων μέχρι τὴν Ἐλευσίνα, βλ. τὶς ἀπόψεις τοῦ C.P. JONES, *The Levy at Thespieae under M. Aurelius*, *GrRomByzSt* 1971, 45-48 ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα τῆς εἰσβολῆς βιβλιογραφία· ἐπίσης, ΠΑΠΑΧΑΤΖΗ, *Πανσάνις*, Βοιωτικά, 10. 34. 5, σ. 443 σημ. 5.

628. Γιὰ τὴν ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε σὲ ὅλο τὸν ἀρχαῖο κόσμον ἡ καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ, βλ. MYLONAS, *Eleusis* 156.

ἀμυντικό τείχος της Ἐλευσίνας καὶ νὰ προξενήσουν τὶς ἐκτεταμένες καταστροφές ποὺ ἀναφέραμε⁶²⁹. Ἡ ὕπαρξη τῶν ἡμιτελῶν Προπυλαίων στὴν Κυρία Εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ παράλληλη ἐξασθένιση τοῦ τείχους στὸ σημεῖο αὐτό, μὲ τὴ διακοπὴ τῆς συνέχειάς του καὶ τὴ διάνοιξη πέντε θυρῶν στὴ θέση τῆς μονῆς φρουριακῆς πύλης τοῦ Βόρειου Πυλώνα, πιστεύουμε ὅτι δίνει τὴν ἀπάντηση (εἰκ. 133).

Ἀμέσως μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἑλευσινιακοῦ ἱεροῦ καὶ τὴν ἀποχώρηση τῶν βαρβάρων, ἄρχισαν οἱ ἐργασίες ἀποκατάστασης τῶν ζημιῶν. Πρόκειται γιὰ ἕνα ἐκτεταμένο οἰκοδομικὸ πρόγραμμα, ποὺ ὡς κύριο στόχο εἶχε τὴν ἐπισκευὴ τοῦ ὁλοκληρωτικὰ σχεδὸν καταστραμμένου Τελεστηρίου τῶν κλασικῶν χρόνων⁶³⁰. Στὸ πρόγραμμα αὐτὸ ἀσφαλῶς ἐντάχθηκε καὶ ἡ ἀποπεράτωση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων ποῦ, ἔχοντας παραμείνει ἡμιτελῆ, δὲν ὑπέστησαν σοβαρές βλάβες, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ θυραῖο τοῖχο, ποὺ ὅπως φαίνεται ἀνακατασκευάστηκε⁶³¹.

Ἡ ἐκτεταμένη ἐπισκευὴ τῶν ζημιῶν τοῦ Τελεστηρίου διήρκεσε ἑξὶ περίπου χρόνια, ἀπὸ τὴν ἀποχώρηση τῶν Κοστοβόκων τὸ 170 μ.Χ. μέχρι τὸ φθινόπωρο τοῦ 176 μ.Χ., ὅταν ὁ εὐεργέτης τοῦ ἱεροῦ τῆς Δήμητρας καὶ κύριος χρηματοδότης τῶν ἔργων, Μάρκος Αὐρήλιος, μαζί μὲ τὸ φυσικὸ του διάδοχο καὶ συνάρχοντα Κόμμοδο, ἐπιστρέφοντας στὴ Ρώμη ἀπὸ τὴ Μέση Ἀνατολή, ὅπου ἐσπευσμένα εἶχαν μεταβεῖ προκειμένου νὰ καταστείλουν τὴν ἀνταρσία τοῦ στρατηγοῦ Ἀβίδιου Κάσσιου, πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀθήνα καὶ μνηστήκαν στὰ Ἐλευσίνια Μυστήρια ἐν μέσῳ πρωτοφανῶν τιμῶν⁶³².

Θὰ μπορούσαμε, λοιπόν, νὰ ὑποθέσουμε ὅτι καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια εἶχαν καὶ αὐτὰ ἀποπερατωθεῖ καὶ ὅτι ἡ προτομὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, μαζί μὲ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή στὸ ἐπιστύλιο, εἶχε ἤδη τοποθετηθεῖ στὴ μέση τοῦ αἵετώματος κατὰ τὴ διέλευση τῆς πομπῆς τῶν Μυστηρίων τοῦ 176 μ.Χ., στὴν ὁποία μετείχε ὁ αὐτοκράτορας, σὲ ἔνδειξη τιμῆς στὸ μέγιστο αὐτὸν εὐεργέτη. Ἡ ἴδια ὅμως ἡ προτομὴ φέρει σαφῆ στοιχεῖα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν σὲ μιὰ μεταγενέστερη χρονολόγηση τῆς ἀποπεράτωσης τοῦ κτιρίου.

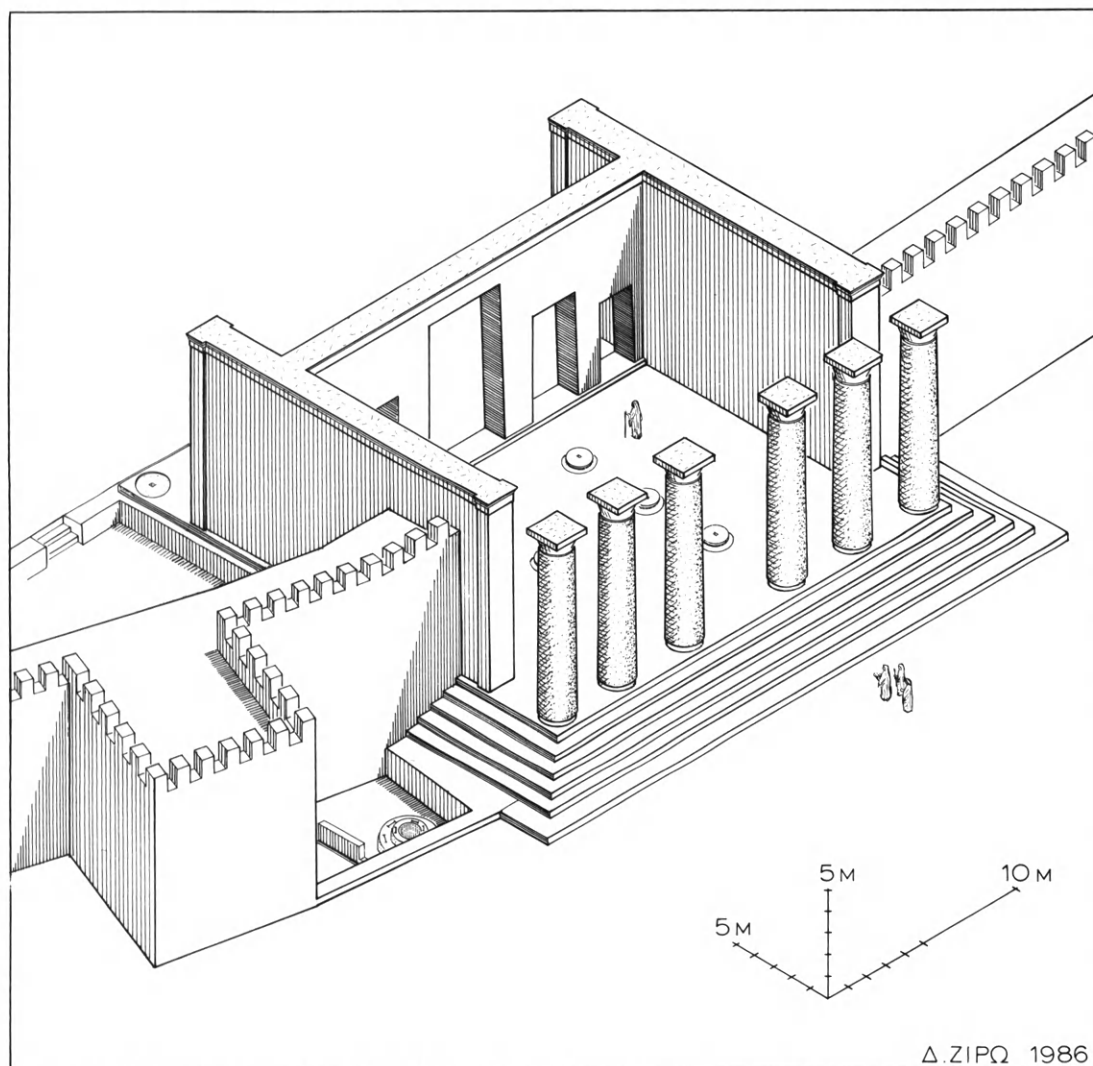
Ὡς γνωστόν, ἡ προτομὴ τοῦ αὐτοκράτορα εἶναι τοποθετημένη στὸ κέντρο ἀσπίδας, διακοσμημένης περιμετρικὰ μὲ βλαστόσπειρα ποὺ ἐκφύεται μέσα ἀπὸ ἄκανθα. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ

629. Σχετικὰ μὲ τὸ ἀκριβὲς μέγεθος τῶν ζημιῶν ποὺ προξένησαν οἱ εἰσβολεῖς στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας, πρέπει νὰ δοθεῖ ἰδιαίτερη προσοχή, γιὰτὶ κατὰ καιροὺς ἐκφράστηκαν ἀπόψεις ποὺ μὲ εὐκολες γενικεύσεις καθιστοῦν ὑπεύθυνους τοὺς Κοστοβόκους, ἀκόμα καὶ γιὰ καταστροφές ποὺ δύσκολα μποροῦν νὰ ἀποδοθοῦν σὲ αὐτούς. Πράγματι, πέρα ἀπὸ τὶς μεγάλες ζημιές ποὺ δίχως ἀμφιβολία προκλήθηκαν ἐξαιτίας τῆς λεηλασίας καὶ τῆς ἐν συνεχείᾳ πυρπόλησης τῆς ξύλινης στέγης τοῦ Τελεστηρίου καὶ τῆς Φιλωνείου στοᾶς, βρίσκω δύσκολο νὰ παραδεχτῶ ὅτι οἱ Κοστοβόκοι ἔχασαν πολὺτιμο χρόνο καὶ δυνάμεις γιὰ τὴ συστηματικὴ κατεδάφιση τῶν ἐρείπιων τοῦ Τελεστηρίου, μὲ ἐπικείμενη τὴν ἀντίδραση τῆς Ἀθήνας. Δηλαδή ὅτι ἐπιδόθηκαν, ἄγνωστο γιὰτὶ, στὴν κατάρριψη τῶν ἐπιστυλίων καὶ τῶν σφονδύλων τῶν κιόνων, τὴ διάλυση τῆς κρηπίδας τῆς Φιλωνείου στοᾶς, ἀλλὰ καί, ὅπως τελευταῖα ἐκφράστηκε, τὴ συστηματικὴ κατεδάφιση ἐνὸς ἀδιάφορου γιὰ τὸν εἰσβολέα κτιρίου, τὴ μνημειακὴ εἴσοδο τοῦ ἱεροῦ, τὰ Μεγάλα Προπύλαια. Μιὰ τέτοια ἐργασία ἀπαιτεῖ γνώσεις εἰδικευμένων ἐργατῶν κατεδαφίσεων, καὶ βέβαια βαριὰ χειρωνακτικὴ ἐργασία ἄνευ ἀμοιβῆς, κάτι ποὺ δύσκολα κανεὶς περιμένει ἀπὸ μιὰ ληστρικὴ ὁμάδα βάρβαρων εἰσβολέων. Ἐπίσης, γιὰ νὰ γίνουν προσιτὰ καὶ νὰ μετακινηθοῦν τὰ βαρύτερα αὐτὰ μαρμάρινα μέλη, ἀπαιτεῖται ἡ ἐπίσης χρονοβόρα καὶ δαπανηρὴ κατασκευὴ ὑψηλῶν ἰκριωμάτων, ἐκτὸς καὶ ἂν δεχτοῦμε ὅτι οἱ Κοστοβόκοι πέρα ἀπὸ ἱκανότατοι πολεμιστὲς ἦταν καὶ ἄριστοι ἀκροβάτες. Ἐκτεταμένες ζημιές δίχως ἀμφιβολία προκλήθηκαν, πρέπει ὅμως μὲ μεγάλη προσοχή νὰ ἐρευνηθεῖ ἡ αἰτία τους. Δὲ θὰ πρέπει παράλληλα νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ δράση ἐνὸς ἰσχυροῦ τοπικοῦ σεισμοῦ, ποὺ νὰ συμπλήρωσε τὴν καταστροφὴ τοῦ ἤδη ἄσχημα βλαμμένου ἀπὸ τὸν ἐμπρησμό τῶν Κοστοβόκων Τελεστηρίου (βλ. σχετ. Κ. CLINTON, *BICS* 64 καὶ D. GIRAUD, *BICS* 74 σημ. 25).

630. Γιὰ τὰ τεκμήρια τῆς ὁλοκληρωτικῆς σχεδὸν καταστροφῆς τοῦ Τελεστηρίου, βλ. MYLONAS, ὁ.π. 160-161 σημ.15· ἐπίσης Δ. ΦΙΛΙΟΥ, Τὸ ἐν Ἐλευσίνι Τελεστήριον καὶ Ἀριστείδης ὁ σοφιστής, *AM* XXI, 1896, 242 κέ.

631. Αὐτὸ ἴσως ἐξηγεῖ τὴ χρῆση τῶν συνδέσμων διπλοῦ Τ στὸν τοιχοβάτη, ἐνῶ γιὰ τὸν ὑπόλοιπο τοῖχο χρησιμοποιήθηκαν σύνδεσμοι Π.

632. ΦΙΛΟΣΤΡ. *Βίοι Σοφιστῶν* II, 10, 4· DIO CASSIUS LXXI 31, 3, *Hist. Aug. Marcus*, 27, 1· MYLONAS, ὁ.π. 161, 162. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή μύησης τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ τοῦ Κόμμοδου, βλ. Δ. ΦΙΛΙΟΥ, Ἐπιγραφὰὶ ἐξ Ἐλευσίνος, *AE* 1883, 77 κέ. Γιὰ τὸν τίτλο τοῦ λιθοφόρου ποὺ ἀπένειμαν στὸ Μ. Αὐρήλιο, βλ. σχετ. Δ. ΖΙΡΑ, Τὸ Πέτρωμα, *EAAE* 13, 137.

Εικ. 133. Τὰ Μεγάλα Προπύλαια κατὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Πausανία στὴν Ἐλευσίνα, τὸ 160 μ.Χ. Ἀναπαράσταση.

στοιχείο, πὺν εἶχε διαφύγει μέχρι σήμερα τῆς προσοχῆς τῶν ἐρευνητῶν, εἶναι σημαντικώτατο γιὰ τὴ χρονολόγησιν τῆς κατασκευῆς τῆς προτομῆς καὶ συνεπῶς τῆς ἀποπεράτωσιν τοῦ κτιρίου. Ἡ ἄκανθα (σχηματοποιημένη ἐδῶ) στὸ κάτω μέρος προτομῶν ἀποδεδειγμένα χρησιμοποιεῖται γιὰ τὴν ἀπεικόνισιν νεκρῶν προσώπων καὶ ὄχι ζώντων, συμβολίζει δὲ τὴν ἀναγεννητικὴ δύναμιν τῆς φύσεως, ὡς ἐλπίδα γιὰ τὴν ἀνάστασιν ἐκ νεκρῶν⁶³³ (πίν. 46).

633. Βλ. σχετ. C. PICARD, *Le Dioscure à la protomé chevaline*, BCH LXXXII, 1958, 461· Γ. ΔΟΝΤΑ, ὁ.π. 136, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ μὲ τὸ θέμα βιβλιογραφία. Ὁ ἐπιτύμβιος συμβολισμὸς στὸ Clipeus τῆς προτομῆς τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου, ἀσφαλῶς ἐντάσσεται στὴν ὁλοένα αὐξανόμενη τάσιν πρὸς τὸ μεταφυσικὸ συμβολισμὸ, ὁ ὁποῖος εἰσῆχθη στὰ χρόνια τοῦ Ἀντωνίνου Πίου. Πρβ. τὸ ἀνάγλυφο τῆς ἀποθέσεως τῆς Σαβίνας ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ θεοποιημένου Ἀδριανοῦ ἢ τῆς ἀποθέσεως τοῦ Ἀντωνίνου καὶ τῆς Φαυστίνας, ἀπὸ τὴν ἀναμνηστικὴ κολόνα τοῦ Ἀντωνίνου Πίου (βλ. σχετ. BIANCHI-BANDINELLI, ὁ.π. 286).

Ἀπὸ τὴν παρατήρηση αὐτὴ ἐξάγεται τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ προτομὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου τοποθετήθηκε στὸ ἀέτωμα ὁπωσδήποτε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα, τὸ 180 μ.Χ., συνεπῶς πρέπει νὰ ἀποδώσουμε τὶς ἐργασίες ἀποπεράτωσης τῶν Προπυλαίων στὸ γιὸ καὶ διάδοχό του Κόμμοδο. Ὁ Κόμμοδος, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῶν προγενέστερων αὐτοκρατόρων ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ὁλοκλήρωση ἡμιτελῶν ἔργων τῶν προκατόχων τους⁶³⁴, ἀποπεράτωσε τὰ Μεγάλα Προπύλαια καὶ ἐπιμελήθηκε τὴν κατασκευὴ καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς προτομῆς τοῦ πατέρα του στὴν πιὸ περίοπτη θέση τοῦ ἱεροῦ, ἀκριβῶς πάνω ἀπὸ τὴν Κυρία Εἴσοδό του, σὲ αἰώνια ὑπενθύμιση στοὺς μύστες τῶν εὐεργεσιῶν του⁶³⁵. Σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἀσπίδα τοῦ ἐσωτερικοῦ αἵεώματος τῶν Προπυλαίων, πιθανῶς ἐκεῖ νὰ ἦταν τοποθετημένη ἡ προτομὴ τοῦ Κόμμοδο. Ἡ μὴ ἀνεύρεση θραυσμάτων ἀπὸ αὐτὴ τὴν προτομὴ ἀνάμεσα στὰ ἐρείπια, πιθανῶς σχετίζεται μὲ τὴν προκήρυξη τῆς *Damnatio Memoriae* ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ σύγκλητο, μετὰ τὴ δολοφονία τοῦ μισητοῦ ἄρχοντα τὸ 192 μ.Χ. καὶ τὴν καταστροφὴ ὅλων τῶν ἀπεικονίσεών του⁶³⁶ (εἰκ. 134, 135).

ΤΑ ΜΕΓΑΛΑ ΠΡΟΠΥΛΑΙΑ ΩΣ ΣΥΜΒΟΛΟ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΕΙΟΥ ΙΔΕΑΛΙΣΜΟΥ

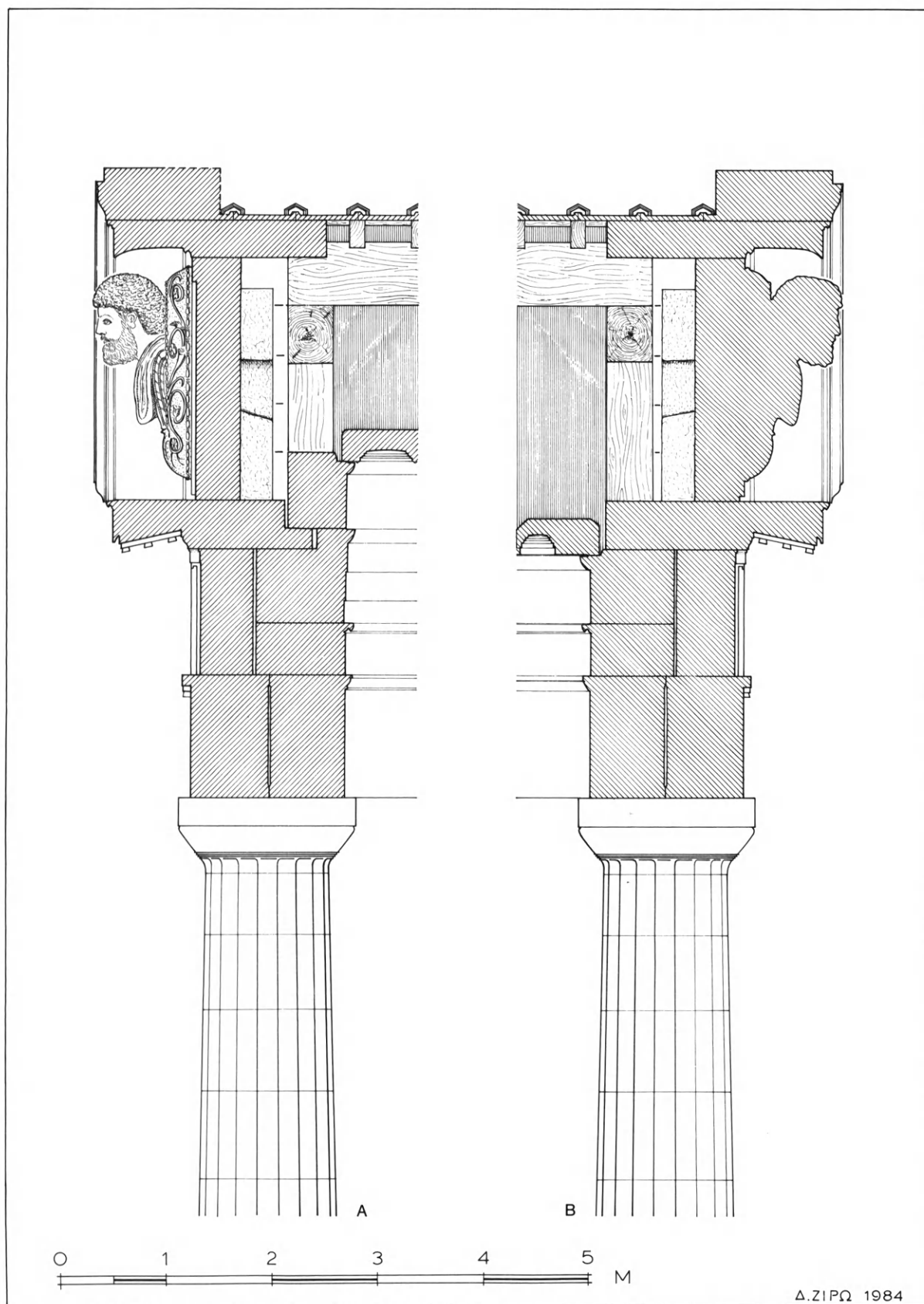
Τὰ Μεγάλα Προπύλαια, παρὰ τὶς ὅποιες ἀτέλειές τους, ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικότερο μνημεῖο γιὰ τὴ μελέτη τῶν τάσεων καὶ τῶν δυνατοτήτων τῆς ὀψιμης αὐτοκρατορικῆς περιόδου στὸ νὰ ἀναπαράγονται θέματα κλασικῆς ἀρχιτεκτονικῆς. Ἡ συνειδητὴ ἀντιγραφὴ τοῦ κλασικοῦ κτιρίου, θὰ πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ στὰ πλαίσια τῆς πολιτικῆς ποὺ χάραξε ὁ Ἀδριανὸς γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν Ἀθηνῶν σὲ πανελλήνιο πνευματικὸ καὶ θρησκευτικὸ κέντρο, καὶ ὅπου ἀσφαλῶς ἡ κύρια ἐπιδίωξη δὲν ἦταν νὰ ξεπεραστεῖ σὲ ποιότητα τὸ κλασικὸ ἀριστούργημα. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ θὰ διαφωνήσουμε μὲ παλαιότερη ἄποψη, ἡ ὁποία, μὲ ἀφορμὴ τὶς διαφορὲς ποὺ παρουσιάζονται στὸ σχεδιασμὸ τοῦ κτιρίου καὶ τὴν παρατηρούμενη χαμηλὴ ποιότητα κατεργασίας τοῦ μαρμάρου, θεωρεῖ τὰ Προπύλαια τῆς Ἐλευσίνας προῖον μιᾶς ἐπιφανειακῆς ἀντιγραφῆς τῶν μνησίκλειων ἀρχιτεκτονικῶν στοιχείων, ποὺ ὅμως ἐδῶ ἔχουν προσλάβει χαρακτῆρα ψυχρὸ καὶ ἀπομακρυσμένο⁶³⁷. Ἡ ἄποψη αὐτή, ὅσο σωστὴ καὶ ἂν φαίνεται ὡς πρὸς τὰ ἐπιχειρήματά της, διαπράττει κατὰ τὴ γνώμη μας ἓνα οὐσιαστικὸ λάθος, ἐφόσον ὑποβάλλει σὲ μικροσκοπικὴ ἐξέταση τὸ ἀντίγραφο ἑνὸς καταξιωμένου κλασικοῦ ἔργου, προκειμένου νὰ τὸ κρίνει ὅχι γι' αὐτὸ ποὺ ἐκφράζει, ἀλλὰ διὰ μέσου τῆς ἐπισήμανσης τῶν ἀτελειῶν του. Βέβαια, ἡ ἐξέταση τοῦ βαθμοῦ προσέγγισης σὲ πιστότητα ἑνὸς ἀντιγράφου πρὸς τὸ πρωτότυπο ἔργο, εἶναι ἓνα ζήτημα ἀσφαλῶς σημαντικὸ γιὰ τὴ διεύρυνση τῶν γνώσεών μας σχετικὰ μὲ τὶς τεχνικὲς δυνατότητες τῶν

634. Ὁ Ἀδριανός, μεταξύ ἄλλων, ἀποπεράτωσε τὴν ἀψίδα τοῦ Τραϊανοῦ στὸ Beneventum καὶ τὸ ναὸ τοῦ θεοποιημένου Τραϊανοῦ στὴ Ρώμη. Ὁ Ἀντωνίνος Πίος, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἡμιτελὴ ναὸ τῆς Ἀφροδίτης καὶ τῆς Ρώμης, ἀποπεράτωσε τὸ 145 ναὸ πρὸς τιμὴν τοῦ θεοποιημένου Ἀδριανοῦ, καθὼς καὶ τὸ Μουσουλεῖο του στὴ Ρώμη. Στὴν Ἀθῆνα ἀποπεράτωσε τὴ βιβλιοθήκη, τὴν ἀψίδα καὶ τὴν πρόσοψη τῆς δεξαμενῆς τοῦ ὕδραγωγείου στὸ Λυκαβηττό. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος καὶ ὁ Λούκιος Βέρος ἀνήγειραν ἀναμνηστικὴ κολόνα πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀντωνίνου Πίου. Τέλος ὁ Κόμμοδος, μεταξύ ἄλλων, ἀποπεράτωσε τὴν περίφημη ἀναμνηστικὴ κολόνα πρὸς τιμὴν τοῦ πατέρα του, Μάρκου Αὐρηλίου (βλ. σχετ. BIANCHI BANDINELLI, ὁ.π. 235, 282, 286, 314· TRAVLOS, *Dictionary* 242 κέ., 244 κέ., 253 κέ.· BIEBER, ὁ.π. 220· WARD-PERKINS, ὁ.π. 121, 123, 124. Ὁ Κόμμοδος ἐπίσης ἀνήγειρε δύο ναοὺς στὴν ἀγορὰ τῆς Κορίνθου, ὅπου ἀναγνωρίζονται καὶ ἐκεῖ κλασικίζοντα στοιχεῖα, ὅπως ἡ χρῆση συνδέσμων διπλοῦ Τ στὴν κρηπίδα τοῦ ἑνὸς (βλ. ἐπίσης σημ. 436).

635. Ἀλλὰ καὶ ἡ πομπώδης αὐτὴ πράξις τῆς τοποθέτησης τῆς *imago clipeata* στὸ ἀέτωμα τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, δείχνει ξένη πρὸς τὸ σεμνὸ χαρακτῆρα τοῦ αὐτοκράτορα καὶ στωικοῦ φιλοσόφου Μάρκου Αὐρηλίου καὶ ἀποτελεῖ μιὰ ἀκόμα ἐνδειξὴ ὅτι ἡ ἐνέργεια αὐτὴ δὲν ὀφείλεται στὸν ἴδιο, ἀλλὰ στὸ γιὸ του Κόμμοδο.

636. Βλ. σχετ. BIANCHI-BANDINELLI, ὁ.π. 314· BIEBER, ὁ.π. 222 κέ.

637. A. GULIANO, *La cultura artistica delle Province della Grecia in età Romana* (Roma 1965) 29· TIBERI, *Mnesicle* 177, 178. Γιὰ τὴν ἀνάγκη μιᾶς δικαιότερης ἐκτίμησης τῶν ἐλληνικῶν ἔργων τῆς ρωμαϊκῆς περιόδου, ὅχι διὰ μέσου μιᾶς αὐστηρῆς σύγκρισης μὲ τὰ κλασικὰ κτίρια, βλ. ἐπίσης τὰ σχόλια στὸ ἄρθρο τοῦ καθ. Χ. ΜΠΟΥΡΑ, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ στὴν Ἀθῆνα στὰ χρόνια τοῦ Ἀδριανοῦ, *Ἀρχιτεκτονικὰ Θέματα*, Ἀθῆναι 1971, 160.

Εικ. 134. Μεγάλα Προπύλαια. Τομή κατά μήκος του θριγκού και του αετώματος: Α) στην ιωνική στοά, Β) στη δωρική στοά. Λεπτομέρεια.

αντιγραφών-καλλιτεχνών στην αναπαραγωγή παλαιότερων έργων τέχνης, κάτι που αντικατοπτρίζει με τον καλύτερο τρόπο τὰ γούστα καὶ τὶς προτιμήσεις τῶν παραγγελιοδόχων καὶ συνεπῶς τῆς κοινωνίας, σὲ συγκεκριμένες χρονικὲς περιόδους. Σὲ καμία ὁμως περίπτωση αὐτὸ δὲ συμβάλλει στὴ θεώρηση τοῦ ἀντιγράφου, ὅσο τέλεια καὶ ἂν κατασκευάστηκε, ὡς πρωτότυπου ἔργου καὶ βέβαια εἶναι ἄτοπο νὰ ἐπιχειροῦνται συγκρίσεις γιὰ νὰ ἀποδειχτεῖ τὸ αὐταπόδεικτο, δηλαδή ἡ μοναδικότητα τοῦ κάθε πρωτότυπου καὶ καταξιωμένου ἔργου τέχνης. Θέση μας λοιπὸν εἶναι ὅτι τὰ ἀντίγραφα, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀποτελοῦν πολύτιμη πηγὴ πληροφοριῶν γιὰ χαμένες πρωτότυπες καλλιτεχνικὲς δημιουργίες, ἐκτιμῶνται ἐπίσης γιὰ τὸ πλῆθος τῶν πληροφοριῶν ποὺ μᾶς παρέχουν, γιὰ τὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο καὶ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις τῆς ἐποχῆς ποὺ τὰ δημιούργησε. Παράλληλα, ἀποτελοῦν τοὺς καλύτερους μάρτυρες τῶν σκοπῶν καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τῶν πατρónων τῆς τέχνης, σχεδὸν πάντοτε ἰσχυρῶν προσώπων, στὶς ἐκάστοτε ἱστορικὲς περιόδους.

Αὐτό, λοιπόν, τὸ ὁποῖο προκύπτει ἀπὸ τὴν ἀναλυτικὴ ἐξέταση τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ κτιρίου εἶναι ὅτι τὰ Μεγάλα Προπύλαια τῆς Ἑλευσίνας ἀποτελοῦν ἓνα σημαντικὸ καὶ ἀντιπροσωπευτικὸ ἔργο τῆς ὀψιμῆς αὐτοκρατορικῆς περιόδου, καὶ ταυτόχρονα ἴσως ἓνα ἀπὸ τὰ πλέον συγκεκριμένα καὶ σαφῆ παραδείγματα τῶν προσπαθειῶν τοῦ Ἀδριανοῦ, γιὰ τὴν ἀφύπνιση τοῦ ἐλληνικοῦ ἰδεαλισμοῦ στὸν τόπο ποὺ γεννήθηκε, στὴν Ἀθήνα⁶³⁸. Ὅπως ἦταν φυσικὸ, ἡ Ἑλευσίνα καὶ τὸ ἱερό της, ὡς ἀναπόσπαστο τμῆμα τῆς ἀθηναϊκῆς πολιτείας καὶ ὕψιστης σημασίας γιὰ τὴ θρησκευτικὴ καὶ πνευματικὴ ζωὴ τῆς πόλης, δέχτηκε μὲ τὴ σειρά της τὰ ἀγαθὰ τῆς εὐνοίας τοῦ αὐτοκράτορα. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ἔργων διευθέτησης τοῦ χώρου μπροστὰ στὴν Κυρία Εἰσοδο τοῦ ἱεροῦ, στὰ ὁποῖα εἴχαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε ἐκτενῶς σὲ προηγούμενο κεφάλαιο, ὁ Ἀδριανὸς προγραμμάτισε τὴν κατασκευὴ ἐξοχῶν Προπυλαίων γιὰ νὰ κοσμήσουν τὴν εἴσοδο τοῦ ἐνὸς ἀπὸ τὰ δύο κυριότερα ἱερὰ τῆς Ἀθήνας, τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἑλευσινίας Δήμητρος, ἀκριβῶς ὅπως πρὶν ἑξὶ περίπου αἰῶνες, ἓνας ἄλλος μεγάλος κυβερνήτης ἀποφάσισε τὴν ἀνέγερση τῶν κλασικῶν Προπυλαίων στὸ ἱερό τῆς Παλλάδας, στὴν Ἀκρόπολη⁶³⁹ (εἰκ. 57, 58, 135).

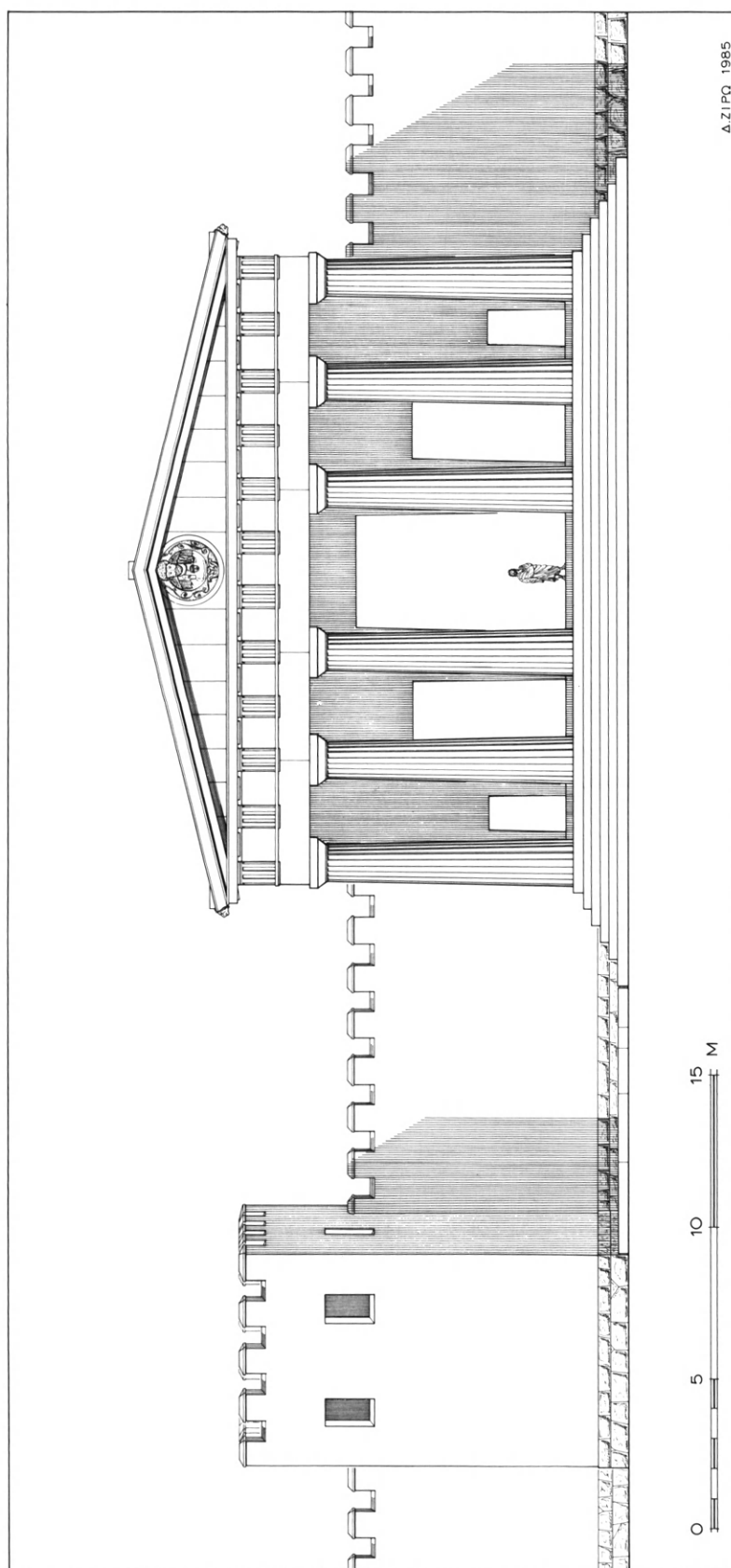
Οἱ λόγοι τῆς ἐπιλογῆς αὐτῆς τοῦ Ἀδριανοῦ, πέρα ἀπὸ ὅποια λανθάνουσα φιλοδοξία ποὺ εἶναι δυνατό νὰ διαβλέψει κανεὶς στὶς προθέσεις του, ἐντάσσονται ἀσφαλῶς στὸ πλαίσιο τῶν προσπαθειῶν ποὺ κατέβαλε ὁ λαμπρὸς αὐτὸς αὐτοκράτορας, προκειμένου νὰ τονώσει τοὺς θεσμοὺς τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς Ἀθηναίους τὴν παλαιὰ τους δύναμη καὶ δόξα.

Ἡ συνειδητὴ αὐτὴ ἐπιλογὴ τοῦ Ἀδριανοῦ εἶχε ὡς ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἐνὸς κτιρίου, ἀντιγράφου τῶν κλασικῶν μνησίκλειων Προπυλαίων, τὸ ὁποῖο, ἀνεξάρτητα τοῦ ὅτι ἐντάσσεται στὸ γενικότερο πνεῦμα μᾶς ἐποχῆς ὅπου ἡ τέχνη, φαινομενικὰ τουλάχιστον, ἐξαντλεῖται στὴν ἀναπαραγωγὴ φημισμένων ἔργων τοῦ παρελθόντος, ἀναμφίβολα ἀποτελεῖ μιὰ μοναδικότητα στὸ εἶδος του.

Πράγματι, τὰ Μεγάλα Προπύλαια τῆς Ἑλευσίνας ἀποτελοῦν τὸ μοναδικὸ γνωστὸ κτίριο τοῦ ἀρχαίου κόσμου, ποὺ μπορεῖ νὰ φέρει ἀβίαστα τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ ἀντιγράφου ἐνὸς ἄλλου κτιρίου τῆς κλασικῆς ἀρχαιότητος. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ καὶ μόνο καθιστᾷ τὰ Προπύλαια αὐτὰ ὡς

638. *Ἀθῆναι μὲν οὕτως ὑπὸ τοῦ πολέμου κακωθεῖσαι τοῦ Ρωμαίων, αὐτὸς Ἀδριανοῦ βασιλεύοντος ἤνθησαν* (ΠΑΥΣ. Ι, 20, 7). Πέρα ὁμως ἀπὸ τοὺς συναισθηματικοὺς δεσμοὺς τοῦ Ἀδριανοῦ μὲ τὴν Ἀθήνα καὶ τὸ θαυμασμὸ ποὺ ἀδιάκοπα ἐκδήλωνε ὁ ἴδιος γιὰ τὸν πολιτισμὸ της, σαφεῖς πολιτικοὶ λόγοι φαίνεται ὅτι ἔκαναν τὸν αὐτοκράτορα νὰ ἐντείνει τὶς προσπάθειές του, ὥστε νὰ καταστήσει τὴν ἀρχαία πόλη πανελλήνιο θρησκευτικὸ καὶ πολιτικὸ κέντρο. Βλ. σχετ. BIANCHI-BANDINELLI, ὁ.π. 202, 203.

639. Ὁ Ἀδριανὸς, ὡς γνωστόν, εἶχε ἄποψη σὲ ἀρχιτεκτονικὰ θέματα καὶ συμμετεῖχε στὸ σχεδιασμὸ καὶ τὴν ὑλοποίηση οἰκοδομικῶν προγραμμάτων ἢ τὴν ἀνέγερση ναῶν, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔρθῃ ἀπὸ νωρὶς σὲ ἔντονη διαφωνία μὲ τὸν περίφημο ἀρχιτέκτονα τοῦ Τραϊανοῦ, Ἀπολλόδορο τὸν ἐκ Δαμασκοῦ. Μετὰ τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Ἀδριανοῦ ὡς αὐτοκράτορα, ἡ δραστηκὴ μεταβολὴ τῶν οἰκοδομικῶν προγραμμάτων σὲ πιὸ κλασικὰ πρότυπα ποὺ ἐπέβαλε, ὀδήγησε προφανῶς σὲ ρήξη τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν δύο ἀνδρῶν, μὲ ἀποτέλεσμα ὁ Ἀπολλόδορος νὰ ἐξοριστεῖ, κατ' ἄλλες πηγὲς νὰ θανατωθεῖ (DIO CASSIUS LXIX, 4, 3. Ἐπίσης MACDONALD, *Architecture* I, 129-137).

Εικ. 135. Ἡ Κυρία Εἰσοδος τοῦ ἱεροῦ στὰ τέλη τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ. Ἀναπαράσταση.

ένα από τὰ πλέον ἐξέχοντα καὶ ἀντιπροσωπευτικά δείγματα τοῦ ἀδριάνειου ἀκαδημαϊσμοῦ⁶⁴⁰, πὺν στὴ συγκεκριμένη περίπτωση ὡς κύριο στόχο ἔχει τὴν ὑλοποίηση ἑνὸς οἰκοδομικοῦ προγράμματος, τὸ ὁποῖο σαφῶς νὰ δηλώνει στοὺς Ἀθηναίους τὴν προσήλωσή του στὴν τοπικὴ ἀρχιτεκτονικὴ παράδοση⁶⁴¹.

Ἡ ἐπανάληψη τοῦ κλασικοῦ κτιρίου ὄχι μόνο στὰ ἐξωτερικά του γνωρίσματα, ἀλλὰ ὅπως εἶδαμε καὶ σὲ σημαντικὲς κατασκευαστικὲς του λεπτομέρειες, εἶναι ἐνδεικτικὴ θὰ λέγαμε τῆς ἀνάγκης τοῦ Ἀδριανοῦ νὰ ἐκφράσει μὲ κάθε τρόπο καὶ σὲ κάθε παρουσιαζόμενη εὐκαιρία στὸ λαό, καὶ ἰδιαίτερα ἴσως στοὺς Ἕλληνες, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ παιδεία καὶ τέχνη εἶναι πλέον κτῆμα του, καὶ κατ' ἐπέκτασιν —ὡς κεφαλῆς τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους— κατάκτηση τῆς Οἰκουμένης, κέντρο τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ Ρώμη⁶⁴².

Ὁ μεγάλος αὐτὸς κυβερνήτης, ὁ αὐτοκράτορας πὺν ὡς κύριο στόχο τῶν προσπαθειῶν του ἔθεσε τὴ σταθεροποίηση τῶν συνόρων καὶ τὴν ἀποκατάσταση τῆς Ρώμης σὲ πραγματικὸ σύμβολο ἐνότητας ἑνὸς ἀποκεντρωμένου παγκόσμιου κράτους μὲ μεγάλη ποικιλία λαῶν καὶ παραδόσεων, ἄφησε στὴν Ἐλευσίνα, δίχως ἀμφιβολία, καθαρὰ τὰ ἔχνη τῆς πολιτικῆς του.

Τὰ Μεγάλα Προπύλαια, μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα αὐτὸ ἰδωμένα, δὲν ἀποτελοῦν βέβαια τὸ φτωχὸ ἀντίγραφο ἔργου μιᾶς μεγάλης καὶ περασμένης γιὰ πάντα ἐποχῆς, ἀλλὰ ὀρόσημο μιᾶς νέας δημιουργικῆς περιόδου, κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἀποδοχὴ καὶ ἡ διάδοση τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος δὲν ἀποτέλεσε αὐτοσκοπὸ. Ἀντίθετα, μὲ τὶς σύνθετες ἐμπειρίες πὺν ἐπιπροσθέτως ἀποκομίσθηκαν κατὰ τὴ μακραίωνη συνύπαρξη διάφορων πολιτισμῶν ὑπὸ ἐνιαία διακυβέρνηση, ἀνοίχθηκαν νέοι δημιουργικοὶ ὀρίζοντες σὲ πλείστους τομεῖς, στὴν ἐπιστήμη τῶν κατασκευῶν, τὶς ἐφηρμοσμένες τέχνες, τὴ διοίκηση, ἐπηρεάζοντας τὸν πολιτισμὸ μέχρι σήμερα.

640. Σχετικὰ μὲ τὸν κλασικίζοντα ἐκλεκτικισμό στὴν τέχνη τῆς ἀδριάνειας περιόδου, βλ. BIEBER, ὅ.π. 206 κέ., ἰδιαίτερα 207 καὶ 214-215. Ἐπίσης γιὰ μιὰ κριτικὴ θεώρηση τῆς τέχνης τῆς ἀδριάνειας περιόδου, βλ. J.M.C. TOYNBEE, *The Hadrianic School, A Chapter in the History of Greek Art* (Roma 1967) Introduction XI κέ.

641. Ὁ ἀπόλυτος κλασικισμὸς πὺν διακατέχει τὸ ἔργο τῆς κατασκευῆς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων δὲ θὰ πρέπει φυσικὰ νὰ μᾶς παρασύρει σὲ γενικεύσεις, σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ συνολικοῦ οἰκοδομικοῦ προγράμματος τοῦ Ἀδριανοῦ στὴν Ἀθήνα. Σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν πουρισμὸ πὺν διαπιστώσαμε στὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ὁ σχεδιασμὸς τῶν ὑπόλοιπων κτιρίων πὺν ἀνεγέρθηκαν στὴν πόλη τῆς Παλλάδας εἶναι ἀποτέλεσμα μιᾶς πιὸ ἐλεύθερης σύνθεσης ἀρχιτεκτονικῶν μορφολογικῶν στοιχείων, πὺν δὲν προέρχονται ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ κλασικὸ ἀθηναϊκὸ θεματολόγιο, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἀπὸ γνωστὰ θέματα τῆς ρωμαϊκῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων.

642. Πράγματι, προξενεῖ ἐντύπωση ἡ ἐπιστροφή στὶς δαπανηρὲς καὶ χρονοβόρες μεθόδους κατασκευῆς τῶν κλασικῶν χρόνων, πὺν διαπιστώσαμε κατὰ τὴν ἐξέταση τοῦ κτιρίου, ἰδιαίτερα ἂν λάβουμε ὑπόψη ὅτι αὐτὸ συντελεῖται σὲ μιὰ ἐποχὴ ὅπου ἡ ρωμαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ —βασισμένη στὴ χρῆση τοῦ opus caementicium— βρίσκεται στὸ ἀπώγειό της, μὲ κορυφαῖο δημιούργημα τὸ Πάνθεον (βλ. καὶ σημ. 620). Γιὰ τὴ συντελούμενη «ἐπανάσταση» στὴν ἀρχιτεκτονικὴ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 54 καὶ 138 μ.Χ., βλ. σχετ. MACDONALD, ὅ.π. *The New Architecture* 167 κέ. Ἐπίσης, D.M. JACOBSON, *Hadrianic Architecture and Geometry*, *AJA* 90, 1986, 69 κέ.

ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ. Η ΝΕΑ ΑΜΥΝΤΙΚΗ ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΕΙΣΟΔΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ

Οὐ γὰρ περὶ ὄρων γῆς, οὐδὲ ρεῖθρων ποταμῶν ἡ φιλονικία, περὶ τοῦ παντὸς δέ.
(ΗΡΩΔ., 4, ΙΔ', L3)⁶⁴³

Οἱ σοβαρὲς πιέσεις ποὺ ἀσκοῦσαν κυρίως στὰ κατὰ μῆκος τοῦ Δούναβη σύνορα τῆς ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας τὰ γερμανικὰ καὶ ἄλλα φύλα ἤδη ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 2ου αἰ. μ.Χ., παρὰ τὶς νικηφόρες ἐκστρατεῖες ποὺ διεξήγαγε ὁ Μάρκος Αὐρήλιος⁶⁴⁴ ἐναντίον τους, δὲν ἄργησαν νὰ ἐκδηλωθοῦν ξανά μὲ μεγαλύτερη τώρα βιαιότητα.

Ὁ 3ος αἰ. μ.Χ. ἀποτελεῖ μιὰ περίοδο σκληρῶν δοκιμασιῶν γιὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, ἡ ὁποία δεχόμενη ἐπιθέσεις σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ μῆκος τῶν συνόρων, χάνει βαθμὴδὸν τὴν ἰκανότητα νὰ προσφέρει ἀσφάλεια καὶ στρατιωτικὴ βοήθεια ὅχι μόνο στὶς πόλεις τῶν συνόρων, ἀλλὰ ἀκόμα καὶ στὴν καρδιὰ τῆς ἐπικράτειάς της.

Στὴν ἑλληνικὴ χερσόνησο καὶ περὶ τὰ μέσα τοῦ αἵωνα αὐτοῦ, ὁ κίνδυνος τῶν ληστρικῶν ἐπιδρομῶν ἀπὸ ἀναθαρρυσμένες —λόγω τῆς ἀδυναμίας τῆς Ρώμης νὰ τοὺς ἀποκρούσει— ὁμάδες Γόθων καὶ Ἑρούλων ἦταν ἄμεσος. Ἐν ὄψει τοῦ ἐπερχόμενου κινδύνου, ὁ αὐτοκράτορας Βαλεριανὸς (253-260 μ.Χ.) ἀνέλαβε νὰ ὀργανώσει τὴν ἀμυνα τῶν ἑλληνικῶν πόλεων καὶ νὰ ἐπισκευάσει τὰ τείχη⁶⁴⁵.

Στὴν Ἀθήνα τὰ τείχη τῆς πόλης ποὺ παρέμεναν σὲ κακὴ κατάσταση, ὅπως ἀκριβῶς τὰ εἶχε ἀφήσει ἐδῶ καὶ 340 χρόνια ὁ Σύλλας⁶⁴⁶, ἐπισκευάστηκαν μὲ ταχὺ ρυθμὸ, χρησιμοποιώντας ὑλικὸ προερχόμενο ἀπὸ συστηματικὲς γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ κατεδαφίσεις στωικῶν καὶ ἄλλων κτιρίων, ἀκόμα καὶ ναῶν⁶⁴⁷. Στὴν Ἀκρόπολη ἐπισκευάστηκαν τὰ τείχη καὶ κατασκευάστηκε μπροστὰ ἀπὸ τὰ Προπύλαια προτεῖχισμα μὲ δύο εἰσόδους, τὸ Νότιο Πυλῶνα, κάτω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τοῦ πύργου τῆς Νίκης, καὶ τὸ Δυτικὸ Πυλῶνα, στὸν ἄξονα τῆς ἀνόδου πρὸς τὰ Προπύλαια, γνωστότερο ὡς πύλη Βευλέ⁶⁴⁸. Ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς πυλῶνες, ὁ δυτικὸς ἔλαβε σαφὴ

643. ΗΡΩΔ., *Τῆς μετὰ Μάρκον Βασιλείας*, Ἱστοριῶν βιβλία ὀκτώ ('Ενετίησι 1803), Βιβλίον τέταρτον, σ. 165 (ἐκδοσὴ Σ. Βλαντιῆ).

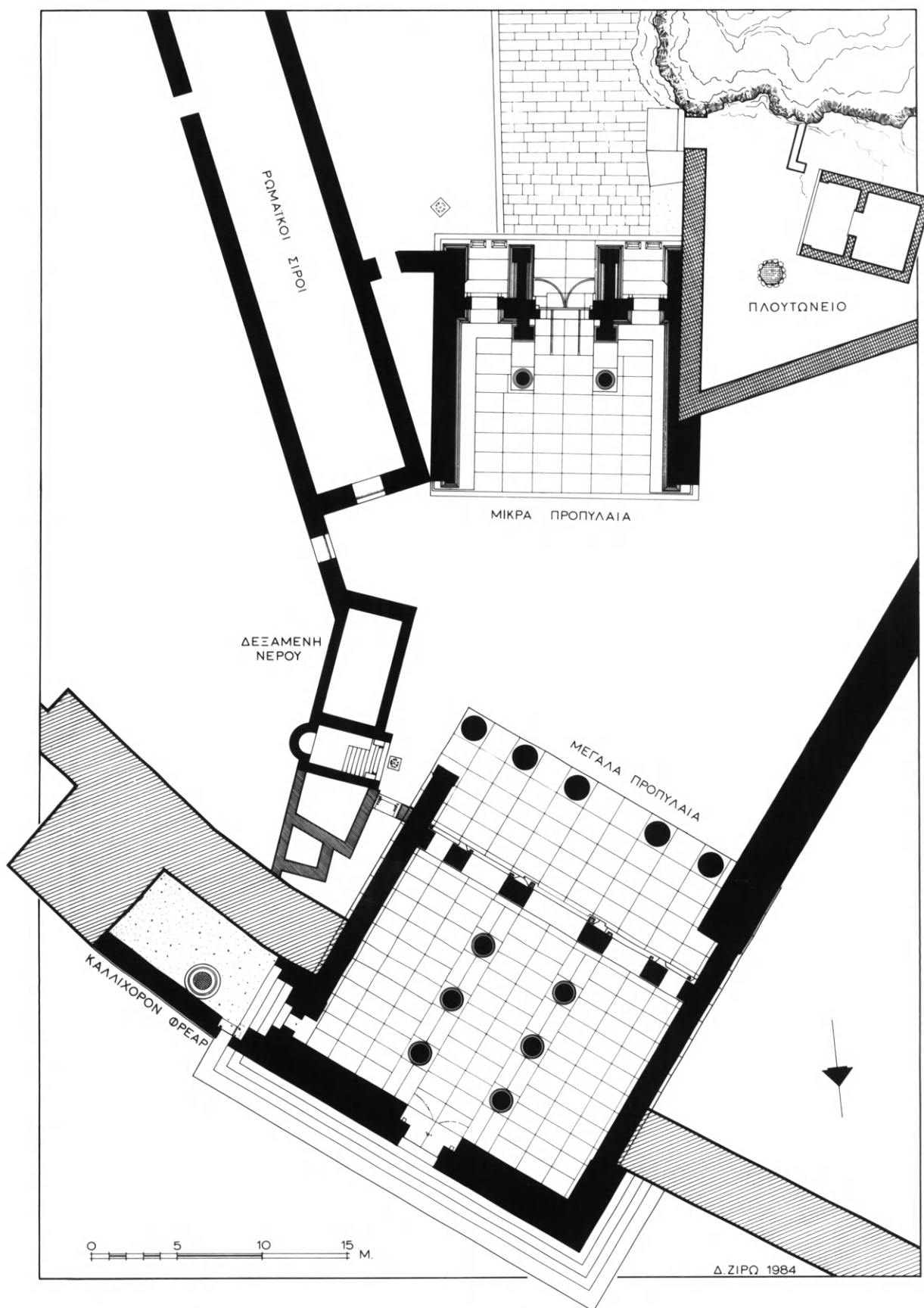
644. Ὁ Μάρκος Αὐρήλιος διεξήγαγε πολέμους ἐναντίον τῶν Μαρκομάνων στὴν περιοχὴ τοῦ Δούναβη, οἱ ὅποιοι, κατὰ τοὺς ρωμαίους ἱστοριογράφους, ἦταν οἱ σκληρότεροι ποὺ ἔδωσε ἡ Ρώμη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀννίβα (GÉZA ALFÖLDY, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* ΣΤ' ('Αθήναι 1976) 588-589.

645. FRANTZ, *Late Antiquity* I σημ. 3.

646. *Ταραχαῖς ἡ Ἑλλὰς ἐξητάζετο πᾶσα καὶ Ἀθηναῖοι μὲν τοῦ τείχους ἐπεμελοῦντο μηδεμίαν, ἐξότε Σύλλας τοῦτο διέφθειρεν, ἀξιοθέντος φροντίδος* (ΖΩΣΙΜΟΣ Ι, 29· βλ. καὶ ΖΩΝΑΡΑ ΧΙΙ 23, J.P. Migne, *Patrologie* (Paris 1864) Ἰωάννου τοῦ Ζωναρᾶ τὰ εὐρισκόμενα πάντα, ΚΓ', C, σ. 1064).

647. Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, Ἡ πυρπόλησις τοῦ Παρθενῶνος ὑπὸ τῶν Ἑρούλων καὶ ἡ ἐπισκευὴ του κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ, *ΑΕ* 1973, 20.

648. Γιὰ τὴν ἀποκατάστασις τῆς ὀνομασίας τῆς πύλης Βευλέ σὲ Δυτικὸ Πυλῶνα, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ὕπαρξιν καὶ ἄλλου πυλῶνα στὴ βάση τοῦ πύργου τῆς Νίκης, βλ. Δ. ΖΙΡΩ, Ὁ ἀετὸς τῆς πύλης τοῦ κάστρου τῆς Ἀθήνας, *Πρακτικά 9ου συμποσίου Χ.Α.Ε.* ('Αθήνα 1989) 36-38.

Εικ. 136. Ἡ Κυρία Εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ καὶ ἡ βαλεριάνεια ὀχύρωση στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

μνημειακό χαρακτήρα, αφού από εκεί περνούσε πλέον στο έσωτερικό της 'Ακροπόλεως ή έτήσια πομπή των Παναθηναίων, και για την ανέγερσή του χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη από το χορηγικό μνημείο του Νικία, που είχε χτιστεί μετά το 320/19 π.Χ., δίπλα στη στοά του Εϋμένη στη νότια κλιτή της 'Ακροπόλεως⁶⁴⁹.

Παράλληλα με τα έργα για την ενίσχυση της άμυντικής ικανότητας της πόλης των 'Αθηνών, ελήφθη ειδική μέριμνα για την όχυρωση του σημαντικότερου προμαχώνα της 'Αθήνας, του φρουρίου της 'Ελευσίνας⁶⁵⁰. Καί εδώ, όπως φαίνεται, τα τείχη του ιερού είχαν παραμεληθεί και δε συντηρούνταν κανονικά, φυσικό επακόλουθο μιάς μακράς περιόδου ειρήνης, την οποία φρόντιζε να διατηρεί με μεγάλες θυσίες ή Ρώμη. Ίδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην έπισκευή των στραμμένων προς την 'Αθήνα τμημάτων του τείχους και ειδικά του παλαιού τείχους της 'Ανατολικής 'Επέκτασης του ιερού, το οποίο αποτελούσε πάντα ένα αδύνατο σημείο της όχυρωσης, λόγω του λεπτού του πάχους (1.70 μ.)⁶⁵¹ (πίν. 111α). 'Επίσης, ή μεγαλοπρεπής μνημειακή είσοδος, τα Μεγάλα Προπύλαια, μετατράπηκαν σε όχυρη φρουριακή πύλη με την ένσωμάτωση της βόρειας κιονοστοιχίας τους σε τείχος, αποκαθιστώντας κατά έναν τρόπο την παλαιά άμυντική όργάνωση του αρχαίου Βόρειου Πυλώνα, τον οποίο σε μία λαμπρή περίοδο ειρήνης είχαν τόσο ριζικά μετασκευάσει (είκ. 136, 141). Προκειμένου να εξασφαλιστεί πόσιμο νερό στο φρούριο, το Καλλίχορον φρέαρ περιελήφθη για πρώτη φορά στην ιστορία του στο έσωτερικό των όχυρώσεων, με την ανέγερση τείχους στο τμήμα μεταξύ του πύργου του 4ου αϊ. π.Χ. και της βορειοανατολικής γωνίας των Προπυλαίων⁶⁵². 'Η βοηθητική περιοχή του ιερού δυτικά των Μεγάλων Προπυλαίων εγκαταλείφθηκε, με την ανέγερση κατά μήκος της δυτικής πλευράς των Προπυλαίων ισχυρού τείχους πάχ. 2.90 μ., που συναντούσε στην κορυφή του λόφου την πίσω πλευρά του ναού της Φαυστίνας⁶⁵³ (πίν. 111β). Στην κορυφή, τέλος, του λόφου ανεγέρθηκε νέο τείχος πάχ. 2.70 μ., ενισχυμένο με πύργους, που περιέβαλε την 'Ακρόπολη και ως κύριο προορισμό είχε την προστασία των κατοίκων της 'Ελευσίνας και των περιοίκων από τις επικείμενες έχθρικές επιδρομές⁶⁵⁴ (είκ. 137).

ΕΝΙΣΧΥΣΗ ΤΟΥ ΤΕΙΧΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΠΕΚΤΑΣΗΣ

Το τείχος της 'Ανατολικής 'Επέκτασης του ιερού ενισχύθηκε σημαντικά. Στο τμήμα μεταξύ του πύργου Κ₂₀ του 4ου αϊ. π.Χ. και του στρογγυλού περικλείου πύργου Ι₁₄, το αρχαίο λιθολόγημα επενδύθηκε έξωτερικά με διάφορους λίθους και μάρμαρα από άγνωστα κτίρια, που κατεδαφίστηκαν γι' αυτό το σκοπό⁶⁵⁵ (πίν. 111α). Για τη σύνδεση των λίθων χρησιμοποιήθηκε έσωτερικά

649. TRAVLOS, *Dictionary* 357 και W.B. DINSMOOR, The Choragic Monument of Nicias, *AJA* 14, 1910, 459-484.

650. 'Η 'Ελευσίνα προετοιμάστηκε να αποκρούσει το πρώτο επίθετικό κύμα των βαρβάρων κατά την αναμενόμενη εισβολή από το Βορρά. Βέβαια οι 'Ερουλοι, παρά τις προβλέψεις, δεν εισέβαλαν στην 'Αττική από τη βόρεια μέσω Θηβών οδό, αλλά διά θαλάσσης, με ισχυρό στόλο που κατόρθωσαν να συγκροτήσουν και στη συνέχεια να αποβιβάσουν στον Πειραιά. Για το άμυντικό αυτό πρόγραμμα του Βαλεριανού, βλ. και Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, *ΠΑΕ* 1954, 70.

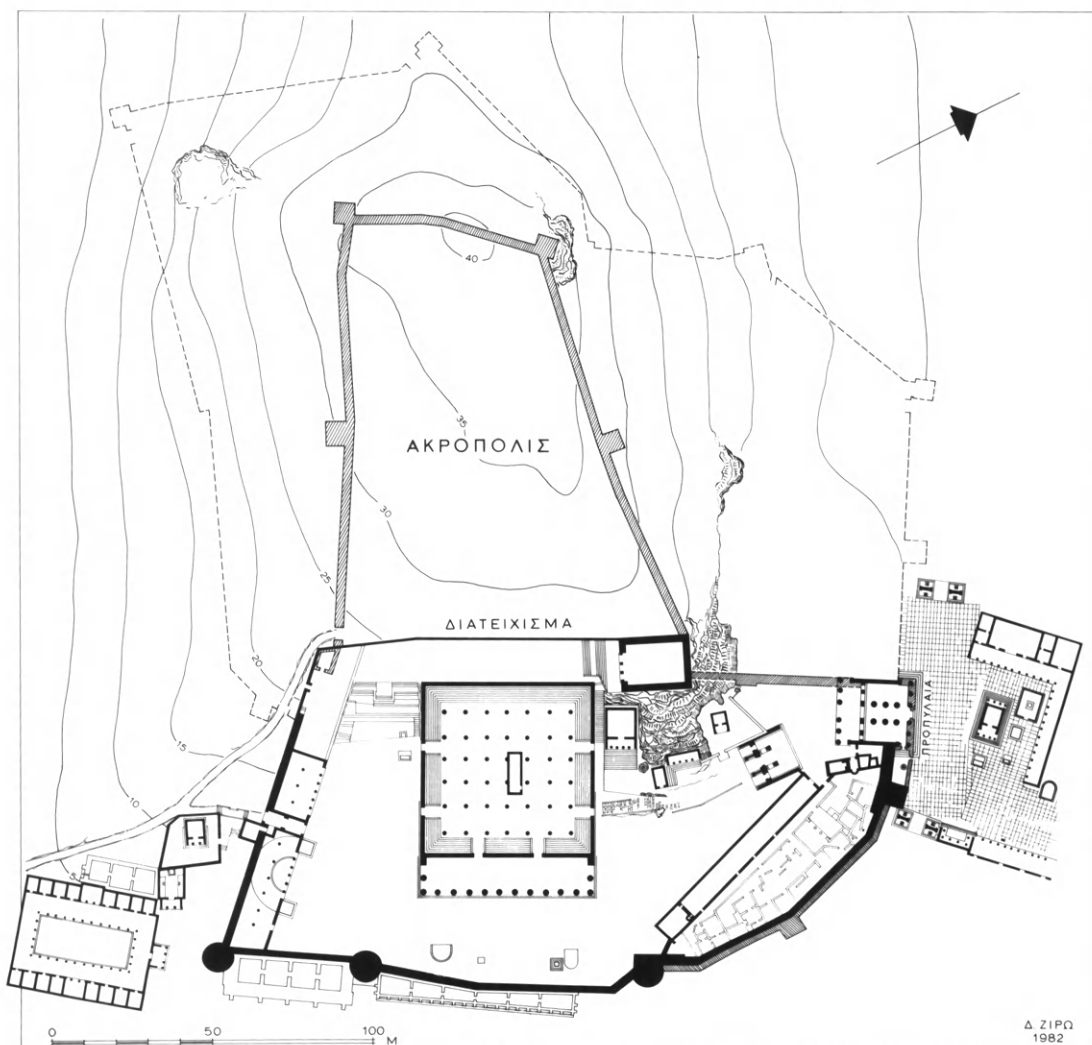
651. 'Όπως είδαμε, έργασίες για την ενίσχυση του τείχους αυτού είχαν ήδη γίνει γύρω στα τέλη του 4ου αϊ. π.Χ. Το πρόγραμμα αυτό διακόπηκε ξαφνικά, με αποτέλεσμα το λεπτό τείχος του 490-480 π.Χ. να παραμείνει όπως είχε, δίχως να μεταβληθεί το πάχος του ή η πλίνθινη άνωδομή του, μέχρι τους ύστερους αυτούς χρόνους (βλ. σ. 92).

652. Με το ίδιο πνεύμα, ή Κλεψύδρα στα χρόνια του Βαλεριανού εντάχθηκε στην όχυρωση της 'Ακροπόλεως, με την κατασκευή ισχυρής θολωτής στέγης και θολωτού διαδρόμου που επικοινωνούσε με τη βόρεια πλευρά του ανθρώπου του 'Αγρίππα, δυτικά της Πινακοθήκης (TRAVLOS, *Dictionary* 323 είκ. 426).

653. Για αυτό τον ρωμαϊκής έποχής ναό, βλ. ΚΟΥΡΟΥΝΙΩΤΗ-ΤΡΑΥΛΟΥ, *Τελεστήριον* 66-71 είκ. 6 και 7. Για την ταύτισή του με το ναό της Φαυστίνας, βλ. ΜΥΛΩΝΑΣ, *Eleusis* 177-181.

654. Συνοπτική άναφορά για την έκταση του ιερού και τις όχυρώσεις της περιόδου αυτής, δημοσιεύτηκε από το Γ. ΜΥΛΩΝΑ και τον Ι. ΤΡΑΥΛΟ στο *Έργον* 1982, 37-38. Βλ. επίσης *ΠΑΕ* 1982, 181, 182, πίν. Ε'.

655. 'Ο Δ. ΦΙΛΙΟΣ καθάρισε πρώτος σε όλο το μήκος του το τείχος αυτό και απέδωσε την ενίσχυσή του στους ρωμαϊκούς χρόνους (*ΠΑΕ* 1887, 56-57).

Είκ. 137. Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του ἱεροῦ καὶ ἡ νέα ὁχύρωση στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ.

ἄφθονο κονίαμα με ἄργους λίθους καὶ ἔτσι τὸ πάχος τοῦ λιθολογήματος τοῦ τείχους ἔφθασε τὰ 3.50 μ., ἀπὸ τὰ 1.70 - 1.80 μ. ποὺ εἶχε ἀρχικά. Ψηλότερα, ἡ κατασκευὴ τοῦ τείχους φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν με μεικτὴ κατασκευὴ ἀπὸ ἐπάλλληλες ζῶνες ὀπτοπλίνθων καὶ στρώσεων ἀπὸ ρωμαϊκὸ πετροκονίαμα (*opus incertum*). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ δὲ διατηρήθηκε, παρὰ μόνο σὲ τμῆμα τοῦ τείχους ποὺ χτίστηκε κατὰ τὴν ἐπέκταση τοῦ δυτικοῦ πλευρικοῦ τοίχου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ἀπὸ τὴ νότια παραστάδα ἕως τὸ ναὸ τῆς Φαυστίνας στὸ λόφο τῆς Ἑλευσίνας (πίν. 111β). Τὸ τείχος αὐτὸ εἶναι σύγχρονο μετὰ τὴν ἐνίσχυση τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, παρουσιάζει ὁμοειδὴ κατασκευὴ καὶ γι' αὐτὸ θὰ ἀναφερθοῦμε διεξοδικότερα στὴ συνέχεια. Ἡ ἀναφορὰ συνεπῶς τοῦ Δ. Φίλιου, ὅτι ἐπὶ τῶν λίθινων λειψάνων τοῦ τείχους ἐπισημάνθηκαν ἵχνη ὠμῶν πλίνθων, εἶναι προβληματικὴ, ἐφόσον δὲ δίνονται περισσότερες πληροφορίες σχετικὰ μετὰ τὴν ποιότητα ἢ τίς διαστάσεις τῶν πλίνθων. Ὁ ἴδιος πάντως φαίνεται νὰ ἀποδίδει τὴν παρουσία τῶν πλίνθων αὐτῶν σὲ μεταγενέστερες κατασκευὲς βυζαντινῶν χρόνων⁶⁵⁶.

656. Δ. ΦΙΛΙΟΣ, ὁ.π. σημ. 2.

Στὸν πύργο K₂₀ τὸ λιθολόγημα τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (τραπεζιόσχημο ψευδοῖσόδομο) διατηρήθηκε ἔμφανές, ἀλλὰ αὐξήθηκε σημαντικὰ τὸ ὕψος του μὲ τὴν προσθήκη στρώσεων ἀπὸ μαρμάρου, πώρους, ἀρουραίους λίθους καὶ ἄλλο ὕλικό σὲ δεύτερη χρῆση (πίν. 112, 113). Γιὰ τὴ βελτίωση τῆς ἀμυντικῆς ἱκανότητος τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, στὸ μέσο τῆς ἀπόστασης μεταξὺ τῶν ἀρχαίων πύργων K₂₀ καὶ I₁₄ κατασκευάστηκε ὁ νέος τετράγωνος πύργος Λ₁₅ καὶ ἐπισκευάστηκε ὁ στρογγυλὸς περικλείων πύργος I₁₄, μὲ ὕλικό ἀπὸ περισυλλογὴ (εἰκ. 22, 137).

ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΠΡΟΠΥΛΑΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΛΛΙΧΟΡΟΥ ΦΡΕΑΤΟΣ

Μὲ τὴν ἀνέγερση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, ἡ συνέχεια τοῦ τείχους διακόπηκε ἀκριβῶς ἐκεῖ ὅπου αὐτὸ δὲ θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει συμβεῖ, δηλαδὴ στὴν εὐπρόσιτη γιὰ τὸν κάθε ἐπίδοξο εἰσβολέα περιοχὴ τῆς Κυρίας Εἰσόδου. Συνεπῶς τὰ Μεγάλα Προπύλαια, ἐκτὸς τοῦ ὅτι συνετέλεσαν στὴν ἐξασθένηση τῆς ἀμυντικῆς ἱκανότητος τοῦ τείχους, ἀποτέλεσαν ταυτόχρονα τὴν ἀχίλλειο πτέρνα τῆς ἀμυντικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ. Αὐτὸ κυρίως συνέβη, γιὰτὶ δινόταν πλέον ἡ δυνατότητα στὸν ἐχθρὸ νὰ διεισδύσει στὸ ἐσωτερικὸ τῆς βαθειᾶς ἰωνικῆς στοᾶς τοῦ κτιρίου καὶ στὴ συνέχεια ἀνενόχλητος νὰ ἐπιδοθεῖ στὴν καταστροφή τῶν πέντε θυρῶν τῶν Προπυλαίων, προκειμένου νὰ εἰσβάλει μαζικὰ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἱεροῦ. Αὐτὸ δηλαδὴ πὺ τόσο εὐκόλου μπόρεσαν νὰ ἐπιτύχουν οἱ Κοστοβόκοι τὸ 170 μ.Χ., μὲ τὴν ξαφνικὴ διείσδυσή τους ἀπὸ τὰ ἡμιτελῆ Προπύλαια (βλ. π. σ. 269), ἔγινε ἀκόμα εὐκολότερο μετὰ τὴν ἀποπεράτωση τοῦ κτιρίου καὶ τὴν τοποθέτηση τῆς μαρμάρινης φατνωματικῆς ὀροφῆς καὶ τῆς στέγης. Ἡ ἀδιαφορία ὅμως πὺ ἐπέδειξε ὁ Ἀδριανὸς καὶ οἱ διάδοχοι μὲ τὴν ἀνοχὴ τῶν ἐφησυχασμένων Ἐπιστατῶν, ὡς πρὸς τὴν ἄμυνα τοῦ ἱεροῦ, δὲν ἦταν δυνατό πλέον νὰ συνεχιστεῖ μὲ τοὺς ἐχθροὺς πρὸ τῶν πυλῶν τῆς αὐτοκρατορίας. Ὅπως, λοιπόν, κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ὁμολογουμένως σπάνιας περιόδου εἰρήνης καὶ ἀσφάλειας, ἡ ἄνευ σημασίας πὰ ἀμυντικὴ λειτουργία τῆς Κυρίας Εἰσόδου λογικὰ παραχώρησε τὴ θέση της στὸ πομπῶδες καὶ τὸ μνημειακὸ, ἔτσι καὶ τώρα ἡ μνημειακότητά τῆς Εἰσόδου ἔπρεπε ἀναγκαστικὰ νὰ ὑποχωρήσει, πρὸς ὄφελος τῶν λειτουργικῶν ἀναγκῶν πὺ ἐπέβαλλε ὁ ζωτικὸς καὶ ἐπείγουσας φύσης στόχος, δηλαδὴ τῆς μὲ κάθε θυσία ἀποκατάστασης καὶ ἐνίσχυσης τῆς ἀμυντικῆς ὀργάνωσης τοῦ ἱεροῦ φρουρίου, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι ἀπέκτησε ξανὰ τὴ σημασία του ὡς προμαχῶν τῆς Ἀθήνας στὴν ἐπικείμενη εἰσβολὴ ἀπὸ τὸ Βορρᾶ. Ἐτσι, δίχως κανένα δισταγμὸ, ἡ ἐξωτερικὴ βόρεια κιονοστοιχία τῶν Μεγάλων Προπυλαίων μετατράπηκε σὲ ἀμυντικὸ τείχος, μὲ τὸ κτίσιμο τῶν μετακίωνων διαστημάτων καὶ τὴν ἐνσωμάτωση τῶν κιόνων σὲ αὐτό. Στὸ κέντρο τῆς πρόσοψης, στὸν ἄξονα τοῦ κτιρίου, ἀνοίχτηκε μία ἀπλὴ ὀχυρὴ πύλη καὶ ἔτσι κατὰ κάποιον τρόπο ἀποκαταστάθηκε ἡ μορφή καὶ ἡ λειτουργία τῆς παλαιᾶς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, τοῦ ἀρχαίου Βόρειου Πυλῶνα⁶⁵⁷ (εἰκ. 141).

Ἄν καὶ ἐλάχιστα λείψανα ἔχουν διασωθεῖ ἀπὸ τὴ μετασκευὴ αὐτὴ στὴ θέση τους, ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἰχνῶν πὺ διατηρήθηκαν στὰ ἐναπομείναντα τμήματα τοῦ στυλοβάτη, προέκυψαν πολλὲς πληροφορίες ἀφ' ἐνὸς γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ τὸ πάχος τοῦ τείχους, ἀφ' ἑτέρου γιὰ τίς διαστάσεις καὶ τὸν τρόπο κατασκευῆς τῆς νέας Κυρίας Εἰσόδου, στὸν ἄξονα τοῦ κεντρικοῦ μετακίωνου διαστήματος. Ἐπίσης, σώθηκαν στοιχεῖα γιὰ μία δευτερεύουσα θύρα, πὺ κατασκευάστηκε στὴ βορειοανατολικὴ γωνία τῶν Προπυλαίων, μεταξὺ τοῦ γωνιαίου κίονα καὶ τῆς παραστάδας ἀπὸ τὴν ὁποία γινόταν ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὸ Καλλίχορον φρέαρ, ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ πλέον τῶν ὀχυρώσεων (εἰκ. 140).

Ἄπὸ τὴ δομὴ τοῦ τείχους τῆς βόρειας κιονοστοιχίας ἔχουν σωθεῖ στὴ θέση τους μόνο τρεῖς

657. Τὸ κλείσιμο τῆς ἐξωτερικῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ ἡ διάνοιξη στὸ μέσο τῆς μεγάλης φρουριακῆς πύλης, ἔχει ἐπισημανθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸν Ι. Τραυλό, δίχως ὅμως νὰ ἔχει γίνῃ μέχρι σήμερα καμία ἀναφορὰ στὰ τεκμήρια (Ι. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΑΔ* 17, 1962, Χρον., Ἐλευσίς 1950-1960, 50).

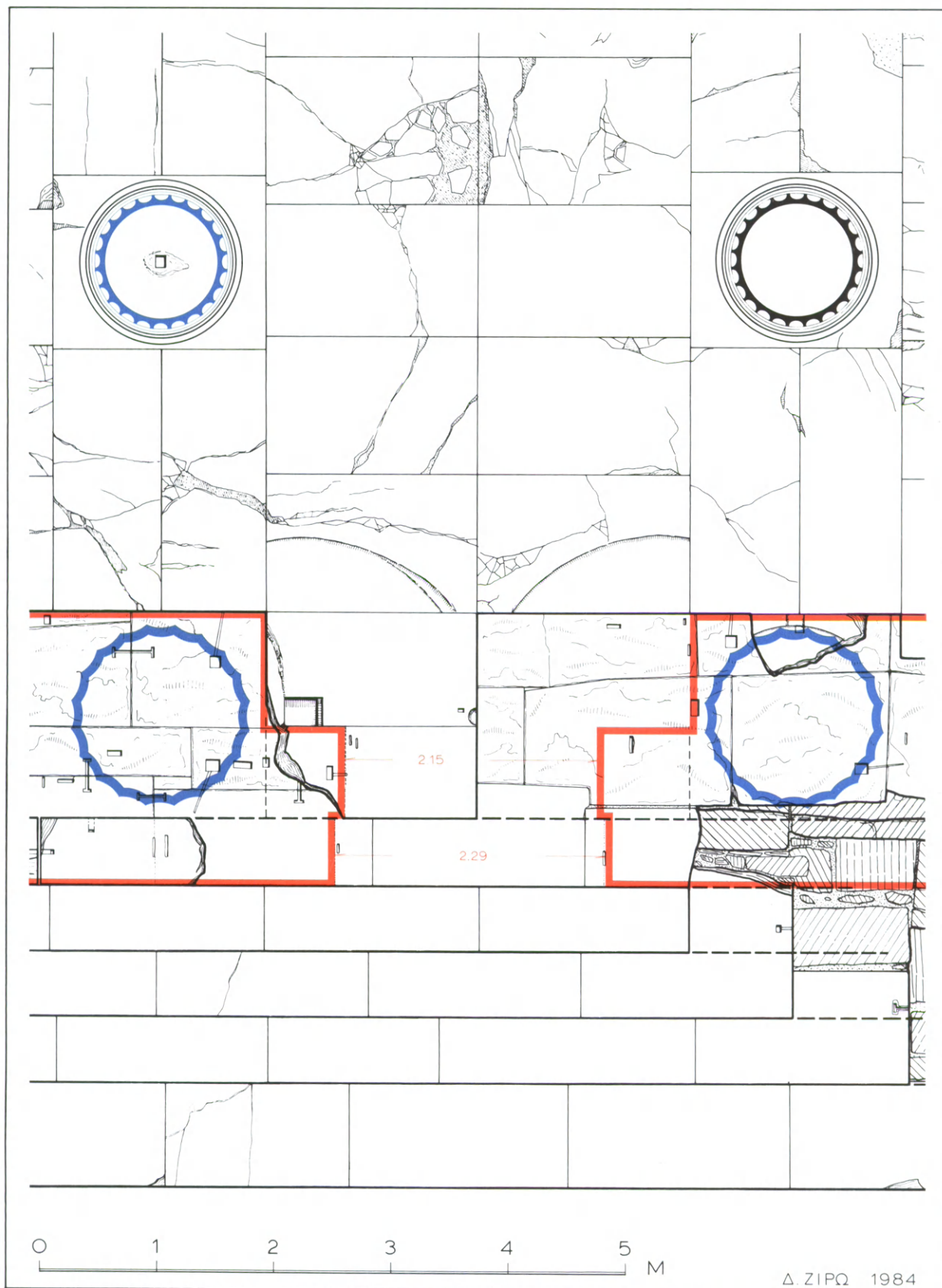
όρθογώνιοι επιμήκεις λίθοι από πεντελικό μάρμαρο. Αυτοί, έδραζόμενοι στην 5η βαθμίδα της κρηπίδας, αποτελούσαν τὸ έξωτερικὸ ὄριο τοῦ νέου τείχους (εἰκ. 59 Α, Β, Γ, 140). Οἱ λίθοι συνδέονταν μεταξύ τους με συνδέσμους Π, ἕναν σὲ κάθε πλευρά, ἐνῶ στὴν ἄνω ἐπιφάνειά τους διακρίνονται οἱ τὸρμοι τῶν ἐγκάρσιων συνδέσμων Π γιὰ τὴ σύνδεση με τὸν καταστραμμένο σήμερα στυλοβάτη. Με τὴν τοποθέτηση τῶν λίθων ἐκεῖ, πέτυχαν τὴ διεύρυνση τοῦ στυλοβάτη κατὰ τὸ πλάτος ἑνὸς ἀναβαθμοῦ (0.30 μ.), γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ καλύτερα ἡ ἔδραση τοῦ νέου τείχους, πᾶχ. 1.85 μ. περίπου, ποὺ περιέλαβε ἔτσι στὸ ἐσωτερικὸ του τοὺς δωρικοὺς κίονες τῆς ὄψης⁶⁵⁸. Ἡ ἐμπρόσθια ὁρατὴ ἐπιφάνεια τῶν λίθων εἶναι λεία, ἐνῶ ἡ πίσω, χονδροειδῶς δουλεμένη με βελόνι (πίν. 116). Στὴν ἄνω ὀριζόντια ἐπιφάνεια τῶν λίθων, ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς τὸρμους γιὰ τοὺς συνδέσμους, διακρίνουμε σειρὰ μοχλοβοθρίων γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ὑπερκείμενων λίθων. Ἐκατέρωθεν τῆς ἐν λόγω κατώτατης λίθινης στρώσης τοῦ νέου τείχους, διακρίνουμε στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἀναβαθμοῦ τῆς κρηπίδας τὰ ἴχνη φθορᾶς τῶν ἀρμῶν τῶν διαρπαγέντων ὑπόλοιπων λίθων, καθὼς καὶ τὰ μοχλοβόθρια γιὰ τὴν τοποθέτηση στὴ θέση τους. Ἀπὸ τὰ ἴχνη αὐτὰ ἀντλούμε πολλὰς πληροφορίες σχετικὰ με τὸ μήκος τῶν χρησιμοποιηθέντων λίθων καὶ βέβαια τὴν πληροφορία ὅτι τὸ τεῖχος προεκτεινόταν, ὅπως εἶναι φυσικὸ, στὶς πλευρὲς τῆς κρηπίδας τῶν Προπυλαίων, μέχρι νὰ συναντήσῃ τὸ κυρίως τεῖχος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 140).

Ἰχνη πάνω στὸν ἴδιο τὸ στυλοβάτη δὲν ἔχουν σωθεῖ, ἐφόσον, ὅπως ἔχουμε ἤδη ἀναφέρει στὸ κεφάλαιο γιὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν Προπυλαίων, οἱ πλάκες ποὺ τὸν ἀποτελοῦσαν ἔχουν σχεδὸν ὁλοσχερῶς διαρπαγεῖ. Ἡ τύχη βοήθησε, ὥστε ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο πλάκες τοῦ στυλοβάτη, ποὺ ἦταν τοποθετημένες σὲ ἐπαφὴ καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ κεντρικοῦ ἄξονα τῶν Προπυλαίων, νὰ παραμείνῃ στὴ θέση της, με ἀποτέλεσμα νὰ διασωθοῦν πολλὰς πληροφορίες γιὰ τὴ νέα ὀχυρὴ Κυρία Εἴσοδο ποὺ ἀνοίχτηκε στὴν τειχισμένη πρόσοψη τῶν Προπυλαίων⁶⁵⁹ (εἰκ. 138). Ἡ ἐν λόγω πλάκα ἀποτέλεσε ταυτόχρονα καὶ τὸ κατώφλι τῆς πύλης, ἐπομένως πάνω της λαξεύτηκαν μεγάλοι τετράγωνοι τὸρμοι γιὰ τὴν ἐνθεση τῶν ὀρειχάλκινων θηκῶν τῶν στροφῶν τῆς θύρας. Τὸ τμήμα τῆς πλάκας ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὸ μεσαῖο ἐλεύθερο ἀνοιγμα τῆς εἰσόδου, ὑποβιβάστηκε κατὰ 0.05 μ. περίπου, με ἀπολάξευση τῆς ὀριζόντιας ἐπιφάνειας τοῦ λίθου. Ἡ ἀπολάξευση προεκτάθηκε καὶ στὶς ἀμέσως ἐπόμενες πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ τῆς στοᾶς πλάκες, δημιουργώντας δύο τεταρτοκυκλικὸ σχήματος ἐπιφάνειες, γιὰ τὴν ἐλεύθερη λειτουργία τῶν θυροφύλλων τῆς πύλης (πίν. 117). Τὸ ἐμπρόσθιο ἥμισυ τῆς πλάκας παρέμεινε στὸ ἀρχικὸ ἐπίπεδο. Ἡ τυπικὴ αὐτὴ κατασκευὴ, προκειμένου γιὰ κατώφλια θυρῶν, δὲν ἐρμηνεύτηκε ὀρθὰ ἀπὸ τοὺς Dilettanti.

Ὁ Bedford, μὴ μπορώντας νὰ κατανοήσῃ τὴν ὑπαρξὴ θύρας στὸ μέσο τῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῶν Προπυλαίων, ἀπέδωσε τὰ ἴχνη αὐτὰ σὲ μιὰ λίθινη κατασκευὴ ἑνὸς ἀνηφορικοῦ διαδρόμου, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἐκ τῶν ὑστέρων καὶ ἐπέτρεπε στὰ ἄρματα τῆς πομπῆς τῶν Μυστηρίων νὰ

658. Ἡ παρουσία συνδέσμων στοὺς στενοὺς λίθους ποὺ συμπληρώνουν τὸ στυλοβάτη εἶναι δικαιολογημένη, ἀφοῦ αὐτοὶ οἱ μικροὶ σχετικὰ λίθοι ἔπρεπε νὰ στερεωθοῦν καλά, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ἡ ἔδραση ὅλης τῆς ἀνωδομῆς τοῦ τείχους στὴν πρόσοψη τῶν Προπυλαίων. Ἐπίσης, ὅπως θὰ δοῦμε καὶ στὴ συνέχεια, με ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια κατασκευάστηκε ἡ κεντρικὴ θύρα στὸ μέσο τῆς δωρικῆς κιονοστοιχίας, ἐνῶ γομφώθηκαν καὶ μολυβδοχοήθηκαν οἱ σταθμοὶ τῆς μικρῆς πλευρικῆς θύρας ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ Καλλίχορο. Ὁ ἐπιμελημένος αὐτὸς τρόπος κατασκευῆς ποὺ παρατηρεῖται στὴν ὀχύρωση τῆς δωρικῆς βόρειας κιονοστοιχίας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, δικαιολογεῖται ἀπόλυτα, ἐφόσον πρόκειται γιὰ τὴν κυρία εἴσοδο ἑνὸς ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα ἱερὰ τοῦ ἀρχαίου κόσμου. Ἐξάλλου καὶ στὴν Ἀκρόπολιν ὁ Δυτικὸς Πυλώνας (Beulé), παρὰ τὸ γεγονός ὅτι ἀνήκει στὰ ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Βαλεριανοῦ καὶ κατασκευάστηκε με μεγάλη πίεση χρόνου, ἔχει σαφὴ μνημειακὸ χαρακτῆρα με τὴν χρησιμοποίηση ὑλικοῦ ἀπὸ τὸ σκόπιμα κατεδαφισμένο χορηγικὸ μνημεῖο τοῦ Νικία. Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ποὺ τὸν συνθέτουν, δὲν τοποθετήθηκαν τυχαῖα, ἀλλὰ με τρόπο τέτοιο ὥστε νὰ δημιουργηθεῖ μιὰ σαφὴς ἀρχιτεκτονικὴ σύνθεση. Ὅπως στὴν Ἐλευσίνα, ἔτσι καὶ ἐδῶ προσέχτηκε ἰδιαίτερα ἡ κατασκευὴ τοῦ πυλώνα αὐτοῦ, δεδομένου ὅτι ἀπὸ ἐκεῖ περνοῦσε πλέον ἡ πομπὴ τῶν Παναθηναίων στὴν πορεία της πρὸς τὸν ἱερότερο χῶρο τῶν Ἀθηνῶν, τὸ ναὸ τῆς Παλλάδας.

659. Πρῶτη μνεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πύλης αὐτῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν I. ΤΡΑΥΛΟ, στὰ ΠΑΕ 1954, 70.

Εικ. 138. Μεγάλα Προπύλαια. Ίχνη της νέας κύριας δχυρωματικής εισόδου, στο μέσο του στυλοβάτη της πρόσοψης.
Με χρώμα αποκαθίσταται ή μορφή της πύλης.

μπούν στο έσωτερικό του ιεροῦ⁶⁶⁰. Ὁ ὑποβιβασμός του κεντρικοῦ τμήματος τοῦ κατωφλιοῦ ἐρμηνεύθηκε ὡς χώρος ὑποδοχῆς τοῦ ἀνώτερου λίθου τῆς ράμπας, ἐνῶ οἱ τετράγωνοι τόρμοι τῶν στροφέων φαίνεται ὅτι θεωρήθηκαν ὡς τόρμοι γόμφωσης τῶν λίθων⁶⁶¹. Βέβαια ὁ Bedford, γιὰ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἀποψή του, ἀγνόησε τὴν ὑπαρξὴ τῶν ἰχνῶν ἀπὸ τὴ λειτουργία τῶν δύο θυροφύλλων τῆς πύλης, ποὺ εἶναι σαφῶς χαραγμένα στὸ δάπεδο τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 138). Πρόκειται γιὰ τὰ δύο σχήματα τμήματος περιφέρειας κύκλου, ποὺ ἔχοντας κέντρο τὸ καθένα ἀπὸ αὐτὰ τοὺς τόρμους τῶν στροφέων, ἀποτελοῦν ἀδιάψευστο τεκμήριο γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τῆς πύλης ἐκεῖ. Τὸ καθαρὸ πλάτος τῆς πύλης, μετρούμενο στὸ στυλοβάτη, ὑπολογίζεται ὅτι ἦταν 2.15 μ., πλάτος ποὺ συμφωνεῖ μὲ μεγάλη προσέγγιση μὲ τὸ πλάτος ποὺ ἔλαβε καὶ ὁ Νότιος Πυλὼν τὴν ὕστατη αὐτὴ περίοδο, μὲ τὴν προσθήκη παραστάδων ποὺ μείωσαν τὸ ἀνοιγμα τῆς πύλης σὲ 2.06 μ. (εἰκ. 31, 138, σημ. 328). Ἀξίζει ἐπίσης νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μεγάλη δίφυλλη θύρα ποὺ ἔκλεινε τὴν Κυρία Εἴσοδο, στερεωνόταν καὶ στοὺς παρακείμενους δωρικοὺς κίονες. Οἱ τετράγωνοι τόρμοι τῶν στηριγμάτων αὐτῶν διακρίνονται στοὺς σφονδύλους ποὺ ἀνήκουν στοὺς ἐκατέρωθεν τῆς πύλης κίονες καὶ ἀποτελοῦν ταυτόχρονα χαρακτηριστικὸ γνώρισμα γιὰ τὴ διάκρισή τους ἀπὸ τοὺς λοιποὺς κατακείμενους σφονδύλους. Εἶναι φανερό ὅτι ἡ νέα Κυρία Εἴσοδος τοῦ ιεροῦ, παρὰ τὸ σαφὴ ὀχυρωματικὸ της χαρακτήρα, κατασκευάστηκε μὲ ιδιαίτερη προσοχὴ καὶ ἐπιμέλεια (βλ. π. π. σημ. 658). Ἡ πύλη ἔχω τὴ γνώμη ὅτι κοσμήθηκε ἐξωτερικὰ μὲ μαρμάρينو κυματοφόρο περίθυρο, μέλη τοῦ ὁποῦ ἐντόπισα στὸν ὡρο (πίν. 118α). Πρόκειται γιὰ τὰ μέλη ποὺ ὁ Bedford εἶχε ἀποδώσει στὰ ἀνοίγματα τοῦ θυραίου τοῦ τοῖχου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων (βλ. π. π. σημ. 470).

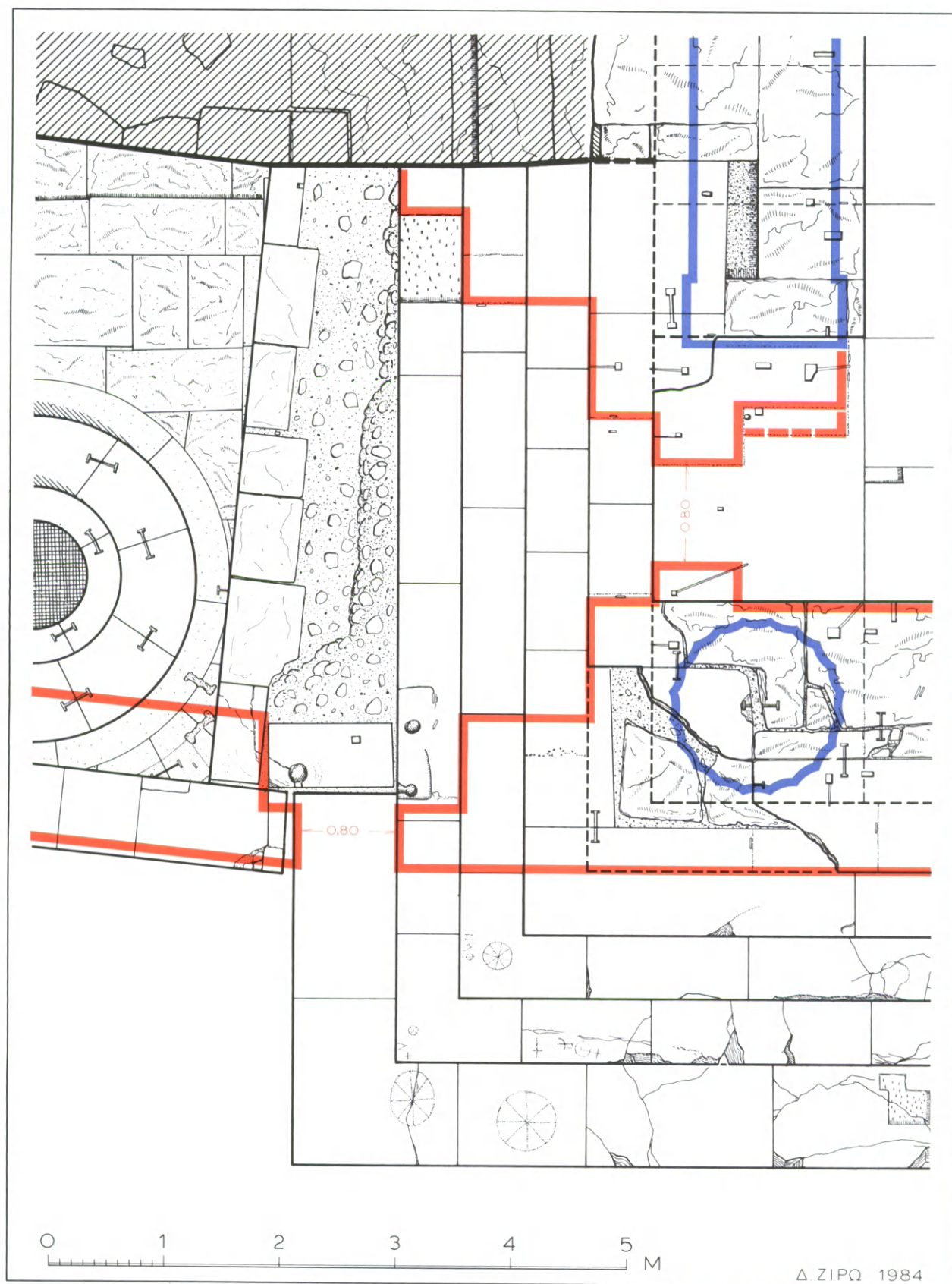
Στὴ βορειοανατολικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδας πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Καλλιχόρου, μεταξὺ τοῦ γωνιαίου κίονα καὶ τῆς παραστάδας, ἀνοίχτηκε στενὴ πυλὶδα γιὰ τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ὀχυροῦ μὲ τὸ φρέαρ (εἰκ. 139, πίν. 118β). Τὸ Καλλίχορον φρέαρ, γιὰ πρώτη φορὰ στὴ μακραιωνιῇ ἱστορία του, τὸ περιέλαβαν στὸ ἐσωτερικὸ τῶν ὀχυρώσεων, μὲ τὴν ἀνέγερση λεπτοῦ τείχους πᾶχ. 1.10 μ. περίπου, μεταξὺ τοῦ πύργου K₂₀ τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. καὶ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας τῶν Προπυλαίων (εἰκ. 140, πίν. 120). Γιὰ τὶς πανάρχαιες τελετουργικὲς ἀνάγκες ποὺ δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ διακοποῦν, μιὰ στενὴ θύρα ἀνοίχτηκε στὸ σημεῖο ἀκριβῶς ποὺ διακόπτεται ὁ κατώτατος πλατὺς ἀναβαθμὸς τῆς κρηπίδας, ἐπιτρέποντας τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τοῦ ιεροῦ φρέατος μὲ τὴ ρωμαϊκὴ αὐλὴ κατὰ τὴ διάρκεια τῶν τελετουργικῶν χορῶν (πίν. 119). Τὸ ἐλεύθερο πλάτος τῆς θύρας γιὰ λόγους ἀσφαλείας ἦταν μόλις 0.80 μ. καὶ τὸ κατώφλι της, κατασκευασμένο ἀπὸ μέλανα ἑλευσινιακὸ λίθον σὲ δευτέρη χρῆση⁶⁶², σώθηκε *in situ*. Λόγω τῆς συχνῆς χρησιμοποίησης τῆς θύρας, ἀνοίχτηκαν διαδοχικὰ τρεῖς τόρμοι γιὰ τὸ στροφέα, δύο στὴν κρηπίδα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ ἓνας στὸ κατώφλι (εἰκ. 139, πίν. 119β).

Πολύτιμες πληροφορίες γιὰ τὴ στενὴ πλευρικὴ θύρα τῶν Προπυλαίων, ποὺ ὡδηγοῦσε στὸ Καλλιχόρον φρέαρ, μᾶς παρέχουν τὰ ἴχνη ποὺ σώθηκαν στὴν πλακόστρωση. Καὶ ἐδῶ γιὰ καλὴ τύχη, ἐνῶ ὅλες οἱ ἀκραῖες πλάκες τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ δαπέδου τῶν Προπυλαίων ἔχουν διαρπαγεῖ, σώθηκε ἡ μεταξὺ τοῦ στυλοβάτη καὶ τῆς παραστάδας πλάκα, πάνω στὴν ὁποία δια-

660. Μὲ τὴν τοποθέτηση τῶν Μεγάλων Προπυλαίων σὲ ὑψηλὸ βάθρον καὶ τὴν παράλειψη τοῦ κεντρικοῦ διαδρόμου, δημιουργήθηκε πραγματικὸ πρόβλημα γιὰ τὴν εἴσοδο τοῦ ἄρματος ποὺ μετέφερε τὰ ἱερὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας πίσω στὸ ἑλευσινιακὸ ἱερό, μετὰ τὴν ὀλιγοήμερη παραμονή τους στὸ Ἐλευσίνιο τῶν Ἀθηνῶν, σύμφωνα μὲ τὸ τελετουργικὸ τῶν Μυστηρίων. Οἱ ἐρευνες ἐδείξαν ὅτι, μετὰ τὴν κατασκευὴ τῶν Προπυλαίων, τὸ ἄρμα μπαίνοντας στὴ ρωμαϊκὴ αὐλὴ ἔστρεφε πρὸς Δ καὶ διὰ μέσου τῆς θριαμβικῆς ἀψίδας ἔφτανε στὶς «Ἀστυδε» πύλες. Στὴ συνέχεια, διασχίζοντας τοὺς βοηθητικοὺς χώρους, κατέληγε μπροστὰ στὰ Μικρὰ Προπύλαια, ἀπὸ ὅπου ἔμπαινε στὸν κυρίως χώρο τοῦ ιεροῦ (I. ΤΡΑΥΛΟΣ, *ΠΑΕ* 1961, 16 καὶ *ΑΔ* 16, 1960, 47· MYLONAS, *Eleusis* 245).

661. Ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ ὑπάρχει μόνο στὴ γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ βιβλίου τῶν DILETTANTI, *Les antiquités inédites de l'Attique* (Paris MDCCCXXXII) κεφ. II 11 καὶ 12.

662. Ὁ λίθος αὐτὸς σώζει στὴ μία πλευρὰ του ἀναθύρωση ἄριστης κατεργασίας.

Είκ. 139. Μεγάλα Προπύλαια. Ίχνη της πλευρικής πύλης προς τὸ Καλλίχορον στὸ δάπεδο τοῦ κτιρίου καὶ κατώφλι τῆς πυλίδας ἐπικοινωνίας τοῦ φρέατος μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ αὐλή. Μὲ χρῶμα ἀποκαθίσταται ἡ μορφή τῶν πυλῶν.

κρίνουμε τὰ ἴχνη τῆς πλευρικῆς αὐτῆς πυλίδας (πίν. 118β). Τὰ ἴχνη δείχνουν ὅτι ἀρχικὰ ἡ πυλίδα αὐτὴ ἦταν ἓνα ἀπλὸ ἄνοιγμα πλ. 0.80 μ., δίχως ξύλινο πλαίσιο καὶ θύρα, πιθανῶς γιατί τὸ Καλλίχορον φρέαρ προστατεύοταν μὲ ἰδιαίτερο τεῖχος ἐξωτερικά. Ἀργότερα κατασκευάστηκε ξύλινη δίφυλλη θύρα, τῆς ὁποίας ὁ ἓνας τὸρμος γιὰ τὸ στροφέα διακρίνεται στὴν πλακόστρωση, ἐνῶ ὁ ἄλλος ἔχει χαθεῖ μὲ τὴ διαρπαγὴ τῆς γωνιακῆς πλάκας τοῦ στυλοβάτη. Γιὰ τὴν τοποθέτηση τῶν ξύλινων θυροφύλλων, διευρύνθηκε ἐσωτερικὰ τὸ ἄνοιγμα κατὰ 0.15 μ. περίπου σὲ κάθε πλευρά, καὶ τὸ διπλὸ αὐτὸ ἴχνος ποὺ ἄφησαν οἱ δύο διαδοχικὲς φάσεις τῆς πυλίδας σημειώνουμε στὸ παρατιθέμενο σχέδιο. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τῆς θύρας, στὸ ἐσωτερικὸ τῶν Προπυλαίων, διακρίνουμε στὸ δάπεδο εἰδικὴ ἐγκοπή, χρήσιμη ἴσως γιὰ τὴ στερέωση ξύλινης λοξῆς ἀντιρίδας, γιὰ τὸ ἐρμητικὸ κλείσιμο τῶν θυροφύλλων σὲ περίπτωση κινδύνου (εἰκ. 139).

Τὸ ἴχνος φθορᾶς τοῦ σταθμοῦ τῆς πυλίδας, ποὺ ἦταν προσαρτημένος στὸ γωνιακὸ κίονα, δὲ διακρίνεται, λόγω τῆς λείανσης τοῦ τμήματος αὐτοῦ τοῦ μαρμάρινου δαπέδου ἀπὸ τὴ συνεχὴ χρῆση, μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ κτιρίου σὲ μεταγενέστερους χρόνους. Ἀπὸ τὸν τὸρμο ὅμως γιὰ τὴ γόμφωση τοῦ κατώτατου λίθου τοῦ σταθμοῦ καὶ τὸ μήκος τῆς μακρᾶς αὐλακας μολυβδοχόησης, μπορούμε νὰ προσδιορίσουμε μὲ ἀσφάλεια τὶς διαστάσεις τοῦ πού, ὅπως διαπιστώσαμε, εἶναι ὅμοιες μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ ἀπέναντι σταθμοῦ. Μὲ τὶς διαπιστώσεις αὐτὲς μπορέσαμε νὰ ὀρίσουμε μὲ ἀσφάλεια τὸ ἄνοιγμα τῆς πυλίδας. Ἀπὸ τὴ μεγάλη φθορὰ ποὺ παρατηρεῖται στὸ τμήμα τῆς πλάκας τοῦ δαπέδου, τὸ ὁποῖο συμπίπτει μὲ τὸ ἐλεύθερο ἄνοιγμα τῆς ἐν λόγω πυλίδας, συμπεραίνουμε ὅτι αὐτὴ παρέμεινε σὲ συχνὴ χρῆση ἐπὶ μακρόν, τουλάχιστον μέχρι τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, προκειμένου νὰ ἐξυπηρετηθοῦν οἱ λατρευτικὲς ἀνάγκες ποὺ εἶχαν σχέση μὲ τὸ Καλλίχορον. Ἀργότερα, ἀπὸ τὴν ἴδια πυλίδα γινόταν συχνὴ διέλευση γιὰ κοινὲς ὑδρευτικὲς ἀνάγκες, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τῶν Προπυλαίων. Ἡ ἀπουσία ἰχνῶν στοὺς λίθους τοῦ ἀρχαίου προστομίου τοῦ φρέατος, ἀπὸ τὴν ἐντονη αὐτὴ χρῆση τῶν μέσων χρόνων, μᾶς ὁδηγεῖ στὸ ἀσφαλὲς συμπέρασμα ὅτι τὸ στόμιο τοῦ φρέατος, μετὰ τὴ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ, ὑπερυψώθηκε μὲ τὴν τοποθέτηση νέων λίθων ἀνω ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους, ἐνῶ ὁ ὑποβιβασμένος χώρος τοῦ Καλλιχόρου, σὲ σχέση μὲ τὴ ρωμαϊκὴ αὐλὴ, ἔκτοτε ἐπιχωματώθηκε⁶⁶³ (εἰκ. 136).

Σχετικὰ μὲ τὸ ὕψος ποὺ ἔλαβε τὸ τεῖχος στὸ ὁποῖο ἐνσωματώθηκε ἡ βόρεια κιονοστοιχία τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, μπορούμε λογικὰ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι δὲν ἔφτανε μέχρι τὰ ἐπιστύλια, ἀλλὰ σταματοῦσε ἀρκετὰ χαμηλότερα, τόσο ὅσο ἦταν ἀρκετὸ ὥστε νὰ μὴν παρεμποδίζονται οἱ κινήσεις τῶν ἀμυνομένων, οἱ ὁποῖοι θὰ μάχονταν ἀπὸ τὰ τετράγωνα ἀνοίγματα ποὺ διαμορφώθηκαν ψηλά, μετὰ τῶν μετακινήσεων διαστημάτων καὶ τοῦ ἐπιστυλίου. Ξύλινες σκάλες καὶ προχειρὰ ἱκρία⁶⁶⁴, ποὺ στήνονταν σὲ ὥρα ἀνάγκης ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ἰωνικῆς στοᾶς, ἐπέτρεπαν τὴ διακίνηση τῶν ὀπλιτῶν σὲ ὅλο τὸ μήκος τοῦ τείχους (εἰκ. 136, 140, 141).

663. Δὲ διακρίνεται κανένα ἴχνος ἀπὸ τὶς χαρακτηριστικὲς αὐλακώσεις ποὺ παρατηροῦνται σὲ λίθινα προστομιαῖα παλαιῶν φρεάτων, ἐξαιτίας τῆς τριβῆς τῶν σχοινιῶν ποὺ ἀνέβαζαν τὰ ἀγγεῖα ἢ τοὺς ἀσκοὺς μὲ τὸ νερό. Πάντως εἶναι βέβαιο ὅτι τὸ Καλλίχορον φρέαρ ἐξακολούθησε νὰ χρησιμοποιεῖται καὶ μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ ἱεροῦ. Ὁ καθαρισμός του, ποὺ ἐπιχειρήθηκε τὸ 1931, ἔδειξε ὅτι ἦταν σὲ χρῆση μέχρι τὸ τέλος τῆς ὀθωμανικῆς κατοχῆς. Τὰ παλαιότερα εὐρήματα ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ του ἦταν βυζαντινῶν χρόνων, ἐνδεῖξιν ὅτι τὸ φρέαρ καθαριζόταν ἀπὸ τοὺς χρήστες του. Γιὰ τὰ παραπάνω, βλ. MYLONAS, ὁ.π. 98-99.

664. Σχετικὰ μὲ τὰ ἱκρία ὁ ΦΙΛΩΝ ὁ ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ στὰ ἀποκαλούμενα *Πολιορκητικά* του (μέσα 3ου αἰ. π.Χ.), ἀναφέρει ὅτι σὲ τεῖχη ποὺ εἶχαν ἐπάλξεις ἀλλὰ στεροῦνταν παρόδων, ὁ διάδρομος στὴν κορυφὴ τῶν τειχῶν γινόταν μὲ ξύλινες σανίδες ποὺ στηρίζονταν σὲ ξύλινα ἱκρία, στερεωμένα στὸ ἐσωτερικὸ τῶν τειχῶν. Σὲ περιόδους εἰρήνης τὰ ἱκρία αὐτὰ ἀφαιροῦνταν (I, 14-16). Γιὰ τὰ παραπάνω βλ. LAWRENCE, *Aims in Fortification* 77, ὅπου καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Φίλωνος. Γιὰ μιὰ λεπτομερέστερη ἀνάλυση τοῦ συστήματος αὐτοῦ, βλ. WINTER, *Fortifications* 143 κέ.

ΣΥΡΡΙΚΝΩΣΗ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ – ΤΟ ΝΕΟ ΔΥΤΙΚΟ ΤΕΙΧΟΣ

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀχυρωματικὴ μετασκευὴ τῆς πρόσοψης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, κατὰ μῆκος τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ κτιρίου χτίστηκε νέο ἰσχυρὸ τείχος, ποὺ ἀπομόνωσε τὸν κυρίως χώρο τοῦ ἱεροῦ ἀπὸ τοὺς ἄλλους βοηθητικοὺς χώρους στὰ δυτικά, τὸ Ἐπιστάσιον, τὸν οἶκο τῶν Κηρύκων κλπ., οἱ ὁποῖοι ἐγκαταλείφθηκαν⁶⁶⁵ (πίν. 114). Τὸ τείχος αὐτὸ ἀποτελέσσε προέκταση τοῦ πλευρικοῦ τοίχου τῶν Προπυλαίων, ἐνσωμάτωσε τὸ γωνιαῖο νοτιοδυτικὸ κίονα τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας⁶⁶⁶ καὶ προσλαμβάνοντας μεγαλύτερο πᾶχος, 2.90 μ., προχώρησε εὐθύγραμμα πρὸς τὸ βραχὴν λόφο τῆς ἀκροπόλεως τῆς Ἐλευσίνας, πιθανότατα μέχρι νὰ συναντήσῃ τὴν ὀπίσθια πλευρὰ τοῦ ναοῦ τῆς Φαυστίνας —ὁ ὁποῖος μετατράπηκε τότε σὲ ἰσχυρὸ πύργο— καὶ τὸ νέο τείχος ποὺ περιέβαλλε τὴν Ἀκρόπολη⁶⁶⁷ (εἰκ. 137, πίν. 111β).

Τὸ πλευρικὸ αὐτὸ τείχος διατηρήθηκε σὲ ἀρκετὸ ὕψος, παρέχοντάς μας ἔτσι ἐνδείξεις γιὰ τὸν τρόπο δομῆς καὶ τοῦ ὑπόλοιπου σκέλους τοῦ τείχους κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὀψης τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, καθὼς καὶ τῆς ἐνίσχυσης τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ ἱεροῦ, πάνω ἀπὸ τὸ λιθολόγημα τῆς βάσης. Ὁ πυρήνας τοῦ τείχους ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀργοὺς λίθους (κυρίως κροκάλες) καὶ ἰσχυρὸ κονίαμα, ἐνῶ οἱ ὄψεις εἶναι ἐπενδεδυμένες μὲ διάφορους ὀρθογωνικοὺς λίθους, ἀπὸ κτίρια ποὺ κατεδαφίστηκαν. Ἡ τοποθέτηση τῶν λίθων δὲν ἔχει γίνῃ ἀτακτα καὶ εἶναι σαφὴς ἡ πρόθεσις νὰ προσλάβῃ τὸ τείχος αὐτὸ μορφή αἰσθητικὰ ἀποδεκτὴ, παρὰ τὸ ἐπεῖγον τῶν ἐργασιῶν. Στὸ κάτω μέρος τοῦ τειχίσματος τοποθετήθηκαν πώρινοι δόμοι καὶ ἄλλοι λίθοι κατὰ τὸ ἰσόδομο σύστημα τοιχοποιίας, ὅπου αὐτὸ ἦταν δυνατό νὰ ἐπιτευχθεῖ. Μία λεπτότερη ὀριζόντια στρώση, ποὺ θυμίζει τὸν καταλοβέα τῶν ἀρχαίων τοίχων, διαχωρίζει τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ τείχους ἀπὸ τὴν ἀνωδομή του, τῆς ὁποίας σώθηκε μόνο μία στρώση. Ἡ στρώση αὐτὴ ἀποτελεῖται ἀπὸ μεγάλες τετράγωνες πώρινες πλάκες ἀπὸ ἄλλη ἄγνωστη κατασκευή, ἴσως ἀπὸ τὴν πλακόστρωση κάποιου περιβόλου. Ψηλότερα τὸ τείχος συνεχιζόταν μὲ μεικτὴ κατασκευὴ ἀπὸ ἐπάλληλες ζῶνες ὀπτοπλίνθων καὶ στρώσεων ἀπὸ ρωμαϊκὸ πετροκονίαμα (*opus incertum*). Ἡ κατασκευὴ αὐτὴ σώθηκε σὲ μικρὸ τμήμα τοῦ τείχους, πάνω ἀπὸ τὸ λιθολόγημά του (πίν. 114β). Τὸ μέγιστο σωζόμενο ὕψος τοῦ διατηρηθέντος τμήματος τοῦ τείχους φτάνει τὰ 3.70 μ. καὶ τὸ λιθολόγημά του κατασκευαστικὰ παρουσιάζει πολλὰ κοινὰ σημεῖα μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ὑστερορωμαϊκοῦ τείχους τῶν Ἀθηνῶν, ἰδίως μὲ τὸ τμήμα ποὺ σώζεται κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ τῶν Παναθηναίων, στὴν περιοχὴ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου, στὴν Ἀγορά (πίν. 115).

Μὲ βάση τὰ παραπάνω στοιχεῖα προχωρήσαμε στὴν ἀναπαράσταση τῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ τοὺς ὕστερους αὐτοὺς χρόνους. Ἡ σύνθεσις τῆς τοιχοποιίας στὴν ὄψη τῶν Προπυλαίων εἶναι βέβαια ὑποθετικὴ, στηρίχθηκε ὅμως σὲ ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ μπορέσαμε νὰ ἐξακριβώσουμε στὰ ἐναπομείναντα τμήματα τῆς ὀχύρωσης τοῦ Βαλεριανοῦ (εἰκ. 141).

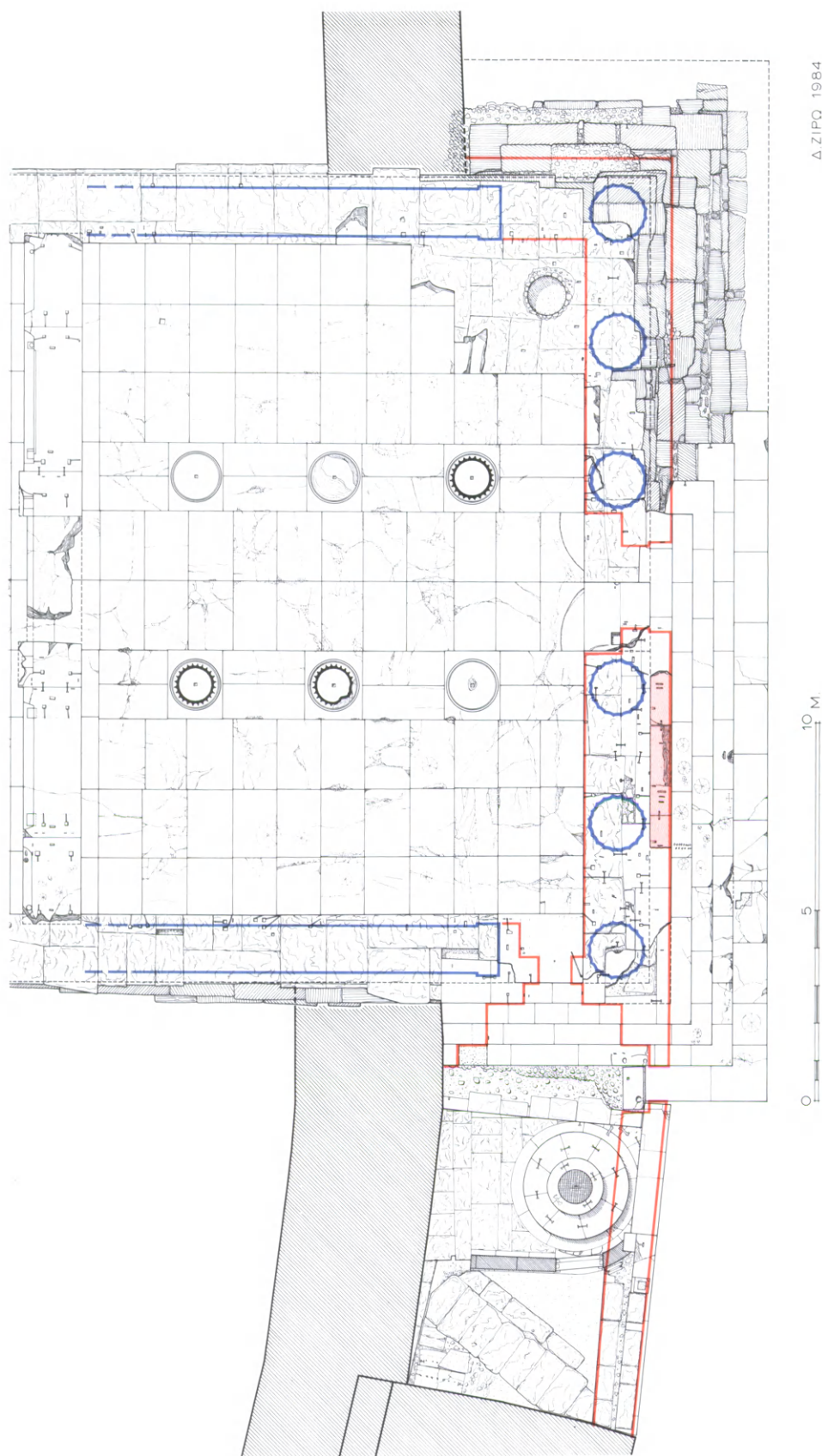
Ἡ μορφή ποὺ προσέλαβε τὰ ὄψιμα αὐτὰ χρόνια ἡ εἴσοδος τοῦ ἱεροῦ, παρέμεινε ἀμετάβλητη μέχρι τὶς ὕστατες μέρες τῆς λειτουργίας του⁶⁶⁸, ἀφοῦ οἱ Γότθοι καὶ οἱ Ἑρουλοὶ οὐδέποτε ἐπιτέ-

665. Ἄλλες ἐπισκευὲς στὰ τείχη δυτικά τῶν Προπυλαίων δὲ διαπιστώθηκαν, ἐφόσον ὅλη ἡ περιοχὴ αὐτὴ τοῦ ἱεροῦ ἐγκαταλείφθηκε. Σχετικὰ μὲ τὰ εὐρήματα ποὺ τεκμηριώνουν αὐτὴ τὴν ἐγκατάλειψη, βλ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνῃ, *ΠΑΕ* 1961, 14 καὶ *ΠΑΕ* 1962, 13.

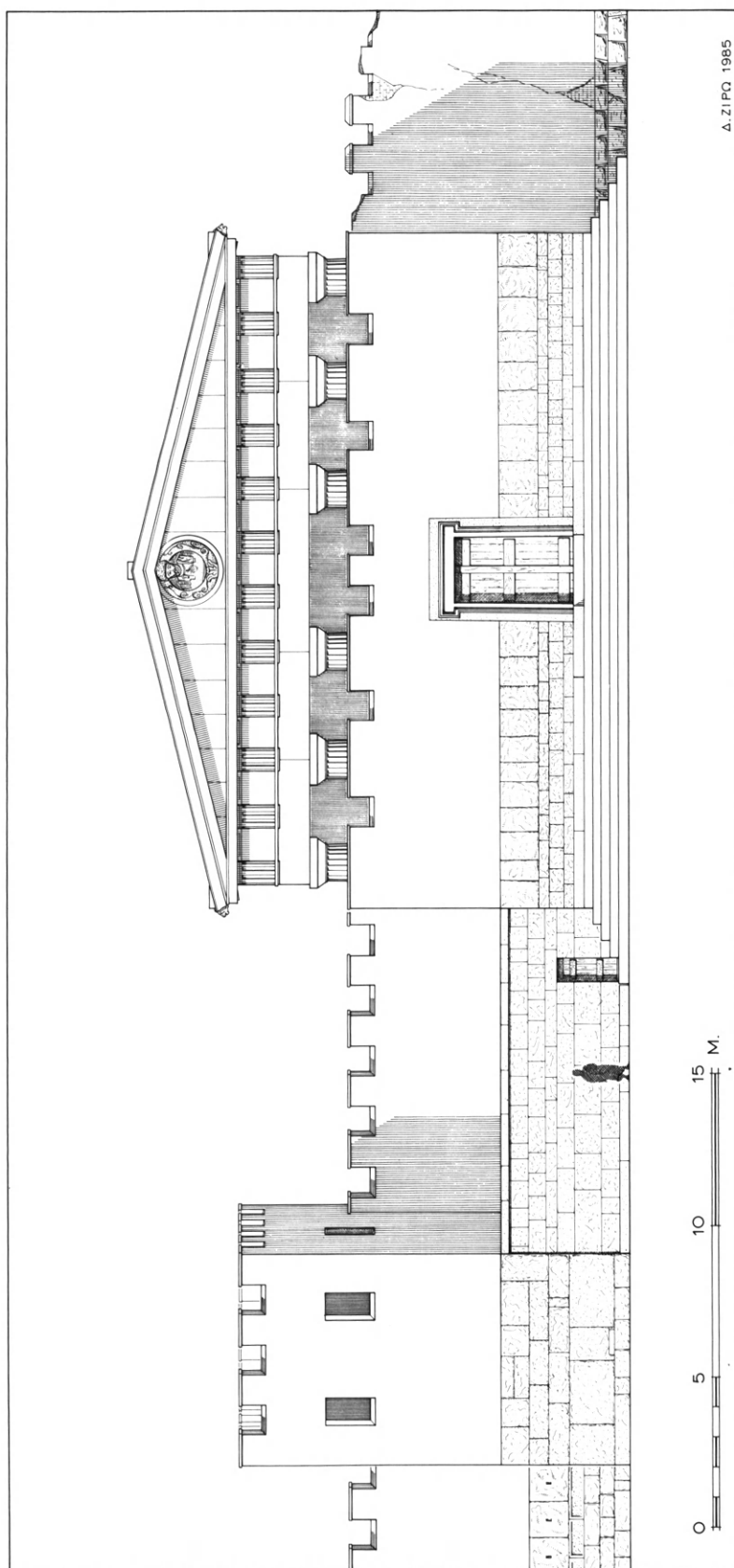
666. Λόγω τῆς ἀνέγερσής τοῦ τείχους, ἀποτράπηκε ἡ μετακίνηση τῶν κατώτατων σφονδύλων τοῦ γωνιαίου κίονα τῆς νότιας κιονοστοιχίας, καθὼς καὶ ἡ διαρπαγὴ τῶν πλακῶν τοῦ διαπέδου στὸ σημεῖο αὐτό. Ἡ ἀπελευθέρωση τῶν σφονδύλων ἀπὸ τὸ τείχος εἶχε γίνῃ μερικῶς ἀπὸ τοὺς Dilettanti, ἐνῶ ὁ Φίλιος καθάρισε τὴ νοτιοδυτικὴ γωνία τῶν Προπυλαίων τὸ 1892 (*ΠΑΕ* 1892, Ἀνασκαφαὶ Ἐλευσίνας 33).

667. Ἡ ὑπαρξὴ τοῦ τείχους αὐτοῦ, παρέσυρε τοὺς παλαιότερους ἐρευνητὲς στὸ συμπέρασμα ὅτι ἀπὸ τοὺς πεισιστράτειους χρόνους τελείωνε ἐκεῖ τὸ ἱερό (βλ. σχετ. Ι. ΤΡΑΥΛΟΥ, Ἀνασκαφαὶ ἐν Ἐλευσίνῃ, *ΠΑΕ* 1961, 14).

668. Ἡ διακοπὴ τῆς λειτουργίας τοῦ ἱεροῦ τοποθετεῖται χρονικὰ μετὰ τὸ 392, ἔτος ἐκδόσεως τοῦ διατάγματος τοῦ Θεοδοσίου, μὲ τὸ ὁποῖο ἀπαγορεύτηκε ἡ λατρεία στὰ ἀρχαῖα ἱερὰ κέντρα (*De fide catholica*). Ἡ καταστροφὴ τῶν Μεγάλων Προπυλαίων εἶναι ἀδύνατο νὰ προσδιορισθεῖ χρονολογικά, ὅπως ἐπίσης ἐὰν ὑπεύθυνοι γιὰ αὐτὸ ἦσαν οἱ

Εἰκ. 140. Ἀποκατάσταση τοῦ νέου ἀμυντικοῦ τείχους στὴν πρόσοψη τῶν Μεγάλων Προπυλαίων καὶ μπροστὰ ἀπὸ τὸ Καλλίχορο. Μὲ ἐντονότερο χρῶμα σημειώ-
νονται οἱ ἐναπομείναντες λίθοι τοῦ τείχους στὴν κρητίδα τῶν Προπυλαίων.

Εικ. 141. Ἡ Κυρία Εἵσοδος τοῦ ἱεροῦ στὰ τέλη τοῦ 3ου αἰ. μ.Χ. Ἀναπαράσταση.

θηκαν στὸ ἱερὸ τῆς Ἐλευσίνας⁶⁶⁹, ἐνῶ ὁ Ἀλάριχος, 100 χρόνια ἀργότερα, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Ζώσιμου, δὲ φαίνεται νὰ ἐπιτέθηκε κατὰ τοῦ ἐλευσινιακοῦ ἱεροῦ, ἐφόσον... *τὴν Ἀττικὴν πᾶσαν ἀπόρρητον ἀπολιπὼν δέει τῶν φανέντων φασμάτων ἐπὶ τὴν Μεγαρίδα παρῆει...*⁶⁷⁰.

Χριστιανοὶ ἢ ἄλλες, φυσικές, αἰτίες. Πάντως, ἡ ἐντύπωση ποὺ προξένησε ὁ τρόπος ποὺ ἦταν πεσμένα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου στοὺς πρώτους ἀνασκαφεῖς καὶ ἰδιαίτερα στὸ Δ. Φίλιο, ἦταν ὅτι τὸ κτίριο καταστράφηκε μᾶλλον ἀπὸ σεισμό. Ὁ F. Lenormant, ἐπίσης, ἔκανε μία πολὺ χρήσιμη παρατήρηση, ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ κτιρίου συντελέστηκε ὡς οἷον μετὰ τὸ 392, ἐφόσον χαράγματα χριστιανικῶν χρόνων βρέθηκαν καταπλακωμένα ἀπὸ τὰ τεράστια μαρμάρινα μέλη τῆς ὀροφῆς (βλ. σχετ. Δ. ΦΙΛΙΟΥ, *ΠΑΕ* 1882, 102, τοῦ ἴδιου, *Ἐλευσίς* 14· F. LENORMANT, *Recherches à Eleusis* 375, 376).

669. Οἱ Ἑρουλοὶ, μετὰ τὴν κατάληψη τῶν Ἀθηνῶν, προέβησαν στὴ συστηματικὴ λεηλασία τῆς πόλης. Σὲ ἄλλες περιοχὲς τῆς Ἀττικῆς δὲ φαίνεται νὰ ἐπιχείρησαν ἐπιδρομές, ὅχι μόνο διότι δὲν ὑπῆρχε λόγος, ἀφοῦ ὑπῆρχε πλοῦτος ἀρκετὸς στὴν ἴδια τὴν πόλη, ἀλλὰ καὶ διότι ὁ Δέξιππος μὲ τὸ στρατό του κρυμμένος στὸν ἐλαιῶνα, μαχόταν ἐκτὸς τῶν τειχῶν καὶ ἀποτελοῦσε σοβαρότατο ἐμπόδιο γιὰ μιὰ ἐνδεχόμενη ἐπιδρομὴ τῶν Ἑρούλων στὴν Ἐλευσίνα.

670. Σχετικὰ μὲ τὸ θέμα τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ἀλάριχου στὴν Ἀθήνα καὶ στὴν Ἀττικὴ, καὶ στὸ ἂν ἐπέφερε καταστροφὴς στὴν πόλη, βλ. σχετ. FRANTZ, *Late Antiquity* 49 κέ.

THE MAIN ENTRANCE TO THE SANCTUARY OF ELEUSIS

Introduction

Reference is made to the important geographical location of Eleusis and its sanctuary, the political, strategic and religious reasons for the development there of such a highly significant cult centre and the creation of a mighty fortress, an outpost of Athens at the crossroads of overland trade routes to the Peloponnese and northern Greece.

In the historical review mention is made of the Homeric hymn to Demeter, the earliest written testimony of worship of the goddess at Eleusis, and the erection of the first Telesterion on a prominent hillock below the walls of the Mycenaean citadel here. The course of the sanctuary's development in the Classical and Roman period is then examined, as is its fate in the years after the cessation of rituals, in AD 392 (i.e. what is known of its history in Byzantine times, during the Frankish and Turkish Occupation, up until the Liberation of Greece).

To this end, scant information in the ancient sources, in particular Pausanias, is cited, while the descriptions of European travellers who visited the site, constitute the first modern literary testimonies after several centuries of silence.

The introduction ends with an account of the first excavations conducted in the ancient sanctuary, as early as the beginning of the 19th century by the Society of Dilettanti, subsequently continued on a systematic basis by the Archaeological Society from 1882 till the present day.

The new fortified precinct wall of Peisistratos — The North Gate, the main entrance to the Sanctuary of Eleusis

In the second half of the 6th century BC, the city of Eleusis and its sanctuary, which had been annexed to Athens for many decades, was surrounded by a mighty and carefully planned defensive wall. Thus it was transformed into a fortress of vital importance for the security of Attica and an outpost from which the Athenian army launched sorties on the nearby cities. As a consequence of the construction of this fortified enceinte, the North Gate, the so-called North Pylon, at the terminus of the Sacred Way linking Athens with Eleusis, became the main entrance to the sanctuary.

Information is given on the progress of the excavations which gradually led to this first fortified sacred precinct, attributed to Peisistratos, being revealed in full. All available evidence concerning the exact location of the austere North Pylon, the most important entrance to the sanctuary which led to the temple of the goddess, the Telesterion, is also presented.

A detailed description of the materials and method used for the construction of the wall and its towers follows, along with an interpretation of the specific arrangement of the North Gate, in accordance with ancient norms of fortification. Similarly, the peculiar course of the Peisistratian wall in the area investigated in this study is explained as being due to the pre-existence of the very ancient Kallichoron Well outside the walls and the need to protect the inhabitants while drawing water and the initiates and priests during the ritual dances performed in the area to mark the arrival of the Procession of the Mysteries.

The Kallichoron Well

Pausanias mentions the Kallichoron, together with other buildings of the Roman court, in his de-

scription of the sanctuary, which he visited in AD 160. It was uncovered by D. Filios in 1892, during the first systematic excavations conducted on the site on behalf of the Archaeological Society.

After an analytical discussion of the views of various scholars concerning the form and structure of the Kallichoron, a new interpretation of its architecture is proposed, based on systematic examination of the extant ruins and the discovery of new architectural members. Some of these blocks were located in the immediate vicinity of the well, while others were brought to light in recent excavations, carried out on behalf of the Archaeological Society by the late J. Travlos.

Summarizing the conclusions of our study, it has been ascertained that, contrary to prevailing opinion, the Kallichoron was not surrounded by a low parapet, but enclosed within an apsidal structure with high, mud-brick walls and poros orthostats at its base. Entry was via three portals in the apse, from where the well-head, specially arranged with concentric stone rings, was visible during the rituals. The building had no roof and the walls were protected from rain-water by a poros crowning course of specially formed pitched cornices.

The walls of the building, the poros floor inside, and the well-head were constructed in a single building phase, at the same time as a new branch of the defensive wall increased the area of the sanctuary towards the east. This wall has customarily been attributed to Kimon, though on no specific grounds, and since it comes from behind the building actually constitutes the rear wall of the Kallichoron.

It is deduced from comparative examination of the morphological elements, other technical details and construction methods, as well as the discovery of a characteristic mason's mark on the orthostats, that the Kallichoron and the contiguous fortified wall were built in the first half of the 5th century BC, most probably in the decade after the Athenian victory of 490 BC in the Battle of Marathon.

The east extension of the Sanctuary (490-480 BC). The new North Pylon

The consideration of the architecture of the Kallichoron is followed by an examination of the method of construction of the branch of the peribolos wall built at the same time as the well. Parallel with this, a graphic reconstruction of the area's appearance after the transfer of the main entrance, the new North Gate, next to the Kallichoron, is attempted.

With the building of the new wall the sanctuary was extended eastwards, in order to encompass the diverse buildings essential to its needs and functioning.

This wall was 1.75 m. thick. Its lower section was constructed of rectangular blocks of poros stone externally and an infill of earth and rubble. The upper section was of sun-dried bricks and of overall length 110 m. At both ends, where it meets the corner towers of the Peisistratian wall, two gateways were opened. Of these, the main one, the new North Gate, has completely disappeared since it was incorporated in the Roman concrete of the foundations of the Great Propylaia and is thus impossible to investigate. Invaluable information on the construction and dimensions of the main entrance is furnished by the surviving auxiliary gateway, at the southern edge of the new wall, which was equal in size to the main one.

Thus it is ascertained that there was a small propylon with two columns on the inner side of the gate, while its exterior, remained plain, of strictly defensive character and devoid of any additions other than the two enormous door leaves with which it was closed at night.

The threshold of the gate was constructed in such a way that wheeled vehicles could easily pass through, a feature also encountered in the South Gate of the sanctuary, of the 5th and 4th century BC.

Through verification of the above elements and with the aid of a known building inscription, the arrangement of the main entrance to the sanctuary in the first half of the 5th century BC has been reconstructed and the form of the internal bi-columnar propylon, which had been only partially restored in the past, has been reconstituted.

The propylon of Demeter and Kore

The sole written testimony explicitly mentioning the existence of a propylon dedicated to the deities of the Sanctuary of Eleusis is included in a decree issued in the middle of the 4th century BC, in which this said propylon is specified as the place where the stone stele bearing the inscription was to be set.

From J. Travlos' elucidation of the sanctuary's topography and the location of the gates in the fortification wall which protected it, it became clear that the propylon referred to stood in the area of the main entrance to the sanctuary, the North Gate. Though the opinions of subsequent scholars concerning its exact position differ (i.e. whether the propylon was on the North Gate, the main entrance to the sanctuary on the outer rampart of the 5th century BC, or on the old Peisistratian North Gate next to the Plutoneion), we are convinced that it could not possibly have embellished the sanctuary's external north entrance, which was strictly defensive in character, but only its internal, well-protected old entrance, in the Peisistratian wall, through which the initiates were led into the most essential part of the sanctuary, the Telesterion and the Sacred Court.

Around the middle of the 1st century BC the elegant so-called Lesser Propylaia was erected on the site of the old propylon. By no mere coincidence, this too was dedicated to Demeter and Persephone. After persistent research we realized that the architectural members of the demolished old propylon had not been discarded but, as was usual practice, stored away by the solicitous sanctuary overseers for future re-use.

On the south side of the sanctuary, outside the enceinte, a small temple to Mithras was erected in Roman times, in contact with the Sacred House. To the east of its entrance stood a small, perfectly constructed propylon, which has so confused scholars that it has even been suggested that the Mithraion dates back to the end of the Classical period.

Of the propylon of the Mithraion the crepis, which consists of two steps of Pentelic marble, and the euthynteria, of hard poros limestone from Piraeus, have survived. From the faint traces on the stylobate it is ascertained that the propylon was in the Doric order with two antae at the edges and two columns with widening interaxial in the middle, after the model of Mnesicles' Propylaia and the propylon in the Sanctuary of Poseidon at Sounion.

The stones corresponding to the intercolumnar middle section of the stylobate, as well as those at the middle section of the lower step of the crepis, are less carefully worked than the others of the propylon and must be of a later date, contemporary with the construction of the Mithraion. From the traces of deep grooves caused by cartwheels on the poros limestone of the euthynteria, directly under the afore-mentioned later stones, it is clear that originally the two steps of the crepis were not continuous but interrupted in the middle to accommodate a ramp, a feature common to the Classical propylaia cited above. It has become clear from other observed technical peculiarities and the finding of one of the two antae capitals, that this propylon, in effect a façade, initially adorned an important entrance in the defensive wall of the sanctuary, through which wheeled vehicles frequently passed. As we have already said, this entrance could only be the internal old North Gate beside the Plutoneion, the most sacred of the entrances to the sanctuary since it gives access to the Telesterion. Thus the propylon of the Mithraion was built entirely of architectural members from the demolished old propylon of Demeter and Kore.

Meticulous study of the original sections of the propylon has revealed its excellent construction, while comparative examination of the morphology of the anta capital and other technical traits with monuments elsewhere in Attica dates its building to between the years 437 and 431 BC.

The Reception Wall — Remodelling of the Kallichoron

In the 4th century BC the branch of the Peisistratian wall which extended west of the North Gate was significantly thickened (from 2.65 to 3.80 m.), due to the construction of a new higher socle of Eleusinian grey limestone built as a revetment on both faces of the earlier polygonal one. Likewise,

the thickness of part of the wall of the East Extension was considerably increased (from 1.75 m. to 3.90 m.), mainly in the section behind the Kallichoron, between the new defensive tower which was erected a short distance from the well and the Peisistratian angle tower, right next to the North Gate. This thin, pre-Kimonian wall was strengthened in the same way as the Peisistratian, but before work could proceed it was necessary to demolish the adjoining rear wall of the Kallichoron. The construction in this section is far more careful than in the others, since the new walling provided the optical backdrop to the Kallichoron for those pilgrims approaching the sanctuary along the Sacred Way.

Work was not confined, however, to the rear of the structure surrounding the well. From traces of repairs on the curved orthostat still *in situ*, it is deduced that the building had been damaged and the mud-brick walls had to be rebuilt. The back part was remodelled when the course of the defensive wall coming from behind was slightly altered. Similarly, the orthostats of the back of the Kallichoron were placed as the bottommost course of the pseudo-isodomic trapezoidal masonry of the socle in the 4th-century BC improvement of this section of the defensive wall.

In addition to the extensive repairs which had to be made in the vicinity of the North Gate, obvious signs of damage and repair with breccia blocks have been observed at the opposite end of the wall of the East Extension, in the area of the Periclean granaries. This destruction may have been caused during the Peloponnesian War or the period of upheaval following the Athenians' defeat and the ill-fated rule of the thirty tyrants. The location of signs of destruction on the section of wall orientated towards Athens, prompted an attempt to shed some light, through a series of logical arguments, on an obscure page in the history of Athens and the sanctuary at Eleusis, where the civil war ended after the successful attack of the Democratic Athenian army.

The repairs to the east end of the wall of the East Extension are dated to 393 BC, the period when Konon was rebuilding the ramparts of Athens. The damage caused to the sanctuary entrance, the North Gate and the Kallichoron was evidently repaired at this time also. However, it is our belief that the careful remodelling and reinforcement of the wall to left and right of the Main Entrance is connected with those works referred to in the accounts of the Epistates of the sanctuary, recorded in a well-known inscription of 329 BC (*IG II² 1672*).

These are repairs made to the Reception Wall, which name seems to have been given to that branch of the rampart in the area of the North Gate, perhaps because the priests organized some reception ceremony here when the Procession of the Mysteries with the sacred cult objects arrived at Eleusis.

It was at this time that the new tower on the left flank of the entrance was built, the height of the stone socle of the defensive wall increased and its thickness considerably augmented, and its outer face, close to the North Gate, acquired a fine aspect of precise construction. It seems that the Main Entrance was also enlarged, so that it was of the same size as the new South Gate of 370-360 BC.

The walls of the Kallichoron, the back section of which had to be demolished because it was contiguous with the defensive wall, was also altered slightly. Both branches were extended in a straight line as far as the new strengthened stone socle of the rampart and the brick reinforcement which previously existed at this point was obviated. The poros crowning course to the walls of the Kallichoron must have been reworked at this time. The apex of the pitched cornices was chipped away, they were fastened with double T- and Pi-shaped clamps and a protective railing placed on top.

Particular attention was paid to the form of the top of the Reception Wall, the battlement. After critical appraisal of the earlier views of scholars who have studied the battlement of the ramparts of Athens, interpreting line 52 of the inscription of 307/6 BC (*IG II² 463*), we proceeded to a reconstruction of the Reception Wall and the Main Entrance to the sanctuary, as arranged at the end of the 4th century BC.

Destruction of the Kallichoron Well

Indications that the building which surrounded the well was eventually destroyed and that the

orthostats of its walls subsequently functioned as a low parapet around the well-head may be gleaned from the cornice of the crowning course of the walls of the Kallichoron. These were placed as the foundation for the poros sheathing laid between the well and the new tower built in the 4th century BC. This paving raised ground level by about 30 cm. necessitating the covering of the thresholds and the poros flooring of the Kallichoron with a protective layer of earth.

It is not known exactly when the radical change made to the architectural character of the well was effected. It might, however, be associated with Demetrios Poliorketes' capture of the fortress of Eleusis in 297 BC. In all probability, the walls of the building surrounding the well collapsed under the onslaught of Demetrios' siege machines, in his attack on the main entrance to the fortress-sanctuary of Eleusis, the North Pylon.

The Propylon of Demeter and Persephone. (The Lesser Propylaia)

In the 1st century BC the Classical propylon of Demeter and Kore was pulled down and replaced by a new, grander propylon of more opulent aspect, reflecting the preferences and taste of the day. Like its predecessor, this propylon was dedicated to Demeter and Persephone. Although its architecture has been prolixly studied by the Dilettanti in 1810, Libertini in 1915 and Hörmann in 1932, certain points of its composition remain open to question.

The brief description of the so called Lesser Propylaia is followed by an attempt to single out those moot points in the architecture of the building. The views of those who have studied it are discussed and an interpretation given of the function of the two ruts observed in its floor, below the lengthwise axis of the building which passes through the middle of the propylon's main portal.

It is clear that these ruts, for the most part cut, were made to guide the wheels of carts, transporting supplies and other materials for the rituals, safely between the wooden frames of the central doorway, in order to prevent the projecting axle-shafts accidentally damaging the portal.

Despite opinions to the contrary, these traces are visible along the entire length of the propylon, being most distinct in the section where they were cut and fainter, wear marks left by wheels, in the remaining part.

The correct interpretation of the function of these ruts was instrumental in locating and identifying the remains of the Classical propylon of Demeter and Kore, which had been re-used in the course of its demolition, on the façade of the Mithraion.

Arrangement of the Main Entrance to the sanctuary during the reign of Hadrian

The Emperor Hadrian, who had been initiated into the Eleusinian Mysteries, evidently expressed an interest in the sanctuary. No explicit evidence attributing the general plan of the entrance forecourt and buildings to him has survived. Pausanias' visit to the sanctuary in AD 160 provides a clear *terminus post quem* for the construction of the buildings in the court. There are also other epigraphic testimonia which, though not expressly referring to Hadrian's involvement in the arrangement of the entrance, attribute to him a series of significant infrastructural works in the immediate vicinity. These projects, such as the construction of a stone bridge over the river Kephisos at Eleusis and embankments along the length of its bed to prevent flooding, and of an aqueduct to convey water from the west face of Mount Parnes to the sanctuary to supply the baths, are associated with the task of arranging the sanctuary entrance since, leaving aside its monumental decoration, this entire undertaking was, as we shall see, basically beneficial in character. Ground level in the entire area of the North Gate was raised by some 1.30 m. and the embankments constructed along the river banks finally put an end to the not so rare occurrence of a sudden September downpour interrupting the Procession of the Mysteries.

There is also a pronounced classicizing strain in the design of the buildings, clearly deriving from the Acropolis at Athens. The entire complex was obviously conceived by someone both cognisant and a great admirer of Classical architecture, since he decided to erect on the exact site of the North

Gate a magnificent, monumental marble entrance, a copy of Mnesicles' Propylaia on the Acropolis, and, moreover, to set up in front of this a small amphiprostyle naiskos, modelled on Kallikrates' temple of Athena Nike, of similar dimensions but in the Doric order.

This temple was bordered on its two sides by an L-shaped stoa, the plan of which reveals that it was designed in unity with the other edifices of the court, particularly the Temple of Artemis. We believe that official pilgrims were housed in this stoa-type building and ceremonial banquets held there. The much-discussed eschar, the peculiar altar situated in the area between the temple and the stoa, was most probably mainly associated with the functioning of the latter.

Two marble archways were built on the sides of the court to right and left of the Great Propylaia, replicas of Hadrian's Arch in Athens. Water, brought from the slopes of Mt Parnes along the new aqueduct, flowed in abundance from a luxuriant fountain, incorporating many ornamental traits characteristic of Hadrian's Library in Athens, at which the weary pilgrims refreshed and ritually washed themselves before entering the sanctuary. The manner in which the court was paved, with the longitudinal joints of the square poros flagstones in perfect alignment with those of the marble paving of the Great Propylaia, is further incontrovertible evidence that the buildings of the court, founded at the same time as the crepis of the Great Propylaia, were planned as part of a single project and most of them executed in just one building period.

All the above evidence leads us to maintain that the person responsible for the design and commencement of construction of the monumental forecourt to the entrance of the sanctuary at Eleusis was that outstanding admirer and benefactor of Athens, the Emperor Hadrian.

The Great Propylaia

This is the largest and most magnificent edifice in the group of buildings included in Hadrian's project for the embellishment of the main entrance to the Sanctuary of Eleusis. The fact that it constitutes a copy of the Mnesiclean Propylaia of Athens is sufficient to qualify it as a monument of the utmost importance for elucidating the extent to which the architecture of mature Roman times (2nd century AD) was capable of successfully reproducing themes from the Classical precedents.

To this end a thorough and detailed examination of the architecture of the building was carried out; every architectural member belonging to the Propylaia but lying and dispersed in the site has been located, its form and function interpreted, as has the juxtaposition of constituent members, with the aid of graphic restorations. This analysis is undertaken in stages, beginning with an investigation of the foundations and crepis and proceeding upwards, as far as the tiling on the roof. Throughout the study a parallel mensural and morphological comparison with corresponding sections of the Classical Propylaia is attempted, common methods of construction at overt and covert points of both edifices are located and all differences noted too.

Summarizing the general conclusions, the building as a whole does indeed consciously copy the central building of the Mnesiclean Propylaia. There are, of course, basic differences, such as the omission of the central ascending passage, the placement of the building on a level platform, the high crepidoma on the façade and its covering with a single roof. In all the other parts the dimensions of the members of the prototype are faithfully adhered to, while particular attention was paid to replicating characteristic morphological traits, as well as methods of construction not visible, some of which were implemented for the first, and perhaps only, time in the Athenian Propylaia, such as the manner in which the central stone of the tympanum of the pediment was affixed.

The finding of repairs made to the coffered ceiling of the Athenian Propylaia, at exactly the time the Great Propylaia were under construction, enabled us to explain how the specialist knowledge required for the replication of such Classical constructional methods hidden from view, was acquired. The basic compositional and morphological differences between the two buildings referred to above, and the placement of the Doric frieze around the entire perimeter of the building, presented constructional problems which imposed modification of the model and which the architect

of the Great Propylaia successfully confronted. He clearly did not confine himself to simply copying the Classical building but took the initiative of solving a series of architectural problems, as well as making noteworthy alterations to morphological elements whenever and wherever necessary.

The exhaustive study of the architecture of the Great Propylaia has also furnished new useful evidence for the precise dating of the edifice, not only with regard to when construction commenced, which was undoubtedly at the same time as the other buildings in the court, but in particular the date of its completion.

On the basis of the type of clamps used —classicizing double T in the lower sections and lateral walls, Pi in the upper structure and the gate wall— as well as the classical techniques in which some of the members of the building were worked, two main construction periods have been distinguished. In the first, which coincides with the reign of Hadrian, the floor, the side walls and the portal wall, and most probably the Doric colonnade of the façade were constructed. After Hadrian's death the building remained half-finished for a long time, which fact, in conjunction with the partial demolition of the defensive wall in the area of the main entrance, explains why the Barbarian Costoboci were able to enter the sanctuary so easily in AD 170, causing extensive and terrible damage and burning the Telesterion.

The Emperor Marcus Aurelius, the sanctuary's greatest benefactor, then made available huge sums of money for the repair of the Telesterion and the completion of the Propylaia. This project was evidently completed after his death (AD 180), by his successor Commodus, since the honorific bust of Marcus Aurelius placed on a shield on the external pediment of the Propylaia, displays distinct sepulchral symbolism (acanthus at the base of the shield and rinceau around its periphery).

Late Roman times. Repair of the Sanctuary Walls, conversion of the Great Propylaia into a Fortress Gate

Around the middle of the 3rd century AD the threat of predatory incursions by hordes of Goths and Herulae loomed large over the entire Greek peninsula. In the face of this imminent danger, the Emperor Valerian (AD 253-260) undertook to organize the defence of the Greek cities, repairing their fortification walls.

A series of works has been confirmed at Eleusis, the main aim of which was to bolster the sanctuary's defensive capability, since it was at the same time an outpost of Athens, in the event of invasion from the north.

The rampart of the East Extension was strengthened along its entire length, its thickness increased to 3.50 m. and a new tower built in the middle of its course. Radical changes were effected to the sanctuary's main entrance, which was no longer of monumental character but purely defensive. The Doric colonnade on the façade of the Great Propylaia was incorporated in the new rampart and a fortress gate was opened in the middle of the central intercolumniation, in a way reinstating the form of the ancient North Pylon.

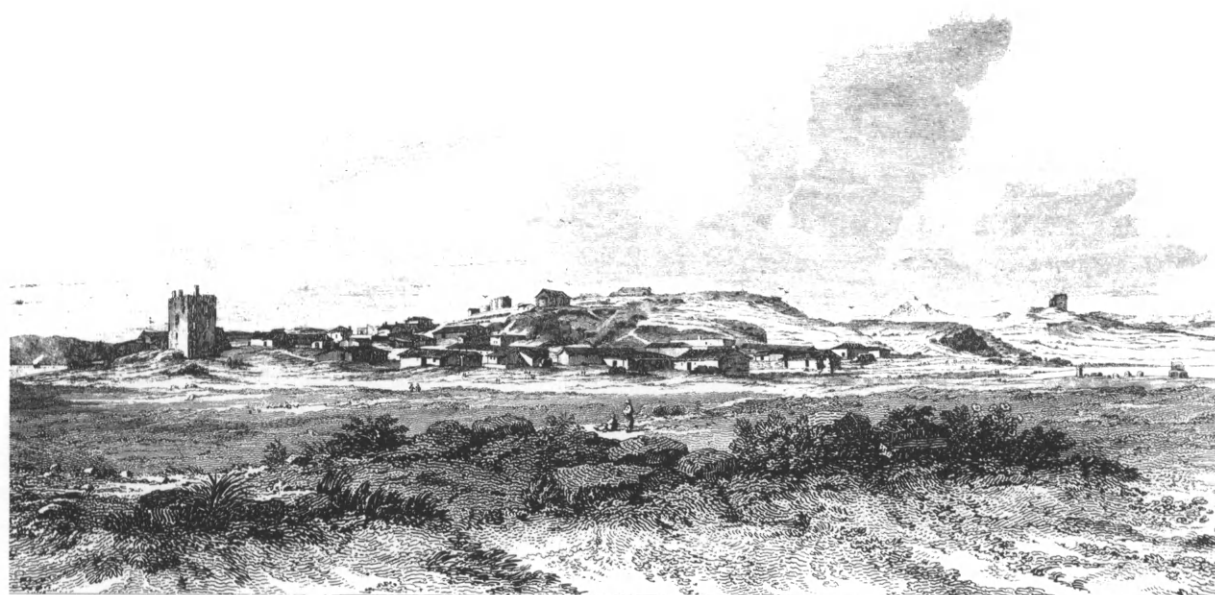
For the first time the Kallichoron Well was actually enclosed within the fortifications and a small gateway gave access to the court for ceremonial reasons. Finally, with the construction of a wall along the length of the west side of the Great Propylaia, using material from the buildings demolished for this purpose, the area of the sanctuary was considerably diminished and the ancillary facilities to the west, were abandoned.

The evidence of these outlined changes to the structure of the main entrance is analysed at length, with the aid of detailed plans, plots and restoration drawings of the area.

The aspect acquired by the main entrance in these later times remained unchanged until the Eleusinian sanctuary ceased to function and rituals were prohibited when Theodosios I issued his famous decree in AD 392.

*Demosthenes Giraud Ph. D.
Architect*

ΠΙΝΑΚΕΣ

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

Temple of Eleusis
Colonnade of the temple

α) Άποψη της Έλευσίνας τὸ 1810. β) Άποψη τῆς περιοχῆς τῆς εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ τὸ 1810. (Χαλκογραφίες Dilettanti).

α) Άποψη της Έλευσίνας από το αρχαίο λιμάνι τὸ 1810. (Χαλκογραφία Dilettanti). β) Ὁ φράγκικος πύργος στὸ λόφο, δυτικὰ τοῦ ἱεροῦ, στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰ.

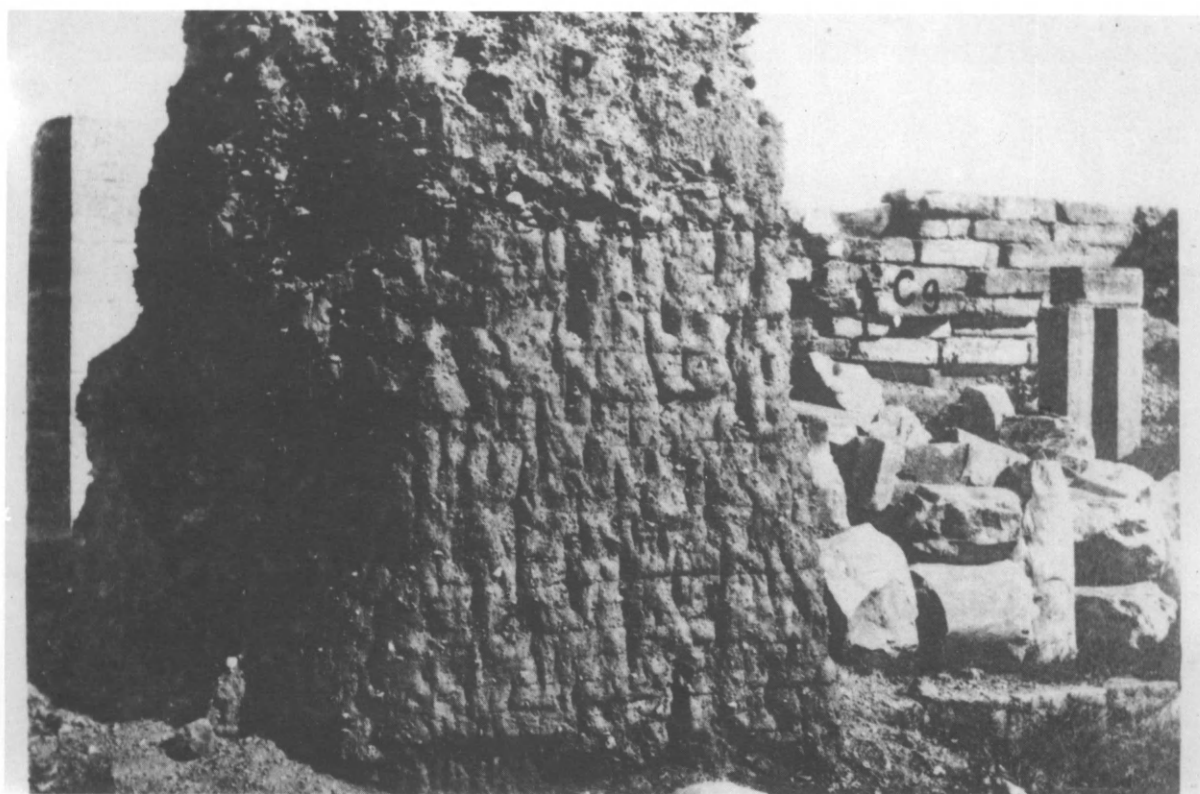
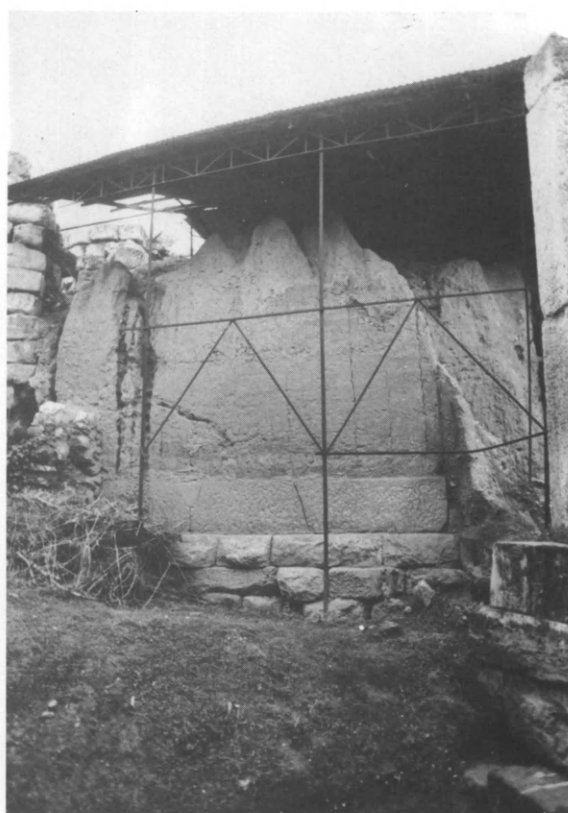

Τμήμα τοῦ πεισιστράτειου τείχους μεταξύ Μεγάλων καὶ Μικρῶν Προπυλαίων: α) ᾽Αποψη ἀπὸ τὸ λόφο. β) ᾽Αποψη ἀπὸ τὰ Μεγάλα Προπύλαια.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

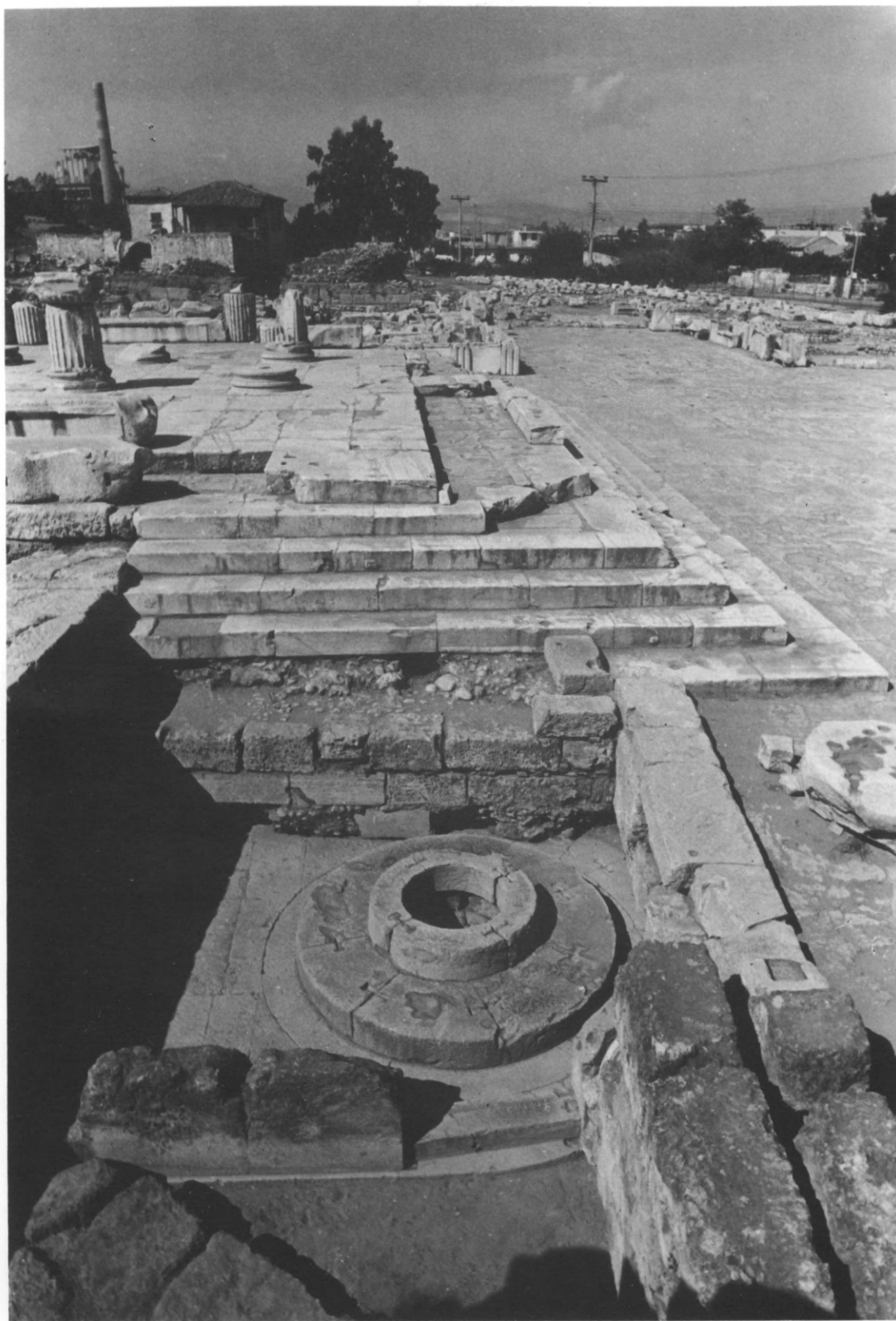
Λιθολόγημα του πεισιστράτειου τείχους: α) Βόρεια του πύργου H₂₅. β) Κοντά στο Νότιο Πυλώνα.

α) Λιθολόγημα του πεισιστράτειου τείχους και κλίμακα ανόδου στην πάροδο. β) Ὁ πύργος H₂₅. γ) Πλίνθινη ανωδομή του πεισιστράτειου τείχους (Noack).

α) Μυκηναϊκό φρέαρ στη βορειοανατολική γωνία του στερεοβάτη της Φιλωνείου στοᾶς. β) Γενική ἄποψη τοῦ χώρου ὅπου ἡ βαθμιδωτὴ ἐξέδρα καὶ ὁ βωμός. γ) Ἡ βαθμιδωτὴ ἐξέδρα.

Ἀποψη τοῦ Καλλιχόρου φρέατος ἀπὸ τὸν πύργο Κ₂₀.

α) Άποψη του Καλλιχόρου φρέατος και του πύργου K₂₀ από τα Μεγάλα Προπύλαια. β) Τò Καλλιχόρον και ή πόρινη πλακόστρωση.

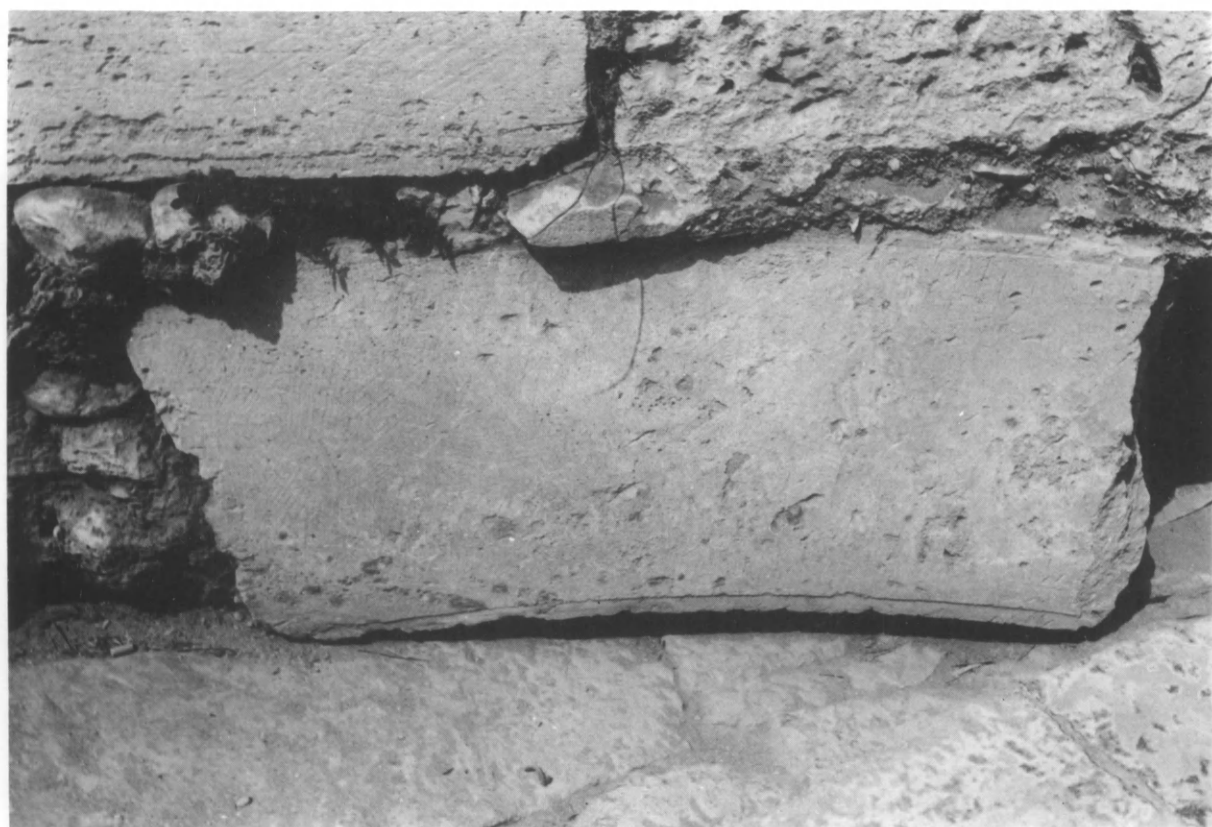
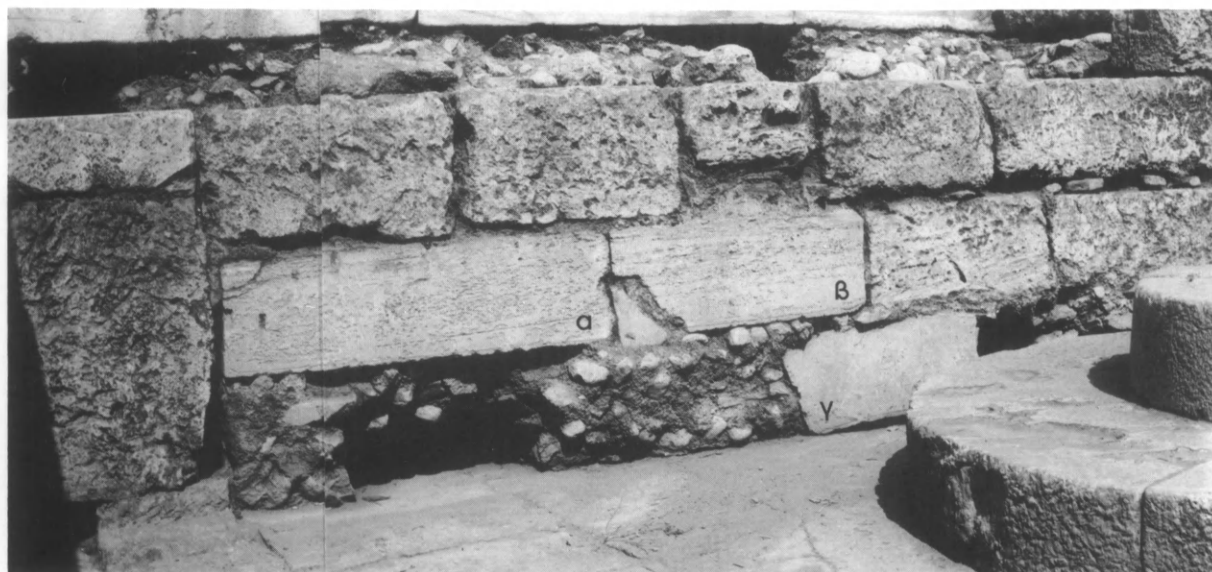
Καλλίχορον φρέαρ: α) Τὸ προστομιαῖο. β) Λεπτομέρεια τῶν δακτυλίων τοῦ προστομιαίου με τοὺς συνδέσμους διπλοῦ Τ.

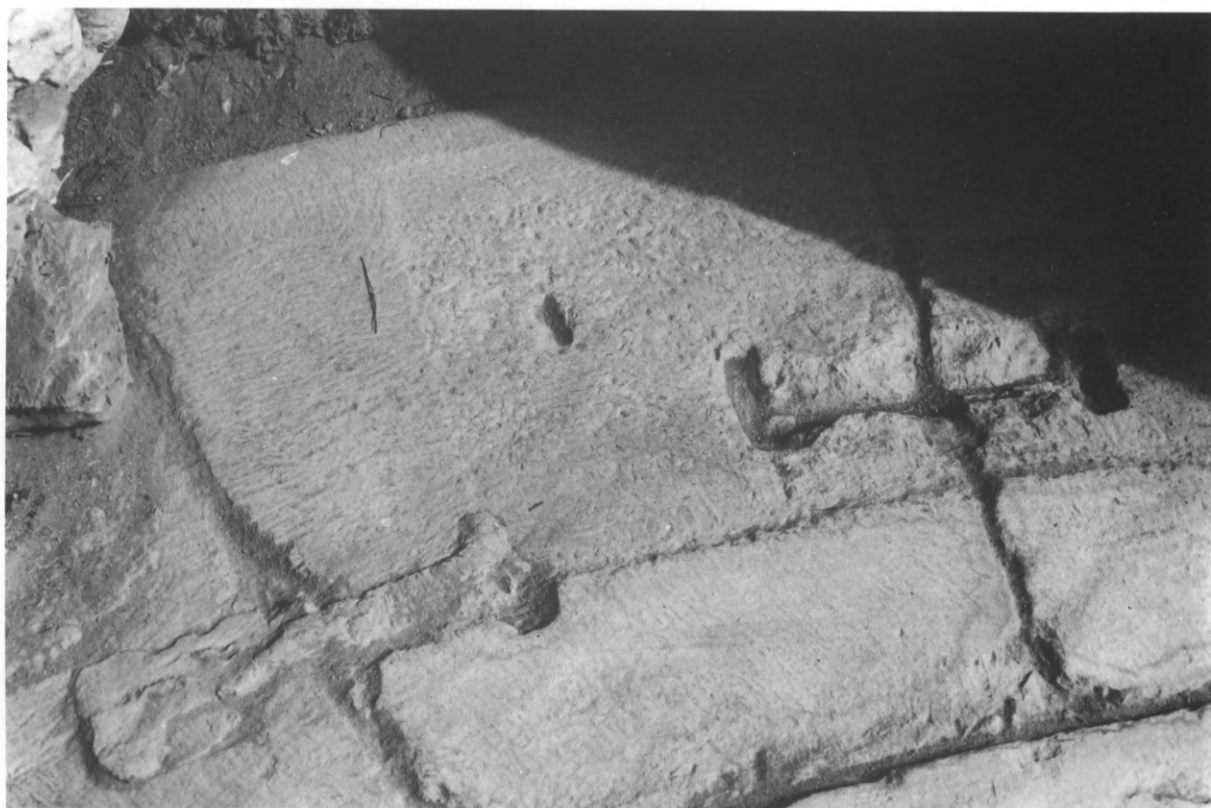
Καλλίχορον φρέαρ. Λεπτομέρεια τοῦ προστομαίου, ὅπου διακρίνεται ὁ τρόπος κατεργασίας τῶν λίθων.

Καλλίχορον φρέαρ: α) Ἡ λιθοδομή τοῦ ἐσωτερικοῦ τοιχώματος. β) Οἱ ὀρθοστάτες τῆς τοιχοποιίας καὶ ἡ πλευρική θύρα.

Καλλίχορον φρέαρ: α) Τρεῖς ὀρθοστάτες (α, β, γ) ἀπὸ τὴν τοιχοποιία ἐντοιχισμένοι στὸ ἀνάλημμα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. β) Ὁ καμπύλος ὀρθοστάτης γ.

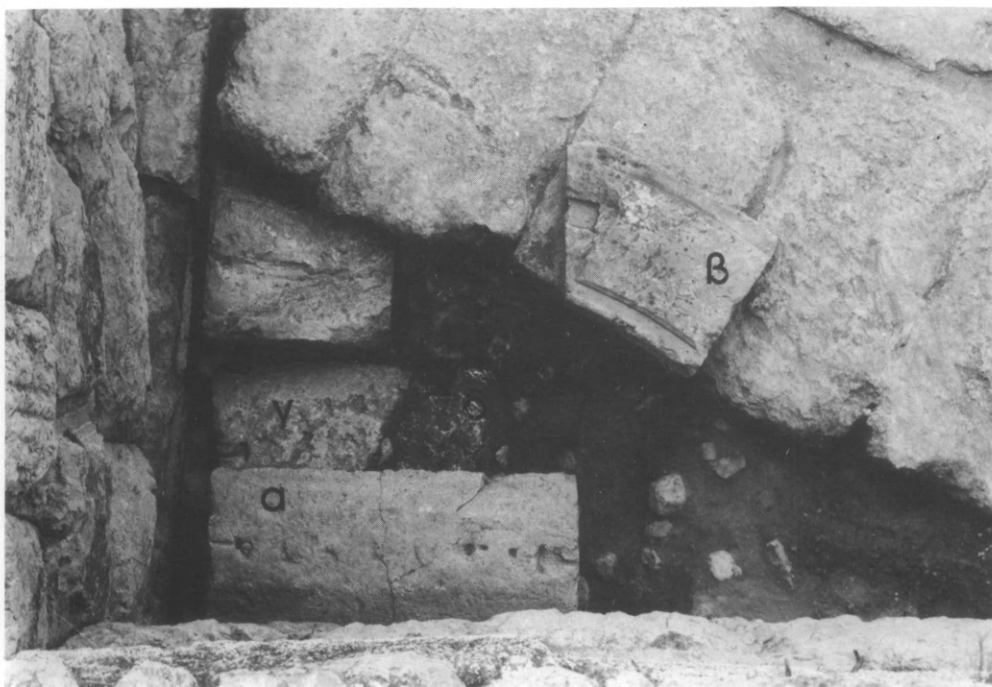
Καλλίχορον φρέαρ: α-β) Ίχνη από την ξδραση τῶν ὀρθοστατῶν τῆς τοιχοποιίας πάνω στὴν εὐθυντηρία καὶ λεπτομέρεια τῶν συνδέσμων στερέωσης τῶν λίθων.

Λεπτομέρεια από τὸ κατώφλι τῆς θύρας τοῦ Καλλιχόρου. Διακρίνεται ὁ τρόπος σύνδεσης μὲ τὸν ὀρθοστάτη καὶ οἱ
τόρμοι τοῦ ξύλινου θυρώματος.

Καλλίχορον φρέαρ: α) Λεπτομέρεια τῶν τόρμων τοῦ ξύλινου πλαισίου καὶ τοῦ στροφέα τῆς πλευρικῆς θύρας. β) Ὁ λαξευτὸς ἀποχευτικὸς ἀγωγὸς στὸ κατώφλι τῆς μεσαίας θύρας.

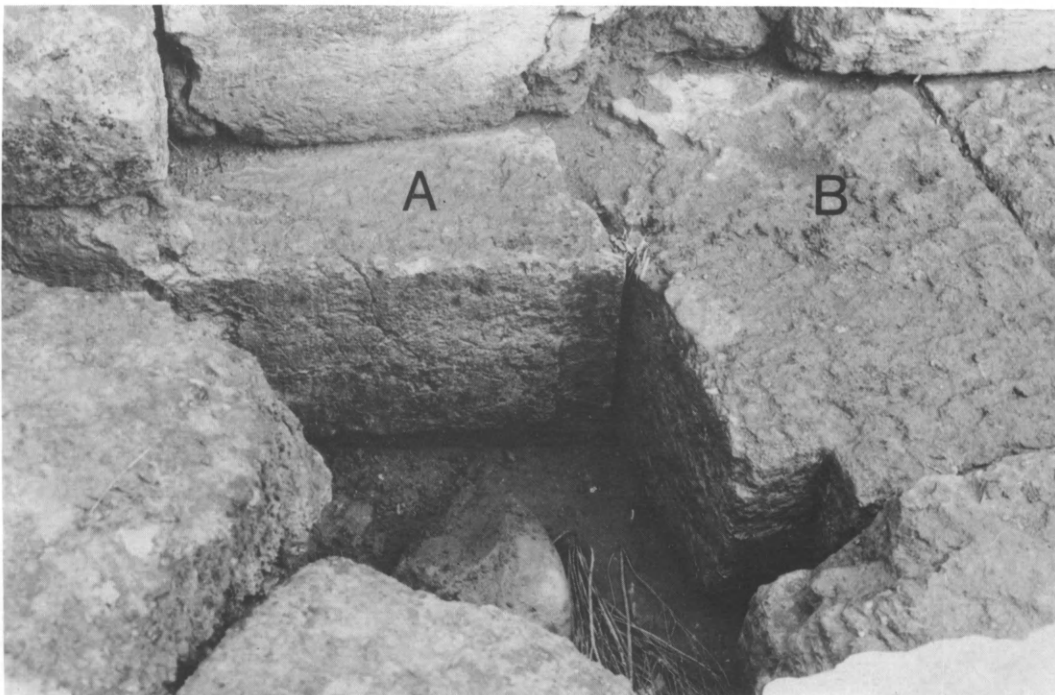
Καλλίχορον φρέαρ: α-β) Τὰ γεῖσα (α, β, γ, δ) τοῦ τοίχου, ὅπως βρέθηκαν κατὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ χώρου.

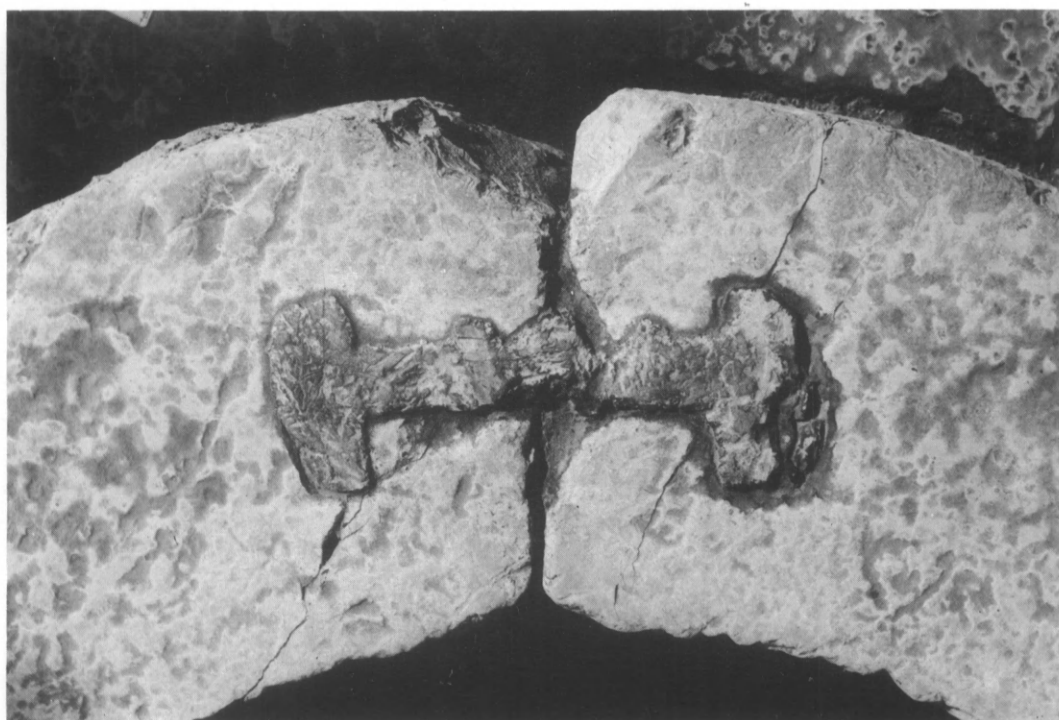
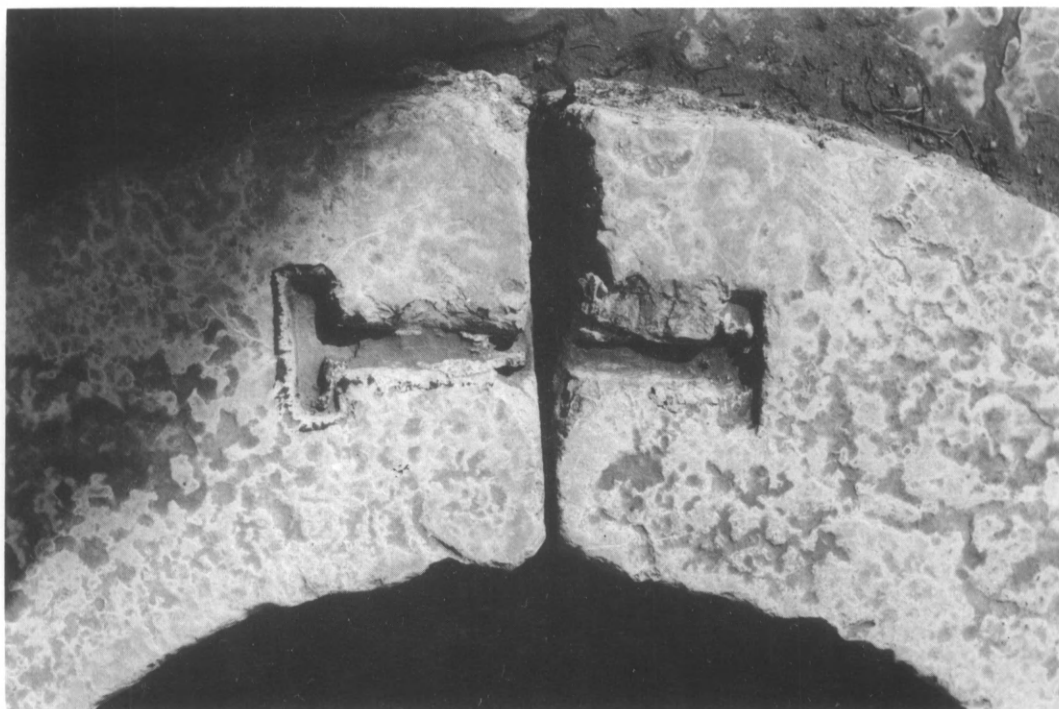
Καλλίχορον φρέαρ: α) Ἄλλη ἄποψη τῶν γείσων. β) Ἡ ἔδρα τοῦ καμπύλου γείσου β. γ) Ἡ ἄνω ἔδρα τοῦ γείσου γ.

Καλλίχορον φρέαρ: α) Τὸ εὐθύγραμμο γείσο *α*. β-γ) Οἱ σύνδεσμοι διπλοῦ Τ καὶ Π καὶ τόρμοι τοῦ σιδηροῦ κιγκλιδώματος, στὰ ἄκρα τοῦ γείσου *α*.

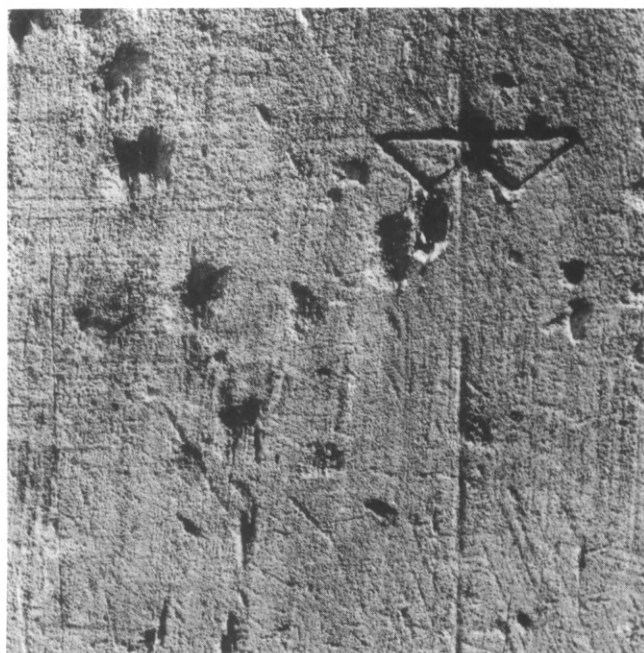
Καλλίχορον φρέαρ: α-β) Τρόπος σύνδεσης του λιθολογήματος του τείχους της 'Ανατολικής 'Επέκτασης (Α) με την πλακόστρωση του Καλλιχόρου φρέατος (Β).

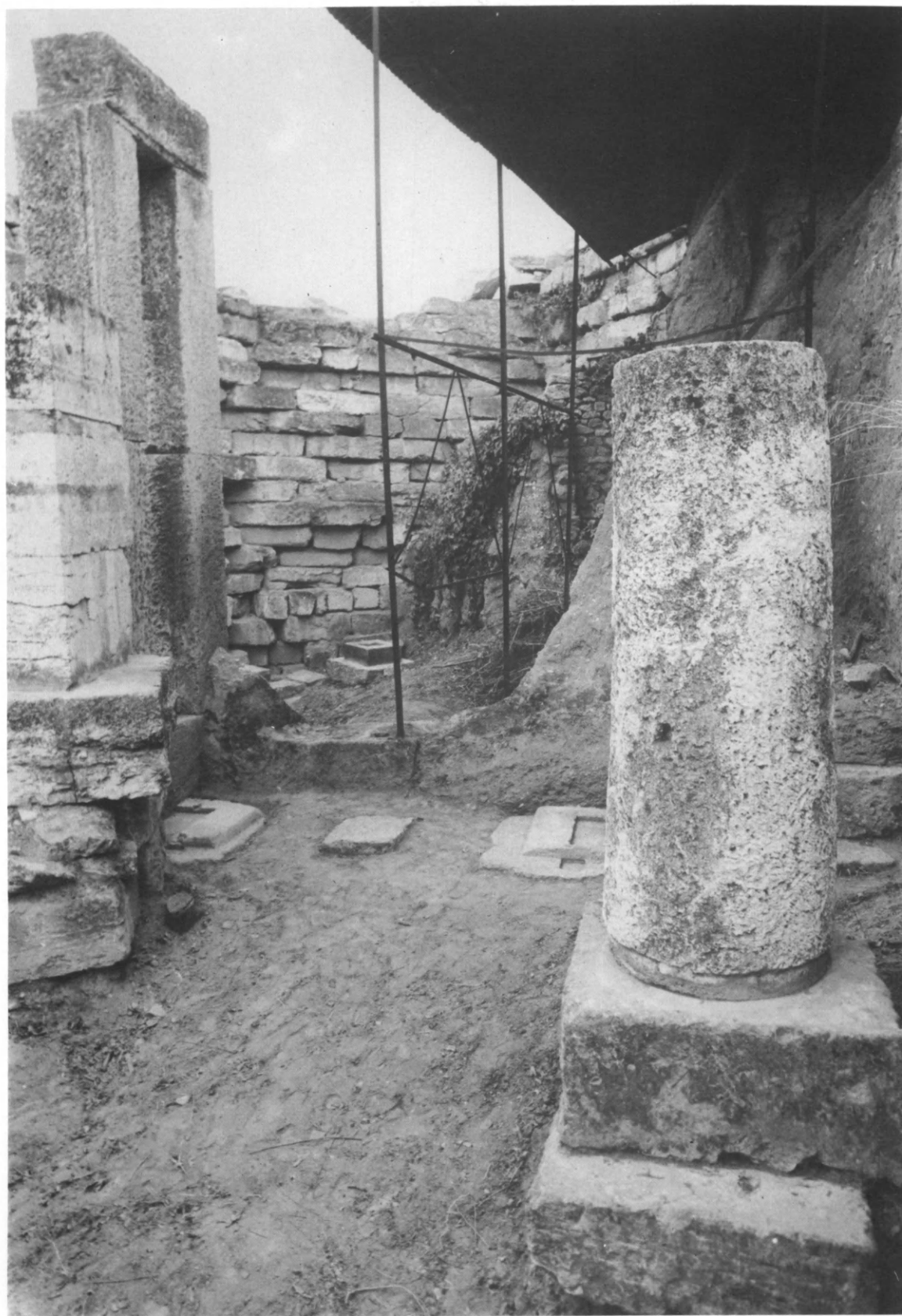
Καλλίχορον φρέαρ: α-β) Λεπτομέρεια τῶν συνδέσμων διπλοῦ Τ στὸ προστομαῖο.

Καλλίχορον φρέαρ. Σύνδεσμοι της εύθυντηρίας του τοίχου: α) Ζητάμορφος. β) Διπλού T.

Καλλίχορον φρέαρ: α-β) Τεκτονικό σήμα στὸν κατὰ χώραν καμπύλο ὀρθοστάτη τῆς τοιχοποιίας τοῦ Καλλιχόρου φρέατος.

Ἡ πύλη τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης στὸν πύργο H₂₅.

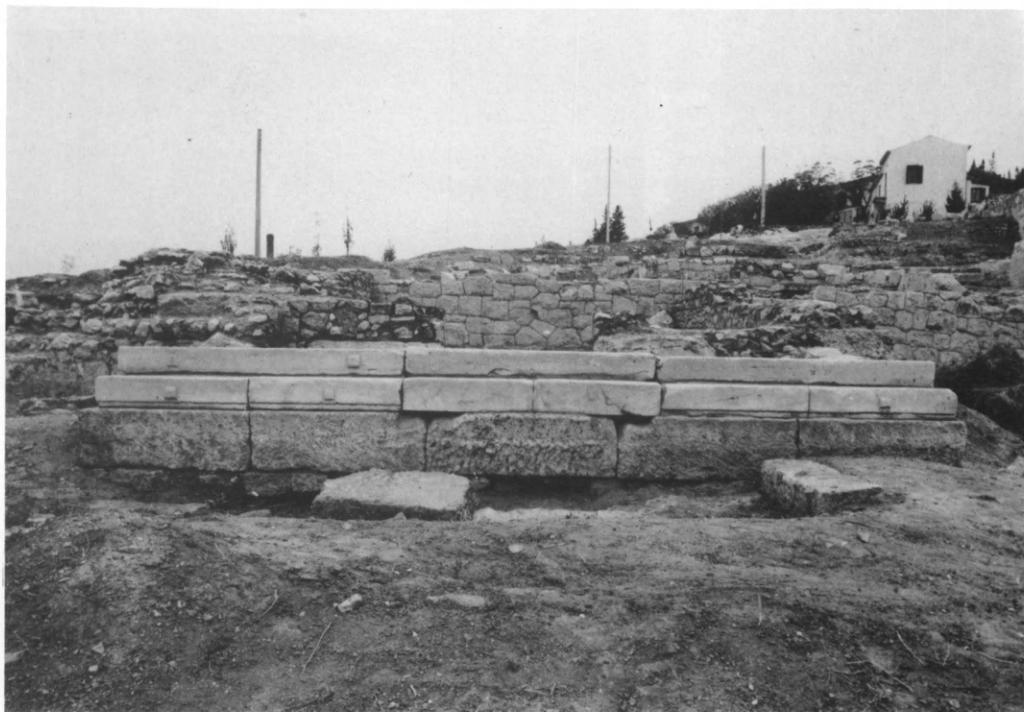
Πύλη 'Ανατολικής 'Επέκτασης: α) Τὸ νότιο πέρασ τοῦ τείχους καὶ ὁ βόρειος σταθμός. β) Ὁ στυλοβάτης τοῦ ἀνατολικοῦ κίονα τοῦ προπύλου. Ἀριστερὰ ἐπάνω, ὁ σφόνδυλος τοῦ κίονα ὅπως βρέθηκε.

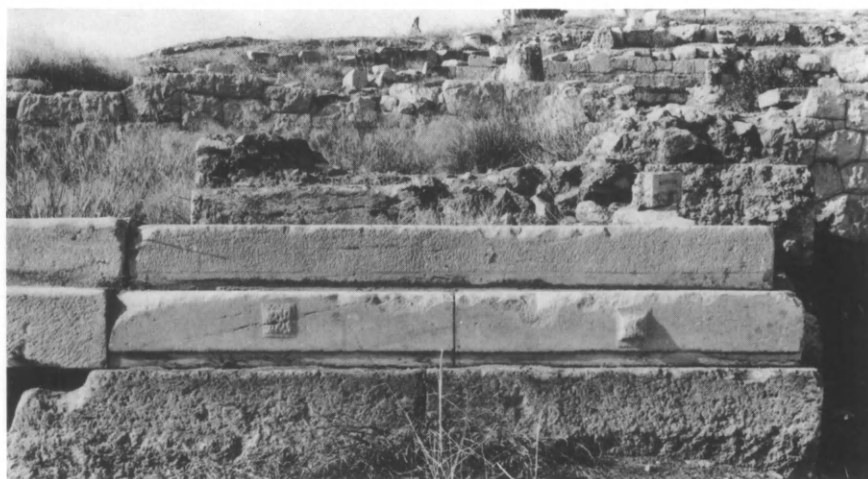
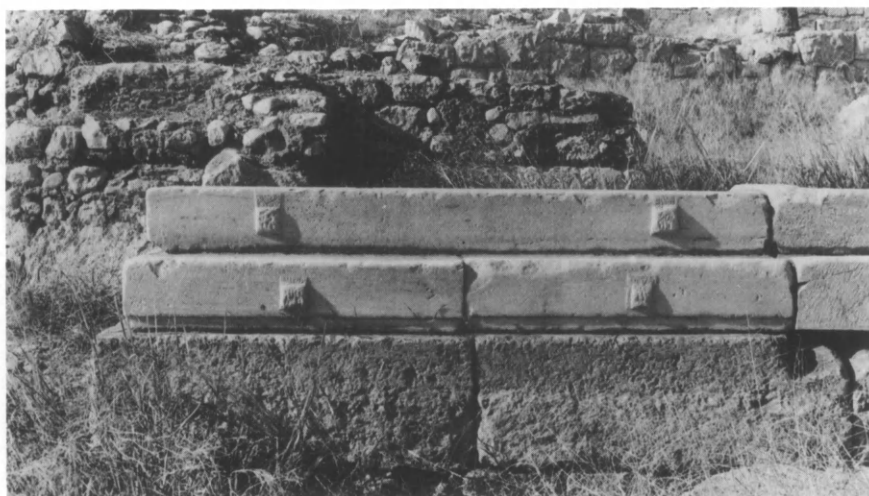
Πύλη Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης: α-β) Οἱ λίθινες βάσεις τοῦ θυρώματος. γ) Ὁ δυτικὸς πλίνθινος σταθμὸς σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν πύργον H₂₅.

Πρόπυλο Δήμητρας καὶ Κόρης. Γενική ἄποψη τοῦ Μιθραίου.

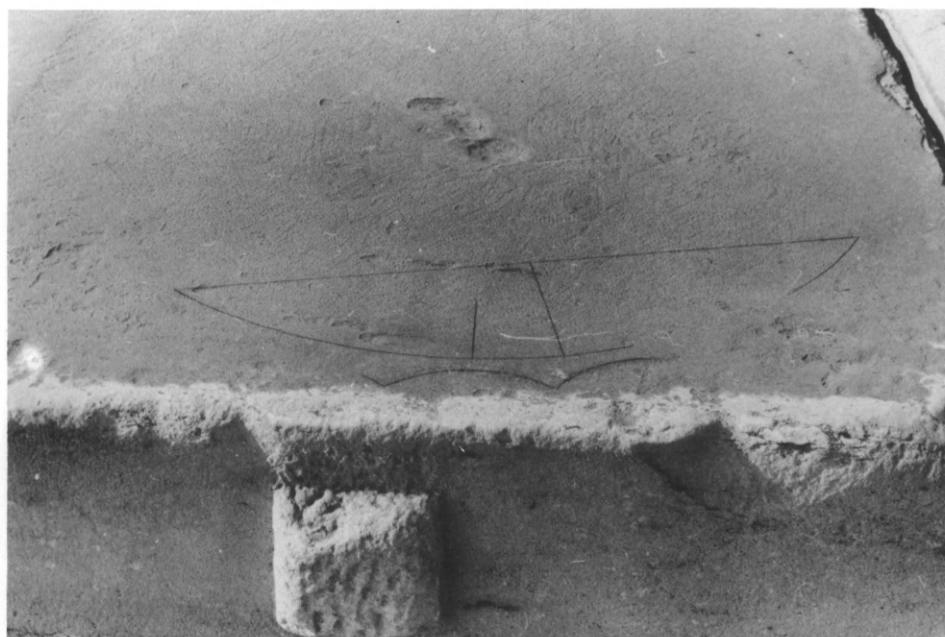
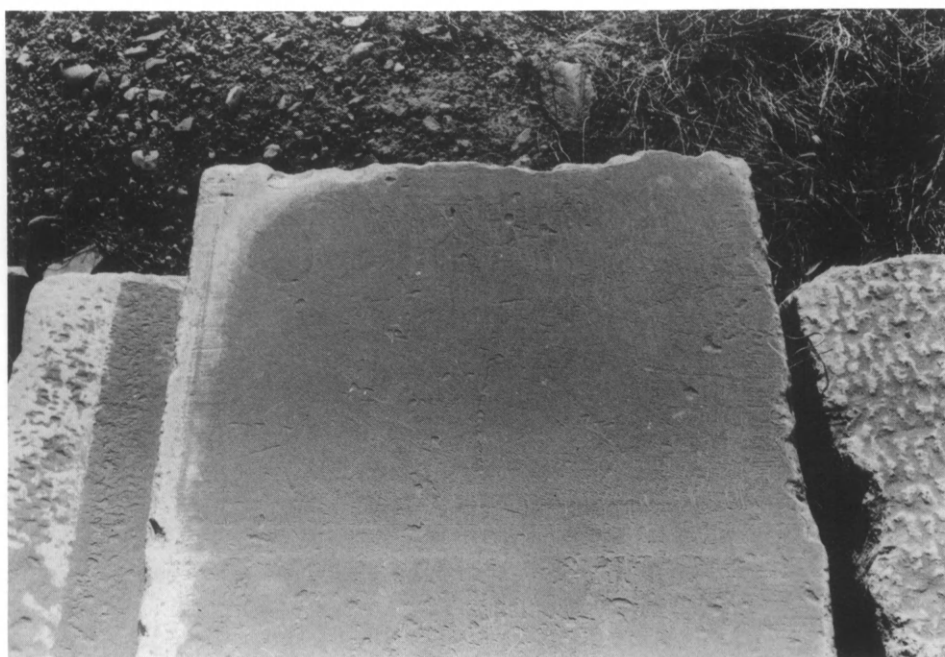
Πρόπυλο Δήμητρας καὶ Κόρης: α-β) Ἡ κρηπίδα τοῦ προπύλου στὴν πρόσοψη τοῦ Μιθραίου.

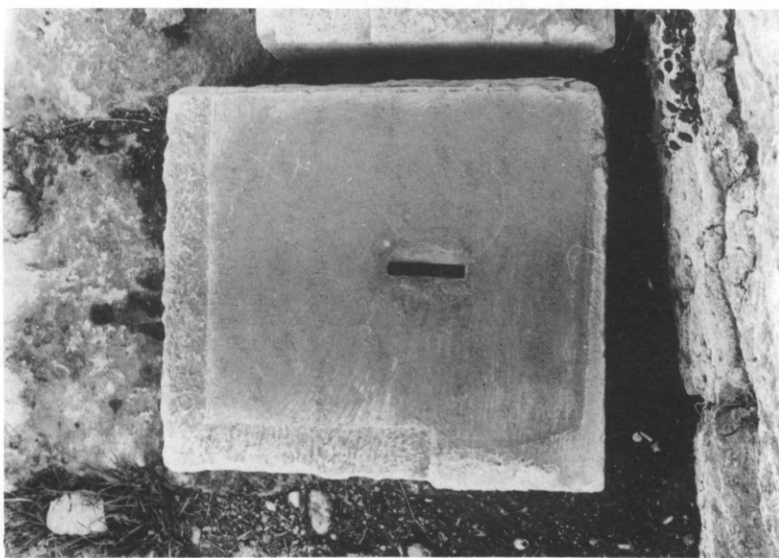
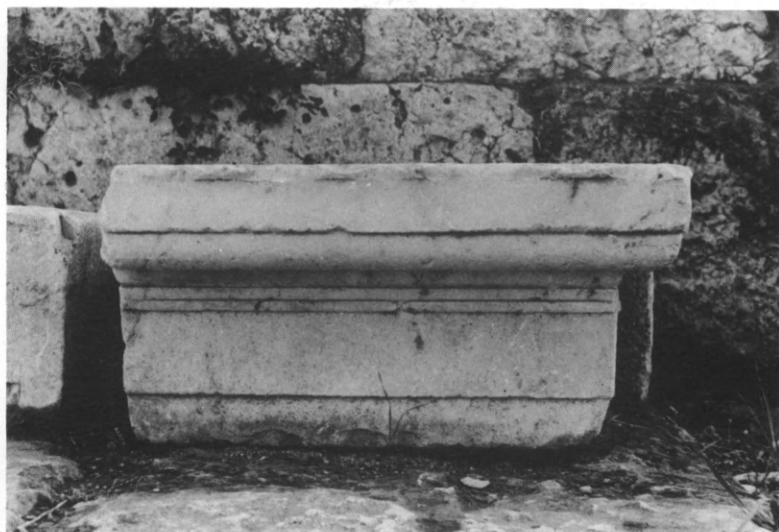
Πρόπυλο Δήμητρας καὶ Κόρης. Κρηπίδα: α) Λεπτομέρεια τοῦ νοτιοδυτικοῦ τμήματος. β) Λεπτομέρεια τοῦ κεντρικοῦ τμήματος. γ) Λεπτομέρεια τοῦ βορειοανατολικοῦ τμήματος.

Πρόπυλο Δήμητρας και Κόρης: α) Ἡ νοτιοδυτικὴ πλευρὰ τῆς κρηπίδας. β) Ἡ βορειοδυτικὴ πλευρὰ τῆς.

Πρόπυλο Δήμητρας και Κόρης: α) Ίχνη φθοράς της παραστάδας στο νοτιοδυτικό άκρο του στυλοβάτη. β) Ίχνος της ξδρασης του κίονα στο στυλοβάτη και μέθοδος εξακρίβωσης της κάτω διαμέτρου του.

Πρόπυλο Δήμητρας καὶ Κόρης. Τὸ ἐπικράνο τῆς παραστάδας: α-β) Ὁψη καὶ πλευρὰ τοῦ ἐπικράνου. γ) Ἡ ἄνω ὀριζόντια ἐδρα τοῦ ἄβακα.

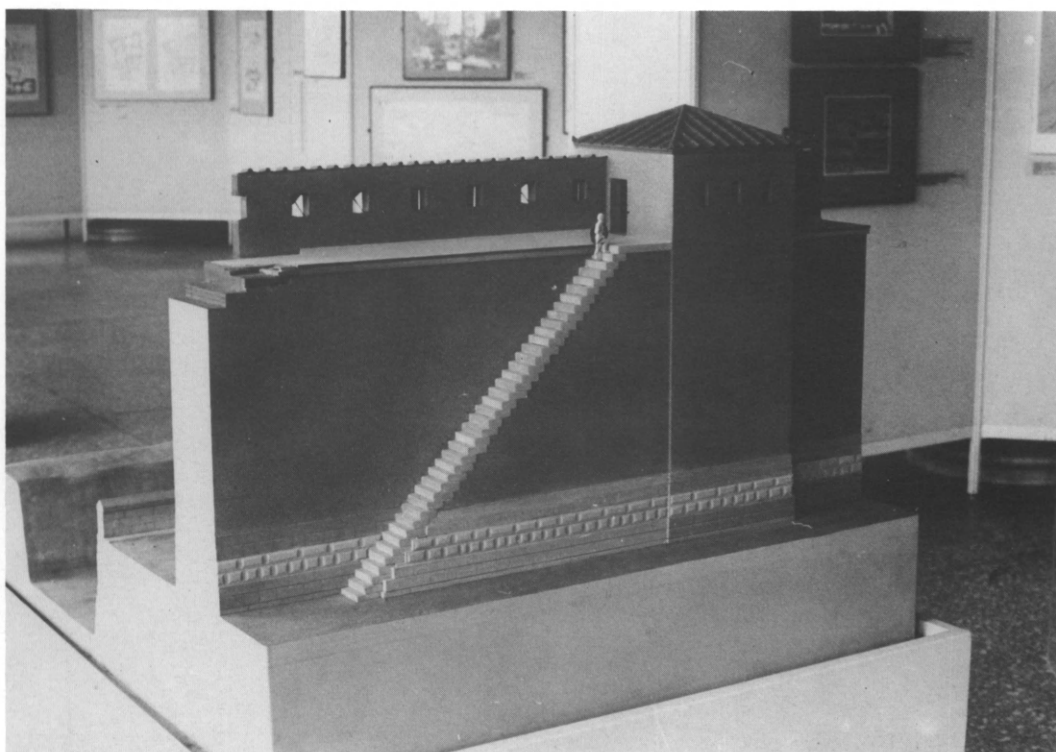
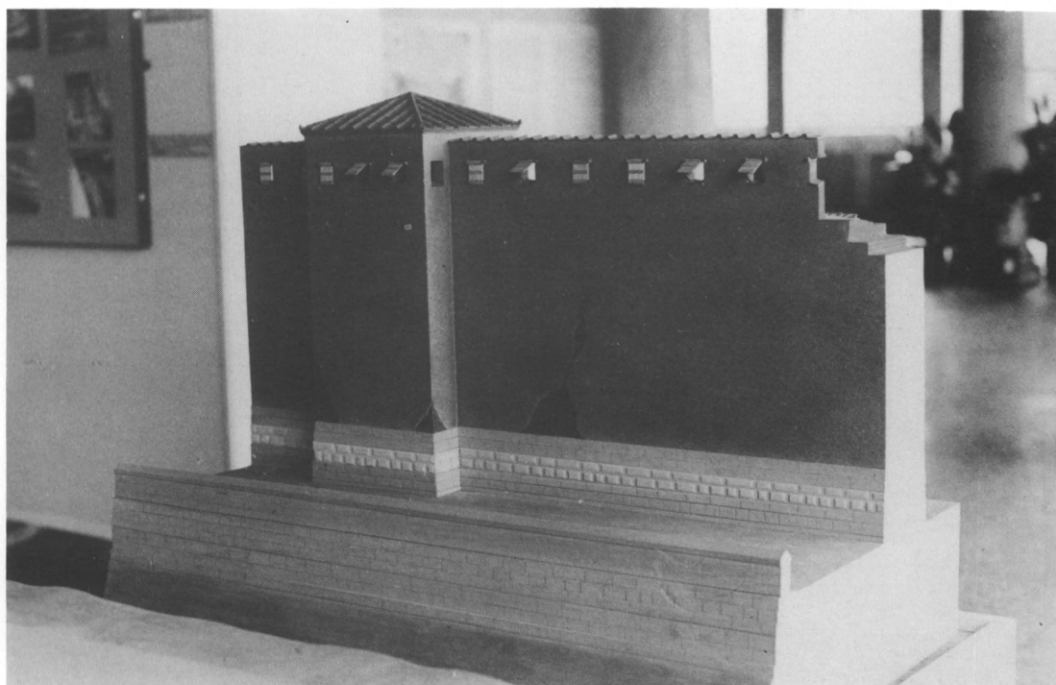
α) Τὸ ψευδοϊσόδομο τραπεζιόσχημο σύστημα τοιχοποιίας τῆς ἐνίσχυσης τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Στὴν κατώτατη στρώση, οἱ ὀρθοστάτες τοῦ ὀπίσθιου τμήματος τοῦ Καλλιχόρου. β) Ἀποψη τοῦ λιθολογήματος ἐσωτερικά.

α) Ενίσχυση τῶν τείχων τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης, λεπτομέρεια τοῦ τρόπου δομῆς. Διακρίνεται ἡ λάξευση ψευδο-
αρμού. β) Ενίσχυση τοῦ βορειοδυτικοῦ σκέλους τοῦ πεισιστράτειου τείχους στὴν πυλίδα, δίπλα στὸν πύργο Η₁₄.

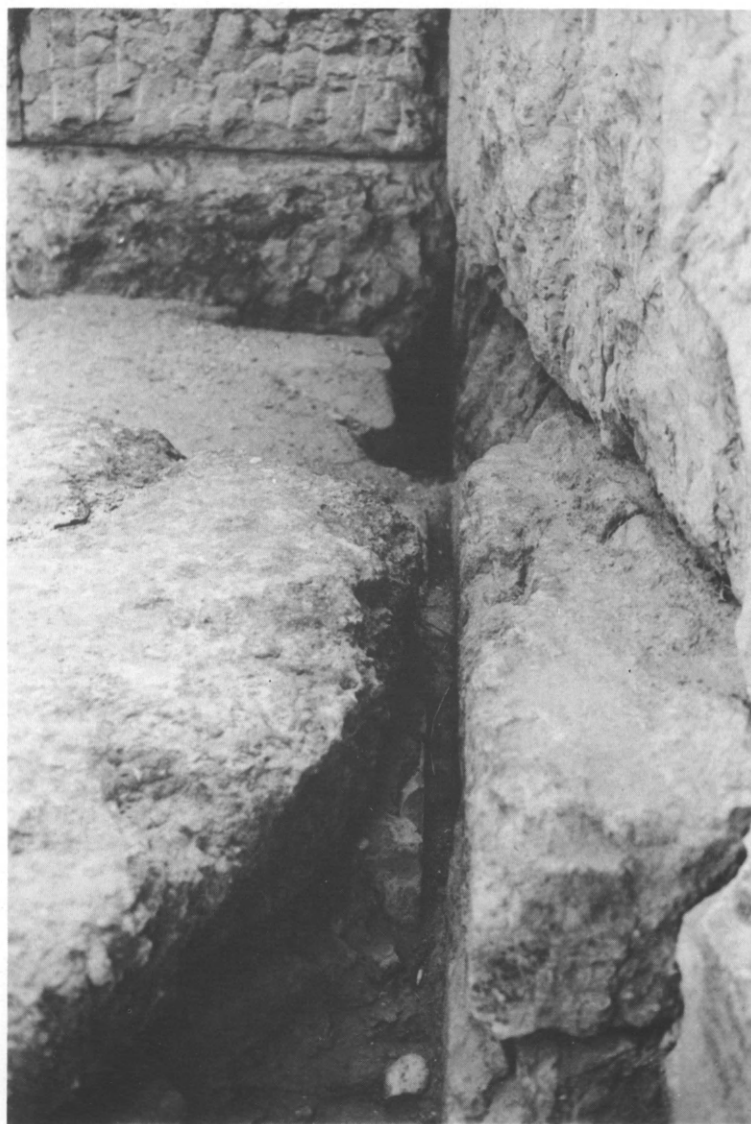
α) Ἐπισκευασμένο τμήμα τοῦ πύργου I₁₄. Διακρίνεται ἡ βίαη θραύση τῶν ἀρχικῶν λίθων. β) Κατεδαφισμένο τμήμα τοῦ νότιου περικλείου τείχους στὸν πύργο I₁₂.

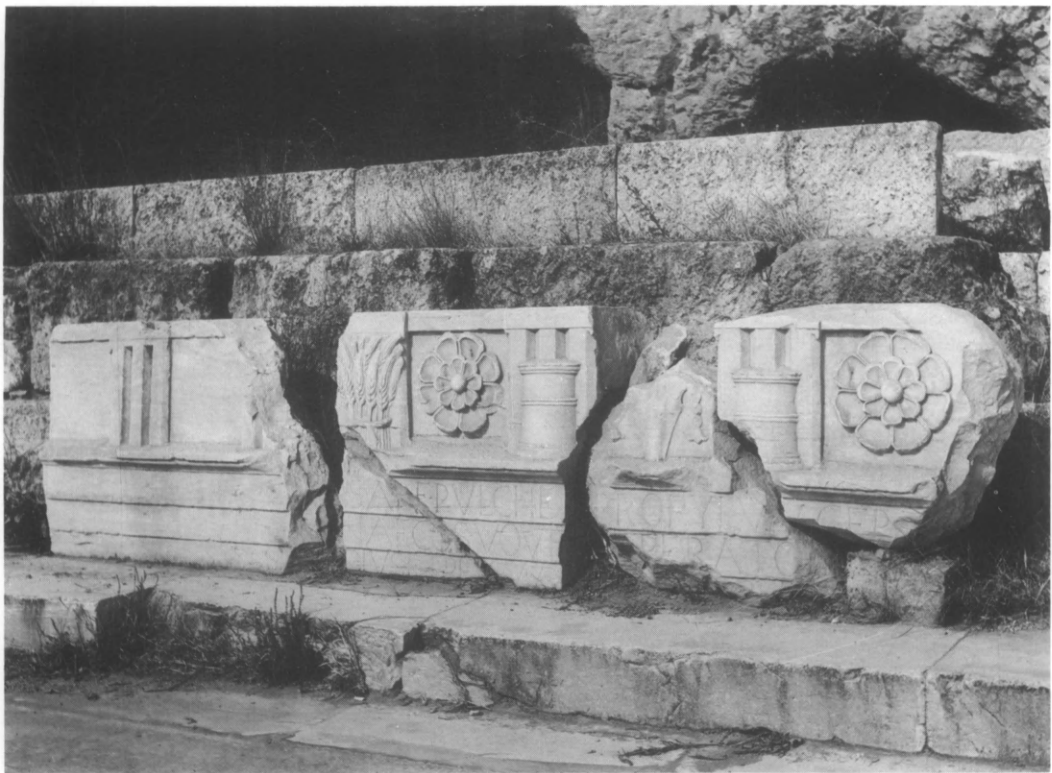
α-β) 'Αναπαράσταση τοῦ τείχους καὶ τοῦ ἐπαλξίου τῶν Ἀθηνῶν στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. (Πρόπλασμα Δ. Ζιρώ, Γ' Ἐφορεία Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων)

Στρώση πώρινων δόμων άπροσδιόριστης χρήσης, δίπλα στο Καλλίχορον φρέαρ.

α) Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῶν πῶρινων ὀρθοστατῶν τοῦ Καλλιχόρου. β) Λεπτομέρεια στὸ σημεῖο ἐπαφῆς τῆς στρώσης τῶν πῶρινων δόμων μὲ τὸ λιθολόγημα τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης.

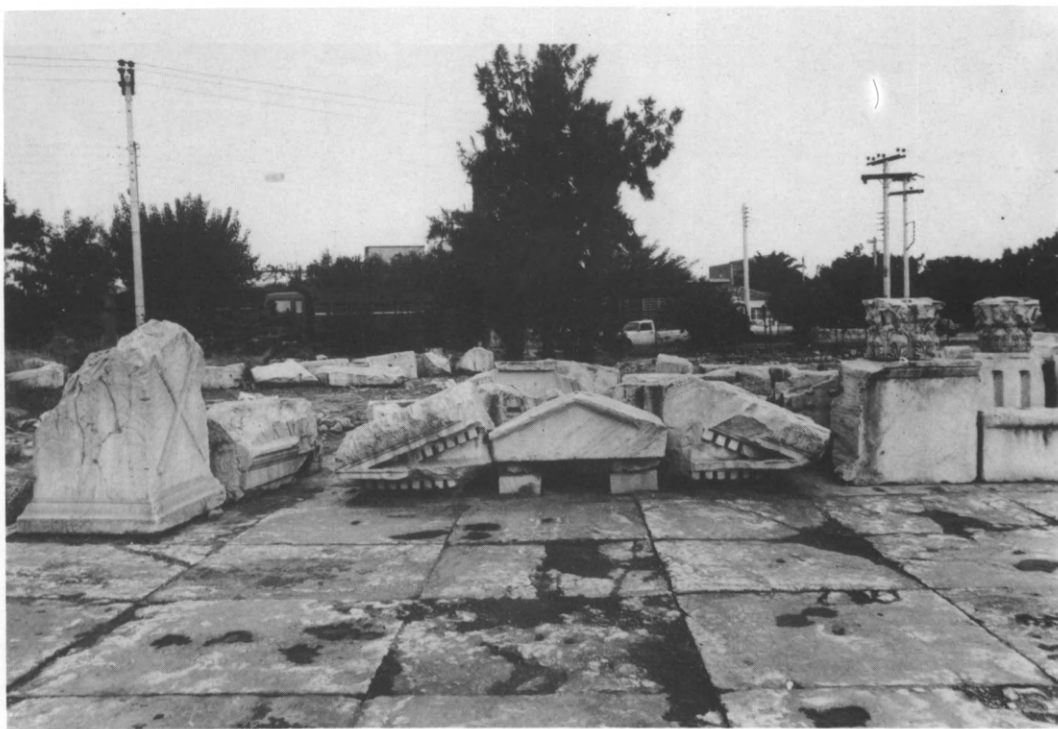
α) Τὸ πρόπυλο τῆς Δήμητρας καὶ τῆς Περσεφόνης. β) Τὸ ἐπιστύλιο μὲ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή.

Πρόπυλο Δήμητρας και Περσεφόνης: α) Λαξευμένες αὐλακες καὶ ἴχνη φθορᾶς ἀπὸ τροχοῦς στὸ δάπεδο τοῦ ἐξωτερικοῦ προστώου. β) Φθορὰ ἀπὸ τροχοῦς στὸ δάπεδο τοῦ ἐσωτερικοῦ προστώου.

Ρωμαϊκή αὐλή: α) Γενική ἄποψη τοῦ χώρου μετὰ τὰ Μεγάλα Προπύλαια. β) ᾠποψη πρὸς τὰ δυτικὰ μετὰ τὸ ναὸ τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος.

Ρωμαϊκή αὐλή: α) Δοκιμαστική ανασύνθεση τοῦ ἀετώματος τῆς ἀνατολικῆς ἀψίδας. β) Ἀνασύνθεση τοῦ ἀετώματος τῆς δυτικῆς ἀψίδας.

Ρωμαϊκή αὐλή: α) Γενική ἄποψη. Διακρίνονται ἡ ἐσχάρα, ὁ ναὸς τῆς Προπυλαίας Ἀρτέμιδος καὶ τὰ Μεγάλα Προπύλαια. β) Ἡ ἐσχάρα. Στὸ βάθος διακρίνεται ἡ μεγάλη αἴθουσα τοῦ βορειοδυτικοῦ σκέλους τοῦ στωικοῦ κτιρίου.

Ρωμαϊκή αὐλή: α) Διάταξη τῶν ἄρμων τῆς πλακόστρωσης μπροστὰ ἀπὸ τὴν κρηπίδα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.
β) Σύνδεση τῶν δύο τμημάτων τῆς πλακόστρωσης, στὸ μέσο τῆς αὐλῆς.

α) Τὸ νότιο ἄκρο τοῦ βορειοδυτικοῦ σκέλους τοῦ στωικοῦ κτιρίου. β) Κτιστὸς κυκλικὸς ἀγωγὸς ὀμβρίων ἀνατολικά τοῦ βάθρου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. γ) Ἡ δεξαμενὴ νεροῦ ἀνατολικά τοῦ ἐσωτερικοῦ στυλοβάτη τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

α) 'Αναπαράσταση της ρωμαϊκής αὐλῆς. (Πρόπλασμα Ι. Τραυλοῦ, Μουσεῖο Ἐλευσίνας). β) Τὰ Μεγάλα Προπύλαια.

Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ προτομή τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου στὸ ἀέτωμα.

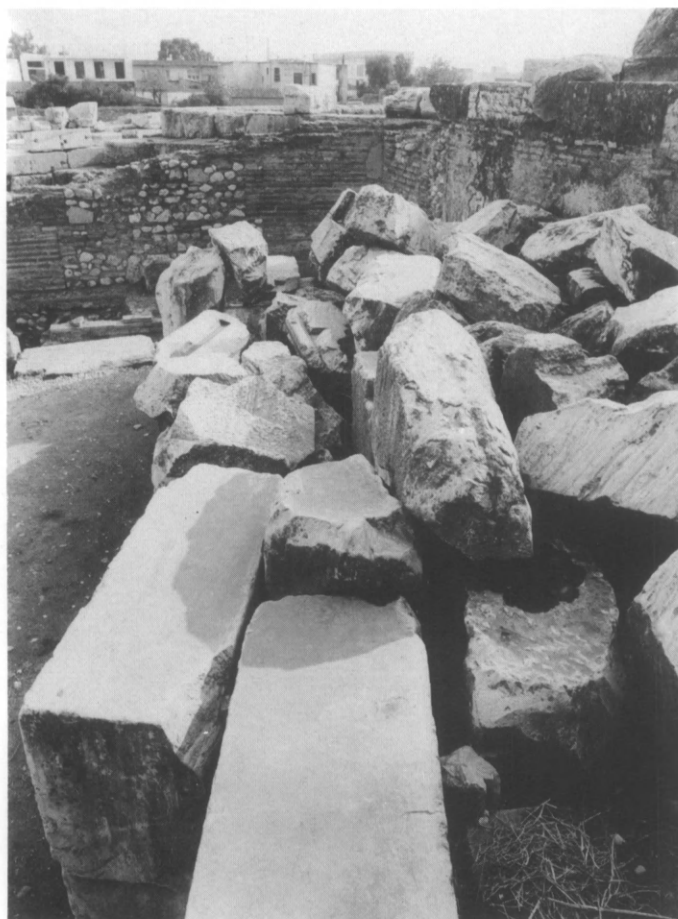
Μεγάλα Προπύλαια: α) ΎΑποψη τών έρειπίων από τὸ λόφο, πρὶν ἀπὸ τὸν καθαρισμὸ τοῦ Φίλιου, τὸ 1887. β) ΎΑποψη τών συσσωρευμένων έρειπίων στὴν ἰωνικὴ στοά, πρὶν ἀπὸ τὸ 1887.

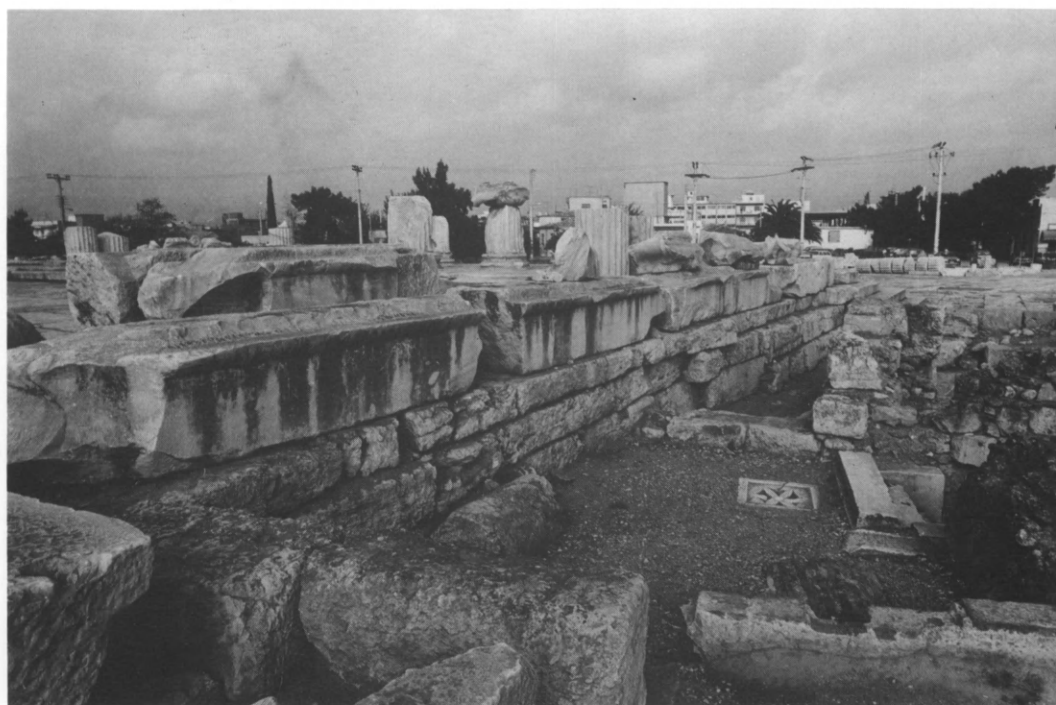
Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Ὁ ἀτελὴς τρόπος κατεργασίας τῶν μαρμάρινων μελῶν τοῦ κτιρίου.

Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Ταξινομημένα αρχιτεκτονικά μέλη του κτιρίου, δυτικά της κρηπίδας.

Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Ἀρχιτεκτονικὰ μέλη τοῦ κτιρίου τοποθετημένα σὲ λιθοσωροὺς καὶ ἀναλήμματα.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Θεμελίωση της νότιας πλευράς του βάθρου με ρωμαϊκό σκυρόδεμα. β) Πλευρικός τοίχος για τη συγκράτηση του χυτού πυρήνα του βάθρου.

Μεγάλα Προπύλαια: Ἀποψη τῆς κρηπίδας: α) Βορειοανατολικὸ ἥμισυ. β) Βορειοδυτικὸ ἥμισυ.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Βορειοανατολική γωνία της κρηπίδας. β) Βορειοδυτική γωνία της κρηπίδας. Διακρίνεται τὸ ἔχθος τῶν ἐλλειπόντων λίθων στὴν πλακόστρωση τῆς αὐλῆς.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Διακοπή του κατώτατου αναβαθμού της κρηπίδας, πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Καλλιχόρου. β) Θεμελίωση τοῦ δεύτερου αναβαθμοῦ σὲ στρώση ρωμαϊκοῦ σκυροδέματος.

Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Σύμπτωση των άρμών τής πλακόστρωσης τού δαπέδου με τούς άρμούς τής ρωμαϊκής αύλης.

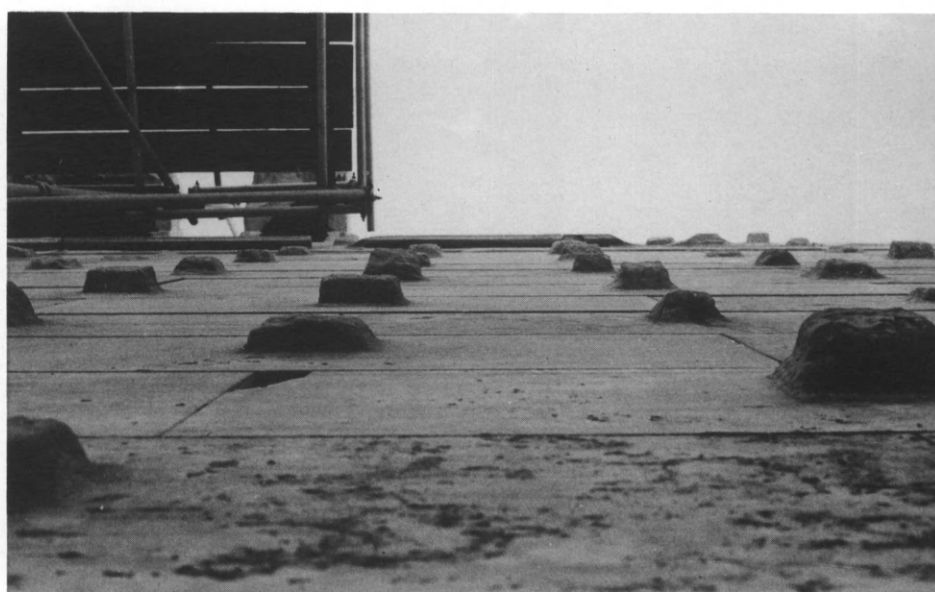
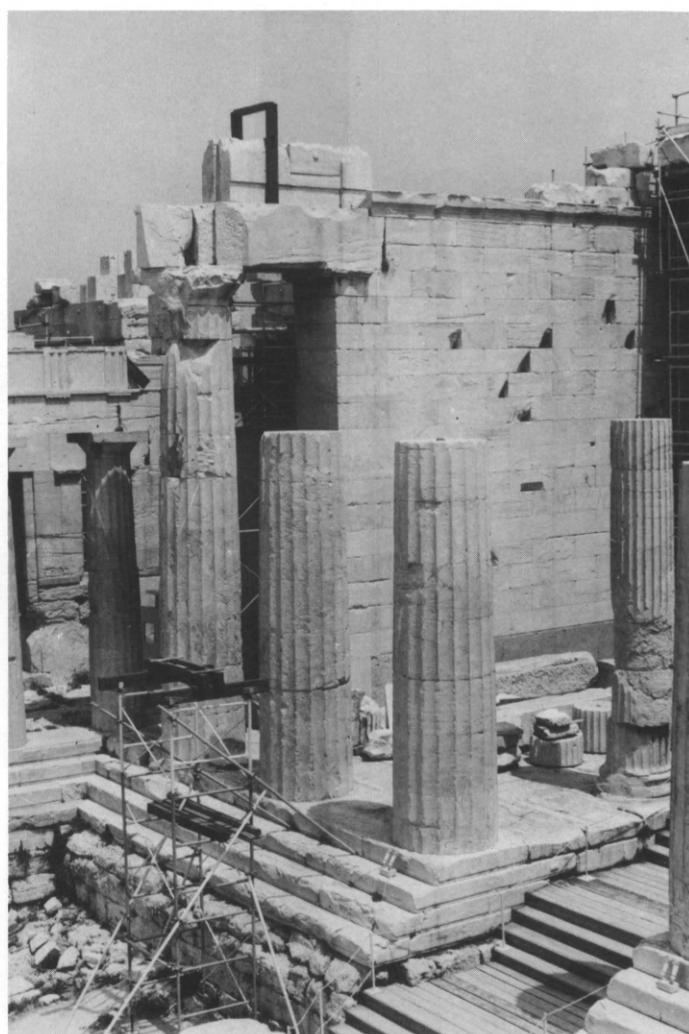
Μεγάλα Προπύλαια: α) Ίωνική στοά, κεντρικό κλίτος. β) Δωρική στοά, ό στυλοβάτης.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Ὁρθοστάτης τῶν πλευρικῶν τοίχων. β) Λιθόπλινθοι ἀπὸ τοὺς πλευρικοὺς τοίχους.

Μεγάλα Προπύλαια, νοτιοδυτική γωνία: α-β) Λιθόπλινθοι παραστάδας, τοποθετημένοι σύμφωνα με τὰ ἴχνη φθορᾶς στὸ δάπεδο.

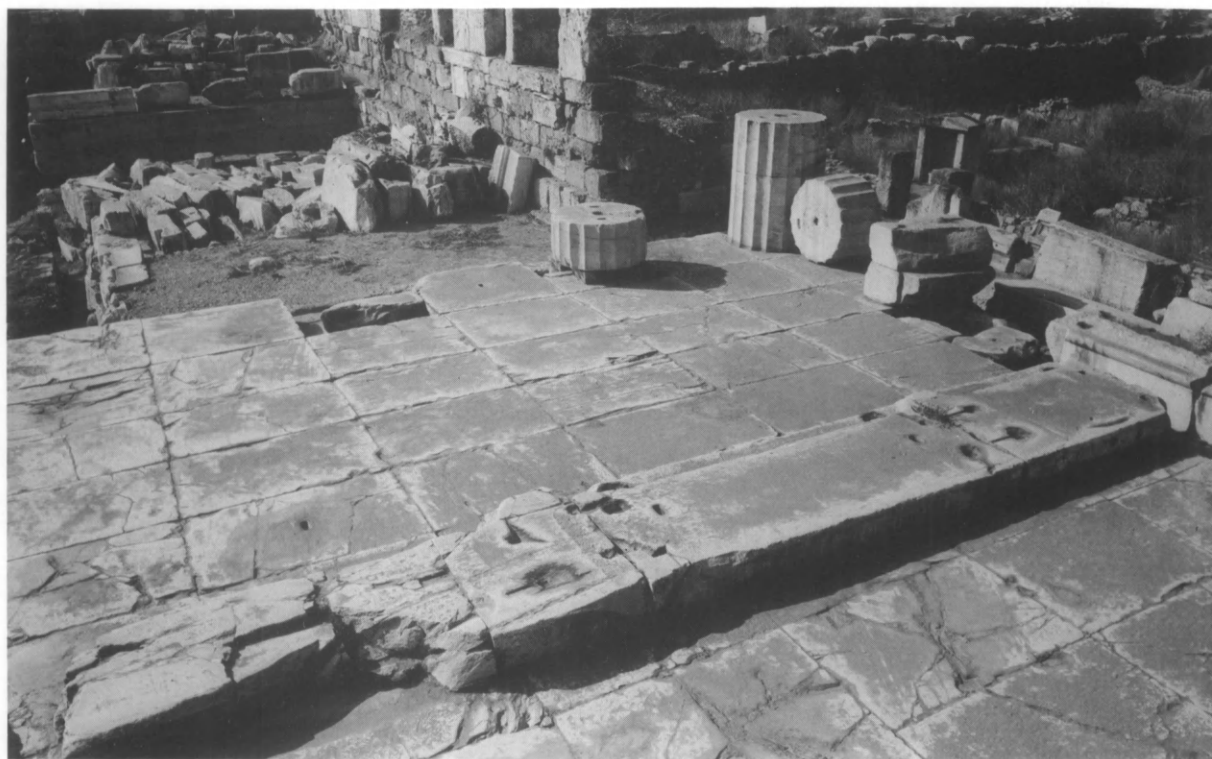
Προπύλαια Ἀθηνῶν: α) Τοιχοποιία ἰωνικῆς στοᾶς. β) Διαφορὲς στὸ πάχος τῶν στρώσεων τοῦ πλευρικοῦ τοίχου τοῦ κεντρικοῦ κτιρίου. Ἀποψη βόρειας ἐξωτερικῆς πλευρᾶς.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Ἡ ἐπικρανίτις. β) Ἡ ἄνω ἔδρα τῆς ἐπικρανίτιδος.

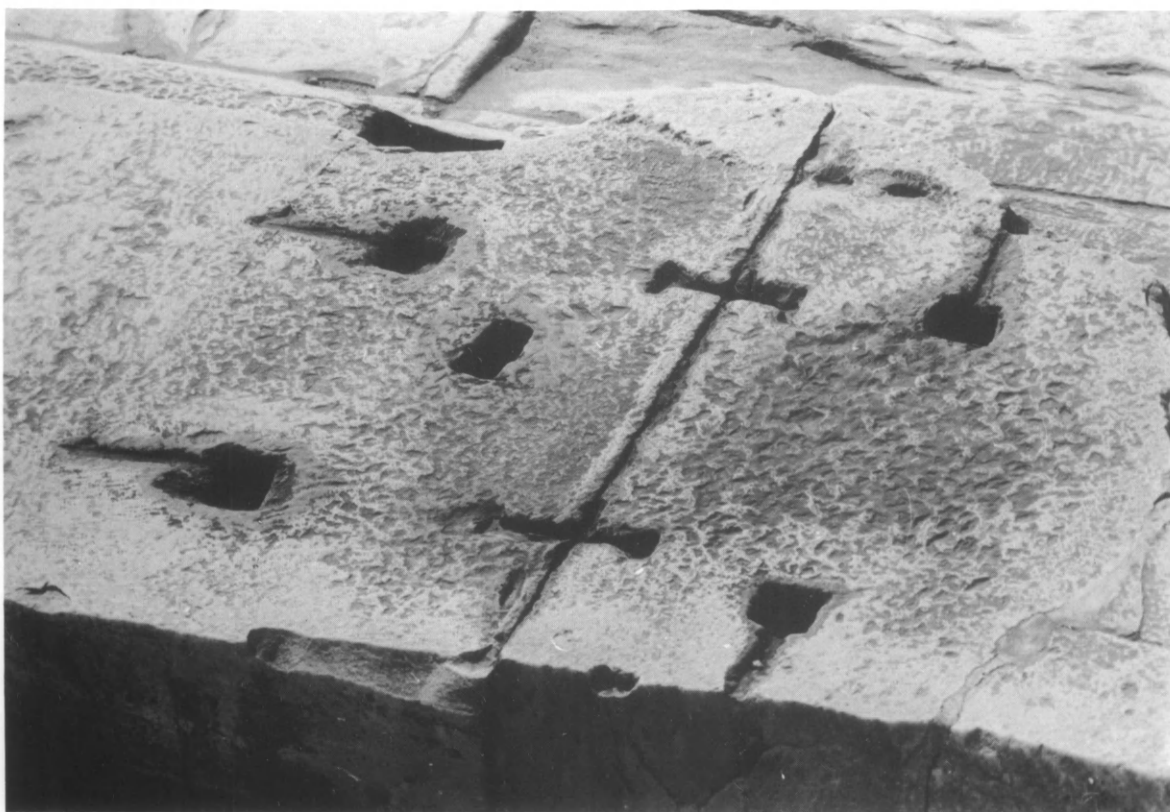
Μεγάλα Προπύλαια: α) Διάτονος ἐπικρανίτις με ἀλάξεντους τοὺς ἱμάντες. β) Συγκεντρωμένα μέλη ἐπικράνου παραστάδας καὶ ἐπικρανίτιδος.

Μεγάλα Προπύλαια. Τοιχοβάτης τοῦ θυραίου τοίχου: α) Ἀνατολικὸ ἥμισυ. β) Δυτικὸ ἥμισυ.

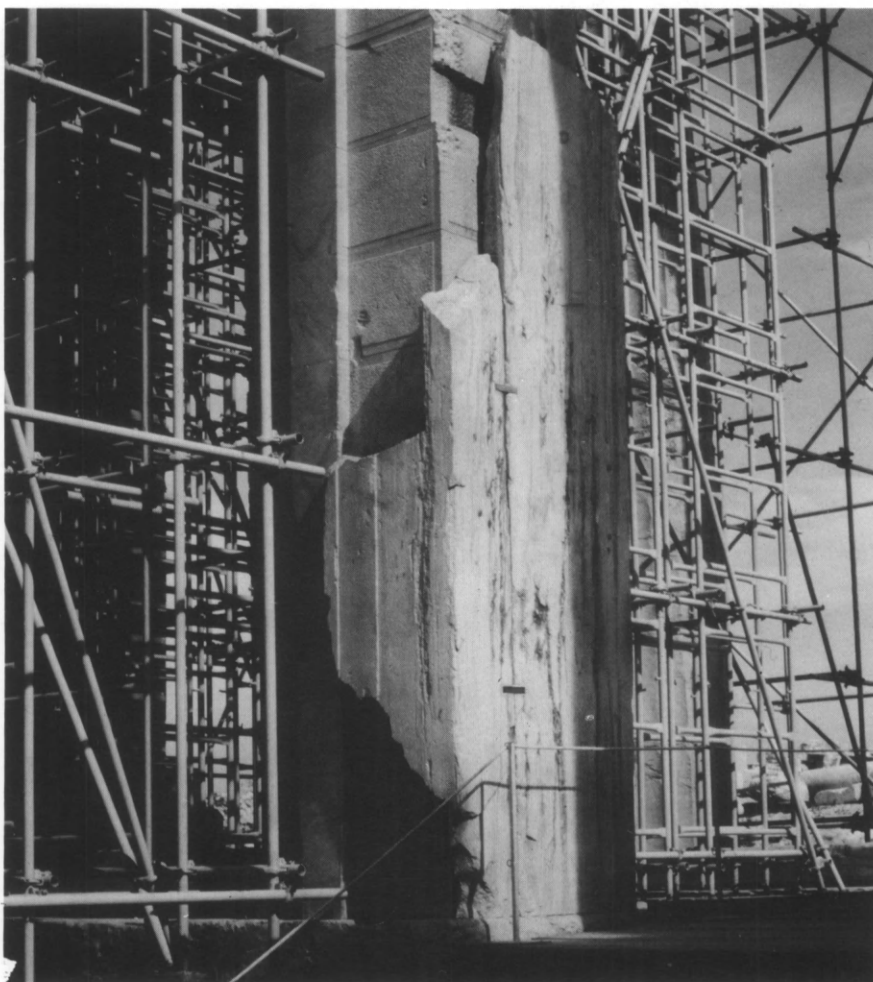
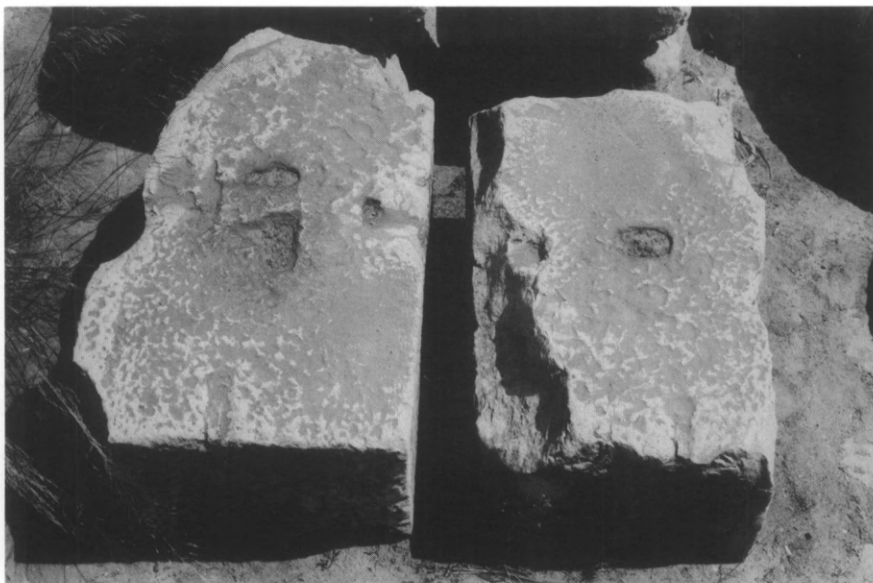
Μεγάλα Προπύλαια. Τοιχοβάτης του θυραίου τοίχου: α) Κεντρικό τμήμα. β) Ὑπόψη τοῦ τοιχοβάτη ἀπὸ τῆ δωρικῆ στοᾶ.

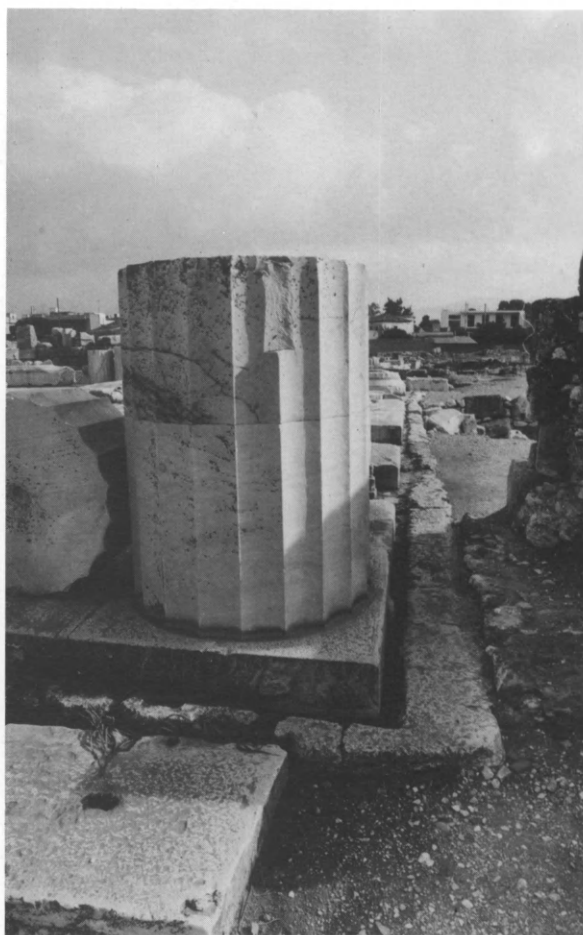
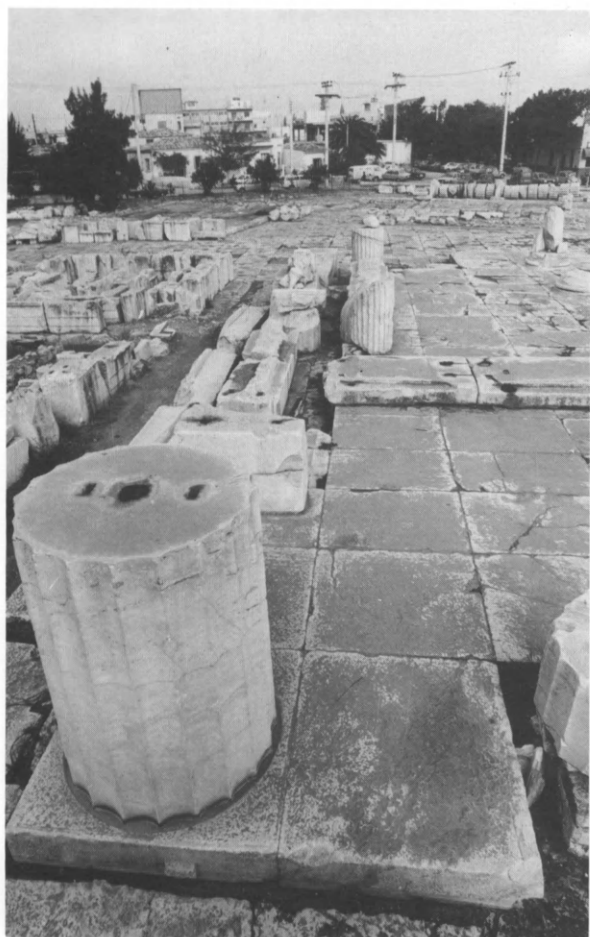
Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Τρόπος σύνδεσης τῶν λίθων τοῦ τοιχοβάτη καὶ τόρμοι γιὰ τὴ γόμφωση τῶν δίδυμων ὀρθοστατῶν τοῦ θυραίου τοίχου.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Ἡ ἀνατολική ἀκραία θύρα με σαφή τὰ ἔχνη τῆς συνεχοῦς λειτουργίας της. β) Ἡ δυτική ἀκραία θύρα.

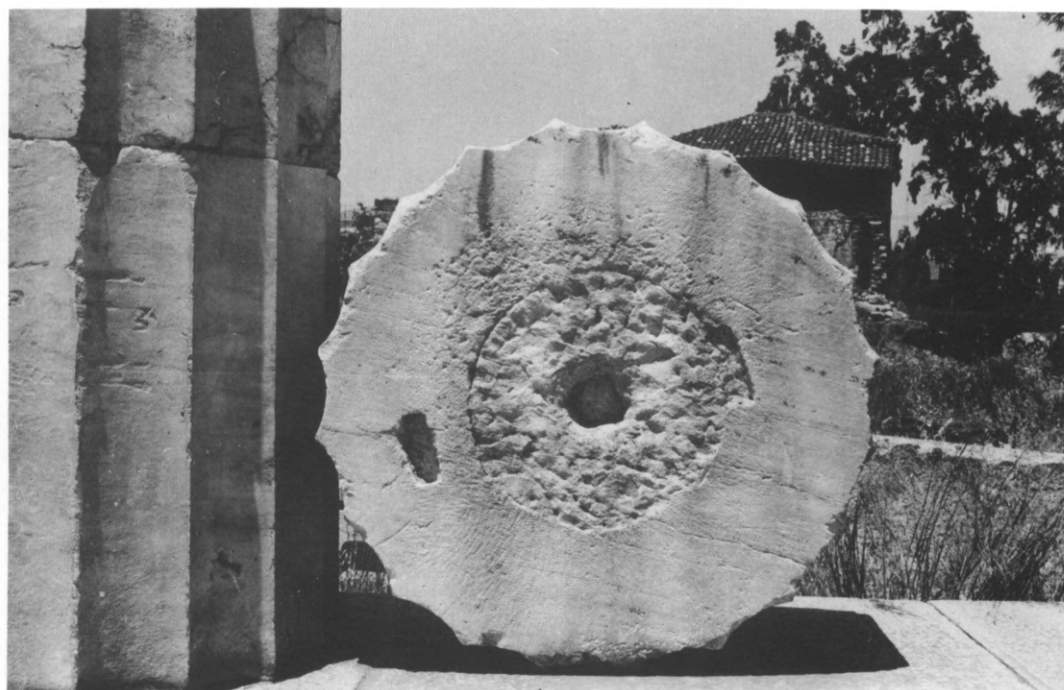
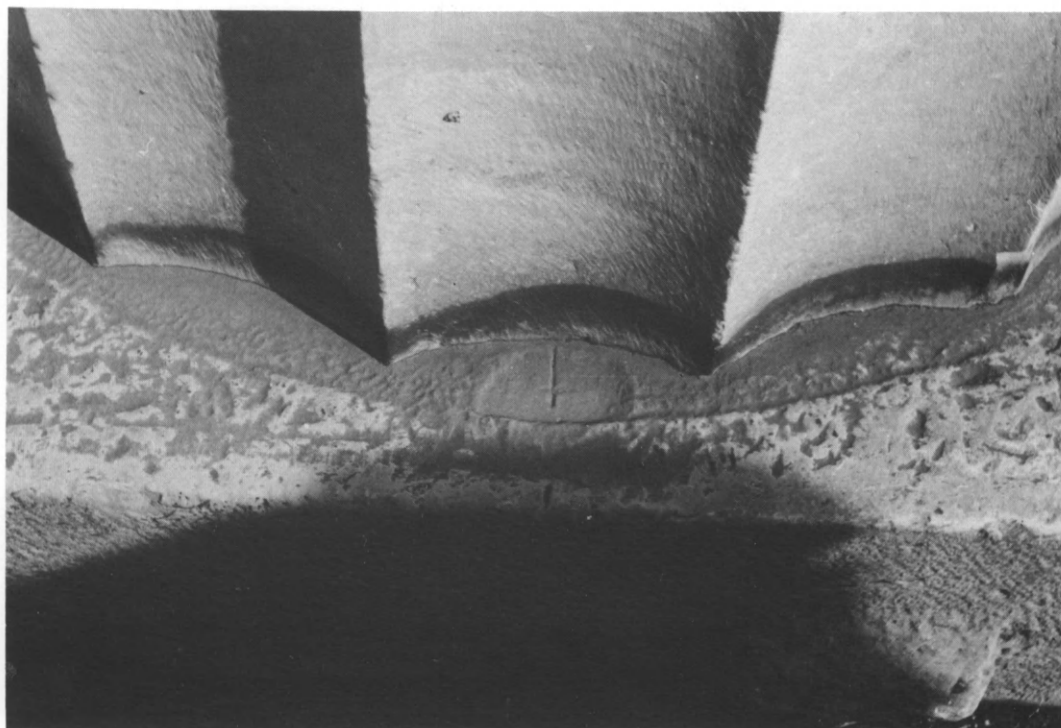
α) Μεγάλα Προπύλαια. Λιθόπλινθοι θυραίου τοίχου. β) Μαρμάρινη επένδυση του θυρώματος των μνησίκλειων Προπυλαίων στα χρόνια του Αυγούστου.

Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Οί κατά χώραν σωζόμενοι κατώτατοι σφόνδυλοι του νοτιοδυτικού γωνιακού δωρικού κίονα.
 γ) Ἀπόπειρα ανασύνθεσης ἑνὸς δωρικού κίονα τῆς πρόσοψης.

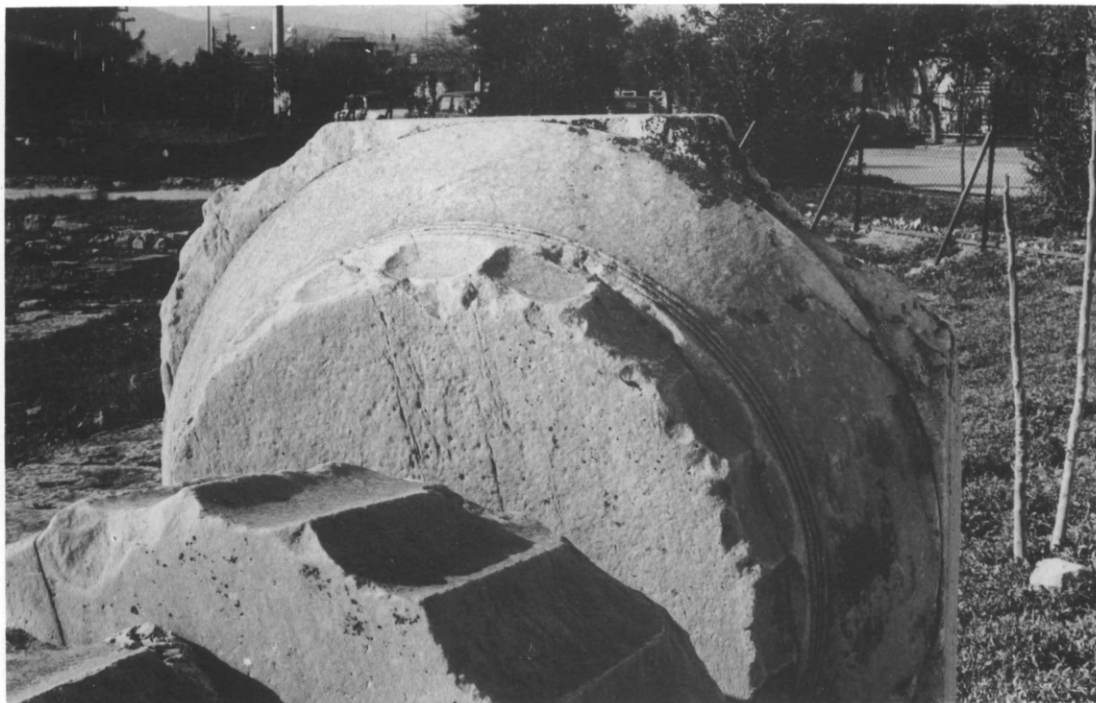
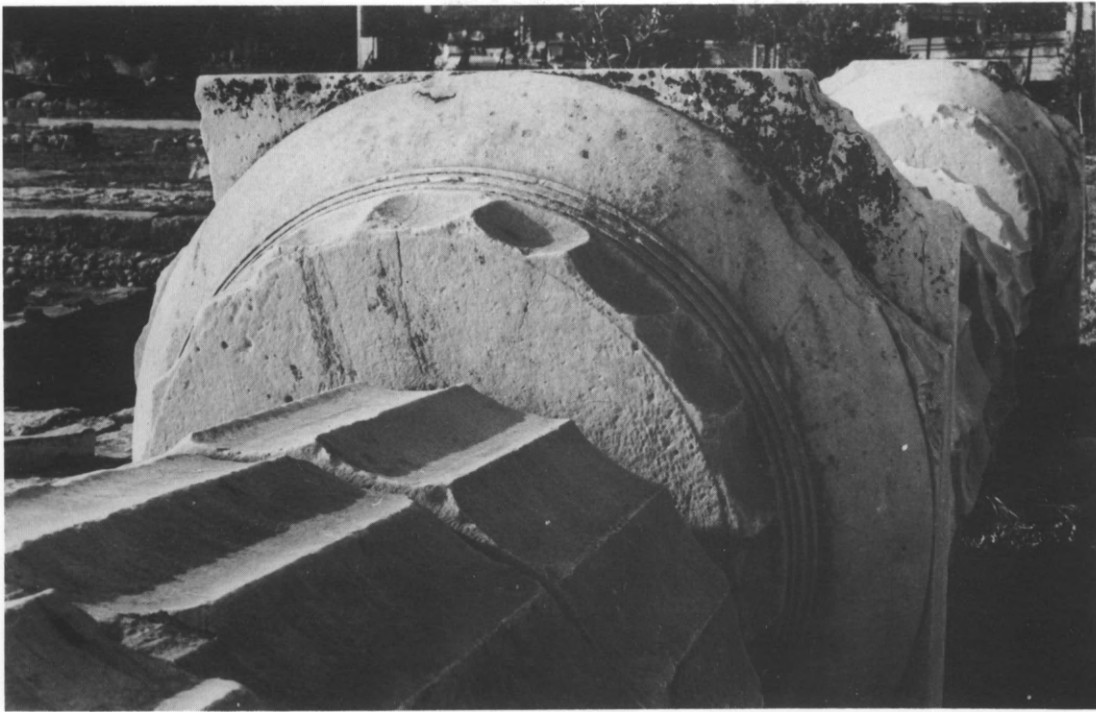
Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Κυκλικά υποβιβασμένη επιφάνεια στο στυλοβάτη, για την έδραση του κίονα.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Βοηθητικά σημεία καθορισμού των κύριων αξόνων για την τοποθέτηση του κατώτατου σφονδύλου. β) Σφόνδυλος δωρικού κίονα. Τρόπος κατεργασίας της άνω έδρας.

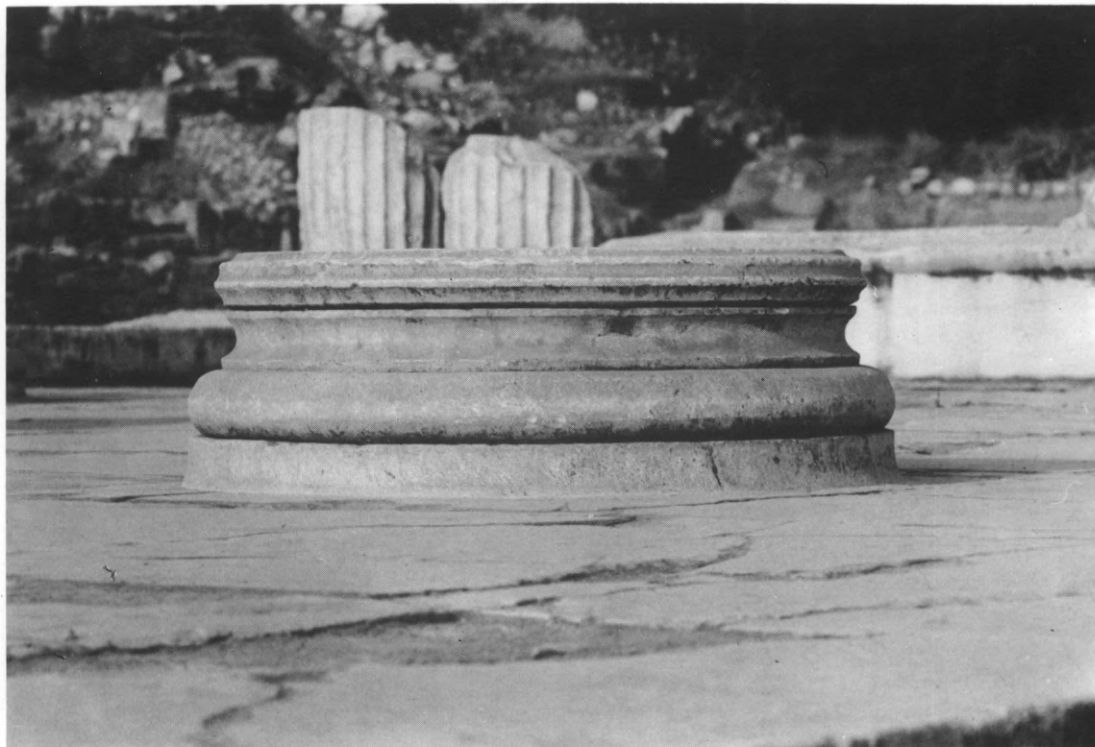
Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Δωρικά κιονόκρανα.

Μεγάλα Προπύλαια. Τρόπος κατεργασίας της κάτω έδρας των κιονοκράνων: α) Με υπερυψωμένο προστατευτικό δακτύλιο των άκμων κατά τὰ κλασικά πρότυπα. β) Χωρίς προστατευτικό δακτύλιο.

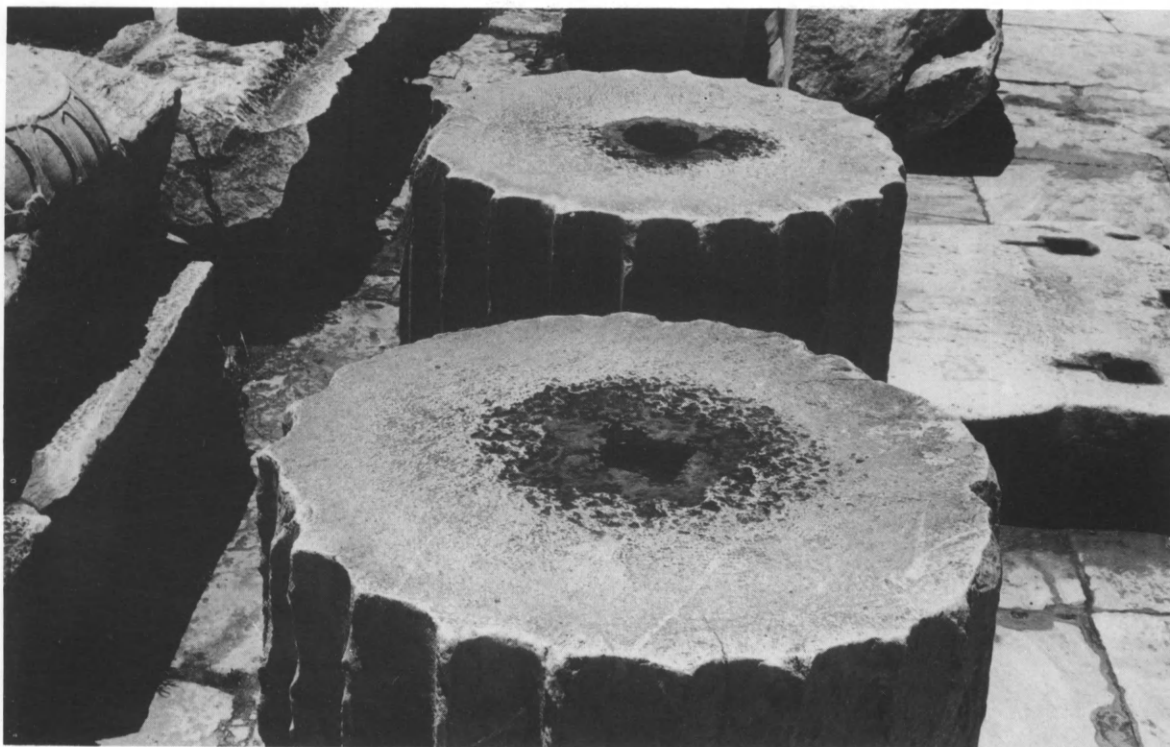
Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά. Κατὰ χώραν σωζόμενη ἰωνική βάση καὶ τμήμα τοῦ κατώτατου σφονδύλου τοῦ κίονα.

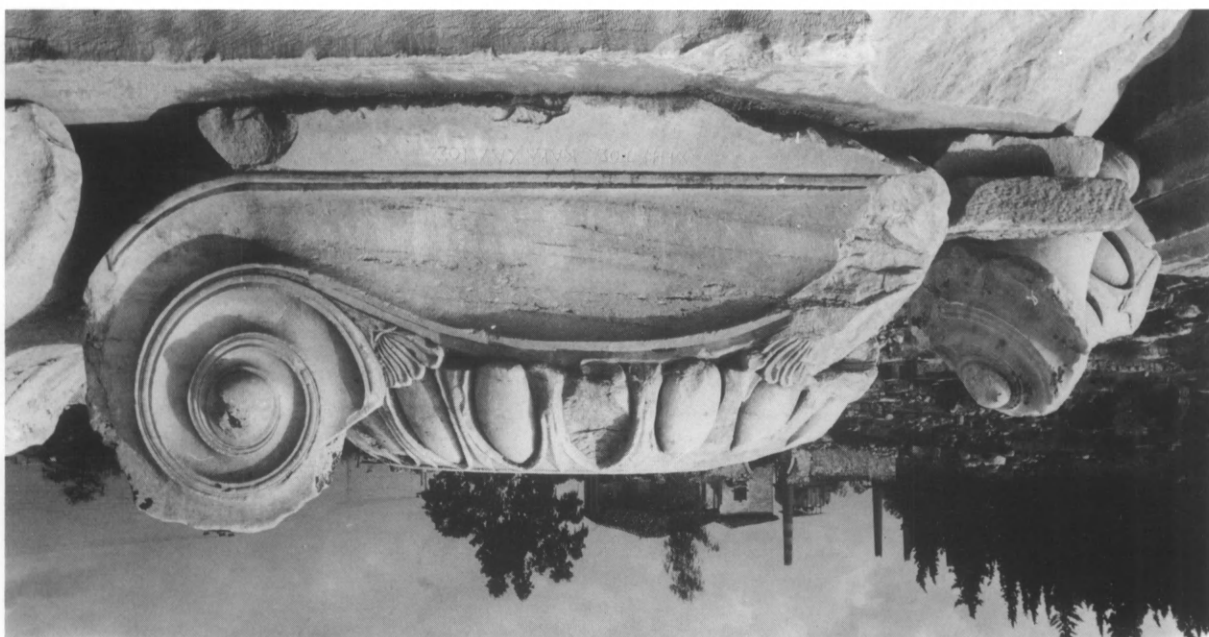
Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά, βάση κίονα: α) Όψη. β) Άνω έδρα.

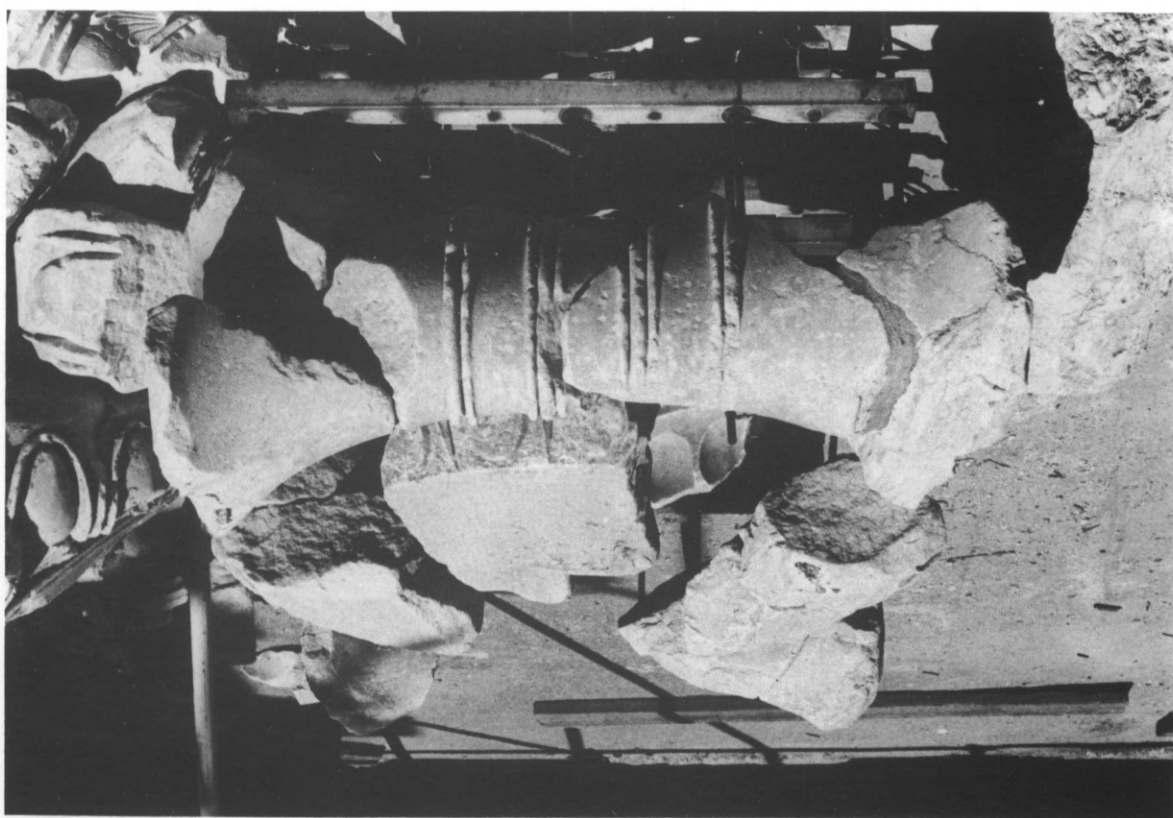
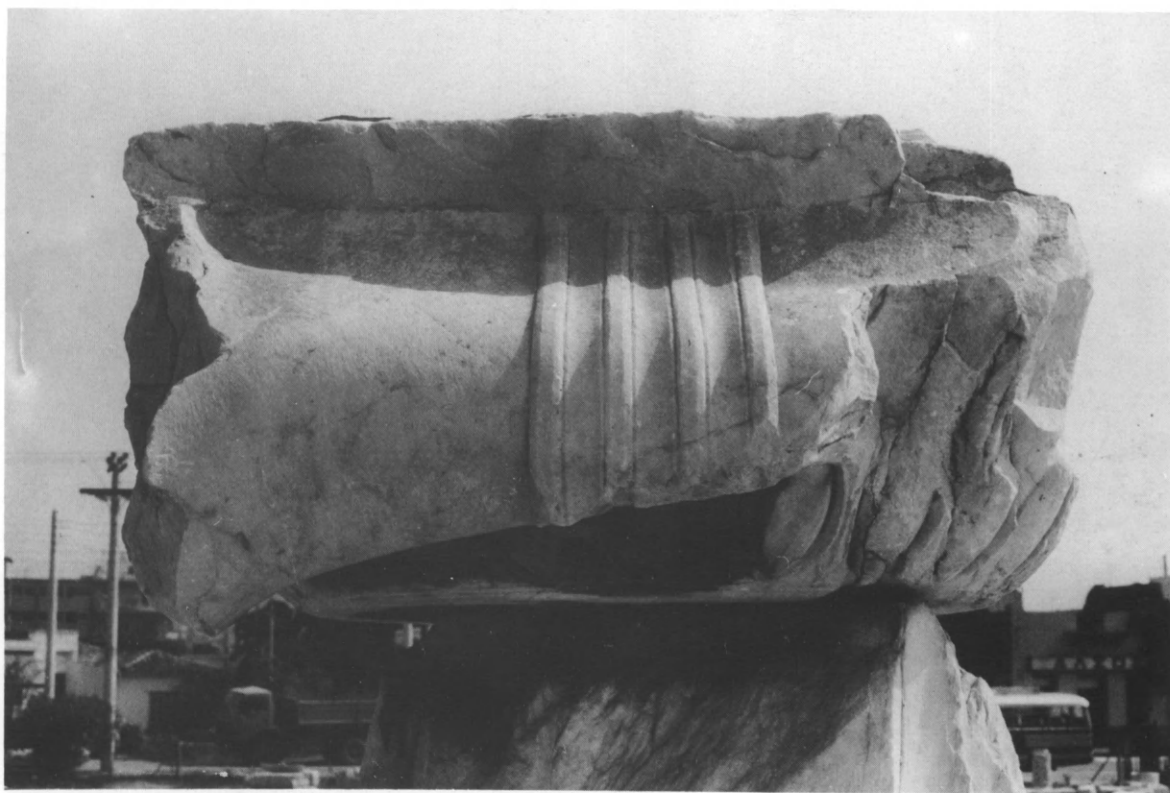
Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά: α-β) Κατὰ χώραν σωζόμενες ἰωνικὲς βάσεις με τοὺς κατώτατους σφονδύλους τῶν κιόνων. γ) Σφόνδυλοι τῶν κιόνων.

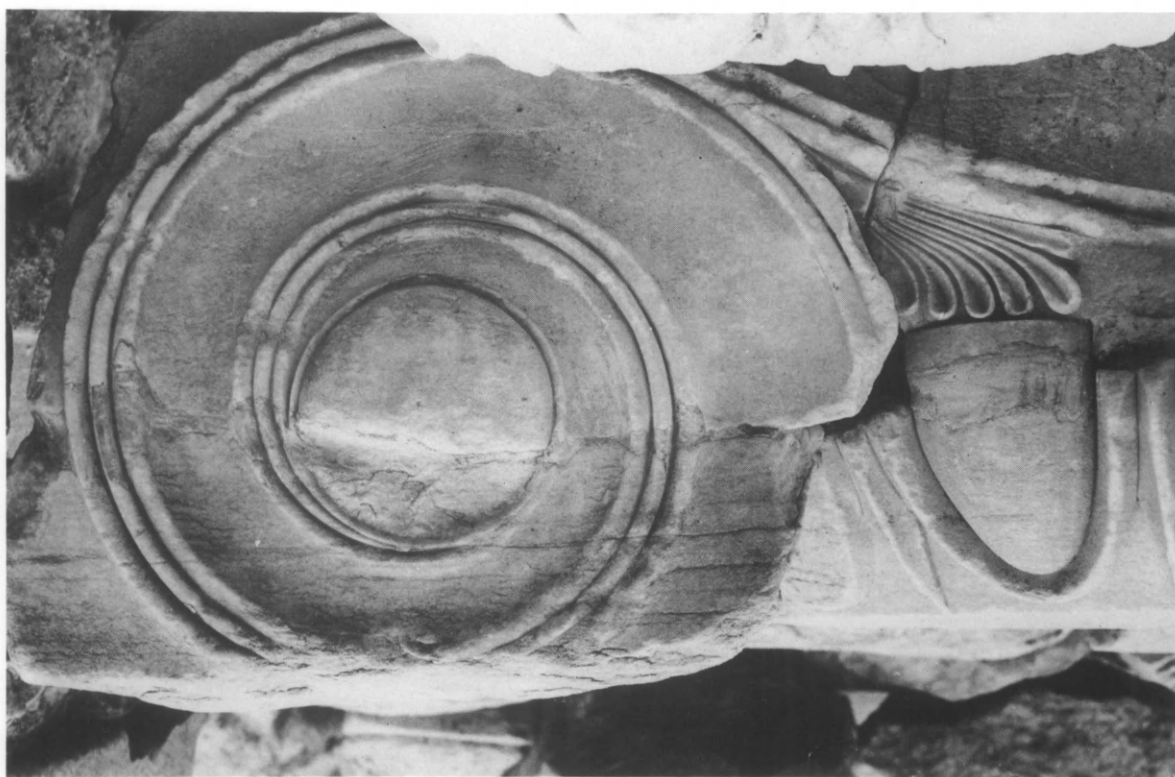
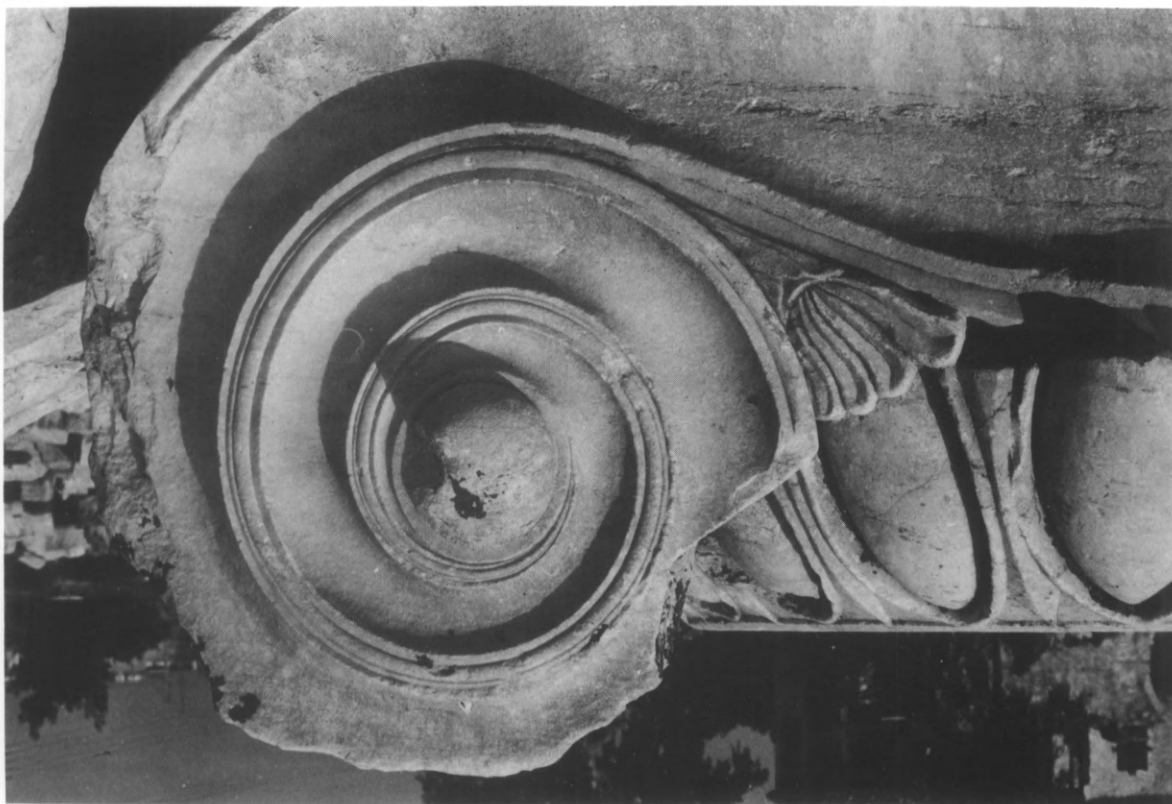
Τρόπος κατεργασίας της άνω ξδρας τῶν ἰωνικῶν σφονδύλων: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

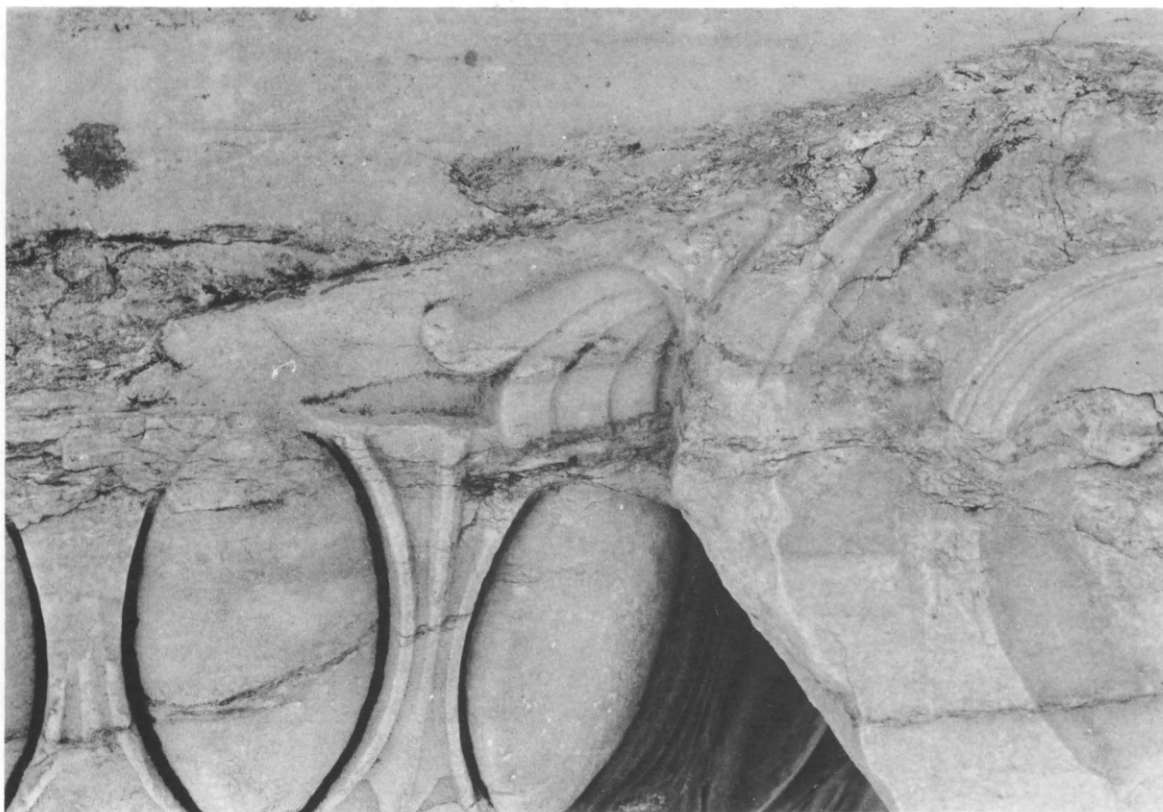
Τὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο. Σύγκριση τοῦ κιονοκράνου: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

Μορφή τῶν ἱμάντων στὸ προσκεφάλαιο τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

Σύγκριση της μορφής των έλικων και των ήμιανθεμίων στο ιωνικό κιονόκρανο: α) των Μεγάλων Προπυλαίων, β) των μνησίκλειων Προπυλαίων.

Σύγκριση τοῦ ἡμιανθεμίου στὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

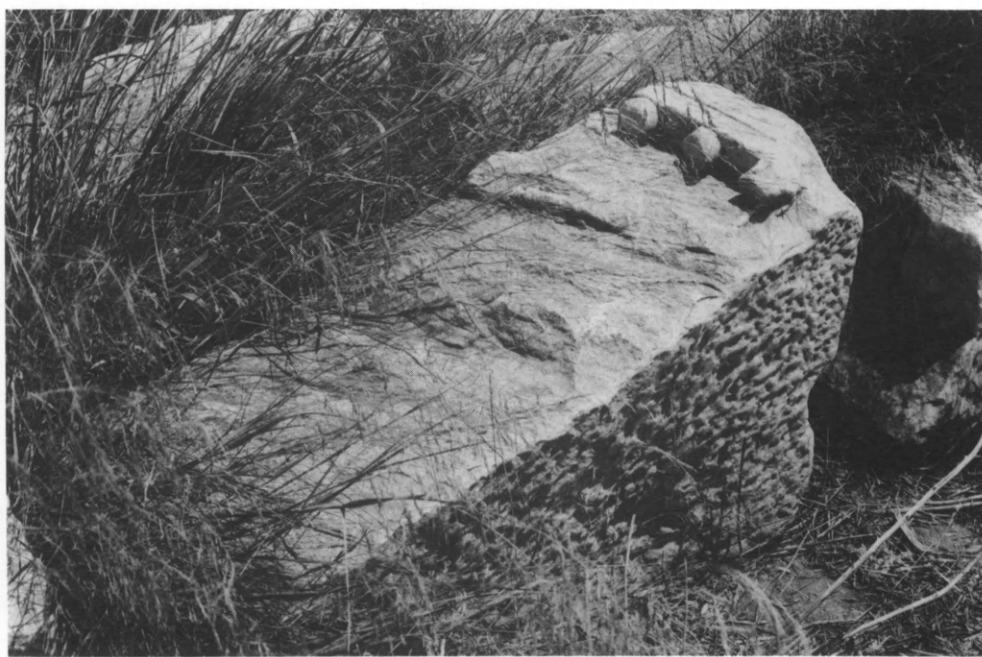
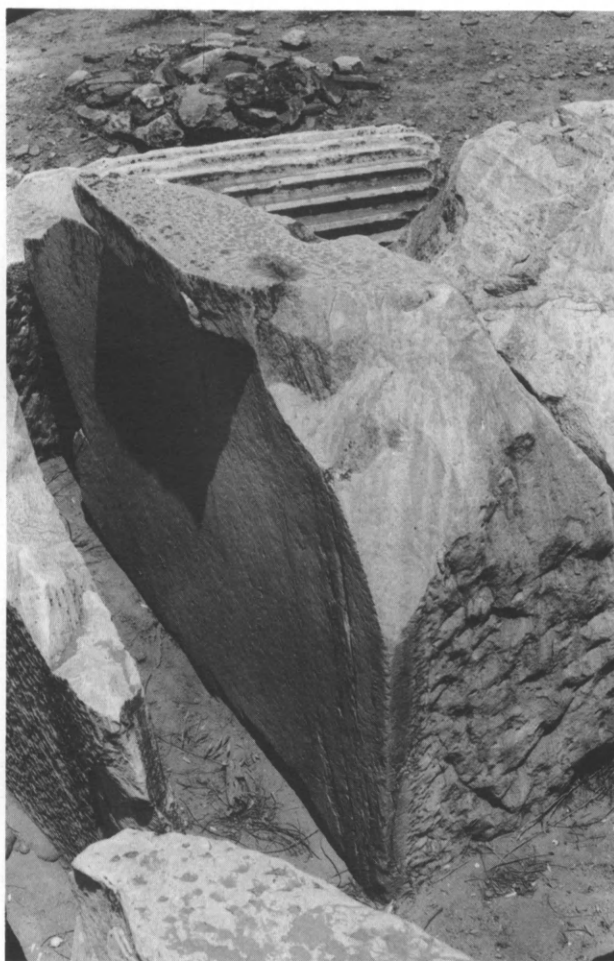
Τρόπος απόδοσης τοῦ κυματίου τοῦ ἐχίνου στὸ ἰωνικὸ κιονόκρανο: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

Τρόπος απόδοσης τοῦ κυματίου τοῦ ἐχίνου στὸ τμήμα πίσω ἀπὸ τὸ προσκεφάλαιο τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων (ἀνάγλυφο), β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων (ἐπιπεδόγλυφο).

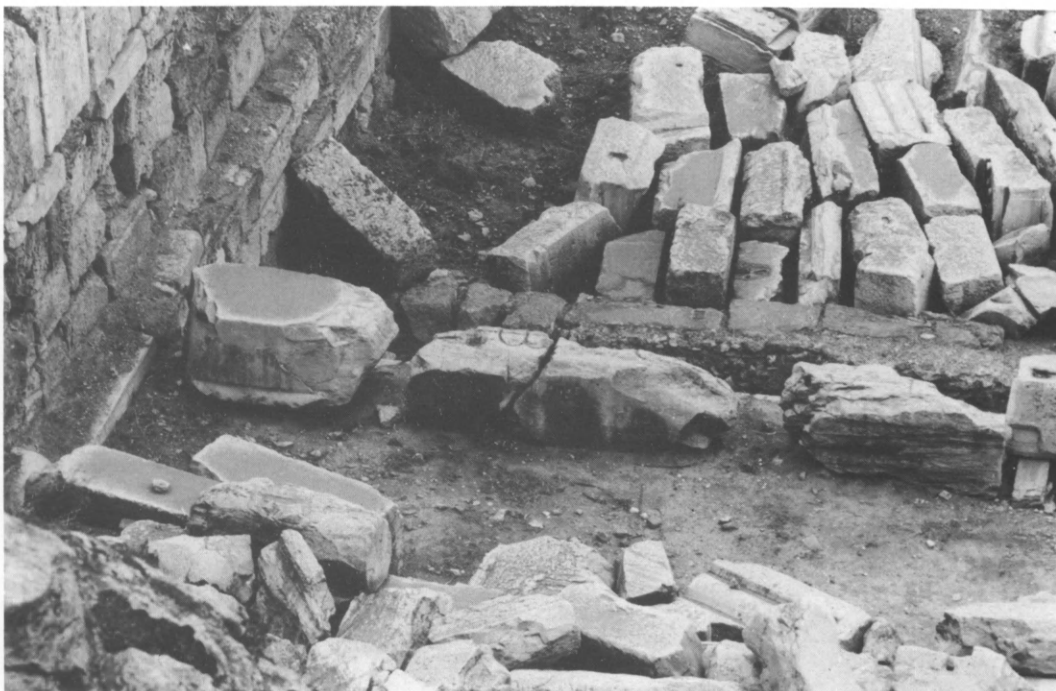
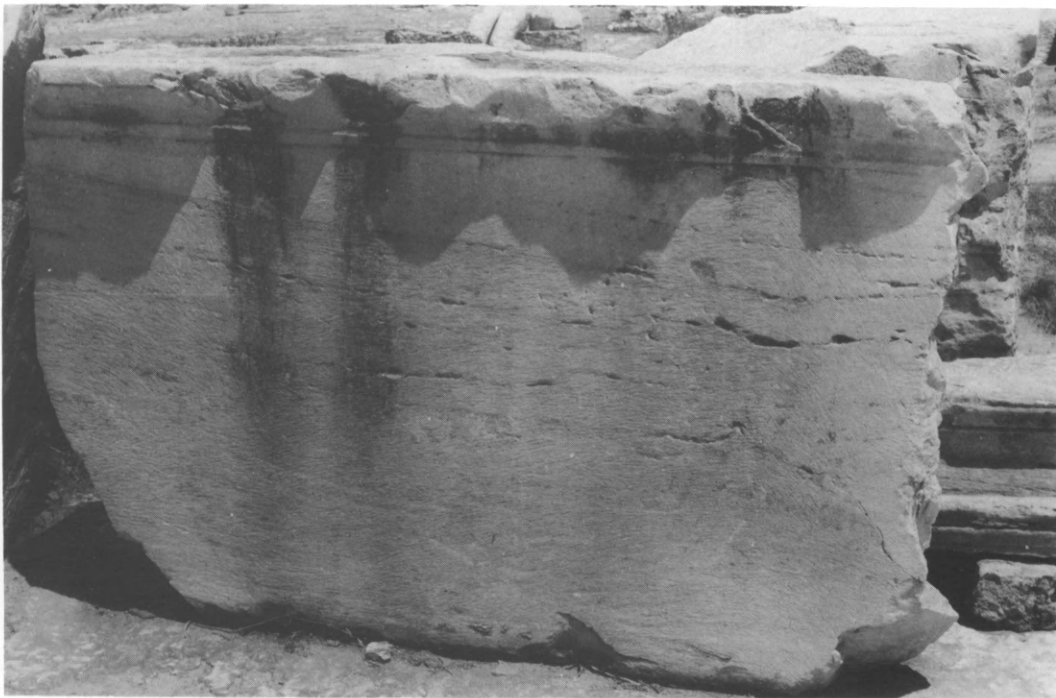
α) Τόρμοι στην άνω ξδρα τοῦ ἐχίνου τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων γιὰ τὴ στερέωση μετάλλινου ἀνθεμίου. β) Ἄνω ξδρα τοῦ ἰωνικοῦ κιονοκράνου τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Μεγάλα Προπύλαια. Δωρικά ἐπιστύλια: α) Σώζεται ἡ ταινία. β) Σώζεται ἡ ταινία με τὸν κανόνα καὶ τὶς σταγόνες.

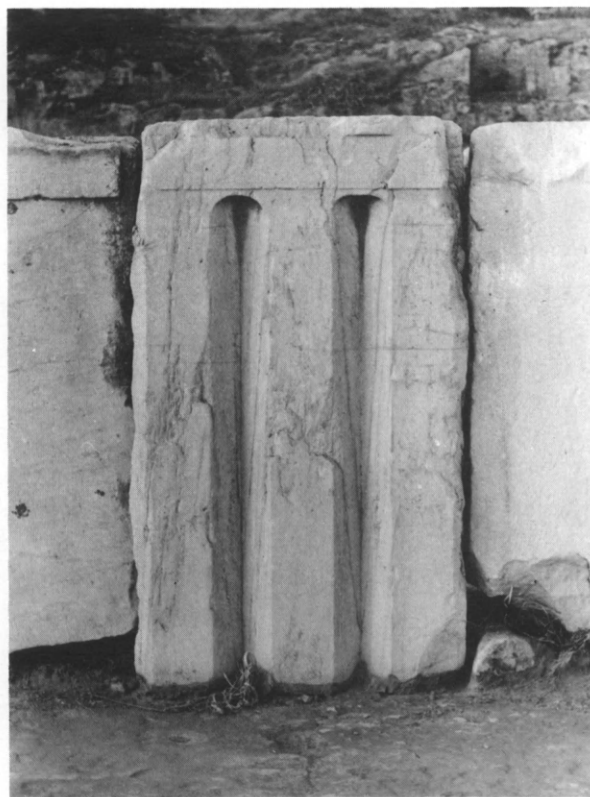
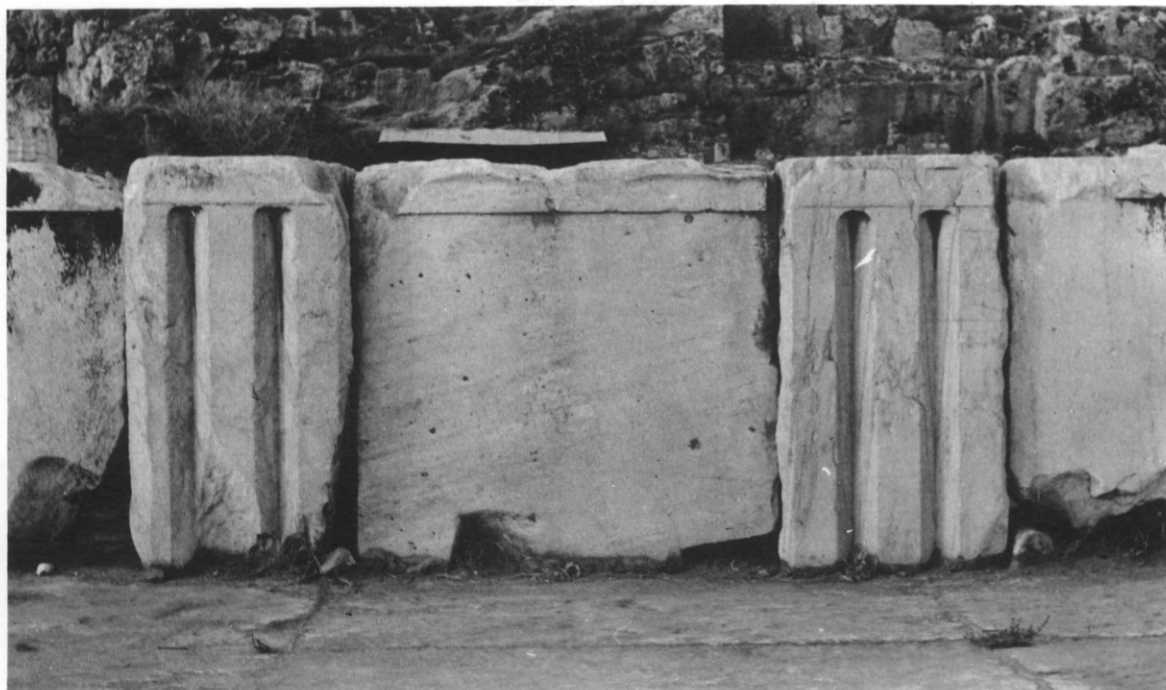
Μεγάλα Προπύλαια. Ἀντίθημα δωρικοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τὴν ἰωνικὴ στοά.

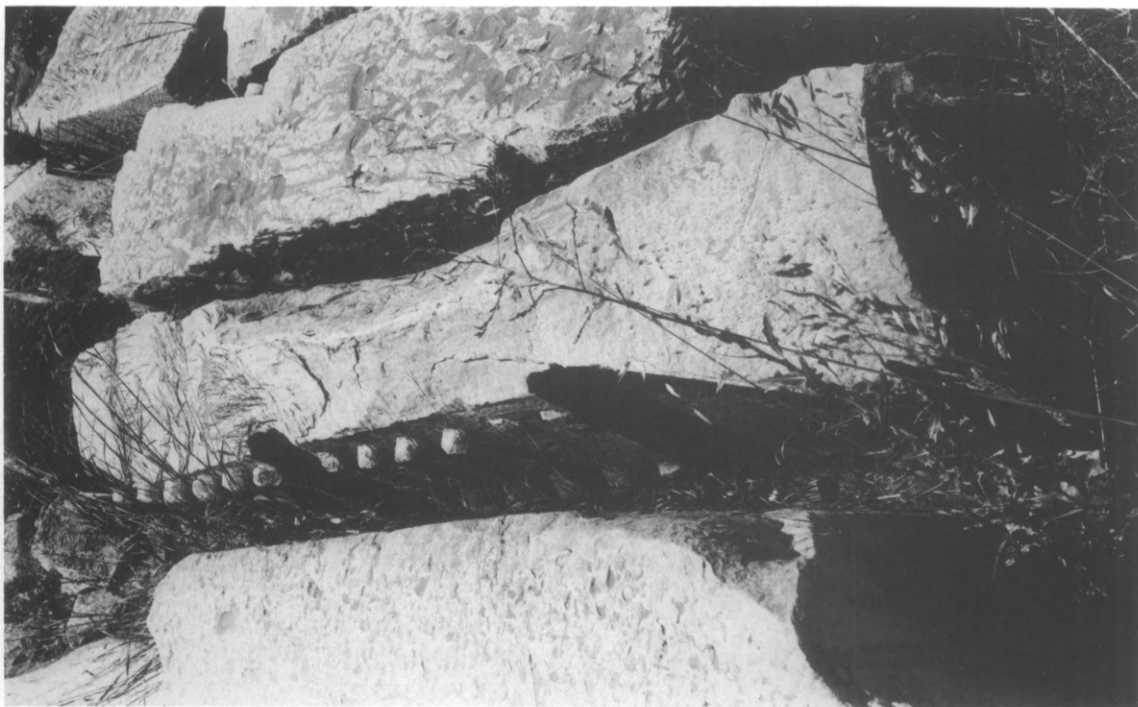
Μεγάλα Προπύλαια: α) Ἀντίθημα δωρικοῦ ἐπιστυλίου ἀπὸ τῆ δωρικῆ στοᾶ. β) Γενικὴ ἄποψη τῶν τριῶν θραυσμάτων τοῦ δωρικοῦ ἐπιστυλίου μετὰ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή.

Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Θραύσματα τοῦ δωρικοῦ ἐπιστυλίου μετὰ τὴν ἀφιερωματικὴ ἐπιγραφή.

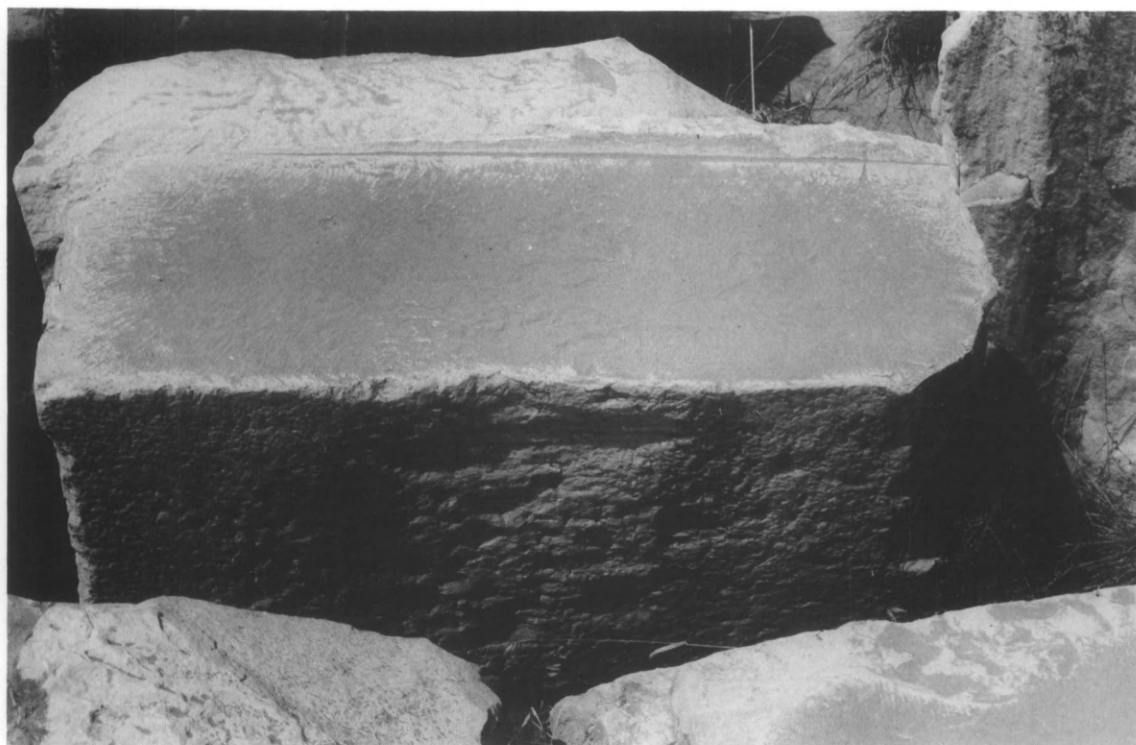
Μεγάλα Προπύλαια. Ἀνασύνθεση τῆς δωρικῆς ζωφόρου στὸ ἔδαφος, δυτικὰ τῆς κρηπίδας: α) Ἡ μετόπη. β) Ἡ τρί-
γλυφος.

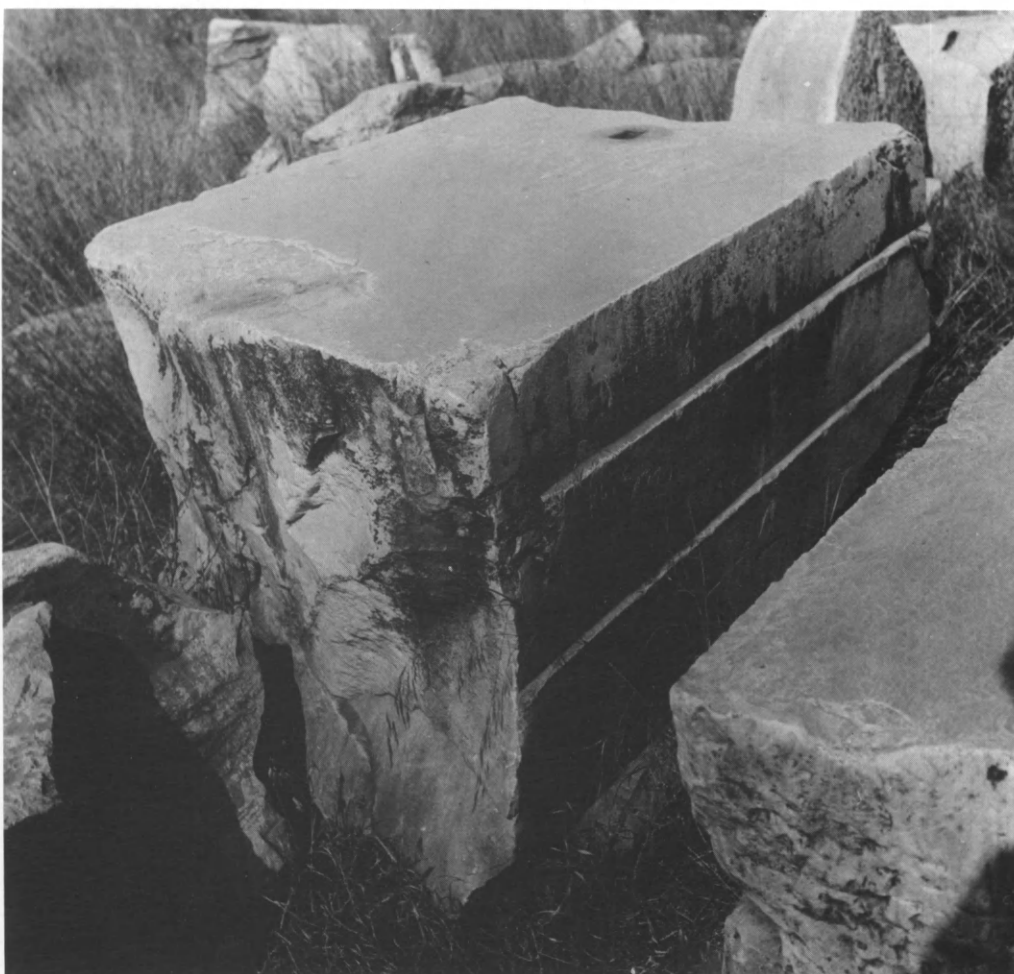
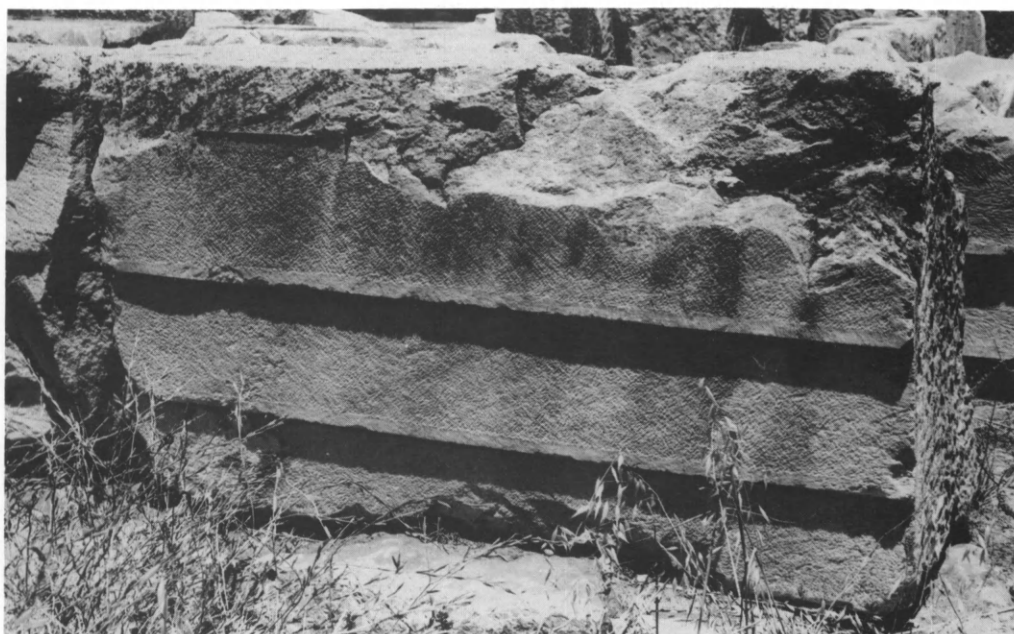
Μεγάλα Προπύλαια: α) Δωρικὸ γείσο γωνιακό. β) Δωρικὸ γείσο με μία πρόμοχθο καὶ δύο ὁδοὺς.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Ίδιόρρυθμο δωρικό γείσο με δύο όδους, μία πρόμοχθο και 1/4 προμόχθου. β) Δωρικά γείσα.

Μεγάλα Προπύλαια. Ὁ θρᾶνος: α) Τρόπος κατεργασίας τῆς ὀψης καὶ τῆς κάτω ἔδρας του. β) Θρᾶνοι μὲ μασχαλιαῖες λαξεύσεις στὴν πίσω πλευρά (Α-Β).

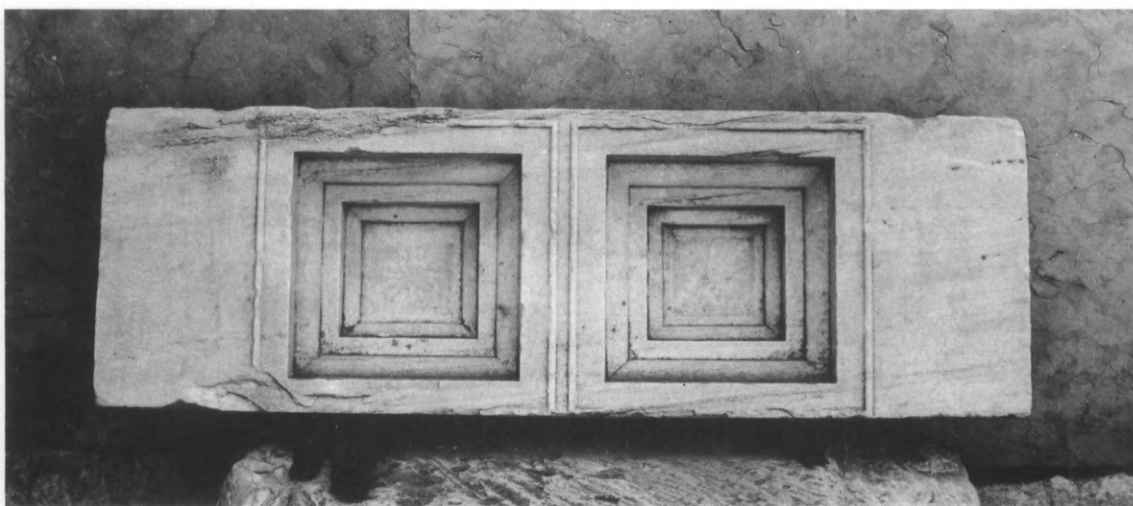
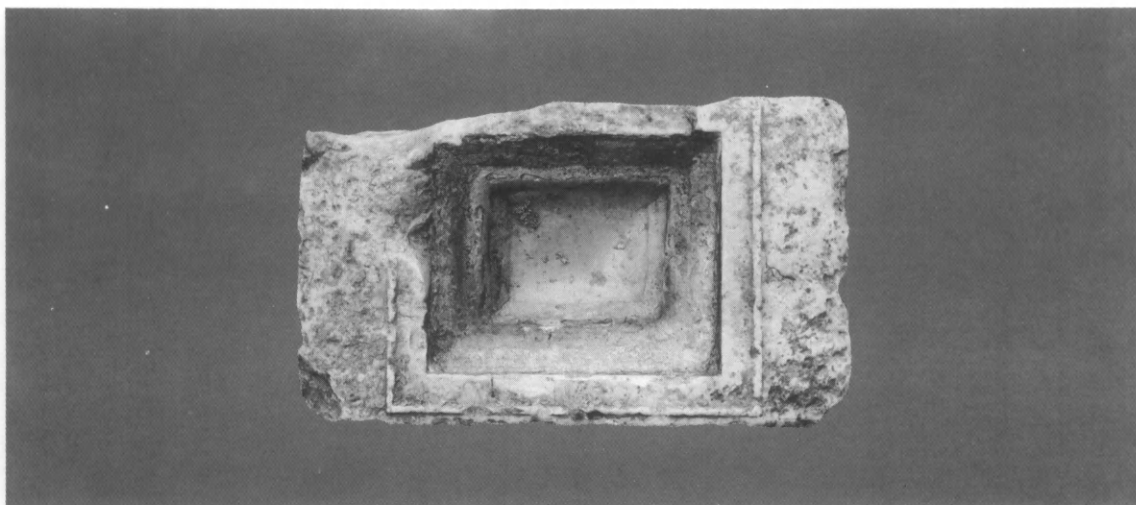
Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά: α) Ίωνικό επίτοιχο ἐπιστύλιο. β) Ίωνικό ἐπιστύλιο.

Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά: α-β) Ίωνικά επίτοιχα ἐπιστύλια, με μασχαλιαῖες λαξεύσεις στὴν ἄνω καὶ πίσω ἐπιφάνεια.

Μεγάλα Προπύλαια. Ίωνική στοά: α) Δοκός φατνωματικής όροφής από τὸ πλευρικό κλίτος, β) Δοκός από τὸ κεντρικό κλίτος.

Φατνώματα ὀροφῆς τῆς ἰωνικῆς στοᾶς: α) Πλάκα μὲ μονὸ σκαφοειδὲς φάτνωμα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. β) Τυπικὴ φατνωματικὴ πλάκα τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. γ) Φατνωματικὴ πλάκα ἀπὸ τὰ μνησίκλεια Προπύλαια.

Φατνωματική πλάκα από τη δωρική στοά: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

Φατνωματικὲς πλάκες ἰωνικῆς στοᾶς: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων με ἔχνη τοῦ γραπτοῦ διακόσμου, β) τῶν μνησί-
κλειων Προπυλαίων ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ ἐπισκευῇ.

Μνησίκλεια Προπύλαια. Ίωνική στοά: α) Εἶδη ἀναθιώσεων στίς πλευρὲς κλασικῶν φατνωμάτων. β) Ἀναθύρωση σὲ φάτνωμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐπισκευῆς.

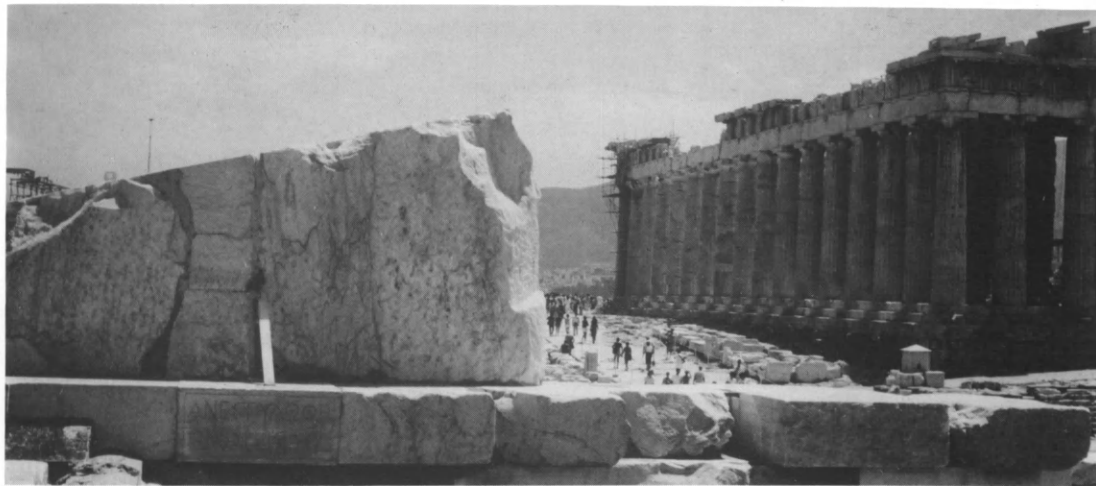
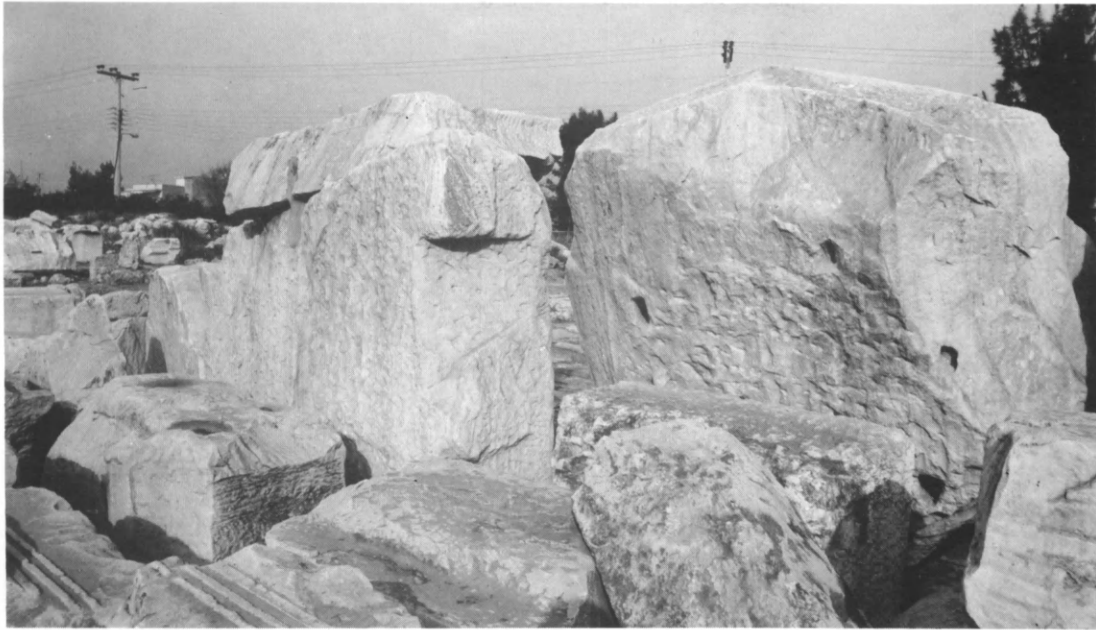
Μνησίκλεια Προπύλαια. Ίωνική στοά: α) Τρόπος κατεργασίας της άφανους ξδρας (οϋράς) κλασικού φατνώματος. β) Άτελής τρόπος κατεργασίας της οϋράς, σε φάτνωμα της ρωμαϊκής έπισκευής. γ) Κλασικά φατνώματα. Στο μέσο, άκραίο πλευρικό φάτνωμα με έγκοπές στην άνω ξδρα, για την τοποθέτηση των έπιτεγίδων της στέγης.

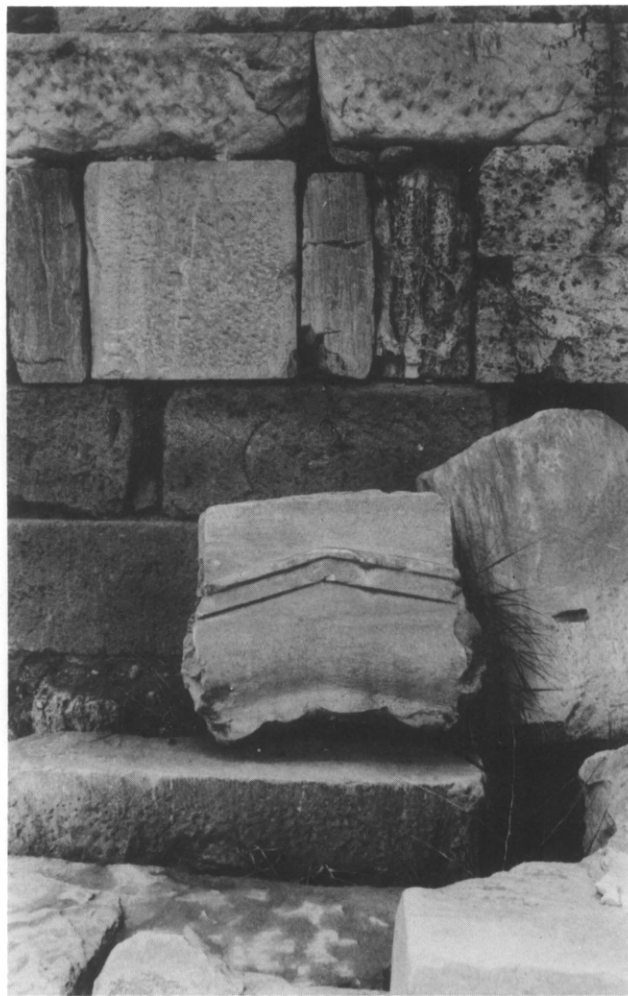
Μεγάλα Προπύλαια: α) Ἀπόπειρα ἀνασύνθεσης τοῦ τυμπάνου τοῦ αἰτώματος, στὸ ἔδαφος. β) Ὁ κεντρικὸς λίθος τοῦ τυμπάνου μετὰ τὴ συμφυῆ προτομὴ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου σὲ ἀσπίδα (imago clipeata).

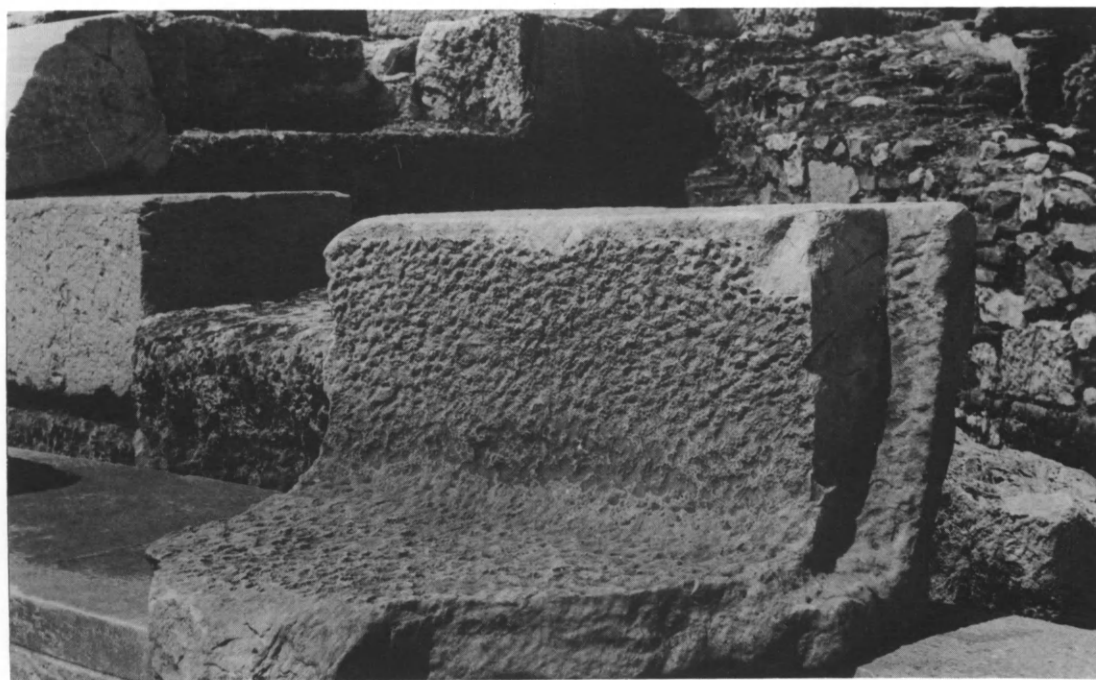
Μεγάλα Προπύλαια. Τύμπανο αετώματος. Ἡ προτομή τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου μετὰ τὴν διακόσμηση τῆς ἀσπίδας, ἀπὸ τὰ πλάγια.

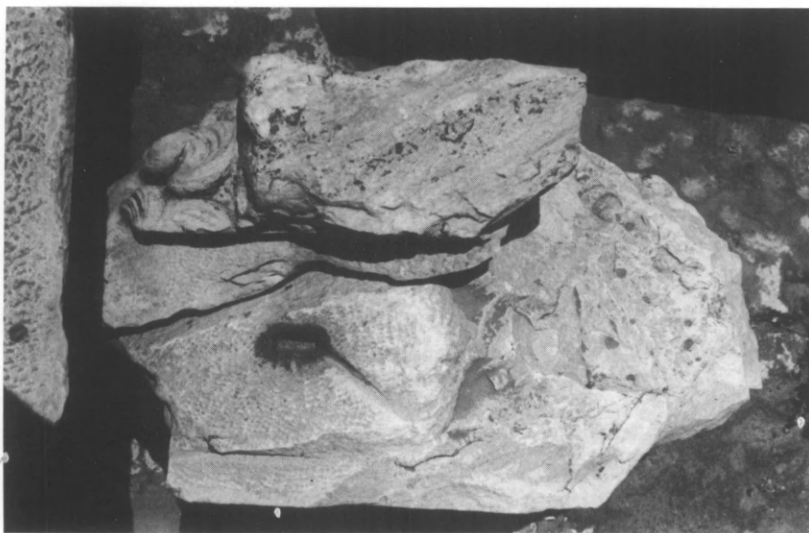
α) Μεγάλα Προπύλαια. Πίσω ὄψη τῶν κεντρικῶν λίθων τοῦ αετώματος. Διακρίνεται ἡ τραπεζιόσχημη ἐγκοπὴ γιὰ τὴ στερέωση τοῦ κεντρικοῦ λίθου τοῦ τυμπάνου. β) Μνησίκλεια Προπύλαια. Τύμπανο τοῦ ἀνατολικοῦ αετώματος, μὲ παρόμοια ἐγκοπὴ, δεξιὰ. γ) Ὁ κεντρικὸς λίθος τοῦ τυμπάνου τοῦ ἐσωτερικοῦ αετώματος τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. Διακρίνεται τὸ ἴχνος τῆς πλευρικῆς λίθινης προεξοχῆς γιὰ τὴ στερέωσή του.

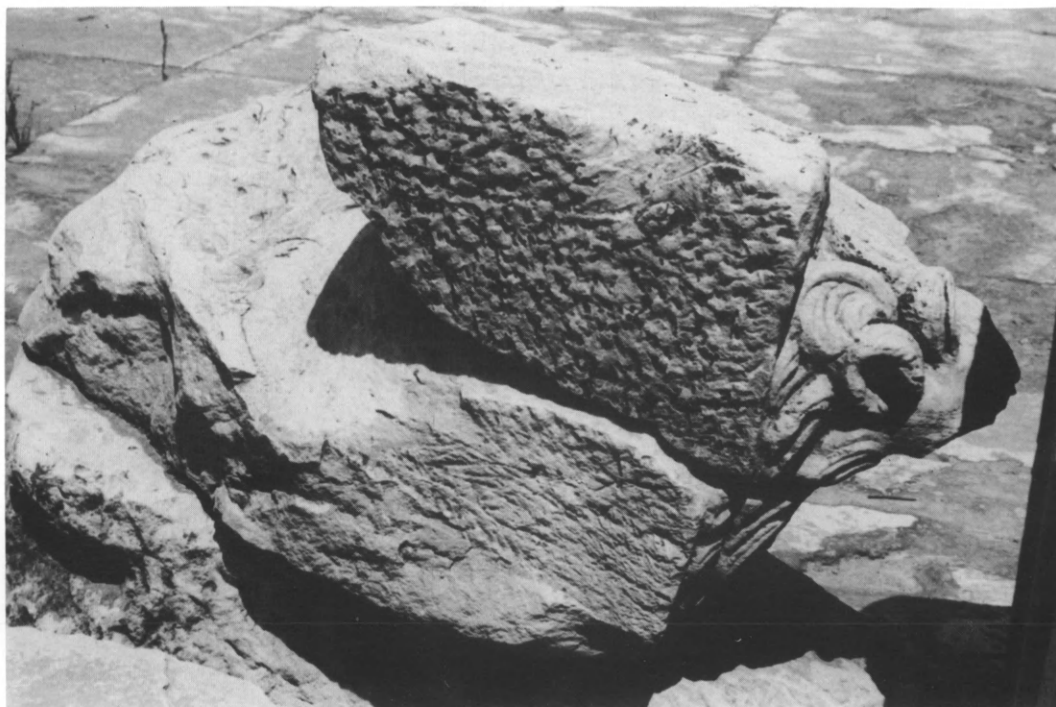
Μεγάλα Προπύλαια: α) Τὸ καταέτιο γεῖσο. β) Ἡ κορυφαία σίμη με τὴ συμφυὴ πλίνθο τοῦ ἀκρωτηρίου.

Μεγάλα Προπύλαια. Ἡ σίμη: α) Ἡ ὄψη. β) Ἡ πίσω πλευρὰ καὶ ὁ ζητοειδὴς ἀρμὸς τῆς κλείδωσης.

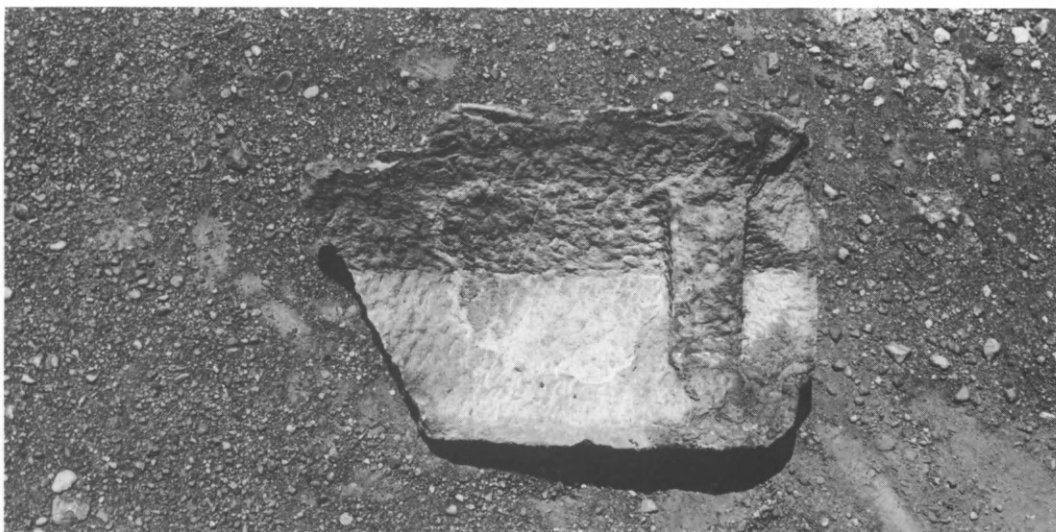
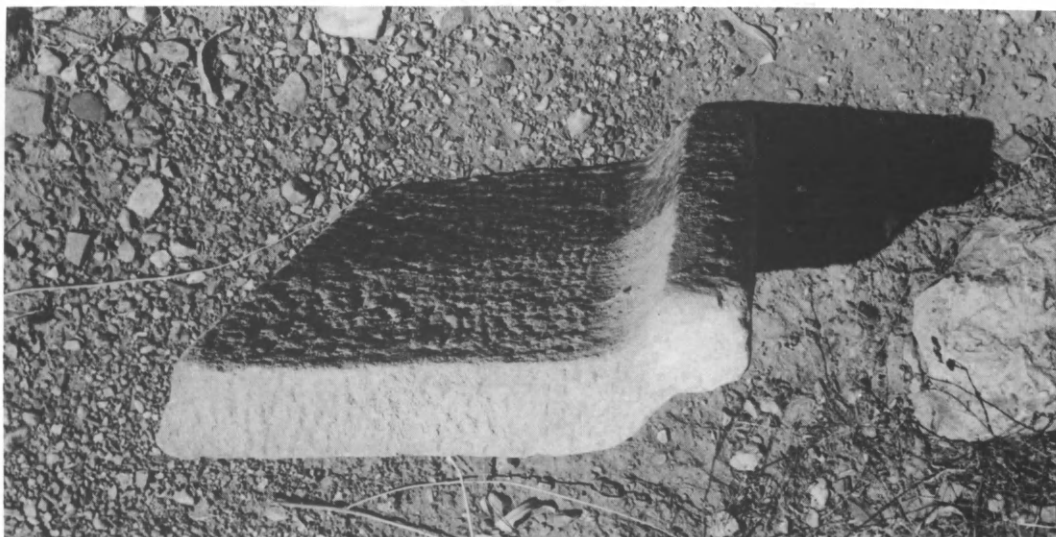
Μεγάλα Προπύλαια: α) Γωνιακή σίμη με λεοντοκεφαλή. β) Συνανήκον θραῦσμα λεοντοκεφαλῆς με τμήμα συμφυοῦς πλίνθου ἀκρωτηρίου. γ) Συμπλήρωση τῆς γωνιακῆς σίμης με τὸ θραῦσμα τῆς λεοντοκεφαλῆς. Ὑπόψη ἀπὸ ψηλά.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Συμπλήρωση τῆς γωνιακῆς σίμης μὲ τὸ θραῦσμα τῆς λεοντοκεφαλῆς. ᾽Αποψη ἀπὸ τὰ πλάγια.
β) Θραῦσμα λεοντοκεφαλῆς μὲ πλίνθο ἀκρωτηρίου, ἀπὸ ἄλλη γωνιακὴ σίμη.

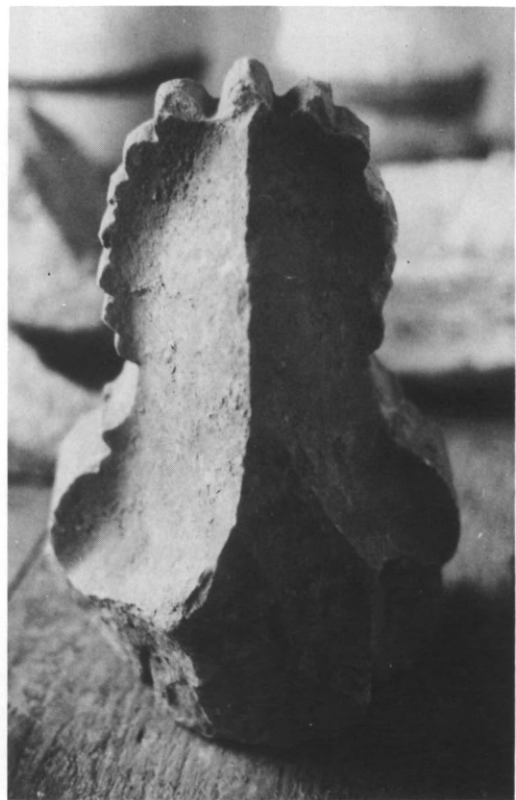
Μεγάλα Προπύλαια: α) *Αγελαῖος κέραμος στρωτήρας. β) Διαμόρφωση τοῦ ἐμπρόσθιου τμήματος τῆς κάτω ἔδρας του.

Μεγάλα Προπύλαια: α) Ἀγελαῖος κέραμος στρωτήρας. Τρόπος κατεργασίας καὶ διατομή του. β-γ) Ἀγελαῖος κέραμος καλυπτήρας. Ὅψη καὶ κάτω ἔδρα.

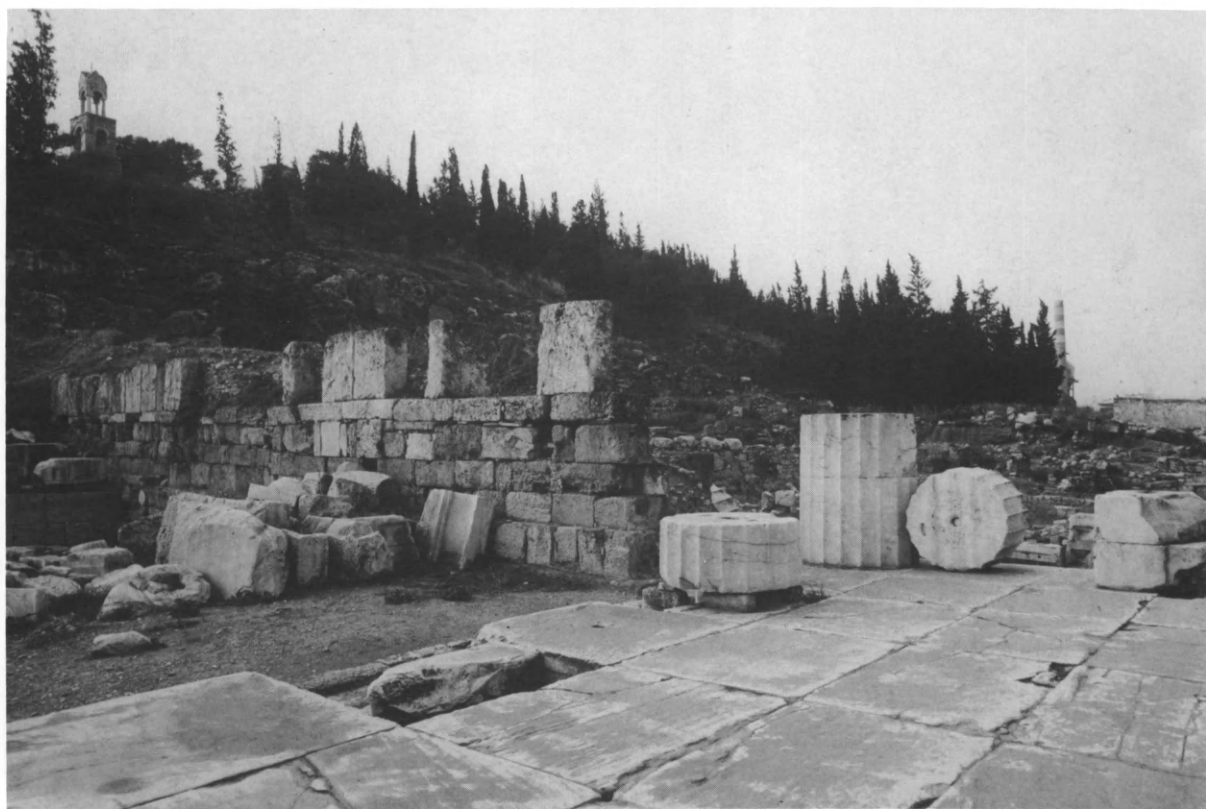
Μεγάλα Προπύλαια: α-β) Κέραμοι ήγεμόνες στρωτήρες. γ) Θραύσμα κεράμου ήγεμόνα στρωτήρα των μνησίκλειων Προπυλαίων, με συμφυή άγκώνα για τη συγκράτηση τοῦ ἀκραίου καλυπτήρα.

Ἐνθεμωτὸς ἡγεμὼν καλυπτήρας τῆς στέγης: α) τῶν Μεγάλων Προπυλαίων, β-γ-δ) τῶν μνησίκλειων Προπυλαίων.

Μνησίκλεια Προπύλαια: α-β) Γενική άποψη της κεράμωσης της στέγης στη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου.

α) Ύστερορωμαϊκή ενίσχυση τοῦ τείχους τῆς Ἀνατολικῆς Ἐπέκτασης μεῖ λίθους σὲ β' χρήση. β) Τὸ νέο τεῖχος στὴν προέκταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

Ὁ Πύργος Κ₂₀, ὅπως μετασκευάστηκε στὸν 3ο αἰ. μ.Χ. Ἀποψη ἀπὸ τῆ ρωμαϊκῆ αὐλῆς.

Ὁ Πύργος K₂₀, ὅπως ἐπισκευάστηκε στὸν 3ο αἰ. μ.Χ.: α) ᾠποψη ἀπὸ τὸ Καλλίχορον. β) ᾠποψη ἀπὸ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς ὀχύρωσης.

α) Τὸ ὕστερορωμαϊκὸ τεῖχος στὴν ἐπέκταση τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τῶν Μεγάλων Προπυλαίων. β) Ὑπόψη τοῦ ὕστερο-
ρωμαϊκοῦ τεῖχους ἀπὸ τὰ δυτικά. Διακρίνονται οἱ ζῶνες ἀπὸ πλινθοδομή, πάνω ἀπὸ τὸ λιθολόγημα.

α-β) Τὸ ὕστερορωμαϊκὸ τεῖχος τῶν Ἀθηνῶν στὴν περιοχὴ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Πανταίνου, στὴν ἀρχαία Ἀγορά.

Λίθοι της κατώτατης στρώσης του τείχους που χτίστηκε στην πρόσοψη των Μεγάλων Προπυλαίων: α) Άποψη των λίθων από την αυλή. β) Τρόπος κατεργασίας της όπισθιας (άφανους) επιφάνειάς τους.

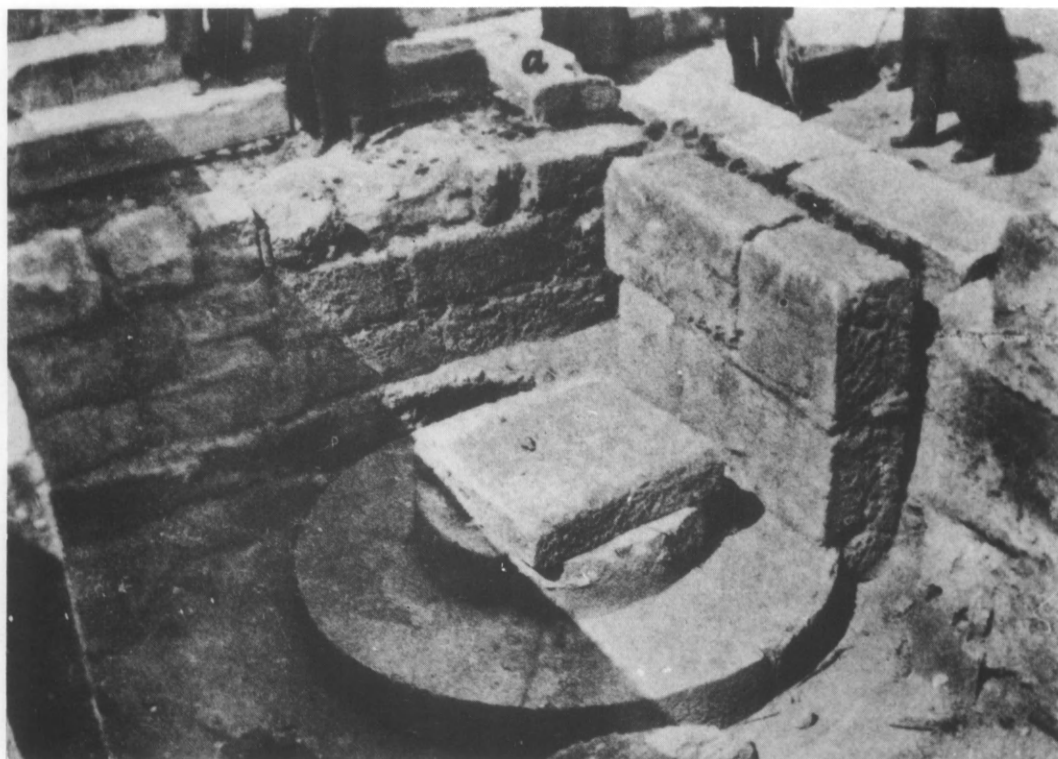
Τχνη τῆς ὕστερορωμαϊκῆς Κυρίας Εἰσόδου τοῦ ἱεροῦ στὸ στυλοβάτη τῆς βόρειας κινοστοιχίας τῶν Μεγάλων Προπυλαίων.

α) Τμήμα του θυρώματος της ύστερορωμαϊκής Κυρίας Εισόδου, στο μέσο της κιονοστοιχίας των Μεγάλων Προπυλαίων. β) Ύχνη της εσωτερικής πυλίδας πρὸς τὸ Καλλίχορον, στὸ δάπεδο των Μεγάλων Προπυλαίων.

α) Γενική άποψη της πυλίδας έπικοινωνίας του Καλλιχόρου με τη ρωμαϊκή αυλή. β) Τò κατώφλι της πυλίδας. Διακρίνονται οί διαδοχικοί τόρμοι των στροφών της θύρας λόγω της συχνής χρήσης.

Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ τείχους πὺν προστάτενε τὸ Καλλίχορον: α) Πρὶν ἀπὸ τὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ προστομιαίου. β) Ὅπως σῶζεται σήμερα.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ ΤΩΝ ΠΙΝΑΚΩΝ

- 1α-β: DILETTANTI, *Attica* I πίν. 5 καὶ 6
 2α : DILETTANTI, *Attica* I πίν. 4
 2β : Ἀρχεῖο Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου
 4α-β: Φωτογραφίες Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 5γ : NOACK, *Eleusis* πίν. 26b
 8β : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 9α-β: Φωτογραφίες Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 11β : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 33β : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 38α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 43α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 44α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 45α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 45β : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 47α : Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 47β : Ἀρχεῖο Ι. Τραυλοῦ
 49α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 76β : Φωτογραφία Α. Τανούλα
 111α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 114α : Φωτογραφία Μ. Βερνάρδου. Ἀρχεῖο Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας
 120 : NOACK, *Eleusis* πίν. 31e

Ἡ λήψη τῶν ὑπόλοιπων φωτογραφιῶν ἐγένετο ἀπὸ τὸ συγγραφέα.

ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

- 1: DILETTANTI, *Attica* I πίν. 2
 2: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ πρωτότυπο, δημοσιευμένο στὸ TRAVLOS, *Attika* εἰκ. 105
 3: DILETTANTI, *Attica* I πίν. 3
 5: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ πρωτότυπο, δημοσιευμένο στὸ TRAVLOS, *Attika* εἰκ. 136
 6: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ NOACK, *Eleusis* εἰκ. 38
 7: NOACK, *Eleusis* πίν. 4
 20: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ SHOE, *Profiles* 69-70 πίν. XXX
 23: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ NOACK, *Eleusis* εἰκ. 13, 14
 31: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ NOACK, *Eleusis* εἰκ. 80, 81
 34: Ἀνασχεδίαση Δ. Ζιρὼ ἀπὸ SHOE, *Profiles* πίν. LVII
 44: HÖRMANN, *Inneren Propyläen* πίν. 35
 45: DILETTANTI, *Attica* III πίν. 4
 46: HÖRMANN, *Inneren Propyläen* πίν. 36
 48: Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Classical Studies presented to Ed. Capps*, 1936, 290 εἰκ. 9, 292 εἰκ. 10
 50: ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Ἐλευσινιακὰ* 217 εἰκ. 5
 54: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 1
 56: TRAVLOS, *Dictionary* εἰκ. 614
 57: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 2
 58: BOHN, *Propyläen* πίν. 5
 62: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 11
 63: BOHN, *Propyläen* πίν. 8
 72: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 13
 76: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 7
 77: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 12

- 81: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 14
82: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 15
83: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 16 σχ. 1
88: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 4
105: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 10
107: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 9
124: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 8
125: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 5
127: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 6
131: DILETTANTI, *Attica* II πίν. 3

Ἡ σχεδίαση τῶν ὑπόλοιπων εἰκόνων ἔγινε ἀπὸ τὸ συγγραφέα.

Η
ΚΥΡΙΑ ΕΙΣΟΔΟΣ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΕΛΕΥΣΙΝΑΣ
ΤΟΥ ΔΗΜΟΣΘΕΝΗ Γ. ΖΙΡΩ
ΑΡ. 120 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1991
ΣΕ ΧΙΛΙΑ ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΜΕ ΤΗ ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΤΗΣ ΕΚΔΟΣΕΩΣ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΑΙΤΗ ΝΙΝΟΥ
ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΗΣ ΑΡΓΥΡΩΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ
ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ
ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
ΕΠΑΜ. ΤΑΜΠΑΚΟΠΟΥΛΟΣ & ΣΙΑ Ο.Ε.
ΓΡΑΜΜΟΥ 24, ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ

1. Καλλίχορον φρέαρ. Ἀποτύπωση ὑπάρχουσας κατάστασης.

